

HENK SMEETS EN
FRIDUS STEIJLEN

IN

NEDERLAND GEBLEVEN

*De
geschiedenis
van
Molukkers
1951-2025*

In Nederland gebleven

In Nederland gebleven

De geschiedenis van Molukkers 1951-2025

*Henk Smeets en
Fridus Steijlen*

WALBURGPERS

Deze uitgave kwam tot stand mede dankzij financiële steun van
Stichting Beheersfonds LSEM
Museum Maluku

Afbeelding omslag: Rechts van boven naar beneden: Woonoord Kleine Baal, Haalderen (MHM); Veldslag met Mobiele Eenheid Capelle aan de IJssel 1984 (MHM); Molukse dag Kwaku 2018 (Nanneke Wigard/MHM). Links van boven naar beneden: Aankomst 'Kota Inten' Rotterdam 1951 (ANP); Monument Molukse wijk Moordrecht 2010 (Fridus Steijlen/privé collectie); Uitreiking Rietkerkpenning Ridderzaal 1986 (Otto Tatipikalawan/MHM/coll. IWM)
Beeldredactie: Henk Smeets, Fridus Steijlen en Nanneke Wigard.

Ontwerp omslag: Rouwhorst & Van Roon

Ontwerp binnenwerk: Crius Group, Hulshout

ISBN 978 94 6456 439 6

e-ISBN 978 90 4857 428 5 (pdf)

e-ISBN 978 94 6456 440 2 (toegankelijke epub)

NUR 686 | 688

Creative Commons License CC-BY NC ND

(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>)

© 2025 Henk Smeets en Fridus Steijlen, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2025 Museum Maluku

© 2025 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Inhoud

Voorwoord	11
Woord vooraf	13
Verantwoording bij de nieuwe uitgave van <i>In Nederland gebleven</i>	15
1. Inleiding	17
Vragen en definities	17
Identiteit	22
Vooronderzoeken en perspectiefkeuze	23
De Molukse casus	25
Opbouw van deze heruitgave	27
2. Voorgeschiedenis	31
Door de eeuwen trouw?	31
De Pattimura-opstand	37
Beeldvorming	39
Balans	45
3. Dekolonisatie, 1942-1951	47
Oorlog en revolutie	47
Federalisme versus centralisme in Oost-Indonesië	49
Politieke verschillen onder Molukse leiders	50
De Azis-affaire	51
Van NIT naar RMS	52
Een onafhankelijke republiek	53
De baretten	56
Saamhorigheid	58
Reacties op de proclamatie	59
De aanval op Ambon	66
De afwikkeling van het KNIL	72
Op dienstbevel?	84
De overtocht	89
Balans	93
4. In Nederland beland, 1951-1953	95
De aankomst	95

De Molukse bevolkingsgroep: getallen bij aankomst	98
Het ontslag	103
Tijdelijk in Nederland	107
Onduidelijke rechtspositie	112
Het leven in de kampen	114
Ambonezenzorg	117
Voorzieningen	121
Religieuze en sociale verbanden	125
Contact met de Nederlandse samenleving	128
Idealen en spanningen	129
De RMS	134
Pogingen tot remilitarisering	140
Balans	145
 5. Het woonoord als wachtkamer, 1951-1956	 147
Het leven in de kampen	147
Ontwikkelingen op gezins- en familieniveau	149
Opvoeding	151
Gemengde huwelijken	152
Het CAZ	155
Achtergebleven	157
Mochten ze niet werken of wilden ze niet?	161
Eerste stappen richting Nederlandse samenleving	172
Balans	175
 6. De kisten gingen open, 1956-1960	 177
Langduriger verblijf	177
De Partij Nasional Maluku Selatan	181
Toch weg uit Nederland?	186
Van hout naar steen	189
Onderwijs	193
Arbeid	195
Pensioenen	196
Gezinssituatie en opvoedingsproblematiek	198
De RMS in een impasse	200
Verstekelingen	203
Integratie-instrumenten	205
Balans	207

7. Naar de woonwijken: een tijd van transitie, 1960-1970	209
Een stap vooruit	210
Demografische tussenstand	212
Van woonoord naar woonwijk	214
De ontruiming van Schattenberg	222
De 'doortrekking' van de Zelfzorg	226
Actief maar met weinig invloed	228
Het 'jeugdvragestuk'	231
Onderwijs	235
Maatschappelijk opbouwwerk	241
Arbeidsmarkt	243
Balans	245
8. Jongeren naar de voorgrond, 1966-1973	247
Jongeren naar de voorgrond	252
Tamaela versus Manusama: tweespalt	257
Wassenaar	261
Molukse identiteit	266
Na Wassenaar	267
Indonesische ambassade	270
Balans	272
9. Over twee sporen: geweld en overleg, 1973-1978	275
Radicalisering	275
Richting gijzelingen	277
Gijzelingen	281
Akkoord van Wassenaar	284
Inspraakorgaan Welzijn Molukkers	286
Oók een gemengde commissie: Köbben-Mantouw	290
Internationale steun en machtsconflict	295
Escalatie	298
Nieuwe gijzelingsacties	300
Balans	304
10. De balans opmaken, 1978-1980	305
Bakens verzet	305
Herformulering van de RMS-ideologie en oriëntatiereizen	308
Een laatste actie	312
Commissie-Köbben-Mantouw	313
Regeringsnota en Inspraakorgaan Welzijn Molukkers	319

Welzijnswerk	324
Tamaela	327
Balans	328
11. Op zoek naar een eigen plek, 1980-1986	329
Nieuwe cultuur	331
Multiculturele samenleving	337
Nieuwe Molukse vrouwengroepen	338
Politieke organisaties en oriëntaties	343
Sociaaleconomische problemen	346
De Gezamenlijke Verklaring: een historische overeenkomst	353
Balans	356
12. Versnelde integratie, 1986-1991	359
De uitvoering	360
De Algerijnse <i>harki's</i> (kadertekst)	362
Duizend banen	369
Een grote sprong voorwaarts	373
Onderwijs	376
Netwerk	381
Toenemende deelname	384
Behandeld als Nederlander (kadertekst)	385
Balans	387
13. Veranderde gemeenschap, 1990-2006	389
Nieuw sociaaleconomisch onderzoek	389
Demografische ontwikkelingen	391
De wijken	392
Landelijke Molukse instellingen	394
RMS weer in beeld	397
<i>Kerusuhan</i> : geweld op de Molukken	401
De reactie in Nederland	405
Radicale reactie	410
Nogmaals de onderwijspositie	415
Identiteit en actualiteit	417
Balans	421
14. Derde en vierde generatie in beweging, 2006-2025	423
Inspraak en belangenbehartiging	424
Deskundigheidsondersteuning en onderwijs	426

Nog actief	427
Molukse kerken	429
Moluks Historisch Museum	430
Molukse wijken	434
Meer dan wonen	438
Sociaaleconomische positie: huis, school en werk	439
Jeugdzorg, jeugdhulp en criminaliteit	441
Gezondheid en trauma's	442
Relatie met de Molukken	444
Vlaggen en <i>Ride-Outs</i>	450
RMS-regering in ballingschap	452
Bestorming De Punt voor het gerecht	456
Ambonese KNIL-rechten	458
Herdenkingsjaren en een herdenking die niet doorging	461
Derde en vierde generatie nemen het over	465
Streaming en sociale media	469
Eerst nog dit	471
Balans	473
 15. In Nederland gebleven. Conclusies	 475
Segregatie	477
Transitie	480
Integratie	484
Nader bekeken	487
Identiteit	492
 Noten	 497
 Dankwoord	 593
 Afkortingen	 595
 Bronnen en literatuur	 603
 Index	 631

Voorwoord

In de aanloop naar de herdenking van het vijfenzeventigjarige verblijf van de Molukse gemeenschap in Nederland lijkt de belangstelling voor Molukse geschiedenis, ruim achttien jaar na het verschijnen van *In Nederland gebleven*, nog steeds springlevend. Nieuwe generaties geven op hun eigen wijze invulling en uitdrukking aan die geschiedenis. Hoewel de aandacht zich niet exclusief richt op de periode van het verblijf en de roep om de Molukse geschiedenis vanuit een dekoloniaal perspectief te benaderen steeds luider klinkt, speelt de geschiedenis van de gemeenschap in Nederland op allerlei manieren nog een belangrijke rol. Of het nu gaat om de toestand en de toekomst van de Molukse wijken, de verhouding tot de Molukken en de positiebepaling van Molukkers in de Nederlandse samenleving, steeds wordt door Molukkers van verschillende generaties teruggegrepen op het belang van de Molukse geschiedenis en het gebrek aan kennis daarover.

Kennis van de geschiedenis betekent overigens niet dat de interpretatie daarvan niet tegelijkertijd heel verschillend kan zijn. Voor het voeren van een vruchtbaar debat is het echter wel noodzakelijk om terug te kunnen vallen op betrouwbare informatie over gebeurtenissen en processen die het verblijf van Molukkers in Nederland hebben beïnvloed en bepaald. *In Nederland gebleven* heeft nooit de pretentie gehad om hét, en zeker niet het enige, verhaal over Molukkers in Nederland te zijn. Het biedt wel een nuttig en bruikbaar raamwerk waarbinnen de verschillende fasen van het verblijf met oog voor continuïteit en verandering worden beschreven. Op basis van die beschrijving en analyse kan dan verder gediscussieerd worden. Juist die discussie en dat debat houden geschiedenis levend en relevant.

Zeker nu een groot deel van de eerste generatie van mannen en vrouwen die in het eerste halfjaar van 1951 in Nederland voet aan wal zetten er niet meer is, is het vastleggen van de geschiedenis noodzakelijk. *In Nederland gebleven* biedt de context waarbinnen de persoonlijke geschiedenissen en ervaringen zich hebben afgespeeld. Door die te combineren, is het mogelijk om een dieper en gelaagd begrip van die geschiedenis te ontwikkelen. Daarmee is deze uitgave, in een periode waarin de koloniale en postkoloniale geschiedenis steeds meer als een integraal onderdeel van de gezamenlijke geschiedenis wordt gezien, ook voor nieuwe generaties binnen de Molukse gemeenschap en de Nederlandse samenleving van belang. Niet een enkele bladzijde, alinea of hoofdstuk, maar het hele boek.

Wim Manuhutu

Historicus en docent politieke geschiedenis Vrije Universiteit Amsterdam

Woord vooraf

Bij de heruitgave van deze belangrijke studie *In Nederland gebleven*, nu aangevuld tot 2025, sta ik stil bij de enorme betekenis van het onderzoekswerk dat Henk Smeets en Fridus Steijlen hebben verricht. Hun toewijding aan het documenteren en analyseren van de Molukse aanwezigheid in Nederland verdient onze blijvende waardering en respect.

Als directeur van Museum Maluku, en als iemand die bij de oorspronkelijke presentatie in 2006 aanwezig was als lid van de toen nog jonge derde generatie, zie ik hoe dit werk een fundament heeft gelegd voor verdere discussie en onderzoek. Destijds uitte ik kritiek op de beperkte aandacht voor nieuwe generaties – een observatie geboren uit jeugdige passie, nog onbekend met de complexiteit van gedegen onderzoek. Met het verschijnen van deze nieuwe editie is er merkbaar meer aandacht besteed aan de generaties die sinds de millenniumwisseling zijn opgekomen.

Het is essentieel om te benadrukken dat de aankomst van Molukkers in Nederland in 1951 niet los kan worden gezien van eeuwen koloniale geschiedenis. Deze context kleurt niet alleen het verleden, maar ook het heden. We zien bij nieuwe generaties een groeiende behoefte aan kennis over pre-koloniale Molukse kunst en cultuur. Als museum geven we ruimte aan deze zoektocht, waarbij hedendaagse Molukse kunstenaars en makers de brug slaan tussen verleden en toekomst.

Daarbij is het cruciaal om te erkennen dat er niet zoiets bestaat als 'de' Molukse cultuur of 'de' Molukse gemeenschap. We spreken over een rijk palet aan verschillende culturen en gemeenschappen, elk met eigen tradities en ontwikkelingen. Deze diversiteit weerspiegelt zich in de dynamische wijze waarop Molukse gemeenschappen in Nederland zich manifesteren, wat perfect aansluit bij hedendaagse gesprekken over dekolonisatie.

Deze tot 2025 geactualiseerde studie laat zien hoe nieuwe generaties hun 'Moluks zijn' vormgeven, gekenmerkt door veerkracht en verzet. Het toont aan dat de Molukse identiteit geen statisch gegeven is, maar een levend concept dat zich blijft ontwikkelen.

Henry Timisela
Directeur Museum Maluku

Verantwoording bij de nieuwe uitgave van *In Nederland gebleven*

In 2006 verscheen *In Nederland gebleven* als overzichtsstudie van de geschiedenis van Molukkers in Nederland. De publicatie werd niet alleen door veel mensen gebruikt om inzicht te krijgen in die geschiedenis, maar het was vooral een naslagwerk. Na enkele jaren was het boek uitverkocht. Omdat het indertijd niet was verschenen als e-publicatie en veel studenten, beleidsmakers, politici en andere geïnteresseerden in toenemende mate vooral op zoek gingen naar digitale bronnen, verdween de kennis die in *In Nederland gebleven* was opgeslagen naar de achtergrond, terwijl de behoefte aan gedegen achtergrondkennis groot bleef.

Meermaals werd ons, de auteurs, gevraagd of het boek niet opnieuw gedrukt kon worden. Enkele jaren geleden besloten we daar serieus naar te kijken. We vonden Walburg Pers bereid om deze nieuwe uitgave te verzorgen. Twee zaken vonden wij belangrijk: de nieuwe uitgave moest opnieuw een naslagfunctie hebben en er moest een nieuw hoofdstuk worden geschreven over de periode sinds het verschijnen van de eerste uitgave.

Om de naslagfunctie te handhaven heeft Henk Smeets alle relevante literatuur die sinds 2006 is verschenen doorgenomen om te kijken of we onze eerdere tekst zouden moeten aanpassen en of we verwijzingen naar nieuwe literatuur zouden moeten opnemen. De oorspronkelijke tekst is waar nodig aangepast. Voorts hebben we gemeend in hoofdstuk 12 twee kaderteksten te moeten opnemen, over *Harki's* en over de rechtspositie van Molukkers.

Voor het schrijven van het nieuwe hoofdstuk over de periode 2006-2025 door Fridus Steijlen is eerst een synopsis gemaakt, die met een aantal mensen uitgebreid is besproken. Een iets kleinere groep mensen heeft het concept-hoofdstuk van commentaar voorzien.

Het nieuwe hoofdstuk is opgenomen als op één na laatste hoofdstuk van deze studie en de bevindingen zijn verwerkt in het bestaande concluderende hoofdstuk. Ten behoeve van het nieuwe hoofdstuk is nader onderzoek gedaan in online bronnen, waaronder sociale media, en zijn enkele extra interviews gehouden.

De illustraties uit de eerste uitgave zijn voor een deel gehandhaafd en aangevuld met nieuwe.

Henk Smeets en Fridus Steijlen

1. Inleiding

Deze studie gaat over de geschiedenis van de 12.900 Molukkers die in 1951 vanuit Indonesië naar Nederland kwamen. Toen zij op Nederlandse bodem arriveerden, verkeerden alle betrokkenen, zowel Nederlanders als Molukkers, in de stellige overtuiging dat zij hier slechts tijdelijk zouden blijven. Zij dachten zelfs dat het slechts een kwestie van maanden zou zijn. Over de manier waarop aan het verblijf in Nederland een einde zou komen, bestonden duidelijke, zij het uiteenlopende, ideeën. De Nederlandse overheid verwachtte dat de Molukkers er na enkele maanden zelf voor zouden kiezen terug te keren naar Indonesië. De Molukkers op hun beurt dachten dat de Nederlandse overheid hen massaal en georganiseerd zou terugbrengen op dezelfde wijze als zij hierheen waren gehaald. De overgrote meerderheid van de Molukkers ging er daarbij van uit dat zij zouden terugkeren naar een eigen Zuid-Molukse Republiek.

Nu, bijna vijfenzeventig jaar later, weten we dat Indonesië een ver land is geworden en dat slechts enkele honderden Molukkers voorgoed zijn teruggegaan. Molukkers hebben wortel geschoten in de Nederlandse samenleving. Zij zullen hier blijven en steeds verder in de Nederlandse samenleving integreren. Daarmee is niet gezegd, dat Molukkers de eigen groepsidentiteit zijn kwijtgeraakt. Integendeel, velen voelen zich nog steeds anders dan de overige bewoners van Nederland. Ook heeft een deel van de Molukkers op sociaaleconomisch terrein nog steeds niet dezelfde positie als autochtone Nederlanders.

Vragen en definities

Al snel na de aankomst van Molukkers in Nederland publiceerden wetenschappers onderzoeken over deze nieuwkomers. Het meest gezaghebbend in de beginjaren was de studie van Tamme Wittermans (1955), gevolgd door Hans van Amersfoort (1971). Het rapport *Ambonezen in Nederland* (1959) was onder andere gebaseerd op diverse scripties over specifieke onderwerpen. Na de treinkapingen tussen 1975 en 1978 vond veel onderzoek plaats, waarbij de nadruk kwam te liggen op de economische positie van de groep. Dat geldt voor de onderzoeken van Veenman (1985, 1990, 2001) en het CBS (2020) naar de positie van Molukkers op het gebied van onderwijs en arbeidsmarkt. Dat geldt ook voor onderzoek naar politieke bewegingen (Steijlen, 1996a) en de kerken (Van der Hoek, 1994, Ririhena, 2014 en Patty,

De Molukken. De eilanden in donkergrijs werden gerekend tot de Republiek der Zuid-Molukken.

2018). Een andere benadering is de aandacht voor socialisatie, gezondheid, vrouwen of etniciteit, zoals door Bartels (1990), Von Benda-Beckmann en Leatemia-Tomatata (1992), Rinsampessy (1992), Latumahina (2017) en Bodewes (2022) is gedaan.

Dit is een historische studie gebaseerd op systematisch archiefonderzoek en interviews met betrokkenen. Zij gaat over de geschiedenis van de groep Molukkers die in 1951 naar Nederland kwam. De overgrote meerderheid van deze groep bestond uit mannen die hadden gediend in het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) en hun gezinnen. Zij kwamen naar

Nederland omdat het KNIL vanwege de dekolonisatie van Indonesië werd opgeheven en omdat zij als gevolg van de politieke ontwikkelingen niet op de Molukken konden worden gedemobiliseerd. De meesten waren afkomstig van de Midden-Molukse eilanden¹ en waren protestant. Een minderheid kwam van de Noord- of Zuidoost-Molukken. Sommigen waren katholiek of moslim.

Naast de groep voormalige KNIL-militairen arriveerden op hetzelfde moment ook een kleine groep Molukkers in Nederland die in dienst waren van de Koninklijke Marine en een aantal burgers, politiemensen en militairen die hadden gediend in bijzondere eenheden.

In deze studie leggen we het accent op het proces van 'wortel schieten' en integreren, op processen van identiteitsontwikkeling door Molukkers en op de wisselwerking en eventuele spanningen tussen integratie en die identiteitsontwikkeling. Dit vereist een heldere omschrijving van wat wij onder de verschillende termen verstaan. 'Integratie' is geen onomstreden begrip, ook niet binnen Molukse geledingen. Lange tijd verzetten Molukkers zich tegen de gedachte dat zij zouden (moeten) integreren in de Nederlandse samenleving. Zij interpreteerden integratie als berusten in een niet-terugkeren naar de Molukken en daarmee als assimilatie en een volledig opgeven van de eigen identiteit.

In de hiernavolgende hoofdstukken bedoelen wij met integratie *de deelname van Molukkers aan de Nederlandse samenleving*. Wij sluiten daarmee aan bij de betekenis die Heckmann en anderen eraan geven.² In hun studie omschrijven zij integratie als *een langlopend proces van insluiting en acceptatie van migranten in de kerninstituten, relaties en statussen van de ontvangende maatschappij*. Daarbij gaat het niet alleen om de inspanningen van de ontvangende samenleving, maar ook om die van de migranten zelf. In deze omschrijving is het eindresultaat van integratie niet per se het verdwijnen van verschillen of een eenzijdige aanpassing van migranten, maar de acceptatie van verschillen zodat deze niet langer een probleem hoeven te vormen voor deelname aan de samenleving. Het begrip integratie kan vervolgens nader worden uitgewerkt: aan welke aspecten van de Nederlandse samenleving neemt men deel, met welke bedoeling en met welke intensiteit? Heckman c.s. onderscheiden vervolgens vier dimensies van integratie: een *structurele*, een *culturele*, een *interactieve* en een *identificatiele* dimensie.

Onder de *structurele dimensie* wordt verstaan de deelname aan de 'harde sectoren' van de samenleving: onderwijs, arbeid en huisvesting. Deelname op deze drie terreinen zegt veel over de mogelijkheden van migranten in de Nederlandse maatschappij. Afhankelijk van het onderwijs dat iemand volgt, heeft hij of zij toegang tot bepaalde arbeid en, afhankelijk van het

inkomen, tot bepaalde sectoren van de woningmarkt. Huisvesting is in het geval van Molukkers een hoofdstuk apart omdat de overheid op dit gebied lange tijd een dominante, regulerende rol speelde. Toegang tot onderwijs en arbeid is geen automatisme, maar afhankelijk van de inzet van de mensen zelf, hun ambitieniveau en de mogelijkheden die zij krijgen. Anders gezegd: toegang tot onderwijs en arbeid is afhankelijk van, en wordt beïnvloed door, zelfbeperking en discriminatie. De sociaaleconomische positie van een bevolkingsgroep zegt daarom ook iets over de mate waarin zij in de maatschappij is geaccepteerd en waarin zij iets wil bereiken in die maatschappij. Naast de primaire sectoren onderwijs, arbeid en huisvesting heeft de structurele dimensie betrekking op de toegang tot 'politieke machtsbronnen'. Daarbij gaat het om de mate waarin mensen kunnen deelnemen aan de instituten en instituties die in een samenleving de 'regels maken', toepassen en controleren.

De *culturele dimensie* verwijst naar het klassieke brede cultuurbegrip. Daarvan bestaan veel uiteenlopende definities. Wij gaan uit van de notie dat 'cultuur' mensen in drie opzichten vormt. Ten eerste omvat cultuur 'kennis', het cognitieve aspect. Ten tweede leert cultuur mensen op welke wijze zij met hun zintuigen de wereld waarnemen en appreciëren: wat vinden zij prettig om te zien, te horen, te proeven, te voelen en te ruiken? Ten derde vormt cultuur mensen in normatieve zin: wat is goed en slecht? De kernvraag rond culturele integratie is dan welke veranderingen in de loop van de tijd optraden in deze drie aspecten. Integratieprocessen zijn per definitie langetermijnprocessen. Op individueel niveau zullen leden van de eerste generatie wel de kennis vergaren om in de ontvangende samenleving te functioneren, maar zullen zij zich minder gemakkelijk dan volgende generaties de voorkeuren en morele waarden daarvan eigen maken. Vanwege hun contacten buiten de groep zullen leden van de tweede generatie eerder dan hun ouders aansluiting vinden bij de levensstijlen van de ontvangende samenleving. Tegelijkertijd maken zij zich de specifieke waarden en normen van de groep eigen via de familienetwerken en onderlinge contacten.

De *interactieve dimensie* van integratie heeft betrekking op het sociale verkeer. Met wie trek je op tijdens het werk, op school en in de vrije tijd? Bij het analyseren van de sociale relaties moet niet alleen gekeken worden naar de mate waarin migranten behoefte hebben aan contact met anderen, maar ook naar de manier waarop zij die behoefte omzetten in daadwerkelijke omgang met elkaar. De mogelijkheden om contacten te leggen zijn minstens even belangrijk. In het geval van de Molukkers werden de mogelijkheden voor sociale interactie bijvoorbeeld sterk beïnvloed door

'Nissenhutten', woonoord Serooskerke. (MHM.)

hun woonomstandigheden. Gesegregeerde huisvesting zoals aanvankelijk de regel was, in de ongeveer zestig over Nederland verspreide woonoorden, beperkte de mogelijkheden tot omgang met niet-Molukkers.

De vierde dimensie tenslotte, de *identificatie*, betreft de mate waarin men zich identificeert met de Nederlandse maatschappij. Dit is een gevoelsmatige kwestie: in hoeverre maakt men naar eigen opvatting deel uit van omvattender groepen Nederlanders? Heel simpel gezegd gaat het hier om de vraag of Molukkers, wanneer zij over 'wij' spreken, de Molukse groep (wij, Molukkers) of de Nederlanders inclusief henzelf bedoelen (wij, Nederlanders). Zo'n identificatie staat echter niet los van de vraag hoe anderen, dus de Nederlandse samenleving, hen zien. In welke mate staat de ontvangende samenleving open om migranten tot de 'wij-groep' te rekenen? Onder welke noemers worden mensen ingedeeld? Hoe lang en op basis waarvan – uiterlijk, achternaam – blijft men migrant, dus 'zij'? Behalve om het officiële beleid, gaat het hierbij vooral om de manier waarop de ontvangende samenleving over migranten spreekt. De gevoelswaarde, bijvoorbeeld hoe de pers over migranten schrijft, zal hierbij vaak belangrijker zijn dan de formele omgangsregels, maar ook of de specifieke geschiedenis van Molukkers aandacht krijgt in het onderwijs.³

Integratie is geen simpele optelsom van ontwikkelingen in deze vier dimensies. De ontwikkelingen per dimensie hoeven niet steeds parallel of gelijktijdig te lopen. Ze staan bovendien niet op zichzelf, maar kunnen elkaar ook beïnvloeden.

Identiteit

Dit boek heeft dus de spanning tussen integratie en identiteit van Molukkers in Nederland als onderwerp. We willen nagaan in hoeverre integratieprocessen en identiteitsbepaling van invloed zijn geweest op het verloop van hun geschiedenis in Nederland en vice versa.

Bij integratie hebben we uitgebreid stilgestaan, maar wat bedoelen we met identiteit? We kunnen 'identiteit' op verschillende niveaus bestuderen. Bijvoorbeeld door te kijken naar de manier waarop individuen hun identiteit definiëren, of naar de wijze waarop groepen mensen dat doen. In dit boek gaat het om dat tweede niveau: het gaat over *hoe Molukkers, als groep, hun identiteit ontwikkelden; hoe dit proces beïnvloed werd door de omstandigheden en ontwikkelingen, maar ook hoe de eigen Molukse identiteit effect had op de integratie in Nederland*. Het gaat erom hoe Molukkers zich, met een eigen identiteit, tegenover hun (Nederlandse) omgeving positioneren. Dat groepsniveau is overigens niet eenduidig, daarin zijn variaties mogelijk. Er zijn binnen de groep Molukkers ook subgroepen die zich, afhankelijk van de situatie, als aparte groep manifesteren, bijvoorbeeld door het belijden van een andere godsdienst, door een andere geografische herkomst of door een andere migratiegeschiedenis.

Iemands identiteit wordt in eerste instantie bepaald door wat iemand daar zelf van vindt. Anders gezegd, het gaat om zelfdefinitie: hoe ziet iemand zichzelf, wat en wie vindt de persoon dat hij of zij is? Een aspect daarvan is de vraag in hoeverre iemand meent zich van anderen te onderscheiden of juist met hen overeen te komen. We hebben het dan over sociale identiteiten, over groepsvorming. Bewust en onbewust bedenken mensen verscheidene keren per dag of zij zichzelf rekenen tot de groep met wie zij op dat moment te maken hebben. Met wie wil of kun je je identificeren en met wie niet? Met wie vind je dat je iets gemeen hebt en met wie niet? De criteria kunnen betrekking hebben op verschillende kenmerken. Mensen kunnen zich bijvoorbeeld identificeren op basis van hun sekse, seksuele geaardheid, leeftijd, politieke voorkeur, religie, cultuur, sociaaleconomische achtergrond of geboorteland. Vaak gebruiken ze een combinatie van criteria om hun identiteit aan te geven. Die criteria, de identiteitsmarkers, staan niet vast; ze kunnen per situatie verschillen. In de ene situatie is bijvoorbeeld het verschil of de overeenkomst in religie relevanter dan in de andere. Als belijdende lidmaten van hun eigen kerkgenootschap kunnen Molukkers tegenover elkaar staan, maar dat identiteitsverschil vervaagt snel in kwesties waarin de gedeelde cultuur of het gedeelde land van herkomst belangrijker is.⁴

Vooronderzoeken en perspectiefkeuze

De oorspronkelijke opdracht voor deze studie werd gegeven vanwege een speciale gelegenheid: het vijftigjarige verblijf van Molukkers in Nederland in 2001. De toenmalige minister voor Grote Steden en Integratiebeleid Roger van Boxtel (D66), wilde de Molukkers hun eigen geschiedschrijving geven. Daarom was het logisch, dat het Moluks Historisch Museum de opdracht kreeg de studie uit te voeren. Daarmee werd niet gekozen voor één bepaald perspectief om de geschiedenis te beschrijven, maar bleef een wetenschappelijke aanpak van de studie het uitgangspunt.

Bij de afsluiting van het onderzoek in 2006 fungeerde de minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie, mevrouw Rita Verdonk (VVD), als opdrachtgever voor het onderzoeksproject. Het project bestond toen naast een hoofdstudie uit vijf vooronderzoeken. Om ervoor te zorgen dat de Molukse geschiedenis zo gedegen mogelijk beschreven kon worden, was het belangrijk om eerst op een aantal deelterreinen extra onderzoek te hebben gedaan, waaronder studies naar subgroepen, zoals naar katholieke en islamitische Molukkers en naar Molukkers die niet van de Midden-Molukken afkomstig waren. Een apart vooronderzoek werd uitgevoerd naar Molukkers die geen onderdeel waren van het KNIL of een andere aankomstgeschiedenis hadden dan de hoofdgroep.⁵ Ook werden enkele specifieke thema's verder uitgediept: het contact met het moederland, het Inspraakorgaan Welzijn Molukkers, de Commissie-Köbben/Mantouw en de Gezamenlijke Verklaring. De onderzoeksresultaten van deze vooronderzoeken zijn meegenomen in deze studie. Ten slotte werden na publicatie van de hoofdstudie nog twee deelstudies gepubliceerd over de Molukse bevolkingsgroep in Zeeland en Noord-Brabant.⁶

In 2022 werd besloten tot een update van de hoofdstudie uit 2006. Daar waren diverse redenen voor. Om te beginnen is de hoofdstudie al een aantal jaren uitverkocht. Ook moet worden vastgesteld, dat sindsdien nieuwe publicaties zijn verschenen die voorbijgaan aan de onderzoeksresultaten van *In Nederland gebleven*. Dat geldt bijvoorbeeld voor de aanloopgeschiedenis van de proclamatie van de RMS, de vondst van de schriftelijke dienstbevelen en het veronderstelde arbeidsverbod in de beginjaren. Ook de onjuiste veronderstelling dat de Nederlandse regering de Molukkers een eigen staat zou hebben beloofd, duikt bij herhaling op in publicaties, radio- en TV-documentaires. Dat maakte het wenselijk om de studie opnieuw uit te geven. Toen hiertoe besloten was, werd opnieuw onderzoek gedaan en werd bekeken of literatuur, verschenen sinds de eerste publicatie, noopte tot aanpassingen in de bestaande tekst. Bovendien werden, indien relevant, verwijzingen naar die nieuwe literatuur opgenomen om daarmee het karakter van

Jongeren bij de kerk in Vaassen. (O. Tatipikalawan/MHM.)

'Mokum voor Vrede'. Eerste Stille Tocht tegen het geweld op de Molukken, georganiseerd door Molukse vrouwen, Amsterdam, najaar 1999. De vrouw met de grote trommel is Nona Lumalessil. (MHM/coll. L. Pattinasarany.)

deze studie als naslagwerk te handhaven. Ook werd onderzoek gedaan om een extra hoofdstuk te kunnen schrijven over de periode 2006-2025. Om dit updateproces van voldoende feedback te voorzien werd meerdere,

overwegend Molukse, gesprekspartners gevraagd commentaar te geven op de bestaande tekst en op het nieuwe hoofdstuk (zie het woord van dank achter in dit boek).

Ten behoeve van deze studie en in het kader van de vooronderzoeken heeft een uitgebreid literatuuronderzoek plaatsgevonden. Verder zijn veel nieuwe interviews afgenomen en zijn oude interviews opnieuw gebruikt. Nieuw in vergelijking met eerdere onderzoeken is dat ook intensief archiefonderzoek kon worden verricht.⁷

Tal van archieven die voor eerdere onderzoekers niet of slechts gedeeltelijk toegankelijk waren, konden in het kader van dit onderzoek geraadpleegd worden. Dit geldt bijvoorbeeld voor de notulen van de ministerraad over de jaren 1973-1986. Van groot belang was voorts dat de onderzoekers gebruik konden maken van een proefversie van de Database over de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1950-1963 van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. Over het algemeen was het verkrijgen van toegang tot de archieven geen probleem. De enige uitzondering vormden de aantekeningen van de secretaris van de Ministerraad over de cruciale jaren 1950-1954. Het ministerie van Algemene Zaken was niet bereid een uitzondering te maken op het embargo op deze aantekeningen, dat toen net uitgebreid was tot vijfenzeventig jaar, ook niet na aandringen van de minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie. Door het verlengde embargo was het niet mogelijk dit archief mee te nemen in deze update van de hoofdstudie.

Dit onderzoek is geschreven door twee auteurs in opdracht van het Moluks Historisch Museum. Daarbij is bij de rolverdeling tussen beiden het uitgangspunt gehanteerd dat zij zoveel mogelijk niet als auteur optraden bij het beschrijven van onderwerpen of tijdvakken waar ze zelf bij betrokken zijn geweest.

Om de intentie van de opdracht voldoende tot haar recht te laten komen, is ervoor gekozen de gebeurtenissen en aspecten die voor Molukkers een wezenlijk deel uitmaken van hun geschiedenis als leidraad te nemen. De veranderingen in hun leefsituatie, hun perspectieven en sociaaleconomische positie vormen daarom de doorlopende lijn van het betoog. Dit was ook het uitgangspunt bij de update van de studie. Bij de paragraaf over de opbouw van deze studie komen we hier nog op terug.

De Molukse casus

De geschiedenis van elke migrantengroep is uniek. Toch zijn er, van een afstand bekeken, wel parallellen met andere groepen te trekken. Die stellen

ons in staat het bijzondere van het algemene te onderscheiden. De situatie van de Molukkers, die als voormalige militairen van het koloniale leger in het land van de vroegere kolonisator terechtkwamen, is op zichzelf bijzonder, maar niet helemaal uniek. Zij is te vergelijken met die van de *Harki's* en hun nazaten in Frankrijk, de Algerijnen die in het Franse koloniale leger vochten tegen de Algerijnse onafhankelijkheidsbeweging. Na de onafhankelijkheid van Algerije en de bloedige afrekeningen met de *Harki*-groep, trokken velen van hen naar Frankrijk. Een overeenkomst tussen de Molukkers en de *Harki's* is dat beide groepen een militaire traditie kennen. Een verschil is dat de *Harki's* binnen de Algerijnse context geen aparte etnische groep vormden en dat onder hen geen ideaal leefde dat vergelijkbaar was met het RMS-ideaal: het hebben van een eigen Republiek der Zuid-Molukken. De sociaaleconomische positie van de *Harki*-jongeren in Frankrijk vertoont wel weer veel gelijkenis met die van de Molukse jongeren van de huidige derde en vierde generatie. Dat geldt ook voor de wijze waarop de Franse en de Nederlandse regering uiteindelijk hun voormalige soldaten enige genoegdoening hebben gegeven (zie de kadertekst op p. 362-363).⁸

De migratiegeschiedenis van de Molukkers verschilt wezenlijk van die van andere migrantengroepen in Nederland. Zo kwamen de meeste Molukkers in één keer als groep hier naartoe. Bij andere migrantengroepen zien we ook wel momenten dat grotere groepen naar Nederland kwamen, zoals de Surinamers vlak voor de onafhankelijkheid in 1975 en de Indische Nederlanders na de Tweede Wereldoorlog, maar een belangrijk verschil tussen deze drie migratiestromen was de rol van de Nederlandse overheid. Deze was bij de Molukkers het grootst en duurde ook het langst.

Direct na aankomst ontstond een twistpunt over de vraag wie uiteindelijk verantwoordelijk was geweest voor de overkomst van de Molukkers: kwamen zij op dienstbevel of vrijwillig? Later in deze studie zullen we uitgebreid stilstaan bij dit punt. Hier is relevant dat de Nederlandse overheid op het moment van overkomst in ieder geval verantwoordelijk was voor de Molukkers, dat zij hen groepsgewijs huisvestte en in de eerste jaren ook hun volledige verzorging op zich nam.

Het ontslag uit militaire dienst, de groepsgewijze overkomst en huisvesting in woonoorden, gecombineerd met de overtuiging dat het verblijf in Nederland maar tijdelijk zou zijn, zorgden ervoor dat de startpositie van de Molukse bevolkingsgroep in Nederland met geen enkele andere groep migranten vergeleken kan worden. De volgende hoofdstukken behandelen in detail alle facetten van deze bijzondere situatie. Wat we hier al wel constateren, is dat die uitgangspositie een lange schaduw vooruit zou werpen op de Molukse geschiedenis in Nederland. Het integratieproces

en de ontwikkeling van de Molukse identiteit, de centrale thema's in deze studie, droegen decennialang het stempel van die startsituatie.

Het heeft twee generaties geduurd, tot het midden van de jaren tachtig, voordat die uitgangspositie echt aan kracht begon in te boeten. Dit betekent ten eerste dat de Nederlandse overheid en haar relatie tot de Molukkers een veel grotere rol spelen in de geschiedenis van de integratie en de identiteit van Molukkers in Nederland dan bij andere migrantengroepen het geval is (geweest). Een tweede gevolg is dat de geschiedenis van de integratie en de identiteit van meet af aan een politieke dimensie kreeg. De proclamatie van de RMS, het ontslag uit militaire dienst, de groepsgewijze opvang en het tijdelijke verblijf, resulteerden in gepolitiseerde referentiekaders waaraan de relatie tussen Molukkers en de Nederlandse omgeving werd afgemeten. De belangrijkste referentiekaders waren het RMS-ideaal en de politieke en morele verantwoordelijkheid van de Nederlandse overheid voor de aanwezigheid van Molukkers in Nederland. In de geschiedenis, en dus ook in deze studie, werken de effecten daarvan lang door. Tenslotte had de uitgangssituatie van Molukkers in Nederland nog op een andere manier invloed op het integratieproces. De groepsgewijze huisvesting en de eerste jaren van sterk isolement hadden ook een grote invloed op hun sociaaleconomische positie. De sociaaleconomische deelname van Molukkers aan de Nederlandse samenleving werd door hun startpositie negatief beïnvloed.

De ontvangen commentaren op de eerste druk van deze uitgave zijn divers. Zo wordt het wetenschappelijk karakter van de studie gewaardeerd (Bosma 2008, Habiboe 2008), maar wordt anderzijds betreurd dat het geen interdisciplinaire, maar slechts een historische studie is geworden (Willems 2006). Een enkele reactie vindt de studie partijdig. Guno Jones schrijft dat *In Nederland gebleven* de geschiedenis 'van binnenuit' beschrijft (2007), terwijl Kuijs juist van mening is dat de studie een 'te geringe aandacht heeft voor de visie van aanhangers van de RMS' (2010) en dat de auteurs 'de RMS vooral interpreteren als sta-in-de-weg voor integratie' (2023). Andere kritieken betreffen details in het boek, bijvoorbeeld over standpunten van Hilda Verwey-Jonker (Van der Steen 2011).

Opbouw van deze heruitgave

Dit boek volgt een chronologisch-thematische opbouw. Eerst behandelen we de voorgeschiedenis. In hoofdstuk 2 betreft dat de eeuwenlange voorgeschiedenis van de relatie tussen de Molukkers en Nederland(ers). Hoofdstuk 3 behandelt de recente voorgeschiedenis: de Tweede Wereldoorlog,

de dekolonisatie en de overkomst. Uit beide hoofdstukken wordt duidelijk met welke 'bagage' de Molukkers naar Nederland zijn gekomen. Vervolgens besteden we in de hoofdstukken 4 en 5 uitgebreid aandacht aan de eerste vijf jaren in Nederland. De sleutel tot het inzicht in de uitgangspositie van de Molukkers in Nederland ligt in deze periode. Hun relatie met de overheid was gepolitiseerd en hun sociaaleconomische achterstand werd bestendigd. In 1956 ging de zogenaamde Zelfzorgregeling in. Tot dat moment ontvingen de Molukkers volledige verzorging van de Nederlandse overheid. Achteraf gezien was de invoering van de Zelfzorg een eerste beleidsmaatregel in de richting van integratie. De Molukkers wilden echter over het algemeen niet opgaan in de Nederlandse samenleving: zij wensten vóór alles bij elkaar te blijven in de woonoorden. Dit wordt besproken in hoofdstuk 6.

Het tweede decennium in Nederland stond voor de Molukse gemeenschap in het teken van overgang: van de woonoorden, met hun veelal houten barakken, naar woonwijken, en een voorzichtige menging met bewoners van niet-Molukse herkomst. Hoofdstuk 7 bespreekt de implicaties van deze transitie voor de verhoudingen binnen de Molukse gemeenschap en voor haar positie in de Nederlandse samenleving. Het overgaan naar woonwijken viel samen met de opkomst van de tweede generatie. Zeer intensief beleefden zij de politieke context van de geschiedenis van hun ouders, met vergaande gevolgen voor hun relatie tot de omringende samenleving. In de jaren zeventig leidde dit uiteindelijk tot gijzelingsacties door Molukse jongeren. De radicalisering onder deze jongeren wordt uitvoerig beschreven in de hoofdstukken 8 en 9.

Hoofdstuk 10 behandelt het einde van de jaren zeventig als een keerpunt in de Molukse geschiedenis: het fundament voor een heroriëntatie op de positie in Nederland. De eerste effecten van deze heroriëntatie werden in de eerste helft van de jaren tachtig merkbaar, met nog steeds een grote achterstand op sociaaleconomisch terrein. Deze periode komt aan de orde in hoofdstuk 11. Hoofdstuk 12 beschrijft vervolgens de aan het einde van de jaren tachtig zichtbaar wordende versnelde integratie van Molukkers. Het optimisme uit dit hoofdstuk moet in hoofdstuk 13 echter alweer het veld ruimen voor een somberder beeld van de sociaaleconomische positie in de jaren negentig, onder meer onder invloed van de dan uitgebroken burgeroorlog op de Molukken. Aan de hoofdstukken van de in 2006 gepubliceerde hoofdstudie is in deze herziene versie een extra hoofdstuk toegevoegd om de ontwikkelingen te beschrijven die sindsdien hebben plaatsgevonden. In dat hoofdstuk staan onder andere de ontwikkelingen onder de derde en vierde generatie centraal. Het waren immers die generaties die in die periode het voortouw namen. In hoofdstuk 15 komen ten slotte de verschillende

lijnen uit deze studie in een conclusie bijeen. Het is een update van het concluderende hoofdstuk 14 uit de publicatie van 2006.

Nog een opmerking over de gebruikte benamingen voor de onderzochte groep. Tot ongeveer 1970 werd algemeen de term 'Ambonezen' of 'Ambonnezen' gebruikt. Dat was terug te voeren op de aanduiding 'Ambonees militair' voor militairen die in Ambon, het bestuurlijk centrum van de Molukken, waren geworven voor het KNIL. Dit betekende, dat óók militairen die niet afkomstig waren van Ambon en de omringende eilanden 'Ambonees militair' werden genoemd. De grootste groep niet-Ambonezen was afkomstig van de zuidelijke eilandengroepen als Kei en Tanimbar. Ook zij werden met een verzamelnaam aangeduid en 'Keiëzen' genoemd. Met 'Zuid-Molukkers' worden doorgaans aanhangers van de RMS bedoeld. In deze studie worden in principe de termen 'Molukkers' en 'Zuidoost-Molukkers' gebruikt, die sinds 1970 gemeengoed zijn geworden. Andere aanduidingen worden alleen gebruikt in citaten en in situaties waarin het gebruik ervan verduidelijking oplevert.

Een laatste opmerking nog over de spelling van Indonesische en Maleise woorden. Zo veel mogelijk is de moderne Indonesische spelling aangehouden. Alleen in citaten is de in de bron gebruikte spelling gevolgd. Bij namen van personen wordt de spelling gevolgd die betrokkenen zelf gebruiken.

2. Voorgeschiedenis

‘Ongeveer een halve mijl naar het noorden, dicht aan de kust, ligt de steile berg Kapahaha waarop de opstandige eilanders zich in 1643 onder de orangkaja Telukabesi hadden verschanst. Ze beschouwden deze plaats als zo onneembaar dat de Hollanders volgens hen vleugels moesten hebben als ze daar bovenop wilden komen, zonder te vermoeden dat dezen er drie jaar later zonder vleugels in zouden slagen om boven te komen en hen eraf te smijten.’ (G.E. Rumphius, 1678)¹

Door de eeuwen trouw?

Na de Tweede Wereldoorlog werd in Ambon-Stad een monument opgericht met het opschrift ‘Door de eeuwen trouw’. Dat wilde tot uitdrukking brengen dat Molukkers eeuwenlang trouw zouden zijn geweest aan het koloniale bestuur. Beginpunt van deze dienstbare, maar toch ook vriendschappelijke relatie zou het ‘Eeuwig Verbond’ zijn geweest dat de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC) in 1605 sloot met Hitu, een moslimstaat op Noord-Ambon. Dat beeld was vanaf het begin van de twintigste eeuw gemeengoed, óók onder Molukkers, omdat Molukse militairen toen dienstdeden in het Koninklijk Nederlands-Indische Leger (KNIL) en daar een imago hadden gekregen van trouwe en effectieve soldaten in dienst van de koningin en van Nederland. Dit hoofdstuk beschrijft hoe het beeld van Molukkers en het KNIL door de eeuwen heen zich verhoudt tot de werkelijkheid zoals beschreven in historische bronnen.

In het oosten van het tegenwoordige Indonesië liggen de Molukken. Ze bestaan uit ongeveer duizend eilanden, de meeste klein en onbewoond. Sommige, zoals Halmahera en Seram, zijn echter zeer uitgestrekt. Een paar kleine eilanden, waaronder Ternate, Ambon en Banda, schreven het meest geschiedenis. Daarin hebben kruidnagel en nootmuskaat eeuwenlang een grote rol gespeeld. De kruidnagel kwam oorspronkelijk van enkele eilandjes van de Noord-Molukken, de nootmuskaat van de Banda Archipel. Al twee eeuwen voor het begin van de christelijke jaartelling waren deze specerijen gewilde artikelen in grote delen van Azië, Noord-Afrika en Europa. Ze werden gebruikt als ingrediënten in medicijnen, voedsel, wierook, parfums en voor het balsemen van doden.²

Lang vóór de komst van Europeanen op de Molukken hadden zeevaarders uit Zuidoost-Azië de herkomst van de Molukse specerijen ontdekt. Via hen

Bron: LSEM 2006

Indonesië.

bereikte de Islam de Molukse eilanden. Met name de Noord-Molukken gingen deel uit maken van de (islamitische) handelsnetwerken die zich uitstrekten tot India en het Midden-Oosten. Daarna waren het de Portugezen en niet de Nederlanders die als eerste Europeanen de Molukken bereikten en Banda aandeden. Toen een Portugees schip in 1512 na vertrek uit Banda in de buurt van Ambon strandde, probeerden de sultans van Ternate en Tidore de Portugezen als bondgenoot te strikken. De Noord-Molukse sultans verkeerden continu in een onderlinge concurrentie- en machtsstrijd. Met Portugese steun slaagde Ternate erin een regionale grootmacht te worden. De liefde van 'gastheer' Ternate voor de Portugezen bekoelde echter snel. Zij bleken een andere handelspartner te zijn dan de sultan gewend was. Het Portugese streven om de handel in specerijen te monopoliseren, stond haaks op de belangen van de Molukse vorsten, die juist gebaat waren bij concurrentie tussen hun handelspartners. Ook de missieactiviteiten van de Portugezen (Franciscus Xaverius) onder de niet-geïslamiseerde bevolkingsgroepen op de Noord-Molukken stuitten op weerstand.

Toen Hoamoal (Seram) en Hitu (Ambon) eveneens kruidnagelplanten kregen, werden in de loop van de zestiende eeuw ook de Midden-Molukken interessant voor de Noord-Molukse Ternatanen en anderen. De zich uitbreidende handel leidde hier tot de vorming van handelscentra en vervolgens tot onderlinge concurrentie. Ook hun pogingen tot machtsuitbreiding over de kusten van Seram leidden tot conflicten.

De verslechterende verhouding tussen enerzijds de Portugezen en hun gekerstende Molukse bondgenoten en anderzijds de islamitische Molukse vorsten kreeg vanaf 1570 het karakter van een openlijke oorlog. Nadat de Portugezen tevergeefs getracht hadden het bestuur in Ternate naar hun

Ambon-Lease en West-Seram.

hand te zetten en sultan Hairun hadden vermoord, moesten zij in 1575 het veld ruimen en Ternate verlaten. Op Ambon, waar zij inmiddels ook een vestiging hadden, konden zij zich handhaven tot 1605, toen de VOC op het toneel verscheen.

Op 5 maart 1599 gooide het eerste Nederlandse schip, uitgerust door de Amsterdamse Compagnie van Verre, zijn ankers uit in de baai van Ambon. De Nederlanders, vanaf 1602 samenwerkend in de VOC, werden de bondgenoten van de islamitische vorsten op de Molukken. Dat waren immers de tegenstanders van hun Europese vijanden, de Portugezen en zoals het gezegd luidt: 'de vijand van mijn vijand is mijn vriend'. Daarom werd in 1605 op Ambon een Eeuwig Verbond gesloten tussen de VOC en de leiders van het islamitische Hitu, de machtigste politieke eenheid op het eiland.

Knaap beschrijft de politieke kaart van de Midden-Molukken omstreeks 1605. De VOC beheerste de zuidelijke delen van de eilanden Ambon, Haruku, en Saparua en het hele eiland Nusalaut. Deze eilanden werden tezamen Ambon Lease genoemd. Hier woonden christenen. De Ternataanse landvoogd, die *kimelaha* werd genoemd, heerste over de eilanden Buru, Ambelau, Manipa, Boano, Kelang en het schiereiland Hoamoal op West-Seram. Hier woonden moslims. Tussen het gebied van de VOC en dat van de Ternataanse landvoogd bevonden zich nog drie min of meer islamitische staten: Hitu (Noord-Ambon), Hatuhaha (Noord-Haruku) en Ihamah (Noordoost-Saparua).³

Eerste contacten van de Hollanders met de Hituezen en Ternatanen op Hitu (Ambon), 4 maart 1599. (Kort ende waerachtigh Verhael van de tweede Schipvaerd by de Hollanders op Oost-Indien ghedaen, z.p., 1646.)

De geschiedenis herhaalde zich. Ook de Nederlanders wilden een monopoliepositie. Handel buiten de VOC om werd door de *Kompeni*, zoals die genoemd werd, fel bestreden met strafexpedities, vernieling van kruidnagel- en nootmuskaatbomen en soms langdurige oorlogsoperaties. Als straf voor het ontduiken van het nootmuskaatmonopolie en het in 1609 doden van admiraal P.W. Verhoeff en 45 anderen onderwierp gouverneur-generaal Jan Pieterszoon Coen in 1621 Banda. Een groot aantal Bandanezen kwam om, vluchtte naar onder andere de Kei-eilanden en Seram of werd tot slaaf gemaakt.⁴ De eilanden werden ontvolkt en het grootste eiland, Lonthoir (Banda Besar) werd heringericht in perken: bospercelen met nootmuskaatbomen. Gewezen compagniedienaren kregen zo'n perk toegewezen om dat met behulp van tot slaaf gemaakten te exploiteren.⁵ Zo verwierf de VOC op Banda het monopolie op nootmuskaat.

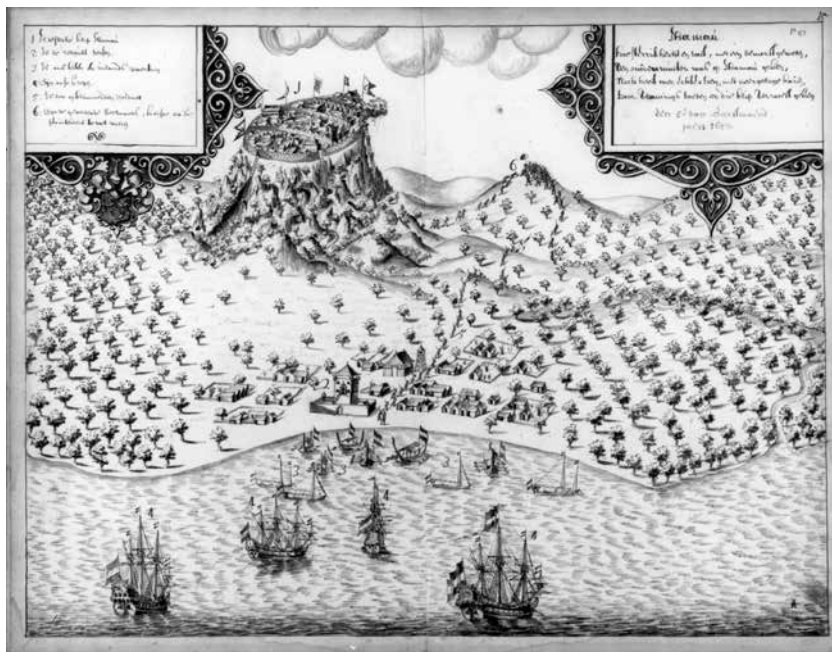
Ook voor de kruidnagel beoogde de VOC het alleenrecht op handel. Dit streven stond haaks op de belangen van de plaatselijke vorsten, die bemerkten dat de vrije handel met Aziatische en Europese handelaren meer opleverde. Vandaar dat de 'eeuwige verbonden' steeds weer van korte duur waren en lokale vorsten snel op zoek gingen naar nieuwe handelspartners, in dit geval de Makassarers en de Engelsen.⁶ De VOC koos ook nu voor de

harde lijn en beschouwde de Molukkers als onbetrouwbare bondgenoten die tot de orde geroepen moesten worden. Toen dat niet lukte, werden ze tot onderdanen verklaard en kreeg hun verzet de kwalificatie van een opstand. Er waren diverse oorlogen nodig om hen te onderwerpen: de Ambonse oorlogen. Het toeval wil dat het oudste bewaarde geschrift van een Molukse auteur handelt over de oorlog tegen de VOC. Het is geschreven door imam Ridjali, die zelf betrokken was geweest bij de strijd op Hitu. Na afloop had hij zijn toevlucht gezocht bij de sultan van Makassar, waar hij tussen 1647 en 1653 de *Hikajat Tanah Hitu* (de *Historie van Hitu*) schreef. Daarin licht hij als volgt toe hoe ruzie over de prijs van de kruidnagel de aanleiding vormde tot de oorlog:

‘Op een gegeven moment protesteerde het gehele land Ambon, met de *kimelaha*, tegen de prijs van de kruidnagelen en zij traden met de Hollanders in onderhandeling. De *kimelaha* en de *orangkaja*’s zeiden: “Wij vragen een prijs van honderd per bahar.” De gouverneur zei: “Ik bied een prijs van zestig per bahar.” De *orangkaja*’s zeiden: “Geef tachtig.” Toen zei de gouverneur: “Hoe kan men ons gelijkstellen aan de Engelsen, zij hebben immers geen onkosten gemaakt? Waarom worden zij aan ons gelijkgesteld, wij hebben toch veel kosten gemaakt voor de soldaten en de matrozen om de vesting te bouwen? Waarom van ons tachtig gevraagd, terwijl wij zoveel hebben uitgegeven?” De Ambonezen zeiden: “Waarom spreekt de gouverneur zo? Want de gouverneur heeft weliswaar veel uitgegeven, maar daarvoor heeft hij dan ook wat teruggekregen. Waarom aldus gesproken?” Toen leverden de Ambonezen geen kruidnagelen en er ontstond onenigheid die dreigde uit te lopen op een strijd tussen de partijen.⁷

Het werd oorlog, en een heftige. Die duurde van 1641 tot 1643 met daaropvolgend nog een lang voortslepend beleg van Kapahaha, eindigend met de onderwerping van Hitu in 1646.⁸ In 1650 brak in Ternate een opstand uit tegen de pro-Nederlandse sultan Mandar Syah. De Ternataanse stadhouder van de Midden-Molukken, Madjira, sloot zich hierbij aan. VOC-gouverneur A. de Vlaming van Oudshoorn bedwong de opstand met een harde militaire campagne die vijf jaar duurde: de grote Ambonse Oorlog (1651-1656). Ook Makassar (het sultanaat Gowa) was partij in deze strijd. Dat sultanaat wilde toegang houden tot de specerijenmarkt.⁹

Tijdens deze oorlog werd het Seramese schiereiland Hoamoal vrijwel geheel ontvolkt en werd de kruidnagelteelt beperkt tot Ambon Lease om een betere controle mogelijk te maken. De kruidnagelbomen buiten dit gebied

Overgave van Ihamahu (Saparua) aan Arnold de Vlaming van Oudshoorn, 1652. (Livinus Bor: Amboinse Oorlogen, Delft, 1663; illustratie in handschrift. Bibliothèque Royale de Belgique, Brussel.)

werden vernietigd.¹⁰ Afhankelijk van de wereldmarkt, bepaalde de VOC voortaan of Molukse boeren meer of minder aanplant moesten verzorgen. In ruil voor een jaarlijks handgeld ging de sultan van Ternate hiermee akkoord en erkende hij het gezag van de VOC over de Midden-Molukken. Daarmee was de monopoliepositie van de VOC voor lange tijd veiliggesteld.¹¹

Anders dan de Portugezen hield de *Kompeni* zich aanvankelijk niet intensief bezig met het kerstenen van de bevolking. De afspraak met de islamitische vorsten was dat over en weer niet zou worden bekeerd. Dat zou alleen maar problemen opleveren en slecht zijn voor de handel. Wel ruilden veel Molukkers die katholiek gedoopt waren door de Portugezen, onder de VOC hun katholieke geloof in voor het protestantse. Verder werd wel geleidelijk aan getracht de overgebleven 'heidenen' (animisten) te kerstenen. Bekeringsvonden vaak per dorp plaats, omdat de bevolking volgde als de dorpsleiding overstapte naar het nieuwe geloof. In de tweede helft van de zeventiende eeuw was 50 procent van de bevolking op Ambon christen en 80 procent op de overige Lease-eilanden. Een systeem van *guru's* (godsdienstleraren) moest ervoor zorgen dat het Molukse christendom sterker in de inheemse samenleving verankerd werd. Knaap wijst erop dat

zowel het Molukse christendom als de Molukse islam nogal wat animistische invloeden bleef kennen.¹² Hoewel de VOC als christelijke 'overheid' bepaalde verplichtingen voelde tegenover de christenen, vooral wat betreft geestelijke verzorging en onderwijs, was er nog geen sprake van een echte voorkeurspositie van Molukkers tegenover andere Indische volkeren, zoals later de Molukse KNIL-militairen die van 1880 tot 1921 zouden krijgen.

Wie de geschiedenis van de zeventiende eeuw overziet, komt dus tot de ontdekking dat er allerminst sprake is geweest van vriendschappelijke verhoudingen tussen een belangrijk deel van de Molukkers en de VOC. Er is decennialang strijd gevoerd voor de VOC er daadwerkelijk in slaagde het kruidnagelmonopolie te effectueren.¹³ 'Ambon door de eeuwen trouw', een slogan die in de twintigste eeuw opgeld zou doen, steunt niet op de historische werkelijkheid van de Molukken tijdens de VOC-periode. Na de Ambonse oorlogen bleef in de verdere VOC-periode vooral sprake van een relatie tussen overheerser en overheersten.

De Pattimura-opstand

De laatste grootschalige botsing tussen Molukkers en het koloniale bestuur vond plaats aan het begin van de negentiende eeuw, toen de Nederlanders na de Napoleontische tijd in Indië terugkwamen en het gezag overnamen van de Engelsen, die daar van 1796 tot 1803 en van 1810 tot 1817 het bestuur in handen hadden gehad. Dit 'Engelse tussenbestuur' was in een aantal opzichten milder geweest dan dat van de Nederlanders.¹⁴ Toen de Nederlanders terugkeerden, braken in 1817 op de eilanden Saparua en Nusalaut gevechten uit onder leiding van Thomas Matulesia, alias Pattimura. Deze opstand, die zich later ook uitbreidde naar Haruku, Hitu en de zuidkust van Seram, zou de geschiedenis ingaan als de Pattimuraopstand. Matulesia had als sergeant-majoor gediend in een door de Engelsen opgerichte Molukse militie. Anders dan onder de Nederlanders gebruikelijk was geweest, had de militie op de Molukken zelf dienstgedaan. Het nieuwe Nederlandse bestuur ontbond het korps, waardoor de betrokken militairen werkloos werden. Wel konden zij dienst gaan doen op Java. De militairen wilden echter op hun eigen eilanden blijven. Daarnaast was onder de *guru's*, de christelijke onderwijzers, grote onrust ontstaan. De terugkerende Hollanders hadden niet alleen plannen met de Molukse militie, maar dreigden ook de bestaande infrastructuur van kerken en scholen aan te tasten, onder meer door de bekostiging van de *guru's* te beëindigen. Kerkhistoricus Chris de Jong zegt daarover:

Thomas Matulesia (Pattimura), verbeeld door een Indonesische kunstenaar, 1981. (MHM/coll. cps.)

‘De kerkelijke infrastructuur van eeuwen stond op het spel. Pattimura en zijn psalmzingerende schoolmeesters vochten wat zij beschouwden als een heilige oorlog. Ze strenden niet tegen het koloniale bestel als zodanig, maar tegen de seculariserende tendensen die vanuit het postrevolutionaire Europa van Napoleon en de Verlichting kwamen overwaaien en die een verzwakking van hun positie tegenover de islam zouden veroorzaken.’¹⁵

Onder die omstandigheden arriveerde op Saparua een nieuwe resident, Rudolph van den Berg, kersvers uit Holland en volstrekt onvoorbereid op de gespannen situatie op het eiland.¹⁶ Woedende Molukkers vielen Fort Duurstede aan en vermoordden de familie Van den Berg en de zwakke militaire bezetting. Alleen de kleine Jean-Lubbert van den Berg overleefde het bloedbad en werd zwaargewond door een bediende van zijn vader, Salomon Pattiwaal, verstoppt en verzorgd. Maanden later, nadat de opstand was neergeslagen, werd het kind aan de Nederlandse autoriteiten overhandigd.¹⁷

Voordat dat kon gebeuren, kostte het de Nederlandse troepen echter nog de nodige moeite de opstand te onderdrukken. Nadat op 20 mei 1817 een eenheid onder commando van majoor P.J. Beetjes op Saparua verpletterend was verslagen, slaagde een nieuwe troepenmacht onder leiding van schoutbij-nacht A.A. Buyskes erin de opstand te bedwingen. Het ging hard tegen hard. De Molukkers hadden het voordeel dat zij het terrein goed kenden. Ook wisten zij met succes allerlei guerrillatactieken toe te passen. Het was

een onaangename verrassing voor de Nederlandse troepen te merken dat de Molukse 'opstandelingen' beschikten over voor die tijd moderne handvuurwapens, gekocht van Amerikaanse, Britse en Chinese handelaren. Het leger antwoordde met de systematische vernietiging van dorpen, bospercelen en gewassen. Economische oorlogvoering zou in de negentiende eeuw een vast kenmerk worden van de koloniale strijdmethode.¹⁸

Uiteindelijk werd Pattimura verslagen, opgepakt en opgehangen. Ook vijftien andere 'opstandelingen' ondergingen dit lot. Een veel groter aantal werd veroordeeld tot verbanning naar Java en dwangarbeid. De materiële schade was groot. Vele negorijen waren verwoest. Toen gouverneur-generaal C.A.G.Ph. baron van der Capellen in 1824 een bezoek bracht aan de Molukken waren de gevolgen nog zichtbaar. Hij was de mening toegedaan dat de Nederlandse troepen buitensporig geweld hadden gebruikt:

'[...] even als of de onzen meenden, dat wij de Molukkos zouden verlaten en eeuwig met de bevolking in oorlog zouden willen leven, in stede van, ook na al het gebeurde, de eigendommen eener verwaalde bevolking te sparen, en aan haar zelve vertrouwen op het Gouvernement, dat haar wel moest kastijden maar niet verdelgen, in te boezemen.'¹⁹

Beeldvorming

Beeldvorming speelt ook in de Molukse geschiedenis een belangrijke rol. In sommige tijdvakken werden personen en gebeurtenissen heel verschillend beoordeeld. Dat geldt zowel voor de wijze waarop Molukkers naar zichzelf en naar de Nederlanders keken, als voor de wijze waarop de Molukkers van Nederlandse kant werden gewaardeerd. De figuur van Pattimura is daarvan een goed voorbeeld. Tegenwoordig is hij een van de nationale helden van Indonesië, een nationalist *avant la lettre*.²⁰ Ook in Nederland zien de meeste Molukkers hem als een held, maar dan wel als een specifiek Molukse held die opkwam tegen iedere vorm van overheersing van buitenaf.²¹ De Nederlandse visie op hem tijdens de koloniale periode was heel anders. In hun ogen was hij aanvoerder van een opstand en werd hij afgeschilderd als wreed en machtsbelust. Dat de kleine Jean-Lubbert van den Berg de aanval op Fort Duurstede overleefde, werd door sommigen toegeschreven aan het optreden van Pattimura, maar door anderen juist niet. Als deze beelden geplaatst worden tegenover de historische werkelijkheid, dan zal de beeldvorming in belangrijke mate moeten worden bijgesteld. Principiële bezwaren tegen vreemde overheersing had Matulesia niet, wat onder meer blijkt uit zijn

vrijwillige dienst bij de Engelse milizie. Ook stelde hij het terugkerende Nederlandse oppergezag niet ter discussie. Het ging bij de opstand veel meer om een roep om redelijk bestuur dan om onafhankelijkheid, zoals blijkt uit een lijst van achttien grieven die de 'opstandige negorijen' op 20 juli 1817 aanboden aan kapitein-ter-zee J. Groot, de commandant van de 'Maria Reijgersbergen'.²²

Beeldvorming speelt ook een grote rol als het gaat om de militaire traditie van de Molukkers. Het zelfbeeld van veel Molukkers over de rol die zij door de eeuwen heen als militair in Nederlandse dienst hebben gespeeld, wijkt af van de werkelijkheid. Vaak bestaat de neiging om die traditie te koppelen aan vermeende eigenschappen van Molukkers die hen bij uitstek geschikt zouden maken voor het militaire bedrijf. Molukkers zouden van nature aanleg hebben voor het vak van militair. Dit imago van een *martial race*²³ duikt voor het eerst op in de laatste decennia van de negentiende eeuw. Het is gekoppeld aan de expansie van het Nederlandse gezag in de Indonesische archipel die op dat moment plaatsvond. De vraag naar inheems militair personeel steeg. Daarbij had men een voorkeur voor betrouwbaar geachte christelijke inheemse militairen, die samen met Europeanen en Afrikanen naar verwachting een tegenwicht konden vormen voor de getalsmatig veel grotere groep islamitische militairen binnen het Indische Leger.²⁴

In tegenstelling tot wat vaak wordt aangenomen, stond in de jaren zeventig van de negentiende eeuw het beroep van militair helemaal niet hoog aangeschreven op de Molukken. De cijfers laten zien dat het aandeel van Molukkers binnen het KNIL gering was. In 1870 dienden 820 'Ambonese' militairen in het KNIL, dat op dat moment uit 30.000 man bestond. Van Hoëvell memoreerde in 1875 dat jonge mannen alleen dienst namen in het leger als ze zich onmogelijk hadden gemaakt in het eigen dorp of binnen de familie.²⁵

Dat was de situatie toen de legerleiding specifieke maatregelen nam ter stimulering van de werving onder Molukse christenen, om de forse verliezen in de Aceh-oorlog (1873-1904) aan te zuiveren; het rekruteren van nieuwe troepen was ineens een urgente zaak.²⁶ De aanmeldingspremie voor nieuwe rekruten en het bedrag dat dorpshoofden voor rekruten uit hun dorp kregen werden verhoogd, terwijl (oud-)militairen in hun dorp van herkomst werden ingezet om nieuwe soldaten te werven. Het KNIL hanteerde ook andere manieren om meer belangstelling voor het leger te wekken. In 1879 werd de eerste school voor kinderen van inheemse christelijke militairen geopend, in de garnizoensplaats Magelang op Java. Ook in andere grote garnizoenen kwam zo'n school. Als gevolg van deze maatregelen namen in de loop van de jaren tachtig van de negentiende eeuw steeds meer Molukkers dienst in

Ambonese militairen in marstenue in Nederlands-Indië. (KITLV/UBL.)

het KNIL.²⁷ De Australische historicus Richard Chauvel veronderstelt een samenhang met de daling van de kruidnagelprijzen in diezelfde periode.²⁸

Een belangrijke kanttekening is hier op zijn plaats. Het aantal op Ambon geworven rekruten steeg aan het einde van de negentiende eeuw inderdaad van 1.322 in 1880 via 2.290 in 1890 naar 4.093 in 1900, maar in sommige jaren waren rekruten uit de Minahasa op Celebes (tegenwoordig Sulawesi) in de meerderheid. Zij werden in het KNIL tot de landaard 'Ambonezen' gerekend. In 1916 telde het KNIL bijvoorbeeld 9.495 'Ambonezen', van wie er maar iets meer dan 3500 werkelijk van de Molukken afkomstig waren. Meer dan etniciteit was religie het onderscheidende criterium: de rekruten uit de Minahasa waren ook christen. Bovendien bleven de 'Molukse' rekruten, ondanks hun toenemende aantal, altijd een minderheid binnen het KNIL.²⁹

Parallel aan de actieve wervingscampagne in de laatste decennia van de negentiende eeuw ontstond ook het beeld van de loyale Ambonese KNIL-militair. De Molukse militairen ontwikkelden een beeld van zichzelf als uitverkoren soldaten. Zij zouden beter presteren dan hun collega's van andere 'landaarden'. Dit zelfbeeld had een religieus-patriottisch karakter, waarbij de Molukse militairen trots waren op hun 'verbond' met de Nederlanders, met het KNIL, met de Nederlandse driekleur en het Huis van Oranje.³⁰ Dat blijkt ook uit de volgende dichtregels:

‘Aan Prins Maurits heeft Oom trouw beloofd,
die trouw is door eeuwen bewaard;
door hem wordt in Onze Vader geloofd
en dat heeft ons zijn trouwbreuk bespaard.’³¹

De typologie³² die Enloe in haar studie *Ethnic Soldiers* geeft van groeperingen die bij uitstek in aanmerking komen om deze rol te vervullen in multi-etnische samenlevingen, is in hoge mate van toepassing op de christelijke Molukkers: als religieuze minderheid, voortkomend uit een kleine etnische groepering binnen de Indonesische archipel, met een organisatorisch en sociaaleconomisch zwakke positie, vormden zij geen bedreiging voor het koloniale gezag. De christelijke religie werd daarbij gezien als een extra garantie voor loyaliteit. De rol die Molukse legerpredikanten kregen, illustreert dit. De bekendste van hen, dominee I. Thenu, werd in 1934 voor zijn werk in Aceh onderscheiden met de Militaire Willemsorde. Historicus H.J. de Graaf schrijft in 1977 met sympathie voor Thenu, maar met weinig gevoel voor de scheiding tussen kerk en staat:

‘Hij kwam in de somberste periode van de Atjeh-oorlog te Koeta-Radja [tegenwoordig Banda Aceh] aan, doch wist de ontmoedigde troepen te bezielen tot zelfopoffering en heldenmoed. Indrukwekkend waren zijn godsdienstoefeningen aan de vooravond van het vertrek van zijn Ambonnezen naar het gevechtsterrein. Hierna durfden de mannen het weer aan, hadden ze weer zelfvertrouwen. Maar hij volgde hen persoonlijk in de strijd, ontzag geen ontbering of vermoeienis, waagde zijn leven en na het gevecht verzorgde en troostte hij onvermoeid gewonden en stervenden. [...] Maar tegen zondaren kon hij ook ongenadig uitpakken.’³³

Zo ontstond pas eind negentiende/begin twintigste eeuw een ‘militaire traditie’ van dienstname in het KNIL van vader op zoon. Het merendeel van de Molukkers bleef echter op de Molukse eilanden, in veel gevallen als visser of als boer.

De veelvuldige wervingsacties in de decennia daarvoor hadden ervoor gezorgd dat de ‘Ambonese’ militairen in het KNIL een bevoorrechte positie kregen in vergelijking met andere inheemse militairen. Door hun rol in de Aceh-oorlog en bij acties op andere eilanden, zoals die op Lombok in 1894³⁴, kregen ze bovendien het imago van onverschrokken vechtjassen, wat die voorkeurspositie rechtvaardigde.

Als *ethnic soldiers* hadden de Molukkers te maken met het door Chauvel gesignaleerde dilemma van afhankelijkheid en loyaliteit.³⁵ Het ontstaan van

Inzet van KNIL-militairen bij een door een overstroming weggeslagen brug bij Hative (Ambon), omstreeks 1935. (MHM/coll. H. Suitela.)

hun (zelf)beeld als bondgenoot van het Nederlandse gezag bood hier slechts ten dele uitkomst. Er was immers geen sprake van een gelijkwaardige relatie. Dat bleek toen ondanks protesten van Molukse zijde de bevoorrechte positie van Molukse militairen in 1921 formeel werd opgeheven met het oog op de toenemende kritiek daarop en de verminderde noodzaak voor aanvullende maatregelen om Molukse militairen te werven. De Molukse protesten waren mede ingegeven door het economisch belang dat de soldij en de pensioenen van de militairen voor met name het christelijk deel van de bevolking leverden.³⁶

De bijzondere positie die de Molukse militairen binnen het KNIL innamen, betekende overigens niet dat zij in de vooroorlogse jaren immuun waren voor invloeden vanuit de Indonesische nationalistische beweging. Pogingen van A.J. Patty om met zijn *Sarekat Ambon* (Ambonese Vereniging) ook aanhang te verwerven onder Molukse militairen op Java hadden aanvankelijk redelijk succes. Dat was niet zo vreemd, omdat onder de militairen grote ontevredenheid bestond over het beëindigen van hun bevoorrechte positie. Met verboden, arrestaties en ontslag werd het tij gekeerd. Op Ambon zelf wisten de conservatieve elite en het koloniale bestuur Patty nog sneller de voet dwars te zetten. Toch veroorzaakten positieve reacties op zijn optreden een barst in het imago van Ambon als bolwerk van aanhankelijkheid aan het Nederlandse gezag. Bij dit alles moet wel in het oog gehouden worden dat een grote meerderheid van de bevolking nauwelijks blijk gaf van enig politiek bewustzijn.³⁷

De Molukse gemeenschap op Java viert de geboorte van prinses Beatrix, 31 januari 1938. (MHM/coll. fam. Thijssen.)

Hoewel Molukkers ondervertegenwoordigd waren in de nationalistische beweging zouden sommigen van hen wel degelijk een voorhoederol daarin spelen.³⁸ Dat gold bijvoorbeeld voor J. Latuharhary, die in 1928 voorzitter werd van de *Sarekat Ambon*. Beter dan de activistische Patty wist hij gebruik te maken van de smalle marges binnen het koloniale bestel om zijn organisatie uit te bouwen. De *Sarekat Ambon* kreeg een eigen vrouwenvereniging, *Ina Toeni* (moeilijk letterlijk te vertalen, maar het betekent ongeveer 'zelfbewuste vrouwen') en een eigen blad, *Mena Moeria* (een Molukse strijdkreet). Opererend binnen de nationalistische beweging op Java had Latuharhary oog voor de belangen van Ambonezen en vergelijkbare minderheden. Na de proclamatie van de Republiek Indonesia zou hij de eerste republikeinse gouverneur van Ambon worden.

Een andere vooraanstaande nationalist was dokter J. Leimena, die tussen 1946 en 1966 in maar liefst achttien Indonesische kabinetten zitting zou hebben, meestal als minister van Gezondheid, maar óók als vicepremier. Leimena was ook een van de organisatoren van de *Sumpah Pemuda* (de eed van de jongeren), het jongerencongres op 28 oktober 1928 waar de Indonesische nationalistische beweging koos voor één land, één taal en één volk.³⁹

Bij de militairen waren de bekendste Molukse dissidenten enkele deelnemers aan de munterij op de 'Zeven Provinciën' in 1933.⁴⁰

Balans

Als aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog de balans wordt opgemaakt, kan vastgesteld worden dat Molukkers geen eeuwenlange militaire

traditie kenden en dat ook van trouw door de eeuwen heen aan Nederland en Oranje geen sprake is geweest. Wel groeide vanaf het einde van de negentiende eeuw het aantal Molukse militairen dat door hun dienstverband en al snel ook door hun zelfbeeld met het Nederlandse gezag verbonden was.

Dat die band soms onder druk kon komen te staan, zeker als hun rechtspositie in het geding kwam, is hierboven geïllustreerd. Tegelijkertijd zorgden de Tweede Wereldoorlog en de daaropvolgende dekolonisatie voor een samenvallen van de belangen van het koloniale bestuur en die van de Molukse militairen. Deze militairen waren grotendeels afkomstig uit de christelijke helft van de Molukse bevolkingsgroep. De ‘andere helft’, een aanduiding van Chauvel voor de islamitische Molukkers⁴¹, stond verder af van het Nederlandse gezag.

3. Dekolonisatie, 1942-1951

‘Aangetoond was, dat Indonesië de wedloop om de ziel van de Ambonezen had verloren.’ (TNI-overste J. Tahija)¹

Oorlog en revolutie

Op 7 december 1941 begon met een Japanse verrassingsaanval op Pearl Harbor de Tweede Wereldoorlog ook in Zuidoost-Azië.² Op 10 januari 1942 zetten Japanse leger- en vlooteenheden de aanval in op Nederlands-Indië. De strijd, die bijna twee maanden duurde, was voor het KNIL hopeloos. Dit leger had tot dan toe vooral een politionele functie binnen Nederlands-Indië gehad, bedoeld om orde en rust onder de bevolking te handhaven.³ Op 8 maart 1942 capituleerde het KNIL en werd Nederlands-Indië bezet door Japan.

Die bezetting had grote gevolgen. Nederlanders werden grotendeels uit het openbare leven verwijderd. Onder het motto ‘Azië voor de Aziaten’ probeerden de Japanse bezettingsautoriteiten de bevolking van Indië voor zich te winnen. De inheemse nationalistische elite, onder aanvoering van Soekarno, kreeg de gelegenheid om de rol van de Nederlanders in het bestuursapparaat over te nemen. De uiteindelijke macht bleef echter in handen van de Japanners. Zij zagen de Molukkers, en vooral de christenen onder hen, als een gevaar voor de nieuwe orde vanwege hun trouw aan het Nederlandse gezag. Veel Molukse militairen kwamen dan ook in krijgsgevangenkampen terecht.⁴ Veel Molukkers die een actieve rol in het verzet speelden, vielen in handen van de *Kenpeitai*, de Japanse geheime politie, en werden gemarteld of gedood. Het verzet in Indië was erop gericht de geallieerden bij een – toen nog verwachte – snelle herovering van de archipel hand- en spandiensten te verlenen. Toen die herovering alsmaar uitbleef, slaagden de Japanners erin een einde te maken aan nagenoeg alle verzet.⁵

In de loop van 1944 werd duidelijk dat Japan de oorlog zou verliezen. Indonesische nationalistenv wilden onafhankelijk zijn vóórdat Nederland de kans zou krijgen het koloniale systeem te herstellen. Toch dreigde het einde van de oorlog de nationalistische leiders nog te verrassen. De atoombommen op Hiroshima en Nagasaki brachten het Japanse keizerrijk onverwacht snel op de knieën; op 15 augustus 1945 capituleerden de Japanners. Even waren de nationalistenv in verwarring. Maar toen besloten ze, onder druk van hun jonge aanhang, de *Republik Indonesia* (RI) uit te roepen. Op 17 augustus,

twee dagen na de Japanse overgave, riepen Soekarno en Mohammed Hatta de onafhankelijkheid van Indonesië uit.

Het was een eigenaardige bevrijding, omdat onmiddellijk weer een nieuwe oorlog begon: de strijd tussen Nederland en de RI. Tijdens de zogenoemde *Bersiap*, een chaotische periode tussen oktober 1945 en begin 1946, vonden massale moordpartijen plaats onder Nederlanders, Chinezen en van samenwerking met de Nederlanders verdachte groepen, zoals de Molukkers.⁶

In 1945 probeerde de Nederlandse regering zo snel mogelijk weer vaste voet aan de grond te krijgen in Indonesië. In het oosten, waar Australië tijdelijk de macht overnam, lukte dat redelijk en keerden de verhoudingen van vóór de Japanse bezetting min of meer terug. In andere delen van de archipel bleef de RI de baas.⁷ Het Engelse leger, dat die gebieden bevrijd had, vond dat de RI inmiddels een macht was om rekening mee te houden. De Nederlandse regering moest zich voorlopig hierbij neerleggen, omdat zij onvoldoende troepen in het gebied beschikbaar had.⁸ Bij de detachementen die er al wel waren, speelden Molukse militairen een prominente rol. Na de oorlog hadden zij zich al snel weer voor actieve dienst gemeld. Op de Molukken, waar het na de capitulatie van Japan weer mogelijk was wervingsacties voor het KNIL te organiseren, meldden zich onder andere jongens die vóór de Japanse inval als dienstplichtigen waren opgeroepen.⁹ Bij de nieuwe rekruten waren ook personen die tijdens de bezetting door de Japanners waren geworven als *heiho* (hulpsoldaat).¹⁰

Vanwege hun dienstverband bij het KNIL en hun imago als Nederlands-gezinde bevolkingsgroep werden Molukkers in RI-gebieden een belangrijk doelwit van revolutionaire strijdgroepen. Op hun beurt provokeerden pro-Nederlandse Molukkers nationalistische jongeren.

Maar er waren ook Molukse strijdgroepen aan de zijde van de *Republik Indonesia*, zoals de jongeren van *Angkatan Pemuda Indonesia Maluku* (Indonesisch-Molukse jongerengroep/API Maluku) en de Laskar Maluku.¹¹ Later zouden velen van hen toetreden tot het republikeinse leger, de *Tentara Nasional Indonesia* (TNI). Er werd zelfs een aparte Molukse eenheid gevormd: het Pattimurabataljon.¹² Zo gebeurde het dat republikeinse Molukkers tegenover Molukse KNIL-militairen kwamen te staan. Dat kon er soms heet aan toegeaan.¹³ Toch zijn er ook heel wat verhalen over situaties waarin Molukkers de onderlinge banden (dorp, eiland, *pela*¹⁴) belangrijker vonden dan de politieke scheidslijnen. Dan werd de confrontatie ontlopen of zelfs hulp geboden, bijvoorbeeld om te ontsnappen.¹⁵ Hoewel Molukkers dus aan beide zijden actief waren, golden zij voor het grote publiek in Nederland en in Indonesië vooral als loyale steunpilaren van het koloniale moederland.

In de loop van 1946 kwamen troepen uit Nederland het KNIL versterken en kon het geallieerde leger worden afgelost. Hoewel de Nederlandse regering beseftte het idee van een onafhankelijk Indonesië op termijn te zullen moeten accepteren, wilde ze eerst orde en rust herstellen. In de juist opgerichte Verenigde Naties bestond weinig sympathie voor herstel van de koloniale verhoudingen. Daarom werden militaire acties tegen de RI in juli/augustus 1947 en in december 1948 versluierend 'polititionele acties' genoemd.¹⁶ Maar de wereldopinie accepteerde het Nederlandse optreden niet meer. Met name de Verenigde Staten oefenden sterke druk op Nederland uit om met de Indonesische leiders te onderhandelen. Na een Rondetafelconferentie (RTC) werd op 27 december 1949 de soevereiniteit overgedragen aan de Verenigde Staten van Indonesië (*Republik Indonesia Serikat*/RIS). Onderdeel daarvan was de afspraak dat het KNIL geleidelijk zijn taken en materieel zou overdragen aan het Indonesische leger. Het koloniale leger zou op 26 juli 1950 worden opgeheven. Voor die datum zouden de inheemse KNIL-militairen moeten kiezen voor overgang naar het Indonesische leger of demobilisatie.

Het beeld van Molukse militairen tijdens het Nederlands-Indonesisch conflict wordt sterk beïnvloed door hun aanwezigheid in de Speciale Troepen van kapitein Raymond P.P. Westerling. Van 1946 tot en met 1948 vormden deze 'groene baretten' onder zijn leiding een geduchte tegenstander van de Indonesische guerrilla's. Standrechtelijke executies en terreurmaatregelen jegens de burgerbevolking maakten hun optreden omstreden. Molukkers waren bij de Speciale Troepen oververtegenwoordigd vanwege Westerlings grote voorkeur voor deze militairen,¹⁷ Maar binnen de groep Molukkers in het KNIL vormden de Molukse 'baretten' een minderheid. De overgrote meerderheid maakte deel uit van het 'gewone' leger. Veel Nederlandse militairen, die kersvers uit Nederland naar het front in de tropen werden gestuurd, denken met waardering terug aan Molukse instructeurs en verkenningseenheden die aan hun onderdeel werden toegevoegd.¹⁸ In herinneringsliteratuur van veteranen is herhaaldelijk de uitspraak te vinden dat zij niet heelhuids uit Indië zouden zijn teruggekomen als hun Molukse kameraden hen niet door allerlei oorlogssituaties heen hadden geloodst.¹⁹

Federalisme versus centralisme in Oost-Indonesië

De *Republik Indonesia Serikat* (RIS) was als federatie van deelstaten een compromis om tot een soevereiniteitsoverdracht te komen. De *Republik Indonesia* (RI) was een van de deelstaten die samen de RIS gingen vormen.²⁰

De *Negara Indonesia Timur* (NIT/deelstaat Oost-Indonesië) was eind december 1946 opgericht en strekte zich uit van Bali tot aan Nieuw-Guinea, met Makassar als hoofdstad.

Politieke verschillen onder Molukse leiders

De *Daerah Maluku Selatan* (de provincie Zuid-Molukken) had zich op 11 maart 1947 'onder voorwaarden' aangesloten bij de NIT. Dit besluit was genomen door de Zuid-Molukkenraad (*Dewan Maluku Selatan*), het gekozen provinciale bestuur. Uit dit voorwaardelijke besluit blijkt dat Molukse politici de nodige twijfels hadden over toetreding tot de NIT. In volgende jaren zou regelmatig het idee opduiken zich weer los te maken van deze deelstaat. Dit speelde niet alleen in de hoofden van wat later 'separatisten' zouden worden genoemd, maar óók bij leiders van de RI-gezinde *Partai Indonesia Merdeka* (PIM) en bij *kepala daerah* (hoofd van de provincie) M.A. Pellaupessy. Daarbij ging het om het *Maluku Besar*-concept, de formule van een Groot Maluku, waarachter echter heel verschillende staatkundige opvattingen schuilgingen. Mensen als Pellaupessy stonden geen onafhankelijke staat voor ogen, maar een eigen deelstaat binnen de RIS: de Molukken en westelijk Nieuw-Guinea. Daartegenover stond NIT-politicus R.J. Metekohy, die opteerde voor een aparte status binnen het Koninkrijk der Nederlanden, vergelijkbaar met Suriname op dat moment.²¹

Aan de vooravond van de soevereiniteitsoverdracht in december 1949 bleek in de top van de Molukse gemeenschap sprake te zijn van een 'Amboonees saamhorigheidsgevoel'. Volgens Drooglever was de Molukse elite in 1949, geconfronteerd met een onzekere toekomst, druk bezig met het vormen van een gemeenschappelijk front tegen 'Makassar', tegen de NIT. Tegelijkertijd bleef er over de veel principiëlere positiekeuze tussen Nederland en de Republiek een verschil van mening bestaan.²²

Nadat de soevereiniteit aan de RIS was overgedragen, met Soekarno als eerste president, bleek al snel dat de federatie geen lang leven zou zijn beschoren. Een voor een besloten de deelstaatarlementen zich op te heffen en aansluiting te zoeken bij de RI. Dit proces werd versneld door de mislukte poging van oud-kapitein Westerling om aan hem trouwe KNIL-militairen en troepen van de deelstaat Pasundan (West-Java) Bandung en Jakarta in te laten nemen om de federale regering af te zetten. Deze actie in januari 1950 zou de geschiedenis ingaan als de 'APRA-coup', omdat Westerling zijn legertje *Angkatan Perang Ratu Adil* (APRA/Leger van de Rechtvaardige Vorst) noemde.²³

Indonesische slachtoffers van de APRA-coup in Bandung, januari 1950. (MHM.)

Alleen de NIT leek politiek en economisch krachtig genoeg om het langer te kunnen volhouden. Toch was er ook hier een politieke stroming, onder leiding van de Molukse politicus E.U. Pupella, die streefde naar de totstandkoming van een eenheidsstaat: de *Republik Indonesia*.²⁴ Andere politici vreesden voor overheersing van Oost-Indonesië door het centrale gezag in Jakarta, onder wie de Molukkers mr.dr. Chr.R.S. Soumokil, oud-minister van Justitie van de NIT en procureur-generaal in Makassar, ir. J.A. Manusama, oud-vicevoorzitter van de NIT -Senaat, en R.J. Metekohy, oud-viceminister van Financiën van de NIT. Zij en andere christelijke politici waren bovendien beducht voor de islamitische meerderheid in de rest van Indonesië. Daarom wilden zij de deelstaat in stand houden en ook de beschikking houden over eigen troepen, dat wil zeggen: eenheden uit de regio met een KNIL-achtergrond.

De Azis-affaire

Toen KNIL-eenheden in Makassar bij de overgang naar het Indonesische leger als groep bijeen wilden blijven, zag de centrale regering dat als een gevaarlijke ontwikkeling. Zij besloot vanuit Java eenheden van de APRIS (*Angkatan Perang Republik Indonesia Serikat*), het federale leger, naar Oost-Indonesië te sturen. Deze troepen bestonden voor een belangrijk deel uit eenheden die voorheen hadden behoord tot de TNI, het leger van de RI. Nadat voormalige KNIL-troepen onder leiding van kapitein Andi Abdul Azis, daartoe aangezet door Soumokil, Metekohy en NIT-president Tjokorde Gde

Rake Soekawati, begin april 1950 tevergeefs hadden geprobeerd met een coup de APRIS-eenheden tegen te houden, was het lot van de NIT beslist. Niets kon de opheffing van deze deelstaat meer tegenhouden.

Zowel vóór als na de Azisaffaire speelden NIT-politici met het idee Oost-Indonesië onafhankelijk te verklaren. Al in maart 1950 hadden Soekawati en Soumokil met dergelijke plannen rondgelopen. De Aziscoup maakte deel uit van het plan-Metekohy, dat ook een onafhankelijk Oost-Indonesië tot doel had.²⁵ Soumokil speelde daarbij opnieuw een belangrijke rol. Terwijl hij in Menado was, waarschijnlijk om te peilen of er steun was voor de proclamatie van een Oost-Indonesische republiek, werd het plan door de ontwikkelingen ingehaald en afgeblazen.²⁶ Op 21 april 1950 liet NIT-president Soekawati weten dat Oost-Indonesië zou toetreden tot de eenheidsstaat. Een dag later nam het NIT-parlement een motie van Pupella en anderen aan, die de weg baande naar de opheffing van de NIT.²⁷

Van NIT naar RMS

Voor Soumokil was dit reden om na Menado door te vliegen naar Ambon en niet terug te keren naar Makassar. Anders dan de leden van het NIT-kabinet had hij Azis openlijk gesteund.²⁸ Nadat deze ondanks een beloofd vrijgeleide op 14 april 1950 werd gearresteerd, moest óók Soumokil voor arrestatie vrezen als hij naar Makassar zou teruggaan. Er waren nog meer redenen waarom Soumokil voor vervolging in Makassar vreesde. Hij was betrokken geweest bij een onderzoek naar het neerschieten van Indonesische gevangenen in de buurt van Bendoro op 14 augustus 1946. Soumokil had geconcludeerd dat de betrokken KNIL- en KL-militairen vrijuit gingen, en dat de gevangenen op de vlucht waren doodgeschoten. Het bleek echter een doelbewuste executie.²⁹ Tenslotte was er de executie van de Indonesische verzetsstrijder Robert Wolter Mongisidi, die op 5 september 1949 door een Nederlands vuurpeleton werd gedood. Soumokil was toen minister van Justitie van de NIT en weigerde, terwijl de Rondetafelconferentie al gaande was, hem amnestie te verlenen.³⁰

Op Ambon was Manusama inmiddels bezig steun te mobiliseren voor het voortbestaan van de NIT. Op 18 april 1950 organiseerde hij een massameeting op de Esplanade in Ambon-Stad. Soumokil was een dag eerder gearriveerd. Volgens Manusama woonden ongeveer 9.000 mensen de bijeenkomst bij. Het publiek reageerde enthousiast.³¹ Deze gebeurtenis maakt duidelijk dat ongeveer een week voor de proclamatie van de RMS nog niet gedacht werd aan het uitroepen van een eigen Molukse republiek. Alles was erop gericht

de federale structuur van Indonesië, en dus de deelstaat Oost-Indonesië, te behouden. Mocht dat niet lukken, dan moest Oost-Indonesië zich maar onafhankelijk verklaren. Terugkijkend zei Manusama in 1988 er destijds in zijn toespraak voor gewaakt te hebben te spreken van 'afscheiding' en slechts handhaving van de NIT te eisen:

'Dus ik denk: het volk moet gemobiliseerd worden. Niet met de bedoeling om een opstand te verwekken, of om een RMS te proclameren. Nee. Hun moest duidelijk worden gemaakt dat er groot gevaar dreigde. Dat was het enige. Meer niet.'³²

Als de NIT-regering er niet in zou slagen de deelstaat te verdedigen, 'zouden Ambon en de Zuid-Molukken de laatste verdedigingslinie worden', aldus Manusama. Daarmee bedoelde hij: het laatste bastion ter verdediging van het federalisme. Op dat moment ging het hem nog niet om een eigen Molukse staat. Wel wilde hij externe troepen (lees: TNI-troepen van Java) buiten de deur houden. Hij had daarbij de zekerheid dat zijn gehoor dat ook belangrijk vond. Toen op 12 april 1950 het gerucht de ronde deed dat het KPM-schip 'Camphuijs' Ambon zou aandoen om APRIS-troepen af te zetten die voorheen tot de TNI hadden behoord, kwamen niet alleen de aanwezige militairen in het geweer, maar bewapenden ook veel burgers zich.³³

Een onafhankelijke republiek

Op 23 april 1950, vijf dagen na de massameeting, was het roer om. Op die dag vond een bijeenkomst plaats bij *raja* Ibrahim (Baeng) Ohorella van Tulehu om te overleggen over de politieke situatie, nu NIT-president Soekawati had laten weten dat Oost-Indonesië zou toetreden tot de eenheidsstaat. Daarmee was elk perspectief op een aparte deelstaat of een onafhankelijke republiek Oost-Indonesië verdwenen. In Tulehu werd na uren praten besloten de leiding van *Daerah Maluku Selatan* nog diezelfde dag te vragen uit de NIT en de RIS te treden 'en de onafhankelijke, vrije, soevereine R.M.S. te proclameren'.³⁴

Tijdens die bijeenkomst op het *daerah*-kantoor in Batu Gaja (Ambon-Stad) spraken Manusama, Soumokil en sergeant Salaka met *kepala daerah* (regio hoofd) J.H. Manuhutu en A. Wairisal, S.J.H. Norimarna, D.J. Gaspersz en F.H. Pieter, leden van de Zuid-Molukkenraad. Volgens Manuhutu was er nog een aantal militairen aanwezig. De druk op de *daerah*-leiding om over te gaan tot het uitroepen van een eigen Zuid-Molukse republiek was groot. Manuhutu vroeg en kreeg bedenktijd. Hij benutte die om de NIT-regering in Makassar

Het RMS-kabinet, aangetreden ter gelegenheid van de eerste vlaghijsing op de Esplanade (Ambon-stad) op 2 mei 1950. In de rij links zijn herkenbaar: Chr.R.S. Soumokil (4e v.l., in het wit) en verder J.A. Manusama, J. Manuhutu (in kaki pak) en A. Nanlohy (met hoofddeksel). Ze luisteren naar premier A. Wairisal die de proclamatietekst voorleest. Naast hem staan twee jongeren klaar met de vlag. (MHM/coll. J.A. Manusama.)

te informeren. Daar was de situatie intussen echter zo chaotisch dat geen enkele actie volgde. De volgende ochtend belegde Manuhutu een bespreking met de diensthoofden, maar dat verschaftte evenmin duidelijkheid over de te nemen stappen.

Intussen had hij ook de bevolking van Ambon opgeroepen voor een *Kongres Kilat* (spoedcongres). Dat vond plaats in de avond van 24 april 1950. Volgens Manusama waren er ongeveer 6.000 mensen aanwezig; volgens Manuhutu 1.500 tot 2.000.³⁵ Nadat Wairisal had uitgelegd wat er de vorige dag was voorgevallen, ontstond een patstelling. Manuhutu vond dat de proclamatie, als die moest plaatsvinden, dan maar door Soumokil of Manusama moest worden afgekondigd. Dezen wilden echter uitdrukkelijk

dat de formele leiding van de *daerah* de onafhankelijkheid zou uitroepen. De jurist Soumokil vond dat noodzakelijk om de rechtmatigheid van de proclamatie te versterken. Manuhutu en de aanwezige leden van de Zuid-Molukkenraad voelden zich zwaar onder druk gezet. Manuhutu vertelt dat hij bedreigd werd door 'baretten', bewapend met pistolen en commandomessen.³⁶ De menigte werd steeds ongeduldiger en schreeuwde Manuhutu toe dat hij moest proclameren. Nadat hij hun gevraagd had of zij de consequenties van een dergelijke stap wilden aanvaarden en de menigte dat had bevestigd, zei hij: 'Gezien het verlangen en de drang naar vrijheid van het Zuid-Molukse volk proclameer ik hierbij onze eigen onafhankelijke republiek', waarna de rest van zijn woorden door het gejuich van de massa verloren ging.³⁷

De volgende dag, 25 april 1950, werd de proclamatietekst plechtig ondertekend en uitgezonden via Radio Ambon.³⁸ Manuhutu werd president van de nieuwe Republiek der Zuid-Molukken (*Republik Maluku Selatan*/RMS) en Wairisal voorzitter van het College van Departementshoofden (men sprak nog niet van minister-president). Opvallend was dat de meerderheid van het kabinet werd gevormd door de op Ambon aanwezige leden van de Zuid-Molukkenraad.³⁹ Blijkbaar vond men het belangrijk dat de nieuwe regering grotendeels bestond uit eerder door de bevolking gekozen politici. Eén kandidaat-minister weigerde zitting te nemen: A.B. Latuconsina de *raja* van het islamitische dorp Pelauw op Haruku, oud-lid van de Zuid-Molukkenraad en op dat moment NIT-parlementariër.⁴⁰ Door zijn weigering had het eerste RMS-kabinet geen enkele moslim als lid. Pas toen P.W. Lokollo in juni 1950 naar Australië werd gestuurd en Ohorella, de eerdergenoemde *raja* van het islamitische dorp Tulehu op Ambon, zijn plaats innam, kwam daarin verandering.

Over de gang van zaken in de dagen van 23 tot en met 25 april 1950 lopen de getuigenissen nogal uiteen. Chauvel waarschuwt dat alle betrokkenen reden hadden om achteraf, op basis van hun toenmalige positie, politiek correcte verhalen te vertellen. Hij adviseert dan ook terecht dat met al deze getuigenissen voorzichtig moet worden omgegaan.⁴¹ Een belangrijk discussiepunt is of de proclamatie van de RMS een daad van vrije keuze was van het Molukse volk of een op de punt van de bajonetten afgedwongen ceremonie. De officiële lezing van de Indonesische regering is de laatste.⁴² Ook de Nederlandse regering ging er in de jaren vijftig van uit dat de KNIL-militairen op Ambon, en vooral de 'baretten', de 'opstand' hadden veroorzaakt.⁴³ Van RMS-zijde is echter steeds met grote klem de rechtmatigheid van de proclamatie benadrukt⁴⁴ en elke militaire intimidatie ontkend. De werkelijkheid ligt, zoals zo vaak,

ergens in het midden. Het lijkt geen twijfel dat de KNIL-militairen, en met name de baretten, Manuhutu en Wairisal onder druk hebben gezet. Manusama schrijft zelf dat beiden met grote reserves aankeken tegen de proclamatieplannen.⁴⁵ Duidelijk is dat zij pas tijdens het *Kongres Kilat* van 24 april om gingen.

De baretten

Baretten onder leiding van sergeant Th. Nussy traden in de maanden voor de proclamatie hard op tegen PIM-aanhangers, die bewapend met bamboesperen (*bambu runtjing*) trainden.⁴⁶ Ook binnen het KNIL waren de baretten onhanteerbaar. Tussen hen (in Fort Victoria) en de 'gewone'

Sergeant Th. Nussy, leider
van de baretten op Ambon,
14 mei 1950. (MHM/coll.
Pasanea-Platenkamp.)

KNIL-militairen (in Benteng) bestond zo veel rivaliteit dat over en weer aanvallen dreigden. De baretten negeerden de orders van de Nederlandse KNIL-commandant, majoor W. in 't Veld, die zo werd bedreigd dat hij voor zijn eigen veiligheid van het eiland werd gehaald. Hij werd vervangen door de Molukse majoor M. Nanlohy, die de troepen evenmin onder controle kreeg. Ook na de RMS-proclamatie was sprake van buitensporig geweld door militairen. Zo verwoestten baretten de moslimdorpen Kailolo (op Haruku) en Kulor (op Saparua) omdat die niet loyaal zouden zijn geweest aan de RMS.⁴⁷ Later, tijdens de terugtrekking naar Seram, werd opnieuw huisgehouden in dorpen die onvoldoende steun aan de RMS zouden hebben gegeven. Onder andere in Latu en Kairatu werden enkele honderden mensen vermoord. Hun acties richtten zich echter niet alleen tegen (vermeende) politieke tegenstanders, maar óók tegen 'eigen' mensen. Berucht is de standrechtelijke executie op 1 november 1950 van sergeant-majoor Pattiwael, de chef-staf van de *Angkatan Perang Republik Maluku Selatan* (APRMS), het leger van de RMS. Uit de memoires van Manusama blijkt duidelijk dat de baretten zich ook op andere momenten weinig gelegen lieten liggen aan de bevelsstructuur van het leger of de formele ondergeschiktheid aan de burgerlijke overheid.⁴⁸ Vandaar dat het onaannemelijk is dat zij in de dagen rond de proclamatie van de RMS plotseling de militaire krijgstucht in acht zouden hebben genomen.⁴⁹

Maar een eenzijdig accent op pressie van de kant van de militairen gaat voorbij aan de rol van burgerpolitici. Die bleken in staat veel mensen op de been te brengen en wisten een groeiende aanhang bij de bevolking van Ambon en de omringende eilanden te verwerven voor het weren van invloeden van buitenaf. Dit betekent overigens niet dat op Ambon – of breder: op de Molukken – sprake was van een hoog politiek bewustzijn. Drooglever constateert dat in de jaren voor de RMS-proclamatie de opkomst bij verkiezingen op de Molukken laag was en de politisering van de grote massa nog niet ver gevorderd. Politiek was een zaak van de bovenlaag, die bovendien onder invloed van de veranderende omstandigheden ook nog eens een wisselend kiesgedrag vertoonde.⁵⁰ Drooglever wijt dit aan de grote onzekerheid van het electoraat over de toekomst:

'Wanneer men de bestuursrapporten van die periode doorneemt, dringt zich (...) vooral het beeld op van een aarzelende wereld, waarin oude loyaliteiten nog sterk aanwezig waren, maar waarin de confrontatie met de Indonesisch-nationale revolutie de meer ontwikkelden voor nauwelijks op te lossen vraagstukken stelde.'⁵¹

Eerste maal hijsen van de RMS-vlag op 2 mei 1950 op de Esplanade te Ambon. (MHM.)

Saamhorigheid

De eerder gesignaleerde nieuwe saamhorigheid tegenover ‘bedreigingen van buiten’ valt ook waar te nemen ten tijde van de proclamatie van de RMS. Het optreden van Manuhutu, Wairisal en andere leden van de Zuid-Molukkenraad laat zich niet simpel verklaren door vrees voor de baretten of de massa. Daarvoor speelden ze zelf, toen de kogel eenmaal door de kerk was, een te actieve rol. Het RMS-kabinet bestond ook niet alleen uit fervente tegenstanders van de RI. Er zaten vier personen in die Manusama verdacht van eerdere RI-sympathieën: behalve Manuhutu en Wairisal waren dat A. Nanlohy en dokter Pattiradjawane.⁵² Ook andere Molukkers die voorheen sympathie voor de RI hadden getoond, gingen een rol spelen in RMS-verband. Zo werd Fritz Pupella, de broer van de PIM-leider, die op Java aan RI-zijde gevochten had, in juni 1950 verantwoordelijk voor Radio Ambon, het belangrijkste communicatiekanaal van de RMS-leiding met

de Molukse eilanden en de Molukse militairen elders in Indonesië.⁵³ Ook diverse PIM-jongeren schaarden zich aan de zijde van de RMS. Dat aantal groeide na de aanval op Ambon door het Indonesische leger in juni 1950.⁵⁴

De eerste dagen na de proclamatie verkeerden veel Molukkers op Ambon in een juichstemming. Dat gold in het bijzonder voor de christelijke gemeenschap: zij hadden nu hun eigen staat en geloofden op grond van de RTC-akkoorden steun te zullen krijgen van Nederland en de Verenigde Naties.⁵⁵ De vraag hoe de jonge staat zich militair en economisch staande zou kunnen houden, werd niet besproken. Dat Indonesië de proclamatie niet zomaar zou aanvaarden, hadden zij wel verwacht. De centrale regering in Jakarta stuurde al snel een 'broedermissie' van RI-gezinde Molukkers, onder leiding van de Indonesische minister van Volksgezondheid, dokter J. Leimena, maar dit haalde niets uit. Plaatsvervangend Hoge Commissaris A.H.C. Gieben had het mislukken van de missie al voorzien toen hij hoorde dat Leimena niet naar Ambon was gevlogen, maar in opdracht van de Indonesische minister van Defensie, sultan Hamengko Buwono IX van Yogyakarta, was overgestapt op de 'Hang Tua', een Indonesisch marineschip.⁵⁶

Reacties op de proclamatie

In de *Molukkersnota* uit 1978 schreef het kabinet-Van Agt/Wiegel dat het standpunt van de Nederlandse regering tegenover de RMS 'van meet af aan (is) geweest dat de proclamatie van 25 april 1950 in strijd was met de RTC-akkoorden en derhalve niet voor erkenning vatbaar'. Daarmee werd bedoeld dat de Molukken geen deelstaat vormden en dat alleen deelstaten bij de RTC zelfbeschikkingsrecht was toegekend. Dat de omvorming van de Verenigde Staten van Indonesië tot een eenheidsstaat ook in strijd was met 'de geest van de RTC-akkoorden', betekende niet dat Nederland 'een andere inbreuk op die akkoorden' (de uitroeping van de RMS) kon accepteren.⁵⁷

Het klopt dat Nederland de RMS nimmer heeft erkend. Wat niet klopt, is dat de Nederlandse regering zich daarbij altijd zou hebben beroepen op de RTC-akkoorden. Integendeel: bij haar inspanningen om het zelfbeschikkingsrecht overeind te houden, week zij wel degelijk af van die akkoorden. Ook deden individuele ministers in de ministerraad, maar óók in codetelegrammen aan Nederlandse overheidsfunctionarissen in Jakarta, herhaaldelijk uitlatingen die verder gingen dan het standpunt dat in de *Molukkersnota* werd weergegeven.⁵⁸

Terwijl de Nederlandse regering de RMS niet erkende, werd in strijd met de RTC-akkoorden gezegd dat de Zuid-Molukken intern en extern

zelfbeschikkingsrecht konden claimen. Op 2 mei 1950 stelde minister-president W. Drees (PvdA) in de ministerraad bijvoorbeeld 'dat formeel het zelfbeschikkingsrecht op Ambon misschien niet in het geding is, maar feitelijk wel'.⁵⁹ De soevereiniteitsoverdracht, zo zei hij een week later op 8 mei, was een met republikeinen en federalisten gesloten overeenkomst. Op grond daarvan was de soevereiniteit overgedragen aan een staat met een federale structuur.

Daarbij is formeel vastgelegd, dat de bevolking van bepaalde gebiedsdelen zich kan uitspreken over de vorming van afzonderlijke *negara's*, die zich desgewenst van de RIS kunnen afscheiden.

Drees stelde afscheiding niet in het belang van de lokale bevolking te vinden. Toch vroeg hij 'bijzondere aandacht voor degenen, die op Ambon, Celebes en dergelijke gebieden aan Nederlandse kant hebben gestaan'. Hij vond dat Indonesië in strijd handelde met de RTC-akkoorden en wilde dat 'als de *negara's* worden opgeheven aan afzonderlijke gebieden een grote mate van autonomie wordt verleend'. Toch betekenden zijn woorden geen steun voor de RMS-proclamatie. Hij vond erkenning van de RMS ongewenst:

'De betekenis dezer regering valt van hieruit niet te beoordelen. De bevolking heeft zich ook nu niet kunnen uiten. Het is een deel van het KNIL dat in verzet is gekomen.'

Wel vond hij dat de bevolking van de Molukken zich door een volksraadpleging zou moeten kunnen uitspreken. Dit moest gebeuren zonder TNI-troepen naar Ambon te sturen 'om de volksmening bij een eventuele stemming naar eigen hand te zetten'.⁶⁰

Deze stellingname van Drees bevat de belangrijkste elementen van het Nederlandse beleid in de 'Ambonkwestie' in 1950. Met grote vasthoudendheid maakte de regering zich sterk voor het behoud van het bij de RTC overeengekomen zelfbeschikkingsrecht. Het ging daarbij zowel om 'intern zelfbeschikkingsrecht' (autonomie binnen het Indonesische staatsverband) als 'extern zelfbeschikkingsrecht' (onafhankelijkheid). Hoewel de Nederlandse regering geen voorstander was van een uiteenvallen van Indonesië, vond ze wel dat de mogelijkheid van extern zelfbeschikkingsrecht moest blijven bestaan. Tegelijkertijd hoopte Den Haag dat de Indonesische regering de wijsheid zou hebben om het interne zelfbeschikkingsrecht zodanig vorm te geven dat niemand nog behoefte zou hebben aan een losmaking uit het Indonesische staatsverband.⁶¹

Deze uitspraken maken ook duidelijk dat de Nederlandse regering zelfbeschikkingsrecht voor de Zuid-Molukken niet uitsloot, mits het Molukse volk zich daarvoor zou uitspreken. Het probleem met de RMS was in haar ogen niet dat het gebied geen *negara*, deelstaat, was, maar dat er geen ordentelijke volksraadpleging had plaatsgevonden (alleen op Ambon was een *Kongres Kilat* georganiseerd). Vandaar dat Nederland er bij de Indonesische regering herhaaldelijk op aandrong – rechtstreeks én via de *United Nations Commission for Indonesia* (UNCI), opgericht om toezicht te houden op de uitvoering van de RTC-akkoorden – om op de Molukken een volksraadpleging te organiseren.

Vanaf het begin stond de Nederlandse Hoge Commissaris in Indonesië⁶², H.M. Hirschfeld, zeer gereserveerd tegenover het regeringsstandpunt inzake het zelfbeschikkingsrecht. Op 8 mei pleitte hij in de ministerraad voor terughoudendheid:

‘Als algemene richtlijn acht spreker het nodig, dat van Nederlandse zijde men zich zo min mogelijk bemoeit met de interne zaken van de RIS, doch in de eerste plaats met de Nederlandse belangen en de zaken van de Unie.’⁶³

Een harde opstelling zou de positie van Nederlanders en Nederlandse bedrijven in Indonesië schaden, de invloed van gematigde politici zoals Hatta, de minister-president van de RIS, doen afnemen en meer extreme krachten in de kaart spelen. Verder wees de Hoge Commissaris erop dat de machtsmiddelen van Nederland beperkt waren. Het kabinet koos echter voor een tweesporenbeleid: enerzijds een bijdrage leveren aan het op vreedzame wijze beëindigen van de ‘rebellie’ op Ambon, anderzijds het recht op zelfbeschikking overeind houden.

Ten tijde van de RMS-proclamatie was de Nederlandse staatssecretaris van Oorlog, Fockema Andreae (VVD), in Indonesië. Samen met plaatsvervangend Hoge Commissaris Gieben besprak hij op 1 mei 1950 de situatie met Hatta. Zij boden aan om de ‘belhamels’, voor zover ze deel uitmaakten van het KNIL, naar Nederland over te brengen, in de verwachting dat de opstandige beweging op Ambon dan wel vanzelf in elkaar zou zakken. Hatta had daar wel oren naar.⁶⁴ Aanvankelijk was sprake van afvoer zonder straf, maar nog diezelfde dag werd daar ‘berechting in Nederland’ van gemaakt, omdat ook de deelnemers aan de APRA-coup van Westerling voor een Nederlandse krijgsraad waren gebracht.⁶⁵ RIS-burgers werden uitdrukkelijk buiten deze regeling gehouden. Daarbij werd in het bijzonder gedacht aan Soumokil, die op Ambon zou moeten achterblijven. Wel werd Hatta gevraagd ook tegenover Soumokil de ‘bekende grootmoedige houding’ aan te nemen.⁶⁶

Het bleef bij voornemens, want voorlopig kreeg men noch de baretten, noch Soumokil in handen.

Intussen werd ook voortgegaan op het zelfbeschikkingsspoor. Op 6 juni 1950 schreef J.H. van Maarseveen (Minuor /KVP) aan Hirschfeld:

'Bij onze onderhandelingen met betrekking tot Ambon zullen wij voor ogen moeten houden, dat voor Ambon het zelfbeschikkingsrecht moet erkend worden en dat zolang het zelfbeschikkingsrecht nog niet is verwezenlijkt de UNCI maatregelen behoort te nemen, opdat noch van de zijde van de TNI noch van de zijde van vroegere KNIL-eenheden de vrije uitoefening van het zelfbeschikkingsrecht zou kunnen worden belemmerd.'⁶⁷

Ook in brieven aan Hatta en de UNCI werd naast autonomie óók het externe zelfbeschikkingsrecht overeind gehouden.⁶⁸

De RMS op Ambon had niet veel aan deze discussies over het zelfbeschikkingsrecht. Nederland erkende de RMS niet, ondanks pressie vanuit de samenleving om Ambon te helpen en ondanks ambivalente gevoelens bij sommige kabinetsleden. Toen de Rotterdamse gemeentearts J.P. Nikijuluw, inmiddels door de RMS-regering op Ambon benoemd tot algemeen vertegenwoordiger van de RMS in het buitenland⁶⁹, zich tot de minister-president wendde met het verzoek onderhandelingen op gang te brengen tussen Nederland, Indonesië en de RMS, luidde het antwoord dat dergelijke onderhandelingen onmogelijk waren, omdat Nederland de RMS niet had erkend.⁷⁰

De activiteiten van Nikijuluw waren een doorn in het oog van de Indonesische regering. Bij herhaling vroegen Hatta en mr. M. Rum, de Indonesische Hoge Commissaris in Den Haag, de Nederlandse regering hem de mond te snoeren. Dat bleek moeilijker dan gedacht. Hoewel het er aanvankelijk op leek dat Nikijuluw via burgemeester P.J. Oud ertoe gebracht kon worden zijn RMS-activiteiten te staken, hervatte hij al snel zijn werkzaamheden 'na ingewonnen juridisch advies'.⁷¹ Van ontslag als gemeenteambtenaar werd afgezien omdat de regering een debat over de ontslaggronden in de Rotterdamse gemeenteraad wilde voorkomen.⁷² Uitzetting bleek moeilijk gezien de rechtspositie van Indonesische staatsburgers in Nederland. Ten slotte werd getracht met een beroep op artikel 14 van de Telegraaf- en Telefoonwet Nikijuluws telegraafverkeer met Indonesië te blokkeren.⁷³ Dat bleek in de praktijk ook erg moeilijk.

Bij haar pogingen om het zelfbeschikkingsrecht overeind te houden en voor Ambon een vreedzame oplossing te bereiken, hoopte de Nederlandse

RMS-vertegenwoordigers: v.l.n.r. L.A. Lebelauw, P. Lokollo, K. Vigeleyn Nikijuluw en dokter J.P. Nikijuluw. (MHM.)

regering op initiatieven van de UNCI. Al in de eerste dagen van mei was geprobeerd de UNCI te polsen over een bemiddelende rol, maar die wilde alleen iets doen als Indonesië daarmee instemde.⁷⁴ Dat was niet het geval.⁷⁵ Toch ondernam de UNCI diverse pogingen om de Indonesische regering tot andere gedachten te brengen. Die reageerde daar niet of nauwelijks op, omdat zij het conflict uitdrukkelijk als een binnenlandse aangelegenheid zag.⁷⁶ De UNCI bracht over de kwestie-Ambon twee rapporten uit, die aangeboden werden aan de Veiligheidsraad. Nederland wilde dat ze in behandeling werden genomen, maar de Amerikanen lagen dwars omdat de kritiek van Indonesië op Nederland de Oost-Westtegenstellingen zou aanscherpen en daarmee de Sovjet-Unie in de kaart spelen.⁷⁷

Rechtstreekse interventies bij de Indonesische regering haalden evenmin iets uit. Minister-president Hatta schreef de Nederlandse regering dat ook in een unitaristisch Indonesië artikel 2 van de overeenkomst betreffende de overgangsmaatregelen (over het zelfbeschikkingsrecht) in principe verwezenlijkt zouden kunnen worden.⁷⁸ Daarmee doelde hij echter niet op Ambon. De proclamatie van de RMS was naar de mening van de federale regering geen uitdrukking van zelfbeschikking, maar een separatistische actie waarin Nederland en het KNIL een werkzaam aandeel hadden.⁷⁹ Hoewel de Nederlandse regering deze beschuldiging met kracht van de hand wees,

werd zij door 'incidenten' als de APRA-coup van Westerling, de Azisaffaire en de proclamatie van de RMS wel ernstig gehandicapt in haar streven zich sterk te blijven maken voor het zelfbeschikkingsrecht. De vrees dat Indonesië de betrokkenheid van hoge Nederlandse militairen bij sommige van deze acties naar buiten zou brengen, dwong Den Haag ertoe zeer voorzichtig te opereren.⁸⁰

Nederlandse officieren hadden namelijk acties ondernomen of mogelijk gemaakt die Hoge Commissaris Hirschfeld en de Nederlandse regering verrasten en soms woedend maakten. Toen Soumokil op 16 april 1950 op Ambon aankwam, was dat in een Nederlands militair vliegtuig met luitenant-kolonel J.J. Gijsberts, die in Menado en Ambon voorlichting moest geven aan de daar gelegerde KNIL-militairen.⁸¹ Hirschfeld schreef Van Maarseveen al op 29 april 1950 dat Soumokil kans had gezien naar Ambon te ontkomen dankzij een KNIL-militair die hij 'goedgelovig' noemde.⁸²

Op 8 mei 1950 arriveerde op Ambon de Nederlandse troepencommandant in Oost-Indonesië, kolonel L. Schotborgh. Gijsberts was er opnieuw bij. Schotborgh was naar Ambon gestuurd 'ter beteugeling van de muiterij'⁸³, maar slaagde niet in zijn missie: op 9 mei 1950 overhandigde de commandant van het nieuwe RMS-leger, sergeant-majoor D.J. Samson, voor het front van de troepen een Nederlandse vlag, een pistool en onderscheidingsteken van het KNIL aan Schotborgh, daarmee afscheid nemend van het Nederlandse leger.⁸⁴ Tijdens deze ceremonie hield sergeant-majoor L. Tahapary een rede waarin hij toelichtte dat de Molukkers als goede vrienden wensten te scheiden na 350 jaar met de Nederlanders te zijn samengegaan en gezamenlijk hun bloed te hebben vergoten:

'Bij deze redevoering liepen hem de tranen over het gezicht. Ook de meeste anderen konden zich niet goed houden, evenmin als de aanwezige KNIL offn [officieren]. Het geheel was een aangrijpend moment.'⁸⁵

Waar Schotborgh wel in slaagde, in tegenstelling tot een ambtelijke missie bestaande uit H.A. van Deinse en J.W. van Hoogstraten, was de evacuatie van de Nederlandse kolonie op Ambon. Een deel van de RMS-regering en de leiding van het nieuwe RMS-leger verzetten zich tegen deze evacuatie omdat de aanwezigheid van Europeanen het voor het Indonesische leger moeilijker zou maken om aan te vallen. Schotborgh stapte over de protocollaire bezwaren tegen formele ontmoetingen met RMS-ministers heen en slaagde erin ze ervan te overtuigen dat gijzeling van de Nederlandse gemeenschap op Ambon de RMS een negatief imago zou bezorgen.⁸⁶ Op 14 mei 1950 vertrok de 'Kota Inten' uit Ambon met aan boord 229, voornamelijk Nederlandse, evacués.⁸⁷

Schotborgh nam bij zijn vertrek van Ambon brieven mee van RMS-minister van Buitenlandse Zaken Soumokil bestemd voor Hoge Commissaris Hirschfeld en diverse ambassadeurs en consulaire ambtenaren. Op die brieven had Soumokil geschreven: 'Door vriendelijke tussenkomst van Kolonel Schotborgh, Troepencommandant Oost-Indonesië te Makassar.' Hirschfeld was woedend:

'U zult het met mij eens zijn, dat dit vreemdsoortig optreden van KNIL-officieren onze positie niet gemakkelijker maakt. Indien dit bij de Indonesiërs bekend is – waaraan ik eigenlijk niet twijfel – dan wordt steeds nieuw voedsel gegeven aan wantrouwen jegens Nederland. (...) Vaak heb ik de indruk, dat we hier in een moeras leven.'⁸⁸

De Indonesische regering had inderdaad moeite met het optreden van Schotborgh in Ambon. RIS-minister van Defensie, sultan Hamengko Buwono IX van Yogyakarta, verklaarde in het Indonesische parlement:

'De door het KNIL gehouden parade en de teruggave van een vlag met enig ceremonieel komen niet overeen met een uitstoting uit het KNIL als strafbedreiging.'⁸⁹

Schotborghs Indonesische counterpart, TNI-kolonel A.E. Kawilarang, was minder diplomatiek en beschuldigde de Nederlandse officier van betrokkenheid bij de RMS-kwestie.⁹⁰ Die indruk werd gevoed door nog een affaire: de 'miljoenen van Schotborgh'. Toen de kolonel op Ambon arriveerde, bracht hij zes miljoen gulden mee ter aanvulling van de militaire kas van het eiland. Twee miljoen ging uiteindelijk weer terug naar Makassar, maar vier miljoen bleef op Ambon. Schotborgh stortte dat geld zoals gebruikelijk in 's Lands Kas, die inmiddels de staatskas van de RMS was geworden. Het was bedoeld om de kasbehoeften van twee maanden te dekken en diende voornamelijk voor de uitbetaling van soldij. Maar de Nederlandse legerleiding beschouwde de meeste militairen op Ambon als deserteurs. Waarom dan nog soldij betaald? Bovendien bleek achteraf dat de kasbehoefte van het garnizoen op Ambon geen twee miljoen per maand was, maar één miljoen. Dus had Schotborgh er twee keer zoveel geld achtergelaten als nodig was.⁹¹ Al deze informatie sloeg in Jakarta en Den Haag in als een bom. Op 15 juni 1950 schreef Van Maarseveen aan Hirschfeld:

'Ik behoef U niet te zeggen, welke indruk het gedrag van kolonel Schotborgh vestigt en hoe zonder veel kwade wil een schildering kan gegeven

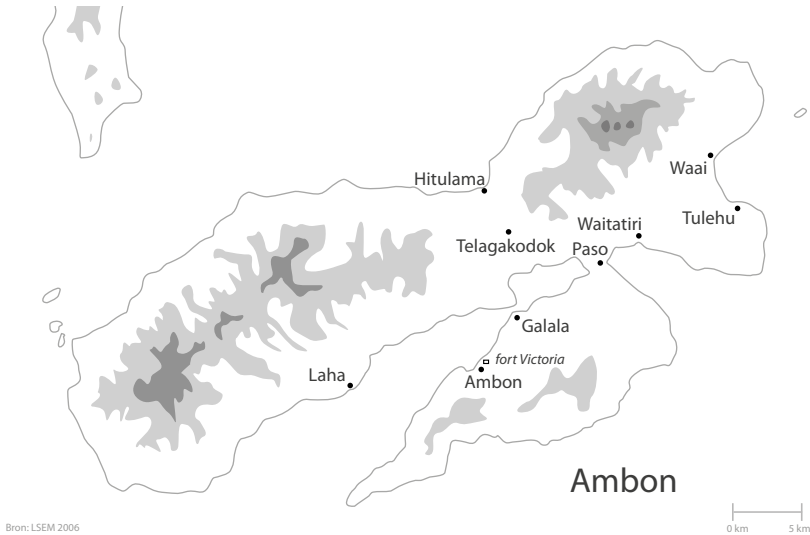
Kade van Ambon vanaf de 'Kota Inten' tijdens vertrek van Nederlanders uit Ambon. Op het havenkantoor waait de RMS-vlag. (MHM.)

worden van een opstand te Ambon, die er op neer zou komen, dat deze opstand met Nederlandse hulp is begonnen en met Nederlands geld is gefinancierd.⁹²

Ook minister-president Drees ergerde zich enorm aan de gang van zaken en overwoog 'de dader' te laten arresteren.⁹³ Maar er werd geen dader opgepakt. Schotborgh zag het geldtransport slechts als een normale handeling van administratieve aard. Eenmaal op Ambon had hij het meebrengen van dit geld uitgespeeld bij zijn onderhandelingen over de evacuatie van de Nederlandse kolonie.⁹⁴ Van Maarseveen accepteerde die uitleg. Na terugkeer van Ambon werd Schotborgh eervol ontslagen als Nederlandse troepencommandant in Oost-Indonesië. Dat ontslag kon echter nauwelijks als een straf gelden, omdat zijn terugtreden al vóór de Ambonreis vaststond.⁹⁵

De aanval op Ambon

Na het mislukken van de missie-Leimena en het vertrek van de *Kota Inten* met Nederlandse evacués legde de Indonesische Marine een blokkade rond de Molukse eilanden met het doel de RMS tot overgave te dwingen. Dit leidde tot schaarste aan voedsel en andere producten op de eilanden, maar niet

Ambon 1950, ten tijde van de aanval van het Indonesische leger op de RMS.

tot overgave.⁹⁶ Begin juni 1950 bezette het Indonesische leger een aantal van de zuidelijke eilanden.⁹⁷ Voor de Nederlandse regering bleef het vinden van een vreedzame oplossing van groot belang, omdat alleen dan een snelle demobilisatie van de laatste Molukse ex-KNIL-militairen was te verwachten. Bovendien voelde een belangrijk deel van de Nederlandse bevolking zich gevoelsmatig betrokken bij Ambon. Indonesische politici als Hatta, Rum en Leimena spraken ook hun voorkeur uit voor een vreedzame oplossing.⁹⁸ Daarnaast deed de UNCI pogingen om tot zo'n oplossing te komen en bood zij haar diensten aan.⁹⁹

Maar president Soekarno, minister van defensie Hamengko Buwono en de legerleiding opteerden voor de harde lijn. Die kreeg geleidelijk de overhand. Voorstellen van de Nederlandse regering voor een gezamenlijke actie van de koningin en president Soekarno, waarbij Juliana 'haar' soldaten zou vragen weer in het KNIL-verband terug te keren, werden afgewezen. Het Indonesische leger wilde niets meer weten van nieuwe bemiddelingspogingen.¹⁰⁰ Ook een tweede broedermissie onder leiding van dokter Leimena strandde. Volgens de Indonesische kolonel Kawilarang omdat een journalist zich in een radiouitzending versproken had en met de komst van 15.000 TNI-soldaten had bedreigd.¹⁰¹

Op 13 juli 1950 werd Buru als eerste eiland van de Midden-Molukken veroverd. Door eilanden rond Ambon te bezetten, hoopte het Indonesische leger de RMS tot overgave te dwingen zonder dat het tot een strijd met de RMS-hoofdmacht zou komen.¹⁰² Toen deze aanpak niet het beoogde resultaat

Indonesische troepen landen op Ambon. (MHM.)

had, werd besloten Ambon rechtstreeks aan te vallen. Op 28 september 1950 voerde het Indonesische leger landingen uit bij Hitulama en Tulehu. De Nederlandse autoriteiten waren weken eerder al op de hoogte van een deel van het aanvalsplan. Op 9 september had Gieben aan Van Maarseveen bericht dat bij de landingen het Japanse voorbeeld van 1942 zou worden gevolgd. De Indonesische troepensterkte was aanvankelijk 9.300 man.¹⁰³ Na 7 oktober 1950 moest de KPM in ieder geval nog eens 4.000 militairen naar Ambon brengen.¹⁰⁴ De omvang van het RMS-leger op Ambon was naar schatting 1.500 man. De kern van het RMS-leger – de ‘baretten’ – was op dat moment al grotendeels van Ambon teruggetrokken en overgebracht naar het eiland Seram.¹⁰⁵

De Indonesische legerleiding was ervan uitgegaan dat de verovering van Ambon drie of vier dagen zou kosten. Het duurde echter twee maanden voordat het eiland helemaal onder controle was. Manusama zegt in zijn memoires dat de Indonesische bevelhebber, kolonel Kawilarang, er niet op gerekend had dat ook Molukse burgers zich in de strijd zouden werpen.¹⁰⁶ Met name de *sukarela's* (vrijwilligers, veelal scholieren) bezorgden de invasiemacht veel problemen. Ook Kawilarang geeft aan dat de tegenstand van de RMS onverwacht groot was. Zo liep de Indonesische invasie via Tulehu vast bij Waitatiri, waar men vier weken lang geen stap verder kwam. De verwachte hindernis bij Paso, waar de RMS slechts een smalle landtong hoefde te verdedigen, werd lange tijd niet eens bereikt. De invasietroepen

die bij Hitulama aan land waren gegaan, liepen ook vast, op de bergkam bij Telagakodok.¹⁰⁷

Op 3 november vonden nieuwe landingen plaats ten zuidoosten van Ambon-Stad en bij Fort Victoria. Ook op de fronten bij Waitatiri en Telagakodok bereikte de TNI een doorbraak. Bij Paso ontbrak de verwachte hindernis, omdat de RMS-militairen daar bij het horen van de schietpartijen in Ambon-Stad hun post verlaten hadden om hun collega's daar te hulp te schieten. Daar vielen in de tweede fase van de strijd veel burgerslachtoffers. De materiële schade was enorm, temeer omdat er behoorlijk geplunderd werd.¹⁰⁸ Behalve door de strijd vielen er veel slachtoffers door een tsunami, omdat er op 6 oktober voor de zuidkust van Ambon Lease een zeebeving plaatsvond. Reusachtige vloedgolven vernielden alle dorpen aan de zuidkust van Ambon, Haruku en Saparua. Ook het dorp Galala in de baai van Ambon werd verwoest.¹⁰⁹

Van Molukse kant werd taai verzet geboden, maar er ontstond al snel een groot tekort aan munitie. Manusama over de *sukarela's*:

‘[...] toen er geen wapens meer waren, gingen ze toch naar het front om ze daar van gesneuvelde Indonesische militairen te bemachtigen.’¹¹⁰

De Indonesische overmacht was echter te groot. Begin december 1950 week de RMS-regering uit naar Seram. Ook de overgebleven troepen werden daar geconcentreerd. In de oerwouden van Seram werd de oorlog voortgezet, een guerrillastrijd die nog dertien jaar zou duren. Voor de deelnemers een heroïsche prestatie, alleen al omdat ze moesten zien te overleven in het Seramese oerbos. Aanvankelijk genoot de RMS de steun van de lokale bevolking op Seram, maar die steun nam na verloop van tijd af.¹¹¹ Militair had het RMS-verzet weinig betekenis, afgesloten als men was van de wereld en zonder uitzicht op hulp van buiten. Niet voor niets werden in de volgende jaren ‘missies’ uitgestuurd naar Nederlands Nieuw-Guinea om aandacht van de wereld te vragen en wapens te kopen. Geen van beide lukte.¹¹²

Slechts twee pogingen om van buiten in contact te komen met de RMS kwamen daadwerkelijk tot stand. De eerste betrof de veerboot ‘Kualas’, die begin augustus 1950 door zijn bemanning was gekaapt en naar de Molukken was gevaren. De bemanning bestond uit Nederlanders, Molukkers en Indische Nederlanders. Volgens kapitein Schepers zou de kaping zijn voorbereid met voorkennis van Nederlandse officieren, waaronder generaal Scheffelaar. Na aankomst op Ambon werd de boot omgedoopt tot ‘Kapitan Jonker’. De RMS kreeg daarmee een marine. Niet voor lang overigens, want de boot werd kort daarop beschoten en vernietigd.¹¹³

Watervliegtuig van Erik Hazelhoff Roelfzema tijdens zijn trip naar Seram. (MHM.)

Erik Hazelhoff Roelfzema in een Catalina van de Koninklijke Marine, terwijl hij wordt opgebracht van Misool naar Sorong op Nederlands Nieuw-Guinea. (MHM.)

De tweede contactpoging werd ondernomen door Erik Hazelhoff Roelfzema. Volgens zijn memoires zou hij op 4 december 1950 met een vliegbootje zijn geland bij Seram om bewijsmateriaal op te halen over de aanwezigheid aldaar van Indonesische troepen. In 2006 schreef Hazelhoff maar vage herinneringen te hebben over de landingsplaats:

Het was een handjevol bamboe en *atap* huisjes, geen dorpje met een naam, en ik kan je alleen maar op de kaart aanwijzen waar het ongeveer was. Van niemand die ik daar ontmoet heb weet ik de naam, of heb ik die ooit geweten.¹¹⁴

Enkele uren later kwam hij in Misool aan, dat toen bij Nederlands-Nieuw-Guinea hoorde, in de hoop daar brandstof te kunnen tanken. De Nederlandse autoriteiten vonden zijn aanwezigheid ongewenst, namen zijn vliegtuig in beslag en stuurden hem per KLM weg. De memoires bevatten overigens onzorgvuldigheden over deze periode. Zo dateert Hazelhoff de verovering van Ambon door Indonesische troepen op eind december 1950. Die verovering vond echter al in november plaats. De bewijzen over Indonesische aanwezigheid op Seram waren op dat moment ook niet erg relevant meer. De actie van Hazelhoff leverde uiteindelijk slechts extra publiciteit voor de RMS op.¹¹⁵

In de afgelopen jaren doken rond de 'soldaat van Ambon' diverse verhalen op over de avonturen van Hazelhoff op de Molukken. Die verhalen werden door de auteurs echter 'factie' genoemd (fictie die zoveel mogelijk gebaseerd is op feiten: 'het zou zo geweest kunnen zijn'), wat in een tijd waarin *fake news* welig tiert een gevaarlijke mengvorm van waar en onwaar is.¹¹⁶

Het Nederlandse kabinet reageerde voorzichtig op de aanval op Ambon: het constateerde dat de oproepen tot een vreedzame oplossing geen effect

Caravan op de markt voor 'Help Ambon'. Het afdelingsbestuur Naarden-Bussum van DDEET in actie bij een 'Ambon-kraam' op de markt in Bussum. (MHM/coll. DDEET.)

hadden gesorteerd en dat de UNCI naar alle waarschijnlijkheid geen stappen zou ondernemen. Het gebruik van Nederlandse KPM-schepen voor troepentransporten werd onaanvaardbaar gevonden.¹¹⁷ Er werd besloten dat minister-president Drees een telegram zou sturen aan zijn Indonesische ambtgenoot Natsir om te pleiten voor een vreedzame oplossing. Per kerende post antwoordde Natsir dat hij Nederland medeverantwoordelijk hield voor hetgeen op Ambon gebeurd was.¹¹⁸ Hoewel in de daaropvolgende maanden de Nederlandse en Indonesische regeringen nog veel woorden zouden wisselen over het zelfbeschikkingsrecht, werd Ambon daarin nauwelijks meer genoemd. Terwijl in Nederland de steun voor 'Ambon' via Stichting Door De Eeuwen Trouw (DDET) groeide met allerlei plaatselijke afdelingen en zelfs een aparte jeugdorganisatie, koos het kabinet de lijn dat de RMS een interne aangelegenheid was van Indonesië.¹¹⁹ De discussie over het zelfbeschikkingsrecht die nog in het Nederlandse parlement werd gevoerd, was nu alleen voor binnenlands gebruik.¹²⁰

De afwikkeling van het KNIL

Toen de RMS werd geproclameerd en het Indonesische leger vervolgens Ambon veroverde, waren de meeste Molukse militairen die nog in KNIL-verband dienden ver van de Molukken verwijderd. Ze zaten in *tangsi's* (kazernes) in andere delen van de Indonesische archipel, nog steeds in Nederlandse dienst. Oud-KNIL-officier H.F. Roders beschreef in 1954 in zijn doctoraalscriptie over Molukkers in Nederland hoe Molukse militairen in de *tangsi's* gehuisvest waren:

Daar leefde hij met vrouw en nakomelingen, zolang hij nog geen onderofficier was, in grote gehuwden-chambree's. Dit waren lange loodsen met afgeschoten hokjes, waarin behalve de slaaptafels waarop pa en ma sliepen en waaronder de kinderen een plaatsje vonden, weinig ruimte was voor meer meubilair.¹²¹

Er was nauwelijks privacy. De chambrees waren aan de bovenkant open. Alle nachtelijke geluiden waren in de hele loods te horen. Het huilen van baby's, het geklaag van zieke kinderen, ruzies tussen echtelieden, dat alles maakte dat er van nachtrust niet veel terecht kwam. De dag begon vroeg met de reveille van halfzes. Dan moesten de kinderen gewassen en aangekleed worden. Na het ontbijt volgde het appèl voor de mannen. De oudere kinderen gingen naar school en de vrouwen naar de *pasar* (markt)

om inkopen te doen. Daarna moesten ze met de niet-schoolgaande kinderen naar de 'vrouwenloods'. Daar moesten ze blijven tot het middaguur, tot de ochtenddienst van de mannen erop zat. In de vrouwenloods werd gekookt. Vervolgens at men en was het tijd voor de middagrust in de chambrees. Daarna werd het ritueel herhaald: de mannen gingen weer aan het werk, de vrouwen moesten naar de vrouwenloods. Opnieuw koken, tot de dienst om vijf uur was afgelopen en het gezin herenigd werd in de chambrees.¹²²

Na de soevereiniteitsoverdracht stopten de gewone diensten van de soldaten. Appèls en corveeën gingen door, maar aan het patrouilleren kwam een einde. Het was afgelopen met de taak van het KNIL.¹²³ Gewacht werd op de overstap naar het Indonesische leger, of demobilisatie. Dat wachten duurde echter lang, met als gevolg dat de verveling toenam en onderlinge conflicten ontstonden. Ook met de omgeving kwam het tot gewelddadigheden, in het bijzonder met Indonesische militairen.

De Nederlandse KNIL-militairen zouden worden gerepatrieerd en de inheemse konden overstappen naar het Indonesische leger of afvloeien (demobilisatie). Op grond van KNIL-voorschriften uit 1935 hadden inheemse militairen die gedemobiliseerd werden het recht te worden opgezonden naar de plaats waar ze zich (binnen Indonesië) zouden willen vestigen: de 'plaats van keuze'.¹²⁴ In de reglementen was verder vastgelegd dat de militaire commandant die het ontslag verleende, moest overleggen met de 'betrokken burgerlijke autoriteit'. Na 1949 was dat dus de Indonesische overheid. De 'reorganisatie', zoals de opheffing van het KNIL consequent werd genoemd, was een enorme operatie. Bij de soevereiniteitsoverdracht op 27 december 1949 telde het KNIL ongeveer 65.000 militairen. Op 26 juli 1950, de dag van de officiële opheffing, waren er van hen nog 16.750 in dienst. Ongeveer 26.000 militairen waren overgestapt naar het Indonesische leger, 17.400 waren gedemobiliseerd op de plaats van keuze en 3.250 waren naar Nederland vertrokken. Verder waren ruim 1.600 Molukse militairen op Ambon vanwege de 'RMS-rebellie' ontslagen.¹²⁵

Algemeen bestaat het beeld dat de Molukse KNIL-militairen principieel weigerden toe te treden tot het Indonesische leger, maar voordat de RMS werd uitgeroepen, stapten in de eerste maanden van 1950 al ongeveer 1.000 Molukse militairen over naar de APRIS.¹²⁶ Hoeveel Molukkers op dat moment nog deel uitmaakten van het KNIL is niet met zekerheid te zeggen. In ieder geval wachtten in oktober 1950 nog 3.750 Molukse ex-KNIL-militairen op 'afvloeiing op Ambon'.¹²⁷

De redenen waarom deze militairen nog in Nederlandse dienst waren, waren complex. Zij wilden garanties voor hun soldij, rang en pensioen. In Makassar was al in 1949 de *Kesatoean Militer Maluku* (KMM) opgericht, om de

belangen te behartigen van de Molukse militairen in de Oost-Indonesische *tangsi's*.¹²⁸ Al snel stelden zij als voorwaarde voor de overstap naar de APRIS dat zij als eenheden met hun eigen (onder)officieren zouden overgaan. Bovendien wilden zij in Oost-Indonesië gevestigd blijven. Hoewel het niet ongebruikelijk was dat KNIL-eenheden als geheel overgingen, wees de RIS-regering dit voor Oost-Indonesië af, omdat dit werd gezien als versterking van het federalisme. Deze weigering en de dreigende opheffing van de NIT leidden ertoe dat de Molukse militairen hun interesse in de overgang naar de APRIS verloren en zich in Makassar achter Andi Azis schaarden. Toen op Ambon de RMS werd uitgeroepen, kozen de meesten de kant van de RMS.¹²⁹ Daarmee was een overstap naar het Indonesische leger van de baan en opsteerde men massaal voor 'demobilisatie op Ambon'.¹³⁰

In mei 1950 werden de Molukse militairen in Makassar bovendien aangevallen door ongeregelde guerrillagroepen.¹³¹ Dat was reden voor de Nederlandse autoriteiten in Jakarta om te proberen hen zo snel mogelijk naar Ambon over te brengen. De Indonesische regering weigerde dat echter zolang de RMS daar nog zetelde. Ook overbrenging naar Nederlands Nieuw-Guinea vond op dat tijdstip in Indonesische ogen geen genade. De RMS zou erdoor versterkt kunnen worden.¹³²

Omdat demobilisatie op Ambon of Nieuw-Guinea problemen opleverde, dreigde 26 juli als afgesproken datum voor de opheffing van het KNIL te worden overschreden. Hirschfeld vroeg bij herhaling de Nederlandse regering om de opheffingsdatum uit te stellen,¹³³ maar Indonesië voelde daar niet voor. Hatta deed het aanbod om op 26 juli de kampen voor Molukkers op Java over te nemen.¹³⁴ Op 2 juli 1950 liet Hirschfeld Van Maarseveen weten dat Molukse vertegenwoordigers uit Jakarta en Medan opschorting van de opheffing van het KNIL wensten of handhaving van de militaire status onder Nederlands bevel. Als zij na 26 juli gedemilitariseerd en ontwapend zouden worden, vreesden ze voor vergeldingsacties van de kant van 'TNI langharige vrijheidshelden'. Hirschfeld beschreef hoe Molukse militairen zich nog steeds richtten op de Nederlandse legerleiding en geen oog hadden voor het bestuur van de RIS. Hij noemde het loslaten van deze mensen 'immoreel en onaanvaardbaar' en wees bovendien op het gevaar van wraakacties tegen Nederlanders in Indonesië als de Molukkers zouden ontdekken dat zij aan hun lot waren overgelaten.¹³⁵

Op de valreep bood het 'Hatta/Hirschfeld Memorandum' uitkomst. Op 14 juli 1950 werd hierin onder meer overeengekomen dat 'KNIL-militairen van Indonesische landaard' die op 26 juli nog niet zouden zijn overgestapt naar het Indonesische leger en óók nog niet zouden zijn gedemobiliseerd, tijdelijk de status van militairen van de Koninklijke Landmacht (KL) zouden

krijgen. Uitdrukkelijk werd vermeld dat deze tijdelijke status uitsluitend ten doel had een ordelijke afwikkeling van het dienstverband te waarborgen.¹³⁶ De KNIL-militairen werden vervolgens bij Koninklijk Besluit van 20 juli 1950 collectief ontslagen en bij gemeenschappelijke Beschikking van de staatssecretaris van Oorlog en de minister van Uniezaken en Overzeese Rijksdelen van 19/20 juli 1950 'tijdelijk in dezelfde rang in dienst gesteld van de KL'.¹³⁷ Door deze afspraken kon het KNIL toch op 26 juli 1950 worden opgeheven.¹³⁸

De demobilisatie van de Molukse ex-KNIL-militairen werd nog eens extra belemmerd door nieuwe botsingen tussen deze militairen en Indonesische troepen in Makassar. Dat gebeurde in de periode van 5 tot en met 8 augustus 1950. De situatie daar was zeer verward. Globaal stonden drie blokken tegenover elkaar: de voornamelijk Molukse ex-KNIL-militairen, troepen van het Indonesische leger en lokale, ongeregelde guerrilla-eenheden. De guerrilla's die in mei 1950 de KNIL-kampen hadden aangevallen, waren ook voor het Indonesische leger tegenstanders. Aan Indonesische kant werd dan ook wel eens gevreesd voor een monsterverbond tussen het KNIL en de guerrilla's. De sfeer was al geruime tijd gespannen. De ex-KNIL'ers waren geconcentreerd in een gebied van ongeveer twee vierkante kilometer, het zogenoemde KNIL-gebied, met daarbinnen de twee kampen KIS en Matoangin. Na zes uur 's avonds mochten ze dat gebied niet uit. Dat stak, omdat Indonesische soldaten wél overal mochten komen.

De vraag naar de precieze toedracht van de gewelddadigheden van begin augustus laat zich moeilijk beantwoorden.¹³⁹ Indonesische bronnen wijzen op eerdere provocaties van de zijde van de ex-KNIL-militairen. Volgens Nederlandse bronnen begonnen de problemen toen de bevolking gehoor gaf aan een oproep om de ex-KNIL'ers te boycotten: op *pasars* konden foerageurs niets meer kopen en vrouwen van ex-KNIL-militairen werden door *becak*-rijders als passagier geweigerd. Dat leidde hier en daar al tot schietpartijen. Een Indonesische luitenant die het KNIL-gebied in kwam, werd door een wacht doodgeschoten. Op 5 augustus kwam het tot een climax toen dertig *becak*-rijders de ex-KNIL-militairen kwamen provoceren. Ongeveer 120 tot 150 ex-KNIL'ers, voornamelijk Molukkers en enkele Nederlandse onderofficieren, schoten op de demonstranten, vielen de boycottende *pasar*-winkeliers aan en gingen vervolgens over tot een massale aanval op de APRIS-stellingen. Al snel hadden ze de hele stad in handen. Daarna trokken ze zich terug in hun kampen.¹⁴⁰

Nederlandse bronnen zeggen dat vervolgens de rust weerkeerde, terwijl volgens de Indonesische regering ex-KNIL'ers aan het einde van de middag weer APRIS-stellingen aanvielen. 's Avonds laat begon de strijd opnieuw, toen

Hr.Ms. torpedobootjager 'Kortenaer'. (Wikimedia public domain.)

de APRIS de tegenaanval inzette. Die strijd duurde tot de volgende morgen tien uur. Toen werd een wapenstilstand overeengekomen, in afwachting van de komst van generaal-majoor J.A. Scheffelaar en de APRIS-commandant van Oost-Indonesië, Kawilarang, uit Jakarta. Maar al snel werden de KNIL-kampen opnieuw aangevallen door twee Indonesische B-25 bommenwerpers, terwijl ook een korvet, de 'Hang Tua', het vuur opende. Bovendien vielen weer grondtroepen aan. De ex-KNIL'ers sloegen terug en trokken vechtend de stad weer in. Naar schatting vielen daar 3.000 tot 4.000 doden, voornamelijk burgers. Aan KNIL-zijde vielen 120 doden en 80 gewonden.

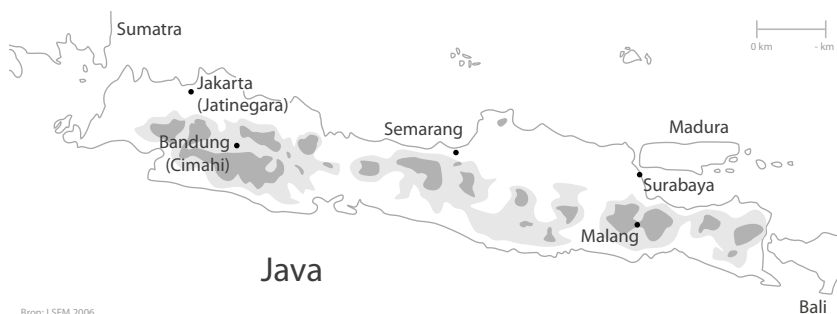
Intussen was Scheffelaar nog steeds niet in Makassar verschenen. Hij bleek na aankomst op het vliegveld Mandai naar Bantimoeroeng (45 kilometer ten noorden van Makassar) te zijn gebracht en daar te zijn vastgehouden. Zijn pogingen om naar Makassar te gaan, werden getraineeerd. Nadat hij had toegezegd het pantsermaterieel¹⁴¹ van het KNIL de volgende dag aan de APRIS te zullen overdragen, werd hem toegestaan naar Makassar te gaan. Toen hij daar aankwam, bleek de strijd nog in volle gang. Daaraan kwam pas een einde toen in de middag van 8 augustus de Nederlandse torpedobootjager 'Kortenaer' verscheen, door Hirschfeld vanuit Java gestuurd, nadat deze maar geen contact had kunnen krijgen met Scheffelaar. Dat bevorderde de totstandkoming van een wapenstilstand, maar leidde ook tot protesten van de Indonesische regering. Die stelde de ex-KNIL-militairen volledig verantwoordelijk voor het gebeurde en wees op 'voortdurende

provocaties'.¹⁴² Ook van Nederlandse kant was men kritisch over de eigen troepen. Scheffelaar meende dat veel Molukse militairen zich door hun optreden in de voorbije tijd 'gehaat en onmogelijk' hadden gemaakt en dat twintig procent 'volslagen onhandelbaar' was geworden, maar het optreden van de APRIS deed daar niet voor onder.¹⁴³ Hirschfeld en Scheffelaar waren er van overtuigd dat de aanvallen op het KNIL-gebied met steun vanuit zee en uit de lucht geen spontane reactie waren geweest op het KNIL-geweld van enkele uren daarvoor. Scheffelaar zag er de hand in van Hamengko Buwono en hield er rekening mee dat getracht was voor eens en voor altijd de Nederlandse troepen in Makassar uit te schakelen. Dat zou ook gelukt zijn als de Kortenaer niet was verschenen.¹⁴⁴ Enkele weken later gaf de Indonesische oud-minister van Buitenlandse Zaken Hadji Agoes Salim in *Vrij Nederland* drie interviews over de geboorte van de Indonesische staat. Op grond van deze interviews concludeerde staatssecretaris N.S. Blom (Buiza/partijloos) dat de massale Indonesische aanvallen op het KNIL-gebied in Makassar waarschijnlijk waren uitgevoerd om een tweede Ambon te voorkomen.¹⁴⁵

In Indonesië was direct na de strijd in Makassar besloten om alle Molukse ex-KNIL-militairen te concentreren in vijf steden op Java: Bandung (Cimahi), Jakarta (dat werd uiteindelijk Berenlaan in Jatinegara, het vroegere Meester Cornelis), Malang, Semarang en Surabaya. Op 14 augustus 1950 werden zij en hun gezinnen met de 'Zuiderkruis', de 'Van Outhoorn' en de 'Waikelo' van Makassar naar Java overgebracht. Volgens Hirschfeld werden alle wapens 'zonder incidenten' ingeleverd. Die mededeling klopte niet, omdat Scheffelaar de militairen bij hun vertrek uit Makassar had toegestaan hun wapens te behouden.¹⁴⁶ Eind augustus vertrokken ook de in Balikpapan (Borneo, nu Kalimantan) gelegeerde troepen naar Java.¹⁴⁷

Het leven in de kampen op Java leek uiterlijk nog steeds op een militair bedrijf, met een vaste dagindeling en allerlei vaste taken, zoals vlaghijsen, wachtlopen en corvee. Maar, zoals gezegd, het hart was eruit. Het was een leger zonder doel. Omdat er niet meer buiten de poorten werd gepatrouilleerd, bleef veel tijd over om te discussiëren over de toekomst, de RMS, de onbetrouwbare Nederlanders en de vijandige Indonesische omgeving.

Rapporten over 'de stemming bij de troep' maakten regelmatig melding van jonge soldaten, die pas na de Tweede Wereldoorlog geworven waren, vaak nog ongehuwd, met zeer extreme opvattingen, waarnaar zij ook handelden. Behalve anti-RI waren zij niet meer bereid om naar hun (Nederlandse) officieren te luisteren. Herhaaldelijk kwam het buiten de kazernepoorten tot botsingen met Indonesische militairen, onder wie veel Molukkers die dienst hadden genomen in het Pattimurabataljon. Ook onderling gingen ex-KNIL-militairen met elkaar op de vuist.

De tangsi's op Java, 1950/1951.

Veel indruk maakte de dood van sergeant H. Gaspersz, een van de leidende militairen in Jatinegara bij Jakarta. Gaspersz had besloten op Java te demobiliseren. Toen hij op 2 maart 1951 in burger in de *tangsi* verscheen, werd hij aangevallen en zo mishandeld, dat hij aan zijn verwondingen overleed. Waarom anderen ongestraft konden demobiliseren en Gaspersz werd gedood, is niet duidelijk. Uit Jatinegara zijn foto's bekend van een RMS-feest op de kazerne met een al naar de RI overgestapte militair probleemloos op het podium. De demobilisatie van Gaspersz werd echter gezien als verraad aan de RMS. Als voorman van de Molukse militairen had hij het verkeerde voorbeeld gegeven. Bij de moord op Gaspersz waren niet alleen jonge, radicale militairen betrokken. Ook een oudere korporaal speelde een belangrijke rol.¹⁴⁸ Dat was ongewoon, want oudere militairen hielden zich over het algemeen aan de militaire discipline. Zij deelden de anti-RI-gevoelens van hun jeugdige collega's en ook de teleurstelling over hun superieuren en de Nederlandse overheid in het algemeen, maar bleven toch een zekere band voelen met Nederland en in het bijzonder het koningshuis.¹⁴⁹

Gieben beschreef de situatie in kamp Makassar (bij Jakarta), waar oudere Molukkers de 'belhamels' zelfs 'muiters' noemden. Toch verloren de Nederlandse commandanten gaandeweg hun gezag en groeide dat van de Molukse onderofficieren. Zo herinnert M. Vrolijk zich hoe een Nederlandse kapitein een lange en indringende toespraak hield om de medewerking te krijgen van de Molukse militairen van zijn onderdeel. Tegenover hem stond een oude Molukse sergeant-majoor die alleen maar reageerde met *tidak* (neen); de soldaten volgden de sergeant-majoor.¹⁵⁰ De generaals probeerden deze gezagsproblemen de baas te blijven door waar mogelijk wapens in te nemen en de Molukse militairen zo te huisvesten dat zij zoveel mogelijk 'ingekapseld' werden binnen de 'echte' KL. Zo hoopte men bovendien ze 'over hun zo begrijpelijke angstpsychose' heen te kunnen helpen.¹⁵¹

In elke legerplaats vormden de Molukse militairen een comité dat hen moest vertegenwoordigen in onderhandelingen met Nederlandse en Indonesische overheidsvertegenwoordigers over de afwikkeling van hun dienstverband: de *panitia's*. Deze plaatselijke comités werden vanaf 4 december 1950 gebundeld in de *Panitia Penjelenggaraan (Kaum) Maluku Selatan* (PPKMS/Organisatiecomité van Zuid-Molukkers). Ook daarvoor werkten de *ketua's* (voorzitters) van deze *panitia's* al samen. Op 8 augustus 1950 stuurden zij een vertegenwoordiging naar Nederland onder leiding van sergeant-majoor F.A. Aponno. De groep werd naar haar leider 'delegatie-Aponno' genoemd en kreeg de taak de belangen van haar achterban in Nederland te behartigen.¹⁵² Ook wilde men graag een gesprek met koningin Juliana. Hoewel de ministerraad dit onwenselijk vond, werden de militairen later toch door haar ontvangen.¹⁵³ De delegatie kwam al snel in contact met de vertegenwoordigers van de RMS in Nederland: dokter Nikijuluw, het Bureau Zuid-Molukken en wat later de naar Nederland gekomen RMS-minister Lokollo.

De onmogelijkheid om de Molukse militairen te demobiliseren op hun plaats van keuze had tot gevolg dat deze verplichting ter discussie werd gesteld. Op 21 augustus 1950 vroeg staatssecretaris Fockema Andreae 'of de Nederlandse Regering het recht erkent van de Ambonnesen militairen om naar hun geboorteland te kunnen terugkeren'. Van Maarseveen vond het wenselijk 'dit punt niet al te sterk vast te leggen'. Twee weken eerder had hij echter nog geschreven het verlangen van de Nederlandse regering 'om de Ambonezen naar Ambon terug te voeren zedelijk en juridisch ook als haar plicht te zien'.¹⁵⁴

Dat het kabinet ging schuiven, hield verband met het feit dat als gevolg van de stagnerende demobilisatie van de ongeveer 4.000 Molukse militairen óók nog eens 5.000 Nederlandse militairen, deels dienstplichtigen, op Java verbleven, die als buffer dienden tussen de Molukse militairen en hun Indonesische omgeving. Daaraan moest een einde komen. Niet alleen was men bevreesd voor internationale kritiek op het trage afwikkelingsproces en voor verslechtering van de verhoudingen met Indonesië, maar óók voor een conflict met het Nederlandse parlement, omdat er nog steeds dienstplichtigen dienstdeden in Indonesië. Om hen langer overzee in dienst te kunnen houden, was een wetswijziging nodig.¹⁵⁵ Drees voelde weinig voor een nieuw parlementair debat over dit onderwerp. Eind augustus 1950 beschreef Gieben de Nederlandse tactiek om het probleem op te lossen: de Molukkers zouden door voortgaande ontwapening gewend worden aan hun status van *peaceful citizen*. Vervolgens zouden zij als burgers naar Ambon worden overgebracht. Knelpunt bleef dat de Indonesische regering de militairen niet naar Ambon

wilde laten gaan.¹⁵⁶ In strijd met de aanpak die Gieben had beschreven, waren gesprekken van Drees en Fockema met de delegatie-Aponno, waarin de regering demobilisatie op de plaats van keuze als een recht van de Molukse militairen opnieuw erkende, op 'volstreckte voorwaarde' dat betrokkenen zich 'volkomen disciplinair' zouden gedragen.¹⁵⁷ Begin september vond minister P. Lieftinck (Financiën/PvdA) dat de Nederlandse militairen niet in Indonesië gehandhaafd mochten worden, enkel omdat de Molukkers bescherming behoefden.¹⁵⁸ De discussie ging vervolgens over een zodanige reductie van het aantal Nederlandse militairen dat met vrijwilligers volstaan kon worden en geen nieuwe wettelijke regeling nodig zou zijn. Om uit de impasse te komen, vroeg staatssecretaris Fockema Andreae toestemming om met de KL een aantal scenario's uit te werken, waaronder het eventueel naar Nederland halen van de Molukse militairen. Van Maarseveen nam daartegen scherp stelling: 'Spreker wijst iedere gedachte om de Ambonnezen naar Nederland over te brengen van de hand.' De ministers L. Götzen (zonder portefeuille, Minuor/partijloos) en A.M. Joekes (Sociale Zaken/PvdA) sloten zich daarbij aan. Het was minister-president Drees die het idee opperde om de Molukse militairen elders in Indonesië te laten afvloeien, met name degenen die niet zelf op Ambon geboren waren.¹⁵⁹

Nederlandse officieren in Indonesië volgden de ontwikkelingen in het kabinet met argusogen. Zij constateerden dat de veiligheid van de Molukse militairen en hun gezinnen ondergeschikt werd gemaakt aan het tijdig terughalen van de Nederlandse troepen. Reden voor generaal Scheffelaar en kolonel M.H.J.H. Paulissen om medio oktober 1950 hun ontslag aan te bieden. Fockema Andreae toonde zich zeer bezorgd over het effect van deze ontslagname. Met name Scheffelaar genoot het vertrouwen van de Molukse militairen. In het kabinet werd opnieuw gecijferd, deze keer in omgekeerde richting. Van Maarseveen sprak van een misverstand en zei het 'aan de militaire leiding te willen overlaten of zij nu 4.000 dan wel 5.000 man van de KL ter bescherming zou willen aanwenden'.¹⁶⁰ Daarmee was de crisis voor even bezworen.

Maar in november 1950 zwaaiden Scheffelaar en Paulissen opnieuw met hun portefeuille, deze keer samen met generaal-majoor P. Alons. De reden was dat Nederland vóór Kerstmis, of in ieder geval vóór 31 december 1950, zijn troepen uit Indonesië weg wilde hebben en daarom, in de ogen van de generaals, de veiligheid van de Molukkers opnieuw offerde.¹⁶¹ Van Indonesische zijde was meegedeeld dat men, nu Ambon op de RMS veroverd was, demobilisatie ter plaatse wilde toestaan. De verwoestingen op het eiland waren echter van dien aard dat opvang vooralsnog onmogelijk was. Vandaar het voorstel voor een tussenoplossing: overbrenging naar Buru,

Kei of Tanimbar of demobilisatie op Java. In alle gevallen zou overbrenging naar Ambon volgen wanneer de faciliteiten daar weer op orde waren. De ministerraad leek genoeg te nemen met toezeggingen van premier Natsir dat Indonesië zou instaan voor de veiligheid van de ex-KNIL'ers en hun gezinnen.¹⁶² Maar de Nederlandse officieren vreesden voor een bloedbad als de Nederlandse bescherming zou wegvallen. Ook de Indonesische chef-staf, kolonel T.B. Simatupang, bleek zich zorgen te maken.¹⁶³

Begin december 1950 nam het kabinet enkele besluiten die weer wat ruimte creëerden: de deadline van 31 december werd verschoven naar 1 april 1951. Indonesië ging akkoord met dit uitstel. Ook zouden 1.000 Molukkers op korte termijn naar de Molukken gaan¹⁶⁴ (uiteindelijk zou overigens maar één transport met 258 personen, van wie 115 militairen, vertrekken).¹⁶⁵ Scheffelaar en Paulissen besloten na deze kabinetsbesluiten hun ontslag-aanvraag opnieuw in te trekken.¹⁶⁶ Dat besluit was merkwaardig, omdat de positie van de Molukkers nog allerm minst veilig was. De Nederlandse regering vond namelijk dat niet langer gewacht kon worden met het demobiliseren van de Molukse militairen en overwoog dit daarom op Java te doen. Dat was tegen de reglementen, maar, zo redeneerde men, hier was sprake van overmacht. Daar was de delegatie-Aponno het niet mee eens. Die delegatie, teruggebracht tot twee personen en samenwerkend met de RMS, bevond zich tot verrassing van de ministerraad als gast op de Nieuwe Frederikskazerne in Den Haag. Een voorstel van Drees om hen naar Indonesië terug te sturen, werd niet uitgevoerd vanwege de verwachte moeilijkheden.¹⁶⁷ Wel werd geprobeerd om hun communicatie met de militairen op Java te verhinderen. Zonder succes, want de PTT bleek daartoe weinig technische mogelijkheden te hebben.¹⁶⁸

De delegatie spande vervolgens met steun van advocaat K.Th.M. van Rijckevorsel een kort geding aan tegen de Staat om demobilisatie in door Indonesië beheerst gebied te voorkomen. Het kort geding en daarna ook het hoger beroep betekenden een rigoureuze ingreep in het regeringsbeleid. Op 22 januari 1951 oordeelde het Hof in Den Haag dat Nederland niet.

‘tot zijn eigen leger behorende militairen met huisvrouw en kinderen tegen hun uitdrukkelijke wens, zonder enige waarborg, weerloos [mocht uitleveren] aan een hun vijandelijke Staat, van wie zij met reden represailles tegen hun vrijheid en leven hebben te vrezen.’

Cassatie bij de Hoge Raad bracht geen verandering in de uitspraak.¹⁶⁹

De tijd drong en het werd steeds duidelijker dat tijdelijke overbrenging naar Nederland als enige oplossing overbleef. Op die manier zou een einde

kunnen komen aan de onmogelijke situatie dat zich in Indonesië nog steeds troepen onder Nederlands bevel bevonden. Een belangrijke spanningsbron tussen Nederland en Indonesië zou zo verdwijnen. Al in september 1950 had Simatupang het idee geopperd de Molukse militairen naar Nederland over te brengen. Begin januari 1951 herhaalde hij dit idee, maar noemde nu ook Nieuw-Guinea als optie. Voor die laatste bestemming voelde de Nederlandse regering niet, omdat zij vreesde dat dan bij de Molukkers de *Groot Maluku*-gedachte weer zou herleven, maar nu als een uitwerking van de RMS.¹⁷⁰ Bovendien was men bang dat Indonesië nog meer dan al het geval was zou suggereren dat vanuit Nieuw-Guinea gevaar dreigde voor de jonge staat. Ten slotte werden ook nog financiële nadelen opgesomd: Indonesië zou minder willen betalen voor het verblijf van Molukkers in Nieuw-Guinea. Op dat moment wilde de regering slechts een kleine groep Molukse militairen in Nederland toelaten, de zogenoemde veiliggesteld. Dat waren militairen van wie aangenomen werd dat zij gevaar liepen als zij in Indonesië zouden blijven.¹⁷¹

Na de uitspraak van het Haagse Gerechtshof op 22 januari 1951 constateerde Van Maarseveen dat het vonnis 'nog ongelukkiger' was uitgevallen dan de uitspraak in het kort geding, 'aangezien de Nederlandse Regering de Ambonnezen thans op Java ook niet zal mogen demobiliseren tegen hun wil'.¹⁷² Toch werd overbrenging van de Molukkers naar Nederland nog steeds ongewenst gevonden. Daarom had het kabinet zich al vóór de uitspraak van het Hof grote moeite getroost andere bestemmingen te vinden. De mogelijkheden in Nederlands Nieuw-Guinea werden het meest verkend¹⁷³, maar daarnaast dacht men aan Suriname, Belgisch Congo, Abessinië, Franse koloniën in Afrika en het Franse vreemdelingenlegioen. Ook nadat de Molukkers al in Nederland waren aangekomen, zou het zoeken doorgaan. Noord-Afrika, Malakka, Venezuela en weer het vreemdelingenlegioen kwamen in de ministerraad ter tafel.¹⁷⁴ Er waren zelfs serieuze plannen om een deel van de Molukkers over te brengen naar Madagaskar.¹⁷⁵ Geen van deze suggesties leverde iets op.

Het zoeken naar oplossingen buiten Nederland nam soms karikaturale vormen aan. Op 22 januari 1951 opperde minister van Oorlog en Marine H.L. s'Jacob (partijloos) in de ministerraad het idee om Indonesië te vragen de overbrenging naar Nederland te verbieden. Dat zou een 'volkenrechtelijk bezwaar' opleveren, op grond waarvan de regering het Haagse vonnis naast zich neer zou kunnen leggen. Het bleef bij deze opmerking. Wel werd besloten de Molukse militairen een handgeld aan te bieden als zij alsnog in Indonesië zouden willen blijven. Dat bleek weinigen te kunnen bekoren. Aan de discussies kwam een einde toen Indonesië akkoord ging

Inschrijving in een havenloods van Tanjung Priok voor vertrek met de Atlantis. (MHM.)

met het tijdelijk overbrengen van de Molukse militairen naar Nederland op voorwaarde dat zij niet meer operationeel zouden worden ingezet. Ook verklaarde de Indonesische regering zich bereid de Molukkers te zijner tijd weer te laten terugkeren.¹⁷⁶

Eind januari 1951 begonnen ministeries zich voor te bereiden op de komst van de Molukse militairen en hun gezinnen. Minister J. in 't Veld (Wederopbouw en Volkshuisvesting/PvdA) dacht 1.500 Molukse gezinnen te kunnen huisvesten. Hij wilde een deel van de woningen uit het naoorlogse Wederopbouwprogramma vorderen voor de huisvesting van gerepatrieerden, zodat kampen zouden vrijkomen voor de Molukkers. Dat zij allen in kampen opgevangen zouden worden, stond toen nog niet vast. Hoewel de regering doorgaans afstand hield van pro-RMS-organisaties als Door De Eeuwen Trouw (DDET) en Help Ambon In Nood (HAIN), ging zij deze keer serieus in op de mogelijkheid om via hen adressen van particulieren te krijgen die Molukkers in huis zouden willen nemen.¹⁷⁷ Toch zou die weg niet worden gekozen.

Op dienstbevel?

Een kwestie die de gemoederen decennialang heeft beziggehouden, is de vraag of de Molukkers op dienstbevel naar Nederland kwamen of op grond van vrije keuze. Voor de meeste Molukkers ligt die zaak helder: zij zijn niet vrijwillig, maar op dienstbevel naar Nederland overgebracht.¹⁷⁸ Van Nederlandse zijde werd daarentegen soms grote nadruk gelegd op het vrijwillige karakter van de overkomst.¹⁷⁹ De werkelijkheid is complexer.

Na het vonnis van het Haagse Gerechtshof van 22 januari 1951 besloot het kabinet nog diezelfde dag in cassatie te gaan bij de Hoge Raad. Tevens werd een concepttelegram besproken dat instructies bevatte voor de Hoge Commissaris in Jakarta. De mededeling luidde dat de Nederlandse regering in principe had besloten tot tijdelijke opzending naar Nederland van die militairen, die niet op het grondgebied van de *Republik Indonesia* wilden afvloeien. De militairen moesten kiezen tussen 'afvloeiing binnen Indonesië' en 'tijdelijke opzending naar Nederland'. Op 2 februari 1951 zond de chef-staf van de commandant Nederlandse rayons in Indonesië (CNRI), luitenant-kolonel J.G. Smit, een dienstschrijven aan de Molukse ex-KNIL-militairen om hen op de hoogte te brengen van dit besluit.¹⁸⁰ Die weigerden echter vooralsnog te kiezen. Dat was reden voor de Nederlandse militaire commandant in Indonesië, kolonel A.J. van Santen, de regering te vragen een dienstbevel te mogen geven tot inscheping. Bij weigering van dit bevel zou ontslag moeten volgen.

Minister-president Drees achtte 'het niet wenselijk de Ambonnese militairen een dienstbevel te geven'. Hun zou een keuze moeten worden voorgelegd en bij de weigering een keuze te maken, zou 'men de betaling aan hen moeten staken'. Minister D.U. Stikker (Buiza/VVD) wees erop dat Nederland een verantwoordelijkheid had jegens Indonesië. Hij was bang dat Molukse militairen wraak zouden nemen door aanvallen op Nederlandse belangen in Indonesië of op Indonesiërs.¹⁸¹ Daarom zouden de militairen bij hun demobilisatie ontwapend moeten worden. Ook minister Lieftinck had groot bezwaar tegen een dienstbevel. Hij waarschuwde voor mogelijke ernstige consequenties: 'Zij kunnen dan allerlei eisen stellen nopens hun positie en behandeling.' Uiteindelijk besloot de ministerraad de Molukse militairen vooralsnog geen dienstbevel te geven.¹⁸² Ze moesten een keuze maken uit verschillende opties en pas als ze dat niet zouden doen, zouden ze een dienstbevel krijgen.

Omdat de Molukse militairen een overgang naar het Indonesische leger en demobilisatie in Indonesië al eerder hadden afgewezen, bleef er voor hun gevoel maar één optie over: naar Nederland. In hun visie was er geen sprake van een werkelijke keuze. Dat was ook de reden waarom de militairen in

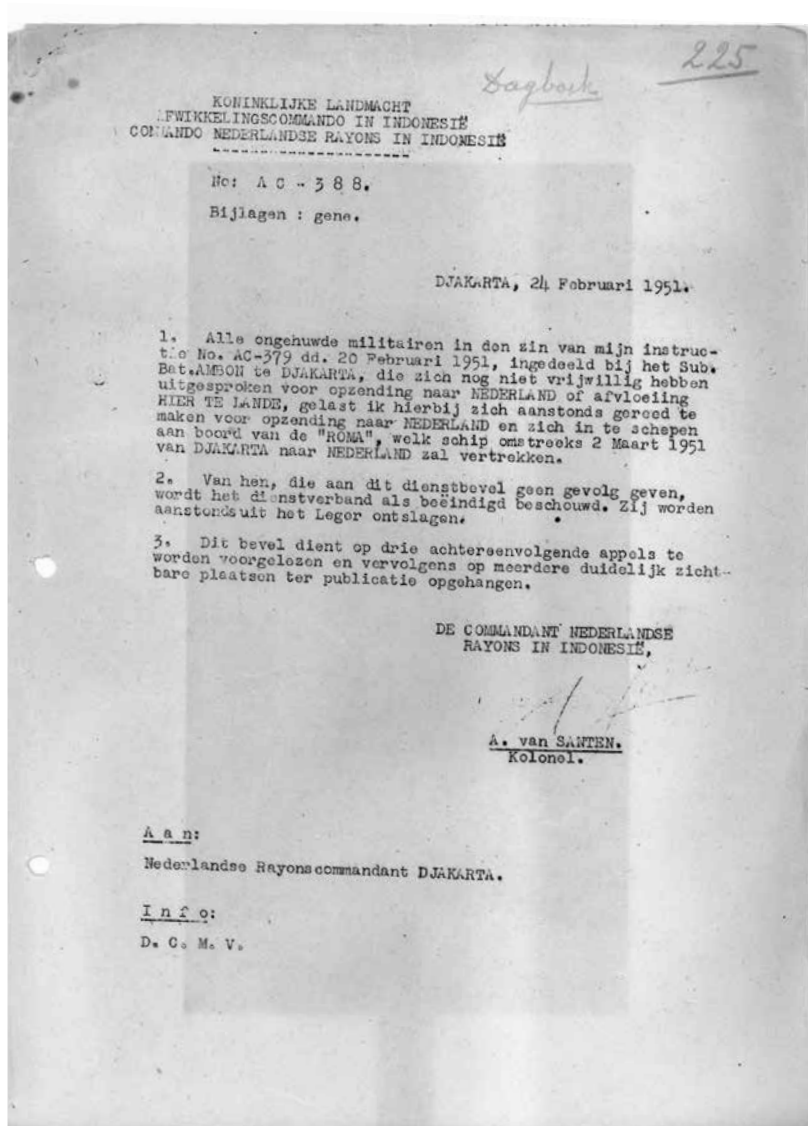
de kampen aanvankelijk weigerden zich over de geboden mogelijkheden uit te spreken. Bovendien liet de delegatie-Aponno weten dat vastgehouden moest worden aan de bestemming Nieuw-Guinea.

De druk werd opgevoerd. Op 17 februari 1951 werd aan de delegatie-Aponno een deurwaardersexploot betekend, waarin werd aangekondigd dat de Molukse militairen een dienstbevel zouden krijgen als ze nog langer zouden weigeren een keuze te maken. Weigering van dit dienstbevel zou ontslag op staande voet betekenen. Dit was dus een bijzonder dienstbevel. In de kampen op Java zou een order worden voorgelezen van gelijke strekking. Eén dag eerder had de delegatie onverwachts aan haar achterban op Java laten weten dat de militairen voor overbrenging naar Nederland moesten kiezen. Het exploot werd toch uitgereikt, om te voorkomen dat de delegatie op deze beslissing zou terugkomen. Steijlen acht het mogelijk dat Aponno via 'Nederlanders die contacten hadden op hoog niveau' op de hoogte was van de komst van het exploot en daarom eieren voor zijn geld koos. Dat zou verklaren waarom Aponno in 1970 schreef dat de delegatie pas ná de ontvangst van het deurwaardersexploot de militairen op Java liet weten dat zij voor Nederland moesten kiezen:

'Onder deze druk [van het deurwaardersexploot] moest de delegatie Aponno een keuze bepalen en hoewel zulks nimmer de bedoeling was geweest, bleef er geen andere mogelijkheid over dan tijdelijk verblijf in Nederland. Daarom kwamen wij!! Geen minister in Den Haag kan naar waarheid volhouden dat wij vrijwillig naar Nederland zijn gekomen. Met onze wensen werd geen rekening gehouden. Wij hadden Ceram [toen nog niet bezet] of, indien dit niet mogelijk was, Nieuw-Guinea gevraagd. Geen haar op ons hoofd dacht aan Nederland.'¹⁸³

Bij herhaling betoogde de Nederlandse regering dat de Molukse ex-KNIL-militairen en hun gezinnen op vrijwillige basis waren gekomen. De rol van de delegatie-Aponno, die zeker invloed had op de Molukse militairen in Indonesië¹⁸⁴, werd daarbij onderstreept en de betrekkelijkheid van de vrijwilligheid genegeerd. Men ging er ook aan voorbij dat sommige Molukkers verklaarden dat zij van hun directe commandant wel degelijk het dienstbevel hadden ontvangen om scheep te gaan.¹⁸⁵ Steijlen, die in zijn dissertatie een onderscheid maakt tussen 'administratieve' en 'beleeftde werkelijkheid', veronderstelde dat de bevelen mogelijk wel gegeven waren, maar niet in de archieven waren terechtgekomen.¹⁸⁶

Archiefonderzoek in het kader van deze studie bracht sindsdien aan het licht dat in 1951 bij de inschepping van Molukse militairen minstens

Het dienstbevel voor de vrijgezelle militairen in Jatinegara (Jakarta, Java) om zich in te schepen op de 'Roma', 24 februari 1951. (MHM.)

drie keer een *schriftelijk* dienstbevel is gegeven. Het eerste bevel had overigens geen betrekking op de bestemming Nederland, maar betrof een voorgenomen transport naar Ambon, Seram en Haruku medio januari 1951. De commandant van het Subsistentenbataljon¹⁸⁷ Ambon in Jatinegara (Jakarta), eerste luitenant H.R. Toorop, beval toen de Molukse militairen

aan boord te gaan op straffe van ontslag uit militaire dienst ter plaatse.¹⁸⁸ Dit bevel was goedgekeurd door kolonel Van Santen, de enige militair in Indonesië gemachtigd om inzake de Molukse transporten een dienstbevel uit te vaardigen.¹⁸⁹ Toen de militairen weigerden aan boord te gaan en ze vervolgens niet ontslagen werden, was dat voor Toorop reden om als bataljonscommandant terug te treden.¹⁹⁰

Een tweede dienstbevel had betrekking op een groep vrijgezellen die ook deel uitmaakte van het Subsistentenbataljon Ambon in Jatinegara. Zij zouden met de 'Roma' naar Nederland moeten vertrekken, maar weigerden hun *tangsi's* te verlaten omdat zij voor hun vertrek naar Tanjung Priok hun wapens moesten inleveren. Zij waren bang onderweg naar de haven door Indonesiërs te zullen worden aangevallen.¹⁹¹ Er ontstond een patstelling die ertoe leidde dat kolonel Van Santen op 24 februari 1951 een dienstbevel ondertekende waarin hij de militairen gelastte

'zich aanstonds gereed te maken voor opzending naar NEDERLAND. [...] Van hen, die aan dit dienstbevel geen gevolg geven, wordt het dienstverband als beëindigd beschouwd. Zij worden aanstonds uit het Leger ontslagen.'

Bepaald werd dat dit bevel op drie opeenvolgende appèls zou worden voorgelezen en op de publicatieborden zou worden bevestigd.¹⁹² De opstandige vrijgezellen gingen uiteindelijk aan boord van de 'Roma', nadat was goedgevonden dat zij hun wapens pas in de haven zouden inleveren.¹⁹³

Nog een derde dienstbevel is gevonden en wel een dat bestemd was voor militairen die met de 'Castelbianco' naar Nederland zouden moeten vertrekken. Op 15 maart 1951 gelastte Van Santens opvolger, luitenant-kolonel J.G. Smit, deze militairen zich in te schepen

'voor zover zij zich niet vrijwillig hebben uitgesproken c.q. wensen uit te spreken voor opzending NEDERLAND of afvloeiing hier te lande.'

Ook hier volgde de passage:

'Van hen, die aan dit dienstbevel geen gevolg geven, wordt het dienstverband als geëindigd beschouwd. Zij worden onmiddellijk uit het Leger ontslagen.'

De commandant van het Subsistentenbataljon Ambon in Jakarta kreeg de opdracht dit persoonlijk aan betrokkenen aan te zeggen.¹⁹⁴

De behoefte om wapens te mogen behouden totdat men veilig aan boord was, speelde niet alleen bij de 'Roma', maar ook bij het laatste transport met de 'Kota Inten'. De overgebleven militairen weigerden ongewapend hun *tangsi's* te verlaten. Bovendien wilden zij dat de Molukse burgers met wie zij in de periode daarvoor ten behoeve van de RMS hadden samengewerkt, mee naar Nederland zouden mogen. Dit zou in voorafgaande onderhandelingen zijn toegezegd door kolonel Th.G.F. Keuning, de Nederlandse rayoncommandant in Surabaya. Hoewel de spanningen in de laatste dagen voor het vertrek hoog opliepen, was hier geen dienstbevel nodig. De militairen besloten scheep te gaan nadat hun was toegezegd dat zij hun wapens tot aan de boot mochten houden.

Over het meenemen van burgers viel met de legerleiding niet te praten. Onder druk van de omstandigheden – ze waren de laatste groep en dus kwetsbaar – lieten de militairen deze eis vallen. Wel bleek een aantal militairen op de bootlijst opvallend veel kinderen te hebben. De ongehuwde sergeant-majoor W. Munster had plotseling een vrouw en een pleegkind¹⁹⁵ en sergeant-majoor J. Mailuhuw onder andere een zoon (J. Hitiahubessy) en een pleegzoon (F. Tutuhatunewa), die in Nederland nog een belangrijke rol zouden spelen.¹⁹⁶

Op het niveau van de troepen zijn dus wel degelijk schriftelijke dienstbevelen gegeven om te bereiken dat zij zich zouden inschepen.¹⁹⁷ Bovendien wijst alles erop dat de troepencommandant een dergelijk bevel gaf of sanctioneerde zonder nader contact met Nederland. Ook hebben sommige Molukse commandanten een beslissende rol gespeeld bij het aan boord gaan. Sergeant-majoor instructeur P. Saptенno vertelt in een voor zijn kinderen bedoelde opname hoe Molukse militairen in Malang naar hem toe kwamen met de vraag hoe zij moesten reageren op het dienstschrijven AC-363: het bevel tot het maken van een keuze. Ze zeiden: 'Majoor, als u naar Holland gaat, gaan we mee; anders niet.' Saptенno reageerde:

'Ik ga naar Holland, want er is een dienstbevel voor ons militairen, dat wij naar Holland moeten vertrekken. Als wij niet willen, dan is het dienstweigering. En zodoende ben ik verplicht om naar Holland te gaan.'

Het bevel om te kiezen was voor Saptенno een bevel om naar Nederland te gaan, omdat de andere opties, demobilisatie in Indonesië of overgang naar het Indonesische leger, allang verworpen waren.¹⁹⁸ Saptенno's onderdeel besloot daarop zich in te schepen.

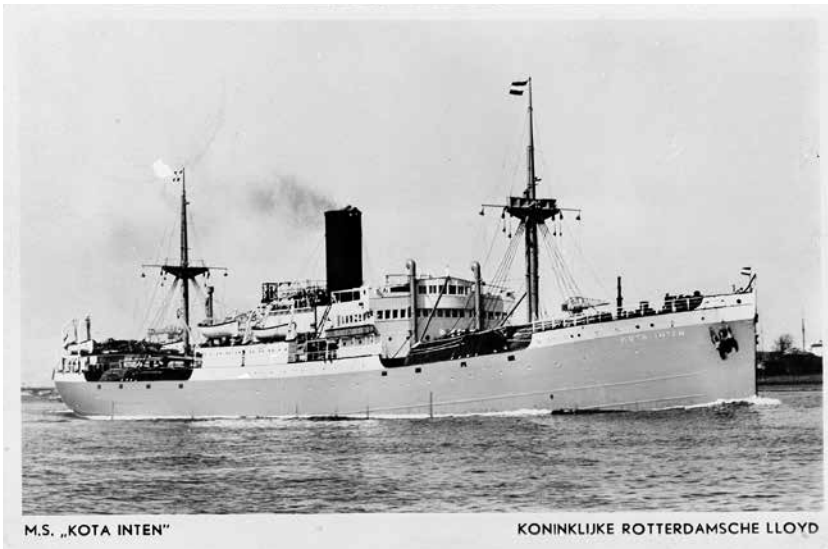
Het waren niet alleen Molukkers die in latere jaren zouden verklaren dat zij op dienstbevel naar Nederland waren gebracht. Al in 1952 maakte staatssecretaris Götzen¹⁹⁹ in de ministerraad de opmerking dat de

‘Ambonnezen niet als asylzoekenden kunnen worden beschouwd, aangezien zij in Indonesië *het militaire bevel* [cursivering toegevoegd] hebben gekregen zich naar Nederland in te schepen’.²⁰⁰

De overtocht

Nadat de delegatie-Aponno had ingestemd met de tijdelijke overbrenging naar Nederland, werd in hoog tempo gewerkt om de volksverhuizing mogelijk te maken. Om te beginnen moest voldoende scheepsruimte worden gecharterd. Voorts moest in Nederland de opvang worden georganiseerd. Ook waren antwoorden nodig op vragen over de juridische status van de 12.900 Indonesiërs tijdens hun verblijf in Nederland en de consequenties daarvan voor de ordehandhaving. Verder moest men in Nederland nadenken over onderwijs, medische verzorging en werkgelegenheid. Op Java bleef het intussen de vraag of de Molukse militairen werkelijk aan boord zouden gaan. Men beseftte dat een snelle inscheeping de kans daarop zou vergroten.

Omdat er onvoldoende Nederlandse schepen beschikbaar waren, charterde de Nederlandse regering overal in de wereld scheepsruimte om de Molukkers snel uit Indonesië weg te krijgen. Dat leverde een bont palet op, van vracht- tot cruiseschepen, elf in getal, die samen twaalf transporten

M.S. 'Kota Inten'. (MHM.)

verzorgden. Vanaf 20 februari 1951 vertrokken de ‘Molukse transporten’ naar Nederland. Twee boten voeren onder Nederlandse vlag (de ‘Kota Inten’ en de ‘Groote Beer’), vier schepen waren Engels (de ‘Ásturias’, de ‘Atlantis’, de ‘New Australia’ en de ‘Sommersetshire’), twee voeren onder Panamese (de *Fairsea* en de *Roma*) en één onder Italiaanse vlag (de ‘Castelbianco’) en twee schepen waren Noors (de ‘Goya’ en de ‘Skaubryn’). De ‘Kota Inten’ nam twee transporten voor zijn rekening.

De schepen

Naam	Vertrekdatum	Van	Naar	Aankomstdatum
‘Kota Inten’	20-2-1951	Surabaya	Rotterdam	21-3-1951
‘Atlantis’	22-2-1951*	Tanjung Priok	Rotterdam	23-3-1951
‘Roma’	7-3-1951	Tanjung Priok	Rotterdam	8-4-1951
‘Castelbianco’	27-3-1951	Tanjung Priok	Rotterdam	24-4-1951
‘New Australia’	7-4-1951	Surabaya	Amsterdam	29-4-1951
‘Somersetshire’	10-4-1951	Surabaya	Amsterdam	15-5-1951
‘Groote Beer’	13-4-1951**	Semarang	Amsterdam	13-5-1951
‘Skaubryn’	14-4-1951	Surabaya	Rotterdam	10-5-1951
‘Asturias’	24-4-1951**	Semarang	Amsterdam	16-5-1951
‘Fairsea’	10-5-1951	Semarang	Rotterdam	5-6-1951
‘Goya’	19-5-1951***	Tanjung Priok	Rotterdam	15-6-1951
‘Kota Inten’	25-5-1951	Tanjung Priok	Rotterdam	22-6-1951

Eerder vertrek uit Surabaya (*), Tanjung Priok (**) en Semarang (***)

Bron: Wigard & Worung 2021.

De reis van Java naar Nederland duurde ongeveer een maand. Over het leven aan boord verscheen in 2021 *Ombak Maluku. Molukkers ongewild naar Nederland* van de hand van Nanneke Wigard en Jim Worung.²⁰¹ Dit boek bevat veel herinneringen van mensen die in 1951 met de Molukse transporten naar Nederland kwamen. In eerdere publicaties werd de overtocht maar summier besproken.²⁰² Uitzondering daarop is het verhaal van verstekeling J. Sahertian over het eerste transport met de ‘Kota Inten’, maar voor hem en zijn 66 lotgenoten was de reis naar Europa dan ook onderdeel van een spannende ontsnapping uit Indonesië.²⁰³

Afhankelijk van het schip waren er veel of héél veel slaappleatsen bij en boven elkaar, afzonderlijk voor mannen en vrouwen. In sommige gevallen diende de vrachtruimte als slaapzaal. Het ene schip had stapelbedden, het andere hangmatten. Doorgaans waren alleen voor zwangere vrouwen en gezinnen met baby’s hutten beschikbaar.²⁰⁴ De ‘Atlantis’ en de ‘Asturias’ stonden bekend als ooievaarsschepen omdat er tijdens de Molukse

transporten zo veel baby's werden geboren. Op de 'Atlantis' zaten een chirurg, een gynaecoloog en een aantal verpleegsters. De babyboom zorgde wel voor complicaties: onderweg moesten extra havens worden aangedaan om babyvoeding in te slaan. De 'Atlantis' moest in de Rode Zee een langdurige stop maken voor het uitvoeren van een keizersnede.²⁰⁵ Er stierven ook mensen aan boord:

'Een sterfgeval heeft zich [op de Atlantis] voorgedaan. Een vrouwspersoos die reeds op Java ziek was. Ze werd als gebruikelijk, volgens haar geloofsovertuiging met een gebed door de dominee, als een christenvrouw in de diepten der zee te water gelaten.'²⁰⁶

De leiding over de schepen berustte bij de kapitein en zijn bemanning. De Commandierend Officier Troepen (COT) had het commando over de op transport gestelde militairen. Hij had een staf ter beschikking met daarin onder anderen een administrateur, een foerier en medisch personeel. Een aantal Molukse onderofficieren werd aan de staf toegevoegd en kreeg een oranje band te dragen. Ook de scheepspolitie werd uit de op transport gestelde troepen geselecteerd en kreeg een witte helm met daarop de letters SP.²⁰⁷ Tijdens de overtocht werd enkele keren een scheepskrant uitgebracht.

Het eten aan boord was over het algemeen goed. Op de eerste 'Kota Inten' kregen de passagiers tijdens de eerste week twee rijstmaaltijden per dag. Daarna werd de rijst twee keer per week vervangen door aardappelen. 'De aardappel- en bruinebonenmaaltijden vallen bijzonder in de smaak', schreef troepencommandant luitenant-kolonel W.E.C. Detiger op 19 maart 1951.²⁰⁸ Op de 'Atlantis' bleken Australische koks geen rijst te kunnen klaarmaken. Dat werd opgelost door Molukse koks in te schakelen. Ook werd op dit op Australië varende emigrantenschip veel schapenvlees bereid. Dat viel niet in de smaak. Daarom werd in havenplaatsen onderweg verse vis ingeslagen ter vervanging.²⁰⁹

Tijdens de reis was er van alles te doen. Er was ontspanning aan boord: filmvoorstellingen, muziek, kinderfeesten en spelletjes. Sommige kinderen die in Indonesië al de Europese lagere school hadden bezocht, kregen les in de Nederlandse taal, rekenen en aardrijkskunde. Een foto van de 'Kota Inten' laat zien hoe mannen kaartten en de jeugd verstoppertje speelde tussen de deklading, terwijl sommige kinderen ontluisd werden. Bewaarde diploma's getuigen van het bezoek van Neptunus bij het overschrijden van de evenaar. Een film van de reis met de 'Groote Beer' toont vrolijke kus-sengevechten en brengt in beeld wat men zoal passeerde: de langsvarende

Aan boord van de 'Kota Inten' tijdens de eerste reis. (MHM/coll. T. Smit.)

'Oranje', op weg naar de Oost, Aden, het Suezkanaal en Port Saïd.²¹⁰ De tocht langs de Sinaïwoestijn ontroerde heel wat bijbelvaste Molukkers, die nooit gedacht hadden ooit het gebied te zullen zien waar Mozes de Tien Geboden in ontvangst had genomen.

Port Saïd was de poort naar Europa. Daar werden de passagiers voorbereid op het koude klimaat van Nederland. Er was een officieel kledingdepot waar de militairen winteruniformen kregen en de vrouwen trainingspakken. De mannen gingen trots op de foto met hun nieuwe aanwinsten, maar de vrouwen dachten daar heel anders over. Sergeant-majoor T. Smit, administrateur van het eerste transport met de 'Kota Inten':

'Trainingspakken voor de vrouwen, die ze absoluut niet aanwilden! En zo ook de schoenen. [...] Ik denk dat er in Rotterdam nog heel wat met slippers op de kade stonden.'²¹¹

Het Polygoon Journaal wijdde een reportage aan de aankomst van het tweede transport en liet inderdaad zien dat een groot aantal Molukse vrouwen ondanks het gure weer 'gedreven door vrouwelijke ijdelheid' niet in de beschikbaar gestelde trainingspakken maar in *sarong* en *kebaja* en op slippers de 'Atlantis' verliet.

Molukse militairen en gezinnen verlaten de 'Kota Inten' na aankomst in Rotterdam, 22 maart 1951. (ANP.)

Balans

De voorbereiding van de uitroeping van een eigen staat op Ambon in 1950 is slechts een kwestie van dagen geweest. Die proclamatie had belangrijke politici als Soumokil en Manusama tot kort daarvoor niet voor ogen gestaan. Zij hadden de deelstaat Oost-Indonesië willen behouden of eventueel onafhankelijk willen verklaren. Het uitroepen van de *Republik Maluku Selatan* (RMS) was voor hen een noodsprong toen alle kansen voor een Oost-Indonesië als autonome staat verkeken waren. Het standpunt van de Nederlandse regering ten aanzien van de RMS is vanaf het begin geweest, dat Nederland deze republiek niet kon erkennen. Die afwijzing was niet gebaseerd op het later naar voren geschoven argument, dat op basis van de RTC-akkoorden alleen een deelstaat van het zelfbeschikkingsrecht gebruik kon maken en niet een *daerah* zoals de Zuid-Molukken. De Nederlandse regering vond aanvankelijk dat ook de Zuid-Molukken een beroep zou kunnen doen op het interne en externe zelfbeschikkingsrecht, als uit een volksraadpleging zou blijken dat de Molukse bevolking daarvoor zou kiezen. Bij de proclamatie

van de RMS was een dergelijke volksraadpleging niet gehouden. Op diverse verzoeken van Nederland om dat alsnog te doen, ging Indonesië niet in.

Toen in de tweede helft van 1950 de demobilisatie van de Molukse ex-KNIL-militairen stagneerde en de Nederlandse rechter verboden had om deze militairen tegen hun wil te demobiliseren op Indonesisch grondgebied, restte slechts het tijdelijk naar Nederland halen van deze militairen en hun gezinnen. Zo arriveerden tussen 21 maart en 21 juni 1951 ongeveer 12.900 Molukkers in Nederland, volledig onvoorbereid op het land waar zij terechtkwamen. Tussen het besluit tot inschepping naar Nederland en de uitvoering daarvan had erg weinig tijd gezeten. De Nederlandse autoriteiten wilden immers voorkomen dat de Molukse militairen zich alsnog zouden bedenken en zouden weigeren aan boord te gaan. Het waar nodig gebruiken van een dienstbevel paste in die aanpak. In dit onderzoek is komen vast te staan dat bij de 'Molukse transporten' in 1950-'51 ten minste drie keer gebruik gemaakt is van een schriftelijk dienstbevel om Molukse militairen aan boord van de schepen te krijgen. Twee daarvan hadden betrekking op transporten naar Nederland. Dit bevestigt de verklaringen van sommige Molukse ex-KNIL-militairen, die zeiden dat zij wel degelijk een dienstbevel hebben gehad.

Bij de overbrenging van de Molukkers naar Nederland stond niet een goede bestemming voor deze groep voorop, maar het letterlijk wegstrijken van het 'Ambonese probleem' uit Indonesië, waardoor ook de Nederlandse dienstplichtigen daar weg konden en hopelijk een begin gemaakt zou kunnen worden met de normalisatie van de betrekkingen met de voormalige kolonie. Wat er met de Molukkers moest gebeuren, was van later zorg.

4. In Nederland beland, 1951-1953

‘Op een avond werd ons medegedeeld dat we overmorgen voor zes maanden naar Nederland zouden gaan. Opa en ik hoefden niet meer in te pakken, maar maakten ons druk dat we de familie niet meer konden waarschuwen dat we naar Holland zouden gaan. Van de reis zelf kan ik me niets meer herinneren. Ik was ziek en het enige wat ik deed was slapen. Ons schip heette Roma. Ik dacht aan mijn vader in Bone op Celebes. Wanneer zou ik hem nog terugzien? Toen ik in Nederland aankwam, kreeg ik gelijk heimwee. Ik wilde naar huis. Het was er koud, ik vond de mensen vreemd en vond het vreselijk om onderzocht te worden in Amersfoort.’ (mevrouw F.X. Wenehenubun-Arlia)¹

De aankomst

Tussen 21 maart en 21 juni 1951 arriveerden twaalf transporten met Molukkers, deels in Rotterdam, deels in Amsterdam. In de bij aankomst voorgelezen boodschap heette koningin Juliana de Molukkers welkom en sprak zij de hoop uit ‘dat de tijd hier door te brengen’ voor hen ‘een goede herinnering’ zou blijven.²

De Molukse nieuwkomers waren nieuwsgierig naar Nederland. Zij hadden nooit kunnen vermoeden hier nog eens terecht te zullen komen. De overtocht was tot dan toe slechts weggelegd voor hun superieuren, voor zover die recht op Europees verlof hadden gehad. Sommigen zagen de overbrenging naar Nederland als een vakantie in Europa, een buitenkansje, voordat ze op de Molukken gedemobiliseerd zouden worden.³ Het was een voor hen onbekende wereld. Verbaasd keek sergeant-majoor Munster naar Nederlandse arbeiders die ‘koeliewerk’ deden:

‘Die havenarbeiders die aan boord kwamen om onze kisten te sjouwen. Eerlijk gezegd had ik nog nooit een Nederlander, gekleed in overall, zien sjouwen en dan nog wel voor ons! Voor mij was een Nederlander een *tuan besar* [belangrijke heer] met een sigaar in de mond.’⁴

De eerste schepen kwamen onder winterse omstandigheden in Nederland aan. In de loodsen dromden jong en oud samen rond de hete kachels die daar brandden. Vervolgens werden ze per bus naar Amersfoort vervoerd.

Aankomst 'Kota Inten' 22 maart 1951. Generaal D.C. Buurman van Vreeden is ter verwelcoming in Rotterdam. (Joop van Bilsen/Anefo, Nationaal Archief, cco.)

Sergeant-majoor J. Matauseja vertelt hoe ze onderweg werden opgeschrikt door een hagelbui:

'Allen waren verstomd door het gerammel boven op de bus, gevolgd door een prachtig schoon verschijnsel beneden op de zwarte asfaltweg.'⁵

Toen de 'Roma' binnenliep, sneeuwde het. Latere schepen arriveerden doorgaans onder aangenamere weersomstandigheden. De 'Goya', met het voorlaatste transport, werd geconfronteerd met een andere typisch Nederlandse weersgesteldheid: dichte mist.

Na aankomst gingen de meeste Molukkers naar het demobilisatiecentrum in Amersfoort, waar zij werden doorgelicht op longtuberculose. Een meer uitgebreide medische controle had al op de schepen plaatsgevonden. Personen van wie al was vastgesteld dat zij een medische behandeling moesten ondergaan, deden Amersfoort niet aan, maar werden rechtstreeks naar ziekenhuizen of sanatoria overgebracht. Vrouwen die op het punt stonden te bevallen of juist een baby hadden gekregen, werden met hun gezinnen rechtstreeks overgebracht naar de woonoorden. Ongeveer driehonderd passagiers van de 'Asturias' gingen direct naar Woerden.⁶ De medische

"SKAUBRYN"

BEEINDIGING TIJDELIJKE DIENSTVERRICHTING BIJ
DE KONINKLIJKE LANDMACHT.

De Commandant van het Demobilisatie Centrum Koninklijke Landmacht, daartoe aangewezen bij beschikking van de Minister van Oorlog van 21 Maart No. 196002, bepaalt, dat met ingang van 9 Mei 1951 (1) de tijdelijke dienstverrichting bij de Koninklijke Landmacht van van de ex-K.N.I.L. militair(2), geboren te(3) op(4) eindigt.

Hem wordt toegestaan het militaire uniform te blijven dragen tot na aankomst in het voor hem aangewezen woonoord, alwaar hem burgerkleding zal worden uitgereikt.

Na ontvangst van de burgerkleding is het dragen van het militaire uniform strafbaar.

Amersfoort, 7 Mei 1951.

De Commandant Demobilisatiecentrum
 Koninklijke Landmacht,
 de Luitenant-Kolonel,

(C. Meijer).

- (1) datum van dag na voltooiing geneeskundig onderzoek,
- (2) geslachtsnaam en voornamen.
- (3) geboorteplaats.
- (4) geboortedatum.

Bovengenoemde persoon weigorde deze mededeling in ontvangst te nemen. De inhoud werd hem mondeling medegedeeld.

Amersfoort, ...1951

Do

.....

Gestencild ontslagbriefje te gebruiken voor de aankomst van de 'Skaubryn'. (MHM.)

keuring bracht een aantal TBC-gevallen aan het licht. Zij werden opgevangen in over het land verspreide sanatoria. Ook het woonoord Schattenberg (Hooghalen) kreeg een speciale afdeling voor TBC-patiënten.⁷

In Amersfoort ontvingen de ex-KNIL-militairen ook een ontslagformulier. Dit was een simpel stencil waarop soms niet eens de naam van de betrokken militair was ingevuld.⁸ Eerder had de ministerraad besloten hen uit actieve dienst te ontslaan, omdat hij van mening was dat deze soldaten ongeschikt zouden zijn voor dienst in het Nederlandse leger. Om 'mouterij' op de schepen te voorkomen werden de Ambonese soldaten pas in Nederland van dit besluit op de hoogte gesteld.⁹ Velen weigerden voor ontvangst van dit formulier te tekenen. Anderen verklaarden later het formulier niet ontvangen te hebben.¹⁰

Vanuit Amersfoort werden de Molukkers per bus vervoerd naar een van de woonoorden. In 1951 waren er 52 beschikbaar. Het was een hele prestatie van de Nederlandse overheid geweest om in minder dan twee maanden tijd voldoende woonruimte beschikbaar te krijgen. Opvallend daarbij was dat het voor de militairen verantwoordelijke ministerie van Oorlog aanvankelijk nauwelijks een bijdrage leverde, tot grote ergernis van minister Van Maarseveen, die drie weken voor aankomst van de eerste boot nog maar 50 procent van de benodigde woonruimte beschikbaar had.¹¹ Door twee voormalige Duitse kampen, het *Konzentrationslager Herzogenbusch* in Vught en het *Durchgangslager* Westerbork in Hooghalen aan de lijst van woonoorden toe te voegen, was er uiteindelijk toch opvang voor iedereen.¹²

De Molukse bevolkingsgroep: getallen bij aankomst

De Commissie-Verwey-Jonker die in 1959 een rapport uitbracht over de 'Ambonezen in Nederland' vermeldt dat in 1951 ongeveer 12.500 'Ambonezen' naar Nederland kwamen.¹³ Zij baseerde zich op onderzoeksgegevens uit februari 1952. De verschaft cijfers zijn niet sluitend, onder meer omdat geen rekening wordt gehouden met de meegekomen Marine-Molukkers, politiemensen en personen die in 1952 niet meer vielen onder de Ambonezenzorg. Analyse van de bootlijsten levert een completer beeld op, maar ook die lijsten zijn niet helemaal betrouwbaar. Daarom is aanvullend archiefonderzoek gedaan naar enkele subgroepen. Dat levert, met nog steeds enig voorbehoud, het volgende beeld op. In totaal kwamen in 1950 en 1951 12.880 Molukkers naar Nederland: 3.795 mannen, 2.827 vrouwen en 6.144 kinderen (3.321 jongens en 2.823 meisjes). Van 114 personen is het geslacht onbekend.¹⁴ De volgende groepen zijn te onderscheiden:

Tabel 1 De Molukse bevolkingsgroep in Nederland, 1951

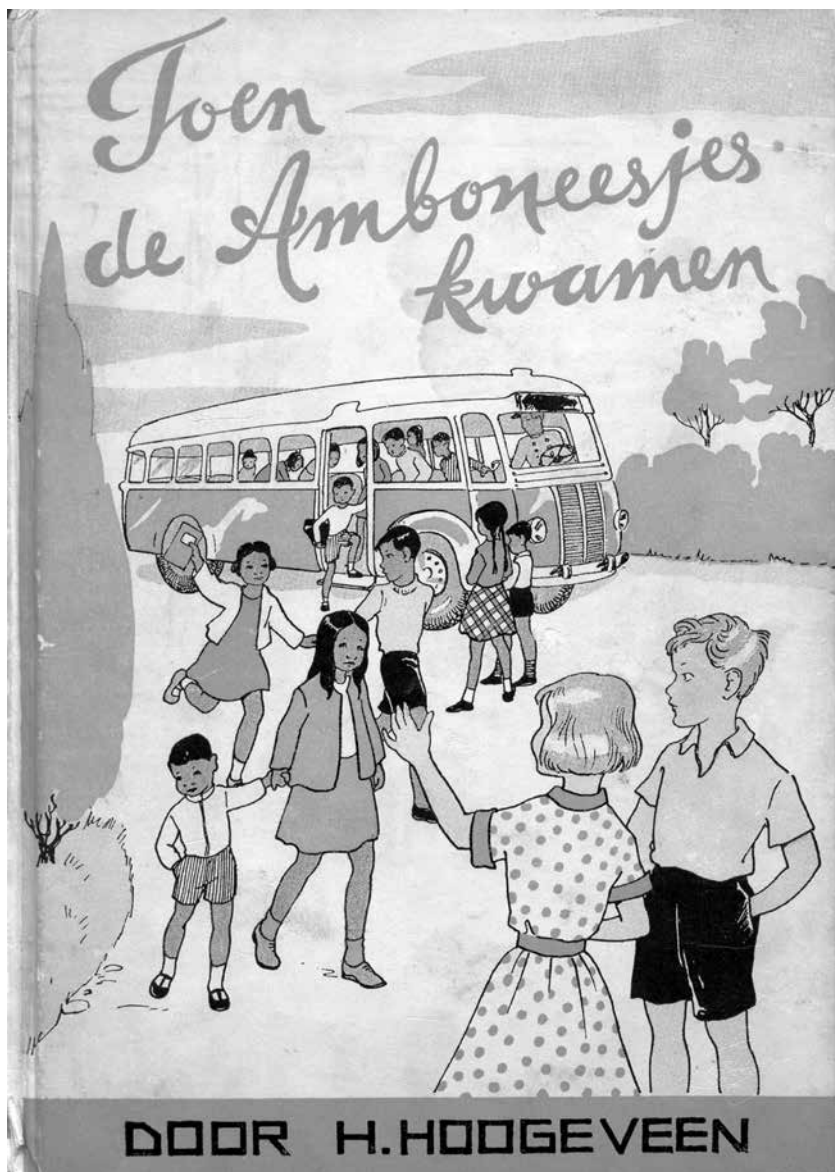
	Volwassenen		Kinderen		Geslacht onbekend	Totaal
	Mannen	Vrouwen	Jongens	Meisjes		
Ex-KNIL	3.423	2.672	3.208	2.728	36	12.067
Rest KNIL-groep ¹⁵	117	39	11	26	–	193
Veiliggestelden	23	11	–	–	23	57
Marine	67	50	85	60	6	268
Rest Marine	2	2	–	–	–	4
Burgers	98	20	17	9	47	191
Rest burgers	–	20	–	–	–	20
Verstekelingen	65 ¹⁶	13	–	–	2	80 ¹⁷
Totaal	3.795	2.827	3.321	2.823	114	12.880

Met de transporten kwam ook een aantal Molukkers naar Nederland dat in dienst was bij de Koninklijke Marine. Deze marinemensen bleven in actieve dienst en werden al snel individueel gehuisvest, dus buiten de woonoorden. Op basis van de bootlijsten ging het om 272 personen (67 militairen, 50 echtgenotes, 151 kinderen en 4 andere familieleden) die met de grote Molukse transporten naar Nederland kwamen. In de periode 1950-1952 kwamen nog 31 Molukse marinemensen met ‘Nederlandse’ militaire transporten mee. Zij waren ongehuwd.¹⁸

De meest opvallende groep onder de verstekelingen werd gevormd door voormalige leden van de *Barisan Polisi Negara*, het politiekorps van de deelstaat Oost-Indonesië. Zij hadden deelgenomen aan de Aziscoup in Makassar en waren door de Nederlandse eerste luitenant J.J.M. Veltman meegesmokkeld, eerst van Makassar naar KNIL-*tangsi*’s op Java en vervolgens met de ‘Kota Inten’ naar Nederland.¹⁹

De huidige Molukse bevolkingsgroep in Nederland bestaat voor het merendeel uit mensen die in 1951 met de eerdergenoemde twaalf transporten naar Nederland kwamen en hun afstammelingen. Toch is een klein, gemêleerd gezelschap Molukkers op heel andere wijzen naar Nederland gekomen.²⁰ Voor de volledigheid worden zij hier vermeld, met zoveel mogelijk een indicatie van de omvang per groep.

Vóór 1951 waren al Molukkers op individuele basis naar Nederland gekomen. Doorgaans betrof het intellectuelen en militairen. Tot deze categorie behoorden bijvoorbeeld de Rotterdamse gemeentearts J.P. Nikijuluw en de oud-rector van de School Tot Opleiding Van Inlands Leraar (STOVIL) in

De komst van de Molukkers in Nederland inspireert tot een kinderboek. (MHM.)

Ambon, dominee W.H. Tutuarima. Ook L. Polhaupessy en luitenant-ter-zee eerste klasse K.J. Vigeleyn Nikijuluw waren in 1951 al in Nederland. Zij hadden in 1949 deel uitgemaakt van een delegatie van Twapro (Twaalfde Provincie) en de *Persatoen Timoer Besar* (Grote-Oost-Beweging/PTB), die bij de Rondetafelconferentie de belangen van Oost-Indonesië wilden

behartigen.²¹ Verder was er een groep studenten die met een zogenoemde Malinobeurs in Nederland studeerde. Een deel van hen had partij gekozen voor de RMS en wilde daarom niet terug naar Indonesië. Exacte aantallen van deze 'nieuwkomers' zijn niet te geven. Men schat de groep Molukse Malinostudenten die in Nederland bleef op ongeveer twintig personen. Van hen zouden later G.J. da Costa, J.J. de Lima, N.P. Ririassa, J. Syatauw, H. Tan en P.J. Tatipikalawan bekendheid krijgen.

In Nederland waren ook al leden van de delegatie-Aponno aanwezig: Aponno zelf, dominee A.Z. Sahetapy en de later aan de delegatie toegevoegde C. Wairata.²² Andere delegatielieden waren tussentijds naar Indonesië teruggekeerd en zouden op één na met de grote transporten weer naar Nederland komen.

Voordat de transporten goed en wel op gang kwamen, was ook al een dertigtal 'veiliggestelden' naar Nederland gebracht. Eerder had het kabinet al besloten deze militairen, van wie verwacht werd dat ze op een Indonesische zwarte lijst stonden, naar Nederland te halen. Tot deze groep behoorden 42 Molukse militairen, onder wie de sergeanten-majoor J. Hitipeuw, D. Lilipaly en J. Parinussa. Sommigen van hen werden met hun gezin naar Nederland gebracht met de Ranchi (1), de Nelly (4) en de Volendam (15). Tijdens de grote transporten werden de laatste twaalf nog op Java aanwezige 'veiliggestelden' mee naar Nederland genomen.²³

Elf Molukkers die dienst hadden gedaan bij het Regiment Speciale Troepen (RST) kwamen op 27 maart 1951 samen met hun echtgenotes en andere RST'ers in Nederland aan. Zij werden ondergebracht in Prinsenbeek en vervolgens opgenomen in het Korps Commandotroepen van de Koninklijke Landmacht. Een andere groep militairen, onder wie óók veel RST'ers, had in 1950 meegedaan aan de APRA-coup van Westerling. Zij waren hiervoor door een Nederlandse krijgsraad veroordeeld en uiteindelijk gevangengezet op Nederlands Nieuw-Guinea. In 1952 werden zij naar Nederland overgebracht en gehuisvest in Groesbeek en vervolgens Bommel. Het betrof ongeveer 110 militairen met hun gezinnen. Acht andere Molukse APRA-militairen vielen in Indonesische handen en kwamen pas in 1953 naar Nederland, na een zware gevangentijd op Java.

Een bijzondere groep vormden de leden van diverse RMS-missies die vanuit Seram waren uitgezonden naar Nederlands Nieuw-Guinea om de wereld te attenderen op de guerrillaoorlog op Seram. In 1953 werden enkelen van hen naar Nederland gestuurd (RMS-minister J.A. Manusama en zijn echtgenote, oud-RMS-minister A. Nanlohy en de RMS-officieren L. Tahapary en Pattipeilohy). Andere leden van de missies, onder wie de officieren I.J. Tamaela en M.L. Walangitan, kwamen pas in 1962 naar Nederland, samen

met ongeveer 1.600 andere Molukkers die op Nieuw-Guinea hadden gewoond, in Nederlandse dienst hadden gewerkt of openlijk hadden gesympathiseerd met de RMS.²⁴ In dat jaar werden ook dertig Molukkers naar Nederland gehaald die in 1958 als verstekelingen toegang tot Nederland hadden willen krijgen. Zij waren destijds teruggestuurd en na rechterlijke bemiddeling niet naar Indonesië, maar naar Nederlands Nieuw-Guinea gebracht. De 'Nieuw-Guinea-Molukkers' die in 1962 arriveerden, konden bij aankomst de Nederlandse nationaliteit krijgen en werden individueel gehuisvest.

In 1951 bestond de grootste groep 'nieuwkomers' uit ex-KNIL-militairen.²⁵ De samenstelling naar rang zag er als volgt uit:

Tabel 2 De Molukse ex-KNIL-militairen, 1951

Eerste luitenant/legerpredikant ²⁶	5
Tweede luitenant/legerpredikant	2
Onderluitenant	1
Adjutant-onderofficier	4
Sergeant-majoor ²⁷	38
Sergeant/wachtmeester/foerier	374
Korporaal	819
Soldaat	2.177
Onbekend	3
Totaal	3.423

Het rapport van de Commissie-Verwey-Jonker verschaft informatie over de etnische herkomst van de Molukkers die in 1951 naar Nederland kwamen. Van de militairen waren er 2.344 geboren op de eilanden Ambon, Seram, Haruku, Saparua en Nusalaut, die behoren tot de Ambonese *adat*-kring (de Midden-Molukken).²⁸ Verder waren 853 militairen geboren op een van de zuidelijke eilanden (Zuidoost-Molukkers) en kwamen 381 van elders. Een deel van deze laatste groep bestond uit Menadonezen, Timorezen en mensen van Flores.²⁹ Van de echtgenotes van de militairen waren er 1.242 geboren op de Midden-Molukken, 649 op de zuidelijke eilanden en elders, terwijl 716 (meer dan een kwart!) niet van Molukse komaf waren. Van de niet-militairen (mannen en vrouwen) kwamen 125 personen van de Midden-Molukken en 449 van elders.³⁰

In de Molukse gemeenschap gaan verhalen rond, dat Molukse gezinnen maar twee of drie kinderen mee naar Nederland mochten meenemen.³¹ Het is na zoveel tijd moeilijk om na te gaan wat de omstandigheden zijn geweest van dit soort dramatische familie verhalen. Zeker is dat geen sprake is geweest van een algemene maatregel: veel gezinnen zijn met

meer dan twee of drie kinderen naar Nederland gekomen; de bootlijsten tonen dat duidelijk aan. Dat er kinderen in Indonesië zijn achtergebleven is óók bekend. Zo verbleven kinderen tijdens het vertrek van 'hun' boot bij familie op de Molukken en konden niet meer op tijd naar Java komen. Andere kinderen bleven in Indonesië omdat ze hun school wilden afmaken en er op rekenden dat hun familie na zes maanden weer terug zou keren. Toen dat niet gebeurde, waren de politieke verhoudingen tussen Nederland en Indonesië zo verslechterd, dat gezinshereniging niet meer lukte (zie hoofdstuk 5, p. 157).

Het ontslag

Het besluit om de Molukse militairen bij aankomst in Nederland te ontslaan, was wat merkwaardig tot stand gekomen. Niet alleen waren de twee meest betrokken ministers geen voorstander van dit ontslag, het besluit werd bovendien nogal impliciet genomen. Vóór 19 februari 1951 waren er de nodige aanwijzingen dat de ex-KNIL'ers bij aankomst in Nederland niet uit militaire dienst zouden worden ontslagen: het dreigen met ontslag of de discussie over de mogelijke inzet van Molukse militairen in Korea wezen niet op een voorgenomen collectief ontslag.³² Toen er voorbereidingen werden getroffen om de Molukkers tijdelijk naar Nederland te halen, lieten de ministers s'Jacob en Van Maarseveen de ministerraad weten dat zij hen na aankomst voorlopig hun militaire status wilden laten behouden. Zij verwachtten dat de orde in de kampen niet zonder de krijgstucht zou kunnen worden gehandhaafd. Minister-president Drees verklaarde zich hiertegen: 'Zodra zij in Nederland zijn zou spreker hen principieel niet anders willen behandelen dan de gerepatrieerden.' Hoewel Drees steun kreeg van andere bewindslieden, vond de ministerraad het voorstel van Lieftinck om onmiddellijk te besluiten, 'dat de Ambonnezen bij aankomst zullen worden gedemobiliseerd' inopportuun. Besloten werd een commissie te belasten met de vraag

'wat er moet gebeuren met deze Ambonnesen militairen en welke orde-maatregelen in de kampen mogelijk zijn, er van uitgaande, dat de militaire status bij aankomst in Nederland wordt opgeheven.'³³

Een week later behandelde het kabinet de nota van deze commissie, onder leiding van secretaris-generaal J.M. Kiveron van het ministerie van Uniezaken en Overzeese Rijksdelen (Minuor): *Nota voor de Ministerraad*

betreffende maatregelen met betrekking tot Amboninese ex-KNIL-militairen.
De nota opende met de opmerking dat

‘de vraag of de Amboninese ex-K.N.I.L.-militairen na aankomst in Nederland, militairen zullen blijven, dan wel ‘burgers’ moeten worden, [...] door de Ministerraad in zijn vergadering van 19 dezer in laatstgenoemde zin (is) beslist.’

Dit was een verkeerde interpretatie van de conclusie in de ministerraad, maar het ontslag was vanaf dat moment geen discussiepunt meer.³⁴

Als redenen voor het ontslag worden doorgaans twee argumenten aangevoerd. Om te beginnen waren Molukkers bij de soevereiniteitsoverdracht formeel Indonesisch staatsburger geworden, waardoor zij ‘als burgers en ingezetenen van Indonesië’ niet in aanmerking kwamen voor overgang naar de KL. Verder was aan de Indonesische regering toegezegd dat de Molukkers niet meer operationeel zouden worden ingezet en, zo werd opgemerkt, aan soldaten die niet operationeel mogen zijn, heeft een leger niets.³⁵ Bij deze argumenten kunnen echter vraagtekens worden geplaatst. De elf Molukse RST’ers die overgingen naar het Korps Commandotroepen en de Molukse Marinemensen hadden óók de Indonesische nationaliteit en konden gewoon dienstdoen in de Nederlandse krijgsmacht. Zij kregen pas na 1960 de Nederlandse nationaliteit.³⁶ De belofte aan Indonesië de Molukkers niet operationeel in te zetten, hield verband met de controverse over Nederlands Nieuw-Guinea. Indonesië claimde dit gebied en wilde daar geen Molukkers als militair. Dat de Indonesische voorwaarde alleen hierop betrekking had, concludeerde Drees al vóór de aankomst van de Molukkers, toen nog gedacht werd aan bewakingstaken in Nederland of inzet van Molukse militairen in Korea.³⁷ Toch werd op andere momenten de belofte aan Indonesië gebruikt om Molukkers buiten het leger in Europa te houden. In februari 1952, nadat de ambtenarenrechter het ontslag uit militaire dienst had vernietigd en men in afwachting was van hoger beroep, stelde Drees opnieuw dat de afspraak over het niet-operationeel inzetten alleen betrekking had op Indonesië en Nieuw-Guinea:

‘Spreeker zou bij een ongunstige beslissing van de gelegenheid gebruik willen maken de Ambonnezen zuiver militair te gebruiken, waardoor minder Nederlanders in militaire dienst nodig zijn.’³⁸

Er waren nog twee argumenten, maar die hebben nooit een expliciete rol gespeeld in de discussie: de vrees dat handhaving van de militaire status de Molukkers een rechtspositie en financiële basis zou geven ‘van waaruit

ze zouden kunnen ageren' én het bezwaar dat door het behoud van de KL-status 'een "Ambonse" gesloten militaire eenheid' zou blijven bestaan.³⁹ Veel belangrijker voor het ontslag was echter een vijfde reden, die niet te berde werd gebracht in relatie met de demilitarisering, maar die het ontslagbesluit oversteeg en lange tijd de basis vormde van het Molukkersbeleid: het feit dat de Nederlandse regering vond dat de Molukkers niet in Nederland dienden te blijven, hier eigenlijk niet hadden mogen komen en, nu zij er eenmaal waren, zo snel mogelijk weer zouden moeten verdwijnen. Politici en ambtenaren hadden de overtuiging dat de Molukkers niet in staat zouden zijn te 'assimileren' in de Nederlandse samenleving. Minister L.A.H. Peters (Minuor/KVP) schreef aan de Tweede Kamer:

'De Regering meent, dat de levensgewoonten en maatschappelijke opvattingen van deze groep Ambonnezen, hun lichamelijke gesteldheid en de klimatologische omstandigheden, waarin zij zullen komen te verkeren, hen niet disponeren voor een blijvende opname in een hun vreemde en onbekende Nederlandse gemeenschap.'⁴⁰

In zo'n concept paste geen dienstverband bij de KL. Voor enkelingen (RST, Marine) was wel plaats, maar een gekleurde bevolkingsgroep uit Oost-Indonesië hoorde hier niet thuis. Zoals de commissaris van de koningin in Noord-Brabant, J. de Quay, al op 23 februari 1951 schreef aan minister F. Teulings (Biza/KVP):

'Aanpassing, assimilatie en vermenging met de Nederlandse bevolking, acht ik, zonder ernstige en nadelige consequenties, niet mogelijk.'⁴¹

Het besluit om de Molukse militairen te ontslaan werd pas bekendgemaakt nadat op 21 maart 1951 de 'Kota Inten' als eerste schip met Molukkers in de Rotterdamse haven was gearriveerd. Daar kregen de militairen te horen dat zij waren 'gedemilitariseerd'.⁴² Later is wel eens gezegd dat de late bekendmaking het gevolg was van de inmiddels ontstane kabinetscrisis⁴³, maar de vrees dat het bericht over het ontslag de inscheeping op de eerste boten alsnog negatief zou kunnen beïnvloeden, heeft zeker ook een rol gespeeld.⁴⁴ Het is intussen niet zonder betekenis dat voortaan gesproken werd over 'demilitarisering' in plaats van 'demobilisatie': demobilisatie moest immers plaatsvinden 'op de plaats van keuze' en die lag, zoals bekend, niet in Nederland.

Het ontslag uit militaire dienst sloeg in als een bom. Soldaat A.A. Ohoi-oelo die met de 'Roma' arriveerde, zegt:

Herdenking RMS-proclamatie 1952 bij hotel De IJzeren Man, Vught. (BHIC/Brabants Historisch Informatie Centrum.)

‘Boos waren we, witheet, uiterst emotionele toestanden. Maar wat konden wij doen?’⁴⁵

Dat gevoel was algemeen. Melie Thenu-Lilipaly interviewde leden van de Molukse eerste generatie. Zij noteerde:

‘Mijn wereld stortte in. Ik voelde me intens bedrogen. Mijn trouw aan het Nederlandse gezag veranderde in haat, agressie en teleurstelling.’⁴⁶

Sergeant-majoor Munster kwam met het laatste transport naar Nederland:

‘Ik wist niet wat ik hoorde. Iedereen was erg stil en overdonderd. Het was ons helemaal niet verteld dat wij hier gedemobiliseerd zouden worden. Dan zou toch geen enkele Ambonees meegegaan zijn? We gingen toch al met tegenzin. We hadden gehoord van een afkoelingsperiode van drie tot zes maanden in Nederland en dat we dan naar Ambon zouden gaan.’⁴⁷

Bosscher en Waaldijk wijzen erop dat de Molukse militairen altijd geweten hadden dat de KL-status hun slechts tijdelijk was toegekend. Maar, zo merken zij op:

‘Daar moet dan meteen aan worden toegevoegd dat de autoriteiten misverstanden hebben gewekt, of minstens verzuimd hebben dreigende

misverstanden te voorkomen, door hen niet behoorlijk voor te bereiden op wat komen ging. Voeg daarbij de van weinig fijngevoeligheid getuigende wijze waarop hun onmiddellijk na aankomst in Nederland werd meegedeeld dat ze ontslagen waren – die ontvullende boodschap was vervat in een extreem kort briefje – en het overtuigende bewijs van menselijk en bestuurlijk falen op dit punt is geleverd.⁴⁸

In de *Molukkersnota* uit 1978 zei het kabinet-Van Agt/Wiegel te betreuren dat die duidelijkheid niet was verschaft. In het dienstschrijven AC-363 van luitenant-kolonel J.G. Smit was slechts meegedeeld dat de militairen bij aankomst op pensioen c.q. wachtgeld zouden worden gesteld, 'hetgeen voedsel kon geven aan de veronderstelling, dat men hen niet zonder meer ontslag wilde verlenen'.⁴⁹

Of alle Molukse ex-KNIL-militairen formeel op de hoogte zijn gebracht van het voornemen hen in Nederland op non-actief te stellen, moet worden betwijfeld. Bosscher en Waaldijk wijzen erop dat van dienstschrijven AC-363 twee versies bestaan, één met en één zonder verwijzing naar pensioen c.q. wachtgeld. Welke versie aan wie is uitgereikt, valt niet meer te achterhalen.⁵⁰

Overigens vond betaling van de in AC-363 genoemde pensioenen en wachtgelden na aankomst in Nederland niet plaats. Zoals ook bij andere 'Indische claims' verwees Den Haag lange tijd naar Indonesië, dat op grond van de RTC-akkoorden de betalingsverplichtingen van het Nederlands-Indische gouvernement had overgenomen. Maar Indonesië weigerde betalingen te doen aan in het buitenland verblijvende personen.⁵¹ De Molukse militairen voelden zich verraden door hun werkgever.

Tijdelijk in Nederland

De opvang van de Molukse militairen en hun gezinnen stond onder leiding van secretaris-generaal Kiveron van Minuor en directeur J.Th.A.H. van der Putten van de Dienst Maatschappelijke Zorg (DMZ) van Binnenlandse Zaken. Al voordat het kabinet had besloten de Molukkers over te brengen, werd op 29 januari 1951 interdepartementaal overleg op gang gebracht om de opvang te organiseren: de Coördinatie Commissie inzake de Ambonnezen.⁵² Bij dit overleg waren behalve Minuor en Binnenlandse Zaken de ministeries van Oorlog, Justitie, Sociale Zaken⁵³, Verkeer en Waterstaat⁵⁴ en Wederopbouw en Volkshuisvesting (de Dienst voor de Uitvoering van Werken, DUW) betrokken. Zo veel overlegpartners bleek een slagvaardige aanpak in de weg te staan. Vandaar dat al snel gekozen werd voor een 'Kleine Ambon-Commissie', bestaande uit vertegenwoordigers van Minuor, DMZ en DUW.

De belangrijkste opgave was het vinden van voldoende huisvesting voor de nieuwkomers. Hoewel de regering even met de gedachte had gespeeld de Molukkers bij particulieren onder te brengen, was dat idee snel weer losgelaten. In de ambtelijke voorbereiding speelde het zelfs helemaal geen rol. Kiveron en Van der Putten vonden huisvesting in woonoorden beter, gezien de veronderstelde tijdelijkheid van het verblijf. Als ze eenmaal in gemeenten zouden wonen, 'zijn ze moeilijk nog in kampen te krijgen', waarschuwde Van der Putten.⁵⁵ Toen de schepen arriveerden, was individuele huisvesting van tafel en werden alle Molukkers opgevangen in 'woonoorden', zoals de kampen officieel gingen heten.

In latere jaren zouden sommige Molukkers, maar ook Nederlandse journalisten, de overheid verwijten dat ze de Molukse ex-KNIL-militairen en hun gezinnen in concentratiekampen gehuisvest hadden.⁵⁶ Veel voormalige bewoners delen die gevoelens niet. Orpa Goegoerem:

'Als ik zeg: Ik ben in Schattenberg geboren, kamp Westerbork, dan schrikt iedereen. De mensen relateren dat aan de nare tijd met de joden. En dan zeg ik er vaak achteraan: "Ik heb er een heel fijne jeugd gehad als Ambonese toen". Dan is de reactie van de Nederlanders vaak: "In die barakken, in dat kamp. Dat hadden ze niet kunnen maken. Dat mensen daar moesten wonen! Als je nu ziet hoe de asielzoekers wonen, dat is veel luxer!" Dan heb ik toch iets van dat het toen voor mij heel waardevol was. Als ik eraan terugdenk dan denk ik met een heel warm gevoel aan soberheid: "Goh, wat konden wij toen sober leven!"'⁵⁷

Daar komt bij dat mensen zo vlak na de oorlog noodgedwongen erg pragmatisch moesten zijn: alles wat nog bruikbaar was, werd benut. De woningnood was hoog en de Molukkers zouden naar verwachting maar zeer tijdelijk in Nederland blijven. Integratie in de samenleving werd dan ook niet nagestreefd. Sterker nog: integratie – men sprak toen algemeen nog van 'assimilatie' – werd ongewenst gevonden. Molukkers waren Indonesiërs, die niet in Nederland thuishoorden.

Opeenvolgende Nederlandse regeringen zouden jarenlang de tijdelijkheidsoptie handhaven, óók toen vanwege het steeds langer durende verblijf allerlei maatregelen werden getroffen die de facto integratie bevorderend waren. Alleen staatssecretaris Götzen van Minuor betwijfelde al in 1952 of de terugkeer van de Molukkers als groep nog wel een reële optie was.⁵⁸ In de ministerraad deelde niemand dit standpunt. De wens om Indonesië te houden aan zijn toezegging de Molukkers terug te nemen, leefde er sterk. Daarbij negeerde men het feit dat de verslechterende Nederlands-Indonesische verhoudingen een terugkeer erg onwaarschijnlijk maakten. Intussen ging

Sneeuwpret achter kamp Nuis, Marum. (MHM.)

het non-integratiebeleid ver. Toen in 1954 in het woonoord Almere bij Huizen pogingen werden gedaan om Molukkers te interesseren voor de padvinderij, schreef de waarnemend Commissaris van Ambonezenzorg J.F. Logeman:

‘Hoe goed bedoeld ook, mag niet uit het oog verloren worden dat opnemering van de Ambonese jeugd in de Nederlandse jeugdbeweging de assimilatie bevordert, waaraan, zolang het beleid gericht blijft op terugkeer naar Indonesië, door het verlenen van financiële steun niet kan worden meegewerkt.’⁵⁹

Hoe taai, óók op hoog niveau, sommigen vasthielden aan de tijdelijkheids-gedachte, mag blijken uit een nota van secretaris-generaal Ph.H.M. Werner uit 1969. Werner, die zich als hoogste ambtenaar op het ministerie van Maatschappelijk Werk (MW) en daarna van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM) intensief had bemoeid met het Molukkersbeleid, schreef minister Marga Klompé (MW/KVP) over de aanstaande opheffing van het Commissariaat van Ambonezenzorg (CAZ):

‘Ik ben niet zonder onrust over het beleid dat in de toekomst gevoerd zal gaan worden met betrekking tot de Ambonezen. Het CAZ – hoewel rekening houdend met een durend verblijf – ging [ervan] uit dat het streven gericht moest blijven op terugkeer. Ik heb de vrees, dat de opheffing van het CAZ en het onderbrengen van het Ambonezenbeleid bij DGMO⁶⁰ tot gevolg heeft dat men gaat rekenen op een blijvend verblijf en terugkeer als iets waartegen men de Ambonezen moet waarschuwen.’⁶¹

Bron: LSEM 2006

Woonoorden voor Ambonezen.

Groningen

1. Carel Coenraad Polder (Finsterwolde)
2. Marum (Nuis)

Friesland

3. Oranje (Fochteloo)
4. Ybenheer (Fochteloo)
5. Witte Paal (Sint Johannesgat)
6. Wyldemerck (Balk)

Drenthe

7. De Fledders (Norg)
8. Schattenberg (Westerbork)
9. Pieterberg (Westerbork)
10. Mantinge (Westerbork)
11. Ruinen (Ruinen)
12. Stuifzand (Ruinen)
13. Geesbrug (Oosterhesselen)

Overijssel

14. Beenderribben (Steenwijkerwold)
15. Pikbroek (Steenwijk)
16. Eind van 't Diep (Steenwijk)
17. Beugelen (Staphorst)
18. Conrad (Rouveen)
19. Laarbrug (Ommen)
20. Eerde (Ommen)
21. Vossenbosch (Wierden)
22. St. Joseph (Glanerbrug)

Gelderland

23. De Zwaluwenburg (Elburg)
24. Vaassen
25. Teuge (Voorst)
26. De Biezen (Barneveld)
27. De Schaffelaar (Barneveld)

28. Elzenpasch (Tiel)

29. Schutsluizen (Tiel)
30. Overbroek (Echteld)
31. Lingebrug (Opheusden)
32. De Haar (Randwijk)
33. De Bruynhorst (Edeveen)
34. Golflinks (Arnhem)
35. Onderlangs (Arnhem)
36. Snodenhoek (Eist)
37. Klein Baal (Haalderen)
38. De Hogehorst (Groesbeek)
39. De Kemp (Wehl)
40. Vosseveld (Winterswijk)

Noord-Holland

41. Oude Zeug (Wieringermeer)
42. Medemblik
43. Coehoorn (Muidenberg)
44. Almere (Huizen)

Zuid-Holland

45. Kazerne (Woerden)
46. Utrechtse Straatweg (Woerden)
47. Singel (Woerden)
48. IJsseloord (Capelle a/d IJssel)
49. Kamp Q (Slikkerveer)

Zeeland

50. Noordwelle (Westerschouwen)
51. Burghsuis (Westerschouwen)
52. Brydorpe (Middenschouwen)
53. Kerkwerf (Middenschouwen)
54. Grijsperke
55. Westkapelle

56. Serooskerke

57. Koudekerke
58. Vlissingen I
59. Vlissingen II
60. Vliegveld Souburg
61. Middelburg I
62. Middelburg II
63. Kruiningen I
64. Kruiningen II
65. De Haven (Breskens)
66. Duinoord (Groede)
67. Wilgenhof (Oostburg)
68. Rodanborgh (Aardenburg)

Noord-Brabant

69. Wouw
70. Lunetten (Vught)
71. Donzel (Nistelrode)
72. Villheide (Mill)
73. Vierlingsbeek
74. Lage Mierde
75. Baarschot (Middelbeers)

Limburg

76. Plasmolen (Mook)
77. Genapium (Gennep)
78. Oude Molen (Welt)
79. Vlakwater (Venray)
80. Tienray (Meerio/Wansum)
81. Blerick (Venlo)
82. Tungalroy (Weert)
83. Heythuizen
84. Maashaven (Roermond)
85. Montfort
86. Op de Loop (Echt)
87. Lillbosch (Echt)
88. Graetheide (Geleen)
89. Rijkholt (Eijsden)
90. Capucijner Klooster (Eijsden)

Meer dan achttien jaar na aankomst van de Molukkers in Nederland vond Werner dat het beleid uit welbegrepen Nederlands belang gericht diende te blijven op terugkeer naar Indonesië.

Oók de Molukkers zelf gingen uit van een tijdelijke overkomst. Veel getuigenissen maken melding van een periode van drie tot zes maanden. Volgens sommigen zouden Nederlandse commandanten die tijdsaanduiding vooraf in Indonesië hebben genoemd.⁶² Hoewel iedereen dus rekende op een snelle terugkeer, week de Molukse verwachting inhoudelijk af van die van de Nederlandse overheid. Molukkers dachten aan terugkeer naar een onafhankelijk *Maluku*, terwijl de Nederlandse regering ervan uitging dat zij na enige bezinningstijd zouden teruggaan naar de *Republik Indonesia*. Veel Molukkers bereidden zich daadwerkelijk voor op terugkeer. De familie Schaffers had in Gennep een winkel met radio's en andere elektrische apparaten:

'...aanvankelijk moesten die spulletjes allemaal zo ingesteld zijn dat ze ook op een accu konden gaan. Want ze dachten zo zeker dat ze teruggingen en als het ook op een accu kon, dan kon het ook op de Molukken gebruikt worden. 220 volt alleen, dat vonden ze niet genoeg.'⁶³

Ook werden lange tijd visnetten gebreid voor op Ambon.⁶⁴ Maar al die voorbereidingen waren tevergeefs. Slechts weinigen zouden daadwerkelijk terugkeren.

Onduidelijke rechtspositie

Decennialang heeft de Nederlandse regering moeite gehad met het vinden van een sluitende definiëring van de rechtspositie van de Molukse bevolkingsgroep. Ondanks herhaaldelijke pogingen orde op zaken te stellen, deden zich telkens weer ontwikkelingen voor die ertoe leidden dat het er niet van kwam.⁶⁵ Toen de groep in 1951 naar Nederland werd overgebracht, had zij formeel de Indonesische nationaliteit.⁶⁶ Dat veel Molukkers zelf die nationaliteit niet wensten, deed daar niets aan af. Indonesiërs vielen destijds niet onder de Vreemdelingenwet, omdat Nederland en Indonesië nog in de Nederlands-Indonesische Unie verenigd waren.⁶⁷

Begin juni 1951 stoorde het kabinet zich nogal aan het optreden van het Bureau Zuid-Molukken (BZM), de RMS-vertegenwoordiging in Nederland. Justitieminister H. Mulderije (CHU) vroeg zich af of de politie niet het gehele bureau kon 'opruimen'. Ook minister-president Drees bleek voorstander te zijn van ingrijpen. Als dat niet zou kunnen, was sprake van 'een belangrijke leemte

in de wetgeving', vond hij. Van Maarseveen, inmiddels minister van Binnenlandse Zaken, wees er fijntjes op 'dat de kwestie van de rechtsstaat hierbij een rol speelt', al vond hij ook 'dat een wettige regering op het grondgebied van een ander land verschillende dingen niet mag doen, die vertegenwoordigers van het genoemde bureau zich wel hebben veroorloofd'. Hij noemde het echter twijfelachtig 'of Indonesiërs uitgewezen kunnen worden'.⁶⁸ Rechters zouden daar wel eens een stokje voor kunnen steken. Men besloot te volstaan met een persbericht waarin met uitzetting zou worden gedreigd. Bovendien werd aan de leden van het BZM toegang tot de Molukse woonoorden ontzegd.⁶⁹

Op 13 augustus 1951 besloot de ministerraad de Vreemdelingenwet te wijzigen en Indonesiërs de status van vreemdeling te geven, maar tegelijkertijd met de Indonesische regering te overleggen over faciliteiten over en weer, zoals het niet eisen van een arbeidsvergunning.⁷⁰ De reden voor deze wijziging had niets met de Molukkers te maken. Het ging erom de behandeling van onderdanen in beide landen meer gelijk te trekken (Indonesië behandelde Nederlanders al als vreemdelingen) en een onbelemmerd doorreizen van (communistische) Indonesiërs naar Oostbloklanden te verhinderen. De beleidswijziging had echter wel degelijk repercussies voor de Molukse bevolkingsgroep, omdat zij nu hun 'behandeling als Nederlander' verloren en vreemdeling werden. Toch bleef men uiterst omzichtig omgaan met de rechtspositie van Indonesiërs in Nederland, en dus óók met die van Molukkers. Een zichtbare verzwakking daarvan zou, zo vreesde het kabinet, directe consequenties kunnen hebben voor de Nederlanders in Indonesië.⁷¹

Er waren nog meer juridische voetangels en klemmen. Zo was er de vraag of Molukkers geïnterneerd konden worden in strafkampen. Justitieminister L.A. Donker (PvdA) meende van niet. De wetgeving voorzag alleen in de internering van individuen van wie vaststond dat ze gevaarlijk waren voor de openbare orde. Internering van een groep op basis hiervan achtte hij vrijwel onmogelijk.⁷² Op 3 november 1952 concludeerde Donker naar aanleiding van nieuwe ordeverstoringen in enkele woonoorden, 'dat de Regering wat betreft de bevoegdheden tot de ordehandhaving op drijfzand staat'.⁷³

Naarmate meer Molukkers op de arbeidsmarkt verschenen, deden zich op lokaal niveau allerlei complicaties voor, omdat het de instanties onduidelijk was hoe zij met hen moesten omgaan. Molukse leerling-verpleegsters in Rotterdam dienden bijvoorbeeld op grond van de Vreemdelingenwet een nationaliteitsbewijs te overleggen, dat zij dus bij het Indonesische Hoge Commissariaat zouden moeten halen. Omdat de verpleegsters zich als onderdanen van de RMS beschouwden, weigerden zij dat te doen.⁷⁴ Na overleg met Justitie en het CAZ besloot de Rotterdamse politie het ontbreken van een nationaliteitsbewijs te gedogen.⁷⁵

Behalve de kwetsbare relatie met Indonesië en de vrees voor onwelgeval-
lige rechterlijke uitspraken was er nog een reden voor grote omzichtigheid.
In 1951 kwam in de Verenigde Naties (VN) het Vluchtelingenverdrag tot stand.
Na nogal wat discussie ratificeerde Nederland dit. Een belangrijk punt,
zowel vóór als na de ratificatie, was de vraag of Molukkers op grond van dit
verdrag de status van vluchteling konden claimen. Eind 1951 verscheen in een
officiële VN-publicatie een artikel waarin werd opgemerkt dat de Molukkers
in Nederland, als ingezetenen die niet de Nederlandse nationaliteit hadden
en die hun land verlaten hadden om politieke redenen, als groep onder de
verantwoordelijkheid van de VN-Hoge Commissaris voor de Vluchtelingen
vielen.⁷⁶ Het kabinet voelde daar absoluut niet voor, omdat dit zou betekenen
dat de Molukkers niet meer naar Indonesië zouden kunnen worden terug-
gebracht. Bovendien zou de beslissingsbevoegdheid dan 'voor een groot
deel verlegd (worden) van de Regering naar de rechter'.⁷⁷

De ministerraad besprak de kwestie diverse malen.⁷⁸ Uitdrukkelijk wilde
men voorkomen dat de rechter zou uitspreken dat Molukkers vluchtelingen
waren of vreemdelingen die niet door Nederland zouden kunnen worden
geïnterneerd of uitgezet. Vandaar dat diverse keren nagelaten werd sanc-
ties tegen Molukkers te treffen om een eventueel beroep op de rechter te
ontlopen.⁷⁹ Het enige overblijvende strafmiddel was overplaatsing, maar
dat was op den duur niet meer afschrikwekkend, zelfs niet als het ging om
overplaatsing naar een 'strafkamp' (kamp zonder privileges).⁸⁰ Zo bleef de
rechtspositie van de Molukkers volstrekt onduidelijk, omdat de overheid
bang was dat een sluitende regeling de kans op een permanent verblijf in
Nederland zou vergroten en Indonesië zou ontheffen van de verplichting
de Molukkers terug te nemen.

Eén mogelijkheid die de Molukkers vanaf het begin een heldere rechts-
positie zou hebben gegeven, was het toekennen van het Nederlanderschap
aan de hele groep, maar daar was geen denken aan. De Nederlandse regering
wilde deze Indonesiërs zo snel mogelijk weg hebben en de Molukkers zelf
beschouwden zich als staatsburgers van de RMS. Slechts bij uitzondering
vroegen zij in de beginjaren de Nederlandse nationaliteit aan. Dat wees in
die tijd doorgaans op een afstand nemen van de Molukse gemeenschap en
een bewuste keuze voor de Nederlandse samenleving.

Het leven in de kampen

De meeste woonoorden hadden voor de Molukkers iets vertrouwds: ze
bestonden uit barakken en vertoonden gelijkenis met de *tangsi's* op Java.

Vandaar dat ze zelf doorgaans spraken over 'het kamp' in plaats van over 'woonoord'. Ongeveer de helft werd ondergebracht in de voormalige Duitse kampen in Vught en Hooghalen. De rest werd opgevangen in vijftig andere, veel kleinere woonoorden. Met de term 'woonoord' werd een bont geheel van huisvestingsvormen aangeduid: achtendertig voormalige kampen van de werkverschaffing⁸¹, vijf militaire complexen, drie kloosters, drie villa's en drie voormalige Duitse werkkampen.⁸² Ze hadden één ding gemeen: ze stonden in 1951 leeg of konden op korte termijn ontruimd worden en geschikt gemaakt voor de opvang van Molukkers.

De meeste woonoorden waren afkomstig van de DUW. Deze dienst van het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting beschikte over een groot aantal kampen met semipermanente houten gebouwen. Daarnaast waren er DUW-kampen met zogenoemde 'nissenhutten'. Dit waren loodsen met een stenen opbouw en halfronde daken van golfplaatijzer. Enkele woonoorden, waaronder Lunetten en een deel van Schattenberg, hadden stenen barakken. Julia Snell, die als kind opgroeide in het woonoord Almere in Huizen, beschreef de indeling van 'haar' kamp, een beschrijving die ook op veel andere barakkenkampen zou kunnen slaan:

'In totaal stonden er in het woonoord negen woonbarakken, twee vrijgezellenbarakken, een waslokaal met het bijbehorende douchegedeelte, een kerkgebouw met aansluitend de kantine, een school speciaal gericht op de technische opleiding voor mannen, een centrale keuken en een voorraadschuur, een kolenhok en een schuur met een onduidelijke bestemming. In het midden van het kamp lag een groot plein met aan de zijkant een vlaggenstok.'⁸³

De grote 'Duitse' kampen weken hiervan af. Lunetten en Schattenberg waren heuse dorpen met veel meer voorzieningen. Ook de in bestaande gebouwen gevestigde woonoorden (één kazerne, kloosters en villa's) hadden een ander patroon.⁸⁴ Hier waren kamers op meerdere verdiepingen ingericht als woonruimte. Een verhaal apart was Kamp Q in Slikkerveer. Daar werd een fabrieksloods in gebruik genomen als woonoord.

Veel barakken hadden een gemeenschappelijke entree met een gang door het midden van de barak. Tete Siahaya, in 1970 betrokken bij de bezetting van de ambtswoning van de Indonesische ambassadeur, groeide op in Lunetten:

'Ons gezin kreeg kamer 36 toegewezen in barak 23. Eén van de veertig vertrekjes die door een corridor in twee rijen werden verdeeld. [...] Achter iedere deur huisde een gezin. De twintig beschikbare vierkante meters

werden volledig benut. Daarnaast wist moeder door middel van een gordijn het vertrek in een zit- en slaapgedeelte om te toveren. Voor de ijzeren stapelbedden, juten strozakken en grijze wollen dekens kon vader bij het centrale magazijn terecht. De potkachel stond er al. Kolen en broodjes turf haalden we op gezette tijden bij de opslagplaats.⁸⁵

Bij de nissenhutten had elke woning een ingang aan de voor- of achterkant van de hut. In de woongedeelten van de barakken ontbrak een was- of kookgelegenheid. Vaak was aan de kop van elke barak een 'waslokaal'. Waar dat niet kon, was een apart gebouw voor dit doel ingericht. Daar kon men baden, de was doen en, hoewel er in een centrale keuken gekookt werd, het eten klaarmaken. Nogmaals Siahaya:

'Wassen deed moeder in een van de drie granieten wasbakken halverwege de barak. Wanneer zij warm water nodig had, ging er een zinken teil op de potkachel. Anders moest vader met de pikulan, een houten draagbaar waar twee emmers aan hingen, naar barak 1 [hier hing het enige warmwaterpunt]. Om te voorkomen dat hij met half lege emmers thuiskwam, deed hij altijd eikebladeren op het water. De zinken teil was tevens onze badkuip. Deze werd slechts eenmaal gevuld. Zodat degene die er het laatst in moest, waarschijnlijk viezer eruit tevoorschijn kwam.'⁸⁶

Met name het wassen met koud water is voor velen een negatieve herinnering aan de beginjaren gebleven. Ook Anna B. de Fretes-Rehatta vertelt over de eerste jaren in Lunetten:

'Er was één warmwaterkraan, maar die was in het centrale badhuis ergens buiten. De was spoelden we met koud water. Kun je je voorstellen hoe je luiers spoelt met koud water? Toen waren er nog geen pampers. Later kwamen er douches.'⁸⁷

Ambonezenzorg

De DUW werd belast met het beheer van de meeste woonoorden, in samenwerking met de Dienst Maatschappelijke Zorg (DMZ) van Binnenlandse Zaken.⁸⁸ Inschakeling van de DUW was logisch omdat de meerderheid van de kampen van deze dienst afkomstig was en veel beheerders en ander kamppersoneel een DUW-achtergrond hadden. In de eerste jaren was er ook nog een kampleider, aangesteld door DMZ, belast met de algehele gang

van zaken en de maatschappelijke begeleiding van de Molukse bewoners. Kampleiders en beheerders hadden een weinig benijdenswaardige positie. Voor de Molukkers waren zij het 'gezicht' van de Nederlandse overheid. Méér dan de politici en de hoge ambtenaren in Den Haag werden zij geconfronteerd met de woede en frustraties van de woonoordbevolking over het ontslag uit militaire dienst en de maatregelen om hun positie in Nederland te normaliseren.

Veel beheerders waren onbekend met de specifieke voorgeschiedenis van de Molukse bevolkingsgroep, of zelfs met het leven in Indië. Voor hen betekende de komst van de Molukkers vaak 'weer een nieuwe groep draaien', na NSB'ers, werklozen en repatrianten. Anderen, met name de kampleiders, hadden die kennis en ervaring wel, maar waren ook zelf min of meer slachtoffer van de dekolonisatie. Hun functie in het woonoord hadden zij namelijk te danken aan hun oude, maar intussen verdwenen status van bestuursambtenaar of KNIL-(onder)officier. De beste beheerders en kampleiders wisten op den duur een *modus vivendi* te creëren, waarbij zij lieten blijken zich inhoudelijk verbonden te voelen met de Molukse gevoelens, enige distantie hielden van 'Den Haag' en probeerden er op basis van persoonlijk krediet het beste van te maken, want ze werden afgerekend op 'rust en orde'.

Kampbeheerder J. Kalfsbeek nam in november 1960 afscheid, hij ging met pensioen. Bij zijn afscheid ontving hij uit handen van J. Pattiasina verschillende cadeaus, waaronder een horloge met de inscriptie 'Uit dankbaarheid Ambonezen'. Pattiasina roemde de inzet van Kalfsbeek, waarbij kampoudste F. Manuswa zich aansloot. Hij had lof voor de kampbeheerder, onder wiens leiding het kamp een eigen kerk had gekregen en de RMS-vlag rustig kon wapperen.⁸⁹

Het hijsen van de RMS-vlag aan de 'rijksvlaggenstok' was een terugkerend strijdpunt tussen Den Haag en de Molukkers. De Nederlandse regering had de RMS niet als staat erkend. Toch bleek het moeilijk de RMS-vlag te weren. Daarom was DMZ schoorvoetend akkoord gegaan met het hijsen van de vlag, mits deze niet buiten het kamp zichtbaar zou zijn.⁹⁰ Voor veel woonoorden, die ver van de bewoonde wereld lagen, was dit compromis een oplossing, maar niet voor Woerden, waar de woonoorden binnen de bebouwde kom lagen. Eind juli 1951 verscheen DMZ-topman Van der Putten met enkele ambtenaren om in opdracht van minister Van Maarseveen de RMS-vlag omlaag te halen. Dit leidde tot een handgemeen waarbij de bewoners de vlag aan de ambtenaren wisten te ontfutselen. Het incident leidde tot een landelijke rel, die de kampleider van Lunetten, jhr. J. Goldman, die erbij was en de vlag omlaag had gehaald, zijn baan kostte.⁹¹ In latere jaren zou het hijsen van de RMS-vlag meestal gedoogd worden.⁹²

In de woonoorden waren ook Molukse kampraden actief. De overheid had deze raden in het leven geroepen als onderdeel van de kamporganisatie: ze werden gekozen door hun aanhang⁹³ en waren onder Nederlandse leiding verantwoordelijk voor de organisatie van het kampleven. Ze werden daarvoor ook betaald. Al snel ontpopten de kampraden zich echter tot tegenspelers van kampleiding en overheid. Zij gaven eerder leiding aan het Molukse verzet dan dat zij orde en rust hielpen handhaven. Geen wonder dat de overheid pogingen deed om de invloed van de kampraden terug te dringen. Dat lukte niet zo best, temeer omdat zij nog maar zo kort daarvoor door diezelfde overheid in het zadel waren geholpen.

Bij aankomst in Nederland was er maar één belangenorganisatie: de Commissie Rechtspositie Ambonese Militairen en Schepelingen (CRAMS). Die was op 25 maart 1951 op Java opgericht door de toen nog aanwezige militairen, en vormde een voortzetting van de in het vorige hoofdstuk genoemde PPKMS. Deze aanvankelijk uit elf personen bestaande commissie had tot taak 'de behartiging van de sociale belangen der buiten het territorium van de republiek der Zuid-Molukken gevestigde Ambonezen'. Adviseur⁹⁴ van de CRAMS was E.W.J. Wattimena, een van de voormannen van een eerdere belangenorganisatie, de Commissie Rechtspositie Ambonezen (CRA)⁹⁵ in Jakarta. Wattimena kwam terecht in het woonoord Utrechtsestraatweg te Woerden, evenals de jeugdige korporaal S.A. Siwallette, die ook op Java al een dominante rol in de CRAMS had gespeeld. Op verzoek van betrokkenen werden alle hoofdbestuursleden van de CRAMS in dit woonoord geconcentreerd.⁹⁶ De organisatie claimde het recht om alle Molukse militairen te vertegenwoordigen op basis van artikel 36 van de Regeling Landstrijdkrachten, een onderdeel van de RTC-akkoorden. De Nederlandse overheid honoreerde die claim niet en weigerde aanvankelijk met de CRAMS te praten.⁹⁷ Toen de door kampleiders in het leven geroepen kampraden het CRAMS-hoofdbestuur erkenden en feitelijk als onderdelen van de CRAMS gingen functioneren, waren ambtenaren wel gedwongen om in ieder geval op lokaal niveau met de CRAMS te overleggen.

Al voordat de Molukse ex-KNIL-militairen in Nederland arriveerden, was hier het Bureau Zuid-Molukken (BZM) actief. De irritatie van het kabinet over dit bureau kwam al ter sprake. BZM had tot taak de Algemeen Vertegenwoordiger (*Wakil Umum*) van de RMS, dokter J.P. Nikijuluw, te ondersteunen. Het werd tot dan toe voornamelijk gerund door Molukse Malinostudenten en leden van de delegatie-Aponno.⁹⁸ Na aankomst van de Molukse militairen gingen de CRAMS en het (BZM met elkaar samenwerken. Ze hadden een taakverdeling: de CRAMS stelde de rechtspositionele en maatschappelijke belangen van de militairen en hun gezinnen centraal,

Echtpaar Salarony-Liplijn voor hun woning in woonoord Koudekerke in Zeeland. (MHM/coll. Fam. Salarory.)

terwijl het (BZM het voortouw hield waar het de politieke en juridische strijd voor de RMS betrof.⁹⁹

In augustus 1951 waren allerlei ongeregelheden in de woonorden – waarover straks meer – aanleiding voor het kabinet het Molukkersbeleid te reorganiseren. Op 13 augustus 1951 behandelde de ministerraad een brief van Van Maarseveen met maatregelen om de orde en tucht in de woonorden beter te handhaven.¹⁰⁰ Daags tevoren had in Schattenberg een vechtpartij plaatsgevonden, waarbij dokter Nikijuluw gewond was geraakt. Dat bewees de urgentie van een nieuwe aanpak. Tot de plannen behoorden een strenger toezicht onder leiding van een hoge officier,¹⁰¹ de oprichting van een gedeeltelijk uit ex-KNIL-militairen bestaande kamppolitie en een ‘mobiele colonne’, die zou worden ingezet bij incidenten en strafoverplaatsingen. Lief tinck had twijfels bij de juridische grondslag van maatregelen ‘zonder inschakeling van het openbaar gezag’. Hij vroeg zich af of dat in een rechtsstaat paste. Van Maarseveen meende van wel: Nederland had de verzorging van de Molukkers op zich genomen en kon dus in het kader van die verzorgingstaak strafmaatregelen nemen. Indien nodig zou een beroep op politie of marechaussee worden gedaan.¹⁰² De voorstellen sneuvelden echter in de ministerraad. Er kwam geen kamppolitie en de uiteindelijk ingerichte ‘strafkampen’ kregen niet het karakter van een gevangenis.

Wat wel werd uitgevoerd, was het idee om een gepensioneerde officier met de leiding van de kampen te belasten. De voormalige generaal-majoor van

het KNIL P. Scholten werd per 25 augustus 1951 benoemd tot Hoofd Ambonese Woonoorden in Nederland (HAWIN).¹⁰³ Scholten was in het KNIL onder meer garnizoenscommandant van Ambon en een populaire frontgeneraal op Sumatra geweest, onderscheiden met de Militaire Willemsorde. Bij 'de troep' stond hij bekend als 'Oom Piet'. Verwacht werd dat hij de orde zou kunnen herstellen, maar dat bleek niet het geval. Zijn slagvaardigheid werd belemmerd omdat hij te maken had met drie departementen: Binnenlandse Zaken, Minuor en Wederopbouw en Volkshuisvesting, vanwege de DUW.¹⁰⁴ Bovendien bleken de Molukkers niet onder de indruk van een pseudo militaire leiding. Met name in de grote woonoorden Lunetten¹⁰⁵ en Schattenberg¹⁰⁶ kwam het ook in 1952 tot botsingen. Dit leidde tot grote irritatie in het kabinet. Omdat de orde in de woonoorden niet hersteld werd, kwam de positie van Scholten al snel onder druk te staan. In een nota aan de minister van Minuor constateerde topambtenaar J.J. Rombach in oktober 1952 dat al anderhalf jaar sprake was van een gezagsvacuüm, ontstaan na de demilitarisering. De normale departementale instanties bleken niet in staat de orde te handhaven; de hoop dat generaal Scholten het zou kunnen door overreding en met de bestaande goodwill was niet uitgekomen. Het scheppen van een juridische basis voor zijn bevoegdheden was ook mislukt, omdat een noodwet politiek onmogelijk werd geacht. De enige oplossing die Rombach zag voor het Molukse probleem, terugzending naar Indonesië, was voorlopig niet te realiseren als gevolg van rechterlijke uitspraken. Hij adviseerde de regering rekening te houden met een voortgezet verblijf voor onbepaalde tijd. Remilitarisering zonder gezichtsverlies voor het kabinet en ook zonder politieke spanningen met Indonesië, achtte hij een oplossing,¹⁰⁷ maar deze suggestie werd niet overgenomen. Rombachs politieke baas, staatssecretaris Götzen, stond in de ministerraad alleen met zijn twijfel over de tijdelijkheid van het verblijf van de Molukkers.

De positie van Scholten was in de weken voor oktober 1952 al zeer kwetsbaar geworden. De openbare orde was enkele keren door Molukkers verstoord. Tot irritatie van minister F. van Thiel (MW/KVP) en zijn secretaris-generaal Werner had Scholten in *Het Binnenhof* verklaard dat er geen oplossing was zonder herstel van de krijgstuicht.¹⁰⁸ Werner vond de generaal 'volkomen ondeskundig' en liet Van Thiel weten dat noch de handhaving van het ontslag, noch een gebrek aan machtsmiddelen, maar een 'onjuist beleid' de oorzaak was van de 'totale mislukking v.h. ogenblik'.¹⁰⁹ Werners conclusies doen geen recht aan de uiterst moeilijke positie waarin de uitvoerders van het Molukkersbeleid zich op dat moment bevonden. Het ontslag uit militaire dienst, het afzien van remilitarisering, de onduidelijkheden over de juridische status van de Molukkers, met

als gevolg grote onzekerheid over toegestane machtsmiddelen, gevoegd bij het feit dat de verantwoordelijkheid voor het beleid bij verscheidene departementen was neergelegd: dat waren allemaal politieke keuzen die handhaving van de orde en rust in de Molukse woonoorden uiterst problematisch maakten.¹¹⁰

Nadat Van Thiel Scholten op het matje had geroepen, besloot de generaal op 16 november 1952 ontslag te nemen.¹¹¹ Vervolgens werd gekozen voor een burgervariant van de eenhoofdige leiding. Maar ook deze kon de orde niet herstellen.

Voorzieningen

Omdat de Molukse militairen in 1951 uit de militaire dienst waren ontslagen, nam de Staat de verzorging van hen en hun gezinnen op zich. Behalve huisvesting in de woonoorden betekende dat voedsel, kledingbonnen en zakgeld. Voor extra uitgaven moest men verzoekschriften indienen. Die gingen via de beheerder en de regionale inspecteur naar Den Haag, waar op centraal niveau over de kleinste details werd beslist. Eten kwam uit de centrale keuken. Aanvankelijk waren er Nederlandse koks.¹¹² Die kookten niet slecht, maar het menu hield te weinig rekening met de Molukse smaak. Aardappelen, Hollandse bladgroenten en (rund)vlees werden niet gewaardeerd. Van de groenten werd alleen kool gegeten, een gerecht dat ook in de Molukse keuken bekend was. Verder waren mihoen en makreel erg populair. Veel Molukse vrouwen gingen al snel zelf hun eten bereiden.¹¹³ Maaltijden uit de centrale keuken werden weggegooid of als veevoer geleverd aan boeren in ruil voor eieren en andere ingrediënten. Vanaf december 1951 werden de menu's aangepast. Ook werden de Nederlandse koks vervangen door Molukse. Diverse ministers vroegen zich af waarom Nederlanders in de woonoorden werkten, terwijl Molukkers 'als koningskinderen' werden behandeld en niet gedwongen werden te werken.¹¹⁴

Bij aankomst wilde de overheid aanvankelijk de Molukse kinderen buiten het Nederlandse onderwijs houden. Gedacht werd aan terugkeeronderwijs, dat zou aansluiten bij het onderwijs in Indonesië. Het lager onderwijs werd gebaseerd op het leerplan van de zesjarige lagere school in Indonesië. De voertalen zouden Nederlands en Indonesisch zijn. Het vervolgonderwijs vertoonde gelijkenis met de ambachtsschool (voor jongens) en de huishoudschool (voor meisjes). Niet het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OK&W) was verantwoordelijk voor het onderwijs aan Molukkers, maar Minuor.¹¹⁵

Woonoord Geesbrug, Oosterhesselen. (J.J. De Lima/MHM.)

Al snel kwam er verzet tegen dit 'Indonesische' onderwijs. Veel ouders en Molukse belangenorganisaties hadden een voorkeur voor Nederlands onderwijs. Lucassen karakteriseert deze opstelling als 'weerzin tegen iedere aanzet tot segregatie',¹¹⁶ maar die interpretatie is onjuist. Integratie was op dat tijdstip niet aan de orde. Zowel de overheid als de Molukkers zelf gingen uit van een zeer tijdelijk verblijf. Verzet tegen 'Indonesisch' onderwijs en een voorkeur voor Nederlandse scholen was dan ook gebaseerd op andere motieven dan de wil tot integratie of verzet tegen segregatie. Politieke en economische motieven speelden ook een rol: vanwege de RMS hadden veel Molukkers bezwaren tegen 'Indonesisch' onderwijs, terwijl van het Nederlandse onderwijs een hoger economisch rendement werd verwacht.¹¹⁷

Er was echter nog een partij in het geding die zich tegen de overheidsplannen verzette: het protestants-christelijke onderwijs, dat vond dat de overwegend protestantse Molukkers op hún scholen thuishoorden. De Molukse kerk ondersteunde dit standpunt. Toen zich hiervoor ook in het parlement een meerderheid aftekende, besloot de regering in juli 1951 de bakens te verzetten. De verantwoordelijkheid voor het onderwijs aan Molukse leerlingen ging over op OK&W en de scholen in de woonorden werden overgedragen aan protestants-christelijke schoolbesturen.¹¹⁸ In november 1951 werd W. Hogewoning aangesteld als inspecteur voor het onderwijs aan Molukse kinderen. Hij was een groot voorstander van onderwijs buiten de woonorden, zoals blijkt uit deze uitspraak: 'In één maand op de

buitenschool gaat het Ambonese kind meer vooruit in algemene ontwikkeling dan in twee maanden op de kampschool.¹¹⁹ De meeste woonoorden hadden overigens geen kampscholen, omdat ze daarvoor te klein waren. Toch zat een substantieel aantal leerlingen op kampscholen, omdat zij in de grootste kampen woonden. Het voortgezet onderwijs werd grotendeels buiten de woonoorden gegeven. Alleen het woonoord Lunetten in Vught had tot 1955 een huishoudschool (drie klassen) en tot 1956 een ULO.¹²⁰

Veel jongeren hadden in Indonesië nauwelijks een opleiding gevolgd. Schoolhoofd van Lunetten J.P. Sinke:

'De meesten kenden geen Nederlands, en velen hadden voor de Japanse bezetting en de onrustige tijd daarna nauwelijks of uiterst gebrekkig onderwijs genoten. Zo waren er nogal wat leerlingen van twaalf jaar en ouder die lezen noch schrijven konden.'¹²¹

Jongeren van twaalf tot zestien jaar moesten aanschuiven in de bank bij hun jongere broertjes en zusjes om hun achterstand in te halen. Dat leverde nogal wat psychologische en didactische problemen op, waarop de leerkrachten een antwoord moesten zien te vinden.

Voor volwassenen werden vanaf 1951 cursussen georganiseerd, eerst door Minuor en later door het CAZ. De meeste Molukse militairen (84 procent) hadden alleen de 'volkschool' gehad.¹²² Het opleidingsniveau van de Molukse vrouwen is onbekend, maar het zal zeker niet beter zijn geweest. Dit wil zeggen dat de meeste Molukse volwassenen in 1951 slechts een basisopleiding hadden genoten. Vandaar dat men probeerde de mannen een, doorgaans technisch, vak te leren en de vrouwen hoe zij het huishouden moesten bestieren. De Commissie-Verwey-Jonker spreekt neutraal over 'omscholingscursussen'. Van Amersfoort laat er geen misverstand over bestaan dat bij de opzet van deze cursussen 'uitsluitend aan beroepsuitoefening op de Molukken (werd) gedacht'.¹²³

Voor de medische verzorging in de woonoorden werden over het algemeen artsen uit de omgeving gecontracteerd.¹²⁴ Deze 'contractartsen' hielden spreekuur in de woonoorden. De twee grootste, Lunetten en Schattenberg, hadden geen contractarts. Hier werden woonoordartsen in overheidsdienst aangesteld.¹²⁵ Zij waren belast met de leiding over het 'kampziekenhuis', een wat overdreven benaming voor een polikliniek, een paar ziekenzalen en een kraamafdeling.¹²⁶ Verder hadden de woonoordartsen bemoeienis met de hygiënische toestand ter plekke. Hun rapporten bevatten klachten over de slechte woonomstandigheden in de barakken, rondslingerend vuil en kritiek op de voedselbereiding in de centrale keuken.¹²⁷ De ziekenzalen werden

vooral gebruikt voor patiënten die niet naar een Nederlands ziekenhuis wilden en voor patiënten die al te zeer hersteld waren om in een gewoon ziekenhuis te blijven, maar die door de slechte huisvestingssituatie in de barakken nog niet naar huis konden. De kraamafdeling had het druk. De beperkte omvang van de barakwoningen en de kwaliteit van deze behuizing maakten dat bevallingen doorgaans in het woonoordziekenhuis plaatsvonden. In de eerste jaren schommelde het aantal geboorten rond de duizend per jaar.¹²⁸

Hoewel dokters in de Molukse gemeenschap hoog staan aangeschreven, nemen Molukkers ook graag hun toevlucht tot oude huismiddeltjes uit Indonesië. Het zich insmeren met kajapoet-olie (*minyak kayu putih*) is bijvoorbeeld wijdverbreid.¹²⁹ Deze olie heeft een geneeskrachtige werking en wordt gebruikt bij hoofd-, gewrichts- en spierpijn, reuma, koorts en wondinfecties. Soms wordt het gebruik ervan met enige geheimzinnigheid omgeven. Als de westerse wetenschap faalt of niet snel genoeg een antwoord heeft, zoeken sommigen hun toevlucht tot genezers (*orang barubu* of *dukun*), die gebruikmaken van rituelen, gebeden, toverspreuken en afweermiddelen, zoals amuletten.¹³⁰

Religieuze en sociale verbanden

Binnen de Molukse gemeenschap spelen religie en magie een belangrijke rol. Bij aankomst in Nederland was ongeveer 93 procent van de Molukkers protestant, 4,5 procent rooms-katholiek en 2,5 procent moslim; drie wereldgodsdiensten, maar wel gecombineerd met enkele specifiek Molukse elementen.¹³¹ Snell schrijft in haar herinneringen aan het woonoord Almere in Huizen over 'ons andere geloof'. Het belangrijkste daarbij is de rol die Molukkers toekennen aan hun voorouders. Velen geloven dat de voorouders hun nageslacht volgen, beschermen, maar ook straffen als zij zich niet goed gedragen. Ook andere animistische elementen komen bij Molukkers voor, zoals het geloof in onzichtbare wezens, witte (genezende) en zwarte (schadeberokkenende) magie.¹³² Kerkelijke instanties hadden het moeilijk met dit diepgewortelde 'bijgeloof'. Veel werd scherp afgewezen, maar aan de bijzondere positie van de voorouders konden zij niet zomaar voorbijgaan. Voorouderverering was verboden, maar dat voorouders een bijzondere plaats innamen, werd erkend.¹³³

Molukkers, en vooral Molukse militairen, kennen nog een speciale variant van de vooroudercultus. Die betreft *kapitan* Jonker, een zoon van de *raja* van Manipa. Nadat zijn vader door de VOC onderworpen was, werd Jonker

als gijzelaar meegenomen naar Java. Daar kreeg hij de kans om, ver weg van zijn eigen land, een militaire carrière op te bouwen. Zo vocht hij voor de VOC onder meer op Ceylon en in Makassar. Aan het einde van zijn leven trok hij zich terug op zijn landgoed op Java. Omdat hij zich, in strijd met de voorschriften, omringde met mensen van verschillende etnische herkomst, verdacht de VOC hem ervan een samenzwering te beramen. Daarom werd besloten hem aan te vallen. In de daaropvolgende gevechten vond hij op 24 augustus 1689 met zijn vrouw de dood.¹³⁴ Sindsdien gaat het verhaal dat *kapitan* Jonker Molukse militairen die in de knel raken te hulp schiet. Hij verschijnt dan met zijn vrouw in de vorm van twee witte duiven, of alleen, als oude man.¹³⁵

Bartels wijst erop dat de Molukse varianten van christendom en islam een 'vorm van *adat*' zijn geworden. Daarmee bedoelt hij dat wetten en voorschriften naar de letter worden nageleefd. Niet iemands intentie, maar de exacte uitvoering van de rituelen staat centraal. Dat maakt de godsdienstbeleving nogal formalistisch. Veranderingen werden dan ook lange tijd niet op prijs gesteld.¹³⁶ Dat bleek bijvoorbeeld toen in de rooms-katholieke kerk na het Tweede Vaticaans Concilie de volkstaal werd ingevoerd en het Latijn naar de achtergrond verschoof.¹³⁷ De protestantse Molukse kerken waren (en zijn) over het algemeen ook sterk op rituelen gericht. Hun boodschap wordt gedomineerd door het Oude Testament, waarbij zonde en straf, schuld en boete overheersen. De 'Blijde Boodschap' is meer bij de katholieken te vinden. De missiepaters die in Nederland met de directe zielzorg werden belast, hadden veel begrip voor prechristelijke gebruiken.¹³⁸ De meeste protestantse kerkgenootschappen kenmerkten zich verder door een nadrukkelijke relatie met politieke stromingen binnen de Molukse gemeenschap.

Op de Molukken en in Nederland bestaat een gebruik dat al lang geleden onderdeel is geworden van de protestants-christelijke religie: de aanwezigheid in Molukse woningen van een 'huisaltaar', de *piring natzar*. Dit is een wit bord (*piring*) met in papier gewikkelde muntjes (*natzar*). Op het papier is soms een wens geschreven. De muntjes worden meegenomen naar de kerk en in de offerkist gedeponeerd. De *piring natzar* speelt in huis een belangrijke rol bij familieaangelegenheden. Het is de plek waar men in aanwezigheid van God en de voorouders feestelijke en droevige gebeurtenissen begint of verzoeningen bekrachtigt.¹³⁹

De Molukse protestanten, onder aanvoering van de meegekomen legerdominees, beschouwden zich lidmaten van de *Geredja Protestan Maluku* (Molukse Protestantse Kerk/ GPM) op Ambon. Onder de naam *Geredja Protestan Maluku di Belanda* (GPM in Nederland/ GPMB) werd een 'classis Nederland' gevormd, als een tijdelijke structuur totdat men

Dominee Metarij met bruiloftsstoet van bruidspaar E. Maduapessy en O. Rugenbreght in Schattenberg. (MHM.)

naar de Molukken zou zijn teruggekeerd. Toenaderingspogingen van de Nederlandse protestantse kerken werden aanvankelijk uiterst gereserveerd ontvangen, omdat de Molukse dominees vreesden voor aantasting van 'een eigen zelfstandig kerkelijk leven'. Die vrees was niet ongegrond. Al voor de komst van de Molukse transporten had de Nederlandse overheid de commissie Contact in Overheidszaken (CIO) van de Raad van Kerken gevraagd de geestelijke verzorging van de Molukkers op zich te nemen. De CIO had die rol ook vervuld voor de DUW-arbeiders.¹⁴⁰

Nadat de moederkerk op Ambon tot twee keer toe had laten blijken niets te maken te willen hebben met wat zij beschouwde als een RMS-kerk, werd in 1952 besloten tot de oprichting van een zelfstandig Moluks kerkgenootschap: de *Geredja Indjili Maluku* (Moluks Evangelische Kerk/GIM). Voorzitter van de synode werd dominee Sahetapy, die ook al de GPMB had voorgezeten.¹⁴¹

De 530 rooms-katholieke Molukkers in Nederland vielen formeel onder de jurisdictie van het bisdom en de parochie waarin zij kwamen te wonen. Wel werden enkele missionarissen van het H. Hart ingeschakeld, de paters J. Vliegen en W. Willemse, die op de Zuidoost-Molukken in de zielzorg werkzaam waren geweest, om de geestelijke verzorging in de woonoorden te verzorgen. Deze bijzondere aandacht maakte deel uit van de opvang die

al eerder voor repatrianten was georganiseerd.¹⁴² In de praktijk zou de band met de Nederlandse kerkprovincie lange tijd minimaal blijven. De band met het bisdom Ambon was voor veel gelovigen belangrijker. Het Ambonse bisdomblad werd in Nederland overgetypt en in gestencilde vorm verspreid. De terugkeerverwachting speelde hierbij een belangrijke rol.¹⁴³

De groep islamitische Molukkers was met iets meer dan driehonderd personen (tachtig gezinnen en enkele vrijgezellen) nog kleiner dan de groep katholieken. Ze waren bij aankomst verspreid over meer dan twintig woonoorden. Dat leverde problemen op bij het naleven van hun godsdienstige verplichtingen. Met name op het gebied van de voeding liep het nogal eens verkeerd. In de centrale keukens werd er door onachtzaamheid, maar soms ook opzettelijk, geen rekening mee gehouden dat moslims geen varkensvlees mogen eten of ander vlees dat niet op rituele wijze is geslacht. Verder ontbraken gebedsruimten en voorgangers. Nadat in juli 1952 Achmed Tan gekozen was tot leider van de islamitische Molukkers kwam hij met het voorstel de moslims onder te brengen in een eigen woonoord. Dit verzoek werd aanvankelijk afgewezen. Pas tweeënhalf jaar later werd op 21 december 1954 het woonoord Wyldemerck in Balk als 'kamp voor islamitische Molukkers' in gebruik genomen.¹⁴⁴

Niet alleen het lidmaatschap van kerkgenootschappen en belangenverenigingen zorgde voor onderlinge banden. Van grote betekenis waren ook de familierelaties. Die betroffen niet alleen het kerngezin (vader, moeder en kinderen), maar ook het bredere familieverband van grootouders, broers en zussen, neven en nichten. Ook oorspronkelijk van hetzelfde dorp (*satu-kampung*) of eiland afkomstige mensen hadden zo'n hechte band dat zij elkaar aanduidden als familie, zonder dat er sprake hoefde te zijn van bloedverwantschap.¹⁴⁵

Een bijzonder sociaal verband is de *pela*, het oeroude verbond tussen dorpen op de Molukken.¹⁴⁶ Ook in Nederland bleven de *pela*-relaties van kracht, met zowel het huwelijksverbod als de hulpverplichting. Wittermans constateert dat het *pela*-verbond van groter belang werd geacht dan afkomst uit hetzelfde dorp. 'Je mag vechten met je dorpsgenoot, maar als je met een *pela* vecht, bega je een zonde', had een kampraadsvoorzitter hem verzekerd.¹⁴⁷ Wittermans onderzocht ook of dorpsverbanden of *pela*-schappen van invloed waren op de keuze voor een bepaalde politieke richting of belangenorganisatie. Dat bleek niet het geval. Wel signaleerde hij vermijdingsgedrag als *pela*'s tegenover elkaar kwamen te staan. Openlijk partij kiezen tegen een *pela* zou, zo nam men aan, gestraft worden met ernstige ongelukken. Vandaar dat getracht werd dergelijke situaties te vermijden.¹⁴⁸

Contact met de Nederlandse samenleving

Begin jaren vijftig bleef deelname aan de Nederlandse samenleving nagenoeg beperkt tot contact met individuele Nederlanders die naar de woonoorden kwamen: ambtenaren van het CAZ, leerkrachten van de kampscholen, verpleegkundig personeel, winkeliers en ambulante handelaren.¹⁴⁹ Er waren ook Nederlanders die uit nieuwsgierigheid kwamen kijken of om de plek terug te zien waar ze tijdens de Tweede Wereldoorlog gevangen hadden gezeten. Dat leidde niet echt tot ontmoetingen. Soms organiseerden Nederlanders hulpacties voor Molukkers om hun leven in de woonoorden te veraangename. ¹⁵⁰ Die hulp werd dankbaar aanvaard.

De grote woonoorden vormden een dorp op zich met allerlei voorzieningen. Daar waren de contacten met de buitenwereld beperkter dan bij de kleinere kampen. Molukse leerlingen die 'buitenscholen' bezochten, werden tijdens schooltijd min of meer ondergedompeld in de Nederlandse samenleving. Wel klaagden leerkrachten dat Molukse kinderen tijdens het speelkwartier eigen groepjes vormden en zich afzijdig hielden van andere kinderen. Ook Molukse volwassenen die buiten het woonoord gingen werken, werden met de Nederlandse samenleving geconfronteerd. Het integratie-effect daarvan was echter gering doordat velen het Nederlands niet of onvoldoende beheersten. Bovendien werd vaak in ploegen gewerkt met een Molukse voorman, die het contact met de boeren of chefs onderhield.¹⁵¹

Een enkele keer manifesteerden de Molukkers zich als groep nadrukkelijk in de Nederlandse samenleving. Dat gebeurde bijvoorbeeld met massale demonstraties in Den Haag om aandacht te vragen voor de RMS en met 25-aprilvieringen (de dag waarop de onafhankelijkheidsverklaring van de RMS in 1950 herdacht werd) in de Haagse Dierentuin en later in de Houtrusthallen.¹⁵² Op instigatie van Stichting Door De Eeuwen Trouw (DDET) nam al op 30 april 1951 een grote groep Molukkers deel aan het defilé op Soestdijk ter ere van de verjaardag van koningin Juliana. Dat de Molukse mannen bij die gelegenheid uniformen droegen en naast Nederlandse ook RMS-vlaggen meevoerden, leidde tot irritatie bij het kabinet.¹⁵³ Molukkers deden mee aan bloemencorso's en wandeltochten, steeds met de boodschap 'Ambon moet vrij'.¹⁵⁴ Veel van deze contacten met Nederlanders waren geen aanwijzing dat sprake was van integratie; de eigen staat en het vertrek daarheen stonden centraal. Dat was echter niet het geval in 1953, toen vanuit diverse woonoorden hulp werd geboden bij de watersnoodramp. Anderhalve week na de ramp berichtte een lokale krant:

‘[...] gisteren gingen 40 Ambonezen [uit Lunetten] onder commando van twee mandoers naar “De Stenen Heul” te Giessen in het Land van Heusden en Altena, waar grondwerkzaamheden aan de dijk vielen te verrichten. De bewoners van die streek lachten even toen zij die tengere Ambonezen zagen aankomen, doch toen ze even bezig waren, verkeerde het wantrouwen in bewondering, want de kleine kereltjes werkten als reuzen en met een enthousiasme, dat verbazing wekte, droegen ze zakken af en aan; zij telden geen vermoeienis en gedroegen zich als mannen, die zich wilden inzetten om het land, dat zij ook hun land noemen, te redden en droog te maken.’¹⁵⁵

Het krantenbericht over de Molukse hulp bij de watersnoodramp had op één punt ongelijk: er waren nog maar weinig Molukkers die Nederland in 1953 ‘hun land’ noemden. Daarvoor was de afstand tussen de woonoorden en de Nederlandse samenleving veel te groot.

Idealen en spanningen

In de jaren vijftig werd in tal van woonoorden dagelijks een RMS-ritueel gehouden: appèl, vlaghijsing, in uniform. Ministers toonden zich gefrustreerd dat deze ‘misstanden’ juridisch moeilijk bestreden konden worden. Zo bleven de vlaggen wapperen en de uniformen aan. Tegelijkertijd waren de woonoorden het terrein waar allerlei onderlinge conflicten smeulden en soms plotseling tot een uitbarsting kwamen. Bij aankomst in Nederland waren de Molukse gezinnen vrij willekeurig in woonoorden geplaatst. Per boot werd gekeken waar er op dat moment ruimte was. De militairen waren op Java doorgaans per eenheid ingescheept. Dit betekende dat geen rekening was gehouden met verschillen in etnische herkomst, religie of politieke overtuiging. Toen in de woonoorden de militaire tucht en hiërarchie hun betekenis verloren, leidden die verschillen al snel tot spanningen en vechtpartijen.¹⁵⁶

De diepere oorzaak van deze onderlinge conflicten moet gezocht worden in de tamelijk hopeloze positie van de Molukse groep als ballingengemeenschap. Hun toekomst was onzeker: terug naar het land van herkomst was door de politieke constellatie in Indonesië voorlopig onmogelijk en integratie in de Nederlandse samenleving werd door de tijdelijkheidsgedachte geblokkeerd.¹⁵⁷ Ook het recente verleden speelde een rol. Veel Molukkers hadden tijdens de Tweede Wereldoorlog en de daaropvolgende dekolonisatieoorlog nogal wat meegemaakt. Nederland had direct na de oorlog echter weinig

P. Lokollo met kampraad tijdens bezoek aan Schattenberg, 1951. V.l.n.r.: L. Mustamu, P.W. Lokollo, J.A. Matauseja en P. Saptanno. (MHM.)

aandacht voor de ervaringen van oorlogsgetroffenen, zeker niet van hen die uit Indonesië kwamen. Het was bezig met de wederopbouw en wilde de oorlog zo snel mogelijk vergeten. Ook aan de dekolonisatiestrijd wilde men liever niet herinnerd worden. Repatrianten uit Indonesië werden opgevangen, maar dienden zich wel zo snel mogelijk aan te passen, onzichtbaar te maken. Ook organisaties als DDET hadden weinig oog voor de psychische nood onder de Molukkers. De onmogelijkheid voor de Molukkers om de wezenlijke problemen aan te pakken, maakte dat de frustraties een uitweg zochten in onderlinge vetes.

Drie conflicten worden hier vermeld, omdat ze lange tijd invloed hadden op de onderlinge verhoudingen. De eerste grote confrontatie speelde zich af op 12 augustus 1951 in het woonoord Schattenberg met als inzet het leiderschap van de RMS in Nederland. In juni 1950, ruim een halfjaar voor de aanvang van de grote transporten, was de voormalige minister van Bevoorrading van de RMS, P.W. Lokollo, in Nederland gearriveerd.¹⁵⁸ Hij was op 8 juni 1950 door de RMS-regering uitgezonden om in het buitenland steun te verwerven voor de jonge republiek. Nadat hij in Nederland was aangekomen, ontstond rivaliteit met Nikijuluw over de vraag wie de hoogste vertegenwoordiger was van de RMS. Nikijuluw beriep zich op zijn aanstelling door de RMS-regering als Algemeen Vertegenwoordiger; Lokollo stelde dat hij van minister van Buitenlandse Zaken Soumokil een blanco volmacht

had gekregen. Dit dispuut werd versterkt na aankomst van de troepen en hun verspreiding over de diverse woonoorden. Een aantal Molukse prominenten (sergeant-majoor F.A. Aponno, J.W. Patty, C. Wairata, Th.O. Kuhuwaël, dominee A.Z. Sahetapy en I.M. Pariury¹⁵⁹) steunde Lokollo.¹⁶⁰

Oók de bestuurders van DDET voelden meer verwantschap met de radicale en impulsieve Lokollo, dan met de meer afstandelijke en politiek genuanceerdere Nikijuluw. Toen op 12 augustus 1951 Nikijuluw een bezoek bracht aan het woonoord Schattenberg, gingen Lokollo-aanhangers hem en zijn gezelschap te lijf. In het hele land kozen Molukkers partij voor een van beide leiders. Het BZM kwam in handen van aanhangers van Lokollo. In reactie daarop vestigde Nikijuluw een eigen bureau in Rotterdam.

Toen het erop leek dat Lokollo als winnaar uit de machtsstrijd tevoorschijn was gekomen, kwam een tegenbeweging op gang. Militairen in een aantal Zeeuwse woonoorden ergerden zich aan Lokollo en het autoritaire gedrag van het CRAMS-bestuur.¹⁶¹ Zij en de bewoners van de woonoorden Kazerne en Singel in Woerden, Genapium in Gennep, St.-Joseph in Glanerbrug en van het pension met veiliggesteld in Noordwijk aan Zee, kozen voor Nikijuluw en richtten op 23 september 1951 de *Kepentingan Rajat Maluku* (Belangen van het Molukse volk/KRM) op, als tegenpool van de Lokollogezinde CRAMS.¹⁶² Voorzitter werd onderluitenant D.J. Kaihatu en vicevoorzitter sergeant-majoor J. Hitipeuw.¹⁶³ De Molukse gemeenschap was tot op het bot verdeeld. De berichten erover drongen door tot de RMS-regering op Seram. In zijn memoires schrijft Manusama dat ze op Seram geschokt waren over Lokollo en Wairata. Ze vonden dat Lokollo zijn 'blanco volmacht' niet had gebruikt in het belang van de strijd.¹⁶⁴ In december 1951 werd het conflict tussen Nikijuluw en Lokollo bijgelegd, overigens onder bevestiging van de positie van Nikijuluw. Het BZM in Den Haag kwam weer onder hem te berusten.¹⁶⁵

Vervolgens werd getracht CRAMS en KRM met elkaar te verzoenen in een nieuwe eenheidsbeweging: de *Persatuan Rajat Maluku Selatan* (Eenheid van het Molukse volk/PRMS). Dit stuitte op verzet van CRAMS-leiders als Aponno, Siwalette en F. Huwae. Tijdens een bijeenkomst van het CRAMS-hoofdbestuur en de synode van de Molukse protestantse kerk werd een driemanschap gevormd, bestaande uit de legerarts luitenant-kolonel H.A. Kainama, predikant H. Supusepa en J. Hitijahubessy, ambtenaar op het Nederlandse ministerie van Oorlog (L. Polhaupessy van de CRAMS had deelname geweigerd). Dit driemanschap kreeg tot taak de eenheid te herstellen.¹⁶⁶

Omdat CRAMS en KRM elkaar niet bleken te kunnen vinden, besloot het driemanschap verkiezingen uit te schrijven. Dit leidde op 25 februari 1952 tot de oprichting van de *Badan Perwakilan Rajat Maluku Selatan* (Vertegenwoordigend Orgaan van het Zuid-Molukse volk/BPRMS). Deze nieuwe

organisatie stelde zich ten doel de belangen van alle Molukkers te behartigen: ex-KNIL'ers, Marinepersoneel en burgers). Daarnaast zag de BPRMS zich als volksvertegenwoordiging en strijdorganisatie van de RMS. Het bestuur, dat via getrapte verkiezingen werd gekozen, bestond uit elf personen. Onder hen bevond zich één Zuidoost-Molukker: korporaal E. Marantika. Ook voor de marinemensen werd een zetel gereserveerd.¹⁶⁷ Evenals de CRAMS was de BPRMS gebaseerd op lokale afdelingen met aan het hoofd een kampraad. Behalve de BPRMS werd op 25 februari 1952 een vrouwenorganisatie opgericht, de KIMS: *Kesatuan Ina-ina Maluku Selatan* (Eenheid van de Zuid-Molukse vrouwen). Voorzitter werd mevr. J.E. Pattipeilohy-Sousisaij.

Bij de oprichting nam de BPRMS de meeste taken van het (BZM over. De organisatie hield kantoor aan de Bazarstraat 50 in Den Haag. Wel bleef dokter Nikijuluw de politieke vertegenwoordiging van de RMS waarnemen. Ook verzorgde hij vanuit Rotterdam de Voorlichtingsdienst van de RMS met onder meer *Nieuws in het kort* als periodiek. Hieraan kwam in 1966 een einde, toen de nieuw gevormde RMS-regering in ballingschap onder leiding van Manusama deze taken overnam.¹⁶⁸

Omdat Polhaupessy weigerde mee te werken met de BPRMS, bleef een deel van de CRAMS voortbestaan. De naam veranderde, al bleef de afkorting hetzelfde: *Committee Rehabilitation Army-Men (former KNIL) of Maluku Selatan* (Comité voor eerherstel voor voormalige Zuid-Molukse KNIL-militairen/CRAMS). Vooraanstaande bestuursleden van de 'nieuwe' CRAMS waren behalve Polhaupessy: Aponno, J.C. Siauta, M.C. Wenno (de laatste was gekozen in het eerste BPRMS-bestuur, maar ging vervolgens terug naar de CRAMS), Siwalette en P.A.J. Tuasela. Op 21 augustus 1952 werd in Lunetten in Vught de vrouwenorganisatie *Ina Toeni* opgericht, als onderdeel van de CRAMS. Voorzitter werd mevr. L. Sijaranamual-Mahubessy.¹⁶⁹

In diverse woonoorden ontstonden nu naast elkaar CRAMS- en BPRMS-kampraden. Dat leidde hier en daar tot felle conflicten. Om die de baas te worden, besloot de Nederlandse overheid, vaak op verzoek van betrokkenen, CRAMS- en BPRMS-aanhangers zoveel mogelijk onder te brengen in afzonderlijke woonoorden.¹⁷⁰

Het tweede conflict ontstond enkele dagen na de vechtpartij rond Nikijuluw in Schattenberg: op 19 augustus 1951 kwam het in het woonoord Lunetten in Vught tot een gewapend treffen tussen Midden-Molukkers (Ambonezen) en Zuidoost-Molukkers (Keiëzen). De aanleiding is moeilijk te achterhalen. Dat Ambonezen neerkeken op bewoners van de zuidelijke eilanden heeft zeker een rol gespeeld. Tijdens de gevechten werd een Zuidoost-Molukse baby die in een barak lag te slapen dodelijk getroffen. Drie Zuidoost-Molukse mannen werden ernstig verwond. De politie moest

met groot machtsvertoon optreden om de rust te herstellen. Dit gevecht zou de geschiedenis ingaan als de 'kwestie-Vught', die decennialang zou zorgen voor verstoorde verhoudingen tussen beide groepen.¹⁷¹ Er kwamen eigen woonoorden voor de Zuidoost-Molukkers. In februari 1952 richtten zij een eigen organisatie op, de *Kepentingan Rajat Pulau Pulau Terselatan* (Belangenvereniging van de bewoners van de zuidelijkste eilanden/KRPPT). De RMS had voor de meeste Zuidoost-Molukkers afgedaan.

Op 10 december 1952 kwam het, opnieuw in Lunetten, tot grootscheepse gevechten, deze keer naar aanleiding van een dispuut tussen Polhaupessy van de CRAMS en Pariury van de inmiddels gevormde BPRMS. Inzet waren geruchten over plannen van de CRAMS om te repatriëren.¹⁷² Polhaupessy, die nog privébelangen had in Indonesië, zou willen terugkeren.¹⁷³ De vechtpartijen waren zo fel dat onmiddellijk besloten werd tot splitsing van het kamp in een CRAMS- en een BPRMS-deel. De Vughtse burgemeester jhr. F.J.C.M. van Rijckevorsel vond dat geen oplossing en wilde dat er afzonderlijke kampen zouden komen voor beide organisaties. Dat bleek technisch onmogelijk.¹⁷⁴ Ook elders in het land gingen CRAMS- en BPRMS-aanhangers elkaar te lijf.

Niet gewelddadig, maar wel verstrekkend was tenslotte een conflict in kerkelijke kring tussen de dominees J.B. Keiluhu en Sahetapy. Keiluhu, de predikant van Lunetten, was vanaf het begin ontevreden geweest over de manier waarop de Moluks Evangelische Kerk in Nederland, de *Geredja Indjili*

De politie tracht de orde te herstellen na gevechten tussen CRAMS en BPRMS in Lunetten (Vught), 10 december 1952. (Archief Gemeentepolitie Vught/MHM.)

Maluku (GIM), bestuurd werd. Hij vond dat te veel aan de top werd beslist. Bovendien kon hij het niet al te best vinden met synodevoorzitter Sahetapy. Toen Keiluhu tegen zijn zin werd overgeplaatst naar Woerden, besloot hij een nieuw kerkgenootschap op te richten, de *Noodgemeente Geredja Protestan Maluku di Belanda* (Noodgemeente van de GPM in Nederland/NGPMB). Met 'noodgemeente' wilde hij duidelijk maken dat hij zich verbonden bleef voelen met de moederkerk op Ambon. In zijn oude woonoord Lunetten koos een deel van de gelovigen voor Keiluhu. Ook in veel andere woonoorden kwam het tot een kerksplitsing.¹⁷⁵

De RMS

Terwijl de problemen rond de demobilisatie van de Molukse ex-KNIL-militairen, hun transport naar Nederland en de moeilijke eerste maanden in de woonoorden politiek en media bezighielden, was er nauwelijks aandacht voor de RMS op Seram. Nadat Ambon door het Indonesische leger veroverd was en de RMS naar Seram had moeten uitwijken, kwam weinig naar buiten over de guerrillastrijd op dat eiland. De verbindingen waren zeer gebrekkig, zodat Molukkers in Nederland, maar óók steunorganisaties als DDET, niet precies wisten wat er gaande was.¹⁷⁶ Op internationaal niveau gebeurde ook weinig nadat de UNCI haar eindrapport had uitgebracht aan de Veiligheidsraad en de commissie op 3 april 1952 uit elkaar ging zonder een nieuwe vergaderdatum vast te stellen.¹⁷⁷ De facto werd de RMS daarmee van de VN-agenda afgevoerd.

Op Seram was de situatie intussen uiterst complex. Hoewel het beeld van een president, een functionerende regering¹⁷⁸ en een daaraan ondergeschikt leger naar buiten in stand werd gehouden, en in Nederland door de Molukkers en hun sympathisanten zelfs nog werd versterkt, was daarvan in werkelijkheid nauwelijks sprake. In zijn memoires beschrijft Manusama hoe sergeant Th. Nussy, sinds 16 januari 1951 luitenant-kolonel,¹⁷⁹ met zijn 'baretten' volgens de oude RST-traditie zijn eigen gang ging en zich ook niets aantrok van de legerleiding bestaande uit 'gewone' ex-KNIL-militairen. Nussy had zijn 'baretten' ondergebracht in een eigen gebied, ver weg van de RMS-regering en de overige RMS-troepen. Alleen Soumokil bevond zich bij hen, omdat hij samen met de 'baretten' al eerder naar Seram was gegaan. Nussy had zich intussen verzekerd van de steun van een aantal Alfoeren, de oorspronkelijke bewoners van het eiland, die zeer vertrouwd waren met het oerwoud. Hij had deze hulptroepen, *Pasukan Hongi* (het 'Hongi-leger'),

RMS-president Soumokil, te midden van medewerkers en lijfwacht, in zijn geheim hoofdkwartier, ergens in de binnenlanden van Seram. (MHM.)

toegestaan het koppensnellen weer te gaan toepassen, tot schrik van het Indonesische leger, dat zich dan ook lange tijd niet ver van de kust waagde.¹⁸⁰

Uit verslagen van ooggetuigen¹⁸¹ blijkt dat het voor de RMS'ers, mannen, vrouwen en kinderen, een taaie strijd was om te overleven. Niet zozeer het Indonesische leger, maar allerlei ontberingen en ziekten waren hun grote vijand. De burgers onder hen waren doorgaans stadsmensen die niet gewend waren zich in het oerwoud in leven te houden.¹⁸²

De precaire situatie op Seram bracht DDET ertoe op zoek te gaan naar wapens voor de RMS-strijd. Daarvoor zocht de stichting contact met oud-kapitein Westerling en de Belg P.M. Sweerts. Later bleek dat deze laatste een bij verstek ter dood veroordeelde ss'er was. In België werd een vliegtuig gevonden, een Lockheed Lodestar. Om de aankoop mogelijk te maken, moest geld naar het buitenland gebracht worden en dat betekende deviezensmokkel. Toen Sweerts in mei 1951 in Brussel werd gearresteerd en het dagblad *Trouw* met onthullingen kwam over het 'verbindingsproject' en Sweerts' betrokkenheid daarbij, kwam DDET in grote problemen. Een deel van haar aanhang moest niets hebben van 'illegale' praktijken.¹⁸³ De gebeurtenissen waren voor de regering reden om ook DDET-vertegenwoordigers uit de Molukse woonoorden te weren. Dat bleek overigens moeilijk. Verscheidene malen spraken ministers er hun ergernis over uit dat het toelatingsverbod

overtreden werd en dat autoriteiten (burgemeesters, officieren) zich met DDET inlieten.¹⁸⁴

Ook het jaar 1952 begon voor de RMS met tegenslagen. In januari mislukte door motorpech een poging van Lokollo om vanuit Darwin (Australië) met het schip 'Tiki' goederen over te brengen naar de RMS op Seram.¹⁸⁵ Veel ernstiger was dat op 5 februari 1952 RMS-president Manuhutu en vijf ministers (Apituley, Pesuwarissa, Ohorella, Pieter en Tetelepta) werden gearresteerd door Indonesische troepen. Soumokil vormde een noodregering waarin hijzelf president, premier, minister van Buitenlandse Zaken en van Justitie werd.¹⁸⁶

Vanwege de nijpende situatie werd besloten premier Wairisal en minister van Defensie Manusama samen met een aantal militairen, onder wie kolonel Tahapary en luitenant-kolonel Tamaela, naar Nederlands Nieuw-Guinea te sturen om te trachten in de wereld steun voor de RMS te verkrijgen. Maar de tocht door het oerwoud van Seram leidde tot spanningen tussen Manusama en Tahapary, met als gevolg dat Manusama en zijn vrouw, die ook nog ziek waren, op het eiland werden achtergelaten.¹⁸⁷ Pas op 19 juni 1952 arriveerden zij op Nieuw-Guinea en verzoenden de ruziemakers zich.¹⁸⁸

Nadat op 2 september 1952 het derde kabinet-Drees van start was gegaan, kwam de RMS al snel weer op de agenda van de ministerraad. Op 9 oktober 1952 werden Manusama en andere RMS-leiders op Nieuw-Guinea geïnterneerd omdat zij politiek actief waren geworden.¹⁸⁹ Die internering leidde op 7 november tot betogingen in Nederland. Op 14 maart 1953 vonden opnieuw demonstraties plaats.¹⁹⁰ Uiteindelijk werd besloten een deel van de groep naar Nederland over te brengen. Zij kwamen op 11 september 1953 aan op Schiphol. Wairisal was op Nieuw-Guinea achtergebleven en zou op 28 oktober 1953 naar Indonesië terugkeren.¹⁹¹

Over de RMS-strijd op Seram bleven de berichten schaars. Eind januari 1954 verstuurde Soumokil een brief aan de Molukse leiders in Nederland. Het was een noodkreet om hulp. Enkele maanden later berichtten Nederlandse diplomatieke bronnen dat er nog maar sporadisch sprake was van RMS-verzet. Inmiddels had de commandant van de 'baretten', luitenant-kolonel Th. Nussy, zich overgegeven aan het Indonesische leger.¹⁹² Daarvóór was binnen de gelederen van de RMS, mede door toedoen van Nussy, tweespalt ontstaan.¹⁹³ Volgens hoge commissaris W.F.L. graaf van Bylandt had resident Mantouw¹⁹⁴ in Makassar verklaard:

'[...] dat de RMS zich nog slechts in de vorm van enige gewapende groepen manifesteert: de President – Manuhutu – zit gevangen op Java, evenals het merendeel van de Ministers, voor zover niet ontkomen naar

Nieuw-Guinea. De ziel van de beweging, Mr Dr Soumokil, is waarschijnlijk nog in leven en verwijlt in de bossen van West Ceram, waar hij met een Alfoerse Regenten-dochter gehuwd is.¹⁹⁵

Mantouw achtte het mogelijk dat de Alfoeren, de oorspronkelijke bewoners van Seram, anti-Javaanse gevoelens koesterden, maar vond niet dat nog van een RMS-bestuur gesproken kon worden.¹⁹⁶ Volgens Indonesische kranten zou Soumokil contact hebben gezocht met J. Latuharhary, om te praten over de voorwaarden van overgave. Hij zou om waarborgen hebben gevraagd, dat zijn leven en dat van zijn mensen gespaard zou blijven. De Indonesische regering zou hiertoe bereid zijn, 'hoewel uiteraard het recht zijn loop zou moeten hebben'.¹⁹⁷ Om te laten zien dat het RMS-verzet niet veel meer voorstelde, bracht president Soekarno in mei 1954 demonstratief een bezoek aan Seram.¹⁹⁸

Eind 1954 won het RMS-verzet weer aan kracht. Het jaar 1955 begon dan ook rumoerig. Indonesische versterkingen werden naar Seram overgebracht om de RMS aan te pakken. Voor het transport gebruikte men KPM-schepen. Dat leidde tot demonstraties voor het KPM-gebouw in Amsterdam. Op 9 juni 1955 veroordeelde een krijgsraad in Yogyakarta twaalf RMS-ministers en twee militairen tot gevangenisstraffen van drie tot tien jaar.¹⁹⁹

Intussen was er in Nederland al het nodige voorgevallen. Eind 1951 was de missie-Supomo gearriveerd om namens de Indonesische regering met Nederlandse ministers te praten over de beëindiging van de Nederlands-Indonesische Unie.²⁰⁰ De hoop van het kabinet om tijdens de besprekingen ook het 'Ambonese vraagstuk' ter sprake te brengen, werd niet bewaarheid. Wel polste 'een zekere Picauly, die met de Indonesische delegatie in relatie zou staan', Molukse voormannen over het idee om terug te gaan naar Indonesië en daar een rol te spelen, onder meer in Nieuw-Guinea, wanneer Nederland daar zou zijn vertrokken. Hoewel de Molukse leiders in Nederland afwijzend reageerden, was Minuor er niet gerust op dat de verwijzing naar de 'Groot Maluku-gedachte' alle Molukkers onberoerd zou laten. Bovendien zouden dokter Nikijuluw en BPRMS-voorzitter Kaihatu wel oren hebben naar een autonoom Molukken binnen het staatsverband van Indonesië.²⁰¹ Toen in de loop van 1953 berichten verschenen over de bereidheid van Indonesië om Aceh een 'autonoom gebied' te laten worden, benadrukte Kaihatu tijdens een spreekbeurt in Dordrecht dat de Molukkers zich nooit tegen de soevereiniteitsoverdracht aan de Verenigde Staten van Indonesië hadden verzet en dat de RMS nog steeds genegen was als autonome deelstaat in een federaal Indonesië te worden opgenomen.²⁰² De politieke realiteit was echter dat sinds augustus 1950 de federale Verenigde Staten van

Indonesië waren verdwenen en dat de meeste RMS'ers na de proclamatie van de Republiek der Zuid-Molukken niet langer met autonomie genoegen namen.

De houding van het derde kabinet-Drees (1952-1956) tegenover de RMS week intussen niet af van die van zijn voorgangers: ondanks kritiek op Indonesië over het schenden van de afspraken rond het zelfbeschikkingsrecht, werd de RMS niet erkend.²⁰³ Op 26 oktober 1953 kondigde Drees in de ministerraad aan dat hij in de Tweede Kamer de kwestie-Ambon ter sprake wilde brengen om nog eens aan te geven wat de Nederlandse regering aan stappen had ondernomen. In die verklaring wilde Drees zeggen dat Indonesië 'in strijd met de RTC-afpraak' de deelstaat Oost-Indonesië onder de voet had gelopen. Na vermelding van de UNCI-rapporten en zijn telegram aan Natsir zou hij de conclusie trekken dat Nederland thans 'niets voor de vestiging van een zelfstandige Staat voor de Ambonnezen (kan) doen, tenzij men dit door geweld zou willen afdwingen'. De verklaring was klaarblijkelijk voor binnenlands gebruik. Opvallend was dat minister Joseph Luns (zonder portefeuille, Buiza/KVP) de verklaring niet ontraadde. Zijn collega Van Thiel had wel zorgen. Hij zei aan te nemen, 'dat het betoog van de Minister-President in de Kamer nog steeds gericht is op terugkeer van de Ambonnezen'.²⁰⁴ De verklaring leverde Drees een formeel protest op van de Indonesische regering.²⁰⁵

Door de komst van Manusama naar Nederland kreeg de RMS-beweging een nieuwe impuls. Door zijn aanwezigheid verloor de discussie over de mandaten van Lokollo en Nikijuluw elke betekenis. Manusama werd als *founding father* van de RMS door iedereen erkend als leider. Dat gold in het bijzonder voor de BPRMS. Dat zijn positie op dat moment sterk was, bleek onder meer toen hij in december 1953 als 'hoofd van de politieke Missie' een strijdfonds voor de RMS, het *Fonds Perjuangan RMS*, in het leven riep, met als directorium hemzelf, Lokollo en dokter Nikijuluw. Het doel was om binnen één jaar 60.000 gulden bijeen te brengen. Vrije Zuid-Molukkers die buiten Indonesië woonden, werden beschouwd als staatsburgers van de RMS en kregen een officieel bewijs van staatsburgerschap als ze aan het fonds bijdroegen. Wie niet kón betalen, kon ontheffing krijgen. Wie niet wilde betalen, werd geen staatsburger. De gevraagde bijdrage was één gulden per maand voor wie in een woonoord verbleef, af te dragen bij de kampraad. Bij een achterstand van twee maanden of bij het tekortschieten tegenover de kampraad kon de RMS-regering het bewijs van staatsburgerschap intrekken.²⁰⁶ De BPRMS-leden namen massaal deel aan het fonds, ook al ging dat niet altijd van harte. De sociale controle was groot, zeker omdat de kampraden doorgaans niet op de bijdragen bleven zitten wachten,

maar de barakken afgingen om het geld op te halen. Ook mensen die best bereid waren 'de strijd' te steunen, hadden soms moeite met de hoogte van de bijdrage, zeker omdat er geregeld extra inzamelingsacties bij kwamen.

Aan het bij aankomst opgelegde spreekverbod wenste Manusama zich niet te houden, tot grote ergernis van Drees en andere ministers. Het Indonesische Hoge Commissariaat in Den Haag vroeg Buitenlandse Zaken bij herhaling 'geëigende maatregelen' te treffen.²⁰⁷ Wilde plannen om Manusama in hechtenis te nemen of het land uit te zetten, werden echter niet uitgevoerd. Dat is opmerkelijk, want Manusama zat niet stil. Op 20 augustus 1954 richtte hij zich tot de secretaris-generaal van de VN met het verzoek de RMS-kwestie op de agenda te zetten van de Algemene Vergadering. Nederland was daar zeer ongelukkig mee, omdat Indonesië ongeveer tegelijkertijd bezig was in de VN steun te krijgen voor een tegen Nederland gerichte Nieuw-Guinearesolutie.²⁰⁸ Terwijl Luns, daartoe geprest door het Indonesische Hoge Commissariaat, actie tegen Manusama wenste, wist Van Thiel met succes zijn collega's ervan te overtuigen dat de RMS-leider met rust gelaten moest worden omdat hij in de kampen een matigende invloed had.²⁰⁹

Hoe verging het de Molukse belangenorganisaties in de periode 1953-1956? De BPRMS was en bleef de grootste organisatie. Zij bundelde de Molukkers die de RMS van Nikijuluw en daarna Manusama steunden en combineerde dat met belangenbehartiging. Wat ook bleef bestaan was de spanning tussen de BPRMS en de CRAMS. In de CRAMS zelf laaiden tegenstellingen op tussen Polhaupessy, die geneigd leek tot repatriëring naar Indonesië, en Siwalette, die de RMS en de strijd voor de KNIL-rechten centraal bleef stellen. Op 14 mei 1954 kwam het in het Vughtse woonoord Lunetten tot een botsing toen aanhangers van Polhaupessy in het badlokaal het Indonesische volkslied, 'Indonesia Raya', gingen zingen. Nadat Siwalette was ontslagen als secretaris van de CRAMS, richtte hij op 18 juli 1954 een nieuwe belangenorganisatie op, de *Partij Nasional Maluku Selatan* (Nationale Zuid-Molukse Partij/PNMS).²¹⁰ Deze kleine organisatie zou in de volgende jaren felle oppositie voeren tegen pogingen van de Nederlandse overheid om de relatie met de Molukse bevolkingsgroep te 'normaliseren'.

Van de BPRMS splitste zich in 1954 ook een groep af die een eigen organisatie stichtte: de Bond ex-KNIL-militairen op weg naar huis (Bond ex-KNIL). Op 21 juni 1954 werd in Lunetten het eerste bestuur geformeerd onder leiding van voorzitter P. Ayal en secretaris A.S. Salawono.²¹¹ De Bond ex-KNIL wilde geen bemoeienis met de RMS, maar stelde de 'KNIL-rechten' centraal, waarmee bedoeld werd: rechten die geclaimd werden op grond van hun status van militair. De Bond verweet de BPRMS een te meegaande houding tegenover het normalisatiebeleid van de Nederlandse overheid.

Het 'op weg naar huis' in de naam van de nieuwe organisatie onderstreepte het tijdelijke karakter van het verblijf. De Bond wilde repatriëren naar Indonesië, maar vroeg daarvoor veiligheidsgaranties: een overeenkomst tussen Nederland en Indonesië en begeleiding van het repatriëringsproces door de VN.²¹²

Pogingen tot remilitarisering

Doorgaans is werkgelegenheid een factor die integratie sterk bevordert. Het ontslag uit militaire dienst bij aankomst betekende wat dat betreft een serieuze kink in de kabel. Na hun ontslag werden de Molukkers 'verzorgd' door het rijk. Volwassenen kregen drie gulden zakgeld per week en kinderen twee gulden. Deskundigen op dit gebied hadden uitgerekend dat zij zo evenveel kregen als een geschoolde arbeider.²¹³ De beleving was anders. Sergeant E.P. Noya werd na aankomst met de *Atlantis* gekozen tot voorzitter van de kampraad van het woonoord Kazerne in Woerden. Zijn vrouw, A.M. Noya-Tuwannakotta, herinnert zich de eerste verjaardag van hun dochtertje Noor in Nederland:

'[...] dat mijn man daar met haar zat en dat mijn man tegen haar zei: "Pappa kan je geen verjaardagsfeestje geven, zoals Thom het gehad heeft". [...] We kregen die dag rijst met spinazie en een hard gekookt ei. En mijn man zat zo met Noor. Dat was voor het eerst dat ik mijn man heb zien huilen. Dus het was vreselijk voor mij. [...] Ik bedoel: een man laat zich nooit van zijn zwakke zijde zien, want hij is het hoofd van het gezin. Maar om een man met zijn dochter in zijn armen te zien huilen, omdat hij haar niks kon geven voor haar verjaardag, dat was voor mij heel erg.'²¹⁴

De Molukse militairen legden zich niet zomaar neer bij hun ontslag. De Molukse belangenorganisaties CRAMS en KRM, gesteund door Stichting Door De Eeuwen Trouw, kwamen in het geweer. Advocaat Van Rijckevorsel, die eerder met succes de onvrijwillige demobilisatie op Java via de rechter had weten tegen te houden, vocht bij het Militair Ambtenarengerecht in Den Haag het ontslag aan. Namens sergeant-majoor Saptanno²¹⁵ stelde Van Rijckevorsel dat de Molukse militairen hun KL-status dienden te behouden totdat ze op de plaats van hun keuze zouden zijn aangekomen. Hij baseerde zich daarbij op het Hatta/Hirschfeld Memorandum, waarin afspraken waren gemaakt over de opheffing van het KNIL en de tijdelijke overgang naar de KL was geregeld. Landsadvocaat D.J. Veegens stelde zich

op het standpunt dat de militaire ambtenarenrechter niet bevoegd was uitspraak te doen, omdat de Molukkers na hun ontslag uit het KNIL geen militaire ambtenaren meer waren 'in de zin van de Militaire Ambtenarenwet van 1931'. Ook bestreed hij de koppeling tussen ontslag en definitieve bestemming.²¹⁶

Op 26 november 1951 verklaarde het Militair Ambtenarengerecht het ontslag uit militaire dienst nietig. De vreugde bij de KRM-aanhang was groot, evenals de consternatie bij de Nederlandse overheid. Bij de CRAMS leidde het behaalde succes tot twijfels, omdat men bang was dat remilitarisering de RMS-strijd zou belemmeren.²¹⁷ De Staat besloot in hoger beroep te gaan. Toch hield men er ernstig rekening mee dat het vonnis in hoger beroep bevestigd zou worden. Op 11 februari 1952 vergaderde de ministerraad uitvoerig over de te nemen stappen. De Molukkers zouden in dat geval onmiddellijk onder de krijgstucht moeten worden gesteld en de woonoorden zouden de status van militaire kampementen krijgen. De voorraad uniformen werd op peil gebracht en benoemingsbrieven voor de commandanten van de kampen werden voorbereid. Generaal-majoor Scholten, die op dat moment als HAWIN verantwoordelijk was voor de Ambonezenzorg, zou weer in actieve dienst geroepen worden en de commandant worden van de Molukse eenheden. Een dagorder lag klaar, waarin de chef van de Generale staf, luitenant-generaal B.R.P.F. Hasselman, de Molukse militairen (weer) welkom heette bij de Koninklijke Landmacht.²¹⁸ De dagorder bleef in de la want op 4 maart 1952 verklaarde de Centrale Raad van Beroep de ambtenarenrechter niet bevoegd en het ontslag bleef gehandhaafd.²¹⁹

Men kan zich afvragen waarom de regering na alle voorbereidingen tot remilitarisering de Molukkers niet vrijwillig terugnam in het leger. Die vraag werd gesteld door het Tweede-Kamerlid J.A.H.J.S. Bruins Slot (ARP). In de ministerraad sprak minister C. Staf (Oorlog en Marine/CHU) af te antwoorden dat de regering hiertoe niet bereid was om vooral politieke redenen: 'De Ambonnezen zijn asylzoekenden; het is dan politiek gevaarlijk hen op te nemen in de Koninklijke Landmacht.'²²⁰ Hij erkende dat de regering door de rechter gedwongen had kunnen worden de Molukkers te remilitariseren, maar dat zou een noodoplossing zijn geweest.²²¹

Belangrijke ambtenaren, zoals Scholten en Werner, lieten bij herhaling weten dat remilitarisering de enige oplossing was. Werner:

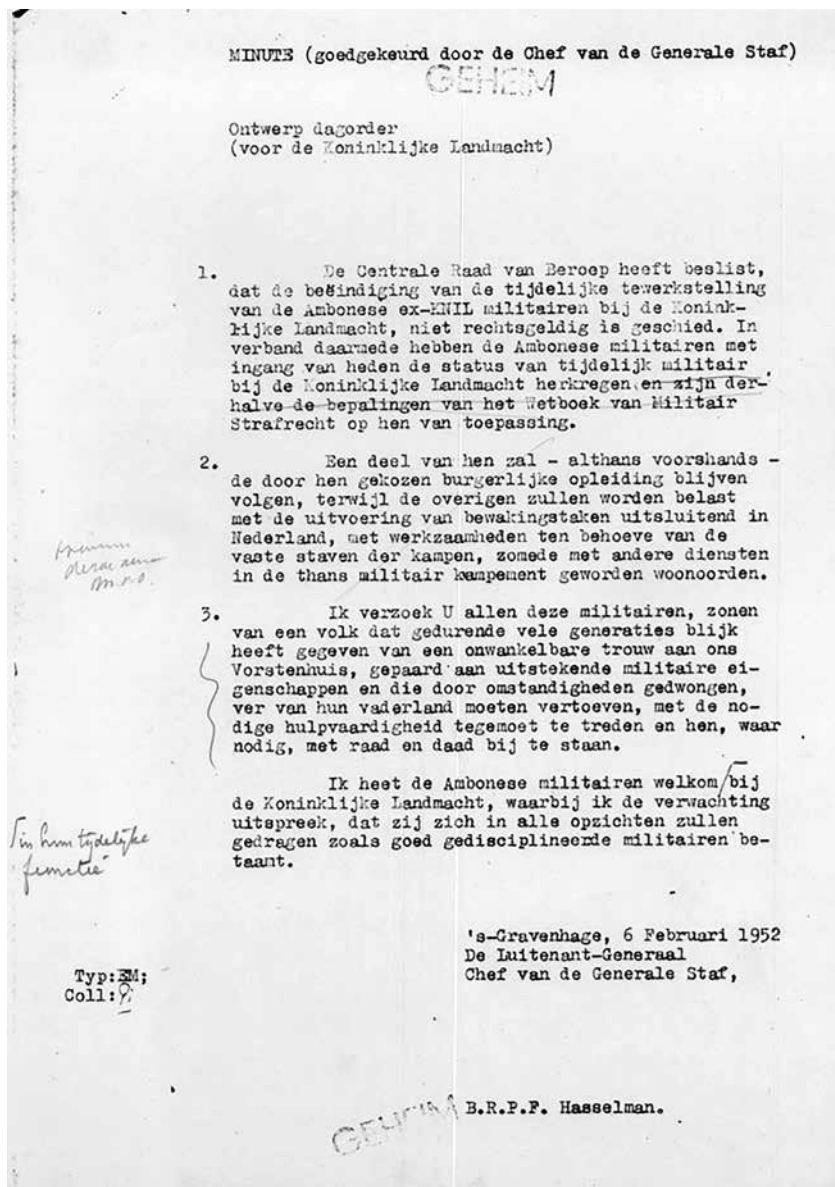
'Persoonlijk blijf ik van mening, dat verreweg het beste zou zijn, dat deze militairen, die van huis uit militair zijn en dit het liefst willen blijven, ook hier in militaire dienst worden genomen. Ik ken de politieke bezwaren, die hiertegen worden aangevoerd, maar voor zover ik hierover

een oordeel mag uitspreken, voel ik deze niet zo zwaar aan. Het is in zekere zin onbegrijpelijk, dat, wanneer Europa zich bewapent tegen een komende agressie deze groep beroepsmilitairen gedemilitariseerd wordt gehouden.’²²²

Molukse leiders met hun advocaat voor het gebouw van het Ambtenarengerecht (en de Raad van Beroep) in Den Haag, 26 november 1951. Op de voorste rij v.l.n.r.: onbekend, dominee A.Z. Sahetapy, onderwijzer Th.O. Kuhuwael, advocaat K. van Rijckevorsel, sergeant-majoor D. Lilipaly, sergeant E. Thenu. Tussen Kuhuwael en Van Rijckevorsel is sergeant-majoor J. Hitipeuw zichtbaar (met sigaret), tussen Van Rijckevorsel en Lilipaly: sergeant D.N. Loppies, en tussen Lilipaly en Thenu: sergeant D. Wattimury. (MHM.)

Na de uitspraak van de Centrale Raad van Beroep was voor de overheid de terugkeer in de krijgsmacht van de baan. Toch werd serieus gezocht naar mogelijkheden om de Molukse militairen in Defensiesfeer weer aan het werk te krijgen. Er waren nogal wat bewakingstaken waarmee de Molukse militairen belast konden worden. Daarom werden de mogelijkheden verkend van een bewakingscorps, ook al zou dat geen militaire status krijgen. Aanvankelijk was er van Molukse kant bijval voor het plan. Wittermans, die ten tijde van de discussie over het Burgerbewakingscorps onderzoek deed in de Molukse gemeenschap, constateerde dat het idee met instemming werd ontvangen. Ook ‘vertegenwoordigers van nationalistische organisaties’ betuigden openlijk hun instemming.²²³ Het plan werd voorgelegd aan het kabinet, dat er uiteindelijk mee akkoord ging.²²⁴

Ontwerp-dagorder waarin de chef van de Generale Staf de Molukkers opnieuw welkom heet in de krijgsmacht ingeval het proces over het ontslag door de Staat verloren zou worden, februari 1952. (Nationaal Archief.)

Toch kwam er een kink in de kabel toen de hoofdbesturen van CRAMS en BPRMS deelname aan het korps afhankelijk gingen stellen van het inwilligen van een aantal politieke eisen. Zo zou het korps Zuid-Moluks

Bewakingscorps moeten gaan heten en moest een deel van de lonen overgemaakt worden naar de Verenigde Staten en andere landen ter ondersteuning van de RMS. Toen de regering daartoe niet bereid bleek, was het plan tot mislukken gedoemd.²²⁵ De kwestie was nu zo beladen dat weinig Molukkers het zich konden veroorloven zich nog aan te melden. Deelname aan het korps zou immers ontrouw betekenen aan 'de strijd': 'De individuele keuze werd in principe gezien als een keuze tussen loyaliteit en ontrouw aan de gemeenschappelijke zaak.'²²⁶ In de ministerraad werd meegedeeld dat ongeveer honderd, overwegend Zuidoost-Molukse kandidaten zich aangemeld hadden. Dat aantal was te beperkt om de oprichting van het korps te rechtvaardigen.²²⁷

In de loop van 1953 deed Van Rijckevorsel een poging om de Molukse ex-KNIL-militairen toch nog het leger in te loodsen. Op 6 maart 1953 stuurde hij de notitie 'Militaire tewerkstelling Ambonese oud-KNIL-militairen' aan de Nederlandse regering. Zijn voorstel was om artikel 63,2 van het Wetboek van Militair Strafrecht toe te passen, op grond waarvan gewezen militairen vrijwillig konden worden gebruikt 'tot enige militaire dienst'. Secretaris-generaal Werner adviseerde minister Van Thiel aan zijn collega van Oorlog voor te stellen om op zeer beperkte schaal te beginnen met het aantrekken van bijvoorbeeld vijftig man en naar aanleiding van de ervaringen eventueel verder te gaan.²²⁸ Minister Staf liet echter weten de militaire tewerkstelling van Molukse oud-KNIL-militairen onaanvaardbaar te vinden. Hij zei zo veel bewakingspersoneel niet nodig te hebben en vond ook dat de 'afwijzing' van het Burgerbewakingscorps niet beloond mocht worden met een voor hen gunstiger oplossing.²²⁹

In de strijd van de Molukse militairen met de Nederlandse overheid over de demilitarisering is één route bewust niet gekozen: de stap naar de civiele rechter om schadevergoeding te eisen voor het plotselinge ontslag uit militaire dienst. Volgens deskundigen zou zo'n civiele procedure kansrijk zijn geweest. Later zou Van Rijckevorsel verklaren dat die mogelijkheid afgewezen was omdat de militairen dan hadden moeten berusten in hun ontslag.²³⁰ Uit een brief uit 1953 blijkt dat hij de Molukse militairen nog om een andere reden de gang naar de burgerrechter had ontraden. In een civiele procedure zouden de achterstallige lonen weliswaar kunnen worden opgeëist, maar het gevaar bestond dat de overheid de kosten van verzorging vanaf de aankomst in Nederland zou verrekenen. Van Rijckevorsel vreesde dat dit nadelig zou uitpakken voor 'gewone' soldaten.²³¹

Het ontslag uit militaire dienst bij aankomst betekende niet alleen dat nagenoeg het gehele mannelijke deel van deze groep zijn baan verloor, maar ook dat er geen vervangend werk was waarvoor zij waren opgeleid.

Balans

Het is niet gemakkelijk de Molukkers die in 1951 als groep naar Nederland werden overgebracht te typeren. Zij waren geen repatrianten. Hun komst naar Nederland betekende immers geen terugkeer naar wat hun moederland was geweest; dat gold overigens ook voor velen die wel tot de repatrianten werden gerekend. Anders dan bij de repatrianten ging men er bij de Molukkers echter van uit dat hun verblijf in Nederland slechts zeer tijdelijk zou zijn. Hun tijdelijke overbrenging had alles te maken met het beroep van militair dat de meeste Molukse mannen bij aankomst hadden. Eenmaal aangekomen in Nederland, bleven zij echter geen militaire beroepsgroep, maar werden zij uit de dienst ontslagen. Zij werden werkloze burgers.

Ook al waren zij in militair verband overgebracht en was formeel geen sprake van een vlucht uit Indonesië, toch vertoonde de groep veel trekken van een ballingengemeenschap. Het was het streven naar een eigen staat, de *Republik Maluku Selatan*, die ze ervan weerhield terug te keren naar Indonesië en hen daar ook niet welkom deed zijn. Het was dan ook niet vreemd dat in kringen van de Verenigde Naties de mening opgeld deed dat de Molukkers in Nederland ballingen waren die onder het nieuwe Vluchtelingenverdrag vielen. Vanwege het belang dat de Nederlandse regering hechtte aan een spoedig vertrek van de Molukse groep was die vluchtelingenstatus voor haar onbespreekbaar. Om diezelfde reden was integratie in Nederland ook niet aan de orde: Molukkers mochten geen onderdeel worden van de Nederlandse samenleving en werden daarom uitdrukkelijk geïsoleerd gehuisvest. Zijzelf hadden daar over het algemeen geen moeite mee, omdat ook zij uitgingen van een (zeer) tijdelijk verblijf. Molukkers waren *displaced persons*: zij waren verplaatst, maar niet op hun plaats.

De besluitvorming ten aanzien van het ontslag in de ministerraad verliep nogal rommelig: nadat in de ministerraad ontslag prematuur was verklaard en een ambtelijke commissie was belast met het onderzoeken van de consequenties van een eventueel ontslag, ging deze commissie ervan uit dat de ministerraad al tot ontslag had besloten. Door aanvaarding van de ambtelijke nota werd het ontslagbesluit vervolgens impliciet genomen. Ook bij de argumentatie voor het ontslag was sprake van inconsequenties. Het kabinet ging er aanvankelijk van uit dat de belofte aan Indonesië om Molukkers niet operationeel in te zetten slechts betrekking had op Nieuw-Guinea. Dat veranderde toen Molukkers het ontslag gingen aanvechten en de regering de belofte aan Indonesië daartegen in stelling bracht. Daardoor was er, hoewel niet eens consequent, sprake van niet-operationaliteit waar ook ter wereld.

5. Het woonoord als wachtkamer, 1951-1956

‘Op weemoedige toon praatten ze over vroeger, over de hoop die ze hadden naar Ambon terug te kunnen als de Belanda’s eindelijk weg waren, over de pijn om de kinderen die de Jappenkampen niet hadden overleefd en over de bange dagen van de Vrijheidsoorlog. “Weet je nog, Amelia? Dat Soekarno’s mannen onze dorpen vanuit zee beschoten? Ik maakte mezelf steeds wijs dat ik de karabijnen van Fons en Noes hoorde als onze kerels terug gingen schieten. Oh die smerige, rotte Belanda’s! Het is allemaal hun schuld dat wij nu een hekel aan de Javanen moeten hebben!”’ (Frans Lopulalan)¹

Eind 1953 waren de meeste Molukkers op basis van etniciteit of het lidmaatschap van een bepaalde belangenorganisatie (her)verdeeld over de woonoord. De strijd tegen het ontslag uit militaire dienst was gestreden en verloren. Het perspectief van een snelle terugkeer naar de Molukken verschoof steeds meer naar de toekomst. In 1971 schreef onderzoeker Hans van Amersfoort: ‘De Molukkers waren afgezet op een tussenstation, waar geen enkele trein meer langskwam.’² Maar noch de Molukkers, noch de Nederlandse regering hadden de dienstregeling goed in hun hoofd. Daarom bleef iedereen nog jaren wachten op de trein die niet kwam en kreeg het woonoord de functie van wachtkamer.

Het leven in de kampen

Voor kinderen waren de woonoord een plezierige omgeving waaraan later met weemoed werd teruggedacht. Door de afgelegen ligging van de meeste kampen in bosrijke gebieden was er speelgelegenheid te over.³ Zanger Aïs Lawalata over zijn jeugd in het Vughtse woonoord Lunetten:

‘Het kampleven in Vught in die oude barakken was voor ons als kinderen heel gezellig. Er zaten altijd jongelui met gitaren en ze hadden bandjes.’⁴

Voor volwassenen was het woonoord een heel wat complexere situatie. Velen van hen denken er dan ook met gemengde gevoelens aan terug. Met beperkte woonruimte en overbevolkte kampementen waren de ex-militairen en hun gezinnen al op Java vertrouwd, maar hier in Nederland kwam daar het koude klimaat bij. Daardoor was leven buiten de barak, in

de openlucht, een groot deel van het jaar niet mogelijk. De dag zien door te komen was een ernstig probleem. Op Java was na de soevereiniteitsoverdracht het vinden van een zinvolle tijdsbesteding al moeilijk geweest, maar de militaire routine van exerceren en wachtlopen had dat nog enigszins opgevangen. Hoewel militaire appels en exercities ook in Nederland nog enige tijd plaatsvonden, was daarmee de dag niet gevuld. Het nietsdoen leidde tot veel ruzies:

‘[...] van alle kanten kwamen er dan mensen naar mijn vader toegesnel, die als kampoudste de taak op zich had genomen ruzies te sussen. Hij bleef dan een poosje weg, nadat hij de schone kleren waarin hij zich thuis altijd kleepte verwisseld had voor werkkleding. Als hij dan thuiskwam liep hij rechtstreeks naar de brede plank boven ons bed, waar hij een zorgvuldig gesloten kist bewaarde. Hij opende de kist, wierp er een slag-, steek- of soms ook een vuurwapen in en zette hem dan met een harde smak weer terug op de plank. Ook kwam hij wel eens mopperend terug; dan legde hij omstandig aan mijn moeder uit dat hij een van de heethoofden een paar klappen had moeten geven om de ruzie te beëindigen. Het slachtoffer kwam dan meestal na verloop van tijd bij ons binnen om bedremmeld zijn excuses aan te bieden. Echt ontstemd was mijn vader als er een vrouw bij de ruzie betrokken was, zoals tante Bath die moeiteloos een klewang tevoorschijn toverde. Zij was niet tot bedaren te brengen, en mijn vader moest al zijn krachten aanwenden om haar tussen zijn armen geklemd te houden. Ondertussen trapte ze hem blauwe knieën en schenen. Over de schouder van mijn vader heen spoopte ze haar geschrokken slachtoffer de meest kleurrijke scheldwoorden en vloeken in het angstige gezicht.’⁵

Von Benda-Beckmann en Leatemia-Tomatala constateren dat veel Molukse vrouwen buiten het politieke geruzie probeerden te blijven, maar daar natuurlijk wel mee geconfronteerd werden. Er waren echter ook vrouwen die zich nadrukkelijk wél met politiek bemoeiden. Zij waren lid van vrouwenorganisaties die nauw verbonden waren met de CRAMS (*Ina Toeni*) en de BPRMS (KIMS), maar die organisaties was geen lang leven beschoren.⁶ Veel belangrijker waren de kerkelijke vrouwenorganisaties: de *Federatie Ibu Kristen Indjili Maluku* (Federatie van Christenvrouwen, FIKIM, van de GIM) en de *Kaum Ibu* (Vrouwenvereniging, van de NGPMB). Deelnemen aan de activiteiten van beide organisaties vroeg veel tijd en diende voornamelijk ter ondersteuning van het kerkelijk leven.

Gezin rond de tafel in een barak ergens in Zeeland, omstreeks 1955. (MHM.)

Terugblikkend zeggen vrouwen van de eerste generatie dat de beginjaren in Nederland heel zwaar zijn geweest. Het huishouden vroeg, onder de primitieve omstandigheden van toen, veel van hen. Dat zou pas veranderen in de jaren zestig, toen het inkomen steeg en zij huishoudelijke apparaten konden kopen.⁷ Wat hun erg dwarszat, was het ruimtegebrek bij het toenemen van het aantal kinderen, de geldnood en de voor hen vreemde omgeving, waar bovendien een taal gesproken werd die velen niet konden verstaan.

Maar tegenover deze negatieve herinneringen staan ook positieve: het was een gezellige tijd met 'een bepaald soort saamhorigheid':

'Er was dan wel roddel en achterklap, iedereen wist alles van elkaar, er waren enorme ruzies, maar men feestte en rouwde samen, er was altijd hulp als die nodig was en men kon in- en uitlopen bij iedereen.'⁸

Ontwikkelingen op gezins- en familieniveau

Over de relatie tussen mannen en vrouwen in de Molukse gemeenschap komen uit interviews tegenstrijdige beschrijvingen naar voren. Zeker is dat zowel christelijke als islamitische Molukkers bij aankomst in Nederland vrij algemeen vonden dat de man het hoofd was van het gezin. Daarbij verwees men naar de *adat* en naar religieuze bronnen.⁹ Rodgers constateerde in 1953 bij zijn rondgang door de woonoorden:

‘De positie van de Ambonese vrouw is niet laag te noemen. Ook het pak slaag, dat de Ambonese man zijn echtgenote wel eens geeft bij een echtelijke onenigheid, doet hier niets aan af. Het is meestal de vrouw, die de portemonnaie beheert. De meeste van mijn zegslieden erkenden dit. Toch staat de man in hoger aanzien. Zo zal een vrouw zich niet in het gesprek van mannen mengen. Bij verscheidene gezinnen, waar ik ten eten werd genodigd, gingen de vrouwen niet tegelijk met de mannen aan tafel, zij bleven wel in hetzelfde vertrek, doch alleen om de mannen te bedienen.’¹⁰

De vraag wie besliste in essentiële kwesties krijgt een minder eenduidig antwoord dan de vraag wie formeel het gezinshoofd was. In Indonesië was het doorgaans de vrouw die het inkomen beheerde. Dat was ook in Nederland het geval, toen men daar weer geld ging verdienen.¹¹ Het gaf vrouwen binnen het gezin handelingsruimte. Terwijl mannen in hun belangenorganisaties het hoogste woord voerden en de vrouwen tamelijk onzichtbaar bleven, was hun mening soms doorslaggevend. Een aardig voorbeeld is het verhaal van sergeant-majoor Saptенno, een van de leiders van de Molukse militairen in Malang en degene die in Nederland naar de rechter stapte om het ontslag aan te vechten. Hoofdstuk 3 verhaalde al hoe hij voor zijn ondergeschikten het besluit nam om naar Nederland te gaan. In een interview vertellen zijn kinderen dat aan dit resolute besluit het een en ander was voorafgegaan. Sam Saptенno:

‘Moeder heeft mij later verteld hoe pa twijfelde om te gaan. Hij had vrienden die overgingen naar het Indonesische leger. Moeder hakte de knoop door, omdat ze vond dat de toekomst van de kinderen in Nederland beter gewaarborgd zou zijn. Uiteindelijk was hij het daar helemaal mee eens.’¹²

Daartegenover staan overigens getuigenissen van vrouwen die volledig verrast werden door het besluit van hun echtgenoot om aan boord te gaan.

Over het algemeen vonden de vrouwen eerder hun draai dan de mannen. Volgens Abuys en Martin kwam dat mede doordat het takenpakket van vrouwen, waar ter wereld ze ook waren, weinig veranderde. Bovendien waren ze soldatenvrouwen, die gewend waren zich snel aan te passen aan een nieuwe omgeving.¹³ Frieda Souhuwat-Tomasoa vertelt hoe verschillend haar ouders reageerden op de ontwikkelingen waarmee zij geconfronteerd werden:

‘Mijn vader was een heel sterk principieel man, maar als anderen hem daarmee dwarszaten, dan kon hij niet laveren om anderen tot andere

gedachten te brengen. Mijn vader was te strak, te formeel. Mijn moeder was een zeer principiële vrouw, maar wist daarmee om te gaan; mijn moeder kon dat. Mijn moeder kon zich goed aanpassen en toch uiteindelijk bereiken wat ze wou.”¹⁴

In de beginperiode was de baby- en kindersterfte hoog. In woonoord Schattenberg overleed in de tweede helft van 1951 9,5 procent van de 146 geboren. Dat was hoger dan het Nederlandse gemiddelde. In een onderzoek naar deze verschillen schreven vier artsen, waaronder de huisarts van Lunetten (dokter J. de Lima), dat de Molukse bevolkingsgroep in Indonesië een veel hoger sterftecijfer had gehad dan na aankomst in Nederland. Wel wezen deze artsen op sociale problemen, onvoldoende hygiëne en aanpassingsproblemen op het gebied van de voeding in de woonoorden.¹⁵

Opvoeding

Molukse kinderen kregen over het algemeen een strenge opvoeding.¹⁶ De militaire achtergrond van de gemeenschap werd hier duidelijk zichtbaar. Er was sprake van een ‘bevelshuishouding’: kinderen hoorden hun ouders onvoorwaardelijk te gehoorzamen. Wie dat niet deed, kon straf verwachten. Die was over het algemeen heftig en stond vaak ook in geen verhouding tot de overtreding. Wie schuttingtaal gebruikte, kon er bijvoorbeeld op rekenen een lepel sambal te moeten verorberen.¹⁷ Er werd veel geslagen en niet alleen met de blote hand. Een beruchte straf was het ‘pompen’. Julia Snell: ‘Met twee handen moest ik beide oorlellen vasthouden, door de knieën buigen en weer omhoog komen.’¹⁸ Dat moest vele keren worden herhaald. Sommige straffen waren vernederend, bijvoorbeeld als kinderen naakt voor de deur werden gezet¹⁹, of als meisjes werden kaalgeschoren.²⁰ Soms hadden straffen een regelrechte relatie met verhoortechnieken uit het KNIL. Zo bericht Roders over een vader die zijn zoon ophing aan zijn duimen, zodat zijn tenen nog maar net de grond raakten, om hem vervolgens een pak slaag te geven met een leren riem. De reden was een klacht van school over het gedrag van de jongen. Aanleiding voor het Molukse schoolhoofd om voortaan uiterst voorzichtig te zijn met klachten over leerlingen.²¹

Slechte cijfers op school zijn het ergste wat de kinderen overkomen kan. De ouders zijn er nl. van overtuigd, dat alle kinderen leren kunnen en een slecht cijfer kan volgens hun dan ook alleen het gevolg zijn van plichtsverzaking. De straf die er op volgt is verschrikkelijk.²²

Niet alle straffen vonden genade in de ogen van de andere woonoordbewoners. Men sprak schande van extreme straffen, zoals bij het hiervoor gegeven voorbeeld. Toch greep de omgeving zelden in.

In tegenstelling tot wat men in de soldatengemeenschap zou verwachten, was de moeder in een aantal gevallen strenger dan de vader.²³ Von Benda-Beckmann en Leatemia-Tomatata noemen het in 1992 opmerkelijk hoe vergoelijkend kinderen achteraf over de ervaren lijfstraffen spreken: 'Het was wel erg, maar zij beseffen dat hun ouders het vaak zo moeilijk hadden en dat hun niets anders overbleef.' Ze zeggen geen blijvende schade van hun strenge opvoeding te hebben geleden.²⁴

De seksuele opvoeding was tamelijk beperkt. Snell vertelt dat seksualiteit zowel thuis als op school een precair onderwerp was.²⁵ Dat werd merkwaardigerwijs gecombineerd met wat Bartels een 'open en directe houding tegenover seks' noemt: men zag seks als iets plezierigs, zowel voor vrouwen als voor mannen, maar in het openbaar erover praten was er niet bij. Er was nauwelijks sprake van seksuele voorlichting.²⁶ Meisjes werden doorgaans erg beschermd opgevoed.²⁷ Jongens konden gemakkelijker dan de meisjes ontsnappen aan de sociale controle, zeker als ze niet-Molukse vriendinnen kregen. Er was sprake van een dubbele moraal: seks voor het huwelijk werd jongens niet aangerekend, terwijl meisjes geacht werden hun maagdelijkheid te behouden tot ze getrouwd waren. Zo werden tegenstrijdige signalen uitgezonden, die Bartels als volgt verklaart:

'De meerderheid onderwerpt seksueel gedrag aan strikte beperkingen en hecht grote waarde aan echtelijke trouw – soms op een bijna starre manier. Zij erkennen tegelijkertijd echter hun eigen menselijkheid als het gaat om seksualiteit en staan vrij tolerant tegenover degenen die het slachtoffer worden van hun eigen zwakheid.'²⁸

Gemengde huwelijken

Eerder werd opgemerkt dat een substantieel deel van de vrouwen die in 1951 met de Molukse transporten naar Nederland kwamen van niet-Molukse afkomst was. Het betrof 716 vrouwen, 27,5 procent van alle echtgenotes. Rinsampessy meldt dat deze niet-Molukse vrouwen voornamelijk afkomstig waren van de eilanden Java, Timor en Bali, met daarnaast Menadonese en Chinese vrouwen.²⁹ Von Benda-Beckmann en Leatemia-Tomatata schrijven:

'Onder de twee eerste generaties zijn er door huwelijk en adoptie vrouwen, en een enkele keer ook mannen, bij de Molukse gemeenschap gaan

behoren die zelf van andere streken in het voormalig Nederlands-Indië afkomstig zijn. Deze vrouwen zijn, doordat ze zich voor een groot deel hebben aangepast aan de Molukse gebruiken, zeer sterk geïntegreerd in de Molukse samenleving. Dat neemt niet weg dat sommigen het gevoel hebben niet als volwaardige Molukkers aangezien te worden.³⁰

Ook na aankomst in Nederland bleef het verschijnsel van gemengde huwelijken bestaan, alleen van nu af doorgaans in de vorm van Moluks-Nederlandse paren. Tot 1 januari 1959 werden in Nederlandse woonoorden 430 huwelijken voltrokken. Daarvan hadden 131 een gemengd karakter (30,5 procent): 116 Molukse mannen trouwden met een Nederlandse partner en 15 Nederlandse mannen huwden een Molukse vrouw.³¹ Gezien het genoemde aantal is duidelijk dat deze cijfers alleen betrekking hadden op de na aankomst in Nederland gesloten gemengde huwelijken. De niet-Molukse partners van vóór de aankomst waren inmiddels voor de statistieken Moluks geworden.

Frederik Hendrik (Dick) Salarony met zijn Nederlandse bruid Lena Cornelia Liplijn, 14 november 1952. Zij gaan wonen in woonoord Koudekerke in Zeeland. (MHM/coll. fam. Salarony.)

Vanwege het mannenoverschot in de Molukse groep is het niet vreemd dat meer mannen dan vrouwen met een niet-Molukse partner huwden.³² Vrouwen werden als regel opgenomen in de familie (*mata rumah*) van de man. Molukse vrouwen met een niet-Molukse partner kwamen door hun huwelijk letterlijk en figuurlijk buiten de Molukse gemeenschap te staan. In tegenstelling tot Nederlandse vrouwen vestigden Nederlandse mannen zich maar zelden in een woonoord. Bovendien verdween de Molukse familienaam. Dat creëerde veel weerstand aan Molukse kant.³³ Toch verlieten ook veel Nederlandse vrouwen met hun gezinnen na enige tijd de woonoorden, omdat de primitieve omstandigheden en de sociale controle hun te veel werden. Bartels wijst er overigens op dat veel niet-Molukse partners zich aangetrokken voelden tot de Molukse cultuur en de warmte en gezelligheid van het familieleven, óók als ze 'buiten' gingen wonen. Anti-Nederlandse opmerkingen en discriminatie van Molukse kant werden daarbij op de koop toe genomen.³⁴ Veel niet-Molukkers namen het geloof van hun Molukse partner over en werden lid van een Moluks kerkgenootschap.³⁵

'Rassenvermenging' was in de jaren vijftig, maar ook later nog³⁶, iets waarmee veel mensen het moeilijk hadden. Dat gold zowel voor Molukkers als voor Nederlanders.³⁷ Schapenk, die in 1958 dertig Vughtenaren ondervroeg over contacten met Molukkers, kreeg van 26 respondenten te horen dat zij het spelen van hun kinderen met Amboneze leeftijdsgenootjes 'normaal' vonden, terwijl er maar vijf positief antwoordden op de vraag of zij toestemming zouden verlenen voor het huwelijk van hun kind met een Ambonees. Schapenk voegde daaraan zelf toe:

'Ik stel mij hier op het standpunt van de zending met haar eeuwenlange ervaring, gemengde huwelijken als ongewenst te beoordelen. Niet uit hoofde van een kastepolitiek, maar uit medelijden met de nakomelingen uit deze huwelijken. Er zijn reeds grote aantallen mensen op de wereld, die het praedicaat "displaced persons" dragen.'³⁸

Wellicht speelde deze negatieve houding tegenover gemengde huwelijken ook een rol bij de passieve opstelling van het Commissariaat van Ambonezenzorg (CAZ) tegenover de slechte rechtspositie van Nederlandse vrouwen die met een Molukker trouwden. Door hun huwelijk met een 'vreemdeling' verloren zij namelijk de Nederlandse nationaliteit. W. Schols, CAZ-inspecteur van het district Zuid, meldde deze consequentie aan het hoofdbureau. Zijn brief werd door een van de afdelingshoofden (S. Lont) voorzien van een kanttekening die aangaf niet te hoeven reageren vanuit hun positie: 'Hr. Logeman, Het

ligt u.h.v. niet op onze weg ons hierin te mengen', om vervolgens te worden opgeborgen.³⁹

Het CAZ

Hiervoor kwam het CAZ al enkele keren terloops ter sprake. Het was de ambtelijke organisatie die generaal Scholten verving. Na diens vertrek in november 1952 als HAWIN waren de burgers weer aan de beurt. Gepleit was voor 'een eenhoofdig burgerlijk bestuur'. Dit advies werd grotendeels opgevolgd. Er kwam een commissaris van Ambonezenzorg die blijkens de instellingsbeschikking de volgende taak kreeg:

'de huisvesting en de maatschappelijke verzorging van tijdelijk hier te lande in woonoorden verblijvende Ambonezen.'⁴⁰

De commissaris had een eigen dienst ter beschikking: het Commissariaat van Ambonezenzorg (CAZ).⁴¹ Het begrip 'maatschappelijke verzorging' zou in de praktijk betekenen dat de Molukkers het CAZ op nagenoeg alle terreinen van het leven tegenkwamen. Allerlei taken die tot dan toe door afzonderlijke diensten (HAWIN, DMZ, DUW) waren vervuld, werden ondergebracht bij het CAZ, al gebeurde dat niet altijd onmiddellijk. Zo zou het tot 1956 duren voordat de DUW het materieel beheer van de woonoorden geheel aan het CAZ had overgedragen. Ook personeel van die diensten ging over naar het CAZ. Dat gold bijvoorbeeld voor de administrateurs, die betaalmeester op districtsniveau werden. De DUW-beheerders (en enkele controleurs voegden zich in 1956 bij het CAZ. Al eerder was bepaald dat zij voor een deel van hun taken verantwoording verschuldigd waren aan de CAZ-inspecteurs.

De eerste commissaris van Ambonezenzorg werd J. van Ringen, tot dan toe adjunct-directeur van de DUW. Hij werd door een van zijn medewerkers getypeerd als 'een socialist in hart en nieren, maar met een sterk autoritaire inslag'. Zijn adjunct werd luitenant-kolonel b.d. J.F. Logeman, tot dan toe Scholtens tweede man. Daarvóór had hij bij Minuor gediend, evenals zijn voormalige ranggenoot L.P.E. Kloprogge, die onder meer tot taak kreeg de Molukkers te registreren. Secretaris van het CAZ werd P.A. Lanting, een oud-resident afkomstig van DMZ.⁴² Het CAZ had koloniale trekjes. In de organisatie was sprake van een raciale rangorde. De mate van gekleurdheid was van invloed op de onderlinge verhoudingen. Zo verklaarde oud-CAZ-medewerker J.F. de Bruin in 1991:

‘Oud-resident Lanting, 100 procent blank, voelde zich – bewust of onbewust – mijlener verheven boven de lichtgekleurde overste Logeman.’

Overste Klopogge was ‘iets donkerder’ dan Logeman en daarom ook ‘iets lager’ in de CAZ-hiërarchie.⁴³

Het Commissariaat bestond uit drie niveaus: het Commissariaat zelf als onderdeel van het ministerie van Maatschappelijk Werk, een tussenniveau bestaande uit drie districten, met daaronder de woonorden. Het CAZ kende op centraal niveau aanvankelijk zes secties. De organisatie ontleende veel aan de opzet van de DUW: de sterk hiërarchische structuur, de indeling in secties en districten en het systeem van inspecteurs, controleurs en beheerders.⁴⁴ Toch bleef binnen het CAZ sprake van verschillende ‘bedrijfsculturen’, voortgekomen uit de diensten waarvan taken en personeel oorspronkelijk afkomstig waren. Zo vertoonde Sectie 3 (Geestelijke, culturele en sociale zorg) de meeste overeenkomst met DMZ, terwijl Sectie 2 (Huisvesting), ook binnen het CAZ zelf, gold als ‘de DUW-poot’. Sectie 5 was verantwoordelijk voor de medische verzorging van de Molukkers in de woonorden. Aan het hoofd stond een medisch adviseur. Onder hem viel de staf van de kampziekenhuizen in Lunetten/Vught en Schattenberg/Westerbork. Sectie 5 werd in 1958 opgeheven.⁴⁵ Opvallend is dat het CAZ geen sectie werkgelegenheid had, waarover later in dit hoofdstuk meer.

Een vreemde eend in de bijt van het CAZ was de groep sociaal verzorgsters. Direct na de aankomst van de Molukkers in Nederland kwam vanuit diverse organisaties hulpverlening op gang.⁴⁶ De oprichting van het CAZ bracht met zich mee dat aan een dergelijke hulpverlening nauwelijks meer behoefte bestond. Toch ging een aantal hulpverleners door met het bezoeken van de woonorden. Een van hen was M.H. gravin Van Limburg Stirum (‘Marietje’), die al in 1950 hulpacties had georganiseerd voor Ambon. Met haar charitatief werk in de Molukse woonorden bezorgde zij het CAZ nogal wat hoofdbreken. Zij was impulsief, emotioneel en trok zich weinig aan van ambtelijke of juridische barrières. Zo vond zij het geen probleem om tegen het vonnis van een kinderrechtster in te gaan.⁴⁷ Om de activiteiten van dit soort hulpverleners onder controle te krijgen werd bij Sectie 3 het korps sociaal verzorgsters in het leven geroepen. Mevrouw Van Limburg Stirum werd een van hen, maar zou in haar weinig ambtelijke houding blijven volharden.⁴⁸

Naast de secties op centraal niveau kende het CAZ drie districten onder leiding van een inspecteur. Elke inspectie had de beschikking over een of meer adjunct-inspecteurs, een controleur op het terrein van arbeidszaken, sociaal werk(st)ers en een betaalmeester. Op lokaal niveau waren beheerders

verantwoordelijk voor de woonoorden. De functie van kampleider werd bij de start van het CAZ opgeheven.

De commissaris van Ambonezenzorg ressorteerde rechtstreeks onder de secretaris-generaal van het ministerie van Maatschappelijk Werk. Dat was tot 1 november 1969 Ph.H.M. Werner, voorheen inspecteur-generaal van het Rijksarbidsbureau (RAB). Bij de oprichting van het CAZ kwam een einde aan de adviserende taak van de interdepartementale 'Kleine Ambon-Commissie'. Wel kwam er op 29 mei 1953 een nieuwe adviescommissie op het terrein van 'het culturele en sociale werk en voorlichting onder de Ambonezen in de woonoorden'. Zij adviseerde met name Sectie 3 van het CAZ en stond onder het voorzitterschap van J. Schipper, lid van de Eerste Kamer voor de ARP. De commissie bestond uit door de overheid benoemde Molukkers en Nederlanders (met name vertegenwoordigers van de Nederlandse kerken).⁴⁹

Achtergebleven

De contacten tussen Molukkers in Nederland en in Indonesië waren in de eerste jaren na aankomst in Nederland minimaal. De afwijzing van de RMS door de Indonesische overheid en de verslechterende relatie tussen Nederland en Indonesië bemoeilijkten dat contact en droegen bij tot het ontstaan van het probleem van de 'achtergeblevenen'. In de Molukse gemeenschap gaan verhalen rond over gezinsleden die destijds bij het vertrek uit Indonesië moesten worden achtergelaten. Zo zouden ouders maar drie kinderen naar Nederland hebben mogen meenemen. Joop Teterissa:

'Mijn ouders hadden vier kinderen achter moeten laten in Indonesië. Vader had gehoord dat er maar drie kinderen mee mochten naar Nederland. Ons gezin telde negen kinderen, dus dat was een afschuwelijk probleem. Op verantwoording van een Molukse sergeant-majoor hebben ze er uiteindelijk vijf durven meenemen, maar vier moesten achterblijven. Die scheiding heeft mijn ouders verschrikkelijk veel pijn gedaan.'⁵⁰

In zijn algemeenheid is dit verhaal snel te weerleggen door verwijzing naar de passagierslijsten van de boten waarmee de Molukkers in 1951 aankwamen. Die lijsten bevatten talrijke kinderrijke gezinnen. Dat wil echter niet zeggen dat individuele verhalen over achtergelaten gezinsleden niet kloppen. Alleen minderjarige ongehuwde zoons en ongehuwde dochters van welke leeftijd dan ook mochten mee naar Nederland. Gehuwde kinderen, volwassen zoons, pleegkinderen en andere 'afhankelijke familieleden' mochten niet

mee.⁵¹ Ook bij de groep verwanten die formeel wel mee mocht, waren echter achterblijvers. Piet Aheluheluw kwam in 1951 naar Nederland met zijn broer, zus, zwager en hun zoon. Zijn vader was in 1943 door de Japanners gevangengenomen en onthoofd:

‘Mijn moeder kreeg geen toestemming om op de boot te stappen, want een paar kinderen van de weduwen hadden wat uit het magazijn gestolen. De leiding besloot daarop dat weduwen niet naar Nederland mochten. Mijn moeder bleef met mijn zusjes achter, in de hoop dat wij veilig zouden zijn.’⁵²

Hoewel dit soort schrijnende gevallen algemeen bekend zijn, is lang aangenomen dat het slechts om enkele achterblijvers ging. Dat is niet waar. Elke boot die in Nederland aankwam had onvolledige gezinnen bij zich. Zowel het Nederlandse Hoge Commissariaat in Jakarta als het Indonesische leger wist van aanvang af dat het om substantiële aantallen ging.⁵³ Leden van deze onvolledige gezinnen maakten bij aankomst melding van de achterblijvers in de hoop dat hereniging met hen snel een feit zou zijn. Ook belangenorganisaties vroegen aandacht voor deze kwestie. Dat bleek ijdele hoop. Bijna drie jaar gingen dit soort meldingen van bureau naar bureau, van afdeling naar afdeling, van departement naar departement.⁵⁴ Pas op 15 januari 1954 informeerden de ministers Van Thiel en Luns (zonder portefeuille, buiza/KVP) de ministerraad dat in 1951 naar schatting 150 vrouwen en 350 kinderen in Indonesië waren achtergebleven.⁵⁵ Het achterblijven was volgens beide ministers deels vrijwillig en deels onvrijwillig geschied. De belangrijkste reden voor vrouw en kinderen om vrijwillig achter te blijven was dat zij ervan uitgingen dat het verblijf in Nederland maar zeer tijdelijk zou zijn. Kinderen konden zo bijvoorbeeld hun school afmaken.⁵⁶ De snelle vertrekprocedure was de voornaamste oorzaak van het onvrijwillige achterblijven. Tussen besluit en inscheping zat heel weinig tijd. Wie niet aanwezig was, miste letterlijk de boot.

Leentje Sahertian was een van de achterblijvers. Al in november 1951 vroeg haar man, korporaal H. Tetelepta, met haar herenigd te mogen worden. Toen hij geen antwoord kreeg, herhaalde hij zijn verzoek in september 1952. De zaak kwam in beweging toen Leentje zelf in 1954 aanklopte bij het Nederlandse Hoge Commissariaat in Jakarta. Op 5 augustus 1954 stuurde deze instantie een telex naar Nederland met het verzoek tot gezinshereniging. De ministeries van Buitenlandse Zaken en Maatschappelijk Werk bogen zich over de materie en concludeerden dat onvrijwillig achtergebleven gezinsleden recht op hereniging hadden. Vrijwillig achtergebleven gezinsleden hadden – ‘zuiver juridisch gezien’ – dat recht niet,

‘doch gelet op het wezen en de maatschappelijke betekenis van het gezin, en voorts in aanmerking genomen de destijds in Indonesië door Nederlandse militaire autoriteiten gedane toezeggingen betreffende de mogelijkheid tot het financieel ondersteunen van achtergebleven gezinsleden uit inkomsten in Nederland (welke mogelijkheid niet is verwezenlijkt) bestaat er voor de Nederlandse overheid een morele verplichting om gezinshereniging mogelijk te maken.’

Omdat ‘de algemene doelstelling van het Ambonezenbeleid’ terugkeer van alle Molukkers naar Indonesië was, wilden Van Thiel en Luns bij voorkeur de gezinshereniging in Indonesië laten plaatsvinden. Toch lieten zij deze mogelijkheid ook in Nederland open. Verder hielden zij er rekening mee dat sommige partners vanwege de lange scheiding hun eigen weg waren gegaan en hereniging niet meer zouden wensen. Vandaar de eis dat beide partners om de hereniging zouden verzoeken. Bij de behandeling in de ministerraad bleken de ministers J.G. Suurhoff (Sociale Zaken en Volksgezondheid/PvdA), H.B.J. Witte (Volkshuisvesting en Bouwnijverheid/KVP) en premier Drees problemen te hebben met gezinshereniging in Nederland:

‘De Minister-President zou geen overwegend bezwaar hebben tegen het laten overkomen van de vrouw Leentje Sahertian. [...] Men zal echter niet gezinsleden moeten gaan ‘opsporen’ in Indonesië.’⁵⁷

Alleen minister Jelle Zijlstra (Economische Zaken/ARP) koos nadrukkelijk voor een andere opstelling: hij vond het ‘moreel niet verantwoord om het gescheiden zijn van het gezin te gebruiken als prikkel om naar Indonesië terug te keren’. Uiteindelijk ging de ministerraad akkoord met het voorstel: Leentje zou naar Nederland mogen komen als vaststond dat ze echt met Tetelepta getrouwd was. In soortgelijke gevallen zou op dezelfde manier worden gehandeld.⁵⁸

Daarmee leek deze kwestie eindelijk opgelost. Maar niets was minder waar. Vanaf 1954 zouden zich telkens weer nieuwe omstandigheden voordoen die de gezinshereniging van veel achtergeblevenen onmogelijk maakten. Na de Nederlandse bewees ook de Indonesische bureaucratie meester te zijn in het rekken van procedures.⁵⁹ Aanvankelijk oefende Buitenlandse Zaken (de ministers Luns en J.W. Beyen⁶⁰) grote druk uit op het Nederlandse Hoge Commissariaat in Jakarta om de herenigingsoperatie nu snel af te wikkelen. Toen de Nederlands-Indonesische diplomatieke betrekkingen echter steeds meer onder druk kwamen te staan en uiteindelijk zelfs verbroken werden vanwege de Nieuw-Guineakwestie⁶¹, werkte de Nederlandse betrokkenheid

contraproductief. Betrokkenen kregen het advies om zelf naar de Indonesische Immigratiedienst te gaan. Dat bleek slechts weggelegd voor diegenen die al in Jakarta waren. Voor velen die op de Molukken verbleven, bleek dat niet uitvoerbaar.

Documenten in het CAZ-archief maken aannemelijk dat in de periode 1956-1966 ongeveer veertig personen daadwerkelijk naar Nederland kwamen (tien echtgenotes en dertig kinderen). In latere jaren zouden daar nog 43 personen bij komen.⁶² Leentje Tetelepta-Sahertian arriveerde met haar dochter in 1957, zes jaar na de eerste aanvraag.⁶³

Naarmate de tijd voortging, bleken in Nederland opeenvolgende ministers van Justitie (A.Ch.W. Beerman, Y. Scholten, beiden CHU) en I. Samkalden, PvdA) steeds minder geneigd aan de gezinshereniging mee te werken. Zij vonden het vreemd om dit na zo veel jaren nog toe te staan, terwijl voor repatrianten ('waaronder vele van Nederlandse herkomst') en spijtoptanten een restrictief toelatingsbeleid gold.⁶⁴ De opeenvolgende ministers Klompé (KVP) en mevr. J.F. Schouwenaar-Franssen (VVD) van Maatschappelijk Werk wisten het besluit uit 1954 echter overeind te houden, onder meer door te wijzen op het geringe aantal betrokkenen (maximaal 100 tot 125 personen) en de onrust die herroeping van het besluit onder Molukkers zou veroorzaken.⁶⁵

Dat er omstreeks 1965 nog 100 tot 125 personen op gezinshereniging wachtten, tekent het slepende karakter van de operatie. Toen het CAZ in 1970 werd opgeheven, was het proces nog steeds gaande. Deze taak ging over naar de afdeling Ambonezen van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk⁶⁶ en zou niet meer worden afgerond.

De vraag dringt zich op waarom de omvang van de herenigingsproblematiek door de jaren heen zo weinig publieke aandacht heeft gekregen. Waarschijnlijk heeft daarbij meegespeeld dat een aantal gezinsherenigingen uiteindelijk niet is doorgegaan omdat partners van elkaar vervreemdden, in de loop der jaren nieuwe relaties aangingen en opgroeiende kinderen ervoor kozen in Indonesië te blijven.⁶⁷ Uit de (onvolledige) administratie van het CAZ over de 'achtergeblevenen' blijkt dat de herenigingsverzoeken voor 26 echtgenotes en 53 kinderen op enig moment werden ingetrokken en dat vier echtgenotes en acht kinderen ontkenden een dergelijk verzoek ooit te hebben gedaan. Daarnaast wordt bij een aanzienlijk aantal andere gevallen aangetekend dat de aanvragers na indiening van het verzoek geen activiteiten meer hadden ontplooid om tot realisatie ervan te komen of dat achtergebleven partners niet gereageerd hadden op brieven uit Nederland. Daarbij heeft het verstrijken van zo veel jaren ongetwijfeld een rol gespeeld. Waarschijnlijk voelden veel betrokkenen zich *malu* (van schaamte vervuld)

vanwege hun eigen rol of die van hun gezinsleden. De Nederlandse en Indonesische bureaucratie ontliepen daardoor verdiende kritiek.

Mochten ze niet werken of wilden ze niet?

De situatie in het onderwijs bleef gedurende de jaren 1953-1956 nagenoeg ongewijzigd. Dat gold niet op het terrein van de werkgelegenheid. Daar vonden veel Molukkers al snel hun weg naar de arbeidsmarkt. Dat is een opzienbarende constatering, omdat de literatuur⁶⁸ tot nu toe vrij algemeen vermeldde dat Molukkers na aankomst in Nederland enige tijd niet mochten werken. Van Amersfoort maakte hier in 1971 bijvoorbeeld melding van. Volgens hem zouden de vakbonden van de regering de verzekering hebben gevraagd,

‘dat de ex-militairen niet als concurrenten op de arbeidsmarkt zouden verschijnen in het toen nog economisch zwakke, met werkloosheid kampende, Nederland’.⁶⁹

Eerder – in 1959 – had de Commissie-Verwey-Jonker het wat voorzichtiger geformuleerd door te stellen dat arbeidsdeelname van Molukkers aanvankelijk ‘niet tegengegaan, maar mede met het oog op het toentertijd bestaande overschot aan Nederlandse arbeidskrachten ook niet aangemoedigd’ was.⁷⁰ Deze formulering is correct, al camoufleert ze wel weer de actieve pogingen van het Rijksarbeidsbureau om de Molukkers tot eind 1953 zoveel mogelijk van de reguliere arbeidsmarkt weg te houden.

Het standpunt dat Molukkers geweerd dienden te worden van de arbeidsmarkt, speelde een rol bij de voorbereidende besprekingen over hun opvang in Nederland. Op 13 februari 1951, toen de eerste boten met Molukkers nog onderweg waren, concludeerde de interdepartementale Amboncommissie, dat Molukkers niet ingeschakeld moesten worden in het Nederlandse arbeidsproces. Het beleid zou moeten zijn om arbeid naar de kampen te brengen, om de Molukkers voor te bereiden op hun burgerbestaan in Indonesië en om ‘de reeds bestaande arbeidsschuwheid’⁷¹ aan te pakken. De Commissie was dus van mening dat Molukkers wel moesten werken, maar niet op de reguliere Nederlandse arbeidsmarkt. Over een krappe arbeidsmarkt of druk van de vakbeweging werd niet gesproken. De verwachte tijdelijkheid van het verblijf gaf hier de doorslag.⁷²

Op 19 februari 1951 opperde minister J. in ’t Veld (Wederopbouw en Volkshuisvesting/PvdA) in de ministerraad het idee om de Molukkers zoveel

Seizoensarbeid bij boeren in de omgeving van woonoord Medemblik. (MHM.)

mogelijk te werk te stellen bij de DUW. Het plan werd verder uitgewerkt en kwam medio april 1951 terug in het kabinet.⁷³ Van dwang of het actief weghouden van de reguliere arbeidsmarkt was echter geen sprake. De Nota-Kiveron, die het kabinet op 26 februari 1951 aanvaardde als basis voor het opvangbeleid, sprak niet meer over uitsluiting van de Nederlandse arbeidsmarkt. De nota bleef overigens nogal vaag over arbeidsdeelname. Van speciale wettelijke voorzieningen, zoals arbeidsplicht, werd vooralsnog afgezien.⁷⁴ Het DUW-plan zou uiteindelijk niet doorgaan wegens gebrek aan belangstelling van de kant van de ex-KNIL-militairen, die in plaats daarvan besloten hun ontslag aan te vechten.

Waar Molukkers wel belangstelling voor hadden, waren de zogenoemde 'kampdiensten', zoals werk in de keuken, bij de geneeskundige dienst, de administratie en de brandweer. Vanaf het begin werden zij hierbij ingeschakeld, al betrof het volgens Wittermans aanvankelijk alleen posities 'van een ondergeschikt karakter'. In Schattenberg (Westerbork) waren ze typisten, schoonmakers, verplegers en verpleegsters. De enige 'hogere' functie was die van boekhouder van het ziekenhuis.⁷⁵ Al snel kwam daarin verandering en vonden ook Molukse artsen, leerkrachten en koks emplooi in de woonoorden. Los van iedere overheidsbemoeienis vonden veel Molukkers zelf de weg naar de Nederlandse arbeidsmarkt. Zij gingen op zoek naar aanvullend inkomen (naast hun zakgeld) en vonden werk bij boeren

(seizoenarbeid) of thuiswerk (bijvoorbeeld voor conservenfabrieken).⁷⁶ Werkgevers bleken veel belangstelling voor hen te hebben. In de Betuwe was veel werk in de kersenpluk. Dat had tot gevolg dat Molukkers uit het hele land naar de woonoorden in de Betuwe trokken en daar logeerden.⁷⁷ Niet alleen seizoenarbeid leverde Molukkers echter werk op. Al direct na aankomst van de eerste schepen werd in de ministerraad gemeld dat enkele ondernemingen, waaronder Bata, Molukse werknemers wilden hebben. Minister-president Drees vond het 'wenselijk het verrichten van arbeid door de Ambonnezen op allerlei manieren te bevorderen'.⁷⁸ In diverse delen van het land vond een aanzienlijk aantal al snel de weg naar ongeschoold werk, bijvoorbeeld in de textiel-, tabaks- en conservenindustrie.⁷⁹ Ook in de metaalsector (scheepsbouw) vonden Molukkers werk.⁸⁰ Roders meldt dat in 1953 'het overgrote deel van de mannen, althans in de zomer en de herfst, werkzaam (was) in een of andere tak van bedrijf'.⁸¹ Nederlandse werkgevers en Molukse werkzoekenden bleken elkaar gemakkelijk te kunnen vinden. De vraag naar Molukse seizoenarbeiders overtrof volgens Roders zelfs het aanbod. Persoonlijk contact en advertenties in lokale bladen waren de zoekkanalen.⁸²

Hoe kan het dan dat het idee dat Molukkers aanvankelijk niet mochten werken zo wijdverbreid is? Politici, ambtenaren, vakbondsleiders, onderzoekers en Molukkers zelf hebben bij herhaling van dit werkverbod melding gemaakt. De verklaring moet gezocht worden in de rol van de voor de arbeidsbemiddeling verantwoordelijke instantie, het Rijksarbidsbureau.⁸³ Inspecteur-generaal van het RAB was in 1951 de eerdergenoemde Ph.H.M. Werner. Als voorzitter van de Commissie ter bestudering van het Indo-Europese vraagstuk speelde hij eerder een belangrijke rol in de discussie over de opvang van repatrianten uit Indonesië. Willems zegt daarover dat de Commissie-Werner ervoor heeft gezorgd

'dat het officiële restrictieve toelatingsbeleid werd gelegitimeerd. Boven-dien versterkte zij het denken in verschillende categorieën Nederlanders, daarmee de angst aanwakkerend voor het binnenhalen van potentiële asociale. In een poging een criterium voor selectie te vinden kreeg het onderscheid tussen westers en oosters georiënteerde Nederlanders extra reliëf'.⁸⁴

Dit riep verzet op van de gezamenlijke kerken, die vonden dat alle Indische Nederlanders als volwaardige staatsburgers behandeld moesten worden. Vernietigend was de kritiek van het ARP-Tweede-Kamerlid J. van Baal, die de commissie verweet uit te gaan 'van een rassenleer, die in wezen van die

van Hitler en Alfred Rosenberg niet veel verschilt'. Hij doelde daarmee op het standpunt dat oosterse Nederlanders in Nederland niet zouden kunnen aarden, als gevolg van 'erffactoren van ongunstige aard, die voortkomen uit het Indonesische voorgeslacht'. Van Baal: 'Dit oordeel stempelt de Indonesiërs tot een minderwaardig ras.'⁸⁵

Eerder werd beschreven dat Werner een van de meest fervente voorstanders was van de tijdelijkheidsoptie voor Molukkers. Zij waren slechts tijdelijk in Nederland en zouden terug moeten naar Indonesië. Zijn hierboven weergegeven opvattingen over oosterse Nederlanders golden in versterkte mate voor Molukkers zonder bloedbanden met Nederland: zij zouden al helemaal niet hier kunnen aarden. Dat Molukkers de Nederlandse arbeidsmarkt zouden mogen betreden, vond hij in strijd met de tijdelijkheidsgedachte. Toch kon Werner niet voorbijgaan aan de politieke realiteit: de ministerraad had zich duidelijk vóór arbeidsdeelname van Molukkers uitgesproken. Een werkverbod zat er niet meer in. De interdepartementale Amboncommissie, die eerder voorstander was geweest van een werkverbod, constateerde op 13 april 1951, toen nog maar twee schepen met Molukkers waren binnengelopen, 'dat momenteel geen directe maatregelen ter beschikking staan om tewerkstelling te verhinderen'. De omstandigheid dat Indonesiërs, en dus óók Molukkers, als Nederlander behandeld moesten worden, betekende dat zij geen werkvergunning nodig hadden en dat de mogelijkheden tot het uitoefenen van dwang of het opleggen van sancties beperkt waren.⁸⁶

Werner gaf de strijd nog niet op. Hij realiseerde zich dat arbeidsbureaus zich niet geheel aan hun bemiddelende taak zouden kunnen onttrekken. Zijn voorstel was om een passieve houding aan te nemen:

'Dit wil zeggen, dat de Ambonnezen niet worden opgezocht en geanimeerd om zich op een arbeidsbureau te laten inschrijven, zodat een arbeidsbureau tegenover een werkgever kan zeggen, dat het geen aanbod heeft ingeschreven.'⁸⁷

Voorts deed hij zijn minister, A.M. Joekes (Sociale Zaken en Volksgezondheid/pvdA) enkele keren ideeën aan de hand om de tewerkstelling van Molukkers beperkt te houden:

'dat Ambonnezen slechts dan in het vrije bedrijf worden tewerkgesteld, wanneer geen Nederlandse arbeidskrachten beschikbaar zijn (hetgeen nogal eens voorkomt bij seizoenwerk in de landbouw) en het mogelijk is om dagelijks terug te keren naar het kamp, waar zij zijn gehuisvest.'⁸⁸

Dit laatste was een belangrijk middel om de Molukse arbeidsdeelname te 'begrenzen'. De meeste woonoorden lagen in gebieden met een beperkt arbeidsaanbod. Werner wilde met deze bepaling voorkomen dat Molukkers spontaan zouden wegtrekken naar regio's met een ruimer aanbod. De door hem voorgestelde voorkeursbehandeling voor Nederlandse werkzoekenden ten nadele van Molukkers was juridisch onhoudbaar: Indonesiërs moesten immers als Nederlanders behandeld worden. In zijn circulaire aan de gewestelijke arbeidsbureaus kwam deze bepaling dan ook niet voor.⁸⁹ Wel zou hij het argument in incidentele gevallen blijven gebruiken. Dat gebeurde bijvoorbeeld toen de directeur van het Gewestelijk Arbeidsbureau in Middelburg Werner vroeg hoe hij moest reageren op een brief van de nv Koninklijke Maatschappij 'De Schelde'. Deze scheepswerf had van eerste luitenant J.J.M. Veltman het verzoek gekregen ongeveer vijftig Molukse ex-politiemannen werk te verschaffen. Het betrof leden van de *Barisan Polisi Negara* die door Veltman als verstekeling op de *Kota Inten* naar Nederland waren gesmokkeld en in Schattenberg verbleven.⁹⁰ Het antwoord van Werner luidde:

'[...] dat het thans geen bezwaar meer ontmoet Ambonnezen in het arbeidsproces in te schakelen, mits het betrokkenen mogelijk is iedere avond in hun kamp terug te keren en door hun werkzaam zijn geen Nederlanders gedupeerd worden. De in Uw brief bedoelde groep Ambonnezen zal niet aan de eerstgenoemde voorwaarde kunnen voldoen, zodat reeds om die reden van het aanbod van de heer Veltman geen gebruikgemaakt kan worden.'⁹¹

Veltman had de directie van 'De Schelde' gevraagd in 'legering' van de politiemensen te voorzien. Werner wees dat dus af. Veltman liet zich daardoor niet ontmoedigen. Hij kreeg steun van onverwachte zijde, want op 17 september 1951 zette minister-president Drees vraagtekens bij de vestigingsverplichting:

'Spreker heeft voorts gelezen, dat de Ambonnezen geen werk kunnen aanvaarden, als zij niet in hun kamp blijven wonen. Nu kans op spoedige terugkeer naar Indonesië niet meer zo groot schijnt, vraagt spreker zich af, waarom men Ambonnezen, die een werkgever ver buiten het kamp kunnen vinden, het kamp niet zal laten verlaten.'⁹²

Veltman slaagde erin werk te vinden in Kinderdijk, bij twee scheepswerven (J&K Smit en L. Smit & Zonen) en een constructiebedrijf (Kloos). Het initiatief had de steun van HAWIN Scholten.⁹³ Op het terrein van de fabriek Smit

Elektro in Slikkerveer, waar ook een paar politiemensen gingen werken, diende een grote bedrijfsloods als onderkomen. Op 2 januari 1952 verhuisden 26 politiemensen naar Slikkerveer. In de daaropvolgende maanden zouden anderen nog volgen. De loods werd al snel omgedoopt tot Kamp Q en erkend als woonoord met Veltman als kampleider.⁹⁴

Uit het voorgaande blijkt dat de Nederlandse regering Molukkers nooit een werkverbod heeft opgelegd, maar dat het Rijksarbeidsbureau onder leiding van Werner wel degelijk de mogelijkheden tot werken heeft trachten te beperken. Dat verklaart waarom Molukkers uit Schattenberg zeggen dat zij aanvankelijk niet mochten werken.⁹⁵ In Drenthe was weinig werkgelegenheid en de vestigingsverplichting maakte werk op grotere afstand onmogelijk. Per woonoord waren de mogelijkheden verschillend. Dat bemerkte Piet Raja Boean, toen hij verhuisde van Beenderribben naar Elst:

‘Toen we op het kamp kwamen werd ons door de mensen daar meteen gevraagd of we wilden werken. Dat verbaasde ons, want werken mochten we niet’. Bewoners van kamp Snodenhoek werkten bij boeren in de omgeving op het land. ‘Wij wilden graag werken, we hadden ons al een jaar verveeld’.⁹⁶

Het wekt verbazing dat het RAB ondanks duidelijke signalen uit de ministerraad dat zij zo veel mogelijk Molukkers aan het werk zou willen laten

Arbeiders bij staalconstructiebedrijf Kloos in Kinderdijk, omstreeks 1955. Deze Molukkers zijn oud-leden van het politiekorps van de deelstaat Oost-Indonesië en zijn gehuisvest in Kamp Q (Slikkerveer). (MHM/coll. W.J. Solissa.)

gaan, tot eind 1953 weinig coöperatief bleef. Dat trok de aandacht van de Tweede Kamer. Bij de behandeling van de begroting 1953 van Buitenlandse Zaken werd gevraagd of het juist was 'dat de regering zich er tegen verzet, dat Ambonnezen hier te lande worden tewerk gesteld'. Joekes' opvolger Suurhoff (PvdA) vroeg de voor Molukkers verantwoordelijke minister van Maatschappelijk Werk de vraag ontkennend te beantwoorden. De gewestelijke arbeidsbureaus, zo liet hij weten, verlenen Molukkers bij plaatsing alle medewerking. Er zat echter een addertje onder het gras. Hij voegde er namelijk de twee eerder vermelde voorwaarden aan toe: 's avonds terug naar het woonoord en voorrang voor Nederlanders, want 'Ambonnezen zijn tenslotte vreemdeling'.⁹⁷

Werner, inmiddels benoemd tot secretaris-generaal op Maatschappelijk Werk, moet met voldoening hebben vastgesteld dat zijn opvolgers zijn voorwaarden handhaafden en er zelfs een ministeriële handtekening onder kregen. Voor het eerst en, zoals nog zal blijken, voor slechts een paar maanden werd het 'Nederlanders eerst'-principe door de minister gesanctioneerd. Dat Suurhoff waarschijnlijk door zijn ambtenaren op het verkeerde been is gezet⁹⁸ en dacht slechts lopend beleid te beschrijven, doet niet ter zake. Toch betekenden deze twee voorwaarden geen werkverbod. Ze beperkten slechts de bemiddelingsfunctie van de arbeidsbureaus. Werkgevers en Molukkers gingen intussen gewoon door met afspraken over dienstverbanden.

Medio 1952, toen het ontslag uit militaire dienst juridisch niet meer ongedaan kon worden gemaakt, besloot het kabinet actief de mogelijkheden te onderzoeken van plaatsing van Molukkers in het bedrijfsleven. Daarbij dacht men in het bijzonder aan de mijnstreek en de scheepvaart.⁹⁹ Joekes vroeg directeur-generaal van het Rijksarbeidsbureau A.N. van Mill een onderzoek in te stellen.¹⁰⁰ De nota waarmee Van Mill antwoordde, bevatte dezelfde onwillige toon die eerder de nota's van Werner over dit onderwerp hadden gekenmerkt: Molukkers zouden voor het werk in de mijnen ongeschikt zijn en niet als bedienden op boten willen werken. Zijn conclusie luidde dan ook:

'Op het ogenblik is er voor het Rijksarbeidsbureau ter zake echter geen enkele taak. Dit is ook het gevoel van de Amboncommissie.'¹⁰¹

Dit leverde hem een geïrriteerde reactie op van Joekes:

'Het bovenstaande kan ik niet beschouwen als uitvoering van de door de Ministerraad genomen beslissing. De plaatsing van Ambonnezen in Z.Limburg kan ook plaatsvinden in andere bedrijfstakken dan in de mijnen.'

De minister verwees naar een brief van een Limburgs arbeidsbureau aan minister-president Drees met daarin de mededeling dat in Zuid-Limburg al een aantal Molukkers aan het werk was.¹⁰² Hij sommeerde zijn directeur-generaal na te gaan in welke bedrijfstakken belangstelling voor Molukse werknemers bestond en verder te onderzoeken of scheepvaartmaatschappijen hen wilden aannemen.¹⁰³ Het had een nieuwe circulaire aan de arbeidsbureaus tot gevolg, waarin de eerste vraag van de minister werd doorgegeven.¹⁰⁴ Het onderzoek bij de scheepvaartmaatschappijen werd mondeling aan de arbeidsbureaus van Amsterdam en Rotterdam voorgelegd. In de volgende jaren zou een aantal Molukkers inderdaad de weg naar de grote vaart vinden. *Pertemuan*, het blad van het CAZ, zou zeer regelmatig over deze schepelingen berichten.

Onderdeel van het verhaal dat Molukkers niet mochten werken, is de bewering dat de vakbeweging druk zou hebben uitgeoefend op het kabinet, waardoor een werkverbod zou zijn afgedwongen. De chroniqueur van het CAZ, A. de Man, vertelt in zijn nooit afgeronde verslag over de geschiedenis van het CAZ (in de laatste versie van 1970):

‘Van meetaf werd uitdrukkelijk gesteld, dat het om verschillende nader te noemen redenen niet in de bedoeling lag om de Ambonezen in het Nederlandse bedrijfsleven op te nemen. Een dergelijke inschakeling strookte niet met de gedachte van een spoedige terugkeer naar Indonesië, die op zijn beurt assimilatie ook op het arbeidsterrein ongewenst deed zijn. Daarnaast was in deze beginjaren de werkgelegenheid hier te lande nog niet groot en bestond er bij de vakverenigingen vrees voor werkloosheid onder de Nederlandse arbeiders bij een – in de toenmalige verhoudingen grote – toevloed van ongeschoolde arbeidskrachten.’¹⁰⁵

Volgens Nijland zou van druk inderdaad sprake zijn geweest, maar zonder het beoogde resultaat:

‘Ten aanzien van de factor arbeid was ook het standpunt van de drie Centrale Vakorganisaties van invloed. Zij brachten de onrechtvaardigheid der bevoorrechtiging bij de Overheid voor. Een verbod voor het verrichten van arbeid door de Ambonezen kon niet worden gegeven. Toch werd stimulering om in het arbeidsproces te treden niet gedaan in het begin van de eerste Fase. Ook dit was een voorstel van de Vak Centrales, waarschijnlijk ingegeven door het feit van een ruime arbeidsmarkt.’¹⁰⁶

Archiefonderzoek in het kader van deze studie heeft geen aanwijzingen opgeleverd dat de vakbeweging op het niveau van het kabinet, de minister

van Sociale Zaken, de Sociaal Economische Raad of de Stichting van de Arbeid deze kwestie aanhangig heeft gemaakt. Wel blijkt M.J. Daalder, inspecteur van het College van Rijksbemiddelaars, in december 1952 een bezoek te hebben gebracht aan Schattenberg naar aanleiding van klachten 'van werknemerszijde' dat Molukkers 'beneden de markt' werkten.¹⁰⁷ Daarover had de Stichting voor de Landbouw zich in de maand daarvoor beklagd.¹⁰⁸ Deze klacht betrof echter 'oneerlijke concurrentie' en was niet een poging om Molukkers weg te houden van de arbeidsmarkt.

Hoe verhoudt dit alles zich tot het verhaal dat Molukkers aanvankelijk niet wilden werken? Ook dat verhaal heeft slechts een beperkte geldigheid. Met name toen de processen tegen het ontslag uit militaire dienst nog speelden en er een reële kans leek te bestaan op remilitarisering, waren veel Molukkers niet bereid om op zoek te gaan naar een structurele burgerbaan. Veltman vermeldt in zijn brief aan 'De Schelde' een verbod van de delegatie-Aponno om dit soort banen te aanvaarden.¹⁰⁹ Seizoenarbeid, 'los werk' en werk in de kampen zelf gold niet als een potentieel beletsel voor het terugkrijgen van de militaire status. Eind juni 1951 concludeerde minister Peters van Minuor dat Molukkers nog niet veel werkten, noch in de kampen, noch bij de DUW. Begin augustus 1951 klaagde zijn collega Van Maarseveen dat de Molukkers tot dan toe geweigerd hadden aan het arbeidsproces deel te nemen.¹¹⁰ Die klacht was onterecht omdat, zoals hierboven al werd beschreven, nogal wat Molukkers de weg naar de Nederlandse arbeidsmarkt op eigen kracht gevonden hadden, terwijl bovendien anderen arbeid als kok of corveeër in de kampen hadden aanvaard. Toch bestond het idee dat Molukkers niet wilden werken. 'Werken willen de Ambonezen niet, en momenteel zitten ze in hun barakken duimen te draaien', aldus de Vughtse burgemeester Van Rijckevorsel in 1952.¹¹¹

Toch kan in het algemeen gezegd worden dat in de eerste jaren het vrijwillig aanvaarden van werk door Molukkers op weinig bezwaren stuitte van de omgeving. Daarnaast bestond begrip voor principiële werkweigeraars. Dat werd anders in 1956, toen Molukkers gedwongen werden werk te gaan zoeken. Het verzet daartegen was weliswaar massaal, maar van korte duur. Dit vormt het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

Alles overziend is één ding duidelijk: in de ministerraad is nooit negatief of terughoudend gereageerd op de toetreding van Molukkers tot de Nederlandse arbeidsmarkt. Wel waren er instanties, zoals het Rijksarbeidsbureau, die voor Molukkers de toegang tot de arbeidsmarkt trachtten te blokkeren. Dit leidde echter niet tot een werkverbod. Tegelijkertijd vonden in de periode 1952-1954 zo veel Molukkers werk, dat er in het kabinet en in de samenleving irritatie opkwam over 'dubbele betaling' (loon en verzorging), waarvan de

Molukkers profiteerden. Eind 1953 leidde dat tot pogingen van het Rijk om deze 'oneerlijke concurrentie' aan te pakken. Ongeveer tegelijkertijd kwam er een einde aan de passieve houding van het Rijksarbidsbureau, omdat de behoefte aan arbeidskrachten inmiddels flink was gegroeid.

Wat deed de regering om 'dubbele betaling' tegen te gaan? Al half september 1951 wees minister In 't Veld erop dat in het vrije bedrijf werkzame Molukkers hun loon mochten houden. Alleen werd hun zakgeld ingehouden. Minister Peters vond dat vreemd omdat al voor hun komst naar Nederland een rijksregeling bestond op grond waarvan mensen die door de staat gehuisvest en onderhouden werden 60 procent van hun eventuele inkomsten moesten afstaan. Deze regeling gold onder meer voor repatrianten. Ook op Molukkers was deze '60 procent-regeling' van toepassing, maar niemand had daarvan werk gemaakt.¹¹² Onderzoeker Roders:

'Deze Ambonezen werken tegen vergoedingen, die lager liggen dan een Nederlandse arbeider voor dezelfde arbeid zou ontvangen. Daar het zeer moeilijk is om hierop controle uit te oefenen ontduiken werkgever en werknemer alle geldende bepalingen. De werkgever boekt deze arbeiders niet in en geeft hun lagere lonen terwijl hij niet bijdraagt in de sociale lasten. De werknemers denken er niet over om te melden, dat zij ergens in loondienst zijn en betalen dus ook de 60 procent niet, die zij rechtens verplicht zijn voor kost en inwoning te betalen. Hun redenering is: dit geld hebben we zelf verdiend; dat de Nederlandse Regering ons zakgeld geeft komt ons rechtens toe; immers de Regering heeft een schuld aan ons af te lossen voor onze driehonderd jarige trouw. Het grootste deel van de Ambonezen wenst dan ook niet officieel in het arbeidsproces opgenomen te worden, daar zij anders ook de 60 procent moeten afdragen.'¹¹³

De ministerraad besloot dat aan de 60 procent-regeling de hand moest worden gehouden,¹¹⁴ maar in de praktijk kwam daarvan weinig terecht. Het CAZ had geen mensen die zich met arbeidsvoorziening bezighielden en het Rijksarbidsbureau handhaafde nog geruime tijd zijn passieve houding. Pas eind 1953 kwam daarin verandering. Het was de afdeling Sociale Bijstand en Complementaire Arbeidsvoorzieningen van het Rijksarbidsbureau, die zich afvroeg of het standpunt 'dat het R.A.B. de arbeidsbemiddeling van Ambonnezen niet stimuleert' moest worden bijgesteld.¹¹⁵ Zij had daarvoor drie argumenten: de negatieve effecten voor Molukkers van 'voortdurende ledigheid', de geschiktheid van een aantal Molukkers voor de arbeidsmarkt en 'het parasiteren op uitkeringen van de Werkloosheidswet' wegens afwezigheid van enige toetsing.¹¹⁶ In reactie op deze nota liet

plaatsvervangend directeur-generaal P. Knop weten de opstelling van het RAB te willen heroverwegen.¹¹⁷ Daar was alle reden toe, want intussen was de aandacht verschoven naar de vele Molukkers die zelfstandig de weg naar de arbeidsmarkt hadden gevonden. Eind 1953 waren dat er 1.078: 923 mannen en 155 vrouwen.¹¹⁸

Wat betreft de houding van de Molukkers tegenover arbeid is de overgang van 1953 naar 1954 geen cesuur van betekenis. Wie in 1953 niet wilde werken, deed dat over het algemeen ook een jaar later niet; wie zich in 1953 op de Nederlandse arbeidsmarkt had begeven, deed dat ook in 1954. De veranderingen vonden plaats aan Nederlandse kant. Begin 1953 trok W. Schols, inspecteur van het CAZ in het district Zuid, bij het hoofdbureau in Den Haag aan de bel.¹¹⁹ Hij waarschuwde commissaris Van Ringen dat er moeilijkheden zouden komen als actie zou uitblijven. Hij signaleerde twee, met elkaar conflicterende, problemen. Om te beginnen wees hij erop dat het gewenst zou zijn als de Molukkers 'geregelde arbeid' zouden kunnen krijgen. Het werken in de kampen zelf bood daartoe onvoldoende gelegenheid. Maar tegelijkertijd zei hij te beseffen dat systematische inschakeling van Molukkers op de Nederlandse arbeidsmarkt de consequentie zou hebben 'dat uiteindelijk door een uitbreiding van het aantal werkloze Nederlandse werknemers 's-Lands kas extra wordt belast'. Schols benadrukte dat de bestaande situatie in ieder geval niet gehandhaafd kon blijven. Bij Molukkers die op dat moment werk hadden, was sprake van dubbele inkomsten. Ze kregen loon, maar ontvingen tegelijkertijd kost en inwoning, kledingbonnen en zakgeld van de Staat. De algemene 60 procent-regeling werd op de Molukse bevolkingsgroep nauwelijks toegepast.¹²⁰ Schols bood daarom Van Ringen een ontwerp aan van een specifiek op Molukkers betrekking hebbende bijdrageregeling.

Den Haag nam dat ontwerp echter niet over. Wel werd beaamd dat een 'prikkel tot arbeid' belangrijk was tegen 'het zo fatale niets doen' en dat de dubbele beloning moest worden aangepakt. Verder werd vastgesteld dat de bestaande regeling voor een belangrijke groep Molukkers (gezins-hoofden) niet erg stimulerend was, omdat de inkomensverschillen met de niet-werkenden te gering waren.¹²¹ Na intensieve discussies over de hoogte van de in te houden bijdrage, het al dan niet handhaven van het zakgeld en mogelijke sancties, agendeerde uiteindelijk minister Van Thiel de Bijdrageregeling 1954 in de ministerraad. De reacties van zijn collega's waren niet onverdeeld positief. Minister-president Drees en minister J. van de Kieft (Financiën/PvdA) ergerden zich over het feit dat de oorspronkelijke regeling nooit was toegepast. Minister Suurhoff noemde de regeling 'aanmerkelijk beter [...] dan die voor werklozen' en vroeg zich af of de maatregel nu wél

uitvoerbaar zou blijken. Verder vond hij dat ‘men hiermede nog verder af [ging] van de gedachte, dat de Ambonnezen naar Indonesië terugkeren’. Van de Kieft viel hem daarin bij. Drees vond de regeling te royaal en vreesde bovendien precedentwerking. Hij doelde daarbij klaarblijkelijk op mogelijke eisen van repatrianten. Van Thiel verwachtte uit die hoek geen repercussies, ‘aangezien de Ambonnezen een bijzondere positie hebben, omdat zij naar Indonesië zullen terugkeren’. Hij slaagde erin zijn sputterende collega's over de streep te trekken: de ministerraad ging akkoord met de Bijdrageregeling. Drees nam een voorschot op de toekomst. Hij stelde

‘dat het voor de Nederlandse Staat bezwaarlijk is duurzaam de volledige verzorging van valide Ambonnezen op zich te nemen zonder dat deze verplicht zijn te werken’.

Hij stelde dan ook voor om ‘over enige tijd’ nog eens te bekijken of die verplichting zou kunnen worden opgelegd.¹²² Dat moment bleek gekomen op 16 april 1956, met de invoering van de ‘Zelfzorg’.¹²³ Daarover meer in het volgende hoofdstuk.

De 60 procent-regeling, zoals de Bijdrageregeling 1954 doorgaans genoemd werd, leidde niet tot het beoogde resultaat. Het inzetten door het CAZ van controleurs arbeidszaken¹²⁴ om de bijdragen te gaan innen had weinig succes. In het laatste kwartaal van 1954 kwam op grond van de 60 procentregeling (slechts) een bedrag van f. 343.009,- in kas.¹²⁵ Dat een groot deel van de Molukkers afdracht van inkomsten weigerde, blijkt uit de omvang van de posten ‘ingehouden zakgeld en kledingbonnen’: in dit kwartaal was dat respectievelijk f. 102.320,- aan zakgeld en f. 233.495,- aan kledingbonnen. Deze uitkeringen werden gestopt als sanctie op het niet afdragen van inkomsten, maar dat hielp niet. Het was voor veel Molukkers voordelig om de sancties te accepteren en het verdiende loon te houden. In 1955 liep de incasso van bijdragen dan ook scherp terug. De ontvangsten in het eerste kwartaal bedroegen nog maar f. 101.456,-.

Eerste stappen richting Nederlandse samenleving

Behalve de contacten van Molukkers met de Nederlandse omgeving door deelname aan onderwijs en arbeid, diende de vrije tijd zich aan als terrein waarop men elkaar tegenkwam. Met name op de gebieden van sport en muziek veroverden Molukkers al snel een plaats in de Nederlandse samenleving. Vanaf het begin trokken Molukse voetballers de aandacht.¹²⁶ Johan Huwae speelde

Moluks fluitorkest tijdens de opening van stadion De Vliert in Den Bosch. (MHM.)

bijvoorbeeld bij Middelburg en in het Zeeuwse elftal. Hij veroverde een plaats tussen Nederlandse stervoetballers van wie men bij een wasmiddel plaatjes kon verzamelen. Aan zijn carrière kwam een einde door een bedrijfsongeval op scheepswerf De Schelde. Andere bekende voetballers in de beginjaren waren Frans Salawane (Nederlands Elftal) en John Lilipaly (Zeeuws Elftal).¹²⁷ In allerlei kampen was naast voetbal het deelnemen aan wandelmarsen populair. Een grote groep geüniformeerde Molukkers uit Elst nam bijvoorbeeld deel aan de Airborne-mars in Oosterbeek en de Vierdaagse van Nijmegen.¹²⁸

Veel Molukkers speelden muziek. In de woonoorden waren tal van kerkkoren en fluitorkesten, maar ook profane muziek was in trek. Diverse woonoorden organiseerden 'Ambonavonden'. Elders in het land hield men 'Indische avonden', waar ook veel Molukkers naartoe gingen.¹²⁹ Bij de opening van stadion De Vliert in Den Bosch waren Molukkers onder meer vertegenwoordigd door een fluitorkest.¹³⁰ Hawaïanmuziek was destijds erg populair, totdat die eind jaren vijftig verdrongen zou worden door de 'indo-rock'.¹³¹ Al voor de aankomst van de Molukse militairen bracht marineman Mingus (Johnny) Pelasula met zijn band *Suara Timur* Hawaïanmuziek en waren de *Mena Moeria Minstrels* van Rudi Wairata publiekstrekkers. Zangeressen bij deze band waren Joyce Aubrey en haar dochter Wanda de Fretes.¹³² De *Honimoo Singers* uit Lunetten traden in 1952 op door het hele land. In de woonoorden werd hard gespaard om een gitaar te kunnen kopen.

Allerlei bandjes werden opgericht. Schattenberg kende in 1952 bijvoorbeeld *Suara Lease*. In Vught bestond omstreeks 1954 de vrouwenband *Usaha Ibu Players* onder leiding van Lies Pattipeilohy.¹³³

Voor een intensief contact tussen Molukkers en Nederlanders was de organisatie van kindervakanties van grote betekenis. Naar het voorbeeld van de programma's voor stedelijke 'bleekneusjes' organiseerden lokale comités vanaf 1951 vakantieprogramma's waarbij Molukse kinderen tijdens de zomer bij Nederlandse gastgezinnen werden geplaatst.¹³⁴ Na enkele jaren nam het Interkerkelijk Contact Comité Ambon-Nederland (ICCAN) de coördinatie van deze uitwisselingen op zich:

'Naast het even weg zijn uit de woonoorden betekende dit voor de kinderen ook de mogelijkheid om om kennis te maken met Nederlandse leeftijdsgenoten en de Nederlandse cultuur. Deze kindervakanties hadden ook ontmoetingen tussen Molukse en Nederlandse ouders tot gevolg. Het ICCAN wilde daarbij Molukse ouders de mogelijkheid bieden om te praten over opvoedingsmoeilijkheden, waarbij ook Nederlandse ouders betrokken werden.'¹³⁵

Niet iedereen heeft goede herinneringen aan deze vakantieprogramma's. Orpa Goegoerem uit Schattenberg:

'Ik kon naar een gezin in Emmen. Mijn moeder had een koffertje en een lichtje gekocht en zei: "Als het donker wordt dan kun je dit in een stopcontact doen en dan is het niet zo eng". Ik had wat kleren en een handdoek mee en verder niets, ook geen speelgoed. Dat hadden we in Schattenberg ook niet, want we speelden altijd buiten. We kwamen daar aan. Mijn vader met het koffertje in de ene hand en mij in de andere hand. Ik werd opgevangen door een gezin en ik voel nog de kilte van het huis. Alles was heel schoon en heel netjes. Ze lieten trots mijn slaapkamertje zien. Ze hadden dat heel gezellig gemaakt met poppen en zo, maar ik dacht: "Wat moet ik daarmee?" De eerste nacht heb ik geen oog dichtgedaan. Helemaal alleen en een verdieping hoger. Ik vond het vreselijk. En zondag gingen we naar de kerk. Ik kwam op zaterdag aan en ik dacht: "Wat is dit voor een bedoening?" Ik voelde me eenzaam en heb vreselijk gehuild. Ik weet niet hoe mijn vader erachter kwam maar twee dagen later heeft hij me opgehaald en was ik weer thuis.'¹³⁶

Toch hebben deze vakanties ook veel Molukse kinderen geholpen om hun weg te vinden in de Nederlandse samenleving. Met een aantal gastgezinnen

Vertrek van Molukse kinderen in woonoord voor vakantie bij 'pleegouders'. (MHM.)

ontstonden duurzame relaties. Tot het midden van de jaren zestig boden de programma's jaarlijks aan 1000 tot 1500 kinderen een logeermogelijkheid.

Er waren nog andere initiatieven. Toen de huisarts van Lunetten, J.J. de Lima, in 1960 bij honderd schoolkinderen ondervoeding had vastgesteld, werd in overleg met de school geregeld dat zij vier weken konden verblijven in het Biovakantieoord in Bergen aan Zee. Het CAZ maakte dit financieel mogelijk.¹³⁷

Balans

De eerste jaren na aankomst van de Molukkers in Nederland kenmerkten zich door een zwalkend overheidsbeleid, zowel wat betreft de organisatie als de inhoud van het beleid. Er werd veel geïmproviseerd, hetgeen begrijpelijk is als men bedenkt hoe plotseling en in welk tempo de Molukkers Nederland binnenkamen. Die improvisatie leidde tot een geslaagde opvang voor de korte termijn. Toen hun verblijf echter langer ging duren, botsten de tegengestelde doelen. Het vasthouden aan de terugkeeroptie belemmerde maatregelen die nodig waren voor een zinvolle invulling van het langere verblijf. Het ontslag uit militaire dienst beperkte de mogelijkheden om zinvolle arbeid te vinden en de terughoudendheid van het Rijksarbeidsbureau versterkte dat. De problemen op het terrein van de openbare orde, ontstaan door de uitzichtloosheid van het ballingenbestaan, werden daardoor nog vergroot.

Toch was er op tal van terreinen sprake van een 'sluipende' integratie. Dat wil zeggen: ontwikkelingen die door de betrokkenen niet als elementen van integratie werden onderkend. Aanvankelijk voltrok dat proces zich met name op het materiële vlak: al snel was sprake van deelname aan de Nederlandse consumptiemaatschappij. De aanschaf van bromfietsen of huishoudelijke apparaten vormde een sterke prikkel om op zoek te gaan naar werk. Tegelijkertijd bleef de blik gericht op de Molukken. De Molukken zoals die voortleefden in de herinneringen.

6. De kisten gingen open, 1956-1960

‘Mijn vader kwam een keer thuis – ik denk na een vergadering – en sprak met mijn moeder en ik hoorde alleen nog maar: “Tidak pulang lagi” [We gaan niet meer terug]. Nou, een paar weken daarna werden de kisten geopend en die wadjangs, die tjobek, die vizels, de klamboes, alle kleding van hem, alle kisten gingen open. Al die kisten van alle anderen gingen ook open. Dat was de aankondiging dat het verblijf langer zou duren en dat je moest gaan werken. [...] Toen had je ineens ruimte in die corridors.’ (Frieda Souhuwat-Tomasoa)¹

Langduriger verblijf

Dit hoofdstuk beschrijft hoe de Nederlandse overheid en de Molukkers reageerden toen bleek dat hun verblijf langer zou gaan duren dan aanvankelijk aangenomen. Terwijl de Nederlandse regering formeel nog lange tijd zou vasthouden aan de terugkeeroptie, gingen er in het parlement stemmen op die vonden dat rekening gehouden moest worden met een langduriger verblijf van de Molukkers in Nederland. Die geluiden kwamen wonderlijk genoeg niet uit de Tweede Kamer. Het was het Eerste-Kamerlid Hilda Verwey-Jonker (PvdA), dat die moeilijke boodschap durfde uit te spreken.² Voordat zij in 1954 lid werd van de Eerste Kamer, had zij ruime ervaring opgedaan met de vluchtelingenproblematiek in het naoorlogse Europa. In maart 1955 verklaarde Verwey-Jonker in de Eerste Kamer:

‘Enerzijds is de politiek van de Regering gericht op een niet permanent verblijf in Nederland en op een afweren van de inschakeling van deze mensen, anderzijds biedt deze politiek geen uitzicht op een toekomst elders. Met een dergelijk standpunt dreigen wij in een slop te geraken. Alleen met realistische en samenhangende maatregelen zouden wij uit dat slop kunnen komen.’

Het idee dat 16.000 Molukkers zouden teruggaan naar Indonesië, achtte zij onhaalbaar, zelfs als de Indonesische regering zich coöperatiever zou opstellen. ‘Zij hebben geen vak, dat op het ogenblik in Indonesië bruikbaar is’.

‘Het gaat er om, op welke wijze wij in Nederland een oplossing kunnen vinden voor dit vraagstuk, een oplossing, die tegelijkertijd voor Nederland

Scheepskisten. (MHM.)

eervol is en die de volle erkenning inhoudt van de diensten die in het verleden door deze groep aan Nederland zijn bewezen en die ook tegelijkertijd aan alle betrokkenen hoop biedt voor de toekomst.'

Verwey-Jonker vond het onjuist 'politieke illusies' te voeden en betrok het standpunt dat verder nagedacht moest worden over 'opname in Nederland' en 'emigratie naar andere landen'. Zij kreeg steun van andere fracties.³

In de ministerraad meldde Van Thiel dat er in de Eerste Kamer op was aangedrongen 'zich op een permanent verblijf in Nederland te richten'. Hoewel Van Thiel daarop niet wilde ingaan, zag hij wel aanleiding om de totale verzorging door het Rijk te heroverwegen. Hij vond de tijd gekomen 'om met handhaving van het groepsverband aan de Ambonnezen de verantwoordelijkheid voor het eigen gezin te geven'. Zijn voorstel leidde tot nogal wat discussie in het kabinet 'over de mogelijkheden van de Ambonnezen in de toekomst'. De ministerraad stemde uiteindelijk in met Van Thiels voorstellen, maar vroeg wel om een interdepartementale nota.⁴

Die nota kwam er niet. Wel ging het CAZ maatregelen voorbereiden die later gepresenteerd zouden worden als de 'Zelfzorgregeling'. Voortaan zouden Molukkers in principe zelf in hun onderhoud moeten voorzien. Wie nog geen werk had, zou zich moeten inschrijven bij het arbeidsbureau. Alleen in bijzondere gevallen zou recht op een uitkering bestaan, bijvoorbeeld als men naar het oordeel van de controlerend arts niet in staat was om te werken.

Gehuwde vrouwen en 'andere vrouwelijke personen', wier inschrijving de commissaris van Ambonezenzorg op sociale gronden ongewenst achtte, hoefden zich evenmin bij het arbeidsbureau aan te melden. Dat gold ook voor Molukkers die nog onderwijs volgden. Er kwam een Uitkeringsregeling Ambonezen, zodat Molukkers die niet of onvoldoende in hun levensonderhoud konden voorzien een uitkering zouden kunnen krijgen, analoog aan de voor Nederlanders geldende regelingen.⁵ Ook leden van de hoofdbesturen van erkende belangenorganisaties en kampoudsten kwamen voor deze uitkering in aanmerking. De centrale keukens in de woonorden zouden dichtgaan. Elk gezin kreeg de beschikking over eigen kookgelegenheid.

In de ministerraad kwamen de plannen voor de Zelfzorg inhoudelijk niet meer ter sprake. Formeel hoefde dat ook niet, want de regeling was een beschikking van de verantwoordelijke minister. Toch wekt het verbazing dat bij zo'n belangrijke beleidswijziging de tekst van de regeling niet op de agenda van de ministerraad kwam, temeer omdat uitdrukkelijk om een interdepartementale nota was gevraagd en heel wat 'Ambonese kwesties' van minder belang die agenda wél haalden. Vlak voor de invoering kwam de Zelfzorg toch nog even aan de orde omdat Drees hierover een brief had ontvangen van 'een vertegenwoordiger van de zogenaamde Republiek der Zuid-Molukken'. Minister Van Thiel bevestigde dat de nieuwe maatregel een week later zou worden ingevoerd. Hij bracht daarbij het volgende in herinnering:

'Aangezien praktisch alle Ambonnezen aan het werk gekomen waren en daarnaast volledige verzorging genoten, is ongeveer anderhalf jaar geleden besloten over te gaan op een regeling tot zelfverzorging.'

Opvallend was zijn mededeling dat de nieuwe maatregel 'niet de politieke strekking (had) om de actie van de Ambonnezen te saboteren'. Hij doelde daarmee kennelijk op het streven naar een eigen staat.⁶ Het ging hem slechts om het opheffen van de 'dubbele beloning'. Dat zou daarna in veel verklaringen van CAZ-functionarissen terugkomen. Van Thiel verwachtte ongeveer vijf miljoen gulden per jaar te zullen besparen.⁷

De 'Zelfzorgregeling' riep fel verzet op van Molukse kant. Hoewel veel Molukkers in de voorbije tijd zelf werk hadden gezocht, accepteerden zij de verplichting om 'burgerbanen' te gaan zoeken niet, omdat zij vonden dat de regering daarmee haar verantwoordelijkheid ontliet. Het was: of herstel van hun militaire status, of handhaving van de speciale relatie met het Rijk. Deze reactie zou nog vele malen volgen op maatregelen met het doel de verhouding tussen Rijksoverheid en Molukkers te normaliseren.

De bouw van individuele keukentjes was een tastbaar bewijs van de komende veranderingen en daarmee een doorn in het oog van degenen die wensten vast te houden aan de verzorging van Rijkswegen. Leden van de PNMS gingen in Heythuysen en Middelburg I zelfs over tot vernieling van de keukens in aanbouw.⁸ De aankondiging van de Zelfzorg had verder tot gevolg dat de Molukse belangenorganisaties CRAMS, BPRMS en PNMS hun onderlinge tegenstellingen terzijde schoven, zij het voor korte tijd, en zich op 8 mei 1956 verenigden. Zij kondigden een algemene staking af, waarbij Molukse kampraden en belangenorganisaties weigerden nog langer hand- en spandiensten voor het CAZ te verrichten. Ook Molukkers in dienst bij Nederlandse bedrijven deden aan de werkstaking mee. Drees verklaarde dat van een werkloosheidsuitkering geen sprake kon zijn, omdat de Molukkers vrijwillig hun werk verlaten hadden.⁹

De staking verliep al snel. Er was geen arbeidsconflict, zodat van steun van de vakbeweging en openstelling van stakingskassen geen sprake was. Molukkers bekleedden geen sleutelposities in bedrijven waardoor ze het werk konden lamleggen. Ze riskeerden hiermee alleen maar hun eigen baan. Vandaar dat de staking al na een week grotendeels voorbij was. Belangenorganisaties en kampraden hielden hun verzet langer vol. Toch viel het front tegen de Zelfzorg snel uiteen. PNMS en een deel van de CRAMS vonden de BPRMS te gematigd. Dit laatste had te maken met druk van de RMS-leiding (Manusama), die radicale acties nadelig vond voor de RMS-strijd.¹⁰

Binnen de CRAMS droeg de coöperatieve opstelling van Polhaupessy tegenover de Zelfzorg bij tot een splitsing. In juni 1956 ontstonden twee organisaties naast elkaar, die naar hun leiders CRAMS-Polhaupessy en CRAMS-Wenno werden genoemd. Nadat de CRAMS-Polhaupessy en de KRPPPT de Zelfzorg hadden aanvaard, gingen ook de BPRMS en de CRAMS-Wenno om, zij het 'onder protest', dat wil zeggen onder voorbehoud van rechten op basis van de voormalige militaire status. De meeste Molukkers togen weer aan het werk.

De veranderingen waarmee de Molukse vrouwen als gevolg van de Zelfzorg te maken kregen, werden over het algemeen positief ontvangen. Eerder bleek al dat veel vrouwen ook daarvóór al bij voorkeur zelf kookten. De veranderingen waren echter ingrijpender: zij kregen meer controle over hun huishouden en voelden zich daar goed bij.

Overigens had het verzet tegen de Zelfzorg vooral een sterk symbolisch karakter: veel Molukkers waren immers al aan het werk en zelf aan het koken toen de Nederlandse overheid dat als een verplichting oplegde.¹¹ Tot op zekere hoogte ging van de Zelfzorg een integratiebevorderende werking uit: Molukkers werden verantwoordelijk gemaakt voor hun eigen onderhoud,

hadden daardoor een meer gestructureerde tijdsbesteding en meer contact met Nederlanders, voor zover zij buiten de woonoorden gingen werken. Toch was óók sprake van effecten die de integratie weer tegenwerkten: een deel van de Molukkers voelde demotivatie en wanhoop omdat zij beseften dat zij terugkeer naar de Molukken konden vergeten, zeker op korte termijn. De koffers gingen open, maar dat betekende nog niet dat men van harte aan de Nederlandse samenleving ging deelnemen.

De Partij Nasional Maluku Selatan

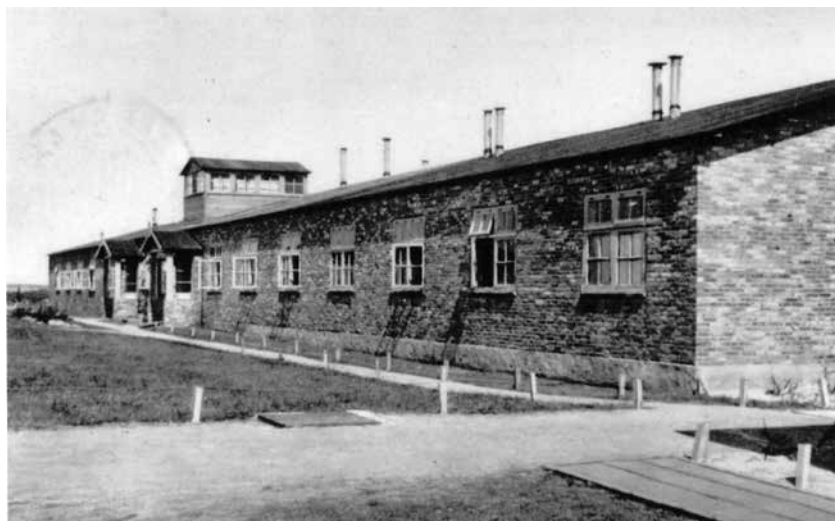
Slechts één Molukse organisatie, de kleine *Partij Nasional Maluku Selatan* (PNMS), bleef zich verzetten tegen de Zelfzorg en zette onder soms moeilijke omstandigheden de strijd voort. De organisatie zou nog jarenlang voor incidenten zorgen.¹² De belangrijkste strijdmiddelen tegen de Zelfzorg waren het weigeren van voedsel en andere materiële verstrekkingen door het CAZ, het niet naar school laten gaan van de kinderen en het voeren van demonstratieve acties.

Nadat CRAMS-secretaris S.A. Siwalette door deze organisatie was geroyeerd, en de PNMS had opgericht, liepen de spanningen in Woerden hoog op. Daarom werden Siwalette en zestien medestanders met hun gezinnen gedwongen overgeplaatst naar Beenderribben in Overijssel. Nadat ook daar moeilijkheden waren gerezen, moest hij verhuizen naar Westkapelle op Walcheren.¹³ De Bijdrageregeling 1954, de zogeheten 60 procent-regeling, was de eerste overheidsmaatregel waartegen de nieuwe organisatie ten strijde trok. Ze beschouwde die als contractbreuk door de Nederlandse overheid. Toen het CAZ begon met de voorbereidingen van de Zelfzorg, keerde de PNMS zich ook daartegen. Niet alleen vernielden PNMS-leden keukentjes, zij gingen op Walcheren winkelen zonder te betalen ('Stuur de rekening maar naar de koningin'), wezen registratie door de Rijksvreemdelingendienst af¹⁴ en weigerden zich in te schrijven bij het arbeidsbureau. Zij eisten van de overheid dat deze voor de Molukse ex-KNIL-militairen en hun gezinnen zou blijven zorgen. Ook vroegen zij om hen 'onder auspiciën van de Verenigde Naties' over te brengen naar 'R.I. onbezet gebied' op Seram.¹⁵ In juli 1955 deed de PNMS in een telegram een beroep op de VN om in het conflict met Nederland tussenbeide te komen, 'voordat haar leden slachtoffers [van] Nederlandse kogels zullen worden'.¹⁶ Ook in de daaropvolgende jaren zou de PNMS verscheidene dramatische oproepen doen aan internationale organisaties.¹⁷ De Nederlandse regering vond dat storend, temeer omdat buitenlandse media schreven over de 'honger in de

Molukse vluchtelingenkampen'. Ambassadeurs werden uitgebreid gebriefd over de Zelfzorg als beleid gericht op een gelijke behandeling van Molukkers.

Nadat de Zelfzorg in mei 1956 van kracht geworden was, liep de spanning snel op. Omdat de centrale keuken stopte en de PNMS'ers weigerden zich als werkzoekende in te schrijven, kwamen zij zonder geld te zitten, waardoor zij ook geen eten konden kopen. Op diverse plaatsen werden kippen en veldgewassen onttreemd.¹⁸ Ook werden leerplichtige kinderen thuisgehouden, 'want kinderen met onvoldoende voeding en tekort aan levensmiddelen kunnen onmogelijk de lessen op school volgen'.¹⁹ Hoewel Siwalette gezien werd als de aanstoker van de ongeregelde heden, vonden men de bewijslast te zwak om weer tot strafoverplaatsing over te gaan.²⁰ Ook de onduidelijke rechtspositie van de Molukse groep speelde het CAZ parten. Justitie ontraadde internering op grond van artikel 19 van het Vreemdelingenreglement, omdat de interneringsmaatregel door de rechter getoetst zou kunnen worden, met het risico dat die de Staat in het ongelijk zou stellen. De aanpak bleef vooralsnog beperkt tot processen-verbaal bij overtredingen en misdrijven en strafoverplaatsingen naar een afgelegen kamp, met politiebewaking.²¹

In Westkapelle stelde burgemeester M. Tydeman de avondklok in: tussen 21.00 en 6.00 uur mocht niemand het kamp in of uit. Het conflict escaleerde op zaterdag 4 augustus 1956. Nadat Molukkers uit het woonoord Middelburg I aardappelen van het veld hadden gehaald, plunderden Molukse vrouwen twee melkwagens en een bakkerskar. Deze keer werd een aantal daders

Barak in woonoord Westkapelle, Zeeland. (MHM.)

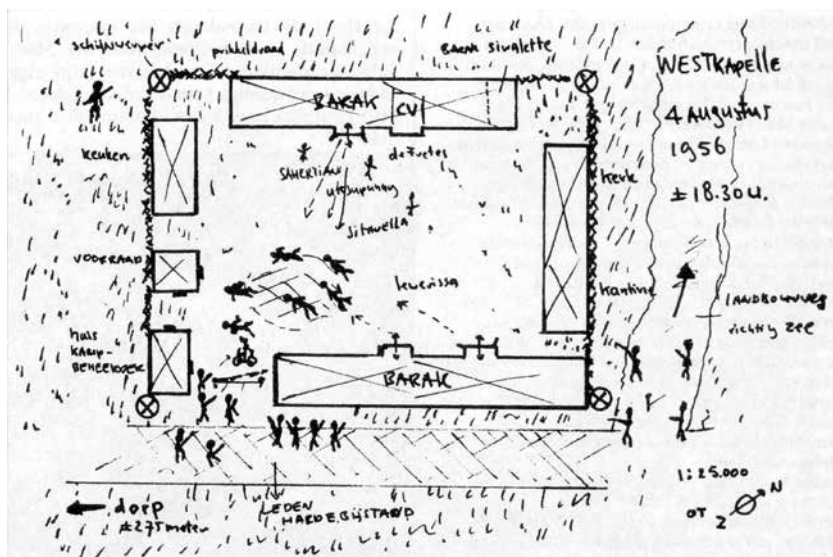
in de kraag gegrepen. Vervolgens kwam Westkapelle in actie: 28 Molukse mannen trokken naar vier verschillende winkels en namen daar allerlei voedingsmiddelen weg. Dit leidde tot het inzetten van het 'Harde Bijstand-detachement' van de Rijkspolitie uit Middelburg, bewapend met karabijnen en met toestemming om indien nodig 'laaggericht' met scherp te schieten. Burgemeester Tydeman en de districtscommandant van de Rijkspolitie Zeeland, majoor W.H. van Ballegoijen de Jong, waren ter plaatse. Toen omstreeks 21.00 uur, bij het ingaan van de avondklok, twee Molukkers uit Middelburg I het kamp nog wilden verlaten, hield een politieman hen tegen. Daarop kwamen twintig tot dertig bewoners uit hun barakken naar buiten. Omdat de politie dacht dat zij hen gingen aanvallen, besloot een wachtmeester zijn karabijn te gebruiken. Er werden volgens de politie vijf schoten gelost, vóór de voeten van de aanstormende Molukkers. Doordat kogels ketsten en gesteente opspatte, vielen verschillende gewonden, van wie één in het hoofd getroffen werd; hij verloor een oog.²²

De schietpartij in Westkapelle zou decennialang de gemoederen bezighouden. Journalisten ontdekten allerlei details die vragen oproepen.²³ Sakkers laat zien dat officiële verslagen en ooggetuigenverklaringen nogal van elkaar afwijken: drie of vijf schoten; één of meerdere schutters; één, drie of negen gewonden; gericht vuur of schoten in de grond. De opvallendste opmerking kwam van officier van justitie G.J.B. van der Dussen, die tijdens een overleg op het ministerie van Justitie verklaarde: 'Een 9-tal personen werd hier door één kogel gewond.'²⁴ G. Lewerissa, die door de schietpartij blind werd aan één oog en schotwonden opliep in arm en borst, was ervan overtuigd dat gericht op hem geschoten was:

'Ik weet zeker, ik ben er van overtuigd, dat men mij aanzag voor onze leider, de oprichter van de PNMS, de heer Siwalette. Hem hadden ze, omdat hij onze leider was, definitief willen uitschakelen; daarom schoten ze gericht, op het hoofd en het bovenlichaam. Maar ik werd geraakt: de rest werd in de benen geschoten.'²⁵

De houwdegenachtige aanpak van burgemeester Tydeman, die meer dan eens had laten blijken de benadering van de Rijksoverheid tegenover de PNMS'ers te soft te vinden, gevoegd bij zijn gebrek aan compassie jegens de gewonden, hebben ertoe bijgedragen dat twijfel over de officiële voorstelling van zaken is blijven bestaan.

Na de schietpartij werden alle Molukse mannen uit Westkapelle in hechtenis genomen. Hun vrouwen zetten het verzet voort. Er werd een nieuw PNMS-bestuur gevormd voor de regio Zeeland, geheel bestaande uit vrouwen.

Situatieschets van woonoord Westkapelle tijdens de schietpartij op 4 augustus 1956. (reconstructie door Otto Tatipikalawan, Marinjo 1985, nr. 7.)

Op 17 augustus 1956 hielden zij met hun kinderen een demonstratieve tocht, terwijl zij luid 'honger!' riepen. Kinderen werden ook uit bedelen gestuurd. Els Wannée-Kastanja:

'Vaak ging ik samen met mijn vriendinnen, Nettie Sahertian en Lies Lakatua, op bedelpad in het dorp. Onder de prikkeldraad door via de dijk naar het dorp. Je rook de zeelucht. Met zijn drietjes gingen we langs de deuren. Bellen en dan vragen of ze oud brood hadden voor je. We kregen korstjes van brood. Als je geluk had, dan zat er nog wat gedroogde jam of boter op. Dan de weg weer terug naar het kamp. Af en toe in de regen en als het een beetje schemerig werd gingen wij onder de prikkeldraad weer door het kamp in. Je moest eerst wachten. Als de schijnwerpers niet meer op de prikkeldraden schenen, dan pas kon je gauw eronder door kruipen. In de barakken deelden wij de buit met de anderen.'²⁶

Op 14 augustus en 21 september 1956 vonden processen plaats tegen de PNMS'ers. De diefstallen werden bestraft met één maand gevangenisstraf; de betrokkenen bij de schietpartij kregen een straf van vier maanden, waarvan twee voorwaardelijk. Oók Siwalette kreeg die straf opgelegd. Vervolgens werden de gezinnen van de PNMS-leiders overgeplaatst naar strafkampen: het gezin van Siwalette naar Heythuysen en vijf andere gezinnen naar

Oude Zeug. Nadat Siwalette en T. Turubassa hun straf hadden uitgezeten, besloot de overheid voor het eerst tot bijzondere maatregelen: ze werden geïnterneerd in het 'Interneringsdepot voor vreemdelingen' in Den Haag. Ook de medeoprichters van de PNMS I. Amanupunjo en H. Marwa werden uit Oude Zeug daarheen overgebracht.²⁷

De afzondering in het Interneringsdepot bracht de PNMS-leiding op de knieën: op 23 november 1956 ondertekenden zij een verklaring dat zij zich voortaan zouden houden aan de Nederlandse rechtsorde, met handhaving van hun principiële opstelling. Daarop volgde hun vrijlating. Op 29/30 november en 7 december trachtten de PNMS-leiders hun aanhang in Westkapelle over te halen hun voorbeeld te volgen. Daar was het verzet tijdens hun afwezigheid doorgegaan. De ommezwaai van de leiders vond in hun ogen geen genade. Ze werden uitgescholden voor verraders: 'Jullie hebben je lekker dikgegeten in Den Haag, en ons honger laten lijden...' ²⁸ Op 11 en 12 december spraken commissaris van Ambonezenzorg Van Ringen en Siwalette met de PNMS-achterban in Beenderribben en Oude Zeug. Ook hier kwamen zij tegenover een zeer kritisch publiek te staan. ²⁹ Van Ringen stelde zich bij die gelegenheid hard op. Hij verweet de PNMS'ers die niet voor zichzelf wilden zorgen een 'slavenziel' te hebben. De commissaris kon 'zijn' Molukkers nogal paternalistisch toespreken, als 'een vader tot zijn kinderen', maar wel als eentje die zijn stoute kinderen bestraffend en belerend bejegende. Hij kon ook manipulatief te werk gaan. Toen een jonge Molukker als lid van de kampraad van Oude Zeug zich op 12 december in het debat mengde, reageerde Van Ringen:

'Ik wist niet dat het de gewoonte was bij de Ambonezen dat de jongste het woord voert, in stede van de ouderen. Ik vraag hierbij aan de vaders en moeders, i.v.m. de verantwoording die u heeft t.o.v. uw kinderen, als deze jongen als woordvoerder voor u optreedt, dan herken ik u niet meer als het Ambon. volk waar ik nu reeds jaren mee omga, deze jongen heeft geen verantwoording maar u wel. Ik zou u willen vragen jongenman, hoeveel dienstjaren heeft u al bij de KNIL?' ³⁰

De houding van de achterban bracht de PNMS-leiding ertoe terug te komen op de afgelegde verklaring. Op 13 februari 1957 werden zes personen, onder wie Siwalette, weer gearresteerd. Ze konden kiezen tussen het opnieuw ondertekenen van de verklaring of inhechtenisneming. Ze kozen voor het laatste en werden overgebracht naar Scheveningen. ³¹ Daar zouden zij overigens niet lang blijven. Op 13 maart 1957 werden zij weer vrijgelaten. ³² Siwalette was uitgekeken op Nederland, maakte in enkele maanden een koerswijziging van honderdtachtig graden en besloot te repatriëren. Op 28 november

1957 berichtte hij de minister-president een nieuwe organisatie te hebben opgericht, de *Golongan Nasional Maluku Selatan* (Nationale Zuid-Molukse groepering/GNMS), 'die eensgezind voor een terugzending naar de Republiek Indonesië heeft besloten'.³³ Het zou overigens nog tot 29 november 1961 duren voordat Siwalette daadwerkelijk kon repatriëren. De PNMS bleef bestaan, nog kleiner dan voorheen, onder leiding van Amanupunjo en Marwa.³⁴

De geschiedenis van de PNMS is het verhaal van een kleine groep principiële die lange tijd honger, detentie en isolement heeft getrotseerd voor haar idealen. Dat gebeurde met een grote starheid, die ook aan Molukse kant werd veroordeeld. De meesten vonden hen niet realistisch. Bovendien waren ze het oneens met hun methoden, die de Molukse gemeenschap een slechte naam bezorgden. Toch be kroop velen ook zo nu en dan het gevoel dat de PNMS datgene deed wat eigenlijk alle Molukkers hadden moeten doen: doorgaan met de strijd tegen het ontslag en vóór een vrije RMS; niet als vrijetijdsbesteding, of één keer per jaar op 25 april in de Houtrusthallen, maar als levenstaak.³⁵ Men onderdrukte dat gevoel doorgaans weer snel en preste de PNMS-gezinnen om zich nu ook maar bij de feiten neer te leggen. Sommigen van hen, zoals Amanupunjo en Marwa, waren daartoe niet bereid. Ook na hun vrijlating zouden zij blijven vasthouden aan hun militaire status. Marwa bleef zelfs principieel in uniform lopen.³⁶

Toch weg uit Nederland?

De Nederlandse regering gaf intussen de hoop niet op dat veel Molukkers zouden teruggaan naar Indonesië. Nadat in 1954 de verhoudingen met Indonesië steeds meer onder druk waren komen te staan als gevolg van de Nieuw-Guineakwestie³⁷, leken er eind 1955 nieuwe repatriëringsmogelijkheden te komen. Vanuit Indonesië arriveerde een delegatie om de 'terugkeer van Ambonezen' voor te bereiden.³⁸ Zij bestond uit drie vooraanstaande Molukkers die voor de Republiek Indonesia hadden gekozen, maar van wie verwacht mocht worden dat zij desondanks enig krediet bij de Molukkers in Nederland hadden: leider P. de Queljoe, een bekend publicist³⁹, oud-sergeant D.B. Teurupun⁴⁰ en ondernemer W. Thenu.⁴¹ Bij zijn vertrek uit Nederland, op 30 januari 1956, verklaarde De Queljoe dat alle Molukkers die zouden willen repatriëren dit binnen vijf jaar zouden kunnen doen. Concreet hielden de afspraken in dat per maand ongeveer vijftig Molukse gezinnen zouden mogen teruggaan. Het leek het begin van een massale uittocht van leden van twee CRAMS-facties: de CRAMS-Polhaupessy en de CRAMS-Tamaela, de laatste omgedoopt tot *Partai Pantja Sila*, Partij van de grondbeginselen van

de Indonesische staat/PPS.⁴² Van Thiel was erg optimistisch over de resultaten van de missie-De Queljoë. Begin februari 1956 sprak hij de verwachting uit dat meer dan 10.000 Molukkers zouden repatriëren.⁴³ De uiteindelijke resultaten zouden hier echter mager bij afsteken: een totaal van 89 repatrianten.

Overleg in 1956-1957 met de Indonesische zaakgelastigde Kwee Djie Hoo leverde nieuwe afspraken op: per maand zouden vijftig personen mogen terugkeren. Dat leidde tot één transport met 53 repatrianten.⁴⁴ In oktober 1957 noemde minister Klompé, Van Thiels opvolgster in het vierde kabinet-Drees, de vooruitzichten op repatriëring 'nihil'.⁴⁵ De steeds verslechterende verhoudingen van Nederland met Indonesië vanwege de Nieuw-Guineakwestie speelden hierbij een belangrijke rol.

Het geringe aantal Molukse repatrianten wordt ook wel geweten aan het feit dat de meesten alleen terug wilden naar een vrije en onafhankelijke RMS, niet naar de Republiek Indonesia. Die verklaring is echter niet afdoende: het aantal gegadigden dat naar Indonesië wilde repatriëren is door de jaren heen steeds groter geweest dan het aantal dat hiervoor toestemming kreeg. Zo probeerde Polhaupessy in 1954 voor de CRAMS repatriëring te bereiken. Die poging had geen succes, omdat de Indonesische regering de voorwaarde stelde dat de repatrianten spijt zouden betuigen van het feit dat zij naar het buitenland waren uitgeweken. Andere repatrianten organiseerden zich in terugkeerorganisaties, zoals de *Serikat Anak Anak Maluku Indonesia* (Vereniging van Indonesische Molukkers/SAAMI) van Siwalette.⁴⁶ Vele daarvan fuseerden vervolgens, vaak op instigatie van Indonesische autoriteiten, tot federaties. De *Gaboengan Organisasi-Organisasi Suku Maluku* (Federatie van Molukse organisaties/GOSM) was er zo een. Opgericht in juni 1956 zou zij al in 1958 ophouden te bestaan zonder dat één GOSM-lid gerepatriëerd was.⁴⁷ Het kostte Molukkers die uiteindelijk wél repatriëerden ongeveer zes jaar om alle, vooral Indonesische, bureaucratische barrières te overwinnen en weg te komen uit Nederland. In de tussentijd was de positie van de potentiële repatrianten in Nederland kwetsbaar. In de woonoorden golden zij als overlopers en kregen zij te maken met repressie van de kant van hun medebewoners. Daarom werden zij in aparte woonoorden ondergebracht, in afwachting van hun vertrek. Vaak duurde dat jaren en in veel gevallen ging de repatriëring helemaal niet door.

De cijfers over Molukse remigranten verschillen nogal: minimaal 1.600 en maximaal 2.500 personen. Volgens opgave van de Nederlandse *Joint Committee* repatriëerden tussen 1952 en 1975 1.882 Molukkers en tussen 1976 en 2003 552. In totaal 2.434 personen.⁴⁸

Behalve repatriëring werden nog andere mogelijkheden overwogen om de Molukkers uit Nederland weg te krijgen. Dat het kabinet gedachten had over

De feestprauw waarmee de katholieke Keiëzen uit woonoord Op de Loop deelnemen aan de carnavalsoptocht door Echt in 1960. Men wint de derde prijs. (MHM/coll. X. Lasomer.)

diverse migratiebestemmingen kwam al even aan de orde. Een opvallend project was het Madagaskarplan, dat beoogde vijftig tot honderd gezinnen naar Madagaskar over te brengen om daar in de landbouw te gaan werken.⁴⁹ In 1955 trachtte het Tweede-Kamerlid G. Ritmeester (VVD) minister-president Drees hiervoor te interesseren. Die had weinig fiducie in het plan, omdat de Molukkers geen landbouwwerfing hadden. Enkele jaren eerder was een vergelijkbaar plan voor Indische Nederlanders om diezelfde reden mislukt. Niettemin namen drie ministeries het op zich om de mogelijkheden te bestuderen. Zonder resultaat.⁵⁰ Toen Siwalette, die uit Nederland weg wilde, begin 1957 liet weten dat de PNMS er wel belangstelling voor had, werd dat door het CAZ niet serieus genomen.⁵¹

Het belangrijkste migratieplan had betrekking op Nederlands Nieuw-Guinea. Nadat de Nederlandse autoriteiten jarenlang uiterst terughoudend waren geweest met het toelaten van Molukkers uit Nederland tot dit overzeese rijkdeel⁵², veranderde dat in augustus 1958. Toen ging men serieus na of de Zuidoost-Molukkers daarheen konden worden overgebracht. Het was minister G.Ph. Helders (CHU) van Zaken Overzee (de opvolger van het ministerie van Overzeese Rijksdelen) die met dit idee bij zijn collega Klompé aanklopte. Het plan behelsde om boven Merauke aan de kust tussen twee rivieren 'proefpolders' in te richten voor het opzetten van een groot mechanisch rijstbedrijf. Aanvankelijk wilde Helders daar de zeshonderd

katholieke 'Keiëzen' tewerkstellen, maar al snel ging hij uit van de gehele groep Zuidoost-Molukkers (1.200 personen).⁵³ Nadat de ministerraad op 20 februari 1959 Klompé het groene licht had gegeven 'om met de leiding van de Keiëzen over de overbrenging te spreken'⁵⁴, traden allerlei complicaties op. De KRPPT onder leiding van A. Renjan had grote belangstelling voor het migratieplan. Maar het Nederlandse streven om de Papoea's sterker te betrekken bij het bestuur van Nederlands Nieuw-Guinea leidde ertoe dat de Zuidoost-Molukse migratie afhankelijk werd gemaakt van instemming van Papoeazijde. Daarom moest de installatie van de Nieuw-Guinea Raad worden afgewacht.

De KRPPT probeerde vervolgens vergeefs het proces te versnellen door contact te leggen met de Papoeadelegatie die in november 1960 Nederland aandeed. Nadat op 5 april 1961 de Nieuw-Guinea Raad was geïnstalleerd⁵⁵, arrangeerde het CAZ op 1 juni 1961 een ontmoeting tussen de KRPPT en een delegatie van de Raad in Den Haag. Direct daarna vroeg Renjan minister Klompé⁵⁶ drie personen naar Nieuw-Guinea te laten gaan om het migratieplan bij de Raad te bepleiten. Dat ging staatssecretaris Th.H. Bot (KVP) van Binnenlandse Zaken⁵⁷ te ver. Hij wees erop dat het toelatingsbeleid de exclusieve verantwoordelijkheid was van de gouverneur van Nieuw-Guinea.

De KRPPT zou de Nieuw-Guinea Raad hoogstens kunnen vragen het migratieplan bij de gouverneur aan te bevelen, 'bijv. via de Commissie van verzoekschriften'.⁵⁸ En zo werd een besluit van de ministerraad uit 1959 twee jaar later teruggebracht tot een particulier initiatief van de KRPPT. In augustus 1962 kwam een einde aan de migratieplannen. In een uiterst kort briefje schreef waarnemend commissaris van Ambonezenzorg Logeman dat

'gezien de ontwikkelingen (a.s. overdracht van Nederlandsch Nieuw-Guinea) een bespreking over uw overbrenging naar genoemd gebiedsdeel geen zin meer heeft'.⁵⁹

Een aangevraagde audiëntie met de minister werd geweigerd.

Van hout naar steen

Hoewel de repatriërings- en emigratieplannen dus weinig opleverden en de verslechterende Nederlands-Indonesische verhoudingen terugkeer ook in de nabije toekomst onwaarschijnlijk maakten, bleven opeenvolgende kabinetten de tijdelijkheid van de Molukse aanwezigheid in Nederland onderstrepen. Tegelijkertijd dwong hun steeds maar voortdurende verblijf

de regering tot maatregelen. Begin 1956 sprak de Eerste Kamer opnieuw over de 'Ambonezenkwestie'. Op verzoek van de Kamer zegde minister Van Thiel een studiec commissie toe.⁶⁰ Zijn opvolgster, Klompé, installeerde op 24 september 1957 de Commissie 'Ambonezen in Nederland'. Zij had in de maanden daarvoor brieven ontvangen van Stichting DDET, waarin een 'commissie van goede diensten' werd aangeboden bestaande uit vooraanstaande sympathisanten. De minister wilde absoluut niet ingaan op dat aanbod, maar had daarom wel behoefte aan een 'onpartijdig' alternatief. Vandaar dat gezocht werd naar mensen die op grond van hun staat van dienst aanbevelingen zouden kunnen doen voor toekomstig beleid. Ook werd gelet op politieke diversiteit. De commissie onder voorzitterschap van Verwey-Jonker⁶¹ kreeg tot taak advies uit te brengen

'over de wijze waarop – wanneer het verblijf der Ambonezen hier te lande *mocht* voortduren – de daarmee verband houdende maatschappelijke vraagstukken tot oplossing moeten worden gebracht'.⁶²

De commissie toog energiek aan het werk⁶³ en presenteerde op 22 april 1959 het rapport *Ambonezen in Nederland*. Het bevatte een groot aantal beleidsaanbevelingen. In de literatuur geldt het rapport als een doorbraak.⁶⁴ Dat is terecht. Minder bekend is dat belangrijke aanbevelingen niet bedacht waren door de commissie, maar al eerder door het CAZ. Dat betreft met name de overgang 'van hout naar steen', van woonoord naar woonwijk. De commissie adviseerde bij wijze van proef 'open woonwijken' te stichten met maximaal vijftig huizen, in de nabijheid van industriële werkgelegenheid. Gepleit werd voor een gevarieerd woningaanbod in deze wijken, zodat ook het Molukse kader daar huisvesting zou kunnen vinden.⁶⁵ Maar het CAZ had al voordat de commissie haar advies ging voorbereiden plannen hiertoe opgesteld, die hier en daar zelfs al in uitvoering waren.

Het idee om hout te vervangen door steen kwam voor het eerst ter sprake in het Nieuwbouwplan 1957/1958 dat Sectie 2 van het CAZ begin 1957 uitbracht, dus ruim voor de installatie van de commissie. Dat plan voorzag in de bouw van ongeveer 1470 woningen. CAZ-chroniqueur De Man vermeldt dat in 1958 werd besloten om voor de Molukkers stenen woningen in wijkverband te gaan bouwen. Hij heeft het in dit verband over 'de woonwijkvorm, ten gunste waarvan *later* ook de Commissie-Verwey-Jonker zich uitsprak'.⁶⁶

Tweede commissaris van Ambonezenzorg A.J. van Raalte⁶⁷, die op 15 oktober 1957 aantrad, claimt in *Istori-istori Maluku*⁶⁸ dat hij de aanzet heeft gegeven tot een beleid dat de (houten) woonoordenverving door (stenen) woonwijken. De aanzet tot het woonwijkenbeleid vond echter al

plaats onder het bewind van waarnemend commissaris Logeman, die de op 10 juli 1957 plotseling overleden Van Ringen tijdelijk verving. Ook de omvang van de nieuwe woonwijken was al door het CAZ beredeneerd. Dat blijkt uit een verslag van een ontmoeting van de Commissie-Verwey-Jonker met medewerkers en sociaal verzorg(st)ers van het CAZ op 12 februari 1958. Op een vraag van sociologiestudent A. van der Staay antwoordde CAZ-ambtenaar dominee H. de Boer dat het CAZ dacht aan ongeveer '300 zielen'. Kleinere eenheden achtte hij economisch onverantwoord. Bovendien zouden dan gemeenschapsfuncties in gevaar komen.⁶⁹

Dat deze 'beleidsombuiging', waarover de kwartaalverslagen van het CAZ regelmatig rapporteren, vooralsnog geen praktische uitvoering kende, hield verband met bezuinigingen van het vierde kabinet-Drees, die ook het nieuwbouwprogramma van het CAZ troffen. Medio 1958 trachtte men daarom complexen noodwoningen te verwerven 'die voor arbeid, onderwijs en maatschappelijk verkeer e.d. gunstig zijn gelegen'. Dat mislukte doordat gemeenten geen compensatie kon worden geboden voor het beschikbaar stellen van noodwoningen. Bovendien viel de kwaliteit en het beschikbare aantal tegen. Dit leidde tot versnelling van de plannen om over te schakelen op stenen woningen. Intussen was de Commissie-Verwey-Jonker nog volop bezig met een principiële discussie over de meest gewenste woonvorm: woonoord, woonwijk of gespreide huisvesting.⁷⁰

In de tweede helft van 1958 werden bestaande plannen voor de nieuwbouw van houten woonoorden omgezet in plannen voor de bouw van stenen woningen (Moordrecht, Winterswijk en Leerdam). Het CAZ-verslag over het eerste kwartaal van 1959 bevat de mededeling dat bij het onderbrengen van Molukkers in stenen huizen zoveel mogelijk zou worden gestreefd naar aansluiting bij de woon- en werkgemeente en het zo klein mogelijk houden van de concentraties. In dit verslag komt ook voor het eerst het kopje 'woonwijken' voor. Bij het uitkomen van het rapport van de Commissie-Verwey-Jonker lagen al voor twintig gemeenten plannen klaar voor een Molukse wijk.⁷¹ Merkwaardig is dat in de kwartaalrapportages 1959-1960 van het CAZ met geen woord over de Commissie-Verwey-Jonker wordt gerept. Toch staan de verslagen vol mededelingen over nieuwe locaties voor woonwijken en over voorlichtingsbijeenkomsten in gemeenten over het woonwijkenbeleid.⁷²

Het bovenstaande maakt duidelijk dat niet de Commissie-Verwey-Jonker, maar het CAZ de drijvende kracht vormde achter het overschakelen naar woonwijken. Men wachtte niet op de conclusies van de commissie. Haar advies om een proef te nemen met het woonwijkenconcept kwam dan ook te laat. Het bouwprogramma was al in volle gang. Niettemin duidde

in latere jaren de regering de commissie aan als de bedenker van het woonwijkenbeleid.⁷³

Dat het CAZ al met het woonwijkenbeleid begonnen was en het rapport op het gebied van huisvesting vooral een legitimerende functie had, betekende geenszins een devaluatie van het werk van de Commissie-Verwey-Jonker. Zij was allerm minst een groep ja-knikkers die deed wat het CAZ wilde en had ook tot geheel andere conclusies kunnen komen. Maar na talrijke gesprekken met Molukse organisaties en CAZ-medewerk(st)ers, en een belangrijke inbreng van een aantal studenten dat als jonge onderzoekers voor de commissie aan het werk was gegaan, kwam zij blijkbaar ook uit op het woonwijkenconcept.

In 1985 beklagde Verwey-Jonker zich over het feit dat 'de politiek' geen enkele belangstelling voor het rapport aan de dag had gelegd. Ze doelde daarbij onder meer op het advies om te kiezen voor betrekkelijk kleine wijken, niet geïsoleerd van de rest van de bebouwde kom en gelegen in gebieden met veel werkgelegenheid. Die adviezen werden door de regering niet of onvoldoende opgevolgd. Ook de bijzondere aandacht van de commissie voor de Molukse tweede generatie op het gebied van onderwijs en arbeidsmarkt leidde, zoals elders in deze studie wordt toegelicht, niet tot adequate maatregelen. Ook werd nooit meer een beroep gedaan op de deskundigheid van de commissieleden.⁷⁴ Dat past in het beeld van een deskundigencommissie die door het CAZ toch vooral was gebruikt om een al uitgestippeld traject te legitimeren.

Overigens beperkte de commissie zich niet tot de huisvesting. Ze vervaardigde een sociale kaart van de Molukse samenleving, behandelde de positie van Molukkers in het onderwijs en op de arbeidsmarkt, ging in op de gezinssituatie en de opvoedingsproblematiek, kwam met voorstellen om de impasse rond de pensioenen van de ex-KNIL-militairen te doorbreken en stelde ten slotte voor, op grond van het geconstateerde tekort aan bruikbare gegevens, een aantal onderzoeken te laten uitvoeren. Dat de regering met uitzondering van de aanbevelingen over een Pensioen Vervangende Uitkering (PVU) weinig met deze adviezen heeft gedaan, valt te betreuren. Er zijn daardoor kansen gemist. Toen in 1978 na de gijzelingen het Molukkersbeleid een nieuwe impuls kreeg, bleek het rapport van de commissie nog steeds veel waardevolle informatie te bevatten.

Onderwijs

Het rapport van de Commissie-Verwey-Jonker biedt gegevens over de sociaal-economische positie van de Molukse bevolkingsgroep omstreeks 1958, zeven

jaar na aankomst. De deelname aan het Algemeen Vormend Onderwijs (lager, voortgezet en buitengewoon lager onderwijs) was hoog: 21,7 procent van de Molukse jongeren van twaalf tot twintig jaar participeerde hierin tegen 15,9 procent van de Nederlandse jongens en 14,5 procent van de Nederlandse meisjes.⁷⁵ Deze hoge Molukse deelname was voornamelijk te wijten aan het feit dat zij als gevolg van de oorlogsomstandigheden in Indonesië daar niet regelmatig naar school hadden kunnen gaan. In 1958 zaten dus nogal wat Molukse jongeren van zeventien tot twintig jaar nog op school, die onder normale omstandigheden het onderwijs al verlaten zouden hebben.

Ook de spreiding van Molukse en Nederlandse leerlingen over de verschillende soorten voortgezet onderwijs verschilde nogal van elkaar. Molukkers bleken oververtegenwoordigd in het lager vak- en nijverheidsonderwijs en op de ULO (Uitgebreid Lager Onderwijs), ondervertegenwoordigd in het VHMO (Voorbereidend Hoger en Middelbaar Onderwijs) en ze ontbraken geheel in het hoger onderwijs (universiteiten en hogescholen). De commissie constateerde dat 93 procent van de Molukse jongens in het voltijdse voortgezet onderwijs en 95 procent van de Molukse meisjes opleidingen volgden die tegenwoordig onder het VMBO vallen. Het aantal *drop-outs* was volgens de commissie gering: 8,8 procent van alle Molukse leerlingen in het voortgezet onderwijs. Voortijdig schoolverlaten kwam meer voor bij meisjes (ULO, huishoudschool) dan bij jongens. De commissie vond de onderwijssituatie van de Molukse leerlingen 'niet ongunstig':

'Er is een grote drang tot het volgen van voortgezet onderwijs, de leerlingen zijn over het algemeen ijverig, en blijken in staat te zijn het onderwijs te volgen.'

Wel vormde de beheersing van de Nederlandse taal nog een belemmering.⁷⁶

Het rapport van de Commissie-Verwey-Jonker verschaft ook inzicht in de deelname aan de CAZ-cursussen voor volwassenen. Die van de mannen was beperkt. In totaal voltooiden tot 1 september 1958 504 mannen een CAZ-cursus in een van de woonoorden⁷⁷ en 190 op een van de Rijkswerkplaatsen. De deelname van Molukse vrouwen was daarentegen massaal.⁷⁸ Eind 1958 waren 5.295 diploma's uitgereikt voor 25 cursussen. Op dat moment waren nog 833 vrouwen bezig met een cursus. De commissie verklaarde de geringe deelname van de Molukse mannen gedeeltelijk door te wijzen op de krappe arbeidsmarkt, waardoor ook zonder diploma 'vrij goede lonen te verdienen' waren. Daarnaast speelde het gevoel nog steeds militair te zijn⁷⁹, de hoop op een spoedige terugkeer en de 'traditionele afkeer van handenarbeid' een rol.

CAZ-opleiding schilderen. (MHM.)

Dit laatste punt had volgens de commissie echter na een paar jaar zijn geldigheid verloren.⁸⁰ Opvallend was dat het CAZ geen taalcursussen organiseerde om de kennis van het Nederlands te vergroten.⁸¹ Het terugkeerperspectief was nog zo sterk dat de beheersing van het Nederlands min of meer als een overbodige luxe werd beschouwd.

Volgens Elizabeth Wittermans-Pino, een van de studenten die de Commissie-Verwey-Jonker ondersteunde, ging de belangstelling vooral uit naar de naaldvakken en in veel mindere mate naar het koken. Het programma van de kookcursus was weinig wervend. Voorop stond het op de meest economische wijze bereiden van een 'Hollandse maaltijd'. Hoewel de belangstelling van de vrouwen ook uitging naar Europees voedsel (de eigen, Molukse keuken was immers voldoende bekend), had die vooral betrekking op de fijne keuken en bijvoorbeeld het maken van taarten. Dergelijke wensen werden niet gehonoreerd.⁸² Kritisch was deze onderzoekster over het huishoudonderwijs, dat volgens haar een 'halfslachtig karakter' had. Het richtte zich enerzijds speciaal op Molukse vrouwen, maar ging anderzijds uit 'van het Nederlandse huishouden als absolute waarde met negatie van de Ambonese culturele waarden'.⁸³ Wittermans-Pino wees erop dat de cursussen nauwelijks aansloten op de arbeidsmarkt. Met een CAZ-diploma konden Molukkers zelden aan de slag bij Nederlandse bedrijven.⁸⁴ Dat was weliswaar logisch, gezien de op terugkeer gerichte opzet van de cursussen, maar het leverde gediplomeerden wel een teleurstelling op bij het zoeken naar een baan.

Arbeid

Werk was een belangrijke reden om niet deel te nemen aan een cursus. Op 1 juli 1958 was bijna 60 procent van de Molukse mannen van zestien jaar en ouder en een beperkt aantal Molukse vrouwen aan het werk.⁸⁵ Tegelijkertijd was, twee jaar na invoering van de Zelfzorg, een kwart van de mannen die geacht werden te werken, niet in het arbeidsproces opgenomen.⁸⁶ Het ging volgens de Commissie-Verwey-Jonker om een divers gezelschap dat 'door omstandigheden of intentioneel' niet aan het werk was. De principiële werk-weigeraars maakten deel uit van deze groep. In twee woonoorden was zelfs bijna niemand aan het werk. Toch bleef het aantal principiële beperkt, naar schatting tot ongeveer honderd personen.⁸⁷ Een veel belangrijker factor was de hoge regionale werkloosheid. Nogal wat woonoorden lagen in streken waar geen behoefte bestond aan ongeschoolde arbeid. Verder namen veel Molukkers tamelijk snel ontslag als ze niet konden wennen aan hun werkomgeving.⁸⁸

Zeer bezorgd was de commissie over de hoge jeugdwerkloosheid onder Molukkers. Zij constateerde dat van de jongens die niet meer op school zaten en evenmin van werk waren vrijgesteld 36,4 procent werkloos was. Bij de meisjes was dit 53,5 procent. In het gebied van de Inspectie Noord bleek de situatie ernstiger dan bij de Inspectie Zuid. Het verschil tussen de werkloosheidscijfers van jongens en meisjes was volgens de commissie te wijten aan de 'traditionele opstelling' in de Molukse gemeenschap tegenover vrouwenarbeid. De verwachting dat jongeren, hoger opgeleid en meer geïntegreerd, het beter zouden doen dan de oudere Molukkers werd niet bewaarheid. De commissie noemde een aantal mogelijke verklaringen: het 'grote-familie-patroon', waarbij men gemakkelijk kon terugvallen op de steun van familieleden; de wens om te repatriëren als rem op een carrière in Nederland; taalhandicaps; en de confrontatie met andere normen en waarden. Zij adviseerde tot nader onderzoek naar de arbeidsmarktpositie van Molukse jongeren, de oprichting van een bureau voor beroepskeuzevoorlichting voor hen en voor hun ouders, en een tijdelijke, speciale bemiddeling door de arbeidsbureaus, 'met name voor de jongere, opgeleide arbeidskrachten onder de Ambonezen'.⁸⁹ Maar met deze aanbevelingen werd, zoals eerder opgemerkt, niets gedaan. Dat kwam onder meer doordat snel na het uitkomen van het rapport een periode van hoogconjunctuur aanbrak met vrijwel volledige werkgelegenheid. In die situatie konden ook de meeste Molukkers een baan vinden. Toen het daarna weer economisch slechter ging, was niemand zich ervan bewust dat de werkloosheid onder Molukkers, en met name onder de jonge Molukkers, weer snel en onevenredig steeg.

Pensioenen

Dat de voormalige KNIL-militairen voor hun financiële aanspraken doorverwezen werden naar de Indonesische regering was een van de conflictpunten tussen de Molukse bevolkingsgroep en de Nederlandse regering. In de RTC-akkoorden was bepaald dat Indonesië de verplichtingen van het Nederlands-Indische gouvernement zou overnemen. Daartoe behoorden óók de aanspraken van de Molukse ex-KNIL-militairen. Onder de Molukkers in Nederland bevonden zich 958 militairen met recht op pensioen.⁹⁰ Militairen met minder dan vijftien dienstjaren kregen wachtgeld (1.170 personen), een demobilisatiebonus (37 personen) of, als sprake was van 'kort dienstverband' (KDV), een KDV-bonus (740 personen).⁹¹

De Nederlandse regering stelde zich aanvankelijk op het standpunt niets te maken te hebben met deze 'KNIL-aanspraken'; het was een kwestie tussen de betrokken militairen en Indonesië.⁹² Voor veel Molukkers was het doorverwijzen naar 'de vijand' onbegrijpelijk. Oud-hoofd van de afdeling Molukkers van het ministerie van CRM, J. de Winter, herinnert zich dat een boze Molukker hem ooit in Helmond de vraag stelde:

'Hoe kan dat nou? Als ik altijd bij Simon de Wit gewerkt heb, dat jullie zeggen dat ik mijn pensioen bij Albert Heijn moet gaan halen?'⁹³

Eind 1954 attendeerde minister Luns zijn collega Van Thiel erop dat de Molukse militairen vóór 26 juli 1955 hun pensioen bij de Indonesische overheid moesten hebben aangevraagd, om hun aanspraken niet te verliezen. De betrokken Molukkers wisten niets van een verjaringstermijn. Luns vreesde dat de Nederlandse Staat aansprakelijk zou kunnen worden gesteld als men de pensioenaanspraken stilzwijgend zou laten verjaren. Niet alleen was onvoldoende voorlichting gegeven, ook had de overheid er niet voor gezorgd dat de Molukkers de documenten hadden gekregen die voor de aanvraag in Indonesië nodig waren. Die documenten berustten grotendeels bij de overheid. Het belangrijkste document dat wel was uitgereikt, het ontslagbewijs, was niet of onvolledig ingevuld. Dit alles was voor de regering reden om zich toch met de pensioenkwestie te gaan bemoeien.

Luns adviseerde een circulaire op te stellen waarin 'op tactvolle wijze wordt uiteengezet dat en waarom het van belang is, dat zij hun pensioen of wachtgeld bij de R.I. aanvragen'.⁹⁴ Het besluit om de circulaire rond te sturen was het resultaat van een simpele kosten-batenanalyse. Bij afwijzing van de pensioenaanvragen door Indonesië zouden de Molukkers met succes een beroep kunnen doen op artikel 8 van de Militaire garantiewet. De

financiële consequenties zouden, zo dacht men toen, beperkt zijn, omdat de verplichting tot betalen slechts zou gelden totdat de Molukkers zouden teruggaan naar Indonesië. Als de circulaire niet zou worden uitgestuurd, zou de aansprakelijkheid van Nederland veel groter zijn en zouden betalingen naar verwachting na repatriëring doorlopen.⁹⁵ Op 22 december 1954 werd de circulaire verstuurd.⁹⁶ Het probleem van de niet uitgereikte documenten werd opgelost door de toezegging dat de Directie Overgangszaken Indonesië (DOI) van het ministerie van Buitenlandse Zaken ze in één geheel naar Indonesië zou sturen. De betrokken ex-militairen hoefden dan alleen maar de aanvraag bij de Indonesische overheid in te dienen.⁹⁷ De reactie van de meerderheid van de Molukkers was ondubbelzinnig: ze weigerden de pensioenen aan te vragen. Advocaat Van Rijkevorsel verwoordde de gevoelens van de BPRMS- en de RMS-leiding als volgt:

‘U zult dus kunnen begrijpen en billijken, dat wij geen poging kunnen doen om pensioen aan te vragen en te verkrijgen indien en zolang wij van mening zijn, dat ons dienstverband nog niet, althans niet rechtsgeldig en niet verbindend, is beëindigd.’⁹⁸

Wie toch pensioen aanvroeg, werd bovendien bestempeld als verrader van de RMS, omdat de aanvrager het pensioen blijkbaar belangrijker vond dan de toekomst van land en volk. Manusama beloofde dat ‘wanneer de vrijheid is bereikt’ de RMS de pensioenen voor haar rekening zou nemen van al diegenen die geen pensioenaanvraag bij de Republiek Indonesia hadden ingediend.⁹⁹ De CRAMS dacht er heel anders over. CRAMS-leider C. Wairata beschouwde de circulaire slechts als een waarschuwing om geen rechten te verspelen. Hij adviseerde de leden hun pensioen en andere claims aan te vragen.¹⁰⁰ Ook de ‘Bond ex-KNIL-militairen op weg naar huis’ en de KRPPT waren vóór het indienen van de aanvraag. In de loop van 1955 ontving de DOI 450 pensioenaanvragen. Op een totaal van 958 pensioengerechtigde militairen was dat aantal, gezien het massale verzet van de BPRMS- en de RMS-leiding, verrassend hoog. Alle moeite zou echter voor niets blijken: de Indonesische regering reageerde niet op de ingediende aanvragen.¹⁰¹

Zo bleef deze voor de betrokkenen onbevredigende situatie jarenlang bestaan. Om de patstelling te doorbreken, kwam de Commissie-Verwey-Jonker met het voorstel een Pensioen Vervangende Uitkering (PVU) te ontwerpen, die ervoor zou zorgen dat pensioengerechtigden niet langer op hun geld zouden hoeven wachten. De commissie bracht wel een belangrijke beperking aan. Zij vond dat de verzorging die de Molukkers vanaf 1951 hadden ontvangen opwoog tegen de pensioenbetalingen over die jaren.

Wachtgelden, gratificaties en bonussen waren door die verzorging meer dan gecompenseerd. De voorgestelde PVU zou niet met terugwerkende kracht moeten worden verleend, maar pas vanaf de inwerkingtreding van de wet die de PVU zou regelen. Wel stelde de commissie voor om de bedragen van de PVU niet te handhaven op Indonesisch niveau, maar op te trekken tot het niveau dat inmiddels voor Nederlandse KNIL-soldaten en onderofficieren was vastgesteld.¹⁰² De regering nam deze aanbevelingen over. Toch zou het nog tot 1 januari 1964 duren voordat de 'Beschikking pensioenvervangende uitkeringen Ambonezen' in werking trad.¹⁰³ Dat late tijdstip, gecombineerd met het besluit om niet met terugwerkende kracht uit te keren, leidde opnieuw tot frustraties aan Molukse kant.¹⁰⁴

Gezinssituatie en opvoedingsproblematiek

Dankzij het rapport van de Commissie-Verwey-Jonker is het een en ander bekend over de samenstelling van de Molukse bevolkingsgroep op dat moment.¹⁰⁵ Op 1 januari 1959 bleek de groep 'als gevolg van een groot geboorteoverschot' gegroeid tot 18.593 personen: 9.761 mannen en 8.832 vrouwen.¹⁰⁶ Niet meegeteld waren Molukkers die tot dan toe de woonoorden hadden verlaten om ergens individueel te gaan wonen of te repatriëren. Hun aantal werd geschat op 1.200 personen.

Deze cijfers roepen overigens vragen op. De commissie schrijft namelijk dat op 1 januari 1959 3.578 mannen die in 1936 of daarvoor geboren waren, woonachtig waren in de woonoorden. Het gaat hier dus om Molukse mannen die in 1951 vijftien jaar of ouder waren. Dit betekent dat alle Molukse militairen tot deze categorie moeten worden gerekend, een deel van de niet-militairen, evenals kinderen die in 1951 de vijftienjarige leeftijd hadden bereikt. Maar het getal is identiek aan het aantal Molukse ex-KNIL-militairen dat volgens een enquête uit februari 1952 in 1951 naar Nederland was gekomen. Het lijkt niet aannemelijk dat het sterftecijfer in de periode 1951 tot en met 1958 exact gelijk is geweest aan het aantal kinderen van vijftien jaar en ouder, aangevuld met het mannelijke deel van de niet-militairen, waardoor opnieuw uitgekomen werd op een aantal van 3.578 mannen.

Hoewel dus voorzichtig met deze cijfers moet worden omgaan, kunnen er wel enkele conclusies uit getrokken worden. De Molukkers die in 1951 naar Nederland kwamen, waren overwegend jonge militairen met jonge gezinnen. Hoewel zij kinderen bij zich hadden die vóór of tijdens de oorlog geboren waren, kwam het merendeel van hun kinderen pas na de oorlog ter wereld. Bij analyse van de geboortecijfers van de Molukkers die naar

Sfeerbeeld uit de jaren zestig. Bewoners van woonoord Lingebrug (Opheusden) laten zich fotograferen bij een auto. V.l.n.r.: E. Manduapessy, de dames D. Sapury, N. Siauta, L. Sapury en N. Sulipatty, en – met hoed – A. Siauta. (MHM/coll. E. Sapury.)

Nederland kwamen, blijkt dat in de jaren voordat Nederlands-Indië bij de Tweede Wereldoorlog betrokken raakte, het gemiddelde aantal geboorten per jaar op 186 lag. Tijdens de oorlogsjaren daalde dit naar 139, om vanaf 1947 spectaculair te stijgen. Dit leidde in de naoorlogse jaren in Indonesië tot een jaargemiddelde van 580 geboorten. Na aankomst in Nederland tot en met 1954 steeg dit nog tot 954. Daarna zette een daling van het aantal geboorten per jaar in.

Behalve een afnemend geboortecijfer was in de Molukse gezinnen de situatie nog ongeveer zoals bij aankomst. De rolverdeling tussen mannen en vrouwen en de autoritaire verhoudingen binnen de gezinnen bleven zoals ze eerder beschreven zijn. Toch bespeurde onderzoekster Wittermans-Pino al in 1958 ontwikkelingen in de richting van een minder hiërarchische relatie tussen ouders en kinderen. Daarbij ging het niet altijd om een bewuste keuze voor een andere opvoedingsstijl, maar om een zekere onmacht. Molukse jongeren, zich spiegelend aan hun Nederlandse leeftijdsgenoten, namen meer vrijheid en lieten in de ogen van hun ouders een 'gebrek aan gehoorzaamheid' zien.¹⁰⁷ Een generatieconflict diende zich aan. Toch zou het nog geruime tijd duren voordat de autoritaire opvoedingsstijl echt zou worden losgelaten.

Wittermans-Pino biedt ook een aardig en onverwacht kijkje in de participatie van Molukse mannen in het huishoudelijk werk. Uit latere onderzoeken komt het beeld naar voren van een patriarchale structuur waarin

huishoudelijk werk doorgaans 'vrouwenwerk' werd gevonden en de man hoogstens meehielp.¹⁰⁸ Wittermans-Pino nam omstreeks 1958 een andere praktijk waar: Molukse mannen verrichtten substantiële huishoudelijke taken, zoals de wasmachine bedienen, de luiervas doen, de was uitwringen en ophangen of kleden uitkloppen, terwijl in de Nederlandse samenleving vaak gevonden werd 'dat dit voor de man minderwaardige werkzaamheden zijn'.¹⁰⁹ In latere jaren zouden Molukse mannen dit ook vrouwenwerk gaan vinden. Het is niet uitgesloten dat het sluipende integratieproces ertoe leidde dat zij zich aan deze Nederlandse opvatting conformeerden.

De RMS in een impasse

Nadat de onderlinge tegenstellingen in de RMS-beweging in Nederland door de komst van Manusama eind 1953 tot bedaren waren gebracht, trad een periode van betrekkelijke windstille in waarbij de posities van partijen en hoofdrolspelers nauwelijks veranderden. Begin 1956 verviel het toegangsverbod tot de woonoorden voor een aantal Molukse leiders en bestuursleden van DDET¹¹⁰, evenals het spreekverbod voor Manusama.¹¹¹ Minister Van Thiel vond het verbod niet langer te handhaven, omdat zich in de groep die in 1951 om haar RMS-activisme was geweerd nu mensen bevonden die van gedachten veranderd waren en opteerden voor terugkeer naar Indonesië. Eerder hadden Molukse leiders al geklaagd dat de regering wel Indonesiërs (De Queljoe c.s.) toeliet tot de kampen om propaganda te maken voor repatriëring, maar de eigen leiders weghield.¹¹² Mogelijk wilde Van Thiel aan de vooravond van de invoering van de Zelfzorg de verhoudingen met de Molukse hoofdgroep verbeteren. Die contacten werden na het Zelfzorgconflict merkbaar intensiever. Op 6 april 1957 vormden de BPRMS, de PPRMS¹¹³, de groep Partijloos¹¹⁴ en vertegenwoordigers van de Marine-Molukkers en Seramese Molukkers de *Dewan Kesatuan Nasional Maluku Selatan* (Raad voor de Zuid-Molukse Nationale Eenheid/DKNMS). Deze federatie bestond uit dertig vertegenwoordigers van Molukse belangenorganisaties en kerken en vijf leden aangewezen door de politieke leiding van de RMS. Gedurende ongeveer twee jaar zou de DKNMS regelmatig overleggen met de CAZ-top, waarbij Manusama en Van Ringen om beurten de vergaderingen voorzaten. Dit was een uitzonderlijke situatie omdat de Nederlandse overheid zowel ervoor als erna de RMS-leiders zoveel mogelijk op afstand hield.

Intussen verbleef K.J. Vigeleyn Nikijuluw in de Verenigde Staten, waar hij de rol vervulde van RMS-vertegenwoordiger. Van 1951 tot 1962 leidde deze oud-luitenant-ter-zee eerste klasse in New York een tamelijk armoedig

Herdenking van het 10-jarig bestaan van de Republiek der Zuid-Molukken in het Zuiderpark te Den Haag. Toespraak door J. A. Manusama. Links naast hem P.W. Lokollo en J.P. Nikijuluw. (Behrens, Herbert F. / Anefo, Nationaal Archief.)

bestaan, terwijl hij Amerikaanse senatoren en de VN voor de Molukse zaak trachtte te interesseren. Enerzijds legde hij grote nadruk op Soekarno's geflirt met het communisme; anderzijds schetste hij de strategische ligging van de Molukken, met de bereidheid van de RMS-regering om geallieerde bases en havens op Moluks grondgebied toe te staan. Dit laatste was een suggestie van Vigeleyns oude commandant, admiraal C.E.L. Helfrich.¹¹⁵ Vigeleyns inspanningen en opofferingen leverden weinig op. Zijn belangrijkste wapenfeiten waren enkele artikelen in de Amerikaanse pers.¹¹⁶ De westerse mogendheden deden er in deze periode alles aan om te voorkomen dat Indonesië in de invloedssfeer van de Sovjet-Unie of China zou terechtkomen. Steun aan de RMS zou dat beleid doorkruisen.¹¹⁷ Oók gebrek aan financiële middelen speelde Vigeleyn parten. Stichting DDET, die zijn lobbywerk ondersteunde, stelde minder geld beschikbaar dan hij in de dure Verenigde Staten nodig had. In een brief aan een niet te identificeren 'Willem' schreef hij hierover in 1956:

'Het is wel erg beroerd, dat ik al die jaren zo gebrekkig heb moeten werken vanwege gemis aan de nodige middelen. Ik heb er zo langzamerhand

ook behoorlijk wat geld van mijzelfen “er in gestoken”. De situatie is feitelijk niet gezond, niet juist. Maar wat kan ik eraan doen, als men blijft denken, dat Holland het terrein is waar de Molukse zaak moet worden uitgevochten. Het is o zo jammer, dat men zo eigenzinnig is geweest. Nevertheless, al heb ik het al die jaren single-handed moeten doen, er zijn genoeg bewijzen, dat ik in de juiste richting was. Mooie kansen zijn ons ontglipt. Wat heb je eraan als je een goede wagen hebt met een prima motor, maar je mist de benzine om de motor gaande te houden? [...] Ik blijf er bij, het gevechtsterrein voor Ambon is niet Holland, maar Amerika.¹¹⁸

In 1962 overleed Vigeleyn onverwachts. Daardoor werd het enkele jaren stil aan het VN-front. Vanaf 1968 zou I.J. Tamaela de draad weer oppakken.

Terwijl de verhoudingen tussen Nederland en Indonesië begin 1956 met de beëindiging van de Nederlands-Indonesische Unie een nieuw dieptepunt bereikten, sijpelden uit Seram mondjesmaat berichten door over zware gevechten. De RMS-guerrilla had het moeilijk. Daarom zond de RMS-regering kort na elkaar twee ‘militaire missies’ om contact te leggen met de buitenwereld en wapens te kopen. De eerste missie, die op 19 maart 1956 vanuit Seram op Nederlands Nieuw-Guinea arriveerde, stond onder leiding van kapitein P. Tuankotta. Minister W.J.A. Kernkamp (Overzeese Rijksdelen/CHU) bleek gouverneur J. van Baal te hebben geseind dat betrokkenen zonder wapens naar hun land zouden mogen terugkeren. Wie dat niet wilde, zou zich op Nieuw-Guinea van politieke activiteiten moeten onthouden of anders worden geïnterneerd.¹¹⁹ De RMS-militairen weigerden echter terug te gaan of hun erewoord te geven. Minister Van Thiel vond dat de RMS'ers beter meteen naar Nederland hadden kunnen worden overgebracht, ‘zonder erewoordgedoe’. Minister-president Drees was van mening, ‘dat na de moeilijkheden met Ir. Manusama niet weer nieuwe mensen naar Nederland gezonden moeten worden’.¹²⁰ De opmerking van Drees over Manusama wekt verbazing als bedacht wordt dat de ministerraad een maand eerder had besloten het spreekverbod van de RMS-leider op te heffen. Op 11 mei landde vanuit Seram nog een missie op Nieuw-Guinea, deze keer onder leiding van kolonel E. Kakisina. Ook deze missie mocht niet naar Nederland. Beide groepen zouden pas in 1962 naar Nederland komen, na de overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië. Alleen Tuankotta, die ruzie kreeg met zijn mensen, kreeg toestemming om al in 1958 naar Nederland te gaan.

De Nederlandse overheid stond ambivalent tegenover de grote Molukse gemeenschap op Nederlands Nieuw-Guinea. Al heel lang vormden die daar in belangrijke mate het middenkader bij het bestuur, de politie en de kerk. Sommige Nederlanders beschouwden hen als een risicofactor. Bekend was

dat de meeste Molukkers op Nieuw-Guinea sympathiseerden met de RMS. Gezien de opstelling van Nederland tegenover de RMS, zou dat gevolgen kunnen hebben voor de Molukse loyaliteit aan hun Nederlandse werkgever. Opvallend genoeg werd daarbij zo nu en dan de vrees uitgesproken dat de Molukkers daarom gemene zaak zouden maken met Indonesische infiltranten. Dat idee werd gevoed door radio-uitzendingen van radio Makassar, die Molukkers probeerden over te halen partij te kiezen voor Indonesië door propaganda te maken voor Groot Maluku, dat óók West-Irian (de Indonesische naam voor Nederlands Nieuw-Guinea) zou omvatten en binnen de Republiek Indonesia een zekere autonomie zou kunnen krijgen.¹²¹ De Molukkers bleken er weinig ontvankelijk voor. De RMS-beweging op Nieuw-Guinea raakte intussen in het slop. De Centrale Inlichtingendienst rapporteerde in 1957 over onderlinge ruzies en verdachtmakingen.¹²²

Verstekelingen

Een van de belangrijkste 'Molukse' kwesties waarmee het vierde kabinet-Drees te maken kreeg en waarvan de RMS propagandistisch gebruikmaakte, was de kwestie van de verstekelingen in 1958.¹²³ Zij kwamen in het kielzog van de spijtoptanten naar Nederland. Spijtoptanten waren Nederlanders die na de soevereiniteitsoverdracht voor de Indonesische nationaliteit hadden gekozen, maar daarvan vanwege de toenemende anti-Nederlandse stemming in Indonesië spijt hadden gekregen en alsnog wilden repatriëren. De verstekelingen waren Indonesiërs die niet op legale wijze naar Nederland konden en er daarom voor kozen zich op boten te verstoppen en zo de overtocht te wagen. Het ging om enkele honderden mensen, onder wie een groot aantal Molukkers.¹²⁴ Hoewel zij na aankomst onmiddellijk werden geïnterneerd, kregen de meeste verstekelingen uiteindelijk een verblijfsvergunning.¹²⁵ Dit gebeurde ondanks het feit dat de ministerraad bij herhaling liet blijken dat verstekelingen in principe zouden moeten terugkeren naar hun land van herkomst.¹²⁶

Die harde lijn stuitte echter op verzet van PvdA-minister van Justitie Samkalden, die 'de avonturiers (die geen familie in Nederland hebben) en de delinquenten' wel wilde terugsturen, maar vasthield aan een individuele beoordeling. Iedereen rigoureuus de toegang tot Nederland ontzeggen, ging hem te ver. Hij riep daarbij de Duitse joden in herinnering die in 1936 hadden geprobeerd Nederland binnen te komen. 'Ook in 1936 werd gezegd, dat de veiligheid van de betrokkenen in Duitsland niet bedreigd werd.' Premier Drees vond die vergelijking onaanvaardbaar. In 1936 zaten er in Duitsland al

Groep verstekelingen uit Indonesië en hun bewakers in De Kruitberg, Doetinchem, 1958. (MHM/coll. F.J.T. de Queljoe.)

duizenden in concentratiekampen; daarvan was nu in Indonesië geen sprake. Hij stelde voor te besluiten dat mensen zonder papieren Nederland niet binnen zouden mogen en aan boord moesten blijven. Samkalden reageerde met het voorstel dat Drees zijn 'wens' zou 'opschorten tot de resultaten van het lopende beleid bekend zouden zijn'.¹²⁷

De situatie veranderde toen bekend werd dat de Johan van Oldenbarnevelt op 17 mei 1958 uit Jakarta vertrokken was met aan boord 69 verstekelingen, onder wie 22 Molukkers. Dat aantal verontrustte de regering. Besloten werd om iedereen die na 20 mei nog zou proberen vanuit Indonesië illegaal Nederland binnen te komen, terug te sturen. Daarmee leek de individuele beoordeling te worden losgelaten. Samkalden stelde echter een commissie van deskundigen in, die op basis van hun kennis van de Indonesische samenleving kon adviseren over toelating of terugzending. Begin juli 1958 adviseerde deze commissie 37 van de ongeveer honderd verstekelingen terug te sturen; 31 van hen waren Molukkers.¹²⁸ Zij hadden volgens de commissie geen binding met Nederland, ook al hadden sommigen van hen familie in de Molukse woonoorden. In de nacht van 28 op 29 september 1958 werden de 37 verstekelingen van hun bed gelicht en overgebracht naar de Johan van Oldenbarnevelt. Alarmering van familieleden mocht niet baten: het schip vertrok.

In de weken daarna ontstond groot tumult over de terugzending. Het RMS-kabinet, de BPRMS, Stichting DDET en allerlei spontane actiecomités

beschuldigden de regering van inhumaan optreden en eisten dat de verstekelingen niet in Indonesië aan land zouden worden gezet. Terwijl de regering nadruk legde op de criminele achtergrond van sommige verstekelingen, presenteerden de critici van de uitzetting de verstekelingen als politieke vluchtelingen. Vanaf de boot lieten de betrokkenen zelf weten RMS-aanhangers te zijn. Samkalden antwoordde dat daarvan tijdens de verhoren in Nederland weinig was gebleken. Hoe dan ook: de terugzending was een politieke kwestie geworden, die nog eens extra ingewikkeld werd toen de Indonesische autoriteiten slechts bereid bleken verstekelingen toe te laten als bewezen kon worden dat zij Indonesisch staatsburger waren.

Manusama spande een kort geding aan, dat op 3 november 1958 plaatsvond. De president van de Haagse rechtbank, jhr. G. Witsen Elias, kwam met een schikkingsvoorstel: overbrenging van de verstekelingen naar Nederlands Nieuw-Guinea. Alle partijen aanvaardden dit, óók Samkalden, die vlak daarvoor nog steun in de Kamer had gekregen voor de terugzending. De moeilijkheden die van de kant van de Indonesische overheid nog te verwachten waren, hebben hierbij zeker een rol gespeeld.¹²⁹ Het conflict was de wereld uit. 'De 37' werden naar Merauke gebracht en zouden uiteindelijk bij de overdracht van Nederlands Nieuw-Guinea in 1962 alsnog naar Nederland terugkomen.¹³⁰

Integratie-instrumenten

Een verstekeling van de Johan van Oldenbarnevelt die niet werd teruggestuurd, was George de Fretes. Toen hij aan wal stapte, 'wist hij al, dat Phonogram alles zou doen om hem een werkvergunning te bezorgen', schrijft Mutsaers over de Molukse steelgitarist die al vanaf 1937 furore had gemaakt als *the King of Hawaiian* in Nederlands-Indië. Al snel zou hij ook in Europa bekend raken met zijn *Royal Hawaiian Minstrels*. Daarmee werd hij de grote concurrent van Rudi Wairata. In 1969 vertrok De Fretes naar Californië. Het Hawaïantijdperk was toen echter allang voorbij.¹³¹ Rock-'n-roll en tienermuziek kwamen er eind jaren vijftig voor in de plaats. De indorock, met talloze bandjes uit de Molukse woonoorden, liet zich daarbij niet onbetuigd. Hoewel aanvankelijk voornamelijk in eigen kring werd gemusiceerd, kregen sommige Molukse groepen ook 'buiten' naamsbekendheid: *Dragonfly* (Rudy en Tonny de Queljoe in Zeeland)¹³², *Black Magic* (met Boy Tahalele uit Elst, Paul Tureay uit Plasmolen, Mook en Michel en Dolf Riupassa uit Tiel¹³³), *White Waves* (Andy, Eddy en Sammy Noya uit Winterswijk), *Black Diamonds* (met onder anderen David Nanuru en Dick Siaila uit Graetheide, Geleen) en

The Emeralds (Ferry en Victor Kaihatu uit De Schaffelaar, Barneveld). De bandjes bestonden uit jongens, zo nu en dan aangevuld met een zangeres (bijvoorbeeld Lisa Sapury uit Lingebrug, Opheusden, bij *The Ruby's*). Een uitzondering was Martha 'Poppy' Matulesy uit Lunetten (Vught), die in haar band (*Poppy & her Popcats*) de centrale positie innam. Al snel gingen de bands ook optreden in het buitenland, vooral in Duitsland. Boy Tahalele:

'We hadden helemaal geen paspoort, we waren "vreemdelingen", stateloos. Maar dat kon die man [René Vlassenaar, manager van Andy Tielman] allemaal regelen, met wat extra geld.'¹³⁴

Plotseling verdienden de muzikanten behoorlijk, al wisten zaaleigenaren en platenmaatschappijen ook te profiteren van hun onervarenheid op financieel terrein. Het beheer van de inkomsten was een probleem. Mutsaers:

'Er waren niet veel muzikanten die plotseling verstandig met veel geld om konden springen; dat waren ze niet gewend en wie wilde het ze leren? Meestal kwamen ze zonder een rooie cent weer terug in Nederland of raakten hier hun spaarcentjes aan de belasting kwijt.'¹³⁵

De aantrekkingskracht van de indorock op Molukse jongeren had grote gevolgen.

'[...] rock & roll betekende: de beuk erin, de blits maken, je afzetten tegen de oudere generatie. Want de generatiekloof en de nozemfase kwamen net zo goed in de Molukse kampen voor als elders in Nederland. Een Ambonese nozem had het voordeel van een van nature gitzwarte kuif, een onmisbaar onderdeel van de rock & roll outfit, terwijl Hollandse rockers daar hun haar voor moesten verven. De "budjangs", de jonge vrijgezellen, hadden algauw door, dat ze met rock & roll, blitse kleren en een glanzende vetkuif de aandacht konden trekken van de meisjes in dorpscafés en dancings.'¹³⁶

Dankzij de indorock namen de contacten buiten de woonoorden toe.¹³⁷ Niet alleen de musici zelf, maar ook hun Molukse aanhang verschenen plotseling in Nederlandse zalen. Dit had veel meer effect dan de deelname van Molukse sporters, vooral voetballers, aan 'Nederlandse' teams. Ontmoetingen in het uitgaansleven tussen Molukse en Nederlandse jongeren, vooral Molukse jongens en Nederlandse meisjes,¹³⁸ bleken een belangrijke oorsprong van gemengde huwelijken. Toch noemde de Commissie-Verwey-Jonker in 1959

de participatie van Molukkers aan het Nederlandse sociale leven nog uiterst gering.

‘Veel symptomen wijzen op een zeer groot en voortdurend heimwee. Zo blijkt, dat heel veel Ambonese families tropenkleding en zilvergeld opsparen voor de terugkeer. De kisten, waarmee men gekomen is, mogen niet worden gebruikt, b.v. voor kolenopslag, maar moeten klaar blijven om opnieuw te worden gepakt.’¹³⁹

Onzichtbaar voor het grote publiek, maar als integratie-instrument niet onbelangrijk, was het besluit om Molukkers op 1 januari 1959 in te schrijven in het bevolkingsregister van de gemeente waar zij woonden. Tot dan toe waren zij ‘burgers van het Rijk’. Zij telden dan ook niet mee als inwoners bij de bepaling van de uitkering uit het Gemeentefonds. Maar de gemeenten hoefden ook geen kosten te dragen die voor de Molukse inwoners gemaakt moesten worden.¹⁴⁰ Inschrijving in het bevolkingsregister betekende dat gemeenten vanaf 1959 een normalere relatie kregen met hun Molukse burgers. Tegelijkertijd bleef het CAZ voor veel taken eerstverantwoordelijk. Het zou nog tientallen jaren duren, voordat de relatie van de gemeenten met de Molukse burgers identiek zou worden aan die met de overige burgers.

Balans

Hoewel het Nederlandse regeringsbeleid tot ongeveer 1970 de tijdelijkheid van het verblijf van de Molukkers centraal stelde en daarom integratie in de samenleving nog steeds ongewenst achtte, dwong het steeds langduriger verblijf tot maatregelen met een de facto integratiebevorderend effect. De belangrijkste waren: de invoering van de Zelfzorg (1956) en het besluit tot het sluiten van de woonoorden en het bouwen van woonwijken (1957-1960). Het verzet van Molukse kant en de ambivalentie bij de beleidsmakers en -uitvoerders remden overigens weer het integratie-effect daarvan.

Procedureel deden zich bij de totstandkoming van deze maatregelen enkele merkwaardigheden voor. Net zoals bij het ontslag uit militaire dienst in 1951 was de besluitvorming bij de invoering van de Zelfzorg rommelig. In de ministerraad was afgesproken dat Van Thiel een interdepartementale nota over toekomstig beleid zou inbrengen. Die nota kwam er niet. De Zelfzorg werd bij ministeriële beschikking ingevoerd, waarbij Van Thiel zich in de ministerraad beriep op eerdere besluitvorming. Bij de beslissing om over te schakelen van woonoorden naar woonwijken had de

Commissie-Verwey-Jonker vooral een legitimerende functie voor beleid dat het CAZ al in uitvoering had genomen. Hoewel de regering het rapport van de commissie integraal overnam, werden veel aanbevelingen niet of onvoldoende opgevolgd.

De Commissie-Verwey-Jonker beschreef de positie van Molukkers aan het einde van de jaren vijftig. Daaruit bleek dat zij zich relatief snel aanpasten aan hun nieuwe situatie. Dat gold met name het terrein van de structurele integratie. Tegelijkertijd bleef hun sociaaleconomische positie zwak. Het besluit om de woonoorden te vervangen door woonwijken had maar gedeeltelijk effect door de trage uitvoering ervan en het negeren van de belangrijkste randvoorwaarden die de commissie op huisvestingsgebied had geformuleerd: beperkte omvang van de wijken en voldoende werkgelegenheid in de omgeving. Aan aanbevelingen van de commissie op het gebied van onderwijs en arbeidsmarkt gaf de regering geen praktische uitvoering. Dat gold wel voor de aanpak van het pijnpunt rond de pensioenen. Dankzij de commissie werden de Molukse ex-KNIL-militairen voor hun pensioenen niet langer verwezen naar hun voormalige vijand: Indonesië. Er kwam een Pensioen Vervangende Uitkering. Toch bleef de uitwerking daarvan aan de zuinige kant.

Het verschijnen van de tweede-generatie Molukkers in de Nederlandse samenleving verliep niet zonder problemen. Een 'jeugdvragestuk' diende zich aan, zonder duidelijkheid of het hier ging om een voorbijgaand verschijnsel op weg naar integratie, of om een voedingsbodem voor radicalisering. In de Molukse samenleving zelf was sprake van ontwikkelingen die op het ontstaan van een generatieconflict wezen.

7. Naar de woonwijken: een tijd van transitie, 1960-1970

‘Mij lijkt het dat integratie van Ambonezen slechts kan geschieden in totaal groepsverband, daar de collectieve groepsverbanden zijn blijven voortbestaan. Veranderingen in de groepsverhoudingen, ten gevolge van indirecte cultuurkontakten door middel van pers, radio en televisie, hebben de collectiviteit als zodanig nauwelijks aangetast. Tegenover het schaarse contact met de andere cultuurgroep, de Nederlandse samenleving, staan de formele leiders en de belangenorganisaties waarmee men frekwent en op alle terreinen te maken heeft. Door middel van sterke sociale controle en indoktrinatie der jongeren en het immer bewust idealiseren der groepsgedachte, heeft de Ambonese leider een desintegratie in het eigen groepsleven weten te weerstaan. Gedurende tal van jaren zijn de toekomstverwachtingen buiten Nederland geactualiseerd. De collectiviteitsgedachte wordt, ook nu nog, gedragen door een sterk levend nationalisme.’ (D. Nijland)¹

De invoering van de Zelfzorg in 1956 en het eind jaren vijftig genomen besluit tot de bouw van speciale Molukse woonwijken waren aanwijzingen dat de overheid zich realiseerde dat het verblijf van Molukkers langer zou gaan duren dan aanvankelijk was aangenomen. Hoewel aan de tijdelijkheidsoptie werd vastgehouden, nam zij maatregelen om de problemen van een langdurig verblijf het hoofd te bieden. De reacties van de Molukse bevolkingsgroep op de invoering van de Zelfzorg zijn in het vorige hoofdstuk beschreven. Hier gaat de aandacht uit naar de overgang naar de woonwijken in de jaren zestig. Daarop aansluitend volgt een bespreking van het flankerend beleid, zoals de ‘doortrekking’ (het verder doorvoeren) van de Zelfzorg en de afbouw van het CAZ, het Commissariaat van Ambonezenzorg. Een aantal afsluitende paragrafen beschrijft de gevolgen van de nieuwe huisvestingsvorm voor de verhouding tussen Molukkers en Nederlanders. In dit verband komt ook de problematiek aan de orde van de in Nederland opgroeiende Molukse jongeren en de gevolgen daarvan op het gebied van onderwijs, werkgelegenheid en maatschappelijk werk.

Een stap vooruit

In augustus 1959 werd in Winterswijk het voormalige kamp Vosseveld van de Nederlandse Arbeidsdienst (NAD) als Molukse woonwijk in gebruik genomen. De aanwezige barakken waren gesloopt en vervangen door een-gezinswoningen. Het markeerde de overgang 'van hout naar steen'. Toch had de wijk nog het karakter van een woonoord door zijn geïsoleerde ligging en de wijze waarop de woningen grotendeels gesitueerd waren rond een grasveld.² De eerste echte Molukse woonwijk werd in 1960 opgeleverd, in Ap-pingedam.³ Daarna zouden veel wijken volgen, totdat het proces omstreeks 1964 stagneerde.⁴ Eind 1961 had minister J. van Aartsen (Volkshuisvesting en Bouwnijverheid/ARP) de Tweede Kamer bericht dat er na afronding van de geplande bouwprojecten geen nieuwe wijken voor Molukkers meer bij zouden komen, 'om de Ambonezen de kans te geven opgenomen te worden in de Nederlandse samenleving'.⁵ Een mededeling die al snel elk realiteitsgehalte verloor. Jarenlang zouden nog nieuwe wijken worden gebouwd, totdat in 1993 een woonwijk de oude barakken van Lunetten in Vught had vervangen.

Aan het advies van de Commissie-Verwey-Jonker om Molukkers bij wijze van proef onder te brengen in woonwijken van maximaal vijftig gezinnen waren intensieve discussies voorafgegaan. Daarbij hadden de doctoraal-studenten die de commissie ondersteunden zich niet onbetuigd gelaten. Zij bespraken onbevangen het belang van integratie. Medicijnenstudent T. Tampinongkol en de sociologe E. Wittermans-Pino hadden bezwaren tegen collectieve huisvesting, omdat ze bang waren dat deze woonvorm integratie zou belemmeren.⁶ Een andere sociologiestudent, A. van der Staay, zei zich te kunnen voorstellen dat zelfstandige huisvesting 'voor grote groepen te vroeg' kon zijn. Dus stond hij positiever tegenover Molukse wijken. Wel verbond hij er voorwaarden aan:

'Woonwijken waarin traditionele, eventueel anti-Nederlandse, families de boventoon voeren, lijken mij een groter kwaad dan het versplinteren van de groep door zelfstandige woningen, en het verdwijnen van de "intelligentia" onder de Nederlanders. Van de problemen die de zelfstandige huisvesting meebrengt, hebben vrijwel alleen de Ambonezen zelf last, maar van woonwijken met een ghetto-karakter kan de gehele Nederlandse samenleving reperkussies ondervinden, vooral nu grote groepen repatrianten ons land binnenkomen.'⁷

R.M.A. Wentholt, die als CRM-onderzoeker was toegevoegd aan de commissie, presenteerde een overzicht met voor- en nadelen van 'alternatieve toekomstige woonvormen' voor Molukkers, ervan uitgaande 'dat de Ambonezen in Nederland niet terug zullen (kunnen) keren naar Indonesië'. Hij constateerde dat de overheid de woonoorden wilde sluiten en dat de meeste Molukkers een gespreide huisvesting niet wilden aanvaarden. In die situatie was

'[...] de tussenvorm van woonwijken een oplossing die in elk geval een stap vooruit is op de weg naar de economische en sociale inpassing in het Ned. bestel, die het groepsleven en het groepsbewustzijn van de Ambonees onaangetast laat, die althans een mogelijkheid voor de opbouw van een hecht nieuw cultureel leven biedt, en die als het goed gaat tot een geleidelijke doorstroming naar de Ned. samenleving kan leiden. Zeer zeker is het een oplossing die getuigt van durf en fantasie. Het is ook een oplossing die om maximale planning en begeleiding vraagt, wil het enige kans van slagen hebben.'⁸

Daarbij wees hij onder meer op het belang van 'voldoende (en voor de toekomst ook gevarieerde) werkgelegenheid', 'instrumentele voorzieningen van woningen en wijk' die niet mochten onderdoen voor die van de Nederlandse omgeving, goede contact- en communicatiemogelijkheden ('geen eigen scholen'), een plaats in de wijk voor 'beter ontwikkelden en gesitueerden' en goede wijkvoorzieningen (waaronder een kerkgebouw).⁹ De commissie koos uiteindelijk voor deze lijn en adviseerde tot een proef met woonwijken.

Het CAZ zou echter, zoals elders opgemerkt, dit advies niet afwachten en schakelde al eerder, zonder enige proefneming, over op de bouw van woonwijken ter vervanging van de woonoorden. Ook aan randvoorwaarden zoals 'geen geïsoleerde ligging', 'niet meer dan 50 huizen' en 'in de buurt van werkgelegenheid' ging het in veel gevallen voorbij. De grote woonwijk in Moordrecht is daarvan een duidelijk voorbeeld. Hij ligt geïsoleerd van de rest van het dorp, is slecht gebouwd en ook nog op drassige grond, en is veel groter dan de commissie voor wenselijk hield. Tweede commissaris van Ambonezenzorg Van Raalte vond dat allemaal geen bezwaar, als hij daarmee de Molukkers maar uit hun woonoorden kon krijgen. Toen BPRMS-voorzitter J. Mailuhuw in september 1959 liet weten dat zijn organisatie bezwaren had tegen woonwijken 'die een stap op de weg naar integratie betekenen', gebruikte Van Raalte zelfs het isolement van de geplande woonwijken in Moordrecht en Leerdam om hen over de streep te trekken:

Promotiefoto van het CAZ voor de overgang naar de woonwijken. (MHM.)

‘Gewezen wordt op de apartheid, door de ligging, die b.v. de a.s. woonwijken Moordrecht en Leerdam kenmerkt.’¹⁰

Hoewel duidelijk is dat Van Raalte met deze opmerking vooral tactisch probeerde in te spelen op het standpunt van de BPRMS, bevestigt de feitelijke realisering van de woonwijkplannen dat het leeg krijgen van de woonoorden een hogere prioriteit had dan de randvoorwaarden die de Commissie-Verwey-Jonker aan de nieuwe woonwijken stelde.

Demografische tussenstand

De druk op het CAZ om rigoureuze stappen te zetten op het gebied van de huisvesting werd ook ingegeven door de snelle groei van de Molukse bevolkingsgroep. In de eerste tien jaar van hun verblijf in Nederland nam het aantal Molukkers toe met ongeveer 60 procent. Reden voor het CAZ om grote, nieuwe woonoorden te bouwen, zoals IJsseloord in Capelle aan den IJssel en Vaassen in de gelijknamige plaats. Maar de bouw van deze ‘tweede-generatie woonoorden’ werd ingehaald door het woonwijkenconcept. Intussen groeide de Molukse bevolkingsgroep door. Tabel 3 geeft een overzicht van de beschikbare gegevens tot en met 1968.

Tabel 3 Omvang van de Molukse bevolkingsgroep, 1951 t/m 1968, onderscheiden naar woonvorm

	Woonoord	Woonwijk	Gespreid	Totaal	Groei in procenten
1951	12.169	-	-	12.169	0
1955	15.713	-	-	15.713	+29
1959	18.593	-	-	18.593	+53
1960	19.216	25	-	19.241	+58
1961	19.354	527	-	19.881	+63
1962	15.776	4.269	-	20.045	+65
1963	12.882	7.374	-	20.256	+66
1964	11.539	9.221	397	21.157	+74
1965	9.230	11.571	771	21.572	+77
1966	6.855	13.910	1.365	22.130	+82
1967	5.719	14.768	2.009	22.519	+85
1968	4.657	15.485	2.541	22.967	+86

Bron : CAZ *Enkele cijfers over de Ambonezen in Nederland*, november 1968.

Zoals ook eerder het geval was, is de statistische informatie hier niet sluitend. In het rapport van de Commissie-Verwey-Jonker uit 1959 duikt een schatting op van ongeveer 1.200 Molukkers die zich in voorgaande jaren buiten de woonoord hadden gevestigd. Zij zijn in de CAZ-jaarcijfers niet meegenomen. Pas vanaf 1964 hield het CAZ bij hoeveel mensen niet van de woonoord overgingen naar de woonwijken, maar voor individuele huisvesting kozen. In deze cijfers zijn de 'oude gevallen' kennelijk niet meegenomen. Ook is het niet aannemelijk dat de Nieuw-Guinea-Molukkers die in 1962 naar Nederland kwamen, zijn meegeteld. Volgens Van der Mee en Tomasouw zou het gaan om iets minder dan 1.600 personen.¹⁰

Twee incidentele overzichten, uit 1965 en 1968, lijken wel rekening te houden met de 'oude gevallen' en de Nieuw-Guinea-Molukkers. Ook de gemengde huwelijken lijken daarin opgenomen. Volgens een overzicht uit november 1965 vielen destijds 20.874 Molukkers administratief onder het CAZ en waren er ongeveer 4.000 individueel gehuisvest in de Nederlandse samenleving, terwijl het reguliere CAZ-overzicht over 1965 in de laatste categorie 771 personen vermeldde.¹¹ In 1968 meldden de reguliere CAZ-cijfers 2.541 verspreid over Nederland wonende Molukkers, terwijl een enquête van het CAZ in november van dat jaar 5.769 personen opleverde.¹² Volgens deze enquête bedroeg het aantal Molukkers in Nederland op dat moment 25.456 personen, van wie er 14.665 gehuisvest waren in woonwijken en 4.723 in nog elf te ontruimen woonoord. Van 287 Molukkers was de

woonplaats onbekend.¹³ Dit betekende dus dat de Molukse bevolkingsgroep sinds de aankomst in 1951 meer dan verdubbeld was.

De enquête bevatte ook gegevens over het aantal huwelijken van Molukkers in Nederland van 1951 tot en met 1968. Van de 1.852 in Nederland gesloten huwelijken waren er 659 met een Nederlandse partner (35,6 procent). Van Amersfoort, die zegt zich gedeeltelijk op dezelfde cijfers te baseren, meldde in 1971 dat van de 3.664 gehuwde Molukse mannen 16 procent een niet-Molukse partner had (586 huwelijken).¹⁴ Gezien het genoemde aantal huwelijken is duidelijk dat ook zijn overzicht slechts betrekking had op na aankomst in Nederland gesloten gemengde huwelijken. Het verschil tussen zijn aantal en dat van het CAZ is wellicht te verklaren door de gemengde huwelijken van een Molukse vrouw en een Nederlandse partner. Die worden bij Van Amersfoort niet vermeld.

Van Amersfoort constateerde verder dat aan het einde van de jaren zestig de groei van de Molukse bevolkingsgroep aanzienlijk trager verliep dan in de beginjaren. Het aantal geboorten liep terug. 'Het geboorteniveau der Molukkers ontwikkelt zich snel in de richting van de Nederlanders', concludeerde hij in 1971.¹⁵

Van woonoord naar woonwijk

De transitie van woonoord naar woonwijk was een complexe operatie, met veel problemen. Nederland kende sinds de Tweede Wereldoorlog een grote woningnood. Het werd dan ook niet haalbaar geacht de woningen voor Molukkers te claimen binnen het bestaande bouwprogramma. Gemeenten kregen in die tijd van het ministerie van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid contingenten woningwetwoningen toegewezen. Die contingenten waren op zichzelf al onvoldoende om te beantwoorden aan de vraag van Nederlandse woningzoekenden. Een andere complicatie lag besloten in de noodzaak af te wijken van de Woningwet. Enerzijds omdat voorlopig geen huur zou worden berekend; anderzijds omdat de te bouwen woningen voor een specifieke groep bestemd waren, zodat ook de bestaande regels voor woningtoewijzing niet konden gelden. Vandaar dat minister Klompé met haar collega J. Zijlstra van Financiën (ARP) afsprak dat de al gereserveerde gelden voor de bouw van woonoord bestemd mochten worden voor de bouw van woonwijken. De woningen zouden eigendom zijn van het rijk.¹⁶ De Rijksgebouwendienst (RGD) werd gevraagd de wijken te bouwen en te onderhouden. Ook die beheerformule betekende dat geen sprake kon zijn van woningwetwoningen: het Rijk was geen 'toegelaten instelling' op

CAZ-foto om Molukkers over te halen naar woonwijken te verhuizen. (MHM.)

grond van de Woningwet. Alleen ‘toegelaten instellingen’ – gemeentelijke woningbedrijven en woningcorporaties – mochten woningwetwoningen bouwen.

De kwaliteit van de meeste Molukse wijken was van aanvang af slecht. Onderzoekster Tuynman-Kret wees er in 1985 op dat de woningen weliswaar waren ontworpen volgens de normen van de Woningwet, maar dat de bouw niet was uitgevoerd volgens bestek, waardoor al snel lekkages en andere gebreken optraden.¹⁷ Vosseveld in Winterswijk was zo slecht gebouwd dat al na twee jaar 48 van de 72 woningen bij een onderzoek naar de bouwtechnische toestand de kwalificatie ‘slecht’ kregen.¹⁸ De Winter, oud-hoofd van de afdeling Molukkers van CRM, zegt in een terugblik:

‘Domeinen, dat was een klote huisbaas. In zo’n woning, daar zou je van verdriet niet in willen wonen; met al die ellende die je ermee hebt: lekkage, onderhoud en wat al niet. Die huizen waren ook niet goed gebouwd en op de allergeodkoopste manier gebouwd. Die begonnen ook op een gegeven moment tekenen van verval te vertonen. Ook al door de manier van bewoning; daar waren ze niet op gebouwd.’¹⁹

Er was geen rekening gehouden met specifieke Molukse omstandigheden, zoals de omvang van de gezinnen. Verder leverde het onderhoud van de wijken problemen op. De Rijksoverheid, en dus ook de RGD, werkte

Bron: LSEM 2006

De Molukkersgemeenten.

volgens het kasgeldprincipe. Dat wil zeggen dat meerjarige reserveringen niet mogelijk waren en er elk jaar moest opnieuw gekeken worden of er voldoende geld was. In de praktijk had dat tot gevolg dat er nauwelijks groot onderhoud plaatsvond.²⁰ Verder werd het advies om door de bouw van middenstandswoningen de Molukse 'intelligentsia' in de wijken te houden, niet uitgevoerd.

Het lukte het CAZ aanvankelijk om medewerking van een aantal gemeenten te krijgen. Begin september 1960 waren vier woonwijken gereed en vijf andere zouden dat jaar nog beschikbaar komen. Voor 1961 was de bouw van 24 wijken gepland, terwijl er nog eens tien voor de daaropvolgende jaren voorbereid werden. In totaal ging het om 43 wijken en 2.159 woningen. De meeste plannen uit 1960 werden ook daadwerkelijk gerealiseerd. Slechts vijf woonwijken zouden niet tot stand komen.²¹ Uiteindelijk zouden er 61 'Molukkersgemeenten' komen, met doorgaans één Molukse wijk. Sommige gemeenten (Assen, Groningen) hadden er meer dan één. In enkele vond de huisvesting gespreid plaats. Het bekendste voorbeeld daarvan is Woerden.²²

Het streven om huisvesting voor Molukkers te realiseren in gebieden met veel werkgelegenheid lukte tot op zekere hoogte. Vergelijking van de cijfers uit 1959 (vlak voor de ingebruikneming van de eerste woonwijk) en 1968 (toen de meeste wijken gerealiseerd waren) laat zien dat met name Zuid-Holland en Gelderland een relatief groot deel van de Molukse bevolkingsgroep binnen hun grenzen kregen. In Zuid-Holland werden zeven woonwijken gebouwd die aan de werkgelegenheidsdoelstelling beantwoordden: Alphen aan den Rijn (Defensie), Moordrecht, Capelle aan den IJssel, Krimpen aan den IJssel, Ridderkerk (onder meer scheepsbouw), Woerden (zuivel) en Leerdam (glas). In Noord-Holland gold dat voor Wormerveer (cacao en tapijten) en in andere provincies voor woonwijken in de Betuwe (conservenindustrie) en Twente (textiel). De bouw van woonwijken in de Limburgse mijnstreek was ook bedoeld om Molukkers dicht bij werkgelegenheid te huisvesten, maar die functie verdween grotendeels toen de mijnen vanaf 1966 sloten.²³

Toch bleef de meerderheid van de Molukkers wonen in provincies buiten de Randstad. Wel kwamen er woonwijken in de steden in die provincies (Groningen, Assen, Zwolle, Deventer, Almelo, Apeldoorn, Nijmegen, Middelburg, Vlissingen, Breda, Tilburg, Helmond, Venlo en Maastricht).

Na een paar jaar werd het moeilijk om de medewerking van gemeenten te verkrijgen voor nog meer Molukse woonwijken. Gemeentebesturen ontdekten dat daaraan ook problemen kleefden, bijvoorbeeld in de sfeer van de openbare orde. Om hen toch over de streep te trekken, kwam het CAZ met het aanbod dat gemeenten voor elke woning voor Molukkers een woning-wetwoning extra konden krijgen. Dat was aantrekkelijk voor gemeenten

Tabel 4 Verdeling Molukse bevolkingsgroep over Nederland in 1959 en 1968

	1959		1968	
	Absoluut	%	Absoluut	%
Groningen	680	3,6	1.375	5,4
Friesland	833	4,5	509	2
Drenthe	2.539	13,6	2.520	9,9
Overijssel	1.760	9,5	2.444	9,6
Gelderland	3.880	10,9	6.848	26,9
Utrecht	-	0	509	2
Noord-Holland	649	3,5	1.018	4
Zuid-Holland	1.580	8,5	4.480	17,6
Zeeland	1.615	8,7	967	3,8
Noord-Brabant	3.015	16,2	2.876	11,3
Limburg	2.042	11	1.909	7,5
Totaal	18.5930	100	25.456	100

Bronnen: Verwey-Jonker 1959, p. 17 en CAZ, *Enkele cijfers over de Ambonezen in Nederland*, november 1968.

die toch al een woonoord binnen hun grenzen hadden. De bouw van een Molukse woonwijk verbeterde daar doorgaans de lokale situatie. Omdat op deze manier een verkrot woonoord verdween, en er extra huizen kwamen voor de 'eigen' bewoners, waren uiteindelijk 25 'Molukkersgemeenten' bereid aan de stichting van een Molukse wijk mee te werken.²⁴

Een belangrijke factor die integratie ook in de weg stond, was de traagheid van de overschakeling naar woonwijken. Van de door Wentholt bepleite 'maximale planning' kwam weinig terecht. Het werd vanaf 1964 een moeizaam proces om gemeenten en Molukkers mee te krijgen bij de totstandkoming van een woonwijk. Dominee H. de Boer, voormalig hoofd van Sectie 3 (Geestelijke, culturele en sociale zorg) van het CAZ, vertelde in 1976 dat Van Raalte bij de uitvoering van het woonwijkenbeleid een tactische fout had begaan: omdat de Algemene Rekenkamer nogal wat kritiek had op het trage tempo waarin de opheffing van woonoordenvond, koos hij er aanvankelijk voor om zo veel mogelijk kleine woonoordenv te sluiten.²⁵ Daarmee hoopte hij de Rekenkamer tevreden te stellen. Het gevolg was echter dat enkele grote woonoordenv (Schattenberg, Vaassen, Lunetten) nog bestonden toen gemeenten niet langer bereid bleken een Molukse woonwijk in te richten, en zeker niet een die omvangrijk genoeg was om de bevolking van zo'n groot woonoord te kunnen huisvesten.²⁶

In de onderhandelingen met Molukkers over het betrekken van nieuwe woonwijken speelde de aanwezigheid van lokale gemeenschapsvoorzieningen

Rouwstoet in de Molukse wijk in Hatert (Nijmegen). (MHM/coll. J.B. Keiluhu.)

een grote rol. Daarbij ging het vooral om een kerkgebouw en een gemeenschapsruimte. In grote wijken kwam daar nog een kleuterschool bij. Het CAZ wilde in gemeenten met minder dan dertig woningen voor Molukkers één daarvan inrichten als kerkzaal en in gemeenten met meer dan dertig Molukse woningen een 'houten kerkbarakje' bouwen.²⁷ Dominee De Boer had eigenlijk liever gehad dat Molukkers gebruik waren gaan maken van bestaande kerkgebouwen van Nederlandse kerkgenootschappen:

'Bij behoud van eigen kerkelijk leven (de stijl enz. is inderdaad nog zo anders) ontstaat dan meer contact met de Nederlandse omgeving.'²⁸

De keuze voor eigen kerkgebouwen was echter niet terug te draaien en werd zelfs een voorwaarde voor het vrijwillig betrekken van de wijk; vaak wilden Molukkers pas verhuizen nadat de gemeenschapsvoorzieningen waren toegezegd. In een aantal gevallen zorgde het niet tijdig beschikbaar komen van de kerk zelfs voor ernstige complicaties bij de overgang naar de woonwijk.²⁹ Het CAZ zat met de moeilijkheid dat de Rijksgebouwendienst de bouw van de woonwijken onvoldoende liet sporen met die van de gemeenschapsvoorzieningen. De bouwtrajecten volgden hun eigen bureaucratische routes, die niet altijd op elkaar afgestemd bleken.³⁰

Niet alleen gemeenten en bureaucratie hadden invloed op de uiteindelijke vormgeving van het woonwijkenbeleid, maar ook de houding van de Molukkers zelf speelde een grote rol. De Molukse reacties op het nieuwe

huisvestingsbeleid waren heel verschillend. In sommige gevallen wilden zij vrijwillig naar een woonwijk verhuizen. Dat gebeurde doorgaans als een bepaalde subgroep daardoor een 'eigen' wijk kon krijgen. Dat gold bijvoorbeeld voor Moordrecht, waar de BPRMS-aanhang uit Lunetten naartoe ging, en voor Leerdam, waar leden van de Bond-ex-KNIL, eveneens uit Lunetten, zich vestigden. Ook etnische minderheden (Zuidoost-Molukkers) en religieuze groepen (moslims) vonden eigen wijken aantrekkelijk. Deze hergroepering had tot gevolg dat de tegenstellingen binnen lokale gemeenschappen afnamen. Het bracht echter het gevaar met zich mee dat politiek homogene wijken, met aanhangers van één belangenorganisatie, losser zouden komen te staan van de rest van de gemeenschap. Toch moet dat niet worden overdreven. Molukkers bleven door familie-, dorps- en *pela*-relaties met elkaar verbonden en kwamen regelmatig bij elkaar op bezoek. De religieuze en etnische minderheden woonden doorgaans al in eigen woonoorden. Daaraan veranderde door de overstap naar de woonwijken dus niet zoveel.

Voor individuele gezinnen betekende de verhuizing wel heel wat: men kreeg een kwalitatief betere behuizing, meer ruimte en meer comfort. Daarom waren veel mensen blij met hun nieuwe huis. Volgens diverse auteurs toonden met name de vrouwen zich tevreden. Vooral de keuken viel in de smaak.³¹

'We gingen vanuit Vught de huizen in Moordrecht bekijken. Onze indruk na het kampeven was positief; we keken alleen naar de eigen keuken, niet naar het feit dat de huizen slecht gebouwd zijn, dat ze geen vliering hebben en dat de schuur te ver weg is om echt bruikbaar te zijn.'³²

Die gebreken kwamen pas later aan het licht. Wat men verder miste, was de ongedwongen woonsfeer in de barakken, waar men gemakkelijk bij elkaar binnenliep. Nu moest men aanbellen bij de voordeur.³³ Ook de speelruimte voor kinderen viel tegen. In de meeste Molukse wijken was die beperkt, zeker vergeleken bij de bossen en velden rond veel woonoorden.³⁴ Voor schrijver Frans Lopulalan waren de verhuisplannen naar de nieuwe woonwijk in Leerdam een grote schok:

'De weg uit Woerden werd gekenmerkt door troosteloosheid, zo leek het die dag, en de huizen aan de Broekgraaf tegenover de Middelowetering vormden een grimmige frontlinie: gesloten deuren, toegetrokken vitrage en ijzerdraad om de tuinen. Ik miste de krakende planken van het gangpad in onze woonbarak, en als ik mijn ogen strak op de harde trottoirtegels

richtte, verbeelde ik mij dat ik over het plein van ons kamp liep. Alleen het teer dat 's zomers van de daken droop ontbrak. Voor het eerst was ik bang, 's nachts: mijn broer lag niet langer als een parate wachter boven mij [...]. Ik moest twee deuren door om bij mijn ouders te komen. Gelukkig werden ze niet boos als ik midden in de nacht uit mijn bed viel en ik niet eerder ging slapen dan wanneer mijn deur en die van hun kamer open mochten blijven.³⁵

Van de bedoeling van de Commissie-Verwey-Jonker om de in de woonoorden bestaande hiërarchieën te doorbreken, kwam niet veel terecht. In veel wijken was de samenstelling van de wijkraad nagenoeg identiek aan die van de oude kampraad. Omdat de wijken vaak politiek homogener waren, nam de invloed van die wijkraden aanvankelijk zelfs toe. De verhuizing leidde

Het woonoord voor moslim-Molukkers, Wyldemerck (Balk), nadert zijn einde, 17 januari 1968. De bewoners gaan naar huizen in Waalwijk en Ridderkerk. De moskee van Wyldemerck was de tweede moskee die in Nederland gebouwd werd (de eerste staat in Den Haag). (MHM/coll. G. van den Bergh.)

doorgaans evenmin tot een andere kerkenraad of tot nieuwe besturen voor de plaatselijke verenigingen.³⁶

Terwijl de meeste Molukkers – soms ‘onder protest’, ‘onder voorwaarden’ of ‘met behoud van rechten’ – overgingen naar de woonwijken,³⁷ voelden andere er niets voor om hun woonoord te verlaten. Onder hen bevonden zich ‘principiëlen’, vooral leden van de PNMS en afsplitsingen daarvan, die vasthielden aan hun militaire status en daarom de kazerneachtige behuizing in de woonoordten wilden behouden. In veel gevallen zouden bij de ontruiming van woonoordten één of meer gezinnen overblijven, die met politiedwang moesten worden verwijderd. Weer anderen verzetten zich tegen verhuizing omdat ze gehecht waren geraakt aan ‘hun’ woonoord, wilden vasthouden aan de sfeer onder elkaar, of aan de lage huur. Dat speelde bijvoorbeeld bij een aantal bewoners van het woonoord dat, sterk verkleind, het langst zou blijven bestaan: Lunetten in Vught.³⁸ Soms moest de politie aan de ontruiming te pas komen (CC Polder³⁹, Vosseveld⁴⁰, Vaassen⁴¹), of moest met politieoptreden gedreigd worden (Graetheide⁴²).

De ontruiming van Schattenberg

De geschiedenis van de herhuisvesting van de bewoners van het woonoord Schattenberg bevat veel ingrediënten die in meer of mindere mate ook bij andere woonoordten voorkwamen. Het illustreert de problemen waarmee de overheid te maken kreeg en de variëteit aan reacties van Molukse kant. Dat is reden om deze casus hier te beschrijven.⁴³

Schattenberg bleek te groot om de bewoners ervan in één woonwijk onder te brengen. De bedoeling was om ze over verschillende wijken te verspreiden, maar daar voelden de meeste Schattenbergers niets voor. Medio 1962 lukte het nog om een aantal bewoners te laten kiezen voor Krimpen aan den IJssel.⁴⁴ Ook in latere jaren verhuisden kleine groepen Schattenbergers naar andere woonwijken, meestal vanwege de daar beschikbare werkgelegenheid. Vervolgens bleek Assen bereid meer dan honderd gezinnen te huisvesten. Dit betekende dat voor nog 151 gezinnen (909 personen) nieuwe huisvesting moest worden gevonden. Die gezinnen wilden grotendeels óók naar Assen. Terwijl de onderhandelingen daarover nog liepen, besloten de gezinnen die al naar de woonwijk in Assen konden verhuizen dat pas te doen als de zekerheid bestond dat de rest hen zou kunnen volgen. Het dreigement dat de opgeleverde huizen zouden worden toegekend aan Nederlandse woningzoekenden hielp niet. Pas nadat eind 1964 het College van B&W van Assen de principetoezegging had gedaan dat

het de resterende Schattenbergers in een tweede woonwijk zou opvangen⁴⁵, vertrokken 170 gezinnen naar Assen.

Toch kwam er alsnog een kink in de kabel. Ruim een jaar later trok het College van B&W zijn toezegging in. Aanvankelijk gaf het daarvoor twee argumenten: ontevredenheid over de financiële tegemoetkoming voor het onderwijs aan Molukse kinderen en gebrek aan grond.⁴⁶ Uiteindelijk zou Assen vooral dit planologische argument blijven benadrukken. Het voorstel om een in aanbouw zijnde woonwijk in Drachten te bestemmen voor de overgebleven Schattenbergse Molukkers wezen de betrokkenen af met steun van de *Badan Persatuan RMS* (*Zuid-Molukse Eenheidsbeweging/BP, de opvolger van de BPRMS*⁴⁷). De BP was het eens met de Schattenbergers, die vonden dat Assen woordbreuk pleegde. Omdat ook andere Nederlandse belangen op het spel stonden (de bouw van een radiotelescoop op het terrein van Schattenberg), werd naarstig naar een oplossing gezocht. Het CAZ kwam met het voorstel om woonwijkjes mogelijk te maken in de regio-Assen ('Groot Assen'): in Westerbork, Beilen en Smilde. Zonder resultaat. De adviescommissie van het CAZ⁴⁸ verdiepte zich in de materie en sprak met alle partijen. Dat leverde weinig op. De Molukse commissieleden vonden dat belofte schuld maakte, terwijl veel Nederlandse leden meer geneigd bleken de onuitvoerbaarheid van de eerdere toezegging te aanvaarden.

Leasegroep solidair met familie Pattinama die uit barak 84 in Schattenberg wordt gezet, 1966. (MHM.)

Terwijl de druk op de Molukkers in Schattenberg toenam, gebeurde iets onverwachts binnen deze gemeenschap. In januari 1965 besloten dertig gezinnen onder leiding van A. Leasa opnieuw hun militaire status te claimen.⁴⁹ Dit betekende dat ze de Zelfzorg afwezen, niet meer wilden werken, niet wilden verhuizen, weer in uniform gingen lopen en weigerden nog langer huur of schoolgeld te betalen. Leerplichtige kinderen werden thuisgehouden. Ook een handtekening voor het aanvragen van een uitkering werd geweigerd.⁵⁰ Hun standpunten kwamen sterk overeen met die van de PNMS. Anis de Fretes vertelt over zijn vader, die behoorde tot de Leasagroep:

‘Mijn vader was – in de moderne terminologie – aan het integreren. Hij ging werken; had een NSU, een brommer. Niemand had een NSU; alleen mijn vader. Hij wilde veel voor zijn kinderen. Hij ging werken en communiceerde al met buiten. [...] Waarschijnlijk door de introductie van de Zelfzorg en de opheffing van het woonoord is hij veranderd. Ik vond dat hij daarmee terugviel in iets waarvan ik dacht dat hij het al had losgelaten. Ik vond dat een terugval, maar ik heb hem dat nooit willen ontnemen. Zo van: dat had je niet moeten doen, die KNIL-rechten. Ik kan mij wel voorstellen dat hij dat deed in zijn soldatenpak.⁵¹

De vraag waarom sommige Molukse ex-militairen en hun vrouwen plotseling in opstand kwamen tegen het Nederlandse overheidsbeleid en teruggrepen naar hun militaire status laat zich moeilijk beantwoorden. Zonder twijfel vertolkten zij een algemeen gevoel onder Molukkers dat zij ten onrechte uit de dienst ontslagen waren. Dat verklaart echter niet waarom sommigen pas na jaren, van de ene dag op de andere, *tjukup* (‘het is genoeg’) zeiden en met grote felheid en ten koste van veel lijden voor henzelf en hun omgeving in verzet kwamen.⁵²

Ongeveer twintig gezinnen hielden onder aanvoering van Leasa hun principiële opstelling meer dan twee jaar vol, ook al moesten zij kou en honger doorstaan en werd de houding van hun omgeving, niet alleen van het CAZ, maar óók van medebewoners, steeds vijandiger. In januari 1966 zette de deurwaarder vijf gezinnen, waaronder dat van ‘commandant’ Leasa, uit hun barakken. Dit leverde een verscherping van de situatie op, zeker toen Leasa met zijn aanhang barak 201 bezette, het administratiegebouw van het woonoord, een bezetting die meer dan een jaar zou duren. Om verdere escalatie te voorkomen besloot de politie niet tegen de bezetters op te treden.⁵³

Na verloop van tijd liep de spanning tussen de BP-meerderheid in Schattenberg en de Leasagroep toch verder op. Ook het hoofdbestuur van

de BP keerde zich tegen het halsstarrige optreden van de groep, omdat dit de onderhandelingen over de herhuisvesting in Assen doorkruiste. De groep werd uitgemaakt voor 'Indonesiërs' en 'communisten'.⁵⁴ Daarnaast waren de spanningen binnen de Leasagroep zelf ook groot. Anis de Fretes vertelt dat er momenten waren waarop het risico van collectieve zelfmoord aanwezig was.⁵⁵ Onder deze hectische omstandigheden viel de groep in de loop van 1966 langzaam uiteen. De overblijvende bezetters haalden fel uit tegen 'de verraders' die hen verlieten. Een van de vertrekkenden verloor een vinger toen hij met een *parang* werd aangevallen. Ook de vijandigheid tussen de bezetters en de rest van de woonoordbevolking nam toe. In de eerste weken van februari 1967 werd de administratiebarak 's nachts enkele malen aangevallen en belegerd door jongeren uit het woonoord. De Fretes maakte als kind de bezetting van barak 201 mee. Om zijn gevoelens te beschrijven, trok hij in 2004 een parallel met de gebeurtenissen in Oost-Timor, waar in 1991 mensen op het Santa Cruz-kerkhof voor het oog van de camera werden aangevallen door Indonesische troepen:

'[...] die aanval, dat je eigen mensen dat doen, dat is het ideologisch-traumatische. Je kunt het niet begrijpen. Je wilt het niet begrijpen. [...] En het persoonlijke: dat je moeder er niet is. Qua angst, die Timortoestanden, weet je wel? Toen je die mensen over die graven zag rennen in Dili. Maar ik was het zelf die hier rende! Die angst, dat is ook traumatisch. Ik zit te trillen als je dat ziet. [...] Als ik zo'n Timorese jongen achter zo'n grafzerk zie, [...] dan zie ik zo'n jongen uit het kamp naar de deur rennen en stampen en dan voel ik gewoon dat die deur gaat kraken.'⁵⁶

In de nacht van 20 februari 1967 werd Leasa door woonoordbewoners met geweld uit de barak gesleept, mishandeld en met de dood bedreigd. De politie greep in, ontzette Leasa en bracht hem en zijn aanhang over naar een aantal woonoorden elders in het land.⁵⁷

Na deze overplaatsing kon de aandacht opnieuw uitgaan naar de herhuisvesting. Onder druk van de Stichting Radiostraling Zon en Melkweg, die met de bouw van de radiotelescoop al veel vertraging had opgelopen, kwam het overleg weer op gang. Uiteindelijk werd G. Londo, oud-burgemeester van Westerbork en lid van Gedeputeerde Staten van Drenthe, gevraagd in deze kwestie te bemiddelen. Hij wist te bereiken dat Assen alsnog 35 gezinnen extra wilde huisvesten. De rest zou dan naar de twee buurgemeenten Beilen en Smilde moeten gaan. Maar dat stuitte op afwijzing van Molukse kant. Londo stond voor de vraag hoe hij de patstelling kon doorbreken:

‘[...] ik schreef een vergadering uit: het kabinet van Manusama, de kampraad, de vaste Kamercommissie voor Molukse zaken, de top van het departement werden allemaal uitgenodigd. Op een goede dag had ik die vergadering in de statenzaal van het oude provinciehuis, deze zat hartstikke vol met mensen. Dus gaf ik partijen het woord, maar dat liep op niks uit. En toen kreeg ik een idee. Ik zei, dat wij westerlingen juridisch denken. Maar bij een oosterling komt de emotie veel sterker naar voren. En als je dan geëmotioneerd de notulen leest, dan kan ik me voorstellen dat zij er uit halen dat er wel toezeggingen zijn gedaan. Dus: zouden we de zaak niet kunnen afsluiten met vast te stellen dat er sprake was van een afschuwelijk misverstand? En toen zeiden de Zuid-Molukkers dat het akkoord was. Want toen hadden ze geen ongelijk gekregen en dus hun gezicht niet verloren, en was de ontruiming binnen een kwartier geregeld.’⁵⁸

Het succes van Londo was overigens niet alleen te danken aan het voorkomen van gezichtsverlies. Hij nam het BP -voorstel over om alle resterende Schattenbergers in één gemeente te huisvesten, grenzend aan Assen. Nadat bovendien de belofte was gedaan dat in de wijk een school, een kerk en een verenigingsgebouw zouden worden gebouwd, werd dat Smilde.

Kerkelijke en politieke tegenstellingen zorgden er uiteindelijk voor dat Assen nog twee kleine Molukse wijken bouwde: grosso modo Wijk II voor aanhangers van de Noodgemeente GPMB en Wijk III voor aanhangers van de inmiddels actief geworden generaal Tamaela. De al langer bestaande en veel grotere Wijk I werd bewoond door aanhangers van Manusama, die ook lid waren van de GIM; BP -voorzitter dominee S. Metiarij was daar de predikant. Op 5 februari 1971 zou de laatste Molukse bewoner Schattenberg verlaten.⁵⁹

De ‘doortrekking’ van de Zelfzorg

Het voornemen om voor de huisvesting over te schakelen ‘van hout naar steen’ was ingegeven, zoals eerder toegelicht, door de verwachting dat de Molukkers veel langer in Nederland zouden blijven dan aanvankelijk was gehoopt. Begin februari 1959 ging minister Klompé een stap verder, toen zij sprak over ‘het vooruitzicht, dat de Ambonezen in Nederland moeten blijven’ en ‘daarom in de Nederlandse samenleving (moeten) integreren’.⁶⁰ Dit veranderende perspectief had ook gevolgen voor de organisatie van het Molukkersbeleid. Nadat de Molukkers al in 1959 waren ingeschreven in de burgerlijke stand van de gemeente waar zij verbleven, werden maatregelen

aangekondigd die onder de noemer van 'doortrekking van de Zelfzorg' gericht waren op het normaliseren van de verhoudingen. Het CAZ zou worden opgeheven en andere Rijksdiensten, maar óók gemeenten, zouden voor de Molukkers taken op zich moeten nemen die zij voor andere burgers al hadden.⁶¹

Ook zouden de Molukkers moeten gaan betalen voor diensten en voorzieningen die het CAZ tot dan toe voor zijn rekening had genomen. Aanvankelijk betrof dat nog niet de huur. Hoewel minister Zijlstra het logisch vond dat Molukkers om alvast te wennen bij de overstap naar de woonwijken een lage huur zouden gaan betalen, wist Klompé hem daarvan te weerhouden met als argument dat het opleggen van huur de verhuisoperatie in gevaar kon brengen. Zij had namelijk met de Molukse belangenorganisaties afgesproken dat huurbetaling 'de laatste etappe' zou zijn, nadat door de verhuizing het wooncomfort zou zijn gestegen. Daarom gaf zij er de voorkeur aan eerst de energiekosten in rekening te gaan brengen, gedeeltelijk zelfs al in de woonoorden. Zijlstra ging hiermee akkoord. Daarbij ging hij ervan uit dat alle bestaande faciliteiten, behalve de vrije huisvesting, binnen drie jaar zouden verdwijnen.⁶²

In de praktijk zou het normalisatieproces sneller gaan. Op 1 april 1960 werd in het kader van de 'doortrekking van de Zelfzorg' een begin gemaakt met het opleggen van huur.⁶³ Tuynman-Kret schreef in 1985 dat de eerste huur vijf gulden per week bedroeg, wat vervolgens jaarlijks werd verhoogd met dertien gulden.⁶⁴ Hoewel de huren dus aanvankelijk erg laag waren, stegen ze snel in vergelijking met de huren in de woonoorden (als die al betaald werden), wat voor de achterblijvers een extra argument was om daar te blijven wonen.

De 'doortrekking van de Zelfzorg' had ook gevolgen voor de vergoedingen aan de hoofdbestuurders van Molukse belangenorganisaties en kampoudsten. Die vergoedingen waren enigszins ongelijk verdeeld over de organisaties. Omdat de BPRMS min of meer gold als de 'moederorganisatie' hadden de acht leden van het hoofdbestuur vanaf het begin een vergoeding gekregen. Als iemand aftrad, ging die over op zijn opvolger. Bestuurders van latere 'afsplittingsen' kregen geen vergoeding. Alleen vier bestuurders van de KRPP en één van CRAMS-Polhaupessy, die al in de begintijd een vergoeding ontvingen, behielden die. Begin 1964 noemde Van Raalte deze situatie 'historisch gegroeid'. Hij gaf toe dat er iets tegenstrijdigs in zat: bij de BPRMS aan bestuursfuncties gekoppelde vergoedingen en bij beide andere organisaties 'persoonlijke aanspraken'. Met de invoering van de nieuwe regeling zou aan die tegenstrijdigheid een einde komen: 'Dan krijgt niemand meer een vergoeding.'⁶⁵

Vanaf 1960 werden de vergoedingen stapsgewijs afgebouwd.⁶⁶ Toen ze op 1 januari 1964 geheel stopten, kwam vooral van de kant van de BPRMS verzet op gang. De consequentie was namelijk niet alleen verlies aan inkomen, maar ook de verplichting om zich bij het arbeidsbureau in te schrijven en werk te gaan zoeken.⁶⁷ Dan zou het bestuurswerk nog slechts vrijetijdsbesteding kunnen zijn. De BPRMS stelde dat haar hoofdbestuur steeds een belangrijk aandeel had gehad in de maatschappelijke begeleiding van de Molukse bevolkingsgroep en ook had bijgedragen aan het behoud van orde en rust.⁶⁸ Ze vroeg de juist geïnstalleerde Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand om de minister van Maatschappelijk Werk te adviseren de vergoedingen opnieuw toe te kennen. Die commissie kreeg daarmee een gecompliceerde kwestie op haar bord. Maar eerst wat meer over de commissie zelf.

Actief maar met weinig invloed

De instelling van een nieuwe gemengde commissie met als doel het hele CAZ, en niet alleen sectie 3 daarvan, te adviseren was een van de aanbevelingen geweest van de Commissie-Verwey-Jonker. De reacties van Molukse kant waren aanvankelijk nogal gereserveerd. Veel Molukse organisaties vreesden door deelname aan de commissie medeverantwoordelijk te worden gemaakt voor een beleid dat zij niet wilden. Alleen CRAMS-Polhaupessy verklaarde zich bereid om toe te treden.⁶⁹ Dat zou echter niet gebeuren, want terwijl personen uit de top van de GIM, de BPRMS en de Bond-ex-KNIL uiteindelijk zitting zouden nemen in de commissie, lieten CRAMS-Polhaupessy en de KRPPPT het om onbekende redenen afweten. Het zou tot november 1963 duren voordat de Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand door minister Schouwenaar-Franssen⁷⁰ werd geïnstalleerd. Zij stond onder voorzitterschap van het ARP-Eerste-Kamerlid J. Schipper, die ook voorzitter was geweest van de eerdere, in mei 1953 opgerichte adviescommissie van het CAZ. De commissie was paritair samengesteld.⁷¹

Niet alleen aarzelingen aan Molukse kant hadden ertoe geleid dat de commissie zo laat tot stand kwam. Het was duidelijk dat het CAZ er van zijn kant geen behoefte aan had. Jaar in, jaar uit klaagden commissieleden dat ze niet serieus werden genomen. Ze kregen maar zelden een verzoek om advies en regelmatige informatie over beleidsontwikkelingen vond niet plaats.⁷² Omdat op adviezen slechts een enkele keer een reactie kwam, liet de commissie bevriende Kamerleden kwesties aan de orde stellen in het parlement. Soms zocht de commissie de publiciteit, met als gevolg

dat krantenartikelen aanleiding gaven tot het stellen van Kamervragen.⁷³ Pogingen om de verhoudingen te verbeteren, leverden wel beloften op, maar die bleven loos.⁷⁴ Ook een gesprek van het 'moderamen' (het dagelijks bestuur) van de commissie met CRM-staatssecretaris C. Egas (PvdA) in juni 1966 bracht daarin geen verandering. Voorzitter Schipper beklagde zich erover dat de commissie in *Pertemuan*, het maandblad dat het CAZ in de Molukse gemeenschap verspreidde, moest lezen hoe de toekomst van het CAZ eruitzag. Commissielid J. Hitiahubessy zei de indruk te hebben 'dat de Minister de Commissie als een farce beschouwt en dat betreuren wij'.⁷⁵

Daarbij kwam dat de commissie zelf ook niet altijd slagvaardig opereerde. Hoewel diverse leden (Kuhuwael, Post, Sinke, Tan, Tutuarima en Van Vessem) notities vervaardigden, en enkele subcommissies goed werk verrichtten, opereerde zij weinig effectief. Schipper had de gewoonte om kwesties eerst in het moderamen van de commissie te bespreken, wat doorgaans een vertraging van minstens een maand opleverde. Ook het verzoek aan leden om hun bijdrage in de vergadering nog eens op schrift te zetten, haalde de vaart uit het werk, omdat sommige Molukse leden gemakkelijker het woord voerden dan dat zij de pen hanteerden. Daarnaast belemmerden de verschillende petten van veel leden een slagvaardig en onafhankelijk optreden. Vaak was onduidelijk of standpunten gebaseerd waren op persoonlijke deskundigheid of op partijbelang. Sprak J. Hitipeuw als persoon, als wijkraadsvoorzitter of als vicevoorzitter van de BPRMS? Ook bij de Nederlandse leden was dat niet altijd even duidelijk. Keerde Schipper zich tegen een commissiemeerderheid als politicus, die ARP-standpunten of meer algemeen het Nederlandse beleid uit de wind wilde houden? Of speelden zijn functies bij de CIO (Contact in Overheidszaken) of het Centraal Comité van Kerkelijk en Particulier Initiatief voor sociale zorg ten behoeve van gerepatrieerden (CCKP) een rol als hij de commissie of de stichting Interkerkelijk Contact Comité Ambon-Nederland ICCAN) afried bepaalde taken op zich te nemen? Zeker is dat bij de Nederlandse commissieleden 'haalbaarheid' een veel grotere rol speelde dan bij hun Molukse collega's. Of beter gezegd: de Molukse leden achtten een principiële opstelling veel langer haalbaar. Ook hielden zij nadrukkelijker vast aan beloften of verwachtingen, terwijl de Nederlanders eerder begrip toonden voor veranderde omstandigheden ter rechtvaardiging van een nieuwe koers.

Na enkele maanden van discussie adviseerde de commissie de minister van Maatschappelijk Werk om alle hoofdbestuursleden opnieuw een vergoeding te geven, met een aflopend karakter. Daarnaast zouden de belangenorganisaties zelf geld bijeen moeten brengen om de vergoedingen te bekostigen.⁷⁶ De minister antwoordde inderdaad bereid te zijn opnieuw

een vergoeding toe te kennen, maar wel aan minder personen: twee bestuursleden van de BPRMS en één van zowel de CRAMS als de KRPP. Deze bijdrage zou een aflopend karakter hebben en eind 1967 eindigen. De betrokken organisaties wilden echter betaling van de vergoedingen in volle omvang tot 1970; pas daarna zou een heroverweging mogen plaatsvinden. Om deze patstelling te doorbreken, probeerde commissielid Hitiahubessy van de bestaande vergoedingendiscussie over te schakelen naar nieuwe ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving. Daar was een proces gaande waarbij overheidstaken op het gebied van maatschappelijke begeleiding overgingen naar het particulier initiatief. Ook overwoog men een aantal uitvoerende (welzijns)taken van het CAZ te privatiseren. Hitiahubessy opperde het idee om de vergoedingenregeling te laten voortbestaan totdat een 'orgaan voor maatschappelijke begeleiding' zou zijn opgericht dat de hoofdbestuursleden voor hun maatschappelijke taken een vergoeding zou geven.⁷⁷ Mogelijk stond hem zelfs een constructie voor ogen waarbij de BPRMS dat 'orgaan van maatschappelijke begeleiding' zou worden.⁷⁸

Hoewel de Gemengde Commissie van Bijstand zich zeer intensief (in dertien vergaderingen!) bezighield met de vergoedingenkwestie, besprak zij ook andere onderwerpen uitgebreid: het onderwijs aan Molukse leerlingen (13), de ontruiming van Schattenberg (10), het 'jeugdvragestuk' (9), de bouw van kerkgebouwen in Molukse woonwijken (6), maatschappelijke begeleiding (6), de huren in relatie tot de financiële draagkracht van Molukkers (5), godsdienstonderwijs voor Molukse moslims (4) en de subsidiëring van het ICCAN (4). Minder uitgebreid, maar wel interessant was de discussie over 'integratie als samenlevingsprobleem'.⁷⁹ Enkele van deze onderwerpen zullen nog afzonderlijk besproken worden.

Toen duidelijk werd dat het CAZ afgebouwd zou worden en in het kielzog daarvan ook de Gemengde Commissie van Bijstand haar langste tijd had gehad, boog zij zich in 1967 over de vraag wat haar zou kunnen opvolgen en onder welke voorwaarden die opvolger serieuzer genomen zou worden. Omdat het gebrek aan contact de commissie had opgebroken, ontstond het idee te komen tot een 'overlegorgaan'. Daarbij dacht men aan een overlegplatform bestaande uit het Bureau Ambonezen van CRM, het CAZ (in liquidatie), de Gemengde Commissie van Bijstand en het particulier initiatief op het gebied van maatschappelijk werk.⁸⁰ Dit idee verdween echter snel van tafel toen F.H.A.M. Kruse, hoofd van de hoofdafdeling Algemeen Maatschappelijk Opbouwwerk (AMO) van CRM, principiële bezwaren bleek te hebben tegen een samengaan van overheid en particulier initiatief in één orgaan.⁸¹ Het particulier initiatief deed vervolgens een poging zelf een coördinerend overlegorgaan in het leven te roepen (het Protestants-christelijk Overleg

Maatschappelijk Werk/POM), maar dat was geen lang leven beschoren omdat het ICCAN zich er al snel weer uit losmaakte.⁸² Op 24 maart 1969 kreeg de Gemengde Commissie van Bijstand een opvolger met de naam Commissie Welzijn Ambonezen.⁸³ De discussie over een volledig Moluks adviesorgaan was toen al in volle gang.

Het 'jeugdvraagstuk'

Door de overgang van woonoorden naar woonwijken kwamen Molukkers meer in aanraking met de Nederlandse samenleving. Ook al lagen de wijken als enclaves soms afgelegen, toch nam het aantal contacten tussen Nederlanders en Molukkers toe. In 1964 waren die contacten nog minimaal. Volgens het CAZ had toen ongeveer 3 procent van de gezinnen in de woonwijken 'min of meer geregeld individueel contact' met Nederlanders 'als gevolg van ouderavonden, Nederlandse schoolvriendjes, personeelsverenigingen en een enkele maal vanuit het kerkelijk verband'. Sommige vrouwen waren lid van een Nederlandse vrouwenorganisatie. Van de jongeren was een klein aantal lid van een Nederlandse sportclub, vooral voetballen was populair.⁸⁴

Twee jaar later bleek het aantal contacten te zijn gegroeid. Een inventarisatie van het CAZ in 1966 bevat gegevens over de vrijetijdsbesteding van Molukse jongeren. Omdat het onderzoek geen totaalcijfer bevat van het aantal Molukse jongeren in de woonwijken, is de omvang van de contacten niet in een percentage uit te drukken. Wel kan vergeleken worden hoeveel Molukse jongeren in de woonwijken lid waren van een Molukse of van een Nederlandse vereniging. Dat bleken 687 respectievelijk 562 jongeren te zijn. In de woonoorden waren die cijfers 346 respectievelijk 31.⁸⁵ Overigens waren maar weinig jongeren lid van een vereniging: 1.626 lidmaatschappen, terwijl op grond van onderzoek uit 1968 de leeftijdscategorie van zes- tot en met twintigjarigen naar schatting meer dan 11.000 personen omvatte.⁸⁶

In 1968 telde de leeftijdscategorie van vijftien- tot en met negentienjarige Molukkers 4.143 personen: 2.192 jongens en 1.951 meisjes. De categorie daarboven, van twintig- tot en met negenentwintigjarigen, bedroeg 2.771 personen: 1.361 mannen en 1.410 vrouwen. Deze groep, en dan met name de mannen, begon zich medio jaren zestig nadrukkelijk te manifesteren in de Nederlandse samenleving. Dat leverde de nodige conflicten op.⁸⁷ Die vonden voornamelijk plaats op drie gebieden: in het uitgaansleven, in trainen en op stations en in de misdaad. Eerder werd al beschreven dat met name Molukse jongemannen zich in het uitgaansleven manifesteerden als een geduchte concurrent voor hun Nederlandse seksegenoten. Dat leidde in toenemende

mate tot vechtpartijen tussen groepen Molukse en Nederlandse jongeren. Begonnen als strijd om de gunst van de meisjes, ging het al snel om een krachtmeting. Daarbij ontdekten Molukkers als groep gemakkelijk opgewassen te zijn tegen de meer individueel reagerende Nederlanders. Dit leidde hier en daar tot toegangsverboden. In andere gevallen werkten zaaleigenaren en organisatoren van 'instuiven' (door het plaatselijke jeugdwerk georganiseerde dansavonden) samen met kampraden of andere gezaghebbende oudere Molukkers om de jongeren in toom te houden.

Een nieuw fenomeen was de 'tienertoer'. Met goedkope treinkaartjes werd vanaf 1969 heel Nederland bereisd, primair om andere Molukse woonconcentraties te bezoeken of muzikale manifestaties bij te wonen. In de treinen en op de stations veroorzaakten de jongeren de nodige overlast. Els Pical was erbij:

'Wat bedoeld was als gezellig en ontspannend met elkaar willen chillen [rondhangen, genieten], liep na één seizoen al uit op regelmatige vechtpartijen overal waar de tienertoergasten opdoken, of het nou na een discobezoek was, of dat we in een grote groep bij elkaar waren op een stationsperron.'

De tienertoeractiviteiten betekenden voor de Molukse jongeren een combinatie van uitgaan, groepsbeleving, uitdagen van de Nederlandse omgeving, maar ook woede als de politie of de pers niet alleen de raddraaiers, maar de hele groep aansprakelijk stelden voor het wangedrag. Na een gewelddadige uitbarsting in 1971 op het station in Roermond kwam er na drie jaar een einde aan, toen niet alleen Manusama, maar ook allerlei Molukse ouders zich ermee gingen bemoeien. Els Pical:

'[...] daarna werd de groep opgelost, omdat soms boze ouders en familieleden hun kind(eren) of neven/nichten op ons verzamelpunt opwachtten en hun letterlijk aan de haren naar huis meesleepten.'⁸⁸

De tienertoerkwestie was een van de redenen dat er in de pers, én in de wetenschappelijke literatuur, een discussie oplaaide over de hoge Molukse jeugdcriminaliteit. Nederlandse auteurs ruzieden over de verklaring van dit verschijnsel. Aanvankelijk trokken zij parallellen met ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving, zoals nozemgedrag en provo. Vervolgens stelden zij specifiek Molukse verklaringsgronden centraal, zoals een ontwakend politiek bewustzijn.⁸⁹ In navolging van Köbben wees Penninx er in 1979 op dat er 'bitter weinig' veldonderzoek was gedaan in Molukse woonoorden en

woonwijken. Dat maakte allerlei theorieën over criminaliteit van Molukse jongeren uiterst twijfelachtig:

‘Elk van de schrijvers draagt elementen aan die hoogstwaarschijnlijk een rol hebben gespeeld en nog spelen. Een eenduidige verklaring kan mijns inziens niet gevonden worden.’

Hij achtte ‘een vraagstelling die de verklaring óf vrijwel uitsluitend in het maatschappelijke of bijna geheel in het politieke vlak zoekt’, niet zinvol.⁹⁰

Het ‘jeugdvragestuk’ vervulde ook de Molukse leiders met zorg. BP-voorzitter Metarij beklagde zich erover dat men de jeugd niet meer op ‘Molukse wijze’ in het gareel mocht houden en dat de politie veel te lankmoedig reageerde op jeugdcriminaliteit. Ook de gemengde adviescommissies hielden zich intensief bezig met het ‘jeugdvragestuk’. De CAZ-adviescommissie van Sectie 3⁹¹ vergaderde minstens tien keer over dit onderwerp. In 1960 stelde dominee W. Tutuarima een soort inburgeringscursussen voor: plaatselijke cursussen ‘over de Nederlandse samenleving, over het gezinsleven, gebruiken en gewoonten, omgaan met geld, handelskennis van Nederlanders, gevaren op zedelijk gebied, enz.’ Zijn collega Th.O. Kuhuwaal zei wel eens opvang in internaatsverband te hebben geopperd. Daarop was van Nederlandse kant nogal negatief gereageerd.⁹²

Eind 1964 stelde de Gemengde Commissie van Bijstand een aparte subcommissie in onder leiding van dominee J. van Vessem.⁹³ Zij kreeg een ambitieuze opdracht: de onderzoeksaanbevelingen van de Commissie-Verwey-Jonker aanpakken die de regering en het CAZ tot dan toe niet in uitvoering hadden genomen. Dat wil zeggen: onderzoek naar de positie van de Molukse jeugd, naar wijzigingen in het cultuurpatroon van de Molukkers en naar de verhouding tussen Nederlanders en Molukkers.⁹⁴ Gezien de samenstelling van de subcommissie⁹⁵ is het niet verwonderlijk dat de dominante opvatting in Molukse kring over de tijdelijkheid van het verblijf in Nederland ook in het rapport terug te vinden is. Nieuw was dat het belang van participatie in de Nederlandse samenleving en het benutten van sociaaleconomische stijgingskansen veel nadruk kreeg, waarbij men betreunde dat de Molukse politieke organisaties daarvoor tot dan toe weinig oog hadden gehad. Het rapport ging in op de positie van Molukse jongeren in het gezin, in het onderwijs, op de arbeidsmarkt en hun rol in de eigen en in de Nederlandse samenleving. Er was aparte aandacht voor het huwelijk en de Molukse identiteit. Over dat laatste schreef de subcommissie:

‘Het is in de puberteit dat een jongere zijn vaste vrienden gaat zoeken. Dit zou kunnen wijzen op een zoeken naar een houvast. Doch het is ook

in die tijd, dat het groepsbewustzijn gaat ontstaan. Hoe ouder hij wordt, des te meer wordt hij zich bewust van [zijn] eigen identiteit.⁹⁶

Volgens de subcommissie was de Molukse jongere zich ervan bewust dat hij in twee culturen leefde en bezorgde dat hem een gevoel van onzekerheid. Die onzekerheid werd elders in het rapport als volgt omschreven:

‘De Ambonezen zijn afkomstig uit en leefden in een statisch of traditioneel cultuur-patroon. In Nederland maken zij eerst recht kennis met het dynamische of ge-industrialiseerde cultuur-patroon. Deze ontmoeting wordt beleefd als een conflict-situatie. Het levensrithme verschilt met dat der dynamisch gerichte maatschappij. Men voelt zich dan ook onzeker en zonder bescherming en het ligt voor de hand dat men zijn geborgenheid zoekt in het collectief-eigene. Het is verklaarbaar dat deze collectiviteit zich pantsert tegen de krachten, welke uit de dynamisch gerichte samenleving een aanslag daarop richten. [...] Het zich deel weten dezer collectiviteit biedt aldus een bescherming. Het is onjuist te veronderstellen dat de Ambonezen in Nederland tegen integratie zijn, doch zij gedragen zich als pro hun eigen collectiviteit. Realiter zal het statisch leefpatroon, onder gedompeld in het dynamisch patroon, het onderspit delven, doch dit zal ongetwijfeld generaties duren. Het is een illusie te veronderstellen dat de Ambonezen, b.v. door zelfstandige huisvesting, op korte termijn geïntegreerd zullen blijken te zijn.’⁹⁷

De subcommissie waarschuwde dat het integratieproces niet alleen lang zou duren, maar ook gepaard zou gaan met botsingen:

‘Niet te ontkennen valt dat de Ambonese jongere bezig is zich te emanciperen, tot een meerdere bewustwording te geraken. Dit zal, voorlopig althans, tot conflicten kunnen leiden, niet alleen t.a.v. de ouders en de ouderen, doch ook t.a.v. die Nederlanders, wier optreden men als “koloniaal” bestempelt. Alhoewel de Ambonese jongeren zullen toegeven dat zij veelal weinig daartegenover kunnen stellen, verwerpen zij de bevoogding en willen zij zichzelf zijn. Zij hebben hierin een eigen weg te zoeken, enerzijds tussen landgenoten, anderzijds tussen de Nederlanders, waaronder zij gehuisvest zijn en met wie zij hebben samen te werken.’⁹⁸

Een en ander maakt duidelijk dat de tweede-generatie Molukkers zich omstreeks 1965 nadrukkelijk aan het manifesteren was. De toenemende contacten met de Nederlandse omgeving, versneld door de verhuizing naar

de woonwijken, leidden tot confrontaties en spanningen. Tegelijkertijd betekende de overstap naar de woonwijken een vermindering van de sociale controle én groeiende verveling. Abe Sahetapy, die in 1975 betrokken zou zijn bij de kaping van de trein in Wijster, beschrijft het leven in de wijk medio jaren zestig als volgt:

‘Toen bleek de agressiviteit van de jongeren meer tot uiting te komen. Er was geen leiding, die er eerst was. Er was geen enkele ontspanning en men moest maar voor zichzelf zorgen. Overdag lukte dat nog wel, maar wanneer het avond was en men echt gezellig, zoals in het kamp, met elkaar wilde zitten babbelen, dan was het moeilijk daar een plek voor te vinden.’⁹⁹

Enkele maanden later kreeg het ‘jeugdvragestuk’ er door de executie van Soumokil in Indonesië een politieke dimensie bij. Daarover meer in het volgende hoofdstuk.

Onderwijs

Eerst wordt nog stilgestaan bij de sociaaleconomische positie van de Molukse bevolkingsgroep in de jaren zestig. Bijzondere aandacht voor Molukse leerlingen verdween nagenoeg in 1958, toen de in november 1951 aangetreden onderwijsinspecteur Hogewoning overleed en niet werd opgevolgd. Terwijl de Commissie-Verwey-Jonker aan het werk was en de overschakeling naar woonwijken in volle gang, ging de aandacht vooral uit naar de overstap van leerlingen van de nog aanwezige kampscholen naar ‘gewone’ scholen in dorp of stad. Alleen grote Molukse wijken kwamen nog in aanmerking voor een kleuterschool. Het idee dat de Molukkers nu lang genoeg in Nederland waren om zonder extra steun het Nederlandse onderwijs te kunnen volgen, leek gemeengoed te worden.¹⁰⁰ De boodschap van de Commissie-Verwey-Jonker op dit terrein was tweeslachtig geweest: de verwachting luidde dat Molukkers het op den duur wel zouden redden, maar dan wel op voorwaarde dat ze de Nederlandse taal voldoende zouden leren beheersen. Tegelijkertijd verklaarde de commissie niet in staat te zijn een beschouwing te wijden aan ‘de psychologische en pedagogische aspecten’ van de Molukse aanwezigheid op Nederlandse scholen bij gebrek aan gefundeerd wetenschappelijk onderzoek.¹⁰¹ Eerder werd opgemerkt, dat de regering veel aanbevelingen van het rapport integraal aanvaardde, maar er in de praktijk vaak niets mee deed. De adviezen voor nader onderzoek werden bewust niet opgevolgd,

Schoolfoto in Oosterwolde, 1963. (MHM/coll. J. Maätoke.)

ondanks herhaald aandringen van de opeenvolgende gemengde commissies. In de Adviescommissie van Sectie 3 van het CAZ deelde voorzitter Schipper in 1960 mee dat minister Klompé van mening was 'niet zelf het initiatief te moeten nemen, maar te moeten hopen en afwachten of van particuliere zijde, graag ook door Ambonese jongeren zelf, studie van dit onderwerp gemaakt zal worden'.¹⁰²

In 1961 trok het hoofd van de kampschool in Schattenberg, Kuhuwael, aan de bel. In een lezing voor het CAZ liet hij weten extra aandacht voor Molukse leerlingen noodzakelijk te vinden. Hij wees erop dat men thuis nog steeds overwegend Maleis sprak en dat kinderen met een grote Nederlandse taalachterstand het onderwijs binnen kwamen.¹⁰³ Kuhuwael was, in tegenstelling tot zijn collega in Lunetten, dominee G. Heeringa, geen voorstander van onderwijs in de eigen taal.¹⁰⁴ Dat was geen principiële stellingname, maar een pragmatische: onderwijs in de moedertaal was in Nederland praktisch onhaalbaar. Zelfs opvang in de moedertaal in de laagste klassen achtte hij bij gebrek aan voldoende gekwalificeerd personeel onuitvoerbaar. Ook al ging Kuhuwael in 1964 nog uit van een tijdelijk verblijf, toch koos hij in Schattenberg op zijn zeventienklassige school voor onderdompeling in het Nederlands.¹⁰⁵ Hij vond dat Molukse kinderen hulp moesten krijgen bij het leren van de taal. Ook ouders zouden cursussen in de Nederlandse taal moeten kunnen volgen om hun kinderen beter te leren ondersteunen.¹⁰⁶

In september 1962 bracht een Nederlandse commissie van deskundigen, de Commissie-Crijns, advies uit aan de minister van Maatschappelijk Werk. Evenals de Commissie-Verwey-Jonker was Crijns c.s. optimistisch over de toekomstige ontwikkelingen. Wel moest ervoor gezorgd worden dat Molukse kinderen gemengde kleuterscholen zouden bezoeken om al jong in aanraking te komen met het Nederlands. De verhouding van vijftientig autochtone kinderen in een klas tegen tien Molukse vond men ideaal. De Commissie-Crijns adviseerde bovendien tot de aanstelling van *remedial teachers* voor het individueel begeleiden van Molukse leerlingen. Ook zou de voorlichting aan ouders en scholen moeten worden geïntensiveerd. In verband hiermee adviseerde Crijns de aanstelling van een 'inspecteur in bijzondere dienst'. Een begeleidende brief noemde hiervoor de naam van Kuhuwael.¹⁰⁷

Meester Th. Kuhuwael met zijn leerlingen bij de lagere school in Schattenberg in 1963 toen de school de naam Theo Kuhuwaelschool kreeg. (MHH.)

De reactie van de regering bleef lang uit. Klompé stuurde het rapport door aan haar Onderwijscollega J. Cals (KVP). Die vroeg de onderwijsinspectie om advies. Dat had nogal wat voeten in de aarde. De Inspectie Lager Onderwijs had met name problemen met een aparte inspecteur en bestempelde de moeilijkheden als tijdelijk en niet onderwijsinhoudelijk: ze waren het gevolg van te hoge concentraties Molukkers op bepaalde scholen. De inspectie adviseerde Kuhuwael voor één jaar in een adviseursrol aan te stellen. Na diverse rappèls van de Gemengde Commissie van Bijstand kreeg Kuhuwael begin 1965 vrijstelling om scholen van advies te dienen.¹⁰⁸ Rechtspositioneel was sprake van een merkwaardige constructie. Het schoolbestuur in Westerbork betaalde Kuhuwael door en daarbovenop kreeg hij een toelage van het ministerie van Maatschappelijk Werk en niet van Onderwijs (OK&W). Eind 1965 werd zijn adviestaak met een jaar verlengd. In vergelijking met zijn 'collega' N.E. Bochove, in dienst van het CCKP en belast met de begeleiding van het onderwijs aan repatrianten, had Kuhuwael minder rechtszekerheid en werd hij slechter betaald.¹⁰⁹ Begin 1967 zouden Kuhuwael en Bochove samen het Bureau Coördinatie Onderwijs aan Zuid-Molukse Kinderen gaan vormen.¹¹⁰

Ook de inhoudelijke reactie van overheidswege op het rapport-Crijns liet lang op zich wachten. Eind 1963 beklagde P. Post, een van de auteurs van het rapport, zich over de trage afhandeling. De situatie was intussen door de massale verhuizing naar de woonwijken ingrijpend veranderd. Post vond het nu wenselijk

'dat de Ambonese kinderen de eerste jaren onder leiding van goed ge-oriënteerd onderwijspersoneel worden geplaatst voor zij geïntroduceerd worden in het Nederlandse schoolmilieu.'¹¹¹

In 1964 bleek het CAZ op centraal niveau geen gegevens te hebben over de positie van Molukse jongeren in het onderwijs. Op verzoek van de Gemengde Commissie van Bijstand beloofde het deze cijfers te verzamelen.¹¹² Enkele maanden later kwamen tamelijk summiere gegevens ter beschikking. In totaal zaten er 7.270 Molukse kinderen in het kleuter- en lager onderwijs. Van 1.361 kleuters zaten er 823 op 17 kleuterscholen binnen Molukse woonconcentraties en 538 op 64 scholen daarbuiten. Van 5.909 Molukse leerlingen in het lager onderwijs zaten er 1.369 op 10 scholen binnen Molukse woonconcentraties en 4.540 op 164 scholen daarbuiten. Er was dus een redelijke spreiding. In maar vijf gevallen bleek sprake te zijn van wat tegenwoordig een 'zwarte school' genoemd wordt: een school met meer Molukse dan autochtone kinderen. Dat was het geval in Geesbrug, Balk,

Oosterwolde, Arnhem en Wehl.¹¹³ Wat opvalt, is dat de volledig Molukse kampscholen (Vught, Schattenberg) niet in dit rijtje vermeld staan, terwijl zij wel degelijk waren meegeteld. Blijkbaar vond men de samenstelling van die scholen te vanzelfsprekend om apart te noemen.

Begin jaren zestig ging alle aandacht uit naar het kleuter- en lager onderwijs, maar intussen bevolkten Molukse leerlingen ook het voortgezet onderwijs. Eind 1965 vroeg J. Hitiahubessy in de Gemengde Commissie van Bijstand hoe het hen verging. Daarover bleek weinig bekend. De Commissie-Crijns had zich daarmee niet beziggehouden en ook Kuhuwaels taak reikte niet zover. Wel was bekend dat veel Molukse leerlingen óók in het voortgezet onderwijs grote moeite hadden met het Nederlands. Dat bleek bijvoorbeeld uit een beschrijving van de situatie door de directeur van de LTS in Smilde uit begin 1964:

‘Zij hebben moeite met het spreken, lezen en begrijpen van de Ned. taal, hetgeen verband houdt met het feit dat in hun ouderlijk huis geen Nederlands gesproken wordt. Daarom heeft hij per 1 augustus v.j. extra lessen in de Ned. taal en hulp bij het huiswerk voor deze leerlingen ingevoerd. Daardoor zijn aanmerkelijke verbeteringen bereikt.’¹¹⁴

Bij herhaling hadden de opeenvolgende gemengde commissies, de Commissie-Crijns en onderwijsadviseur Kuhuwael gepleit voor cursussen in de Nederlandse taal.¹¹⁵ Daardoor zouden volwassenen die geen Nederlands onderwijs hadden gevolgd beter toegerust kunnen worden voor de Nederlandse samenleving, maar vooral beter in staat worden gesteld om hun kinderen te ondersteunen. Aanvankelijk gebeurde er echter niets. Lange tijd werd immers helemaal niet op de Commissie-Crijns gereageerd. In juni 1966 besloot het CAZ geen taalcursussen voor volwassenen te gaan organiseren. De verwachting luidde dat de Molukkers na de overgang naar de woonwijken ‘wel gedwongen’ zouden zijn ‘om zich van het Nederlands te bedienen’. Dat sommige Molukse ouders hun kinderen niet konden helpen bij hun huiswerk, vond men niet uitzonderlijk. ‘Dat komt ook wel bij Nederlanders voor.’¹¹⁶ Het in liquidatie verkerende CAZ wilde geen geld meer uitgeven aan nieuwe cursussen. Het was vooral te danken aan de Gemengde Commissie van Bijstand, die telkens weer bij het CAZ aan de bel trok, dat er uiteindelijk toch geld voor Nederlandse taalcursussen kwam en dat het ICCAN met de organisatie daarvan werd belast.¹¹⁷

Als aan het einde van de jaren zestig de balans wordt opgemaakt, valt op dat er op het gebied van onderwijsachterstanden een decennium lang weinig veranderd was. Het eerder vermelde statistisch overzicht

van het CAZ uit 1968 bevat voor het voortgezet onderwijs één tabel: over schoolgaanden van veertien- en vijftien jaar. Van de in totaal 1.686 leerlingen volgden 969 (57,5 procent) lager vak- en nijverheidsonderwijs en 610 de ULO (36 procent). Dat wil zeggen: 93,5 procent van deze leerlingen volgde onderwijs dat tegenwoordig onder de verzamelterm 'voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs' (VMBO) wordt gerangschikt. Het zou interessant zijn om deze cijfers te vergelijken met die uit het rapport van de Commissie-Verwey-Jonker. Daar ontbreekt echter een uitsplitsing naar veertien- en vijftienjarigen. Bij gebrek aan werkelijk met elkaar te vergelijken gegevens is gekeken naar die van de twaalf- tot twintigjarigen die in 1957 en 1958 deelnamen aan voltijds dagonderwijs. Toen volgde 61 procent van deze jongeren lager vak- en nijverheidsonderwijs en 33,5 procent de ULO (samen 94,5 procent). Dit betekent in twaalf jaar tijd een lichte verschuiving van het lager vak- en nijverheidsonderwijs naar de ULO. Nadere analyse wijst uit dat dit te danken was aan de meisjes, die in 1968 in vergelijking met 1955 en 1956 minder naar de huishoudschool en meer naar de ULO gingen. Bij de jongens nam in 1968 het percentage LTS'ers zelfs toe en daalde dat van de ULO.¹¹⁸ De opmars van de vrouwen leek heel voorzichtig begonnen.

Van Amersfoort vergeleek de onderwijsdeelname van Nederlandse en Molukse dertien- en veertienjarigen in 1967-1968. Daaruit bleek dat Molukse leerlingen in vergelijking met hun Nederlandse leeftijdsgenoten in het vwo sterk ondervertegenwoordigd waren, op de ULO/MAVO ondervertegenwoordigd en in het LBO oververtegenwoordigd. Hij constateerde dat Molukse leerlingen langer over de lagere school deden dan hun Nederlandse leeftijdsgenoten.¹¹⁹ Hoewel de 'periode van sterke improvisatie en uitzonderlijke omstandigheden' voorbij was, waren daarmee de problemen nog niet de wereld uit. Van Amersfoort stelde vast dat de Molukse ouders over het algemeen laag opgeleid waren. Met verwijzing naar het onderzoek van Van Heek uit 1968 wees hij erop dat de ontwikkeling van de jongeren geremd kon worden door een laag ontwikkelingspeil van de ouders.¹²⁰

In 1964 had dokter Tan aandacht gevraagd voor de taalproblematiek bij het afnemen van psychologische tests.¹²¹ Dit punt bleef jarenlang op de agenda staan. Uiteindelijk gaf het ministerie van CRM de Vrije Universiteit opdracht een onderzoek uit te voeren naar de prestaties van Molukse jongeren bij verbale en non-verbale tests. Dit onderzoek door Cornelisse-Koksma werd in 1969 gepubliceerd. Daaruit bleek opnieuw dat veel Molukse leerlingen te kampen hadden met een taalachterstand. Het onderzoek bevestigde dat velen de school met een duidelijke achterstand binnenkwamen, zowel op het verbale als het non-verbale intelligentieniveau. Ze liepen de non-verbale

achterstand gedurende de lagere-schoolloopbaan weliswaar in, maar niet de verbale.¹²²

Een decennium lang veranderde er dus niet veel, ook al omdat de overheid weinig initiatieven ontplooidde. Hoe weinig dat was, mag blijken uit een passage uit de *Molukkersnota* van 1978, die diverse aanbevelingen uit de jaren zestig als nieuwe beleidsvoornemens aankondigde. Alleen de inzet van *remedial teachers* en de onverwoestbare adviseur Kuhuwaël, die in 1978 door minister Arie Pais (O&W/VVD) naar het ministerie van Onderwijs was gehaald, werden als ‘staand beleid’ opgevoerd. Verder

‘[...] zal worden nagegaan [...] hoe gedurende de eerste jaren van het onderwijs – het kleuteronderwijs en de eerste jaren van de lagere school – de moedertaal een grotere rol kan spelen bij het aanvankelijk lezen en dus de overgang naar het Nederlands geleidelijker kan verlopen. Ook de intensivering van het peuterwerk zou tot een betere taalontwikkeling kunnen bijdragen. [...] Ook bij veel ouderen is een onvoldoende beheersing van het Nederlands te constateren. De Regering is daarom voornemens het mogelijk te maken dat vanuit de daarvoor in aanmerking komende lagere scholen aan volwassenen de gelegenheid geboden wordt cursussen in het Nederlands te volgen.’

Ook kregen kleuterleidsters en onderwijzers de mogelijkheid tot bijscholing in het geven van onderwijs in het Nederlands aan Molukse kinderen en volwassenen.¹²³

Maatschappelijk opbouwwerk

Dat in de jaren zestig toch aandacht uitging naar het welzijn en de ontwikkeling van Molukkers, is in belangrijke mate te danken aan het particulier initiatief. In 1959 werd het ICCAN opgericht, nadat vanaf 1956 al een aantal mensen op lokaal niveau charitatief werk voor Molukkers had georganiseerd. De stichting had een gemengd Nederlands-Moluks bestuur en stelde zich ten doel de sociale, culturele en geestelijke belangen van de Molukse gemeenschap te behartigen. In de praktijk betekende dit het organiseren van allerlei activiteiten met en voor Molukkers, zoals kindervakanties en uitstapjes voor huisvrouwen. Daarnaast ondersteunde het ICCAN de Molukse kerken door het verzorgen van het ‘bandrecorderpastoraat’ voor zieken: het op band opnemen van preken om thuis te kunnen beluisteren. Ook signaleerde de stichting tekortkomingen bij de opvang van Molukkers

in de woonoorden. Zij trok daarvoor aan de bel bij het CAZ en de politiek en probeerde her en der ook zelf te helpen. Zo nu en dan had het ICCAN, dankzij financiële steun van de Nederlandse kerken, een betaalde kracht in dienst, maar omdat structurele subsidies ontbraken, was de continuïteit van het werk niet verzekerd. Goed lopende activiteiten stagneerden als de beroepskracht bij gebrek aan geld weer ontslagen moest worden.

Dat veranderde toen het ministerie van Maatschappelijk Werk op initiatief van het toenmalige hoofd van de afdeling Onderzoek en Maatschappelijk Opbouwwerk, Gradus Hendriks, een visie ging ontwikkelen op het terrein van het maatschappelijk werk en opbouwwerk. De overheid besloot dit werk te gaan subsidiëren. Het ICCAN, dat tot dan toe vergeefs voor subsidie bij het ministerie had aangeklopt, paste qua doelstelling in dit nieuwe beleid en kreeg vanaf 1965 subsidie. Daarmee kon een functionaris worden aangesteld: de Molukse socioloog Ritz Mual. Hoewel deze aanstelling een belangrijke vooruitgang betekende in vergelijking met de moeizame eerste jaren, was één beroepskracht volstrekt onvoldoende voor de ambitieuze taak die het ministerie het ICCAN toedacht en die het bestuur op zich nam: niet langer het accent op activiteiten, maar het bewerkstelligen van structurele veranderingen. In zijn doctoraalscriptie over het ICCAN schrijft Ten Have:

‘De functionaris kreeg als eerste en voornaamste taak de Nederlandse samenleving en de Molukse samenleving met elkaar in contact te brengen. Hierdoor zou er wederzijds begrip kunnen ontstaan en communicatie tussen beide leefwerelden worden bevorderd.’¹²⁴

Aan deze vooral voorlichtende taak had Mual zijn handen vol. Het contact tussen Molukkers en Nederlanders verliep moeizaam. Als gesubsidieerde instelling met een gedeeltelijk Nederlands bestuur werd het ICCAN door veel Molukkers gewantrouwd. Het had weliswaar relaties met de belangrijkste Molukse belangenorganisaties, vrouwen- en jongerenverenigingen en kerken; vooraanstaande leden van deze organisaties maakten deel uit van het bestuur. Naarmate de tijd vorderde en beter opgeleide leden van de Molukse tweede generatie zich manifesteerden, groeide echter de wens om zaken zelf aan te pakken, dus niet in gemengd verband. Bij de BPRMS speelde ook de vergoedingskwestie die ertoe leidde dat men onder meer dacht aan het overnemen van ICCAN-taken en de daarbij behorende subsidie. Zover zou het echter niet komen.

Intussen wilde het ICCAN ook werken aan de opbouw van de Molukse samenleving. Al in de eerste jaren, toen het nog geen overheidssubsidie kreeg, was aandacht besteed aan vormingswerk. Dat kon door de formule

die het ICCAN hanteerde: het betrekken van beter toegeruste samenwerkingspartners, zoals de vakbeweging waar het opleidingen betrof. Jarenlang verzorgden medewerkers van het Slotemaker de Bruine Instituut van het CNV kadercursussen voor jonge Molukkers. Ten Have:

‘Zij leerden er zelfstandig leiding te geven aan hun eigen organisaties. In eerste instantie waren dat voornamelijk kerkelijke jeugdorganisaties. Veel van de jongeren die hieraan deelnamen hebben in hun latere carrière veel gehad aan wat zij met de kadercursussen hadden geleerd.’¹²⁵

Verder leverde het ICCAN jarenlang een bijdrage aan het ‘kerkelijk opbouwwerk’ voor het opleiden van jonge Molukse predikanten.

In 1968 volgde Louis Mantouw Mual op. Een jaar later kon Ruud Metekohy als tweede beroepskracht worden aangesteld. Hierdoor kon het ICCAN ook zelf meer aandacht gaan besteden aan het opbouwwerk. Tegelijkertijd speelde de vraag aan wie de CAZtaken moesten worden overgedragen die in het kader van de doortrekking van de Zelfzorg niet langer als overheidstaken golden. Dat leidde tot een herschikking van taken en subsidies, waarbij het PCMW het maatschappelijk werk voor Molukkers ging doen en het ICCAN vormingswerk als hoofdtak kreeg.¹²⁶

Arbeidsmarkt

De Commissie-Verwey-Jonker had zich grote zorgen gemaakt over de positie van vooral jeugdige Molukkers op de arbeidsmarkt. Zij had geadviseerd tot een groot jeugdonderzoek, de oprichting van een bureau voor beroepskeuzevoorlichting en speciale, zij het tijdelijke, bemiddeling voor Molukse jongeren door de arbeidsbureaus.¹²⁷ Zoals gezegd, deed de regering niets met de twee laatstgenoemde aanbevelingen. Er brak een periode aan van hoogconjunctuur met vrijwel volledige werkgelegenheid. In die situatie konden ook de meeste Molukkers een baan vinden.

De aanbeveling om onderzoek te doen werd wel opgevolgd, zij het laat en na herhaalde druk van de Gemengde Commissie van Bijstand. In dit onderzoek beschreef Van Amersfoort onder meer de ‘bezigheden’ van de Molukse bevolking boven twaalf jaar. In totaal werden de gegevens van 9.040 mannen en 8.154 vrouwen (samen 17.194 personen) verwerkt. Van 263 personen met een onbekende woonplaats ontbrak informatie.¹²⁸ Uit deze cijfers blijkt dat in 1969 een groot deel van de mannen en een deel van de vrouwen aan het werk was en voornamelijk als ongeschoold arbeider. Als de deelnemers aan

het dagonderwijs buiten beschouwing worden gelaten, had 85,2 procent van alle mannen en 31,4 procent van de vrouwen boven de twaalf jaar een baan. Deelname aan de arbeidsmarkt was in de woonwijken iets groter dan in de woonoorden en 'elders', buiten de woonoorden en woonwijken, weer groter dan binnen de woonwijken. Veel gehuwde vrouwen bleken op de arbeidsmarkt afwezig, want bezig met het huishouden. Opmerkelijk was dat de gehuwde vrouwen buiten de Molukse woonoorden en woonwijken meer thuis bleven dan zij die geconcentreerd woonden. 'Buiten' hadden de gehuwde vrouwen naar verhouding minder vaak een baan en volgden zij ook minder dagonderwijs. Van Amersfoort ging hier niet nader op in. Omdat hij mensen met diverse uitkeringen in één categorie bijeenbracht, valt niet na te gaan hoe het stond met de werkloosheidsuitkeringen. In ieder geval kan geconstateerd worden dat de meeste Molukse mannen ondanks hun onvrede over het in 1951 verleende ontslag zowel in 1959 (Verwey-Jonker) als in 1969 (Van Amersfoort) aan het werk waren.

Wat betreft de jeugdwerkloosheid verwees Van Amersfoort naar de scriptie van Nijland.¹²⁹ Deze constateerde, net als de Commissie-Verwey-Jonker in 1959 had gedaan, dat jeugdigen (vijftien tot vijfentwintig jaar) en alleenstaanden een verhoogd risico liepen om werkloos te worden. Wel tekende hij daarbij aan dat een deel niet echt werkloos was, maar met ongeregeld werk redelijk veel geld verdiende, om daar vervolgens op te teren. Hij stelde ook vast dat deze jongeren meer uit de woonoorden afkomstig waren dan uit de Molukse woonwijken. Zijn verklaring hiervoor luidde dat de kosten van levensonderhoud in de woonoorden veel lager waren dan in de woonwijken. 'Buiten' was veel duurder en dat maakte het moeilijker om met ongeregeld werk uit te komen.

Nijland constateerde verder veranderingen in het zoekgedrag: steeds vaker was sprake van normale bemiddeling door de gewestelijke arbeidsbureaus. Ook was het gebruik van Molukse voormannen, door Nijland ten onrechte 'koppelbazen' genoemd, grotendeels verdwenen. De individuele stijgingskansen van Molukkers zouden daardoor zijn toegenomen.

Nijlands observaties brachten hem tot de conclusie 'dat in tegenstelling met vroeger Ambonezen weinig moeite meer hebben met het verkrijgen van een baan'.¹³⁰ Tegelijkertijd legde hij de zwakte bloot van de positie die veel Molukkers op de arbeidsmarkt hadden: aan het werk in de industrie als ongeschoold arbeider of op een breder terrein in allerlei tijdelijke baantjes. Toen Nederland in de jaren zeventig te maken kreeg met opeenvolgende recessies en een herstructurering van de economie steeg de werkloosheid snel en werden vooral laaggeschoolden getroffen. Onder hen waren veel Molukse ouderen, die daardoor definitief buiten het arbeidsproces kwamen

te staan, en ook opvallend veel Molukse jongeren die langdurig werkloos werden. De overheid zou zich hiervan pas na de kapingen bewust worden.

Balans

In 1960 werd de eerste Molukse wijk opgeleverd. Ongeveer zestig Molukse concentraties zouden volgen. De Molukse reacties op de ontruiming van de woonoorden en de overstap naar woonwijken waren zeer verschillend: er waren gewilde wijken, waarheen men vrijwillig verhuisde, vooral omdat men als groep wilde samenblijven, en er waren wijken die pas betrokken werden nadat een woonoord met inzet van veel politie was ontruimd. Gedwongen verhuizingen leverden nieuwe frustraties op. Soms stonden de protesten tegen de ontruiming in het teken van de KNIL-rechten. Het leidde tot een hernieuwd claimen van de militaire status, waarbij in een enkel geval sprake was van langdurig verzet.

De Commissie-Verwey-Jonker had geadviseerd de wijken niet te groot te maken (maximaal vijftig gezinnen), ze te situeren binnen de bebouwde kom en in gebieden met veel werkgelegenheid, zoals de Randstad. De commissie hoopte met de wijken óók bestaande hiërarchieën te doorbreken. Deze doelen bleken moeilijk te realiseren, met als gevolg dat het leeg krijgen van de woonoorden overbleef als enige beleidsdoel. Daardoor had de overgang naar de woonwijken minder betekenis voor de integratie dan men geneigd zou zijn aan te nemen. Het 'doortrekken' van de Zelfzorg had niet alleen betrekking op de herhuisvesting. Het betrof óók het normaliseren van allerlei bijzondere regelingen.

Op sociaaleconomisch gebied gebeurde intussen weinig. De leerlingen die te kampen hadden gehad met extra achterstanden als gevolg van de oorlog- en dekolonisatieperiode verdwenen uit het onderwijs. De jongere generatie bleek ook achterstanden te hebben, die maakten dat zij oververtegenwoordigd waren in het lager beroepsonderwijs. De meeste Molukse mannen waren aan het werk, al was hun positie als ongeschoold arbeider kwetsbaar.

Kwetsbaar was ook de positie van de Molukse jongeren, die zich op tal van terreinen meldden. Door de overgang naar de woonwijken manifesteerden zij zich meer in de Nederlandse samenleving. Negatieve aspecten, zoals baldadigheid, geweld en criminaliteit vielen daarbij als eerste op. Hun sociaaleconomische positie bleek zorgwekkend. Hoewel weinigen van hen werkloos waren, was hun positie op de arbeidsmarkt zwak, maar dat werd gecamoufleerd door de hoogconjunctuur. Deskundigen, onder

wie de gemengde adviescommissies van het CAZ, waarschuwden voor de achterstanden van Molukse leerlingen in het onderwijs, maar vergeefs: de overheid was juist bezig de bijzondere aandacht voor Molukkers af te bouwen. De opheffing van het Commissariaat van Ambonezenzorg in 1970 leek de 'normalisatie' van de overheidsbemoeienis in te luiden. Het zou anders lopen.

8. Jongeren naar de voorgrond, 1966-1973

'Zijn ouders wisten niet wat ze met hem over de perjuangan, de strijd, moesten bespreken. Hij kwam uit een gezin waarin hij de enige zoon was. Zijn zusters hoefde hij niet te overtuigen. Voor jongens lag dat anders. Die gingen erachter aan. Discussies over de rechten van Zuid-Molukkers en dat ze in Nederland alles zouden opgeven omdat er op Seram mensen voor hadden gevochten. Hij vroeg zich af wat de RMS voor hem betekende. Op straat vond hij wat hij thuis niet vond: spanning. Als je iets riep dan volgden anderen automatisch. Er waren jongeren, vier tot vijf jaar jonger, die hem volgden en met school stopten om te discussiëren en acties te voeren. In zo'n beschermde wijk was alles wat anders, dat was spannend. Na de brandstichting in de ambassade zat hij vast. Hij las een artikel over Castro, wat alles in een perspectief plaatste: je kon strijden of sterven voor een betere samenleving. Hij ging meer lezen over Cuba. Het ideaal was geen sprookje meer, maar te bereiken via een revolutie. Als jongere gaf dat idee je een extra kick. De provo's snapte hij niet, die kon hij niet in een gezamenlijke strijd plaatsen.' (Joop Sahetapy)¹

De jaren zestig vormden een scharniermoment in de Molukse geschiedenis. Het was de periode waarin Molukse jongeren expliciet op de voorgrond traden met een radicale benadering van het RMS-ideaal. Het was ook de tijd dat de relatie tussen Nederland en Indonesië verslechterde en een RMS-regering in ballingschap ontstond.

De RMS-leiding hoopte te profiteren van de controverse rond Nederlands Nieuw-Guinea. Even leek het er inderdaad op, dat de Nederlandse regering voor enige toenadering openstond. Nadat zij begin 1960 een uitnodiging had ontvangen om aanwezig te zijn bij de tiende RMS-herdenking, besloot zij zoals voorheen daaraan geen gevolg te geven. Toch ontstond een discussie in de ministerraad of men niet kon kiezen voor een minder afwijzende houding. Minister Luns van Buitenlandse Zaken kreeg de opdracht een nota over de RMS op te stellen.² Die was in mei 1960 gereed. Daarin stond echter een herhaling van de stelling dat er 'noch op juridische, noch op feitelijke gronden van erkenning [...] sprake kan zijn'.³

Toch leek er nog een mogelijkheid te ontstaan voor samenwerking tussen de RMS en de Nederlandse overheid. Nadat op 28 maart 1962 de derde 'militaire missie' uit Seram op Nieuw-Guinea was aangekomen om contacten te leggen met de buitenwereld en wapens te kopen, werd kapitein M.L. Walangitan ondervraagd over de militaire situatie op Seram.⁴ Daardoor geïnspireerd zocht Manusama in Nederland contact met staatssecretaris

M. Calmeyer van Defensie (CHU), om hem te polsen of de RMS op Seram en de Nederlandse overheid op Nieuw-Guinea iets voor elkaar zouden kunnen betekenen. Na dat gesprek kreeg Manusama bezoek van een overheidsfunctionaris die zijn naam niet bekend wilde maken. Hij wilde verder praten over wat de RMS op Seram zou kunnen doen. Toen snel daarna het plan-Bunker werd aanvaard en het afgelopen was met de Nederlandse aanwezigheid op Nieuw-Guinea, kwam aan het anonieme contact een abrupt einde.⁵

Na de overdracht van Nieuw-Guinea aan Indonesië via de Verenigde Naties, kwamen najaar 1962 ongeveer 1.600 Nieuw-Guinea-Molukkers naar Nederland. De komst van zo'n grote groep met verse anti-Indonesische gevoelens en belangrijke RMS-kopstukken, zoals de leden van de militaire missies, betekende echter geen nieuwe impuls voor de RMS in Nederland. De Nieuw-Guinea-Molukkers ervoeren dat de politieke leiding van de RMS niet op hen zat te wachten.⁶

Begin 1965 werden weer ambassadeurs tussen Nederland en Indonesië uitgewisseld. Aan het einde van dat jaar vond in Indonesië een mislukte staatsgreep plaats. De Communistische Partij kreeg daarvan de schuld, waarop een jacht op communisten en vermeende communisten werd geopend met bijna een miljoen politieke gevangenen en honderdduizenden doden tot gevolg. Generaal Soeharto, de commandant van de Strategische Reserve (KOSTRAD), nam de macht over van Soekarno en werd in 1966 president van Indonesië.⁷ Om het nieuwe regime, de *orde baru* (nieuwe orde), zoals Soeharto's bewind werd genoemd, economisch te steunen werd in 1967 onder voorzitterschap van Nederland de zogenaamde IGGI, de *Inter-Governmental Group on Indonesia*, opgericht.⁸ Daarvóór had de Nederlandse regering met de nieuwe Indonesische regering al een overeenkomst gesloten over Nederlandse vorderingen die nog openstonden. De Nederlandse regering was daarbij zeer coulant voor Indonesië omdat dat land ten eerste weinig geld had en ten tweede omdat het nieuwe bewind pro-westers was. In het zogenaamde Traktaat van Wassenaar, dat op 7 september 1966 werd afgesloten, nam de Nederlandse regering genoegen met een lumpsum van 600 miljoen gulden.⁹ In de overeenkomst was ook een artikel opgenomen over achterstallige salarissen, waaronder ook de Molukse claims op pensioenuitkeringen vielen. In dat artikel werd overeengekomen dat individuele claims van personen op het voormalige Gouvernement van Nederlands-Indië niet meer op de Republiek Indonesië konden worden verhaald.¹⁰ Weinig Molukkers van wie door deze overeenkomst de weg om in Indonesië alsnog hun achterstallige salarissen of pensioenen te halen werd afgesloten, wisten hiervan. Protesten uit de hoek van andere belanghebbenden hadden weinig resultaat. Uiteindelijk ratificeerde de Tweede Kamer het traktaat in 1968.¹¹

Echtpaar Soumokil tijdens het avondmaal op de avond voor Soumokils executie. (MHM.)

Demonstratie bij het gemeentehuis in Vught vlak nadat bekend was geworden dat Soumokil was geëxecuteerd. (MHM.)

De veranderende relatie tussen Nederland en Indonesië en de overeenkomst over de schuldsanering van 1966 hadden, ondanks het feit dat het hen wel betrof, geen directe impact op ontwikkelingen binnen de Molukse gemeenschap. Andere gebeurtenissen in Indonesië hadden dat wel. In 1963 werden op het Molukse eiland Seram de meeste leiders van de RMS-guerrilla gearresteerd. In 1964 volgden nog meer arrestaties. Onder de gearresteerde RMS-leiders bevond zich president mr.dr. Chr. Soumokil. Nadat hij op 24 april 1964 ter dood veroordeeld was, deed Minister van Buitenlandse Zaken Luns nog een beroep op de Indonesische regering om rekening te houden met de impact die de behandeling van Soumokil op de Molukkers in Nederland kon hebben.¹² Op 12 april 1966 werd Soumokil ter dood gebracht.

Door het wegvallen van de guerrillabeweging op Seram en Soumokil als symbool van de strijd ontstond een vacuüm in de organisatie. Het voortouw moest worden overgenomen door de ballingengemeenschap in Nederland. Steijlen spreekt in navolging van Richmond van een verschuiving van 'steun-nationalisme' naar 'expatria-nationalisme'.¹³ In reactie op de nieuwe situatie kondigde Manusama tijdens het congres van de Badan Persatuan op 25 en 26 juni 1966 aan, dat hij een regering in ballingschap had gevormd. Manusama was daartoe door diezelfde organisatie aangezocht. Hij had toegezegd onder de voorwaarde dat hij zou worden bijgestaan door een aantal adviseurs. Hoewel dat niet zijn bedoeling was, ging hij ermee akkoord dat deze adviseurs de functie van minister kregen.¹⁴ Zelf werd hij de president van de RMS. Tijdens het volgende BP-congres, in 1967, werd de samenstelling van de nieuwe RMS-regering bekendgemaakt. Lokollo en dokter Nikijuluw werden allebei vicepresident, oud-KNIL-kapitein P. Pasanea werd minister van Voorlichting, Kuhuwael minister van Opvoeding en dokter Tan minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid. Het kabinet functioneerde niet als een normale regering. De vergaderingen dienden niet om te komen tot gezamenlijke besluitvorming, ten minste niet waar het de koers van de RMS betrof; die bleef Manusama zelf bepalen. De *Kepala Negara* (KN), het staatshoofd, gebruikte de vergaderingen om te vertellen wat er was gebeurd en welke correspondentie ontvangen en verstuurd was. Dit leidde tot nogal wat onvrede bij de kabinetsleden, vooral bij Kuhuwael en Tan. Zij zouden in 1973 aftreden. Niet lang daarna zou ook Pasanea het voor gezien houden.¹⁵

De BP, *Badan Persatuan*, was de grootste belangenorganisatie¹⁶, ontstaan uit een fusieproces in 1963, op het initiatief van dominee S. Metiarj vanuit de BPRMS. Metiarj was in dat jaar begonnen verschillende belangenorganisaties bij elkaar te brengen in een federatief verband: de *Badan Persekutuan Rakyat Maluku Selatan* (Federatie van het Zuid-Molukse volk/BPRMS). In 1966 werd

dat fusieproces afgerond en de federatie omgezet in de *Badan Persatuan Rajat Maluku Selatan* (Zuid-Molukse eenheidsbeweging/BPRMS, vaker afgekort als BP).

De terechtstelling van Soumokil maakte veel indruk op de Molukkers in Nederland. Zij demonstreerden op diverse plaatsen in het land en boden aan burgemeesters petities aan.¹⁷ Het verdriet van de eerste generatie raakte de jongeren. Frieda Souhuwat-Tomasoa:

'Ik was geraakt doordat in die kampvergadering de mensen zaten te huilen, toen het bericht kwam dat hij geëxecuteerd was. En toen kwam ik thuis en vroeg ik aan mijn vader en mijn moeder: Wie is die man? Ik wist wel wat, maar toen hoorde je de achtergronden van Soumokil. Manusama was toen hier al aangekomen. Dat was het eerste stukje geschiedenis, toen ben ik in boeken gaan duiken en dat was eigenlijk de eerste stap, dat gevoel van: die man is op een onrechtvaardige manier doodgeschoten.'¹⁸

Naast de klassieke aanpak van demonstraties en petities kozen de Molukse jongeren voor nieuwe, fellere protestvormen.¹⁹ Toen op 26 juli 1966 de weduwe van Soumokil, Josina, met haar zoontje Thommy op Schiphol arriveerde, was dat voor een aantal jongeren uit Moordrecht reden om brand te stichten in de Indonesische ambassade.²⁰ Op 27 december 1966 (de dag van de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië in 1949) deden Molukse jongeren een poging de ambassade te bestormen.²¹

Ook de verhoudingen tussen RMS'ers en niet-RMS'ers werden feller. Bovendien nam de criminaliteit onder de Molukse jongeren toe. Manusama maakte zich grote zorgen over deze ontwikkelingen. Hij was principieel tegen geweld en vond dat Molukkers zich als gasten hadden te houden aan de Nederlandse rechtsorde. De oprichting, op 9 juli 1967, van het *Korps Pendjagaan Keamanan* (Korps voor Bewaking en Veiligheid/KPK) door de BP paste in die lijn.²² Het werd belast met de 'bewaking en beveiliging van het geluk der RMS-leden en bestuurders'. De bedreiging van dat geluk kwam van de inmiddels weer teruggekeerde Indonesische diplomatieke vertegenwoordiging in Den Haag.²³ P.K. Thenu in woonoord IJsseloord in Capelle aan den IJssel kreeg de leiding van de bewaking en beveiliging:

'In 1963 komt er weer een Indonesisch consulaat als de bilaterale verhoudingen beter worden. Zij voerden een psychologische oorlog en intimideerden Manusama. Daardoor moesten wij kiezen om onze leiders door jongeren te laten beschermen. In 1966 en 1967 gingen ze demonstraties en congressen organiseren en hebben we een organisatie opgezet.'²⁴

Ondanks de tegen Indonesië gerichte doelstelling waren in de beginperiode van de KPK de opvallendste activiteiten het bewaren van orde en rust, het beslechten van onderlinge ruzies en het houden van toezicht op de opgroeiende jeugd. Dat waren taken die het CAZ ook direct opvielen en op een zekere waardering konden rekenen.²⁵ KPK-afdelingen in Moordrecht en Assen controleerden bijvoorbeeld de plaatselijke Molukse jeugd, grepen in bij vechtpartijen en stuurden kinderen die te laat op straat rondhingen naar huis. Vanuit IJsseloord greep Thenu in toen lokale KPK'ers in Krimpen passief waren gebleven terwijl een wijkbewoner werd afgeranseld.

Hoewel de Molukse leiding met de KPK de bedoeling had zelf orde op zaken te stellen, maakte het reglement uitdrukkelijk melding van samenwerking met de politie. Het CAZ en het nieuwe Bureau Ambonezen van CRM twijfelden niet aan de goede bedoelingen van de Molukse leiding. Volgens dominee De Boer ging het om 'de handhaving van de oude gezagsverhoudingen in de Ambonese gemeenschap, waardoor men mede hoopt het afdwalen van de jeugd tegen te gaan'.²⁶ Maar het risico van 'afglijden naar terreur', bijvoorbeeld het uitoefenen van dwang bij de contributie-inning, was aanwezig. Bovendien was het de vraag of de KPK niet strijdig was met de Wet op de weerkorpsen. Nadat Justitie die vraag bevestigend had beantwoord, werd de BP verzocht het korps te ontbinden.²⁷ Die liet weten daar niets voor te voelen omdat het geen weerkorps was. Men moest de KPK'ers zien als ordecommissarissen of suppoosten, zoals overal in het land bij manifestaties ('van bridgedrive tot beatavond') aan het werk waren.²⁸ De overheid zag vervolgens af van verdere pogingen de KPK door de rechter verboden te krijgen. Commissaris van Ambonezenzorg Van Raalte volstond met de suggestie aan Justitie om individuele KPK'ers die hun boekje te buiten gingen te vervolgen.²⁹

Jongeren naar de voorgrond

Zoals gezegd: de jaren zestig vormden het scharniermoment waarop Molukse jongeren duidelijk op de voorgrond gingen treden. Zij manifesteerden zich op het terrein van de RMS-politiek en lieten zich, niet altijd in positieve zin, gelden in het Nederlandse straatbeeld. Over wie ging het nu als men in de jaren zestig over 'Molukse jongeren' sprak? Het is gebruikelijk om bij Molukkers onderscheid te maken tussen de eerste, de zogenaamde anderhalve en de tweede generatie. De tweede generatie is hetzij in Nederland geboren of in 1951 als klein kind naar Nederland gekomen. Onder de anderhalve generatie rekent men de Molukkers die bij aankomst eigenlijk te oud waren om nog naar school te gaan, maar wel nog deel uitmaakten van het ouderlijk

Voorkant van FPM, juni/juli 1961.

gezin. De relevantie van het onderscheid tussen hen en hun jongere broers en zusters die wel naar school moesten, ligt in het verschil in socialisatie en contact met de Nederlandse omgeving. De socialisatie van de oudste kinderen had immers grotendeels plaatsgevonden in Indonesië en zij gingen in Nederland niet meer naar school.³⁰ Deze anderhalve generatie vormde al snel een *bung* (oudere broer³¹)-generatie. Zij omvatte ook een groep jongeren die in Indonesië al een ULO of andere vorm van middelbaar onderwijs had

bezocht. Enkelen van hen rondden in Nederland hun middelbare school af en schreven zich in voor een HBO-opleiding.³²

Uit kringen van de beter opgeleide Molukse jongeren waren in het begin en in het midden van de jaren zestig de eerste zelfstandige jongerenorganisaties buiten de woonwijken ontstaan. Het *Front Pemuda Maluku* (Moluks Jongeren Front/FPM), waaraan onder andere L.Ch. Mantouw, W. Bakarbessy en O. Matahelumual deelnamen, wilde bijvoorbeeld een bijdrage leveren aan de opbouw van een onafhankelijke RMS, onder meer door jongeren voor te lichten over de situatie op de Molukken. De activiteiten van het FPM bestonden uit het organiseren van Ambonavonden, waarop vooral informatie over de Molukse cultuur werd gegeven, en het uitgeven van een tijdschrift waarin de Molukse cultuur centraal stond. De taal in het FPM was gemengd: Maleis en Nederlands. Het orgaan sloot in zijn presentatie aan op de omringende Nederlandse samenleving. Hoewel het FPM de RMS als uitgangspunt had gekozen en in zijn activiteiten het behoud van de Molukse cultuur centraal stond, waren de actieve leden zich ervan bewust dat zij ook in Nederland moesten functioneren. De organisatie viel uit elkaar nadat enkele actieve groepsleden, waaronder Bakarbessy, naar de Verenigde Staten waren geëmigreerd.³³

In de jaren zestig ontstond in Amsterdam uit lokale FPM-kringen een nieuwe jeugdgroep, met als achterban Molukse jongeren zonder KNIL-achtergrond, jongeren uit kringen van Marine-Molukkers en Nieuw-Guinea-Molukkers. Deze groep was geconcentreerd rond het maandblad *Darah Maluku* (Moluks Bloed) dat gedurende circa twee jaar verscheen.³⁴

Weinig vrouwen maakten deel uit van deze organisaties. Zo vermeldde de medewerkerslijst van *Darah Maluku* op 25 april 1965 één vrouw naast zes mannen.³⁵

Een van de grootste jongerenorganisaties was de *Pemuda Pemudi Kristen Maluku* (Molukse Christen Jongeren/PPKM). Deze was in 1952 opgericht als PPKMB (*PPKM di Belanda*/PPKM in Nederland), maar de verwijzing naar Nederland verdween al in 1954.³⁶ De PPKM had afdelingen over het hele land, stond open voor alle protestantse jongeren vanaf zestien jaar en organiseerde uiteenlopende activiteiten: van gespreksavonden tot sportwedstrijden en reisjes. De leiding was in handen van de oudere jongeren, die de jeugd vanaf twintig jaar schoolden als nieuw PPKM-kader.³⁷ De PPKM werd daarbij, zoals eerder beschreven, gesteund door het ICCAN, dat samen met het CNV hielp het Molukse kader op te leiden.³⁸

De PPKM was in de jaren zestig de enige jongerenorganisatie met in de meeste woonoorden en woonwijken lokale afdelingen. Die vormden actieve kernen, want het PPKM-kader genoot gezag onder de jongeren. Dat gezag

was zelfs zo sterk dat men nog tegen hen opkeek als zij al niet meer actief waren. Ook beschikte het kader dankzij de jaarlijkse PPKM-congressen over een uitgebreid netwerk aan contacten door het hele land.

Hoewel de RMS-strijd regelmatig tijdens PPKM-activiteiten aan de orde kwam en de aan de organisatie gelieerde Moluks Evangelische Kerk (GIM) de RMS als uitgangspunt had genomen, ging het niet om een politieke groep. In de jaren vijftig hadden jongeren geen inbreng op politiek terrein. Het was de eerste generatie die bepaalde wat er met het RMS-ideaal moest gebeuren. De verhoudingen tussen de generaties stonden ook geen discussie toe tussen jongeren en ouderen. Op vergaderingen dienden de jongeren slechts te luisteren naar hetgeen de ouderen te vertellen hadden en zich bescheiden op te stellen. Het respect voor de eigen ouders en hun generatie, een belangrijke norm binnen de Molukse gemeenschap, leidde ertoe dat jongeren in aanwezigheid van ouderen hun mond hielden en een vorm van zelfcensuur toepasten.³⁹ Dat gold overigens in gelijke mate voor jongens en meisjes.

Dat jongeren niets in te brengen hadden op politiek terrein betekende niet dat zij daarvan ook volledig weggehouden werden. Toen Metiarij in 1963 probeerde de belangenorganisaties over te halen mee te doen aan de federatie *Badan Persekutuan* refereerde hij expliciet aan de noodzaak de jongeren iets mee te geven waarop zij trots konden zijn. Daarmee doelde hij op het RMS-ideaal.⁴⁰ In 1966 werd vanuit de *Badan Persatuan* (de opvolger van de *Badan Persekutuan*) een werkcomité belast met het organiseren van jongeren. Op 11 februari 1967 riep dit comité in Moordrecht een landelijke vergadering bijeen voor alle georganiseerde jongeren met de bedoeling tot een bundeling van krachten te komen. Het ging om zowel kerkelijke als niet-kerkelijke organisaties. Ook werden Zuidoost-Molukse en islamitische jongeren uitgenodigd.⁴¹ Chris Paais, een van de Amsterdamse medewerkers van *Darah Maluku*, speelde een centrale rol in het werkcomité. Uiteindelijk kwamen elf jongerenorganisaties opdagen die openstonden voor een gesprek over samenwerking.⁴² Toch mislukte het plan om tot één overkoepelende organisatie te komen. In plaats daarvan koos men voor een federatieve bundeling: de *Susunan Pusat Pemuda Republik Maluku Selatan* (Centrale organisatie van RMS-jongeren/SPP-RMS). Deze federatie organiseerde gespreksmiddagen met RMS-leiders en vanaf 1968 demonstraties op 27 december om meer aandacht voor de RMS-zaak in het buitenland te vragen. Echt goed kwam de SPP-RMS echter niet van de grond. Zij groeide niet uit tot een echte federatie met aangesloten organisaties en gezamenlijk optredende afdelingen. Toen begin jaren zeventig het plan ontstond om een mars naar Brussel te houden, kon de SPP-RMS slechts een handvol mensen

leveren tegenover honderden die andere organisaties meenden te kunnen mobiliseren.⁴³

Het werkcomité, een poging van bovenaf om tot één jongerenorganisatie te komen, kwam tot stand onder een wat ongelukkig gesternte. Vanaf het begin van de jaren zestig waren jongeren weliswaar steeds meer in de politiek geïnteresseerd geraakt, maar ze wensten daarbij niet aan het handje van de oudere generatie te lopen:

‘De ‘Sou-66’ [een jongerengroep uit Zeeland] is niet afkerig van zo’n gesprek maar blijft op het standpunt staan dat een eventueel ‘top-orgaan’ van de Zuid-Molukse jongeren, zelf-verzorgend moet zijn. Wij *verafschuwen nml een geleide democratie* of iets van dien aard.’⁴⁴

De nauwe relatie tussen de SPP-RMS en de BP betekende dat jongerenorganisaties van Zuidoost-Molukkers en islamitische Molukkers wegbleven. Los van de toch al aanwezige rivaliteit tussen Midden-Molukkers enerzijds en Zuidoost- en islamitische Molukkers anderzijds, waren deze organisaties niet per se op de RMS gericht en, als zij dat al waren, dan wilden zij in ieder geval niet onder de vleugels van de BP opereren. Naast deze oude controverses groeide vanaf 1968 een nieuwe tegenstelling toen Tamaela zich ook tot RMS-president uitriep en de concurrentie met Manusama aanging. Dit komt in de volgende paragraaf nog uitvoerig aan de orde.

De belangrijkste factor die ervoor zorgde dat veel jongerenorganisaties afstand hielden van de SPP-RMS is al genoemd: het initiatief kwam te laat. Metiarij had goed aangevoeld dat onder de jeugd de behoefte groeide om met het politieke ideaal bezig te zijn. Velen van hen waren echter al een eigen weg ingeslagen, soms zelfs leiders die ook zitting hadden in het bestuur van de SPP-RMS, zoals Etty Aponno, de zoon van sergeant-majoor F.A. Aponno. Een rapportage over Moordrecht uit 1967, van de daar dienstdoende sociaal verzorgster, spreekt voor zich:

‘De leiding ging over naar Edje Aponno uit Den Haag, daarbij geholpen door Jacob (Jopy) Tupamahu doss. 4904.’⁴⁵ Joop leerde de jongens het karatespel en messenwerpen. Ook trainde hij de jongens en meisjes in het ordentelijke marcheren. Tupamahu is er trots op, dat hij vroeger onder kapitein Westerling had gediend en meegedaan had met de aanval op Bandoeng na de overdracht. Onder leiding van Aponno gingen zij wat aan ‘politiek’ doen. Onder leiding van de Heer Scheps hadden zij in Gouda een bijeenkomst met de P.v.d.A.-jongeren. Op die bijeenkomst werd ook over de kwestie R.M.S. gesproken. De vereniging heet nu geen M.J.V. [Molukse

Jongeren Vereniging] maar z.g. P.P.K.M. Zij vinden dat de wijkraad en in het bijzonder Hitipeuw veel te weinig voor de 'zaak' deed. Zij vonden dat de jeugd nu maar in actie moest komen. Geen woorden maar daden.⁴⁶

De Commissie-Verwey-Jonker had in haar rapport van 1959 al gewaarschuwd dat het generatieconflict in de woonwijken kon gaan toenemen.⁴⁷ Dat het zich ook zou ontwikkelen binnen het domein van de RMS had zij waarschijnlijk niet vermoed. In de woonwijken kreeg de jeugd een grotere vrijheid. De verhoudingen tussen de generaties waren fundamenteel aan het wijzigen. De sociale controle was vergeleken met de woonoorden een stuk minder en de mogelijkheden om zich aan het gezichtsveld, en daarmee aan de invloed, van de ouderen te onttrekken, waren toegenomen. Bovendien kende de oudere generatie de (nieuwe) omgeving van de jeugd niet waardoor ze die moeilijk kon bijsturen.⁴⁸ Hoewel de jongeren in het bijzijn van de ouderen nog steeds respect toonden en hen niet met (kritische) vragen confronteerden, trokken zij zich steeds minder van hen aan.

Tamaela versus Manusama: tweespalt

Boven op de scherpere interne verhoudingen, die mede aanleiding hadden gevormd tot het ontstaan van de KPK, kwam een nieuwe tegenstelling naar voren in de vorm van een tweede RMS-regering. Op Nieuw-Guinea hadden I.J. Tamaela en zijn missieleden⁴⁹ zich mondjesmaat met de RMS bemoeid. Zij manifesteerden zich voornamelijk als prominente RMS'ers op RMS-bijeenkomsten. In Nederland werden voor de leden van de verschillende missies plaatsen ingeruimd in de politieke overlegstructuren. Zij presenteerden zich daarbij niet als politici maar als militairen en noemden zich de 'militaire missie', zonder dat er sprake was van een heuse organisatie.⁵⁰ Vanwege hun directe relatie met de guerrilla op Seram kregen de missieleden een speciale plaats binnen de Molukse gemeenschap. Na de oprichting in 1966 van de RMS-regering in ballingschap onder Manusama begon ook Tamaela zich te manifesteren als politiek leider. Hij wilde de RMS-kwestie internationaal aan de orde stellen bij de VN. Manusama was er geen voorstander van om Tamaela een rol in de RMS-politiek te geven omdat hij vond dat militairen op dit terrein geen taak hadden. Toen rond deze kwestie hier en daar vechtpartijtjes uitbraken tussen de aanhangers van beide partijen, voelde Manusama zich onder druk staan om toch met Tamaela in zee te gaan. Samen met Tan en Kuhuwael bemiddelde dokter J.J. de Lima in het conflict. Op 7 mei 1968 ontmoetten Manusama en Tamaela elkaar in het

Mislukte verzoeningspoging ten huize van dokter De Lima, De Meern, 7 mei 1968. Zittend v.l.n.r. P.W. Lokollo, J.A. Manusama en I.J. Tamaela. Achter hen, staand v.l.n.r. dokter H. Tan, S.A. Tamaela, E. Kakisina, J.J. Manuputty, dokter J.J. De Lima, B. Lumatalale en Th.O. Kuhuwael. (MHM/foto J.P. Nikijuluw.)

huis van De Lima en kwamen zij tot een samenwerkingsovereenkomst.⁵¹ Tamaela kreeg van Manusama een mandaat om namens de RMS in New York bij de VN op te treden. Dit mandaat was echter een kort leven beschoren. Al in het najaar benoemde Manusama een nieuwe vertegenwoordiger van de RMS in de Verenigde Staten: de eerder daarheen geëmigreerde Pariury.⁵²

Op het moment dat de leiders in De Lima's huis vergaderden waren de interne tegenstellingen eigenlijk al in een ingrijpende nieuwe fase beland. Aanhangers van Tamaela hielden zich al bezig met het oprichten van een tegenhanger voor de KPK, een groep die ze de 'commando's' noemden. Een volgende fase in de scheuring begon toen Tamaela in mei 1969 de Molukse gemeenschap opriep hem te steunen als nieuwe president van de RMS. In De Vereniging in Nijmegen organiseerde hij die maand een bijeenkomst waar een nieuwe RMS-regering in ballingschap onder zijn leiding werd opgericht. Dit was olie op het vuur. Het gevolg waren confrontaties tussen beide partijen, waarbij de knokploegen (de KPK van Manusama en de 'commando's' van Tamaela) werden ingezet. Een ex-KPK-lid:

'De commandanten vertelden wie met wie in de auto moest en wat ze moesten doen als er iets zou gebeuren. Zo was er een aanval in Nijverdal

op de huizen van Tatuhey en Piris in 1969. Een andere keer kregen we te horen dat er mensen in Vaassen moeilijk deden. Daar zou een akkefietje met een vlag plaatsvinden. Uit het hele land werden KPK-leden opgeroepen. We zouden Vaassen binnenvallen zodra de ceremonie zich zou voltrekken. De KPK trok zich echter terug, omdat de ceremonie niet doorging. Als de mensen in kamp Vaassen afstand hadden gedaan van Manusama, dan zouden we zijn binnengevallen.⁵³

De inval in de woning van Tatuhey in Nijverdal was een reactie op de net opgerichte regering van Tamaela, waarvan Tatuhey de minister-president was. Met de overval kwam de tegenstelling tussen Tamaela en Manusama voluit op straat te liggen. Alle Nederlandse kranten berichtten over de overval en de in het huis aangerichte vernielingen. Tatuhey beschuldigde Manusama ervan achter de aanval te zitten en vergeleek hem met een dictator. De confrontaties tussen aanhangers van beide voormannen brachten veel Molukse wijken, met name die waar de harde kernen van een van beide leiders woonden, in een continue staat van alertheid.

Hoewel beide korpsen een landelijke leiding hadden, was het KPK-hoofd geen deel van Manusama's regering, maar verbonden met de politieke organisatie BP. De 'commando's' daarentegen vielen onder de verantwoordelijkheid van de minister van Defensie van Tamaela's regering. Onder beide hoofden stonden regionale commandanten, onder wie weer lokale commandanten vielen. Hoewel beide korpsen hiërarchisch waren opgebouwd, wisten de hoofdcommandanten vaak niet wat hun leden op lokaal niveau uitvoerden. J.J. Manuputty⁵⁴, in de jaren zestig en zeventig Tamaela's minister van Defensie, wist wel dat 'commando's' en KPK'ers met elkaar op de vuist gingen en dingen deden waarmee hij het volstrekt oneens was. Maar hij kon weinig méér doen dan hen te verdedigen als dat nodig was. Het zijn immers soldatenkinderen, zo redeneerde hij, en dan zijn die confrontaties onontkoombaar. Ook de leider van de KPK wist vaak niet wat er in de wijken gebeurde.⁵⁵

Een belangrijk verschil tussen de 'commando's' en de KPK was dat de eersten een militaristischer imago hadden. Bij sommige gelegenheden droegen leden van de KPK weliswaar uniformen, maar de 'commando's' tooiden zich meestal in camouflagedekleding en marcheerden met enige regelmaat door Tamaelagezinde wijken. Een ander verschil was dat de KPK er meer dan de 'commando's' op gericht was dissidenten binnen de eigen groep onder controle te houden door ze intimiderend te benaderen. Sommige leden van beide korpsen bezaten wapens: geweren en zelfs handgranaten. Ook was publiekelijk bekend dat beide groepen in gevechtstechnieken trainden.

Sommigen kregen zelfs schietles. Het wapenbezit en de trainingen waren over het algemeen het initiatief van de leden zelf.

Tamaela noemde zich 'acting president' van zijn regering. Ook zijn militaire rang had hij opgewaardeerd. Hij noemde zich voortaan 'generaal'. Het idee achter die titel was dat zijn presidentschap slechts tijdelijk was, tot de bevrijding van de RMS. Hij concentreerde zich intussen op zijn werk in New York. Daar vestigde hij zich met zijn secretaresse Pelpina Sahureka, die later minister van Buitenlandse Zaken zou worden. De kosten van Tamaela's verblijf werden betaald door zijn aanhang in Nederland. In het geval van grote uitgaven organiseerden die bliksemacties (*aksi kilat*) om extra geld in te zamelen. Soms kwam nog een enkele minister naar New York; die betaalde zijn reis dan uit eigen middelen.⁵⁶

Wat Tamaela in New York deed, bleef voor zijn in Nederland achtergebleven ministers vaag. In dat opzicht was er weinig verschil in de functies en invloed van de ministers in beide RMS-kabinetten. Het contact bleef beperkt tot mededelingen waarvan Tamaela vond dat die naar de achterban moesten en aankondigingen van zijn aankomst in Nederland. Tamaela kwam namelijk elk jaar enkele keren terug, waarbij hij met veel show van Schiphol werd opgehaald en ontvangsten genoot in de woonwijken. De organisatie van Tamaela's beweging bestond eigenlijk uit twee relatief autonoom werkende delen. Het ene was de delegatie in New York onder leiding van hemzelf. Het andere deel was zijn achterban in Nederland die de delegatie in de Verenigde Staten financierde en zich verder vooral manifesteerde als beweging tegen Manusama.

De aantrekkingskracht van de beweging lag in de eerste plaats in Tamaela's belofte om via de VN de RMS weer op de internationale publieke agenda te zetten. Manusama was ook wel naar New York geweest, maar liet niet blijken dat hij veel perspectief zag in een lobby bij de VN. Tamaela buitte dat uit door erop te wijzen dat de internationale lobby na de dood van Vigeleyn Nikijuluw in de jaren vijftig ten onrechte was stopgezet. Hij, zo beloofde hij zijn achterban, zou diens werk weer oppakken. Silvia Soumokil, die in 1968 Tamaela op zijn reis naar New York vergezelde toen deze nog niet met Manusama gebrouilleerd was, schreef in een verslag:

'De zaak RMS heeft reeds onder de vertegenwoordiging van dhr. Vigelijn Nikijuluw alle aandacht gehad, echter de belangstelling was weer gedaald tot nul, omdat niemand na zijn heengaan de zaak warm heeft gehouden. Wat Vigelijn Nikijuluw betreft, ooggetuigen vertelden mij [...] dat hij alles, werkelijk alles heeft gedaan voor de RMS en dan geheel in zijn eentje, terwijl niemand hem erbij hielp.'⁵⁷

Het verslag van Tamaela's jonge reisgezel is een mooi voorbeeld van de PR die hij toepaste. Tamaela gebruikte volgens de schrijfster iedere minuut van de dag om voor de RMS-zaak te pleiten en ging zelfs door als hij ziek was. De echte belemmering voor het RMS-werk door Tamaela was, net zoals dat destijds het geval was geweest bij Vigeleyn Nikijuluw, geld:

'De Amerikanen hielpen ons wel, zolang wij maar US dollars kunnen neertellen. Kol. Tamaela werd in zijn werk hierdoor vaak belemmerd: geld/money. Voor een zaak als deze, de RMS, mag geld absoluut geen struikelblok zijn.'⁵⁸

De opnieuw ontdekte weg naar de internationale arena was niet het enige wat Tamaela's beweging te bieden had. Ook het militaire vertoon van de 'commando's' wekte de indruk dat Tamaela daadwerkelijk bezig was zich voor te bereiden op een vrije RMS. Volgens zijn minister van Defensie Manuputty hadden ze de 'commando's' bewust als een leger gemodelleerd om direct over een gewapende macht te kunnen beschikken zodra de Molukken vrij zouden zijn.⁵⁹

Wassenaar

Er was nog een factor die bijdroeg aan de groei van de Tamaela-beweging: de aanwezigheid van een toenemende groep Molukse jongeren die een actieve bijdrage wilde leveren aan de RMS-strijd. Er groeide een potentieel aan jongeren dat aan de ene kant ontevreden was over het uitblijven van resultaten bij de gevestigde Molukse leiders en aan de andere kant bezig was zich aan de controle van de eerste generatie te onttrekken. Ondanks de kritiek op de gevestigde leiders 'profiteerde' Manusama van dit potentieel. De KPK, bijvoorbeeld, rekruteerde uit deze bereidwillige jongeren, want ook een groot deel van de jeugd die een eigen weg ging, bleef Manusama zien als de president van de RMS. Slechts een kleine groep dacht na over een andere invulling van de Molukse strijd dan de RMS.

De groep jongeren die zich niet meer wilde binden aan lokale of regionale leiders groeide. Er kwamen nieuwe leiders op die op lokaal niveau informeel het voortouw namen. Zij bonden, in de woorden van een van hen, een boze massa aan zich:

'Een hele groep losgeslagen jongeren die voor een dubbeltje in staat waren zich op te blazen als je een goed verhaal had. Wij hadden een goed verhaal:

“in actie komen en de wereld laten horen dat we er zijn”. Het niet van anderen laten afhangen maar zelf doen.’⁶⁰

De jongeren ontmoetten elkaar in verschillende woonoorden en woonwijken om te praten over hun rol in de RMS-strijd. De toonzetting van hun pamfletten werd steeds radicaler. Naast kritiek op de eigen leiders en het Nederlandse volk bevatten de pamfletten oproepen om niet bang te zijn voor harde acties.⁶¹ Er waren wat contacten met linkse organisaties als de Vrijheidsschool in Amsterdam en men zag dat er van alles aan de hand was in Europa:

‘We zaten opgescheept met die politieke leiders. De enige guerrillaleider uit Seram [Soumokil] was overhoop geschoten en van de rest was weinig te verwachten. Bovendien ging alles tekeer in Europa en Nederland. Je zag veel, las over Black Panther, Wounded Knee, studenten waren overal bezig. Beetje bij beetje kreeg je informatie over wat er in Indonesië aan de hand was.’⁶²

In 1970 werd een staatsbezoek aan Nederland door de Indonesische president Soeharto aangekondigd. Een reactie van Molukse kant kon natuurlijk niet uitblijven. De *Badan Persatuan* en Manusama tekenden bij de regering protest aan tegen de aanstaande ontvangst van Soeharto. Pamfletten stelden hem een warm onthaal in het vooruitzicht, waarbij bedoeld werd dat de Molukkers zouden demonstreren.

Jongeren die zich hadden losgemaakt van Manusama en Tamaela maakten plannen voor verdergaande acties. De KPK-leiding die demonstraties voorbereidde in Den Haag, Rotterdam en Eindhoven, waar Soeharto Philips zou bezoeken, hoorde van deze plannen. Er was zelfs sprake van een aanslag op Soeharto. Omdat een dergelijke daad negatieve consequenties zou hebben voor de Molukkers in Indonesië, besloot de KPK-leiding een compromis met de jongeren te sluiten en met hen samen te werken bij bezettingsacties.⁶³ Niet alleen het plan wijzigde met de binnenkomst van de KPK, ook de groep die aan de actie zou meedoen groeide, waarin ook Tamaela- en Manusama-aanhangers gingen samenwerken. Aan de vooravond van het bezoek van Soeharto, dat van 1 tot en met 4 september 1970 zou plaatsvinden, zouden tegelijkertijd de Indonesische ambassadeurswoning in Wassenaar, de Indonesische ambassade in Den Haag en het Indonesische consulaat in Amsterdam bezet worden. Het consulaat was voor rekening van een groep uit Assen en Bovensmilde, de twee andere objecten voor jongeren van wie de meesten uit Moordrecht en Capelle aan den IJssel kwamen.

Op het laatste moment besliste de KPK-leiding om de actie te beperken tot één object en al vroeg in actie te komen. Ze waren namelijk bang dat een en ander was uitgelekt doordat de betrokkenen te veel en te opzichtig hadden vergaderd.⁶⁴ Een groep die vanuit Assen en Bovensmilde op weg was naar Amsterdam kreeg pas onderweg te horen dat de actie werd afgeblazen; dat werd de KPK-leiding niet in dank afgenomen. In de vroege ochtend van maandag 31 augustus 1970 overviel een groep van 33 Molukkers de ambassadeurswoning in Wassenaar. Daarbij kwam hoofdagent H. Moolenaar om het leven en werden de aanwezigen in gijzeling genomen. De ambassadeur wist te ontsnappen. De overvallers eisten een gesprek tussen Manusama en Soeharto. Hoewel deze eis niet werd ingewilligd, gaven de Molukse actievoerders zich nog dezelfde dag over nadat de Nederlandse regering een gesprek met Manusama had toegezegd. Korte tijd later werden ook de KPK'ers die achter de actie zaten opgepakt. De straffen die de actievoerders opgelegd kregen varieerden van vier maanden tot drie jaar gevangenisstraf voor degene die verantwoordelijk werd gehouden voor de dood van de politiemans.⁶⁵

De Nederlandse samenleving reageerde ontzet op de actie-Wassenaar. In de Tweede Kamer vroeg pvda-fractievoorzitter Joop den Uyl wie verantwoordelijk was voor het ontstaan van de problemen van de Molukkers in Nederland: had de Nederlandse regering niet gefaald bij het nakomen van

De 33 actievoerders van Wassenaar worden afgevoerd. (MHM.)

haar beloften aan de nationale minderheden in Indonesië inzake het recht op zelfbeschikking en had zij niet evenzeer gefaald bij het opvangen en integreren van de Molukkers? Het kabinet ontkende echter gefaald te hebben:

‘De Nederlandse regering had alles gedaan om het recht op zelfbeschikking van de Molukkers te verwezenlijken, maar er kwam een moment waarop de regering zich neer moest leggen bij de “onrechtmatige daad” van het uitroepen van de unitaire Republiek Indonesië.’

En over het integratiebeleid:

‘Ik geloof dat men kan zeggen dat er geen groep in de Nederlandse samenleving is, die met zoveel zorg door de Nederlandse Regering wordt gevolgd.’⁶⁶

Politici en media wezen in meerderheid naar de eerste generatie als de verantwoordelijke voor het afdwalen van de jongeren. Zij zou hen hebben opgevoed met waanideeën en illusies. Aan Molukse kant stelde men zich achter de actievoerders op. De ‘33 van Wassenaar’ werden als helden afgeschilderd.⁶⁷ Het leek alsof de rijen zich sloten, maar onder de oppervlakte was daarvan geen sprake. De jongeren uit het noorden die eigenlijk in actie zouden komen in Amsterdam voelden zich verraden door de KPK. Voor een deel van hen had het korps helemaal afgedaan:

‘Voor de actie konden de leiders ons van alles wijs maken, na het afgelasten van de actie lukte dat niet meer. Door het gezamenlijk optrekken van Tamaela- en Manusama-jongeren in de actie en de tanende autoriteit van de KPK-leiding waren de scherpe kantjes van de tegenstelling tussen Tamaela- en Manusamajongeren verdwenen. In zekere zin had de actie-Wassenaar een “burgeroorlog” tussen beide in Nederland voorkomen. De jongeren gingen ook meer nadenken over waar ze mee bezig waren en kritische vragen stellen.’⁶⁸

In *Polarisatie en hoogconjunctuur* schrijven Jan Willem Brouwer, Suzanne de Lijser en Jan Ramakers dat premier De Jong de gijzelingsactie slagvaardig had aangepakt (‘als het een voormalig duikbootcommandant met oorlogservaring betaamde’), maar het probleem van de Molukkers niet had opgelost:

‘een nieuwe reeks gijzelingsacties was de prijs die Nederland in de toekomst voor het falende beleid zou betalen.’⁶⁹

De actiebereidheid onder Molukse jongeren was alleen maar toegenomen. Bovendien oriënteerden zij zich steeds meer op een radicale politieke koers. Een sociaal ambtenaar meldde in oktober 1970 aan het Bureau Ambonezen van het ministerie van CRM:

'Het conflict is met de jeugd die de zaak van de ouderen zullen voortzetten om te strijden voor een vrij Ambon met alle middelen die hun te dienste staan. Ze worden daarvoor opgeleid in Amsterdam, wat de jeugd noemt de vrijheidsschool. [...] Aan de buitenkant van de Kleuterschool [dit was de oude kleuterschool die werd gebruikt als ontspanningslokaal] in de woonwijk zijn affiches aangebracht van Mao, Zwarte Panter, Marx, Engels, Fidel Castro en een Zuid-Molukker in strijdtuniek. Daaronder met grote letters, dood aan De Jong, dood aan Luns, dood aan de Nederlanders, verraders van Ambon, leve de revolutie. In verband daarmee heb ik geïnformeerd naar de herkomst van deze pamfletten. Ze zijn afkomstig uit Amsterdam uit de Strijdersschool. Verschillende Ambonezen krijgen daar les in het *maken van explosieven* en het *gebruik daarvan*. Het organiseren van demonstraties en terreuracties voorbereiden. Films worden aan de Ambonezen verstrekt, die thuis vertoond kunnen worden. Het meeste materiaal komt uit Amerika, het zijn terreur-films en hoe men tegen de politie kan optreden. Het motto is *revolutie*.'⁷⁰

Ontvangst van een deel van de uit de Vughtse gevangenis vrijgelaten Wassenaargroep. Voorop links N. Patty (KPK), kampraadslid Jack Sopacua (midden), kampraadslid D. Tulalessy en J. Parihala (KPK). (Bron: Lunetten 50 jaar, Vught 2001.)

Molukse identiteit

De actie-Wassenaar werkte als een katalysator voor veel Molukse jongeren die zich tot dat moment niet echt voor de Molukse politiek interesseerden. Een veelgehoord verhaal was dat de Nederlandse omgeving hun vroeg naar het hoe en waarom van de actie, of hen daarop aansprak. Zo vertelde Sam Pormes, die een HBO-opleiding volgde, dat de directeur van zijn school hem uitleg vroeg over de actie-Wassenaar. Hij kon geen antwoord geven omdat voor hem het Molukker-zijn niet speelde. Hij woonde niet in een Molukse wijk. Deels omdat hij zijn directeur geen antwoord kon geven, ging hij zich op zijn Molukse achtergrond oriënteren.⁷¹ Anders ging het bij Agoes Peilouw.

'Ik kwam op m'n werk en toen keken de mensen me heel raar aan. Ik begreep het niet, ze deden afstandelijk tegen mij. Ik ging gewoon achter m'n bureau zitten en gewoon bezig met m'n werk. [...] Ik was bezig met iets te bekijken en ik hoorde: O, man, die vuile Molukkers... Ik hoorde iets over Molukkers en ik ging toen luisteren Ja, die hebben iemand dood geschoten..., in ieder geval hadden ze het over Molukkers en ik wist nog steeds niet wat er aan de hand was. Ik draai me om en zei: Wat hebben jullie over Molukkers, ik ben ook van Molukse komaf. Toen was het stil, doodstil...⁷²

Dergelijke confrontaties en het voorbeeld van de actievoerders die opkwamen voor de RMS leidden ertoe dat Molukse jongeren de confrontatie met de Nederlandse samenleving gingen zoeken. Het voegde een nieuwe dimensie toe aan de botsingen die al plaatsvonden tussen Molukse en Nederlandse jongeren. Op sommige plaatsen waren ze een voorzetting van eerdere confrontaties. Door de actie-Wassenaar en de 'revolutionaire' sfeer die daaromheen hing, kreeg de identiteit van de Molukse jeugd een duw in de richting van subculturele bewegingen als de *Black is Beautiful Movement* in de Verenigde Staten en werden personen als Bobby Seale (een op dat moment gevangenzittende Black Panther-leider) en Che Guevara modelfiguren. Wie foto's van jongeren uit die tijd bekijkt zal veel afrokapsels zien, met baretten en zonnebrillen, de vuist gebald, zoals twee zwarte atleten dat deden tijdens hun huldiging op de Olympische Spelen in 1968 in Mexico uit protest tegen racisme. Degelijke gebaren en uiterlijke symbolen waren uitingen van identificatie door Molukse jongeren met vergelijkbare bewegingen elders in de wereld. Tegenbewegingen waarvan de Molukse jongeren vonden dat zij er meer gemeen mee hadden dan bijvoorbeeld met de in Nederland actieve provobeweging.

Na Wassenaar

De actievoerders van Wassenaar hadden zich overgegeven omdat de Nederlandse regering een gesprek met Manusama had beloofd. Dat gesprek vond plaats op 7 oktober 1970. Veel leverde dat niet op. Minister-president P.J.S. de Jong (KVP) herhaalde het standpunt dat de Nederlandse regering geen partij was in de RMS-kwestie en dat zij niet van zins was haar positie tegenover de RMS te veranderen. De conclusie die Manusama uit deze teleurstellende ontmoeting trok, was dat het verder weinig zin had om nog met Den Haag in dialoog te gaan.⁷³

De Nederlandse overheid op haar beurt was enorm geschrokken van de actie-Wassenaar. De Binnenlandse Veiligheidsdienst realiseerde zich dat zijn informatiepositie wat betreft Molukkers te beperkt was en besloot structureel meer aandacht aan deze groep te gaan besteden.⁷⁴ Bij het ministerie van CRM was net de nieuwe afdeling Ambonezen van start gegaan. Het credo van de betrokken ambtenaren was 'samenlevingsopbouw'. De gedachte was dat maatschappelijke problemen konden worden opgelost door mensen in staat te stellen zich te organiseren en mee te laten helpen aan de opbouw van de eigen samenleving. Het idee voor deze aanpak was overgewaaid uit de Verenigde Staten.⁷⁵

De nieuwe afdeling was al begonnen met het faciliteren van opbouwwerk in verschillende woonwijken in een poging de relatie tussen Molukkers en Nederlanders te verbeteren of te 'normaliseren', zoals dat heette. Na de actie-Wassenaar beseften de ambtenaren echter dat ze ook iets met de relatie tussen Molukkers in Nederland en die in Indonesië moesten doen. Daar was ruimte voor. De contacten tussen Nederland en Indonesië waren immers weer verbeterd. Besprekingen tussen ambtenaren van het ministerie van CRM en de Indonesische overheid zouden uiteindelijk in 1975 leiden tot het 'Akkoord van Wassenaar' waarin de regeringen overeenkwamen hoe zij de relatie tussen Molukkers in Nederland en in Indonesië wilden verbeteren. Overigens verwees de naam naar het luxehotel in Wassenaar waar het akkoord tot stand kwam en niet naar de actie. In een volgend hoofdstuk wordt hier uitgebreider op teruggekomen.

Ondanks zijn teleurstelling in de Nederlandse regering koos Manusama er in 1971 toch voor om met een grootse campagne het Nederlandse volk om steun te vragen. In het kader van de Tweede-Kamerverkiezingen vroeg hij de kiezers om op de lijst van hun keuze op de vijfde kandidaat te stemmen, als teken van solidariteit met de Molukse kwestie. Met deze actie wilde hij niet alleen de Nederlandse kiezer om een 'signaal' vragen, maar wilde hij ook meer duidelijkheid over de standpunten van de politieke partijen

uitlokken. Ook de christelijke partijen, waarvan een deel bekendstond als pro-RMS, waren volgens Manusama onduidelijk over hun positie. Het idee om op de vijfde kandidaat te stemmen, was ingegeven door het gezegde 'Geef me de vijf', dat ook als slogan diende. De actie leverde weinig op. Na afloop vernam Manusama dat eerder iets vergelijkbaars was geprobeerd, zonder veel resultaat.⁷⁶

De actie 'Geef me de vijf' was niet alleen vanwege de uitslag teleurstellend. Ook kostte het Manusama aanhang onder een deel van de jongeren die actief waren geweest bij het plakken van posters. Sommigen waren door de politie wegens deze illegale activiteit opgepakt en beboet. Zij hadden minstens verwacht dat hun leiders deze boetes zouden betalen of op een andere manier van zich zouden laten horen. Zij voelden zich in de steek gelaten, wat een extra reden vormde om een eigen weg in te slaan.⁷⁷

Voor de Molukse jongeren die zich politiek wilden organiseren functioneerden de actie-Wassenaar en de teleurstellende ervaringen van acties als 'Geef me de vijf' als nieuwe impulsen. De botsingen tussen de Tamaela- en Manusama-aanhangers hielden weliswaar niet helemaal op, maar waren stukken minder gewelddadig dan in 1969. Op verscheidene plaatsen werkten jongeren uit beide bewegingen ook samen, zoals ze tijdens de actie-Wassenaar hadden gedaan.

Een minderheid zocht een eigen invulling van de RMS-strijd door deze te plaatsen binnen een Indonesisch perspectief: de RMS-strijd als onderdeel van het verzet van de Indonesische bevolking tegen het regime van Soeharto. Een van de bewegingen die deze opvatting als eerste publiekelijk uitdroeg was het Moluks Bevrijdingsfront dat direct na de vrijlating van enkele Wassenaar-actievoerders werd opgericht.⁷⁸

Andere groepen die uitdrukkelijk op zoek gingen naar een nieuwe invulling van het RMS-ideaal waren de zogenaamde kerngroepen: discussiegroepen in verschillende plaatsen, zowel in universiteitssteden als in Molukkers-gemeenten. Een van de kerngroepen kwam voort uit het Bevrijdingsfront, andere ontstonden binnen een woonwijk of onder Molukse studenten.

Een belangrijk discussiepunt binnen en tussen de kerngroepen was in hoeverre men moest vasthouden aan de in 1950 uitgeroepen RMS of dat er een heel nieuwe interpretatie van de geschiedenis moest komen. Verschillen van mening op dit punt leidden tot splitsingen binnen de groepen en zo tot nieuwe organisaties. Een deel van het Bevrijdingsfront wilde niet blijven vasthouden aan de proclamatie van 1950, maar ging op zoek naar een andere invulling van het RMS-ideaal. Zij splitsten zich af als RMS-links. Later ontstonden daaruit in respectievelijk 1974 en 1975 het tweede en derde Bevrijdingsfront.

Anti-imperialistische literatuur vormde een inspiratiebron voor Molukse jongeren in verschillende groepen, net als voor hun Nederlandse leeftijdsgenoten. Kleine groepjes bestudeerden en bediscussieerden deze literatuur. Dat waren overigens niet alleen de Molukse studenten, ook het Molukse kader in de woonwijken las Marx.

Met andere woorden: aan het begin van de jaren zeventig ontstond onder Molukse jongeren een wirwar aan groepjes die met elkaar in contact stonden en zich hetzij landelijk, hetzij lokaal manifesteerden. Het kon dan ook niet uitblijven dat pogingen werden ondernomen om de verschillende groepen bij elkaar te brengen. In oktober 1972 kwamen in de Amsterdamse RAI Molukse jongeren vanuit uiteenlopende stromingen bij elkaar onder het motto *Bersatulah!* (Word één!). Zij discussieerden over een eigen interpretatie van het RMS-ideaal waarin zowel degenen die vasthielden aan het 'oude' ideaal als degenen die het wilden plaatsen in een progressief kader zich konden herkennen.⁷⁹

Een maand na de bijeenkomst in de RAI lanceerde de BP een eigen jongerenorganisatie: de *Pemuda Masjarakat* (Vrije Zuid-Molukse jongeren/PM). Deze beweging koos er expliciet voor Manusama als president te erkennen, wat niet meer dan logisch was omdat zij uit zijn BP voortkwam. In het bestuur zaten onder andere uit de PPKM afkomstige kaderleden. De eerste voorzitter was Etty Aponno, die eerder in het werkcomité actief was geweest.

Vooraanstaande leden van *Pemuda Masjarakat* raakten betrokken bij de Femisbank van Hendrik J. Owel, die opereerde vanuit een pand dat op de grens lag van Baarle-Nassau (Nederland) en Baarle Hertog (België). De PM'ers fungeerden als (geld)koerier tussen de bank en belastingparadijzen als Luxemburg en Liechtenstein. Ook de secretaresse van Owel, Brenda Risamenapatty, kwam uit de PM-kring. Owel presenteerde zich op zijn beurt als de handelsvertegenwoordiging van de RMS.⁸⁰

Behalve dat jongeren in het begin van de jaren zeventig verschillende organisaties opzetten, manifesteerden zij zich met demonstraties en protestacties. Daaraan deden vaak verschillende lokale groepen mee. Een jaarlijks terugkerende demonstratie op 27 december in Den Haag werd al genoemd. In 1974 werd tijdens deze demonstratie het Vredespaleis bestormd. Dit was een gecoördineerde actie waarbij lokale groepen van tevoren instructies hadden ontvangen. Datzelfde gold voor de zogenaamde noodremactie een maand eerder. Op hetzelfde moment werden toen op verschillende plaatsen in Nederland treinen stilgezet. Ook organiseerden Molukse jongeren in 1973 en 1974 hongerstakingen op het Binnenhof en in Amsterdam om aandacht voor de RMS te vragen. Een van de achtergronden van hun toenemende actiebereidheid in deze jaren waren de geruchten dat de politieke situatie

op de Molukken aan het verslechteren was. Er zouden RMS-sympathisanten zijn gearresteerd en gemarteld.⁸¹

Ook Indonesische objecten bleven doelwitten voor Molukse jongeren. Zo werd in april 1974 het Garudakantoor in Amsterdam in brand gestoken. Dit volgde op een mislukte poging om de Indonesische consul in Amsterdam te gijzelen. De daders van deze actie werden gearresteerd en veroordeeld.

Indonesische ambassade

Menige demonstratie in Den Haag voerde langs de Indonesische ambassade, waar men vlaggen verbrandde en leuzen riep. Deze demonstraties waren een doorn in het oog van de opeenvolgende ambassadeurs. In Indonesië was het immers verboden om de nationale vlag te verbranden of de portretten van de president en van de vicepresident te besmeuren. Bovendien moet de ambassadestaf zich na de actie-Wassenaar bij dergelijke demonstraties bedreigd hebben gevoeld.

Vanuit de ambassade waren er wel contacten met Molukkers, met name met degenen die wilden repatriëren en met degenen die de Indonesische nationaliteit hadden (hoofdzakelijk Zuidoost- en islamitische Molukkers). In de laatste groep was in 1972 een belangenorganisatie voor jongeren ontstaan: de *Angkantan Pemuda Indonesia Maluku* (Indonesisch-Molukse jongerengroep/API-Maluku). De jongens van de API kenden elkaar onder meer omdat zij elk jaar gezamenlijk de viering van de onafhankelijkheidsdag van Indonesië op 17 augustus in Den Haag bijwoonden. Het waren ook jongeren die in de jaren voor de oprichting van de API met enige regelmaat confrontaties hadden gehad met RMS-jongeren. L. Timisela, een van de bij de oprichting betrokken Molukkers, werkte op de immigratieafdeling van de ambassade. De Indonesische ambassade schakelde de API-Maluku in om zich tegen een eventuele aanval van de RMS-demonstranten te beschermen. Zij kregen daarbij geen wapens zoals RMS'ers wel beweerden; alleen het ambassadepersoneel had, indien nodig, de beschikking over een wapen.⁸²

In het begin van de jaren zeventig was de Indonesische ambassadeur in Nederland oud-generaal Alamsjah Ratu Perwiranegara. Tijdens zijn dienstperiode bemoeide de ambassade zich meer dan onder zijn voorgangers met het Nederlandse regeringsbeleid jegens Molukkers. Dit tot ergernis van de betrokken ambtenaren, die gewend waren dat de ambassade zich wat dit betreft op de achtergrond hield. Het standpunt van de ambassade luidde dat Molukkers moesten kiezen tussen het Nederlander- of Indonesiërschap,

Demonstratie in Groningen tegen het Soeharto-regiem, omstreeks 1976. Het spandoek rechts reageert op de activiteiten van generaal Alamsjah, de Indonesische ambassadeur. Het spandoek wordt gedragen door Junus Ririmasse (l.) en Max Papilaja (r.), die later betrokken waren bij de treinkaping in 1977. (MHM/coll. DDET.)

terwijl het Nederlandse beleid gericht was op een harmonieuze geleidelijke inpassing van Molukkers met behoud van een eigen culturele identiteit.⁸³

Die andere opvatting leidde ertoe dat ambassadepersoneel openlijk Molukkers die wilden repatriëren in de woonwijken bezocht. In Breda leidde een dergelijk bezoek tot gevechten tussen de wijkbewoners en de gezinnen die op het punt stonden te repatriëren, waarop de laatsten voortijdig moesten worden geëvacueerd. Ook nam Alamsjah het initiatief om in 1973 de Indonesisch-Molukse zang- en dansgroep Andarinyo naar Nederland te halen. Hij had daarover niet met Nederlandse ambtenaren overlegd. Toen zij van het plan hoorden in verband met visumaanvragen, nam het ministerie van Buitenlandse Zaken contact op met de ambassadeur. Het bleek dat hij deze groep naar Nederland wilde halen in de hoop dat zij bruggen kon slaan naar de Molukse bevolking. In zijn reactie kwalificeerde de ambassadeur de RMS als een 'kankergezwel'.⁸⁴

Andarinyo kreeg vervolgens wel een visum om naar Nederland te komen, maar maakte haar programma niet af en vertrok alweer na enkele dagen. Dat was officieel omdat de leidster van de groep ontevreden was over de accommodatie, maar tijdens een rechtszaak die een gedupeerde impresario

begon, bleek dat de ambassadeur de groep had verboden op te treden omdat de Nederlandse overheid haar veiligheid niet had willen garanderen.⁸⁵

Een andere manier waarop de grotere inmenging van de Indonesische ambassade tot uiting kwam, was via protesten tegen de demonstraties die RMS'ers voor de ambassade hielden of tegen ontwikkelingen binnen de gemeenschap waarvan zij vond dat deze moesten worden verboden. Zo protesteerde Alamsjah naar aanleiding van een uitzending van de nieuwsrubriek Televisier waarin trainende 'commando's' van Tamaela te zien waren. De ambassade bepleitte een verbod op dergelijke Molukse organisaties.⁸⁶

Eind 1973 leken de verhoudingen te escaleren toen Alamsjah daags na de demonstratie op 27 december een protestnota aanbood bij het ministerie van Buitenlandse Zaken. Het was de tweede demonstratie dat jaar (in augustus was ook al een demonstratie bij de ambassade gehouden) en de ambassadeur veroordeelde de gescandeerde leuzen en het verbranden van vlaggen. Hij waarschuwde dat dergelijke vijandige uitingen schadelijk konden zijn voor de Nederlands-Indonesische betrekkingen. Drie dagen later tekende ook het Indonesische ministerie van Buitenlandse Zaken protest aan bij de Nederlandse ambassade in Jakarta in verband met een vermeend gebrek aan veiligheidsmaatregelen tijdens de decemberdemonstratie. De betrekkingen tussen beide landen leken op dat moment volledig gefrustreerd te raken, zeker nadat Alamsjah in Indonesië in een interview had verteld zijn verblijf in Nederland als een dieptepunt in zijn leven te beschouwen. Hij suggereerde dat er sprake was van een 'jointly planned insult' van Molukkers en de Nederlandse overheid. Ambtenaren van Buitenlandse Zaken sloten niet uit dat deze, in hun ogen emotionele, reactie voortkwam uit een *aide-mémoire* die zij eerder in december aan hem hadden gericht en waarin het beleid jegens de Molukkers uit de doeken was gedaan.⁸⁷ Kern van dat beleid was dat de Nederlandse regering, zonder de RMS te willen steunen, niet tegen demonstraties van de RMS kon optreden omdat deze onder de vrijheid van meningsuiting vielen.

Ambassadeur Alamsjah was inmiddels om gezondheidsredenen vertrokken naar Indonesië en kwam niet meer terug naar Nederland. Zijn opvolger zou in ieder geval minder geneigd blijken de zaak op de spits te drijven.⁸⁸

Balans

De hier besproken periode, 1966-1973, overlapt ten dele die van het vorige hoofdstuk. De reden hiervoor is dat vanaf 1966 het radicaliseringproces van

de tweede generatie op gang kwam. De brandstichting in de Indonesische ambassade van dat jaar geldt als de eerste radicale actie in een reeks die tot 1978 zou voortduren. Belangrijke voorwaarden voor die radicalisering waren de toegenomen mobiliteit van de tweede generatie, dankzij de verhuizing naar de woonwijken, en het indirecte contact met en kennis over bewegingen als de Amerikaanse *Black Panther* en *Black Power*. Deze leverden rolmodellen op voor de Molukse jeugd.

Opvallend is dat terwijl de interactie met de Nederlandse samenleving toenam, de Molukse jongeren zich uitdrukkelijker daarvan afkeerden. Zij identificeerden zich uitdrukkelijk niet met de Nederlandse omgeving, maar met internationale revolutionaire iconen. Hoewel de jongeren een aandeel wilden leveren in de strijd voor de RMS, hadden zijzelf geen helder beeld van de Molukken.

De jongeren creëerden een eigen subcultuur waarin de ruimte voor de eerste generatie steeds meer afnam. De radicalisering onder de tweede generatie bleef aanvankelijk onopgemerkt door de meeste beleidsmakers én door de Molukse ouderen. Men had ze wel onrustig zien worden, maar had daaraan geen 'politieke' dimensie toegekend. Een van de redenen, althans voor de beleidsmakers, was dat zij de eigen politieke aspiraties van de tweede generatie niet serieus namen. Na de actie-Wassenaar werd hiervoor als verklaring gegeven dat de tweede generatie de verwezenlijking nastreefde van dromen van de eerste generatie, waarmee zij was opgevoed.

Voor de tweede generatie was de RMS een wezenlijk onderdeel van de eigen identiteit geworden. Hoewel zij, mede dankzij de overgang naar de woonwijken, over meer mogelijkheden beschikte om een betere sociaal-economische positie te bereiken, maakte zij daarvan weinig gebruik. De RMS was immers veel belangrijker.

9. Over twee sporen: geweld en overleg, 1973-1978

‘Op 25 april [1975] was ik samen met Eli [Hahury] naar Den Haag gegaan om de viering bij te wonen. Ik zag hoe vrienden en familieleden elkaar opzochten, eten en drinken voor de hele dag bij zich hadden. Het was een merkwaardig gezicht, het leek wel een reünie. Aan de andere kant hing er een gespannen sfeer. Je hoorde iedereen praten over de rellen van december en over de weigering van Den Haag een vergunning te verlenen voor een demonstratie. Je voelde de onrust. Voor mij was het een historische dag waarop werd stilgestaan bij de politieke situatie van 25 jaar geleden op Ambon waar de Republiek Maluku Selatan was uitgeroepen. We luisterden naar de speech van Manusama, de Molukse president in ballingschap. Zijn verhaal was niet erg duidelijk en niet pakkend, maar toen de vice-president Pieter Lokollo aan de beurt was om het woord te voeren werd het anders. Hij hield een krachtig betoog over de noodzaak van de voortzetting van onze strijd. Het volk in de Zuid-Molukken werd nog steeds op dictatoriale wijze onderdrukt en achtergesteld door de Indonesische regering. De hele internationale gemeenschap liet dit oogluikend toe. Waar bleef Nederland die voor de rest van de wereld altijd klaarstond?’ (Nelis Thenu)¹

Het vorige hoofdstuk beschreef de ontwikkelingen na de actie-Wassenaar: het ontstaan van RMS-links, *Pemuda Masjarakat*, acties als ‘Geef me de vijf’ en de bestorming van het Vredespaleis in 1974. Ze waren de zichtbare aanwijzingen van een radicaliseringsproces onder Molukse jongeren. Dit proces bereikte in het midden van de jaren zeventig een gewelddadig hoogtepunt in de vorm van gijzelingsacties waarbij meerdere doden vielen. Terwijl de jongeren met geweld een bijdrage wilden leveren aan de RMS-strijd, waren anderen bezig om via overleg een volwaardige plaats in de Nederlandse samenleving te veroveren. De Molukse gemeenschap bewandelde in deze periode dus twee sporen.

Radicalisering

De radicalisering van de jongeren kende, goed beschouwd, drie stromingen, elk met een eigen ideologische oriëntatie, waarvan één leidde tot nieuwe

gijzelingsacties vanaf 1975. Een eerste stroming was die van de bevrijdingsbewegingen. Eerder zijn al drie Bevrijdingsfronten onderscheiden. Het eerste Bevrijdingsfront met onder andere Jan Tomaso, opgericht na de vrijlating van de actievoerders van Wassenaar, werd in 1974 en 1975 gevolgd door een tweede en een derde Bevrijdingsfront. Het laatste noemde zich *Kemauan Pemuda Maluku Selatan Merdeka* (Wil van de Vrije Zuid-Molukse Jongeren/KPMSM). Petrus Hiariej en Sam Pormes maakten hier deel van uit. Voor een deel waren dezelfde personen actief in de opeenvolgende bevrijdingsfronten en ook in hun gedachtegoed en inspiratiebronnen waren weinig verschillen. Kern van deze stroming was dat ze Manusama te slap vond en zich oriënteerde op linkse groeperingen en bevrijdingsbewegingen:

‘Wij waren geraakt door wat in die tijd speelde: Tupamaros, PLO, in Amerika lag het establishment onder vuur vanwege de Vietnamoorlog. Veel indruk maakten vier doden in Ohio [...]², Eldridge Cleaver en de autobiografie van Malcolm X. In Nederland was Wertheim actief. Wij vonden dat uniek. De Molukse gemeenschap liep braaf achter Manusama aan. Dat was te slap aan Nederlandse leiband. Door de opkomst van Tamaela was verwarring ontstaan en ontstonden allerlei splitsingen. Tamaela was poppenkast. Wij waren maoïstisch. Na Wassenaar ontstond actiegroep RMS-links. Daarna werd het Bevrijdingsfront uit de grond gestampt. Mensen gingen verschillende kanten op. Iedereen pretendeerde revolutionair te zijn. Het Bevrijdingsfront had niet veel om het lijf. Het was een verzameling figuren met contacten met de Socialistische Jeugd en de Rode Jeugd. Dat wil zeggen dat we met hen spraken en literatuur van hen kregen. Het beeld dat we van onszelf hadden, was dat we de Molukse gemeenschap wakker moesten schudden, dat de leiders niet echt bezig waren met het realiseren van het ideaal.’³

De bevrijdingsfronten bleven RMS-gericht en wilden een bijdrage leveren vanuit de ideologische kaders die zij ontleenden aan het marxistisch-leninistische gedachtegoed. Het is moeilijk te zeggen hoe groot zij precies waren; het waren geen bewegingen met leden, maar groepjes actieve jongeren die met andere jongeren in discussie gingen en hen mobiliseerden.

Een tweede stroming die haar inspiratiebronnen ook in dezelfde richting zocht, keerde zich wel van de RMS af. Deze jongeren, van wie een aantal afkomstig uit RMS-links, onderhielden contacten met Indonesische ballingen die na de machtsovername door Soeharto in 1965 en 1966 asiel hadden gezocht in Nederland. De meeste ballingen waren lid (geweest) van de Indonesische Communistische Partij (*Partai Komunis Indonesia*/PKI) of van

de Indonesische Nationalistische Partij (*Partai Nasionalis Indonesi*/PNI). Via hen had deze stroming ook contacten met het Komitee Indonesië, opgericht door professor W.F. Wertheim na de staatsgreep in 1965. Dit Komitee stelde de schending van mensenrechten door het Soeharto-regime aan de kaak en bekritiseerde de Nederlandse steun aan dat bewind.

De contacten van deze Molukse jongeren met Indonesische ballingen waren bijzonder. De ballingen, van wie er verscheidene in 1945-1949 tegen Nederland hadden gevochten, waren pertinente tegenstanders van de RMS. Toch bleken zij bereid de Molukse jongeren te scholen over de Indonesische geschiedenis. Aan de andere kant waren alle Indonesiërs in de ogen van de meerderheid van de Molukse gemeenschap vijanden. De contacten werden daarom, zeker in het begin, zorgvuldig afgeschermd. In 1977 en 1978 kwam daarin verandering. Vanaf die tijd kwamen organisaties als *Gerakan Pattimura* en *Pemuda 20 Mai* voor op pamfletten van het Komitee Indonesië. Via het netwerk van de Indonesische ballingen was eerder, eind 1972, contact geweest met de Noord-Vietnamese vertegenwoordiging in Parijs.⁴ Daar sprak men met een hoge functionaris over mogelijkheden om Molukkers een militaire training te geven. Deze contacten leverden echter geen concrete resultaten op.

Richting gijzelingen

De derde stroming was minder gericht op een nieuw ideologisch gedachtegoed en meer op het voorbereiden van acties. Jongeren organiseerden zich in allerlei kleine groepjes die ze werk- of kerngroepen noemden. Veel van deze groepjes zochten contacten met *bungs* om over de RMS-strijd te discussiëren en plannen te maken voor het leveren van een concrete bijdrage daaraan. De meesten van deze jongeren woonden in de Molukse wijken in Assen, Bovensmilde en Capelle aan den IJssel, ook wel de 'as Capelle-Assen/Smilde' genoemd. De houding onder deze jongeren was meer gericht op doen en minder op scholing en theorieën: 'geen geklets, maar doelgerichte actie'. Hun actiegerichtheid werd in verband gebracht met de nabije aanwezigheid van belangrijke Molukse leiders. In Capelle aan den IJssel waren dat het KPK-hoofd Thenu en RMS-president Manusama. In Assen en Bovensmilde was dat de voorzitter van de *Badan Persatuan*, dominee Metiarij.⁵

Veel jongerengroepjes oriënteerden zich ook op gewelddadige acties. Zij dachten daarbij vooral aan Indonesië als operatiegebied. Zij hadden het idee zich te moeten voorbereiden om klaar te staan als de mogelijkheid zich voordeed om daar te gaan vechten. Het wapenbezit en het oefenen

met wapens nam onder deze Molukse jongeren toe. Ook begaf een aantal van hen zich groepsgewijs of individueel op het criminele pad om eventuele acties financieel mogelijk te maken.

‘Leden van de groepen gingen plannen bedenken om aan geld te komen. Deze plannen konden gevangenneming als gevolg hebben: begin jaren zeventig waren dat wapenhandel, drugshandel. Het geld was nodig voor de strijd. Het was geen vetpot, er kon alleen een paar dingen van gedaan worden. De beweging werd echter niet geleid door het geld maken, dat was ondergeschikt aan de idealen. Bij het maken van geld waren er mensen, die het uitvoerden en die het beheerden. Ik ging langs bij Oom X. in Sittard, waar E. ondergedoken was vanwege een overval. Opeens kwamen twee mannen langs om het geld te deponeren van een overval in Heerlen of Geleen, waarbij een geldloper om het leven kwam. Het radicale circuit was heel groot.’⁶

Sommige groepen gingen erg ver. Een is bekend geworden door het opzetten van een poging tot gijzeling van koningin Juliana in 1975. Een van de betrokkenen:

‘We moesten nog aan geld zien te komen en zodoende kwamen de plannen boven tafel om de overval te plegen. Oom J. moest verantwoording afleggen aan de mensen daar op de Molukken. Hij moest naar de Molukken toe. Hij moest de mensen daar op de hoogte brengen van de acties. Van wat er hier aan de hand was. Ik was toen te jong, wat weet je daar nou vanaf? Ik was nog nooit op de Molukken geweest, dus je geloofde hem.’⁷

Rond het ‘plan Soestdijk’, zoals de poging om koningin Juliana te gijzelen ook wordt genoemd, bleek de grens tussen de actievoerders en de onderwereld erg dun. Wapens waren gestolen bij het Nederlandse leger; mensen die hun belofte om geld te leveren voor de strijd niet nakwamen, werden afgeranseld.⁸ Het gijzelingsplan ontstond eind 1974. Met de keuze voor de koningin als doelwit week de groep af van de andere Molukse groepen, die zich steeds meer op Indonesië en de Molukken als strijdperk oriënteerden. De redenering was simpel:

‘Overheidsgebouwen, ministeries, noem maar op. Ambassades. Dat zijn geen mooie opties, daar praat je niet verder over [...]’ ‘Maar niet de Indonesische ambassade?’ ‘Onder andere, dat is ook genoemd, maar dat werd niet verder uitgewerkt. Dan kom je terug op: koningin Wilhelmina

die heeft ons dat beloofd, de belanda's hebben ons dit beloofd, daar moeten ze voor boeten en we moeten het koningshuis gaan aanpakken.⁹

Op een plattegrond van Soestdijk die iemand uit de *Story* had gehaald, werd de overval gepland. De bij dit plan betrokken kern mobiliseerde de eigen achterban om in maart 1975 in actie te komen. Op de avond van de actie werd er in Lunteren verzameld, maar omdat de vrachtwagen die nodig was om het hek te kraken niet kwam opdagen, werd de actie een avond uitgesteld. Ditmaal kwam men in Moordrecht bijeen. Daar bleek de actie uitgelekt.

‘Toen kwam iemand ons roepen. Hij had informatie dat het leger paraat stond. En dat ze in Soestdijk al iets wisten en ook op de ambassade. Naar aanleiding van zijn informatie, hoe ie eraan gekomen is weet ik niet, hebben we besloten om het niet te doen. Het was moeilijk om het af te blazen, want iedereen stond al paraat.’¹⁰

Wat was het geval? De jongens die op de eerste avond de vrachtwagen gingen halen, waren bij een verkeerscontrole aangehouden wegens wapenbezit. De politie rolde het netwerk rond ‘plan Soestdijk’ op en pakte na die eerste twee nog eens 37 Molukkers op.

Bijzonder hierbij is dat niet alle gearresteerden op de hoogte waren geweest van het ‘plan Soestdijk’. Een aantal van deze jongeren, uit Bovensmilde en Assen, verkeerde in de veronderstelling dat zij zich hadden aangesloten bij een groep die hen in de buurt van de Molukken zou droppen.¹¹ Deze jongens waren actief in een netwerk van jongerengroepen dat contacten onderhield met njonja Soumokil, de weduwe van de RMS-president, en met kapitein Walangitan, die met de laatste militaire missie van Seram was gekomen. De rol van Soumokil was, voor zover is na te gaan, vooral die van klankbord, terwijl Walangitan ook meer praktische adviezen gaf. Het waren groepen binnen dit netwerk die de gijzelingsacties van eind 1975 organiseerden. Dergelijke groepjes trainden eigenlijk voor de Molukken. Dat waren conditietrainingen en schietoefeningen. Het waren groepjes van vijf tot tien personen, waarvan contactpersonen elkaar op vergaderingen ontmoetten.¹²

Bij de groepen die contact hadden met Walangitan zaten ook jongens die tijdens de actie-Wassenaar het Indonesische consulaat in Amsterdam hadden moeten bezetten. Teleurstelling over het afblazen van die actie had hen doen besluiten voortaan hun eigen weg te gaan. Hun vertrouwen in de Molukse leiders nam steeds verder af, maar ondanks alle kritiek accepteerden de meeste RMS-jongeren Manusama nog wel als hun president.

Eind 1974 veroorzaakten berichten over arrestaties en martelingen van RMS'ers op de Molukken veel ongerustheid binnen de Molukse gemeenschap. De jongeren werden ongeduldig. Het was voor enkelen van hen de reden zich aan te sluiten bij het 'plan Soestdijk'. Dan konden ze in ieder geval iets doen. Behalve berichten uit de Molukken gooiden politici met uitspraken over het RMS-ideaal olie op het vuur. In september 1974 had Tweede-Kamervoorzitter Anne Vondeling (PvdA) de RMS een droombeeld genoemd.¹³ De regering had toen net een kans gemist om uitgebreid over de positie van Molukkers te discussiëren. Medio 1973 had minister van Ontwikkelingssamenwerking Jan Pronk (PvdA) in de ministerraad aandacht gevraagd voor de Molukkers. Hoewel de kwestie minder actueel leek dan bijvoorbeeld die van Surinamers en Antillianen, meende hij dat het plotse-ling tot een uitbarsting zou kunnen komen. Het kabinet was het daarmee eens. Minister van CRM Harry van Doorn (PPR) zegde een discussienota toe.¹⁴ Die zou er niet komen. Volgens Han Kapsenberg, destijds hoofd van de afdeling Molukkers van het ministerie, liet Van Doorn op CRM geen nota voorbereiden.¹⁵

In april 1975 noemde Van Doorn bij thuiskomst van een twaalfdaagse reis naar Indonesië de RMS een illusie, tot grote schrik van Kapsenberg. Hij had Van Doorn in het vliegtuig een conceptverklaring met een neutrale tekst voor de pers gegeven. Kapsenberg:

"s Morgens om een uur of vier komen wij aan op een hartstikke rare tijd, en we zien een heleboel journalisten, om vier uur 's ochtends. Van Doorn gaat aan een tafel zitten, haalt een papiertje uit z'n zak en dat is geel! En ik had geschreven op wit! En zegt een tekst die ongeveer hierop neerkomt: "Ik heb in Indonesië met eigen ogen gezien dat er helemaal geen RMS was en dat het niet haalbaar was, dat het een droom was die ze maar moesten vergeten." [...] Nou een dag later stond daar de Molukse gemeenschap in mijn kamer, over die tekst, waar dat dan vandaan kwam."¹⁶

Van Doorn deed zijn uitspraak begin april 1975. Hij had geen slechter moment kunnen uitkiezen, omdat juist in die maand herdacht werd dat de RMS vijftig jaar eerder was uitgeroepen. Daar kwam nog bij dat professor J. Verkuyll van de Nederlandse Raad van Kerken de Nederlandse media had opgeroepen geen aandacht aan de herdenking te besteden. Het leek alsof van Nederlandse zijde gekozen werd voor een aanval op de RMS. De herdenking vond in een grimmige sfeer plaats. De burgemeester verbood de jaarlijkse demonstratie door Den Haag. Ook werd een aantal munitieopslagplaatsen bewaakt. Verschillende politici kregen extra politiebescherming. Den Haag

was omgebouwd tot een vesting. Het was deze RMS-viering waarover Nelis Thenu het heeft in het citaat aan het begin van dit hoofdstuk.

Gijzelingen

Ook de 'groep Amsterdam', die op het laatste moment niet had mogen meedoen aan de actie-Wassenaar van 1970, had het voornemen naar de Molukken te gaan om daar te vechten. Maar Eli Hahury, een van de jongens van deze groep, ontwikkelde het plan om in Nederland een gijzeling uit te voeren. Hij zocht zijn mede-actievoerders onder RMS-aanhangers in Bovensmilde en Assen. Nelis Thenu was een van de eersten met wie Eli Hahury zijn plannen besprak. Eind 1975 gonsde het in kringen van radicale RMS-jongeren van de geruchten dat er acties op handen waren. Meerdere groepen waren bezig plannen te maken. Nelis Thenu:

'In september 1975 werd ik benaderd door een groep jongeren uit Assen die al eerder in het nieuws waren geweest vanwege de bezetting van de Hofvijver in Den Haag. Ze werkten met Molukse cellen uit het hele land en waren bezig met de planning van een gewapende actie. Ik hoorde hen aan, maar ik kon moeilijk zeggen dat ik al deel uitmaakte van een groep die eveneens bezig was met de voorbereiding van een actie.'¹⁷

De wapens voor de actie werden onder meer van de groep Amsterdam betrokken, hoewel daarover volgens Thenu nog onenigheid ontstond omdat die groep wilde weten wat ze exact van plan waren.¹⁸

Op 2 december 1975 stopten zeven Molukse jongens een trein bij het dorpje Wijster, gemeente Beilen, en gijzelden 54 personen.¹⁹ Aan het begin van de actie werd H. Braam, de machinist, gedood. Dat was eigenlijk niet de bedoeling geweest. Door deze gebeurtenis schoof de grens van het gebruik van geweld aan het begin van de actie een heel eind op. De kapers eisten van de Nederlandse regering het op gang brengen van gesprekken tussen de Molukse leiders en de Indonesische overheid, en het aan de orde stellen van de RMS-kwestie bij de VN. Toen de regering niet snel genoeg op deze eisen reageerde, werd een eerste executie voorbereid. Ze kozen daarvoor passagier Rob de Groot. Op het moment dat de treindeur geopend werd, sprong hij naar buiten. Een van de Molukkers schoot nog, maar hij kon ontkomen.²⁰ Toen vanuit het beleidscentrum geen reactie volgde, schoten de kapers nog diezelfde middag soldaat Leo Bulter dood. Twee dagen later liepen de onderhandelingen, die inmiddels via Molukse bemiddelaars op

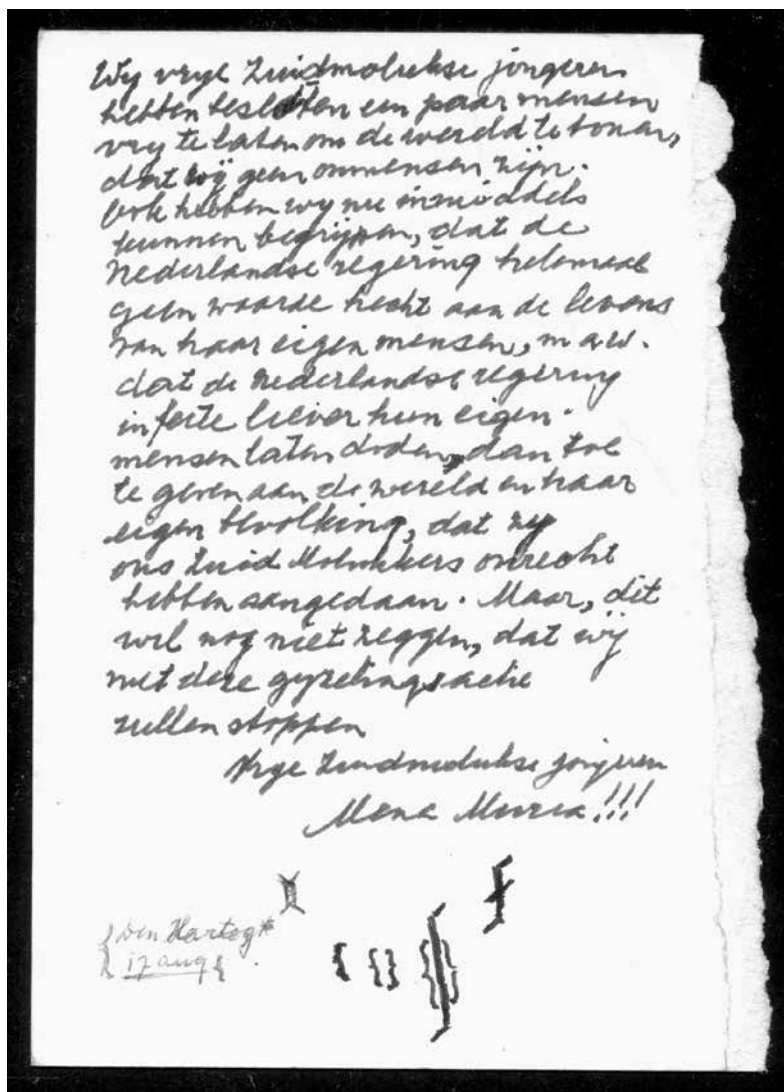
gang gekomen waren, volledig vast. Toen ging het opnieuw mis. De regering weigerde, ondanks signalen over een explosieve situatie, een verklaring van de kapers op de radio voor te laten lezen. Om te onderstrepen dat het hun ernst was, kozen de gijzelnemers een derde slachtoffer uit: Bert Bierling. Hij werd in de deuropening van het bagageruim neergeschoten, waarop zijn lichaam voorover uit de trein viel. De kapers voelden zich na deze derde dode aangeslagen. Ze hadden het idee dat de Nederlandse regering zelfs niet zou reageren als ze de hele zaak zouden opblazen.²¹

Twee dagen na het begin van de treinkaping overvielen zeven andere Molukse jongeren, vrienden van de kapers in de trein, het Indonesische consulaat in Amsterdam.²² Ook bij deze gijzeling viel een dode: Abédy, een medewerker van het consulaat, die bij een sprong uit het raam levensgevaarlijk gewond raakte en daaraan overleed. Deze tweede gijzeling was een spontane ondersteuning van de treinkaping. In het Indonesische consulaat waren ook een schooltje en een reisbureau gevestigd. De kinderen van het schooltje werden al snel vrijgelaten. De gijzelnemers wilden daarmee hun goede wil tonen.

Aan de treinkaping kwam na twaalf dagen een einde met een overgave van de kapers aan Manusama, die hen daarna overdroeg aan de Nederlandse autoriteiten. Manusama had hun voorgehouden dat een verder voortduren van de kaping gevolgen zou kunnen hebben voor de Molukkers in Indonesië. De bezetters van het consulaat gaven zich vijf dagen later over, nadat Manusama hun had meegedeeld dat hij met de Nederlandse regering een onderhoud zou hebben. De belangrijkste Molukse onderhandelaars bij de trein waren njonja Soumokil en Manusama en bij het consulaat Metiarij. Manusama werd pas op het laatste moment betrokken bij de bemiddelingen in Amsterdam. Het contact tussen de onderhandelaars en de Nederlandse regering was in de beleving van de eersten niet altijd even plezierig. Vooral minister van Justitie Dries van Agt (CDA) zou zich hooghartig en dwingend hebben opgesteld.²³

De eerste reactie van Manusama op de gijzelingsacties was, in lijn met zijn afkeer van geweld, dat deze gijzelnemers 'zijn jongens niet waren'. Deze uitspraak kwam hem op een verwijt te staan vanuit de Molukse gemeenschap: men vond dat hij op een cruciaal moment afstand had genomen van de jongeren die zich voor het RMS-ideaal inzetten.²⁴ Naarmate de acties voortduurden, groeide de steun voor de gijzelnemers aan Molukse zijde. De meeste Molukse organisaties keurden de actiemethode weliswaar af, maar namen tegelijkertijd geen afstand van de gijzelnemers en stelden zich op achter hun eisen.²⁵

Evenals het geval was geweest tijdens en na de actie-Wassenaar in 1970 confronteerde de Nederlandse omgeving Molukkers ook nu met vragen over

Boodschap van de kapers vanuit de trein, geschreven op een stukje karton, dat ze aan J.A. Manusama meegaven, 1975. (MHM/archief J.A. Manusama.)

het hoe en waarom van de actie. Zij moesten stelling nemen; de relatie tussen Nederlanders en Molukkers kwam onder spanning te staan. Veel Molukkers vertellen hoe zij in de periode van de kapingen discriminatie ondervonden van hun Nederlandse omgeving.²⁶ Toch vond nog 41 procent van de Nederlanders tijdens een opinieonderzoek na de acties dat men begrip moest opbrengen voor de gijzelnemers, 44 procent van de ondervraagden vond dat niet.²⁷ Circa een jaar na de gijzelingen werd een van de ex-gijzelden

uit de trein, Klaas Wielinga, voorzitter van een organisatie om samen met Molukkers te werken aan het verbeteren van de relatie tussen Nederlanders en Molukkers: het Landelijk Actiecomité Zuid-Molukkers (LaC). DDET-secretaris Gerard Knot, die na de kapingen naar een mogelijkheid zocht om de steun voor de Molukse zaak een minder conservatief en eigentijdser imago te verschaffen, organiseerde dit actiecomité.²⁸

Met de treinkaping was de Molukse kwestie – de RMS en het onvervulde verlangen van de Molukkers – in één klap internationaal bekend geworden. De beelden van Molukse jongeren naast een trein in een verstild Nederlands winterlandschap gingen de wereld rond. Maar ook de executie van Bierling: een dood lichaam dat voorover uit de trein valt. Deze beelden werden iconen van traumatische gebeurtenissen die zich voor altijd zouden nestelen in het Nederlandse collectieve geheugen.

De zeven treinkapers kregen ieder veertien jaar voor hun aandeel in de actie. Zij namen gezamenlijk de verantwoordelijkheid voor de drie doden. De gijzelnemers van het consulaat kregen elk zeven jaar gevangenisstraf. In 1978 zou Eli Hahury, een van de gijzelnemers, zichzelf in de gevangenis van het leven beroven.

Akkoord van Wassenaar

Zoals eerder vermeld, hadden de Nederlandse en Indonesische regeringen enkele maanden voor de gijzelingsacties, in augustus 1975, een akkoord gesloten over maatregelen om de relatie tussen Molukkers in Nederland en in Indonesië te verbeteren. De behoefte aan dergelijke maatregelen was ontstaan na de actie-Wassenaar van 1970.

In 1973 bezocht een breed samengestelde delegatie Indonesië om te praten over de Molukkers in Nederland.²⁹ In 1974 volgden meer gesprekken. Belangrijk onderwerp van discussie was het opnieuw op gang brengen van de repatriëring van Molukkers. Behalve over financiële tegemoetkomingen aan de repatrianten sprak men over projecten die hun werk moesten verschaffen, of die er in ieder geval voor moesten zorgen dat de repatrianten de Indonesische staatskas op geen enkele wijze zouden belasten.³⁰ Een ander gespreksonderwerp betrof het maken van een opening voor bezoeken aan Indonesië. De Indonesische regering voelde er weinig voor om aanhangers van de RMS toe te laten. Molukkers met een vreemdelingenpaspoort, op dat moment de meerderheid, vormden een van de grootste struikelblokken.³¹ De repatrianten mochten op geen enkele manier een politiek risico vormen.³² Uiteindelijk kwamen de delegaties toch tot overeenstemming en konden zij

in augustus 1975, tijdens een laatste spannende conferentie, overgaan tot de ondertekening van het 'Akkoord van Wassenaar'. Voormalig directeur-generaal Hendriks van CRM herinnert zich:

'Wassenaar was dus halverwege augustus '75 en dat was een conferentie die duurde ongeveer vijf, zes dagen en wat gebeurde er op de laatste dag...? Komt Indonesië met die bekende claim van een lumpsum. Dat was helemaal niet ter sprake geweest. [...] Hij [de Indonesische delegatie] eiste 80.000 gulden per gezin per eenheid omdat ze niet bijgedragen hadden aan de productiviteit in de 25 jaar die verstreken waren in Indonesië.'³³

Deze financiële eis was een expliciete opdracht die de Indonesische afgevaardigde had meegekregen. Hendriks zag dat die eis niet onderhandelbaar was en stuurde een boodschap naar de ministerraad:

'En staande die vergadering werd toch maar besloten om daarmee akkoord te gaan. Want men was toch wel blij dat er wat weg zouden kunnen gaan. Zo is dat dus gegaan. Ja, het was dan 80.000 gulden sec, maar daarnaast kregen ze nog een huisje van weet ik hoeveel en zes weken hotelvergoeding in Jakarta. En ze kregen dan de overtocht naar Ambon.'³⁴

Twee *Joint Committees*, één in Indonesië en één in Nederland, werden met de uitvoering van het akkoord belast. De exacte inhoud daarvan bleef formeel geheim. Het Inspraakorgaan Welzijn Molukkers dat in dezelfde tijd ontstond, deed zelfs vergeefs een beroep op de Raad van State om de tekst van het akkoord te mogen inzien. Wel werd bekendgemaakt dat het een regeling bevatte voor repatriëring van individuele Molukkers naar de Molukken en voorts regelingen om het voor Molukkers gemakkelijker te maken daar zelf poolshoogte te gaan nemen. Voor repatriëring kwamen in eerste instantie alleen gepensioneerden met de Indonesische nationaliteit in aanmerking; pas na 1980 werden ook Molukkers met de Nederlandse nationaliteit als repatriant toegelaten.³⁵ Aanvullend stelde het ministerie van Ontwikkelings-samenwerking fondsen beschikbaar voor projecten op de Molukken. De regeling voor bezoeken aan de Molukken was vooral gericht op groepsgewijze oriëntatie in Indonesië. In de tweede helft van de jaren zeventig kreeg dit vorm in de zogenaamde oriëntatie- en *packagereizen*, waarover meer in het volgende hoofdstuk. Deze waren bedoeld voor staatloze Molukkers. Zij moesten als groep reizen en in Indonesië aan een officieel ontvangstprogramma deelnemen.³⁶ Het werk van de *Joint Committees* kreeg een dip in 1992 toen Indonesië de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking in de ban deed

vanwege uitspraken van minister Pronk van Ontwikkelingssamenwerking over mensenrechtenschendingen in Indonesië en Oost-Timor. Dankzij een lobby van hooggeplaatste Indonesiërs kon het werk in 1993 worden hervat.³⁷ Eind 1999, het Suhartoregime was inmiddels gevallen, toen de beide *Joint Committee's* zouden spreken over de beëindiging van de repatriëring, bleek er in Indonesië al een presidentieel besluit te liggen om de aanmelding voor repatriëring per 31 december 2002 te sluiten.³⁸ In 2003 kwam daarmee een einde aan de *Joint Committees* en de repatriëringsregeling.

Inspraakorgaan Welzijn Molukkers

De oprichting van het eerste volledig Molukse adviesorgaan in Nederland, het Inpraakorgaan Welzijn Molukkers (IWM), had nogal wat voeten in aarde. De gijzelingsacties van 1975 zorgden voor een vertraging van de installatie. Hoewel vlak daarvóór het ministerie van CRM en de BP na jarenlang overleg de laatste geschilpunten uit de weg hadden geruimd, kon de organisatie uiteindelijk pas op 25 februari 1976 worden geïnstalleerd.

Bijeenkomst ter gelegenheid van de opening van het nieuwe kantoor van het IWM in de Kruisstraat in Utrecht, 22 maart 1979. V.l.n.r.: S. van Eyndhoven (O&W), J.A. Manusama, IWM-voorzitter M.Fr. Mual en CRM-minister M.H.M.F. Gardeniers-Berendsen. Op de tweede rij o.a. Etty Aponno (2e v.l.) met rechts naast hem burgemeester Fontein van Huizen, voorzitter van de Molukkerscommissie van de VNG. (MHM/coll. IWM.)

De onderhandelingen over de oprichting van dit Molukse orgaan waren al aan het einde van de jaren zestig begonnen. Op 12 augustus 1969 stuurde de BP een nota aan de minister van CRM waarin zij voorstelde te komen tot een overlegorgaan voor de minister bestaande uit alleen Molukkers. De BP vond een welzijnsbeleid voor Molukkers zonder een duidelijke Molukse inbreng bevoogdend, hetgeen tot irritatie leidde.³⁹ Zij wilde af van de paritaire, dus gemengde, commissies die de overheid tot dan toe hadden geadviseerd.

Dat viel echter niet meteen goed in Den Haag. Het voorstel van de BP kwam namelijk vlak voordat in 1970 een nieuwe afdeling Ambonezen bij het ministerie van CRM van start zou gaan.⁴⁰ Het idee van een volledig Moluks orgaan stond haaks op de opvattingen van die nieuwe afdeling. Het hoofd, H. Wagenfeld, schreef bijvoorbeeld in *Intermediair* van 3 september 1971:

‘Het door de minister van CRM geformuleerde standpunt in deze is dat problemen van allochtonen in Nederland slechts kunnen worden bekeken en besproken in een gemengd Allochtoon-Nederlands verband.’⁴¹

In april 1970 stuurde de BP ook een brief over de behoefte aan Molukse inspraak aan minister-president De Jong. In het gesprek dat De Jong op 7 oktober 1970 voerde met Manusama naar aanleiding van de actie-Wassenaar liet de minister-president doorschemeren oog te hebben voor deze en andere wensen van de Molukse gemeenschap. In reactie op genoemde brief verwees hij de Molukkers, via Manusama, door naar minister Klompé van CRM. Uiteindelijk gaf haar opvolger, P.J. Engels (KVP) in juni 1972 het startsein voor een serie gesprekken tussen zijn departement en de BP. Dat viel samen met de plannen van de Nederlandse overheid om zich weer eens te buigen over de juridische status van de Molukse bevolkingsgroep. Na wijziging van de Indonesische nationaliteitswetgeving in 1958 waren de meeste Molukkers in Nederland in 1967 namelijk staatloos geworden.⁴² Dat leverde een probleem op, omdat Nederland op grond van het Internationaal Verdrag tegen Staatloosheid de verplichting op zich had genomen dit tegen te gaan. Vandaar dat er een wet in voorbereiding was die Molukkers, de mensen die in 1951 groepsgewijs in Nederland waren aangekomen en hun nakomelingen, een ‘behandeling als Nederlander’ zou verschaffen. Een probleem daarbij was dat Molukkers nergens als zodanig geregistreerd stonden.⁴³ Het bijhouden van een register door de overheid stuitte op bezwaren, omdat dat zou kunnen lijken op de burgerlijke stand en de registratie van een nationaliteit. Vandaar dat de regering dacht aan een register dat door een Moluks orgaan zou worden bijgehouden. Dit bracht de Nederlandse en Molukse wensen bij elkaar. De *Badan Persatuan* wilde zo’n register wel bijhouden en tegelijkertijd

als adviesorgaan voor de overheid gaan fungeren. De ideeën aan Molukse zijde gingen in de richting van een soort Moluks parlement. De BP stelde voor een Zuid-Molukken Raad in te stellen die

‘tot taak heeft het behartigen van de belangen van de Zuid-Molukse gemeenschap, het optreden als vertegenwoordigend overlegorgaan, het desgevraagd of ongevraagd advies uitbrengen aan de regering en het houden van register van de Zuid-Molukkers’.⁴⁴

Dat viel niet goed op het ministerie van CRM. De angst was dat de BP met een Zuid-Molukken Raad een politiek instrument in het leven wilde roepen. Kapsenberg, in die tijd een van de betrokken ambtenaren, over de uitgangspunten:

‘Het moest geen exclusieve raad zijn die alle Molukkers vertegenwoordigt in de zin van een politieke vertegenwoordiging. En dat was heel duidelijk het streven van Mual [een van de Molukse gesprekspartners]. Niet zeer nadrukkelijk, wat heel lastig was, want ze wilden het niet toegeven. En het tweede was: het mocht geen RMS-orgaan zijn.’⁴⁵

Die angst was niet helemaal ongegrond. Eind jaren zestig was in kringen van de BP en Stichting DDET gediscussieerd over een ‘Zuid-Molukken Raad’, een verwijzing naar het politieke orgaan dat van 1946 tot en met 1949 op de Molukken had bestaan. In 1968 werd zelfs een proeve van een ‘Statuut voor de hier te lande wonende Zuid Molukkers’ gemaakt. Die legde onder meer een relatie tussen het lidmaatschap van de BP en het zijn van onderdaan van de RMS. Ook was in de proeve voorzien dat het BP -bestuur ‘tuchtrechtelijke’ bevoegdheden zou krijgen en dat jaarlijks

‘tien ten honderd van de door de Zuid-Molukkers betaalde loon- en inkomstenbelastingen door het Rijk worden gestort in de kas van de Badan Persatuan’.⁴⁶

De BP zou recht moeten krijgen op één uur zendtijd per week op de radio en één uur op de televisie.⁴⁷ Ritz Mual⁴⁸, de eerste voorzitter van het latere Inspraakorgaan, voelde zich in de jaren zestig geïnspireerd door de tijdgeest, waarin democratisering een sleutelwoord was:

‘Het was in de zestiger jaren, de roerige jaren van inspraak en buitenparlementaire acties [...]. D66 kwam net op met participatie en democratie

en noem maar op. Als een spons nam ik het in me op en dan deelde ik dat mee in de *Badan Persatuan*-vergadering. [...] We moeten gewoon eisen dat er inspraak komt. [...] We wilden een Zuid-Molukken Raad in Nederland.⁴⁹

Bij de voorbereiding van de gesprekken met het ministerie van CRM kreeg de *Badan Persatuan* steun van Nederlandse juristen, zoals het oud-Kamerlid Van Rijckevorsel (KVP), die van 1950-1952 de advocaat van de Molukse militairen was geweest. Zij hielpen zoeken naar een juridische basis voor een inspraakorgaan. Het mocht van Kapsenberg geen orgaan worden met alleen maar RMS-organisaties. Daarom wilde hij er ook Keiëse organisaties in hebben.⁵⁰

Begin 1973 gaf de BP, op verzoek van de directeur Samenlevingsopbouw van het ministerie van CRM, expliciet aan dat het overlegorgaan alleen bedoeld was om te praten over het welzijn van Molukkers in Nederland en dat zij de 'inspraak' niet wilde monopoliseren. De BP benadrukte dat het haar ging om een orgaan met een wettelijke basis dat het beste via verkiezingen tot stand kon komen. De vraag of andere organisaties bij die inspraak betrokken moesten worden, was een zaak van de overheid zelf.⁵¹

Op 23 maart 1973 bevestigde minister Engels per brief de bereikte overeenkomst tussen het ministerie en de BP.⁵² In het adviesorgaan zouden behalve de BP vertegenwoordigers van Zuidoost-Molukkers, de islamitische minderheid, jongeren, vrouwen, de kerken en enkele belangenorganisaties waarmee het ministerie ook contacten had, zitting moeten nemen. Met de BP werd afgesproken dat deze aanspraak zou maken op maximaal acht zetels en de andere organisaties ieder op maximaal één.

De gesprekken met andere organisaties over hun deelname verliepen echter niet soepel. Zij ontvingen het idee positief, maar besloten niet allemaal aan de inspraak deel te nemen. Het breekpunt leek te ontstaan toen de Zuidoost-Molukkers niet wilden meedoen. In de preconstituerende vergadering die pas op 4 augustus 1974 plaatsvond en waarvoor twaalf organisaties werden uitgenodigd, eiste de Zuidoost-Molukse KRPPPT een zetelverdeling van tien-tien op: tien zetels voor de Zuidoost-Molukkers en tien voor de anderen.⁵³ Dit vonden de betrokken ambtenaren overvragen. De KRPPPT weigerde daarop mee te doen. De vijf organisaties die wel direct bereid waren deel te nemen, waren in de ogen van het ministerie allemaal pro-RMS en vormden een te smalle basis. Daarom oefende het druk uit op vertegenwoordigers van de Zuidoost-Molukkers om toch deel te nemen. Zij kregen begin 1974 twee zetels in het vooruitzicht gesteld, één voor de katholieke en één voor de protestantse Zuidoost-Molukkers. Medio 1974 stelde het ministerie hun een ultimatum: ze moesten reageren op dit voorstel.

Uiteindelijk leek in december een opening te zijn gevonden door aan de Zuidoost-Molukkers toch méér zetels (drie of vier) te bieden en bepalingen op te nemen die garandeerden dat ook een Zuidoost-Molukker zitting zou nemen in het presidium van het inspraakorgaan.⁵⁴

Vanwege de onrust na de rellen bij het Vredespaleis in december 1974 en de uitspraken van minister Van Doorn in april 1975 over de RMS, werd de conceptbeschikking echter pas medio juli 1975 naar de betrokken organisaties gestuurd.⁵⁵ De Zuidoost-Molukkers bleken nog steeds niet tevreden en dreigden de installering van het inspraakorgaan alsnog te blokkeren door geen vertegenwoordigers aan te wijzen. Van Doorn liet daarop aan de BP weten te kunnen overgaan tot installering als zij zich bereid verklaarde een van de functies in het presidium beschikbaar te stellen aan de Zuidoost-Molukse gemeenschap, zodra deze zich na de installatie alsnog voor deelname zou melden. De BP zegde dit toe.⁵⁶ De gijzelingsacties in december zorgden vervolgens voor een laatste vertraging.

In het Inspraakorgaan Welzijn Molukkers kreeg de BP acht zetels, een organisatie van de Zuidoost-Molukse gemeenschap drie, en de GIM, NGPMB, FIKIM, PPKM, *Pemuda Masjarakat*, AMGPMB, CRAMS-Polhaupessy en een moslimorganisatie elk één zetel. Niet alle zetels werden direct bezet. Wel meldde zich op het laatste moment een nieuwe Zuidoost-Molukse groepering, de Federatie Welzijn Masmalra. Zij namen de drie voor Zuidoost-Molukkers gereserveerde zetels in. In het eerste presidium werd echter geen Zuidoost-Molukker gekozen. Bij het ministerie was men daar zeer verbolgen over. De Zuidoost-Molukse vertegenwoordigers dreigden op te stappen. In zijn reactie wees de (gekozen) voorzitter Mual erop dat het orgaan bevoegd was om zelf te beslissen over de samenstelling van het bestuur. Om verdere onrust te voorkomen, ging de minister toch tot installatie over, op 25 februari 1976.⁵⁷

In de eerste jaren kwam er weinig concreets uit handen van het IWM. Een van de grote belemmeringen was de afwezigheid van een bureau en het niet in staat zijn om op korte termijn medewerkers voor dat bureau aan te trekken. Deze situatie zou tot eind 1977 voortduren. Tot die tijd maakte het IWM een slechte indruk op de Nederlandse overheid en media.

Oók een gemengde commissie: Köbben-Mantouw

Tijdens het laatste uitstel van de installering van het IWM ontstond het idee nog een commissie in te stellen, een gemengde, die zich over politieke thema's moest gaan buigen. Naar aanleiding van de gijzelingen vond op 17 januari 1976 een gesprek plaats tussen een delegatie van het kabinet onder leiding

van minister-president Joop den Uyl (PvdA) en een door Manusama geleide Molukse delegatie. Het doel was om samen te bekijken hoe gebeurtenissen als de gijzelingen in de toekomst voorkomen konden worden.

In dat gesprek stelde Den Uyl dat de Nederlandse ministers vooral wilden luisteren en nodigde hij de Molukkers uit om niet alleen te vertellen wat zijzelf konden doen om herhaling van de acties te voorkomen, maar ook te zeggen wat de Nederlandse regering zou moeten doen. Hij voegde eraan toe dat als bekend verondersteld mocht worden dat

‘de Nederlandse regering de inzichten van de Zuidmolukkers niet deelt, doch het feit dat zij bepaalde idealen koesteren wil respecteren’.⁵⁸

Manusama vroeg de regering om de problematiek rond de Zuid-Molukkers niet alleen als een sociaal-maatschappelijk maar ook als een politiek vraagstuk te beschouwen. De Nederlandse regering zou de politieke en volkenrechtelijke aspecten van de Zuid-Molukse kwestie niet langer als afgedaan mogen beschouwen. Hij vroeg een flexibelere opstelling, bijvoorbeeld door tweemaal per jaar samen met Molukkers te bekijken of de situatie voor de Molukse zaak aan het veranderen was. Verder vroeg Manusama of de Nederlandse regering een beleid wilde voeren waardoor Molukse leiders hun gezag binnen eigen kring konden handhaven.⁵⁹

J.A. Manusama in gesprek met professor A.J.F. Köbben. Op de voorgrond: P.J. Tatipikalawan, 22 maart 1979. (MHM/coll. iwm.)

De Nederlandse regering maakte duidelijk dat zij geen mogelijkheden zag om zich in te zetten voor de RMS, maar dat zij graag wilde praten over de problematiek die voortvloeide uit het feit dat Molukkers een politiek ideaal nastreefden. De minister-president zag het als een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de Nederlandse regering en de Zuid-Molukse leiders om herhaling van de gebeurtenissen in december 1975 te voorkomen en stelde voor een gespreksgroep te formeren met vijf Molukse en vijf Nederlandse leden. Deze commissie van overleg zou rechtstreeks aan de regering moeten rapporteren. Manusama zag wel iets in een dergelijke commissie, mits deze geen herhaling zou worden van de Commissie-Verwey-Jonker en mits de Zuid-Molukse kwestie vanaf haar ontstaan begin jaren 1950 werd bekeken. Volgens de minister-president zou

‘[...] het zwaartepunt van het werk van de commissie [...] moeten liggen op de beantwoording van de vraag hoe de Zuidmolukse politieke idealen beleefd kunnen worden, waarbij het met name gaat om het in overeenstemming brengen van het beleven van deze idealen met de rechtsorde.’⁶⁰

Ook de Molukse ordediensten zouden een relevant onderwerp voor de commissie van overleg mogen vormen. Den Uyl sloot niet uit dat zij ook aan *fact finding* zou moeten doen naar de vraag hoe de aanspraken van de Zuid-Molukkers op de Nederlandse overheid waren ontstaan. Manusama zag wel heil in zo’n gespreksgroep omdat daarin ook de situatie in 1950 aan de orde kon komen.

De nieuwe commissie, opererend naast het IWM, moest zich dus met de politieke aspecten van de Molukse kwestie gaan bezighouden. Niet om een politieke dialoog tussen Nederlandse regering en Molukse leiders te starten, zoals Den Uyl expliciet stelde, maar om de samenhang tussen de beleving van het politieke ideaal en de Nederlandse rechtsorde te bespoedigen. Met andere woorden: om ervoor te zorgen dat acties uit naam van het RMS-ideaal de Nederlandse rechtsorde niet meer zouden schenden. Aan Molukse zijde leken er toch andere verwachtingen over de gespreksgroep te bestaan. *Fact finding* over de achtergrond van de politieke idealen, zoals Manusama voor ogen stond, was immers iets anders dan het afstemmen van de beleving van die idealen met de Nederlandse rechtsorde, waarover Den Uyl sprak. Opvallend was verder dat het hier ging om een commissie op basis van afspraken van de Nederlandse regering met Manusama, en niet met de Molukse belangenorganisaties.

Omdat de commissie van overleg onder de verantwoordelijkheid van de minister van Justitie zou gaan vallen, volgde op 24 februari een gesprek

tussen Manusama en Van Agt. Manusama pleitte er daarbij voor om ook de situatie op de Molukken in ogenschouw te nemen. Hij onderstreepte dat de uiteindelijke oplossing in Indonesië lag:

‘wanneer er vandaar uit het signaal zou komen “wij voelen ons vrij”, dan is het probleem in Nederland ook meteen verdwenen’.⁶¹

De minister benadrukte dat de dialoog eerst met Nederlanders zou moeten plaatsvinden. Zij kwamen overeen dat in de gespreksgroep geen ambtenaren zouden zitten en spraken af dat ze beiden met kandidaten zouden komen.

Al op 25 mei 1976 werd de Commissie van overleg Zuid-Molukkers/Nederlanders bij ministeriële beschikking in het leven geroepen, met als voorzitter de antropoloog professor André Köbben, hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam.⁶² De Molukse leden waren allemaal aangezocht door Manusama. Een aantal van hen was zelfs minister in zijn kabinet. De dubbelzinnigheid die de bespreking op 17 januari 1976 had gekenmerkt – de regering die expliciet stelde de RMS niet te kunnen steunen maar tegelijkertijd een achterdeurtje leek open te laten voor een vorm van erkenning – zat ook in de opdracht aan de commissie.⁶³ Daarin erkende de regering de ernst van de politieke idealen en dat aanbevelingen konden worden gedaan indachtig de historie en de toekomst van de Zuid-Molukkers. De aandacht voor de geschiedenis was voor Manusama een mogelijkheid om met een historische reconstructie de legitimiteit van de RMS aan te tonen en daarmee de noodzaak voor Nederland om steun te verlenen.

Vooruitlopend op de officiële installering riep Köbben op 17 juni 1976 de commissie informeel bijeen om praktische punten, zoals vergaderfrequentie en -locatie, te bespreken. Hij stelde voor om het voorzitterschap tussen de Nederlandse en Molukse leden te laten rouleren. Hoewel de commissie dit een goed plan vond, kozen de Nederlandse leden ervoor om Köbben steeds te laten voorzitten. Ook de Molukse leden rouleerden niet: zij lieten het voorzitterschap over aan Louis Mantouw.⁶⁴ Omdat Mantouw samen met Köbben als voorzitter naar buiten trad, kwam de Commissie van overleg Zuid-Molukkers/Nederlanders bekend te staan als de Commissie-Köbben-Mantouw. Het initiatief van Köbben om het voorzitterschap te laten rouleren en Mantouw vervolgens als medevoorzitter naar buiten te presenteren, maakte dat de commissie meer onderlinge gelijkwaardigheid uitstraalde dan Van Agt eerder had geformuleerd.⁶⁵ De installatie door de minister van Justitie vond plaats op 23 augustus 1976.

De opdracht gaf de commissie veel ruimte om zich met allerlei zaken bezig te houden. Zo besprak zij uitvoerig of de gedetineerde Molukse gijzelnemers

in één gevangenis moesten worden ondergebracht. Köbben zelf meende dat dit niet tot de taken van de commissie behoorde. Toch adviseerde zij de minister van Justitie om de gijzelnemers bijeen te plaatsen.⁶⁶ Door zich voor de gedetineerden in te zetten stelde de commissie zich ook ontvankelijk op voor allerlei individuele zaken. Köbben herinnerde zich dat de leden te pas en te onpas om bijstand gevraagd werden:

‘Op een zeker ogenblik merkte ik dat ik dag in dag uit volop met die commissie bezig was. Ik weet nog wel dat ik op een keer ’s nachts om drie uur nog bezig was. Zat ik een college voor te bereiden, werd ik opgebeld om half vier, ja er is een noodgeval. Een Molukker die is opgepakt en kunt u niet...’⁶⁷

In een tussentijds verslag van eind 1976 stelde de commissie viceminister-president Van Agt voor om een structureel overleg te organiseren:

‘In het kader van de haar opgedragen taak stelt onze Commissie U bij deze voor tot een georganiseerde vorm van overleg te komen aangaande alle problemen met een binnenlands-politiek aspect, waarbij de Zuid-Molukse bevolking of delen daarvan betrokken zijn (voor overleg inzake alle andere aangelegenheden lijkt het Inspraakorgaan van het Ministerie van C.R.M. de aangewezen partner; overigens zal in de praktijk een effectieve werkverdeling moeten worden gevonden). Voorshands zou onze Commissie bereid zijn als zodanig overlegorgaan te functioneren.’⁶⁸

Deze suggestie vond steun bij de betrokken ministeries. De Interdepartementale Contactgroep Molukkers (ICM), waarin ambtenaren van deze ministeries zaten, adviseerde de ministerraad om de commissie, in ieder geval tijdelijk, als overlegorgaan te beschouwen. De advisering zou, rekening houdende met de overlappingen met het Inspraakorgaan, via de vice-ministerpresident moeten lopen.⁶⁹

Ook andere ministers waren voorstanders van de Commissie-Köbben-Mantouw als overlegorgaan. Minister Wilhelm de Gaay Fortman van Binnenlandse Zaken (CDA) wilde de commissie al vragen voorleggen over de registratie van Molukkers in de bevolkingsregisters. De ministerraad besloot op 23 december 1976 om de Commissie-Köbben-Mantouw als adviesorgaan te accepteren en ‘in beginsel hun voorgenomen beslissingen die betrekking hebben op de positie van Molukkers in Nederland, aan de commissie-Köbben via de vice-minister-president’ voor te leggen.⁷⁰

Dit betekende dat het kabinet-Den Uyl, geruime tijd voordat de *Molukkersnota* werd uitgebracht, besloot de Commissie-Köbben-Mantouw te behandelen als het adviesorgaan van de regering. Dit besluit viel op een moment dat het IWM pas tien maanden als adviesorgaan functioneerde. De Commissie-Köbben-Mantouw kreeg als adviesorgaan vooralsnog een tijdelijke status, maar haar adviestaak stond haaks op de discussies die hadden geleid tot het IWM. Ook was er sprake van enige overlapping met het werk van het IWM. Daarover werd alleen maar gesteld dat dit moest worden besproken; maar veel concreter dan een herhaling van de oorspronkelijke opdrachten werd dat niet. In de praktijk liepen beide organen elkaar dan ook geregeld in de weg. Zo spraken beide over de noodzaak van een eigen radio- en televisieprogramma voor Molukkers. Dat de secretaris van het IWM, R. Risamenapatty, ook in de Commissie-Köbben-Mantouw zat, had daar weinig mee te maken. Hij functioneerde niet als intermediair tussen beide organen; evenmin gebruikte hij zijn positie om thema's uit het ene orgaan via het andere ook aan de orde te stellen.⁷¹

Internationale steun en machtsconflict

Terwijl de publieke aandacht gericht was op het IWM en de Commissie-Köbben-Mantouw, groeide binnen Molukse geledingen een machtsconflict tussen Metiarij en Manusama. De achtergrond hiervan was een poging van Metiarij om in Vietnam steun te vinden voor de Molukse strijd. Hij was echter niet de enige die zich op het internationale pad begaf. Ook Tamaela en de bevrijdingsfronten waren op dat terrein actief.

Het derde Bevrijdingsfront, KPMSM, kon via contacten met de Rode Hulp⁷² een van zijn leden naar een opleidingskamp van het Volksfront voor de Bevrijding van Palestina (PFLP) in Zuid-Jemen sturen. Het Bevrijdingsfront maakte gebruik van dit aanbod in de hoop met de Palestijnse leider George Habash afspraken te kunnen maken over steun. Met als officiële reisbestemming Pakistan vertrok hij uit Nederland en nam onderweg een zijtraject naar Jemen. De resultaten van de reis vielen tegen omdat hij geen echt gesprek met Habash kon krijgen; ook op het terrein van training viel het verblijf in het PFLP-kamp tegen.⁷³

Meer succes had de Tamaela-beweging. In 1976 werd haar regering door het Afrikaanse Benin (het voormalige Dahomey) erkend. Daar was na een staatsgreep een nieuwe regering aan de macht gekomen die Benin presenteerde als een socialistische staat. In een rede voor de Algemene Vergadering van de VN op 29 september 1976 pleitte een minister van dit

Generaal I.J. Tamaela inspecteert in Benin een erewacht bij een officieel bezoek aan dit Afrikaanse land. Rechts van hem zijn minister van Buitenlandse Zaken, mevrouw P.W.Chr. Sahureka, 1976. (MHM.)

land voor de dekolonisatie van de Zuid-Molukken. Ook kreeg Tamaela de mogelijkheid een hoofdkwartier te vestigen in Cotonou, de residentiestad van de regering van Benin. Hij kon dit internationale succes goed gebruiken omdat zijn achterban sceptisch over zijn beleid was geworden. Maar zoals eerder bleven Tamaela's werkzaamheden grotendeels aan het oog onttrokken omdat hij zijn achterban slechts mondjesmaat informeerde.

In dezelfde periode leek zich voor de Manusama-groep een mogelijkheid aan te dienen om Vietnamese steun voor de RMS-strijd te krijgen. Metiarij kwam in het voorjaar van 1976 via via in contact met J. Bense⁷⁴, die hem bij de Vietnamese ambassade in Parijs zou introduceren.⁷⁵ Op 23 juli bracht een delegatie onder leiding van de BP-voorzitter een bezoek aan Parijs, waar Bense hem in contact bracht met G. Charpentier⁷⁶, een voormalig lid van de Franse geheime dienst met veel contacten in Vietnam en naar eigen zeggen verbonden aan de Vietnamese ambassade. Volgens Charpentier was Vietnam bereid om de Molukse zaak te steunen door jongeren op te leiden zodat zij konden worden gedropt op Seram om van daaruit het 'de facto gezag' van de RMS te herstellen. Vietnam zou bereid zijn de kosten van deze steun op zich te nemen, onder voorwaarde dat de RMS-beweging democratisch was opgebouwd en zij de socialistische grondbeginselen zou omarmen. Beide eisen stelden de Molukse delegatie voor problemen. Manusama was geen gekozen president en van het socialisme moesten de

gevestigde RMS-leiders eigenlijk weinig hebben. Men had uit pragmatische overwegingen opengestaan voor contacten met socialistische landen, maar het omarmen van socialistische grondbeginselen was een andere kwestie.

Voor een tweede bezoek, op 30 en 31 oktober 1976, werden stukken opgesteld die het socialistische karakter van de RMS-beweging moesten uitdragen. De *Badan Persatuan* werd een Zuid-Molukse bevrijdingsbeweging genoemd waarvan Metiarij de president was. In het briefhoofd was sprake van een *Komite Pusat*, een centraal comité. Een lijst met belangrijkste wapenfeiten van de RMS-geschiedenis noemde de actie-Wassenaar, de bestorming van het Vredespaleis in 1974 en de kapingen in 1975 te Beilen en Amsterdam als meest recente acties.⁷⁷

Tijdens de tweede ontmoeting benadrukte Charpentier de noodzaak om definitief te kiezen voor de socialistische koers. Ook wilde Vietnam meer vrouwen in de leidinggevende functies zien en stelde het de eis de financiering te beschouwen als een lening. Volgens Charpentier was de tijd voor een erkenning van de RMS gunstig. De internationale steun voor de RMS-strijd leek binnen handbereik. Wel moest nog een belangrijk struikelblok worden weggenomen: Manusama moest worden overgehaald om de nieuwe socialistische koers te accepteren.⁷⁸ Zo niet, dan moest hij aftreden. In het verslag van de onderhandelingen werd dat expliciet gesteld:

‘Persoonlijk ontstaat de indruk, dat de tot nu toe gevolgde politiek, die de rol van de *Badan Persatuan* vóór die van regering en president stelde, succes heeft gehad. Ook lijkt het nu mogelijk, de heer M. als president van de RMS te handhaven, mits hij zich nu voegt aan de nieuwe politiek. Zonder voorbehoud. Waarmee het door u gestelde doel bereikt kan worden.’⁷⁹

Manusama was niet geporteerd voor de contacten die Metiarij achter zijn rug om had gelegd. Hij liet navraag doen naar Charpentier en ontdekte dat deze niet verbonden was aan de Vietnamese ambassade. Hij was bereid om een gesprek te voeren met de Vietnamese ambassadeur, maar Metiarijs contacten konden dit niet organiseren. Op het BP-congres in december 1976, waar Manusama voor de keuze inzake het socialisme kwam te staan, wees hij dat socialisme af en informeerde hij het congres over zijn bevindingen. Manusama kreeg de steun van het congres.

De teleurstelling onder radicale jongeren was groot. Zij zagen hun beeld van Manusama als duif en falende leider bevestigd. Ook Metiarij had zich naar hun mening zwak opgesteld, omdat hij Manusama opzij had kunnen schuiven. Op de achtergrond speelde in het conflict tussen Metiarij en Manusama nog een ander punt. Metiarij had met zijn Vietnamavontuur

geprobeerd om zijn invloed op de radicaliserende jongeren te herwinnen. Hij wist dat zijn contactpersoon (Raymond Westerling) ook in verbinding stond met groepen radicale jongeren. Metiarij was er alles aan gelegen om zelf weer invloed op hen te krijgen.⁸⁰ Manusama had echter de afgevaardigden op het congres met zijn feitenrelaas kunnen overtuigen.

Escalatie

In dezelfde maand dat Metiarij Parijs voor de tweede keer bezocht, vond in het woonoord Vaassen een confrontatie plaats die de gemoederen ernstig verhitte. De opheffing van dit woonoord was een extra ingewikkeld proces omdat een deel van de Molukse wijk op het terrein van het woonoord gebouwd moest worden. De ontruiming zou in drie fasen plaatsvinden. Eerst zouden vijfenzeventig woningen worden gebouwd op een braakliggend terrein, waarheen de eerste groep zou verhuizen. Vervolgens zouden hun barakken worden gesloopt om plaats te maken voor circa honderd woningen, waarheen een volgende groep kon verhuizen. In de derde fase zouden niet alleen Molukkers maar ook Nederlanders in nieuwe woningen worden geplaatst. Bij de overgang van woonoord naar woonwijk waren de woningbouwvereniging, de gemeente, het ministerie van CRM en een vertegenwoordiging van de Molukse gemeenschap betrokken.⁸¹

Een complicerende factor vormden twintig huurweigeraars in het woonoord die bovendien enkele van de in de eerste fase verlaten barakken in bezit namen. Dit was een groep onder leiding van L. Pattimukay, een oud-korporaal die een eigen kampraad had opgericht. De bezetting van de lege barakken stond uitvoering van de nieuwbouw in de weg. Nadat de rechter toestemming had gegeven voor de ontruiming van een aantal van deze barakken, werd J. Bergh, de burgemeester van Epe onder wie het woonoord viel, om bijstand gevraagd. Aangezien veel verzet van Molukse zijde werd verwacht, werd de Koninklijke Marechaussee om ondersteuning gevraagd, omdat deze de beschikking had over zwaarder materieel. De ontruiming van de barakken zou plaatsvinden op 12 oktober 1976. Op de avond voor de ontruiming kwamen geruchten binnen dat in het woonoord zware wapens aanwezig waren.⁸²

De ontruiming werd twee dagen uitgesteld en op 14 oktober trokken pantserwagens van de marechaussee het woonoord binnen. De Molukkers werden verrast omdat zij, hoewel de burgemeester dat wel verzocht had, niet op de hoogte waren gebracht door het ministerie van CRM.⁸³ Het verzet tegen het binnenkomende machtsapparaat was enorm fel. Van zware wapens was

Pantserwagen bulldozert een barak tijdens de ontruiming van een deel van woonoord Vaassen.
(Bert Verhoeff/Anefo Nationaal Archief.)

geen sprake, wel van fanatieke lijfelijke weerstand. Die was zelfs zo sterk dat de operatie behoorlijk vertraagd werd en niet alle geplande barakken nog voor de avond gesloopt konden worden. Hierop besloot Bergh aan de marechaussee in het woonoord toestemming te geven om met pantserwagens de barakken te slopen. Dit ging immers sneller. Dat daarbij enkele tussenwoningen die nog niet gesloopt mochten worden ook tegen de grond gingen, inclusief huisraad, werd geaccepteerd.⁸⁴

Het machtsvertoon, en vooral de sloop van de extra barakken, zette nog meer kwaad bloed bij de Molukkers. Na gesprekken tussen de burgemeester en vertegenwoordigers van de verschillende groeperingen binnen de Vaassense Molukse gemeenschap, en dankzij bemoeienis van ambtenaren van de afdeling Molukkers van CRM, verminderde de spanning. Alleen de Pattimukay-groep, die de tegenstand had georganiseerd, bleef zich verzetten tegen sloop- en herstelwerkzaamheden in het woonoord. Het grootste deel van de Molukse inwoners ging akkoord met de werkzaamheden. Zij waren zelfs bereid de werklieden te beschermen. Een groep van Tamaela-commando's en leden van het lokale KPK zorgde met enig machtsvertoon dat de Pattimukay-groep de werkers niet stoorde.⁸⁵ Deze samenwerking tussen commando's en het KPK werd zelfs bekrachtigd op landelijk niveau, waar Metiarij van de BP en Manuputty van de Tamaela-groep op 29 december 1976 hun medewerking toezegden aan Kapsenberg, plaatsvervangend hoofd

Coördinatie Minderheden van het ministerie van CRM.⁸⁶ Er ontstond een nogal bizarre situatie. Met enige regelmaat was er discussie gevoerd over de vraag of de ordediensten niet verboden moesten worden. Dit zou uiteindelijk op 1 maart 1977 gebeuren. Juist in die periode maakte de overheid in Vaassen gebruik van die diensten.⁸⁷

Nieuwe gijzelingsacties

De komst van de Commissie-Köbben-Mantouw en het ontstaan van het IWM, het Akkoord van Wassenaar, de ontwikkelingen rond het Vietnamavontuur van Metiarij en de dramatische ontruiming van het woonoord Vaassen, versterkten het gevoel onder radicale jongeren dat het nog steeds niet goed ging met de realisering van het RMS-ideaal. De ontwikkelingen zorgden voor een verdere escalatie. Het machtsvertoon in Vaassen werd gezien als de manier waarop de Nederlandse overheid blijkbaar met Molukkers omging.⁸⁸ In de Molukse wijken in Assen en Bovensmilde was men, direct na de gijzelingsacties tijdens wapenzoekacties, ook al geconfronteerd met politiegeweld. Verder was het mislukken van Metiarij's missie naar Parijs het bewijs dat de oude leiders hadden afgedaan. Met het Akkoord van Wassenaar, evenals met de Commissie-Köbben-Mantouw, werd volgens deze jongeren alleen maar getracht de Molukse gemeenschap zoet te houden. Het radicale vuur was dus nog lang niet gedoofd. De overgave van de gijzelnemers in 1975 had weinig opgeleverd. Evenals in de periode voorafgaand aan de acties van 1975 waren groepjes jongeren bezig met het voorbereiden van nieuwe plannen.

Op 23 mei 1977, twee dagen voor de Tweede-Kamerverkiezingen, was het zover. Ditmaal gecoördineerd, werden twee gijzelingsacties uitgevoerd. In Bovensmilde gijzelden vier Molukkers de kinderen en onderwijzers van een lagere school en bij het dorpje De Punt gijzelden negen jongeren, onder wie een vrouw, een trein.⁸⁹ De gijzelnemers wezen onder meer op de magere resultaten van de Commissie-Köbben-Mantouw en van het IWM ter legitimatie van hun acties. Zij vonden dat de Nederlandse regering de Molukkers alleen maar de opties gaf om zich aan te passen of terug te keren naar Indonesië, wat respectievelijk het opgeven van de eigenwaarde of onderschikking aan een fascistische dictatuur betekende. Zij zagen geen andere weg dan vanuit Nederland tegen Indonesië te strijden voor een eigen vrije republiek. De gijzelnemers eisten de vrijlating van alle Molukkers die om politieke redenen gevangenzaten en de stopzetting van alle steun aan het Soeharto-regime. Opvallend was dat zij in een aparte verklaring, *Waarom en voor wie*, aan hun broeders en zusters vroegen hen niet op hun daden te

beoordelen maar op hun doelen. In hetzelfde pamflet bekritiseerden zij de leiders met de woorden 'Het pad is er, maar niemand die het bewandelt.' Dat de gijzelnemers verantwoording aflegden aan hun Molukse broeders en zusters paste in de gedachte van de radicale bewegingen in die tijd dat zij zich politiek moesten verantwoorden tegenover hun achterban. Bovendien had hun plan om kinderen te gijzelen kritiek ontvangen van Molukkers die zij voorafgaand aan de acties in vertrouwen hadden genomen.⁹⁰

De keuze om kinderen te gijzelen was bewust gemaakt. In 1975, tijdens de gijzeling in het consulaat, waar ook een schoolje gevestigd was, bleek dat een sterke troef te zijn geweest. Om de regering onder druk te zetten, kregen de kinderen in Bovensmilde de opdracht om samen te roepen 'Van Agt wij willen leven'. Een van de gijzelnemers, Willem Soplanit, vertelde later dat zij daarvoor hadden gekozen omdat zij, los van het feit dat zij tijdens de actie niemand wilden doden, verwachtten dat de kinderstemmen meer indruk zouden maken dan het doden van een kind.⁹¹ Na drie dagen moesten zij echter al verscheidene kinderen vrijlaten omdat onder hen een virusepidemie was uitgebroken.⁹² De volgende dag lieten de gijzelnemers alle kinderen en één onderwijzer vrij, in de overtuiging dat de Nederlandse regering hun een vrije aftocht had beloofd.⁹³ Die wilde echter eerst weten wat de eindbestemming van de Molukkers was.

De gijzelnemers noemden zelf geen bestemming, wel gonsde het van de geruchten over Vietnam, Jemen of Benin. Omdat Benin in 1976 ontwikkelingshulp van Nederland had gekregen, kwam later het verhaal in omloop dat het in ruil daarvoor geweigerd zou hebben de gijzelnemers op te nemen. Dat de ontwikkelingssamenwerking met Benin op dat moment een aanvang nam, berustte echter op puur toeval. De ambassadeur van Benin in België had namelijk vlak voor de gijzeling al om een gesprek gevraagd om over hulp te praten. Dat gesprek zou op 16 en 17 juli 1977 plaatsvinden. Enkele maanden na afloop van de gijzelingen verzocht minister Max van der Stoep (PvdA) de Nederlandse ambassadeur bij zijn ambtgenoot in Benin na te gaan of de regering van Benin geneigd zou zijn te verklaren geen asiel aan terroristen te zullen geven. Van der Stoep deed dit verzoek omdat onder Molukse jongeren het idee had postgevat dat Benin een vrijhaven zou zijn. Een uitspraak van de regering van Benin zou nieuwe acties moeten ontmoedigen. Als in verband met de aftocht van de kapers al een overeenkomst met Benin was gesloten, had Van der Stoep niet achteraf naar het standpunt van zijn ambtgenoot hoeven vragen.⁹⁴

De gijzelnemers voelden zich bedrogen omdat zij ervan overtuigd waren dat hun een vrije aftocht in het vooruitzicht was gesteld. Op dat moment waren zij vastbesloten vol te houden tot de Nederlandse regering concessies

J.A. Manusama, P. Tatipikalawan en dokter F. Tutuhatunewa op de Boskamp (Assen) bij de zes graven van de omgekomen gijzelnemers. (MHM.)

zou doen. De acties raakten in een impasse. Nadat Molukse onderhandelaars er niet in geslaagd waren die te doorbreken, besloot de Nederlandse regering om de trein en de school gewapenderhand te veroveren. In de vroege ochtend van zaterdag 11 juni ramden pantservoertuigen de school en werd de trein door mariniers aangevallen. Starfighters van de luchtmacht vlogen vlak over de trein in de hoop dat door het geluid van de naverbranders de gegijzelden van schrik op de grond zouden blijven liggen. De actie kostte aan twee van hen het leven, evenals aan zes kapers: vijf mannen en de enige deelnemende vrouw.⁹⁵

De reactie vanuit de Molukse gemeenschap op deze nieuwe gijzelingsacties was ambivalenter dan in 1975. De afkeuringen van de actiemethode waren sterker dan twee jaar eerder. Dat had niet alleen te maken met de gijzeling van de kinderen in Bovensmilde, maar ook met het feit dat een deel van de gemeenschap geen behoefte had aan een herhaling van de gespannen relaties met Nederlanders. Afkeuring van het actiemiddel werd aan Molukse kant gekoppeld aan de hoop dat de regering en de actievoerders er samen uit zouden komen. Die hoop werd geen werkelijkheid. Sommigen hadden de overgave van de gijzelnemers in 1975 later als gezichtsverlies beschouwd omdat die acties weinig concreets hadden opgeleverd. De gewelddadige afloop in 1977 had dat effect niet: er waren jongeren gesneuveld. Dat leverde verdriet en woede, maar geen gezichtsverlies op. De reactie aan Nederlandse zijde was stukken feller dan in 1975. Opnieuw werd een opinieonderzoek

uitgevoerd. Deze keer vond 27 procent van de geënquêteerde Nederlanders dat men begrip moest opbrengen voor de Molukkers die de gijzelingen hadden uitgevoerd, terwijl 67 procent dat niet vond.⁹⁶ Stonden Nederlanders in 1975 nog open voor enige uitleg over de achtergrond van de gijzelingen, in 1977 werden deze nog slechts veroordeeld.⁹⁷

De gewelddadige afloop van de gijzelingsacties zorgde voor een schok binnen de Molukse gemeenschap en in de Nederlandse samenleving. Hij bracht beide gemeenschappen echter niet bij elkaar. De begrafenis van de zes kapers in Assen werd bijgewoond door zo'n zesduizend Molukkers. Het was een signaal van saamhorigheid, het ging om Molukse jongeren die voor hun ideaal waren gestorven. Voor de Nederlandse buitenwacht was het een teken van steun aan de radicale actievoerders. De afstand tussen Molukkers en Nederlanders was door de acties behoorlijk gegroeid. Het beeld van de school waaruit het geluid van kinderstemmen die riepen 'Van Agt wij willen leven' had geklonken, had, zoals bedoeld, veel indruk gemaakt. Dit, gevoegd bij het beeld van over de trein flitsende straaljagers, begeleid door een oorverdovend lawaai en ontploffingen, en het beeld van de doorzeefde treinkop die werd weggesleept, staat symbool voor de gijzelingsacties van 1977.

Van de vier gijzelnemers in de school kregen er drie negen jaar detentie opgelegd en één zeven jaar. Van de kapers die de aanval op de trein hadden

Kop van de trein na afloop van de gijzeling, 1977. (ANP.)

overleefd, kregen er twee acht jaar en één zes jaar.⁹⁸ Vergeleken met de straffen in 1975 was de strafmaat in 1977 milder. De gijzelnemers hadden deze keer immers geen gegijzelden gedood. De gijzelnemers van de school stelden tijdens het proces dat de tegenvallende resultaten van de Commissie-Köbben-Mantouw de directe aanleiding voor hun actie hadden gevormd.⁹⁹

Balans

In dit hoofdstuk stond het midden van de jaren zeventig centraal. In die jaren manifesteerde het Molukse radicalisme zich via gijzelingsacties, terwijl tegelijkertijd enkele belangrijke ontwikkelingen plaatsvonden in het overleg tussen de Nederlandse overheid en de Molukse gemeenschap.

Om te beginnen met het eerste, de radicalisering, werd duidelijk dat het RMS-ideaal, een belangrijk element van de Molukse identiteit in Nederland, Molukkers frontaal tegenover de Nederlandse samenleving plaatste. In het begin van de jaren zeventig werden nog vooral Indonesische doelen gekozen voor radicale acties, later waren dat willekeurige Nederlandse treinpassagiers en schoolkinderen. De Nederlandse samenleving leek in het geheel geen rol te spelen in de toekomst van de Molukkers. 'Leek', want tijdens de gijzelingsacties van 1977 bleek al dat de steun voor de 'harde confrontatie' met de Nederlandse samenleving aan het afkalven was. Veel Molukkers hadden geen behoefte aan opnieuw verstoorde relaties.

Op het terrein van sociaaleconomische integratie gebeurde in deze periode weinig, althans weinig zichtbaars, zoals in een volgend hoofdstuk duidelijk zal worden. Dit in tegenstelling tot de contacten met de Nederlandse overheid. De verschillende gijzelingsacties leidden tot ontwikkelingen die de voorwaarden voor de integratie van Molukkers verbeterden. De actie-Wassenaar van 1970 vormde in zekere zin de aanleiding voor het Akkoord van Wassenaar in 1975. Dit legde de basis voor een hernieuwde relatie met de Molukken. Ironisch genoeg voerden de gijzelnemers in 1975 hun acties uit vanwege het uitblijven van resultaten na 1970. De acties van 1975 hadden tot resultaat dat de Commissie-Köbben-Mantouw ontstond: een politiek novum, omdat het een afspraak betrof tussen de Nederlandse regering en RMS-president Manusama. De gijzelingsacties van 1975 leverden dus wel degelijk een 'politek succes' op.

Deze 'politieke deal' leek de langdurige lobby vanuit de Molukse gemeenschap voor een eigen inspraak te overschaduwen. De Nederlandse regering bleek bereid om het IWM overboord te zetten ten gunste van de Commissie-Köbben-Mantouw. Dat liet het IWM en de Kamer echter niet gebeuren.

10. De balans opmaken, 1978-1980

“Opbouwwerk” onder en voor Zuid-Molukkers in Nederland moet aansluiten bij het proces van politieke bewustwording en dit ook bevorderen. Bij bovengenoemd proces dient er rekening te worden gehouden met de fundamentele waarden en normen van de genoemde bevolkingsgroep. Middels het democratiseringsproces onder de Zuid-Molukkers moet o.a. een herwaardering van het Zuid-Molukse waarden- en normensysteem plaatsvinden. Binnen de sociaalmaatschappelijke structuren van de Zuid-Molukse samenleving moeten er mogelijkheden geschapen worden teneinde de mensen voldoende gelegenheid te geven tot meedenken, meebeslissen. Directe democratie houdt in, dat alle betrokkenen de kans krijgen om invloed uit te oefenen op beleidsvoering ten aanzien van zaken die de Zuid-Molukse samenleving aangaan. De omringende samenlevingsverbanden, waar de Zuid-Molukse samenleving ook deel van uitmaakt, moeten de pretentie laten varen dat zij vanuit de dominante cultuur vóóroordeel en negatieve beeldvorming kunnen bevorderen. De tijd is definitief voorbij, dat men kan spreken van de “Nederlandse maatschappij” (Baboyo Porsisa, 1976)¹

Baboyo Porsisa schreef het bovenstaande in het nawoord van zijn scriptie voor de Katholieke Sociale Academie in Den Haag. Hij bekritiseerde niet alleen de Molukse politieke leiders, die de RMS vooral als een juridische kwestie zagen, maar ook de Nederlandse overheid, die de Molukkers niet serieus nam. De RMS-strijd moest wat Porsisa betreft naar Indonesië worden verplaatst en de Molukse gemeenschap in Nederland was, volgens hem, onderdeel van Nederland geworden. Met deze opvattingen gaf Porsisa de mening weer van een groeiende groep Molukkers in het midden van de jaren zeventig.

De periode direct na de gijzelingen van 1977 was uitermate verward. In de tweede helft van de jaren zeventig raakte het op westerse leest geschoeide welzijnswerk meer en meer in de Molukse samenleving ingeburgerd. Tegelijkertijd brak voor de gemeenschap een tijd aan van bezinning op de politieke idealen. Ook de Nederlandse regering bezon zich op haar positie tegenover de Molukkers. Zij deed dit door middel van een nota over de Molukse problematiek.

Bakens verzet

Porsisa schreef dat Molukse jongeren weinig verwachtten van de Nederlandse regering. Wat dat betreft dachten de Molukse leiders en de jongeren niet

verschillend. Manusama was daarover zeer duidelijk geweest na zijn gesprek met de Nederlandse regering in januari 1976, na de eerste gijzelingsactie. Wel bestond er verschil van inzicht over de manier waarop de strijd gevoerd moest worden. De leiders, met uitzondering van Metiarij en Lokollo, waren geen voorstanders van gewelddadige acties in Nederland. Radicale jongeren daarentegen meenden dat die wel toegestaan en nuttig waren.

De gijzelingsacties in 1975 hadden als effect gehad dat de relatie tussen Molukkers en Nederlanders verslechterd was en dat de meerderheid van de Molukse gemeenschap achter de kapers ging staan, hoewel velen de actiemethode afkeurden. Men zag de acties toen als een logisch gevolg van de oplopende spanning en het uitblijven van resultaten na de actie-Wassenaar. De acties van 1977 hadden opnieuw een negatief effect op de relatie tussen Molukkers en Nederlanders, niet in de laatste plaats vanwege de gijzeling van schoolkinderen. Deze keer was de kritiek ook binnen de gemeenschap zelf sterker: voor de meerderheid van de Molukkers ging het gijzelen van kinderen te ver. Eerder werd al vermeld dat Molukkers die vooraf op de hoogte waren geweest van de plannen hadden laten blijken het oneens te zijn met het gijzelen van kinderen. Ook tijdens de acties zelf probeerden Molukkers de gijzelnemers over te halen hun actie in de school te stoppen. Op initiatief van de synode van de GIM hield een groep Molukkers een gebedsstonde bij de school en riep zij de actievoerders per megafoon op zich over te geven. Hoewel ook vanuit de lokale Molukse gemeenschap in Smilde een beroep op de actievoerders werd gedaan de kinderen vrij te laten, apprecieerde die het initiatief van de synode niet.²

Het dilemma van de Molukse gemeenschap – afkeuren van de actie, maar ook de wens om de actievoerders niet te laten vallen – werd in één klap opgelost door de gewelddadige ontknoping. Vooral het geweld bij de ontzetting van de trein maakte dat Molukkers het gevoel kregen dat de actievoerders met opzet waren doodgeschoten. In 2013 zou een van de overlevende gijzelnemers, Junus Ririmasse, samen met journalist Jan Beckers een rapport over deze kwestie uitbrengen, waarop gerechtelijke procedures volgden.³ Het beeld van de kop van de trein vol kogelgaten was voor hen het visuele bewijs. Ook de terminologie van Van Agt, die sprak over ‘compartimenteren’, versterkte dat gevoel. Van Agt bedoelde met die term dat gericht was geschoten op de portalen, waar de kapers vaak verbleven, om te voorkomen dat zij bij de gegijzelden konden komen. De woede over het optreden van de Nederlandse regering was groot. Veel Molukkers zagen de zes omgekomen actievoerders als martelaren, jongeren die hun leven daadwerkelijk voor de RMS-strijd hadden gegeven.⁴

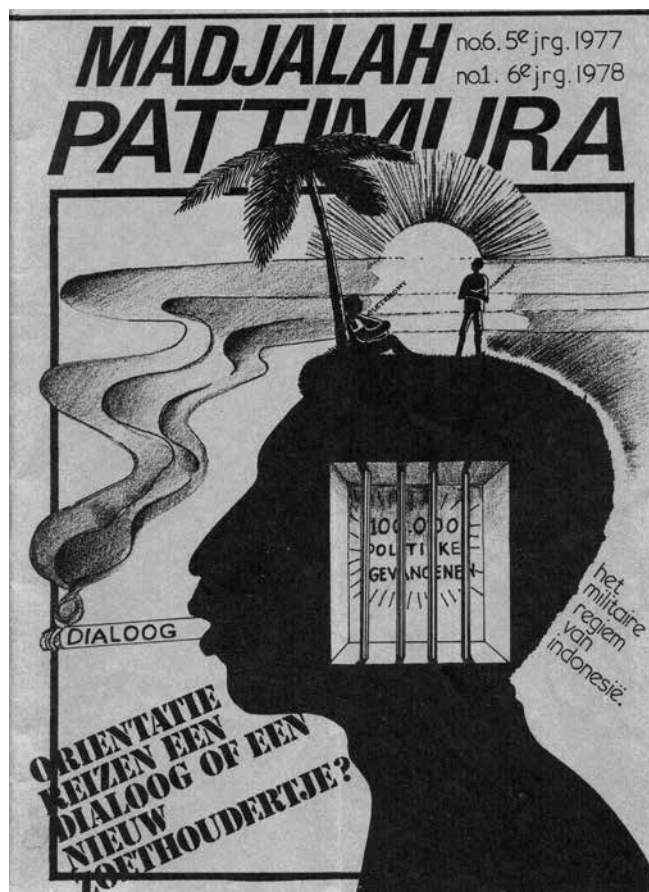
Demonstratie in Amsterdam samen met de 'Vrijheidsschool' tegen het Soeharto-regiem. (Bert Verhoeff/Anefo Nationaal Archief.)

Ondanks de woede jegens de overheid en de spanning tussen Molukkers en de Nederlandse gemeenschap, creëerde de gewelddadige beëindiging van de acties tegelijk het einde van het radicaliseringsproces. Ook politiek actieve jongeren zagen nu steeds minder in gewelddadige acties in Nederland; de strijd moest volgens hen in Indonesië worden gevoerd. Deze gedachte speelde, zoals in het vorige hoofdstuk aan de orde kwam, al langer binnen de radicale jongerenbeweging. Dat tijdens de bestorming van de trein zes actievoerders om het leven gekomen waren, maakte het mogelijk om de bakens ook daadwerkelijk te verzetten. Op Begraafplaats Het Boskamp lagen immers zes jongeren die hadden bewezen dat Molukkers hun ideaal wel degelijk serieus namen en bereid waren ervoor te sterven. Omdat niet meer getwijfeld hoefde te worden aan de ernst van dat ideaal konden de bakens worden verzet.⁵ De Molukse gemeenschap ging zich heroriënteren op de richting van de politieke strijd en haar positie in Nederland. Dat betekende niet dat de actiebereidheid onder jongeren plotseling verdween. In de woonwijken waren allerlei praatgroepen actief, die spraken over hoe het verder moest. Ze zochten expliciet naar andere middelen.⁶ Nieuwe gewelddadige acties in Nederland, zoals de gijzelingen, waren het laatste waarop de Molukkers zaten te wachten. Ten eerste omdat ze weinig hadden opgeleverd en ten tweede vanwege de negatieve invloed op de verhoudingen met de Nederlandse samenleving.

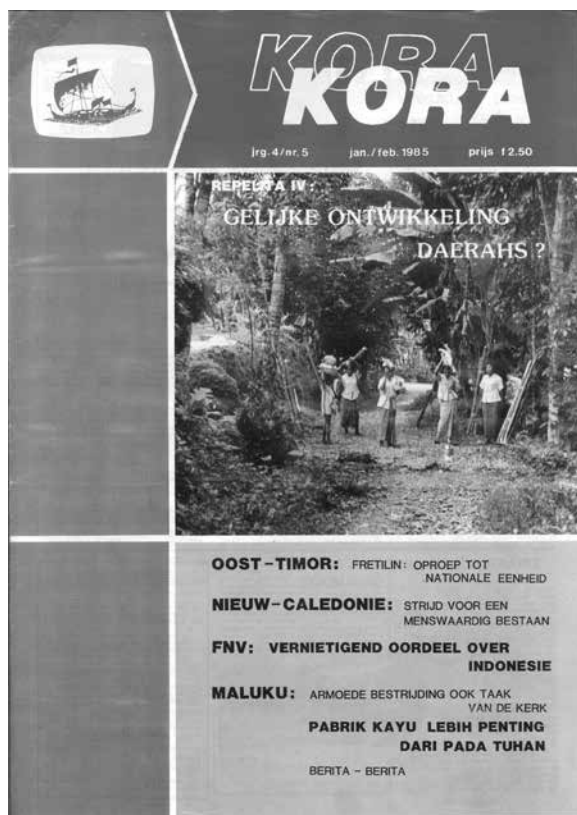
Herformulering van de RMS-ideologie en oriëntatiereizen

Twee ontwikkelingen zijn onlosmakelijk verbonden met de veranderende oriëntatie binnen de Molukse gemeenschap op de verhouding met de Nederlandse samenleving. De eerste betreft de behoefte aan een herformulering van de RMS-ideologie. De tweede heeft te maken met veranderingen in het directe contact met de Molukken.

In het citaat aan het begin van dit hoofdstuk had Porsisa het over de noodzaak de RMS-ideologie te herformuleren. Zoals eerder gezegd, waren in het begin van de jaren zeventig al groepen jongeren bezig om zich te oriënteren op andere ideologieën dan die van de RMS, hoewel zij dat in de Molukse wijken vaak niet in het openbaar zeiden. De Molukse antropologiestudent Elias Rinsampessy stelde in 1975 de onder jongeren levende behoefte om de RMS-ideologie te herformuleren in het *Gerakan Pattimura* openbaar aan

Voorpagina van het blad van Gerakan Pattimura (1977 nr 6/1978 nr 1). (MHM.)

Voorpagina van het blad van Pemuda 20 Mai (1985 jan-feb nr 5). (MHH.)

de orde. Rinsampessy deed dat in de hoedanigheid van woordvoerder van de Pattimurabeweging, een Molukse jongerenbeweging van studenten en werkende jongeren waarvan Porsisa in die tijd ook lid was. Vlak voor de eerste gijzelingsacties van 1975 had Rinsampessy zijn kandidaatsscriptie uitgegeven, die ging over de mogelijke achtergronden van agressie onder Molukse jongeren.⁷ Omdat hij als student niet meer in een Molukse wijk woonde en dus minder last had van sociale controle, kon hij in zijn uitlatingen kritischer zijn dan de meeste andere Molukse woordvoerders. Zijn organisatie begon in steeds sterkere bewoordingen de RMS als ideaal af te vallen en solidariteit met andere bevolkingsgroepen in Indonesië centraal te stellen.

Van Molukkers in de woonwijken werd een dergelijke stellingname niet geaccepteerd. Niettemin koos een groot aantal in de wijken wonende jongeren, uit onvrede met de RMS en op zoek naar alternatieven, voor de *Gerakan Pattimura*. Zij bezochten bijeenkomsten van deze beweging en verspreidden haar tijdschrift *Madjalah Pattimura* (Pattimura tijdschrift). De

Pattimura-beweging kon zo de discussie over het RMS-ideaal aanzwengelen. Jongeren uit het hele land, en met uiteenlopende politieke oriëntaties, woonden de maandelijkse scholingen bij die de beweging eind jaren zeventig organiseerde. Een deel van hen koos in 1978 voor een eigen organisatie. Dit werd *Pemuda 20 Mai*, de 20 Mei-jongeren, met onder anderen Joop Sahetapy en Tjo Hahury, die zich sterker op de Molukken richtten. In hun blad *Kora-Kora* (een *kora kora* is een Molukse prauw) besteedden zij meer aandacht aan persberichten over de Molukken dan de Pattimura-beweging deed in haar tijdschrift. Evenals *Gerakan Pattimura* onderhield *Pemuda 20 Mai* contacten met Indonesische ballingen in Nederland, met het Komitee Indonesië en met vertegenwoordigers van de Oost-Timorese bevrijdingsbeweging Fretilin. Het waren ook leden van de 20 Mei-groep die in het begin van de jaren tachtig hielpen om in Nederland een Komitee Oost-Timor op te zetten.

Niet alle in Molukse wijken wonende jongeren die kritisch stonden tegenover de RMS kozen voor steun aan organisaties als *Gerakan Pattimura*. In 1978 werd in Paradiso *Front Goheba*, met daarin onder andere Sam Pormes en Boetje Leatemala, gepresenteerd. *Goheba* pretendeerde een leninistische voorhoedepartij te zijn die de strijd van de Molukkers in Nederland en op de Molukken zou gaan leiden. Zij beloofde binnen één jaar resultaat, anders zou zij ermee stoppen. In deze organisatie zaten Molukkers afkomstig uit de voormalige bevrijdingsfronten, maar ook uit de groep Amsterdam. Na een jaar werd niets meer van *Front Goheba* vernomen. Een deel van de leden was actief geworden in het lokale welzijnswerk, waarover straks meer.

De tweede ontwikkeling betrof het directe contact met de Molukken.⁸ Zoals eerder vermeld, was het vanaf het begin van de jaren zeventig mogelijk de Molukken individueel te bezoeken. Soms gingen er ook Molukkers groepsgewijs heen. Dat gebeurde niet al te openlijk omdat de Molukken in de visie van de Molukse gemeenschap bezet gebied waren. Een bezoek daaraan werd gemakkelijk als verraad aan de RMS opgevat. Desondanks was er wel behoefte aan intensiever contact met de Molukken. Het plan om in het kader van het Akkoord van Wassenaar oriëntatiereizen te gaan organiseren, sloot dus aan bij een behoefte die ook leefde in de Molukse gemeenschap. Het ministerie van CRM had in 1972 en 1975 zelfs al een soort oriëntatiereizen betaald voor respectievelijk L. Polhaupessy, leider van de naar hem genoemde CRAMS-Polhaupessy, en voor vertegenwoordigers van *Rukun Maluku*, een op Indonesië georiënteerde groep Molukkers. Na de delegatie van *Rukun Maluku*, die de reis in juli 1975 maakte, betaalden de voor de uitvoering van het Akkoord van Wassenaar verantwoordelijke *Joint Committees* tussen 1977 en 1980 acht oriëntatiereizen. Verder financierde het ministerie van CRM nog de reis van Theo Thenu, die in het najaar van

1977 de Molukken bezocht met Noes Solissa, een van de woordvoerders uit Bovensmilde tijdens de gijzelingen. De Gemeenschappelijke Persdienst (GPD) betaalde de reis van Solissa; GPD-journalist Bob Mantiri vergezelde Solissa en Thenu tijdens hun reis.⁹ Ook financierde het ministerie van CRM nog de publicatie van het verslag van de reis die Juan Seleky, VN-journaliste Tessel Pollmann en fotograaf Bert Nienhuis in 1981 naar de Molukken maakten.¹⁰ De meeste reizen waren omstreden of deden achteraf veel stof opwaaien. Die van Solissa en Thenu in 1977 was de eerste waaraan bekende Molukkers openlijk deelnamen. Zij kregen weliswaar kritiek, maar minder dan er bijvoorbeeld was op de door dokter De Lima geïnitieerde oriëntatiereis van Molukse leiders in februari 1978, waaraan ook Mantouw deelnam. Veel RMS-gezinde Molukkers veroordeelden deze reis als verraad. Vlak voor het vertrek van de groep werd de leider, adviseur Molukse Zaken van de minister van O&W Kuhuwael, in zijn huis beschoten. Toch zou naarmate meer oriëntatiereizen plaatsvonden de heftige kritiek erop zou verdwijnen.

Een ander effect van de verschillende gesubsidieerde reizen was het ontstaan van discussies over zowel de realiteit van het RMS-ideaal als over het beeld dat men had van het leven op de Molukken. Na terugkomst van Solissa en Thenu gaf de eerste te kennen dat hij twijfelde over de omvang van de steun voor de RMS op de Molukken.¹¹ Uit ontmoetingen met RMS-aanhangers leidde hij af dat het de mensen daar niet zozeer ging om onafhankelijkheid, maar om de achterstelling door Indonesië van de Molukken, waardoor men daar in armoede leefde.¹²

Veel explicieter dan de uitspraken van Solissa waren die van Daan Halatu, Elly Pessireron en *Pemuda Masjarakat*-leider Etty Aponno, die in 1980 een gezamenlijke oriëntatiereis maakten. Na terugkomst stelden zij dat de RMS voor hen verleden tijd was en dat volgens hen de Indonesische Molukkers Indonesischer waren dan Indonesiërs uit andere regio's. Niet alle delegatieleden waren het met hen eens en zij namen het op voor de RMS.¹³ Mede omdat Aponno een vooraanstaande jongerenleider was, zorgden zijn uitspraken voor nogal wat rumoer binnen de gemeenschap. Het effect van de uitspraken van zowel Solissa als Aponno en zijn medereizigers was dat de discussie over de haalbaarheid van het RMS-ideaal stevig op de kaart werd gezet.

In 1981 verscheen een verslag van Halatu en Pessireron: *De pijn van een Molukker*. Een jaar later verscheen ook het reisverslag van Seleky en Pollmann¹⁴, waarin Seleky uitgebreid beschreef welke teleurstellingen hij ondervond als gevolg van een *culture shock*. Hij was een van de eerste Molukkers die openlijk toegaf te zijn verwesterd. Maar dat niet alleen, hij beschreef ook hoe moeilijk Molukse jongeren die de Molukken bezochten

over die teleurstellingen konden praten omdat dat taboe was. Hoewel hem die uitspraken niet in dank werden afgenomen, was het effect ervan wel dat de teleurstellingen bespreekbaar werden.¹⁵

Een laatste actie

Terwijl de hierboven beschreven ontwikkelingen in volle gang waren en de Molukse gemeenschap na de actie van 1977 geen behoefte meer had aan nieuwe gewelddadigheden, vond in 1978 toch opnieuw een gijzeling plaats. Op 13 maart overvielen drie Molukse jongens uit Assen het Provinciehuis in de Drentse hoofdstad.¹⁶ Zij noemden zich het ‘Zuidmolukse Zelfmoordcommando’ en eisten onder meer de vrijlating van de Molukkers die gevangenzaten vanwege eerdere acties. Om de ernst van hun eis kracht bij te zetten executeerden zij al in het begin provinciaal planoloog Ko de Groot. In de ochtend van de tweede dag kregen zij bezoek van bemiddelaars. Deze keer geen landelijk maar lokaal bekende Molukkers. Zij namen één gegijzelde mee naar buiten. Dat de situatie voor de gijzelnemers onhoudbaar was, stond voor de bemiddelaars vast. Voordat het tot verdere onderhandelingen kon komen of er zelfs maar voorstellen van Molukse zijde konden worden geformuleerd om tot een oplossing te komen, werd het Provinciehuis echter ontzet. Een van de bemiddelaars:

‘Er was een vergadering in een volle zaal van [wijkcentrum] Pattimura. De vergadering werd gestaakt toen we via de telefoon hoorden dat de aanval op het Provinciehuis was geopend. Het werd erg chaotisch, de meeste mensen luisterden naar de radio. Iedereen piekerde of er doden zouden vallen en hoe het nou straks moest met de rechtszaak. Dus er werden toen geen verdere plannen meer gemaakt.’¹⁷

Tijdens de bestorming, waarbij een kort vuurgevecht ontstond, raakte een van de gegijzelden, gedeputeerde Jakob Trip (CHU), gewond door kogels van een gijzelnemer. Hij overleed een maand later aan zijn verwondingen. Molukkers met voorkennis van eerdere acties hadden die van 1978 niet zien aankomen, ook al kenden ze de actievoerders en hadden ze contact met hen. De gijzelingsactie in het Provinciehuis was duidelijk anders dan de eerdere. De gijzelnemers in 1977 hadden geleerd van de gijzeling in 1975. Die in 1978 hadden dat niet. Dat zij de eerste dag al iemand executeerden, was daarvan het bewijs. Zij werden afgeschilderd als desperado’s¹⁸ en kregen geen steun vanuit de Molukse gemeenschap. Zij werden voor hun actie tot vijftien jaar gevangenisstraf veroordeeld.

Commissie-Köbben-Mantouw

De gijzelingsacties in 1977 vormden een zware belasting voor de Commissie-Köbben-Mantouw. Vooral de beide voorzitters kregen regelmatig het verzoek commentaar te leveren. De commissie beraadde zich daags na de beëindiging van de gijzelingen op haar toekomst, in aanwezigheid van vicepremier Van Agt, minister Van Doorn van CRM, staatssecretaris Henk Zeevalking (D66) van Justitie en een delegatie onder leiding van Manusama. Zij besloot door te gaan met de voorgenomen werkzaamheden, hoewel enkele leden meenden dat de commissie had gefaald omdat er nieuwe terreurdaden waren voorbereid terwijl de commissie aan het werk was.¹⁹

Het prestige van de Molukse leden, maar ook van andere Molukse voorlieden, had in de ogen van de Nederlandse overheid een behoorlijke deuk opgelopen. Ad Geelhoed, destijds medewerker op het ministerie van Justitie, de opdrachtgever van de Commissie-Köbben-Mantouw, schreef in een interne notitie dat de Molukse vertegenwoordigers dubbele loyaliteiten vertoonden. Zij zeiden tegen terreurdaden te zijn, maar versterkten tegelijkertijd hun autoriteit op basis van diezelfde daden. Volgens hem had het geen enkele zin om na de acties nog met RMS-leiders te onderhandelen.²⁰

Het commissielid professor Rob Giel had ook zijn twijfels. Hij verbaasde zich erover dat de Molukse leden de acties niet hadden zien aankomen en vroeg zich openlijk af wat voor relatie zij eigenlijk met hun achterban hadden. Een poging van de commissie om in het najaar van 1977 een bijeenkomst met Nederlandse en Molukse organisaties te beleggen mislukte door de lauwe reacties op de uitnodiging aan beide zijden. De terughoudendheid onder de Molukkers was mede ingegeven door het feit dat een deel van de gespreksonderwerpen die de commissie aandroeg op het werkterrein van het Inspraakorgaan Welzijn Molukkers lag.²¹ Naar aanleiding van de negatieve respons overwoog Giel zelfs om zich uit de commissie terug te trekken. Naar eigen zeggen deed hij dit niet, omdat het rapport *De Politieke Stemming op de Zuid-Molukken* op het punt van verschijnen stond.²²

De commissie liet drie onderzoeken uitvoeren. Het eerste rapport, *De Ronde Tafel Conferentie*, verscheen in februari 1978 en baarde weinig opzien, maar de twee andere onderzoeken ondervonden nogal wat problemen. Een bron van frustratie was het ministerie van Buitenlandse Zaken, omdat dat niet coöperatief was bij het ter inzage stellen van archiefstukken. Dit gold vooral het historisch onderzoek naar de situatie in 1950-1951, dat pas in 1981 zou verschijnen. Het onderzoek over *De Politieke Stemming op de Zuid-Molukken* kampte met andere problemen. Het initiatief voor dit

De beide voorzitters: L.Ch. Mantouw en professor A.J.F. Köbben, 1978. (Tjerk de Vries/MHM/coll. DDET.)

rapport werd in Den Haag niet met open armen ontvangen. De commissie moest aangeven wat zij exact wilde gaan doen, omdat men bang was dat Indonesië zich aan het plan zou storen. Een vertegenwoordiger van de Indonesische ambassade had naar aanleiding van de eerste berichten over het rapport al laten weten een dergelijk onderzoek als inmenging in binnenlandse aangelegenheden te beschouwen.²³ Hoewel de uitleg van de commissie de ambtenaren enigszins geruststelde, bleven op Buitenlandse Zaken twijfels bestaan. Dit werd duidelijk na het aantrekken door de commissie van twee onderzoekers, medio 1977: Jan Tieken voor het onderzoek naar de stemming op de Zuid-Molukken en Inge van der Meulen naar de gang van zaken in de jaren vijftig. Toen Tieken contact opnam met Buitenlandse Zaken vroegen ambtenaren zich af of het ministerie wel medewerking moest verlenen. Een memorandum van 20 juni 1977 bevatte zelfs de vraag of aan J. Rookmaker, lid van de Commissie-Köbben-Mantouw en afkomstig van Buitenlandse Zaken, nog wel materiaal ter beschikking gesteld moest worden:

'Ik vraag mij zelfs af of het nog wel wenselijk is om onze service te continueren aan Mr. Rookmaker wie wij in het verleden wel materiaal met betrekking tot de Molukken toestuurd (persartikelen en het rapport van een Nederlandse marineofficier, die Ambon bezocht).'²⁴

Behalve dat het onderzoek schadelijk kon zijn voor de relatie met Indonesië bestond de vrees dat de commissie op zoek zou gaan naar fouten van de Nederlandse regering. Bij het ministerie van CRM was men verbaasd over deze opstelling van Buitenlandse Zaken. Een intern memo stelde dat de houding van Buitenlandse Zaken niet correspondeerde met de opstelling van de regering en het beleid van CRM, dat bezig was een oriëntatiereis voor Mantouw te organiseren. Volgens het memo was Buitenlandse Zaken bang zich 'aan lauw water te branden'.²⁵

Op de achtergrond speelde bij Buitenlandse Zaken ongetwijfeld mee dat een eigen medewerker, jhr. R.W.G. de Muralt, archiefonderzoek had gedaan naar de Molukse kwestie in opdracht van de Interdepartementale ambtelijke commissie van advies voor de coördinatie van het beleid ten aanzien van de Molukse minderheid in Nederland (ICOM). De Muralts onderzoek was medio 1977, toen het aangehaalde memo werd geschreven, erg actueel. Op 23 mei waren namelijk de gijzelingsacties begonnen, die op 11 juni met geweld werden beëindigd. Tijdens het daaropvolgende Kamerdebat op 21 juni had de Tweede Kamer gevraagd om een nota over de achtergronden van de Molukse kwestie. Het onderzoek van De Muralt zou daarvoor dienen. Er was dus sprake van twee concurrerende onderzoeken of rapporten: dat van de commissie en de regeringsnota.

Tieken had wel onderzoek in Indonesië gedaan, maar wist weinig van de Molukse kwestie. Köbben, die de meeste contacten met Tieken had, trok op een bepaald moment het onderzoek naar zich toe. Niet alleen schreef hij het rapport, hij voerde ook de nodige gesprekken met informanten.²⁶ De bevindingen van het rapport kwamen erop neer dat niet gezegd kon worden dat de RMS nog springlevend was, maar óók niet dat er helemaal geen steun meer voor zou zijn.²⁷

Al tijdens de eerste discussie over het rapport, in januari 1978, bleken de Molukse leden van de subcommissie niet tevreden te zijn omdat zij geen zicht hadden op de achterliggende informatie:

'De heer Risamenapatty stelt de vraag of het onderzoek hiermee is afgerond en constateert dat het onderzoeksplan dat de heer Köbben destijds heeft voorgesteld er dan niet erg in verwerkt is. Een ander bezwaar dat hij tegen het rapport heeft: de leden hebben maar een deel van de interviews bijgewoond; al het andere materiaal zien zij door de ogen van de opsteller, die naar voren haalt wat hij van belang acht en dit persoonlijk interpreteert.'²⁸

Köbben was het er niet mee eens dat het om een persoonlijke interpretatie ging:

‘Spreker heeft het materiaal zo eerlijk mogelijk aangewend (waar hij, als resultaat van anderhalf jaar samenwerken in deze Commissie, een soort vereenzelviging bij zichzelf constateerde die hem zeer hardnekkig heeft doen speuren naar pro-RMS-inlichtingen).’²⁹

Köbben overtuigde de Molukse leden niet. Tatipikalawan noemde het rapport een ‘grijselijk optellen van plussen en minnen’. Omdat Mantouw een oriëntatiereis naar Indonesië zou maken, werd de afronding van het rapport uitgesteld in afwachting van zijn bevindingen. De Molukse leden bleven intussen problemen houden met de ondoorzichtigheid van de gebruikte bronnen en de manier van verwerking van de gegevens. Zij herkenden zich te weinig in het rapport en waren van mening dat het te veel citeerde uit een dagboek van een anti-RMS’er.³⁰ De verwerking van enkele nieuwe gesprekken leverde onvoldoende nieuwe perspectieven op, waardoor de kritische Molukse leden op hun standpunt bleven staan. Drie van hen wilden zich beraden omdat zij zich niet met het rapport konden verenigen. Op een suggestie van Köbben om het rapport onder zijn persoonlijke verantwoordelijkheid uit te brengen, zodat de commissie alleen een begeleidingsbrief hoefde te schrijven, gingen zij niet in.

Op de achtergrond van de toenemende spanning rond *De Politieke Stemming* speelde mee dat de Molukse commissieleden ontevreden waren over de regeringsnota inzake het Molukkersbeleid die in maart 1978 zou worden gepresenteerd. De commissie was eind 1977 globaal geïnformeerd over de nota en bereidde een gesprek voor met vicepremier Hans Wiegel (Binnenlandse Zaken/VVD). Een belangrijk bezwaar van de Molukse leden betrof de formalistische benadering van de Molukse idealen, zoals te lezen valt in een latere brief van de commissie aan de vicepremier:

‘Lezing van de Regeringsnota voert de Commissie tot de constatering dat de regering op het punt van de politieke aspiraties van de Zuid-Molukkers te veel formeel juridisch redeneert, met het gevolg dat zij zich, naar het oordeel van de Commissie, te afstandelijk opstelt. Het is een gevoel van solidariteit dat in de nota ontbreekt, en dit wordt als een gemis ervaren, niet alleen door de Zuid-Molukkers.’³¹

Een tweede kritiekpunt betrof de inconsistentie in de historische en de formeel-juridische argumentatie van de regering:

‘Is het gedrag van vroegere Regeringen en Parlementen inderdaad niet zodanig geweest dat (niet alleen) Zuid-Molukkers daaruit konden

opmaken dat de Nederlandse Regering het recht op zelfbeschikking van gebiedsdelen in Indonesië erkende? Terwijl anderzijds de Nederlandse Regering op juridische gronden (RTC en VN-resolutie) in een later stadium niet in staat was en het bovendien feitelijk en politiek niet opportuun achtte deze erkenning van rechten om te zetten in steun ervoor?³²

De commissie had de kritiekpunten van de Molukse leden overgenomen en vroeg de vicepremier of hij begreep dat het Nederlandse beleid bij de Molukkers verwachtingen kon hebben gewekt. Na het gesprek over de regeringsnota op 16 maart schreef Wiegel de commissie dat de Nederlandse regering geen enkele fout had gemaakt en toentertijd alles had gedaan wat in haar macht lag. Dat de Verenigde Staten van Indonesië al in augustus 1950 waren ingestort, betreurde de Nederlandse regering, maar:

De proclamatie van 25 april 1950 achtte zij echter een ongewenste ontwikkeling, want hij doorkruiste de ordelijke liquidatie van het KNIL en versterkte de Indonesische argwaan tegen het KNIL en tegen Nederland. Bovendien, deze daad maakte het de Nederlandse regering vrijwel onmogelijk nog effectief op te komen voor de in vorige jaren steeds door haar verdedigde beleidslijn, dat de bevolking van bepaalde gebieden de gelegenheid moest krijgen tot een volksuitspraak langs democratische weg. Na 25 april 1950 heeft de Nederlandse regering nog gepoogd te redden wat te redden viel van hetgeen haar met betrekking tot het zelfbeschikkingsrecht voor ogen stond.³³

De RMS kreeg dus de schuld van allerlei moeilijkheden die de Nederlandse regering toen ondervond. Dat diezelfde regering, volgens de commissie, wellicht verwachtingen had gewekt, werd ontkend:

‘In dit verband wijst de regering erop dat zij Uw argument dat er historisch gezien een oorzakelijk verband zou bestaan tussen het RMS-streven en het beleid dat Nederland tot eind 1949 voerde niet kan overnemen. Immers, in de jaren 1945-1949 heeft de regering nooit de afscheiding van de Zuid-Molukken voorgestaan. De regering streefde naar het zelfbeschikkingsrecht, inhoudende, dat, zo zij dat wenste, de bevolking van bepaalde gebieden in de Indische archipel de gelegenheid moest krijgen om langs democratische weg over haar toekomstige politieke status te beslissen.’³⁴

Zoals in hoofdstuk 3 beschreven, was het handelen van de Nederlandse regering in het begin van de jaren vijftig complexer dan nu door Wiegel

Persconferentie naar aanleiding van het opstappen van vier Molukse leden uit de Commissie Köbben-Mantouw, 1978. V.l.n.r.: P.J. Tatipikalawan, J.A. Manusama en R. Risamenapatty. (MHM.)

voorgesteld. Zij erkende inderdaad nooit de RMS, maar benadrukte wel bij herhaling het recht op zelfbeschikking. Dat zij daarbij, in strijd met de RTC-akkoorden van december 1949, óók onafhankelijkheid voor de Molukken voor mogelijk hield als de bevolking zich daarvoor in een volksraadpleging zou uitspreken, werd door Wiegel omzeild.

Wiegels brief was voor vier van de Molukse commissieleden de druppel die de emmer deed overlopen. Het respecteren van de politieke idealen waarover minister-president Den Uyl in 1976 nog had gesproken, was naar hun oordeel in deze brief verdwenen. In plaats daarvan waren ‘verwijten’ aan het adres van de RMS gekomen. Tijdens een beraad met Manusama op 19 juni besloten zij zich uit de commissie terug te trekken. Op 24 juni meldde Mantouw de vergadering dat de andere Molukse leden vanwege de houding van de regering terugtraden en benadrukte hij dat de bezwaren niet gelegen waren in de inhoud van het rapport *De Politieke Stemming*, dat kort daarvoor door de voltallige commissie was aangenomen.³⁵ Manusama, die zich verantwoordelijk voelde voor de gang van zaken binnen de commissie, bevestigde in een brief aan Köbben dezelfde reden voor het terugtreden van de leden.³⁶ In verband met hun vertrek vroeg de commissie de minister tot ontbinding over te gaan, maar er wel voor te zorgen dat het historisch onderzoek naar de situatie in 1950-1951 alsnog kon worden afgesloten.

Köbben was niet overtuigd door de motivatie die Manusama en de teruggetreden commissieleden gaven. Volgens hem was het echte motief dat zij het oneens waren met de inhoud van *De Politieke Stemming*. Vlak voordat Köbben, samen met Mantouw, op 29 augustus 1978 met vicepremier Wiegel zou spreken, bezocht hij het ministerie van Binnenlandse Zaken. Hij had er weinig behoefte aan om, in het bijzijn van Mantouw, te vertellen waarom volgens hem de commissie het leven had gelaten. Hij weet dit aan een drietal zaken: Manusama wilde zijn verloren invloed herwinnen, men wilde door het opblazen van de commissie de aandacht van *De Politieke Stemming* afleiden, en men zou het bewijs willen leveren dat gemengde

commissies niet werken.³⁷ Het ministerie deelde deze interpretatie. De kwartiermaker van de nieuwe directie Coördinatie Minderhedenbeleid van Binnenlandse Zaken, H. van Ruller, met wie Köbben sprak, had Wiegel al eerder geadviseerd om creatief gebruik te maken van de presentatie van *De Politieke Stemming* en de pers op het spoor te zetten van 'de werkelijke reden' voor de terugtrekking van de Molukse leden: de inhoud van het rapport.³⁸ Dit zou het beeld oproepen van Molukse leiders die de politieke realiteit van de Molukken, namelijk dat er geen levende RMS meer was, niet onder ogen wilden zien.

Regeringsnota en Inspiraakorgaan Welzijn Molukkers

Zoals gezegd, was het IWM ontstaan na een lange periode van lobbyen en onderhandelen en kreeg het al snel concurrentie van de Commissie-Köbben-Mantouw. De start van laatstgenoemde commissie was efficiënter dan die van het IWM, hoewel geen van beide al over organisatorische ondersteuning kon beschikken. Wellicht dat Köbben, vergeleken met Mual, de voorzitter van het IWM, meer ervaring had met dit soort advieswerk.

Een van de eerste kwesties waar het IWM bij betrokken werd was een conflict tussen het ministerie van CRM en de bewoners van Lunetten in Vught over de voorgenomen sluiting van het woonoord. Mual herinnerde zich de roep om hulp:

'In maart [1976] kregen wij een bericht uit Vught, over het voortbestaan van het woonoord: "Jullie zijn toch het Inspiraakorgaan? Nou, wat doen jullie?" Ik dacht: waar ben ik aan begonnen? Die toon van: jullie moeten voor ons vechten! [...] Daarnaast had ik mijn vaste job als docent aan de Sociale Academie en deed ik dit in mijn vrije tijd, en dan kreeg ik zo'n toon. Maar ik dacht: nou Ritz, nou moet je laten zien wat je waard bent.'³⁹

Het overleg in Vught was de eerste actie van het IWM waarbij het met verschillende overheden te maken kreeg.⁴⁰ Mual was in die tijd bezig met het bemensen van het bureau. Het duurde echter tot na de gijzelingen van 1977 voordat hij twee medewerkers vond: Henk Smeets, die Mual in Vught had leren kennen als adviseur van de Lunetten-Stichting, en Usman Santi, een pas afgestudeerde Molukse jurist. De komst van de Nederlander Smeets naar het IWM was niet onbetwist. Sommige leden hadden liever een Molukker op die post gezien.⁴¹ De benoeming van Santi, snel daarna, haalde veel kou uit de lucht. Santi koos overigens al na één jaar voor een baan als advocaat.⁴²

Het nieuwe bureau kon zich onmiddellijk gaan voorbereiden op de komst van de *Molukkersnota* van de regering. Dit was de nota waar de Tweede Kamer na de gijzelingsacties van 1977 om gevraagd had en waarvoor het archiefonderzoek van De Muralt de basis leverde. De nota was geschreven onder het kabinet-Den Uyl. De definitieve vaststelling kwam voor de politieke verantwoordelijkheid van het nieuwe kabinet-Van Agt/Wiegel, dat eind 1977 aantrad.⁴³

Hoewel het IWM nog niet over de nota beschikte, begon het al wel met de voorbereiding van een reactie. De grote lijnen in de nota waren namelijk voorspelbaar.⁴⁴ Mede dankzij deze voorbereiding kreeg het IWM in korte tijd structuur en ontwikkelde het een eigen werkwijze. Op 25 februari 1978 bracht het zijn eigen nota uit, *Knelpunten tussen de Nederlandse overheid en de Molukse minderheid (Inspraaknota)*, waarvan de lay-out leek op de *Molukkersnota* van de regering.⁴⁵ Daarmee nam het IWM een stevige positie in tegenover de regering.

Na de presentatie van de *Inspraaknota* kantelde het beeld dat de pers van het overheidsbeleid had geschetst. In januari 1978 hadden de kranten over de *Molukkersnota* nog geschreven dat de regering geen verstoppertje meer speelde 'achter vriendelijke en versluiserende teksten van begrip voor de arme en ontheemde Ambonnees'. De RMS was nooit erkend en zou ook niet erkend worden. Wel was er ruimte voor de Molukse identiteit, zij het binnen zekere grenzen:

'Onverbloemd beschrijft en analyseert de nota de gevaren van een kunstmatig opgefokt onafhankelijkheidsstreven en wijst hierbij de Molukker in Nederland op zijn plichten de Nederlandse rechtsorde te respecteren, de dialoog gaande te houden en de andere Molukkers een eigen, vrije keus te laten doen.'⁴⁶

Twee maanden later meldden de media dat het in de *Molukkersnota* geformuleerde beleid de eigen identiteit van Molukkers miskende, of zelfs vernietigde.⁴⁷ De *Inspraaknota* had dus een zeer groot effect op de opinie van de media. Vicepremier Wiegel sprak bij het in ontvangst nemen van de nota zijn waardering uit over de kwaliteit ervan. De regering kon niet meer om de deskundigheid van het IWM heen. Het werkte met commissies waarin externe experts de leden op specifieke terreinen bijstonden. Mual:

'De commissies van het IWM. Ja, toen de commissies in het leven werden geroepen hadden wij Henk Smeets als medewerker en Usman Santi. Onze eerste activiteiten waren onderwijs, cultuur en de paspoortenkwestie met

Aanbieding van de *Inspraaknota* door IWM-voorzitter M.Fr. Mual aan de ministers Ch.A. van der Klaauw, J. de Ruiter, M.H.M.F. Gardeniers-Berendsen en H. Wiegel, 1978. (Privécollectie M.Fr. Mual.)

de minister van Justitie en huisvesting met het ministerie van VROM. We hebben toen opgericht: de Commissie Onderwijs, Commissie Justitie en de Commissie Huisvesting en later kwam daar de Commissie Emancipatie Vrouwen bij. Het hele inspraakorgaan bestond uit achttien mensen en die werden verdeeld over die commissies en daar zaten ook externe deskundigen in.⁴⁸

Direct al moest het IWM zich ook sterk maken voor zijn eigen voortbestaan. Wiegel had in de *Molukkersnota* aangekondigd dat het zou moeten verdwijnen of opgaan in een gemengde commissie voor advies en overleg.⁴⁹ Dit was gelijk aan de formule van de Commissie-Köbben-Mantouw die, zoals eerder beschreven, in december 1976 al door de ministerraad tijdelijk tot het adviesorgaan van de regering inzake Molukkersbeleid was verheven. Mede dankzij lobbywerk in de Tweede Kamer door leden en medewerkers van het IWM nam deze twee moties aan die zich uitspraken voor een volledig Moluks adviesorgaan. In het Kamerdebat over de *Molukkersnota* ging het plan voor een gemengde commissie weliswaar geheel van de baan, maar verschoof ook de belofte om het IWM een wettelijke basis te geven naar de achtergrond.⁵⁰

In 1978 moest het IWM nog een andere slag leveren en wel om de uitbouw van zijn bureau gefinancierd te krijgen. De minister van CRM, Til

Gardeniers-Berendsen (CDA), was niet bereid om het IWM meer financiële armslag te geven, hoewel haar voorganger dit had toegezegd. Ook voor deze kwestie lobbyden de Molukkers bij Kamerleden. Het conflict met Gardeniers werd beslecht in het voordeel van het IWM, waardoor het zijn werkzaamheden kon uitbreiden.

Eén daarvan was het uitbrengen van een maandelijks voorlichtingsblad, *Marinjo*, om het contact met de achterban te verbeteren en deze beter te kunnen informeren over het werk van het IWM. De eerste *Marinjo* verscheen in juli 1978.⁵¹ Dit gratis maandblad nam vaak de teksten van de adviezen van het IWM letterlijk op, zowel in het Nederlands als in het Maleis. Een vertaalcommissie van leden van het IWM zorgde voor de Maleise vertaling van de artikelen. Ook correspondentie met ministeries en Kamerstukken over het Molukkersbeleid stonden er integraal in. 'Journalistieke pagina's' berichtten over allerlei projecten in het land en beleidsthema's die Molukkers bezighielden. Het bevatte ook interviews. *Marinjo* was een effectief middel, niet alleen om de Molukse gemeenschap te informeren, maar ook als potentieel mobilisatiekanaal voor de achterban. In 1979 kwam daar nog het wekelijkse radioprogramma *Suara Maluku* (Molukse Stem) bij, onder de gezamenlijke verantwoordelijkheid van het IWM en de NOS. De eerste uitzending van *Suara Maluku* viel samen met de opening van een nieuw kantoor van het IWM in de Kruisstraat in Utrecht door Gardeniers.

Team Suara Maluku in de NOS-studie met Carolien Tomasoa-Leatemia en Otto Matulessy. (O. Tatipikalawan/MHM/coll. IWM.)

Met het verdwijnen van de plannen voor een gemengde commissie en de veroverde financiële ruimte, waren de bedreigingen voor het voortbestaan van het IWM echter nog niet van de baan. In 1979 kwam Wiegel met een voorontwerp voor een nieuw adviesorgaan. Daarin zou de minister 20 procent van de leden aanwijzen en Molukse organisaties 80 procent. Het hoofd van het bureau zou door de Kroon worden benoemd. Het nieuwe orgaan zou adviezen uitbrengen op alle terreinen. Het IWM adviseerde negatief over dit voorontwerp, dat de naam 'Wet-Wiegel' had gekregen. Het wetsontwerp verdween van tafel toen de inspraak van Molukkers begin jaren tachtig ingekaderd werd in het inspraakbeleid voor alle etnische groepen in Nederland.⁵²

Hoewel het bijna een hoofdtaak van het IWM leek om over zichzelf te adviseren en te lobbyen, bracht het in die eerste jaren ook een groot aantal andere adviezen uit. In 1978, na het verschijnen van de *Inspraaknota*, volgden nog negen adviezen. De onderwerpen varieerden van de huisvesting van Molukkers in Vught tot de financiering van drugshulpverlening, hospiteermogelijkheden voor Molukse studenten aan pedagogische academies en hulpverlening aan Molukse oorlogsslachtoffers. In 1979 werden zelfs achttien adviezen uitgebracht, ook weer op uiteenlopende terreinen, zoals de KNIL-rechten, overdracht van domeinwoningen, volwasseneneducatie, het *adat*-recht in relatie tot het vreemdelingenrecht en adoptie.⁵³

Vóór het uitkomen van de *Molukkersnota* en de totstandkoming van het bureau van het IWM had het orgaan slechts drie adviezen uitgebracht, waarvan één voorlopig. Deze gingen over de 'grondvoorwaarden Molukkersbeleid' en de subsidiëring van het ICCAN, dat welzijnswerk onder Molukkers uitvoerde. Na één jaar van inspraak was de kritiek op deze magere productie dan ook niet mals geweest, ook van Molukse zijde.⁵⁴ Na de *Inspraaknota* trok het IWM het initiatief naar zich toe en zette het ook zelf onderwerpen op de agenda die belangrijk waren voor Molukkers. Het voorbereiden van adviezen in speciale subcommissies bleek zeer effectief. Zo kon niet alleen gebruikgemaakt worden van externe experts, ook kwamen minderheden binnen het IWM beter tot hun recht. In de voorbereiding van het advies over drugshulpverlening konden bijvoorbeeld jongeren meer invloed krijgen. Ook experts uit de islamitische of Zuidoost-Molukse groepen konden hun deskundigheid in de subcommissies beter kwijt dan in de plenaire vergaderingen, waar leden van de *Badan Persatuan* domineerden.

Het IWM dwong met zijn optreden respect af als gesprekspartner van de overheid.⁵⁵ Dat lukte door systematisch samen te werken met lokale instanties: wijkraden, welzijnsstichtingen, onderwijsgroepen, drugshulpverlening en werkgelegenheidsprojecten. De advisering steunde dus direct

op de lokale praktijk. Het kwam dan ook goed uit dat er omstreeks deze tijd een actief en gevarieerd aanbod aan lokale instituties beschikbaar was. Dat was vanaf het begin van de jaren zeventig begonnen met de opkomst van op westerse leest geschoeide welzijnswerk.

Welzijnswerk

De eerste welzijnsinstituten op lokaal niveau waren de stichtingen voor de samenlevingsopbouw. Al voor de opheffing van het CAZ in 1970 vond in de tweede helft van de jaren zestig de overdracht plaats van taken van het Commissariaat aan andere overheidsorganen en particuliere instellingen. Op het terrein van het welzijnswerk nam het ICCAN⁵⁶ een deel van die werkzaamheden over.⁵⁷ Jarenlang had het ICCAN met zeer beperkte financiële middelen al een groot aantal activiteiten ontplooid. Toen uiteindelijk overheidssubsidie loskwam, stond het aantal medewerkers niet in verhouding tot de omvang van het werk. Dat toch veel van de grond kwam, was te danken aan de eerdergenoemde formule die het ICCAN hanteerde: het betrekken van beter toegeruste samenwerkingspartners. Het ICCAN had tot 1968 slechts één functionaris, Mual, die belast was met het uitvoerende werk. Tussen 1969 en 1973 kon het ICCAN vijf nieuwe functionarissen aanstellen. Mual was toen al gestopt.⁵⁸ Vanaf 1972 kwam verandering in de taakstelling van de medewerkers: ze gingen minder uitvoerend en meer ondersteunend werken ten behoeve van lokale en regionale welzijnswerkers. Het ICCAN werd daardoor een tweedelijnsinstelling. Dit paste ook bij de sterkere nadruk die in de jaren zeventig kwam te liggen op vormingswerk, naast het pastoraal en cultureel werk en de voorlichting.⁵⁹

Consulenten van het ICCAN waren daarnaast betrokken bij het opzetten van het opbouwwerk in de stichtingen voor de samenlevingsopbouw die de afdeling Molukkers van het ministerie van CRM vanaf 1970 subsidieerde. Eerder werd al beschreven dat deze afdeling een impuls gaf aan het faciliteren van opbouwwerk in de Molukse wijken. Het doel van dit werk was bij te dragen aan het normaliseren van de relatie tussen Molukkers en Nederlanders. De keuze voor het opbouwwerk als pijler van het welzijnswerk was het resultaat van de oriëntatie van het ministerie van CRM op die discipline. Begin jaren zeventig had Nederland al veertig centra die zich met opbouwwerk onder Molukkers bezighielden.⁶⁰ Mede geïnspireerd door initiatieven vanuit de Molukse gemeenschap, in Middelburg en Hatert, koos de afdeling Molukkers ervoor om in de Molukse wijken categoriaal opbouwwerk te stimuleren.⁶¹ Omdat in de regeling Opbouwwerk van het ministerie stond dat

de minister per geval over de subsidiëring van Molukse welzijnsinstellingen zou besluiten, was veel mogelijk.⁶² In de loop van de jaren zeventig kregen bijna alle Molukse wijken een stichting voor de samenlevingsopbouw. Daarmee kreeg de wijkgemeenschap een nieuwe institutie. De 'stichting', zoals de centra werden aangeduid, werd het sociaal-culturele centrum van de wijk met een eigen bestuur en vaak een fulltime of parttime beroepskracht.

Wat de afdeling Molukkers met de stichtingen beoogde, was verbetering van de relatie met Nederlanders via wat tegenwoordig *empowerment* wordt genoemd, maar toen 'milieuopbouw' heette. Ger Ebbeling, hoofd van de hoofdafdeling Minderheden van CRM:

'Milieuopbouw betekende dat de groep zich zelf goed kon organiseren op basis van *I am black, so I am somebody*, het versterken van het zelfbewustzijn. Dus de milieuopbouw betekent dan een eigen structuur vinden om samen van daaruit te werken aan relatie-opbouw. Als je niemand bent, ben je niemand voor een ander, zo simpel was dat.'⁶³

Daarnaast hoorden belangenbehartiging en voorlichting tot de werkzaamheden van de stichtingen. Baboyo Porsisa, die in het midden van de jaren zeventig aan de sociale academie studeerde, schreef over de doelstellingen van veel stichtingen:

'Uit de doelstellingen van de meeste Zuid-Molukse stichtingen voor samenlevingsopbouw in Nederland blijkt overduidelijk, dat het activiteitenpakket zich vaak beweegt in de (re)creatieve sfeer. Deze (on)bewuste beleidsvoering van de stichtingsbesturen leidt tot vergroting/verbreding van het assimilatie-proces, waardoor een ontwikkelingsproces ontstaat dat de politieke aspiraties van de Zuid-Molukkers doet afnemen.'⁶⁴

Hij was van mening dat de doelstellingen anders moesten worden geformuleerd, meer in een politieke richting:

'De Zuid-Molukkers in het algemeen en de wijkbewoners in het bijzonder in staat te stellen om hun politieke aspiraties gestalte te geven. Mede gelet op de terugkeer naar de vrije Zuid-Molukse staat.'⁶⁵

De praktijk kwam in nogal wat stichtingen overeen met de wensen van Porsisa. Velen hielden zich volgens de officiële stukken aan de richtlijnen van het 'rode boekje', zoals de subsidieregels van het ministerie werden genoemd, maar er vonden ook politiek gerichte activiteiten plaats. De

stichtingen vormden een van de plaatsen waar de jongeren zich in de jaren zeventig schoolden en van waaruit zij hun activiteiten ondernamen. Het gevolg was dat in het begin van die jaren de stichtingen meer dienden voor activiteiten die de afstand tot de Nederlandse omgeving vergrootten, dan dat ze bijdroegen aan de beoogde 'normalisering' van de relatie.⁶⁶

De komst van de stichtingen had nog een effect op de lokale wijkgemeenschappen. Het ontstaan van een nieuwe institutie naast de kerk en de wijkraad betekende ook het ontstaan van een nieuwe machtsbron. De stichtingen kregen immers geld van het ministerie en er waren banen en bestuursposten te verdelen. Met enige regelmaat ontstonden problemen omdat er geld was verdwenen of omdat niet op een juiste manier verslag gedaan werd. Ook werden de stichtingen in verschillende wijken inzet van een strijd tussen de 'gevestigde orde' (wijkraad, ouderen) en vooral jonge wijkbewoners, die iets anders wilden. Een Molukker uit Assen herinnerde zich controverses rond de stichting *Kapitan Pattimura*:

'De stichting Pattimura was vaak onderwerp van strijd. Niet iedereen zag het zitten. Velen waren tegen Pattimura, omdat het een tegenhanger was van de opvattingen van de gevestigde orde.'⁶⁷

In de loop van de jaren zeventig werden de eisen aangescherpt voor de opbouwwerkers bij de stichtingen. Zij moesten gediplomeerd zijn. Het gevolg was dat veel jongeren ervoor kozen om een parttime opleiding aan de sociale academie te gaan volgen. Met de komst van deze geschoolde kaders werd de stichting als westers instituut binnen de Molukse wijken compleet. Tegen het einde van de jaren zeventig gingen de geschoolde welzijnswerkers zich ook bezighouden met andere activiteiten, zoals werkgelegenheids- en drugshulpverleningsprojecten. Het drugsgebruik en de werkloosheid waren in de loop der jaren uitgegroeid tot ernstige sociale problemen binnen de Molukse gemeenschap. In 1977-1978 richtten de Molukse kerken op landelijk niveau, met ondersteuning van het ICCAN, een Molukse organisatie op voor drugshulpverlening, *Tjandu*. Dit was de tweede landelijke Molukse welzijnsinstelling. Eerder, in 1973, was ook vanuit de Molukse kerken, de stichting *Muhabbat* opgezet voor het diaconaal maatschappelijk werk.⁶⁸

Zo ontstond in de loop van de jaren zeventig een door de overheid gesubsidieerd lokaal en landelijk netwerk van Molukse welzijnsinstellingen dat geheel in Molukse handen was. Daarnaast bestond het ICCAN met zijn Molukse consulenten, maar met een gemengd bestuur en een Nederlandse directeur. Vanwege die verhoudingen kreeg het zware kritiek. Begonnen als een initiatief van christelijk geïnspireerde Nederlanders, groeide het uit

tot een organisatie die stimuleerde dat Molukkers steeds meer zelf gingen doen. Daardoor werd deze instelling het slachtoffer van haar eigen succes. Ten Have laat zien hoe het ICCAN in de laatste fase van zijn gesubsidieerde bestaan coöperatief wilde meewerken aan het creëren van een Molukse opvolger. De overheid bleek daarop niet te willen wachten: de organisatie verloor haar subsidie terwijl een Molukse opvolger nog ontbrak.⁶⁹ Vanaf het midden van de jaren zeventig mochten vacatures bij het ICCAN al niet meer worden vervuld. Molukse belangenorganisaties zoals de BP kwamen niet in het geweer tegen het verdwijnen van het ICCAN, omdat ze destijds nog de verwachting hadden het werk te kunnen overnemen. Dat is er echter niet van gekomen. Het Landelijk Kontakt Molukse Stichtingen (LKOMS/*Gabungan Jajasan Jajasan Maluku* of kortweg: *Gabungan*) nam de ondersteunende taken ten behoeve van de stichtingen over. Het was al opgericht in 1977, maar kreeg pas in 1981 subsidie. Tussen de afbouw van de gesubsidieerde werkzaamheden van het ICCAN en de start van de werkzaamheden van *Gabungan* viel dus een gat van ongeveer twee jaar. Daardoor ging veel expertise verloren.

Tamaela

In november 1978 overleed Tamaela in zijn hoofdkwartier in Benin. Op dat moment waren daar toevallig circa vijftig van zijn aanhangers aanwezig om op te treden op de onafhankelijkheidsdag, 30 november.⁷⁰ Na enkele dagen werd zijn stoffelijk overschot naar Nederland vervoerd, waar men op Schiphol afscheid van hem kon nemen. Tamaela lag in een kist met de RMS-vlag erop. Vervolgens werd hij voor de kerkdienst naar Vaassen vervoerd, waarna de begrafenisstoet onder politiebegeleiding naar Zeist vertrok, waar de begrafenis zou plaatsvinden.⁷¹

Direct na Tamaela's overlijden nam Pelpina Sahureka, zijn minister van Buitenlandse Zaken, de leiding van de beweging over. Dit tot grote ergernis van een deel van de Tamaela-aanhang.⁷² Dit leidde tot een splitsing van de beweging in 1979. Sahureka zette de lijn van Tamaela voort met een nieuwe organisatie, het *Front Siwa Lima*.⁷³ Omdat Sahureka de rechterhand was geweest van Tamaela en samen met hem het lobbywerk had gedaan, kon het Front gebruik blijven maken van de bestaande contacten. Dat gold niet voor de tweede organisatie, waaraan onder anderen Tamaela's minister van Defensie Manuputy en Margaretha Hatu-Syauta deelnamen: de *Homeland Mission 1950* (*Missie Tanah Air*). Hatu-Syauta werd het gezicht van deze nieuwe beweging. De *Homeland Mission 1950* zocht aansluiting

bij bewegingen van inheemse volkeren en richtte zich onder meer op VN-mensenrechtenorganisaties om de Molukse kwestie aan de orde te stellen.⁷⁴ In de daaropvolgende jaren zou de Tamaela-beweging verder versplinteren.⁷⁵ Toch zorgde de *Homeland Mission* door deelname aan bewegingen van 'inheemse volkeren' ervoor dat, zoals verderop zal blijken, nieuwe samenwerking tot stand kwam en werd uitgebreid.

Balans

In dit hoofdstuk is uitvoerig stilgestaan bij enkele ontwikkelingen in de tweede helft van de jaren zeventig die niet alleen grote invloed hadden op de situatie binnen de Molukse gemeenschap zelf, maar ook op de verhouding met de Nederlandse omgeving. De belangrijkste wijziging was dat de geweldsoptie in Nederland, ondanks de onverwachte gijzelingsactie in 1978, had afgedaan. Een tweede belangrijke verandering was het ontstaan van een openbare discussie over het RMS-ideaal, zowel vanuit groepen die dit ideaal wilden herformuleren, als vanuit het RMS-kader dat een oriëntatiereis ondernam. Dit creëerde ruimte voor andere visies. In termen van identiteit betekende dit dat het RMS-ideaal als dominante factor voor de Molukse identiteit aan kracht en betekenis inboette. Ook de nieuwe contacten met de Molukken droegen daaraan bij.

Daarenboven waren de verhoudingen met de Nederlandse overheid drastisch gewijzigd. Met de verdwijning van de Commissie-Köbben-Mantouw en het krachtige optreden van het goed georganiseerde IWM had de overheid een volwassen Molukse gesprekspartner gekregen. Dat bood Molukkers een directe toegang tot de politieke arena. Een laatste, en zeker niet minder belangrijke, ontwikkeling was de opkomst van professioneel Moluks categoriaal welzijnswerk in de wijken. Dit bond niet alleen de strijd aan met de oude orde, maar het effende ook de weg voor een nieuwe oriëntatie op de sociaaleconomische problematiek waarmee de Molukse gemeenschap te maken had.

11. Op zoek naar een eigen plek, 1980-1986

‘Ik speelde begin jaren tachtig een soloact. Ik stond midden tussen mijn percussie-instrumenten en switchte al spelend van instrument naar instrument. Het geluid van mijn handbekken liet ik aanzwellen van heel zacht naar oorverdovend, waarop ik het bekken op de grond liet kletteren. Als het publiek van het gevallen bekken opkeek, verschool ik mijn gezicht achter een wayangmasker en begon te praten als wijk-Molukker: *Hé bagaimana, semangat di sini!* (hé hoe gaat het, te gek hier!). Keek ik naar rechts zonder het masker, dan sprak ik als een Amsterdamse Molukker: *Gezellig jonge, dat jij der ook ben*. Het gesprek tussen de wijk- en de Amsterdamse Molukker werd een ruzie: *Sing bisa omong Melaju?* (Kun je geen Maleis?) *Wat maakt het nou uit of je paprika eet of sambal, ik ben gewoon een Molukker. Is zo’n Rayban-zonnebril Moluks?* En mondde uit in een gevecht, waarbij ik heftig tegen stoelen achter de coulissen aanschopte. Als ik dan bezweet weer naar voren kwam, was het muisstil in de zaal. Het was de stilte van herkenning. Als een van mijn personages stelde ik voor om samen een lied te zingen, want dat doen Molukkers allemaal. Ik begon dan het Molukse volkslied ‘Hena Masa Waja’ te zingen en dan hoorde ik de zaal zachtjes meeneuriën. (Zeth Mustamu)¹

Eind jaren zeventig gingen Molukkers zich meer en meer richten op hun positie in de Nederlandse samenleving: de bakens werden verzet. Bartels, die in de jaren tachtig onderzoek deed onder Molukkers, sprak van het zoeken naar een nieuwe identiteit. Volgens hem lag het initiatief bij een

‘betrekkelijk kleine, voornamelijk uit intellectuelen en kunstenaars bestaande groep die buiten de Molukse wijken woonde, voor het merendeel in Amsterdam, maar ook in andere grote steden’.²

Amsterdam was inderdaad een zenuwcentrum van Molukse cultuur en manifestaties. Een soort laboratorium waarin dingen werden uitgetest en waar Molukkers uit andere delen van het land naar kwamen kijken. ‘Amsterdam’, althans de Molukse activiteiten daar, kreeg als het ware de functie van het dorpsplein, de *Alun-alun*. Een deel van de bij deze nieuwe ontwikkelingen betrokken Molukkers kwam uit gemengde huwelijken, uit de groep Marine-Molukkers, of was afkomstig uit groepen die op een andere wijze naar Nederland waren gekomen en niet in de kampen hadden gewoond. Zij waren opgegroeid tussen de Nederlanders, of bijvoorbeeld in

Tjo Hahury (l.) en Henky Alfons zingen de Internationale op de Vrije Universiteit, Amsterdam, april 1980. (Privécollectie F. Steijlen.)

Amsterdam-West tussen de Indische Nederlanders. Er waren ook personen bij die de 'standaard Molukse geschiedenis' hadden meegemaakt, maar om uiteenlopende redenen de Molukse wijk hadden verlaten en naar de stad waren getrokken. Onder hen bevonden zich mensen die voor werk of onderwijs die stap hadden gezet, maar ook Molukkers die de wijk waren 'ontvlucht' omdat zij daar beperkingen ondervonden vanwege hun homoseksualiteit, kunstzinnige of onconventionele oriëntatie, of drugsverslaving.³

Het aantal in Amsterdam wonende Molukkers bestond aan het einde van de jaren zestig uit vijftig tot zestig gezinnen, ongeveer de omvang van een middelgrote Molukse wijk. Aan het einde van de jaren tachtig was deze groep naar schatting uitgegroeid tot ongeveer drieduizend personen, van wie een groot deel jong en alleenstaand.⁴ Amsterdam had daarmee een van de grootste Molukse groepen van het land. De totale Molukse gemeenschap in Nederland bestond toen uit circa 35.000 personen, dus ongeveer 8,5 procent van de Molukkers woonde in Amsterdam.⁵ Toch was het niet de omvang van de groep die Amsterdamse Molukkers deed opvallen; de stad was immers groot genoeg om elkaar te ontlopen. Het waren hun onderlinge verschillen die een interessant proces op gang brachten en voor een bijzondere chemie zorgden. Nergens werd de vraag 'wat is een Molukker?' zo scherp

gesteld en bediscussieerd als in Amsterdam. Dat was een gevolg van de confrontatie van verschillende achtergronden en de noodzaak tegenover anderen te bewijzen dat men ook Molukker was. Dat gold in het bijzonder voor die Amsterdamse Molukkers, die in tegenstelling tot de naar de stad gemigreerde wijk-Molukkers niet waren opgevoed met de *adat* of met het standaardverhaal van de Molukse KNIL-geschiedenis.

Begin jaren tachtig voerden ze discussies over de criteria die iemand tot een 'echte' Molukker maakten. Bartels noemde er vijf: huidskleur, beheersing van het Moluks Maleis zoals dat in Nederland werd gesproken, een Molukse achternaam, enige kennis van de Molukse *adat* en afkomstig zijn uit een Molukse wijk of woonoord.⁶ In Amsterdam waren deze discussies heftiger dan elders, alleen al omdat een deel van de Amsterdamse Molukkers niet kon voldoen aan de gestelde criteria: zij wisten weinig van de *adat* en kenden geen Maleis. Molukkers uit het hele land herkenden de discussies tussen de wijk- en de Amsterdamse Molukkers. Veel jonge wijkbewoners wisten weliswaar ook weinig van de *adat*, maar tegenover de niet-Maleissprekenden voelden zij zich weer de meerdere. Zeth Mustamu, die een aantal keren de soloact van het begin van dit hoofdstuk opvoerde, hoorde van jongens uit Assen hoe herkenbaar die was en hoezeer die hun een spiegel voorhield. Ook vertelde een Molukse tante hem dat de jongeren in de zaal hun Rayban-bril afzetten na de act.⁷

De jongeren uit de wijken ervoeren in Amsterdam dat zij, als Molukkers, niet automatisch een bijzondere positie hadden. Dat was confronterend. In hun oorspronkelijke woonplaats was de lokale overheid zich bewust van hun aanwezigheid en hield zij rekening met hen. Zo niet in Amsterdam. Daar vormden de Molukkers slechts een van de kleinere etnische groepen.⁸

Nieuwe cultuur

Bartels situeerde het zoeken naar een nieuwe identiteit in Amsterdam. Aan die zoektocht namen Molukse jongeren uit het hele land intensief deel. In belangrijke mate kreeg die queeste de vorm van nieuwe, vaak expressieve cultuuruitingen. Muziek was een van de terreinen waarop veel gebeurde in de jongerencircuits. Van oudsher bestonden er al veel bandjes in de Molukse woonconcentraties en af en toe wisten Molukse muzikanten door te dringen tot de 'bredere' muziekwereld. De bekendste voorbeelden daarvan zijn de percussionist Nippy Noya en de zangeres Julya Lo'ko, die in de jaren tachtig bij een groter publiek bekend werden. De bekendste popgroep die in het midden van de jaren zeventig doorbrak,

Suara Maluku Band voor opname in nos-studio. Met v.l.n.r.: Julya L'oko, Ais Lawalata, Daniel Sahuleka, Nippy Noya en Zeth Mustamu. (O. Tatipikalawan/MHM.)

was Massada met Johnny en Eppy Manuhutu, Chris Latul, Usje Sabander en Zeth Mustamu. Nippy Noya speelde ook in de eerste bezetting van de band.

Massada werd in 1973 opgericht en speelde in het begin, zoals veel Molukse bands, voornamelijk covers. Tegen het midden van de jaren zeventig stond Massada vooral bekend om zijn percussion- of Latin-rock met Zuid-Amerikaanse ritmes als basis. In een later stadium bracht de band ook bewerkingen van Molukse liederen en eigen composities uit. In de tweede helft van de jaren zeventig speelde Massada overal in Nederland, niet alleen op Molukse, maar juist ook op Nederlandse podia. In 1979 kreeg de band zelfs de Zilveren Harp. Tussen 1978 en 1981 bracht de groep vijf elpees uit en in 1981 scoorde Massada een nummer 1-hit met het lied *Sajang é*. Daarna werd het stiller rond de band en in 1987 viel hij uit elkaar.⁹ Massada had de Molukse muziek op de Nederlandse muziekkaart gezet. In zijn kielzog raakte ook de funkband Cheyenne, met Eddy¹⁰ en Julia Lekranty, bekend. Cheyenne werd in 1977 opgericht en in 1982 ontbonden, waarna Julia haar solocarrière begon als Julia Lo'ko.

Een van de plaatsen waar Massada optrad was Paradiso in Amsterdam tijdens de zogenaamde *Moluccan Moods*-avonden. *Moluccan Moods* startte in 1982 als een concertserie met Molukse groepen. Elke maand werden één of meer Molukse bands, die uit het hele land kwamen, aan het publiek

gepresenteerd. Mutsaers schreef in het gedenkboek over vijftientig jaar Paradiso:

‘Moluccan Moods zal de geschiedenis ingaan als een van de meest opwindende concertseries in de jaren tachtig. Een van de initiatiefnemers is Eddy Tutuarima, die in Paradiso de broodjeswinkel drijft en als Ed Kadet bekendstaat. Samen met Zeth Mustamu van Massada en Eddy Lekranty van Cheyenne organiseert hij de avonden.’¹¹

Moluccan Moods was dus het geesteskind van actieve Molukse muzikanten. Jarenlang bleef het onderdeel van de Paradiso-programmering. Het doel van de concertserie was niet alleen de Molukse muziek bij een breder publiek bekend te maken, maar de organisatoren wilden Molukse muzikanten ook stimuleren. Eind 1982 werd in dat kader, met steun van de Stichting Popmuziek Nederland, een speciale elpee uitgebracht waarop de tien beste Molukse bands stonden die dat jaar bij *Moluccan Moods* hadden opgetreden. Deze elpee bood een mooie doorsnede van wat de Molukse muzikscene op dat moment te bieden had. Van experimentele muziek door de groep *Perlawanan* tot ska met maatschappijkritische teksten door *H-Gang* en de wat traditioneler klinkende muziek van *Umatilla*. In 1983 verscheen een tweede elpee. De *Moluccan Moods*-programmering hield in 1984 – voorlopig – op, omdat de organisatoren zich wilden bezinnen op hun werkwijze en om enkele andere projecten te starten. Daarbij dachten ze aan een documentatiecentrum voor Molukse muziek (Barak-G genoemd) en het opzetten van een nieuwe Molukse band: het *Moluccan Moods Orchestra*. Na een jaar werden de *Moluccan Moods*-avonden hervat, zij het dat het nieuwe programma meer ruimte bood voor gesprekken onder leiding van de Molukse journalist Rocky Tuhuteru en voor cultuuruitingen als modeshows. *Moluccan Moods* bleef daarna nog enkele jaren bestaan.¹²

Het interessante aan de avonden was dat zij de dorpspleinfunctie vervulden die ‘Amsterdam’ voor Molukkers in Nederland had. Vanuit het hele land kwamen Molukse jongeren naar *Moluccan Moods*, soms zelfs met bussen tegelijk. Al na de eerste avonden kon het rekenen op zeshonderd tot zevenhonderdvijftig bezoekers. *Moluccan Moods* gold als het hoofdpodium van het Molukse circuit. Een van de verklaringen voor deze populariteit lag in de samenwerking tussen de concertserie en het, in Amsterdam gevestigde maar landelijk verspreide, Molukse maandblad *Tjengkeh* (kruidnagel). Elke *Moluccan Moods*-avond werd in *Tjengkeh* aangekondigd en besproken. De programmering en de sfeer van

de groepenpresentatie in Paradiso waren daardoor bij Molukse jongeren bekend. Tussen de organisatoren van de groepenpresentatie en de makers van *Tjengkeh* bestonden allerlei dwarsverbanden. Zo organiseerde de redactie enkele malen een benefietfeest voor *Tjengkeh* in Paradiso, waarbij zij werd geholpen door de organisatoren van *Moluccan Moods*.¹³ Ook in latere jaren gebruikten Molukkers Paradiso vaak om manifestaties of feesten te organiseren.

Het eerste nummer van *Tjengkeh* – opgericht in 1977 door Molukse jongeren, onder wie enkele vrouwen uit Amsterdam en Utrecht – kwam uit in 1978.¹⁴ De oprichters wilden hiermee tegenwicht bieden aan de berichtgeving in de Nederlandse media en aan de Molukse media, die in hun ogen te politiek of te religieus georiënteerd waren. *Tjengkeh* zou negen jaar blijven bestaan. Dankzij de brede en professionele opzet kreeg het in korte tijd een groot aantal abonnees. Bovendien werd het via een uitgebreid netwerk van colporteurs verspreid in de Molukse wijken, waardoor het de hele gemeenschap bereikte.

De redactie van *Tjengkeh* stond kritisch tegenover de ‘oude’ beelden die Molukkers over zichzelf hadden. Bovendien wilden ze zich, na de kapingen, op een positieve manier bewijzen als Molukkers.¹⁵ De behandelde thema’s rekenden af met de oude zienswijzen. Ook bevatte het blad berichtgeving over Molukse politiek en politieke organisaties, maar daarbij trachtte het een onafhankelijke positie te kiezen. De algemene teneur was gericht op andere zaken.

Een greep uit de onderwerpen uit de eerste twee jaren laat de reikwijdte van *Tjengkeh* zien. In het kader van aandacht voor beroepskeuzen kwamen een Molukse verpleger en een Molukse politieagent aan het woord. Met name dat laatste was bijzonder, omdat politiemensen niet golden als de grootste vrienden van Molukkers. Ruime aandacht was er natuurlijk voor Molukse muzikanten. Niet alleen landelijk bekende namen kwamen aan bod, maar ook lokale bandjes kregen aandacht. *Tjengkeh* besprak daarnaast andere kunstvormen: bijvoorbeeld de mode van een startend Moluks Modebureau in Amsterdam, evenals exposities van Molukse beeldend kunstenaars. Sport was een ander regelmatig terugkerend thema. Niet alleen met Ajax-ster en international Simon Tahamata, maar ook met plaatselijke voetbalteams en reportages over andere sporten. Zwaarder waren de artikelen met stukjes geschiedenis: bijvoorbeeld over Raymond Westerling of de Leasagroep in Schattenberg. Ook luchtigere historische onderwerpen kwamen aan bod, bijvoorbeeld over de *auto bumbu*, die vroeger in de woonoorden kruiden en groenten kwam venten. *Tjengkeh* bracht niet alleen leuke stukken, maar schonk ook aandacht aan de slechte sociaaleconomische situatie van

Molukkers in bijdragen over drugsgebruik en werkloosheid. Er verschenen artikelen over vaatziekten en over een verwacht bejaardenprobleem binnen de Molukse gemeenschap. Ook schreef het blad over onderwerpen die eigenlijk taboe waren. Zo besteedde het al in de eerste jaren aandacht aan gemengde huwelijken ('Het is dat ik wit ben, anders...') en aan gescheiden vrouwen ('Een gescheiden vrouw is niet slecht'). *Tjengkeh* wilde het beeld dat na de kapingen was ontstaan nuanceren door er andere tegenover te plaatsen. Ook streefde het naar een openbreken van discussies binnen de Molukse gemeenschap. In beide opzichten voldeed het blad aan zijn uitgangspunten. De punten die *Tjengkeh* op de agenda zette waren duidelijk anders dan die tot het midden van de jaren zeventig in Molukse media gebruikelijk waren. De oriëntatie was ook gewijzigd: het ging grotendeels om het leven in Nederland.

Het maandblad *Marinjo* dat sinds 1979 door het Inspiraakorgaan werd uitgegeven, besteedde vanaf 1980 ook aandacht aan taboeonderwerpen, geïnspireerd door een beleidsnota van stichting Muhabbat. Onderwerpen die aan de orde kwamen waren bijvoorbeeld homoseksualiteit, drugsverslaving en overgangsproblemen bij vrouwen.¹⁶

Het culturele leven onder Molukkers bloeide in het begin van de jaren tachtig. In 1981 richtte Yvonne Pelasula de Molukse theatergroep *Tifa* (trommel) op, die zo'n tien jaar actief zou blijven. In 1983 vormden Nel Lekatompossy en Anis de Jong, beiden aangesloten bij *Tifa*, een eigen theatergroep: Delta. Bij Delta stond niet alleen gewoon toneel op het programma, maar ook speciale kindervoorstellingen en vertellingen. Inspiratiebron voor de medewerkers van Delta waren Molukse verhalen en de Molukse geschiedenis. In de jaren negentig voerde Delta een project uit samen met een Jakartaans straattheater en in 1997 kreeg Lekatompossy de *Zami Award*, een jaarlijkse prijs bedoeld voor zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwen die een voorbeeldrol vervullen in de multiculturele Nederlandse samenleving.¹⁷

Delta was toen uitgegroeid tot een theatergezelschap dat het 'minderhedencircuit' ontsteeg. Onder OC&W-staatssecretaris Aad Nuis (D66) kreeg het een meerjarige subsidie, die daarna werd verlengd door zijn opvolgers, Rick van der Ploeg (PvdA) en Medy van der Laan (D66). In 2008 kwam er een einde aan de rijkssubsidie en werd Delta opgeheven. Daarna werden de werkzaamheden voortgezet onder de naam *Delta Dua*.¹⁸ Nel Lekatompossy en Anis de Jong kregen als Theatergroep Delta in 2007 nog een prijs, de Cosmic Award, uit handen van Ronald Plasterk, de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. De Award is een tweejaarlijks terugkerende prijs voor een kunstenaar van niet-Nederlandse afkomst die zich binnen de Nederlandse samenleving uitzonderlijk heeft geprofileerd.

Begin jaren tachtig was er korte tijd nog een derde theatergroep actief: *Dengan Harapan* (Met hoop). Deze groep was onderdeel van het Molukse muziektheatercollectief uit Zeeland.¹⁹ Verder bestond zij uit de eerdergenoemde band *H-Gang* en het koor *Merantau* (Ballingschap). Het collectief kwam voort uit een linksgeoriënteerde groep Molukkers in Zeeland. Het zong maatschappijkritische liederen en speelde kritische toneelstukken. *Merantau* nam in die tijd ook deel aan een internationaal korenproject onder leiding van een Zuid-Afrikaanse dirigent. Koren uit de hele wereld zongen op korendagen Zuid-Afrikaanse liederen. De deelname van *Merantau* aan dit project was interessant, omdat het betekende dat Molukkers in Nederland meededen aan de mondiale solidariteitsbeweging tegen apartheid. In de jaren zeventig hadden Molukkers zich nog als een bevrijdingsbeweging geïdentificeerd met andere bevrijdingsbewegingen. Nu ging het om deelname aan een solidariteitsbeweging.

Behalve de genoemde uitingen op het gebied van toneel, muziek en theater traden begin jaren tachtig ook Molukse beeldend kunstenaars meer naar buiten. Een aantal van hen manifesteerde zich met kunstuitingen die sterk geïnspireerd waren door hun cultuur of geschiedenis. Dat waren onder anderen de beeldhouwer Sias Fanoembi, beeldhouwster (en later zangeres) Monica Akihary, beeldend kunstenaar Andjela Hitipeuw, schilder Lucas Silawanebessy, keramist Paul Saimima en vormgever Paul Tauran. In zijn boek *Ambon is op Schiphol* besteedde Bartels speciale aandacht aan Willy Nanlohy. Hij was een van de eersten die de van oorsprong collectieve krijgstdans *Cakalele* individueel uitvoerde.²⁰

In 1987 kreeg Nanlohy de kans om in de kelders van het Westfries Museum in Hoorn te exposeren tijdens een tentoonstelling over Jan Pieterszoon Coen, die uit Hoorn afkomstig was. Toen hij tijdens het opbouwen van zijn expositie de tentoonstelling zag, vond hij het een verheerlijking van de persoon Coen, terwijl die in 1621 verantwoordelijk was voor het uitmoorden van de bevolking op het Molukse eiland Banda. Hij besloot daartegen te protesteren. Nanlohy richtte zijn expositie in, maar bedekte zijn sculpturen met zwarte doeken. Tijdens de openingsfestiviteiten in een kerkje in Hoorn bood hij, gekleed in traditioneel Moluks krijgstenue (*cakalele*), een zwartboek aan eregast Prins Claus aan. Op het moment van de aanbieding verspreidden Molukkers en enkele Nederlandse sympathisanten, van wie een deel met vervalste kaarten was binnengekomen, pamfletten over het hoe en waarom van zijn actie. Een in NRC *Handelsblad* gepubliceerde foto van Nanlohy in krijgstenue met Prins Claus vond zijn weg naar een geschiedenisboekje.²¹

In het midden van de jaren tachtig verscheen ook de debuutroman *Onder de sneeuw een Indisch graf* van Frans Lopulalan. Dit was de eerste roman van

Literair café in Groningen, jaren '80. V.l.n.r.: Frans Lopulalan, Abe Sahetapy, Otjep Rahantoknam, Julia da Lima, Henk Scholte, M.M. Matajane. (O. Tatipikalawan/MHM.)

de hand van een Molukse schrijver, die breed in de Nederlandse samenleving werd gelezen. Op verschillende plaatsen werden door Molukkers ook literaire avonden georganiseerd.

Multiculturele samenleving

Uit de zojuist geschetste culturele expressies van Molukse jongeren spreekt een hernieuwde oriëntatie op de eigen cultuur. Wat deze jongeren deden, was niet het reproduceren van statische cultuuruitingen van de Molukken of 'vijf dansjes en drie slagtrommeldingetjes', zoals een ambtenaar van het ministerie van CRM de Molukse cultuur eens had omschreven.²² Wat zij in werkelijkheid presteerden was het ontwikkelen van nieuwe vormen met behulp van elementen uit het culturele verleden van Molukkers, zodat zij daar een nieuwe waarde aan toevoegden. De jongeren hadden ook de wens om dit naar buiten te brengen. *Moluccan Moods* was er bijvoorbeeld mede op gericht Molukse talenten aan de omringende samenleving te tonen. Molukkers wilden laten zien dat ook zij in de multicultureler wordende samenleving aanwezig waren. In het najaar van 1983 organiseerde de projectgroep *Panggayo* (Roeien) tegelijkertijd in Paradiso en de Melkweg een festival. Onder de naam *Mangchurebe* (Het gedrang aan de finish) bood het

een scala aan Molukse kunst en cultuur en was het mede erop gericht de contacten tussen de Molukkers uit Amsterdam en omgeving en andere etnische minderheidsgroeperingen te bevorderen.²³

Molukkers, zowel in Amsterdam als in andere plaatsen, zochten contact met niet-Molukkers op thema's die zij gezamenlijk van belang vonden. Zo waren ze actief in antiracismegroepen. In augustus 1983 waren Molukkers betrokken bij herdenkingen van de moord op Kerwin Duynmeyer en bij de voorbereiding van de Princenhof-conferentie tegen discriminatie en racisme op 26 en 27 januari 1984.²⁴ De Molukse zanger Daniel Sahuleka trad op 29 oktober 1983 op tijdens de massale demonstratie tegen kruisraketten in Den Haag. Midden jaren tachtig werd een antiracistische fietstocht vanuit Twente naar Amsterdam georganiseerd. Onder de organisatoren (en fietsers) bevonden zich ook Molukkers. Weer andere Molukkers namen deel aan 1 mei- of antifascismecomités.²⁵ Een Molukker nam zelfs deel aan de actiegroep RaRa, die aanslagen pleegde op Shell-pompstations en Makro-vestigingen in verband met de investeringen van die bedrijven in Zuid-Afrika.²⁶ Overigens waren Molukkers niet alleen te vinden in de hoek van de antifascisten en de antidiscriminatiebeweging. In de tweede helft van de jaren tachtig stond de Molukker C. Poetiray uit Den Haag op de landelijke kandidatenlijst voor de Centrum Democraten. Voor dezelfde partij kwam begin jaren negentig de Zuidoost-Molukse M. Sakbal in de gemeenteraad van Den Bosch.²⁷ De jaren tachtig zijn ook de jaren waarin belangenorganisaties van etnische groepen op zoek gingen naar onderlinge samenwerking. In diverse plaatsen participeerden Molukkers in adviescommissies voor de gemeenteraden of colleges van B&W. Op landelijk niveau gebeurde dat vanuit het IWM. Dat participeerde in een overleg van landelijke zelforganisaties en welzijnskoepels van minderheidsgroepen om te praten over de gezamenlijke belangen en strategieën ter verbetering van de positie van minderheden.²⁸ Deze overleggen op directeursniveau kregen uitvloeisels naar uiteenlopende werkterreinen. Zo werd in 1986 de Stichting Omroep Allochtonen (STOA) opgericht om de positie van allochtonen in de media te versterken.²⁹ In dezelfde periode ontstond het Anti-Discriminatie Overleg (ADO). Ook trokken de minderhedenorganisaties bij de Kamerfracties gezamenlijk op. Het Molukse IWM vervulde daarbij een voorhoederol.

Nieuwe Molukse vrouwengroepen

Een belangrijke ontwikkeling binnen de Molukse gemeenschap in het begin van de jaren tachtig was het ontstaan van nieuwe vrouwengroepen, die

zich richtten op de eigen positie binnen de gemeenschap en in Nederland. De rolverdeling tussen mannen en vrouwen in Molukse gezinnen was nog altijd erg traditioneel. Men zag de man als het hoofd van het gezin en meisjes werden al van jongs af aan ingeschakeld in het huishoudelijk werk terwijl jongens meer vrijheid kregen.³⁰ Ook institutioneel kwam de traditionele taakverdeling tot uitdrukking. De belangrijkste vrouwenorganisatie was de in 1952 opgerichte christelijke FIKIM, later PIKIM genoemd. De FIKIM was verbonden met de kerk. De taken van de FIKIM-vrouwen waren vooral ondersteunend. Zij organiseerden gebedsdiensten en verzorgden vaak de maaltijden ter gelegenheid van congressen van de belangenorganisaties of de kerkssynode. Bijeenkomsten van de FIKIM werden ook gebruikt om scherpe tegenstellingen tussen personen of fracties binnen de kerk, en soms erbuiten, te helpen overwinnen.³¹ In de loop der jaren was het automatisme waarmee vrouwen voldeden aan allerlei verzorgende verplichtingen binnen familie- en dorpsverbanden onder druk komen te staan. Mede als gevolg van een op gang gekomen individualiseringsproces begonnen meisjes zich af te vragen of zij hun vrije dagen wel wilden opofferen om te voldoen aan zorgtaken. Als iemand overleed en er gekookt moest worden, dan moesten ze daarvoor, als ze werk hadden, vakantiedagen opnemen. De sociale druk die vrouwen voelden om toch te blijven voldoen aan dergelijke verplichtingen was echter groot. Men zag in het verzaken van communale plichten een teken van verwestering en verlies van eigen identiteit.

Aan het einde van de jaren zeventig begonnen de discussies onder Molukse vrouwen over hun positie binnen de gemeenschap en het gezin een structurele vorm aan te nemen. Een van de maandelijkse scholingen van de *Gerakan Pattimura* vormde in 1978 het eerste platform voor deze discussie. Daaraan namen zowel Molukse mannen als vrouwen deel. Na de tweede bijeenkomst in het voorjaar van 1979 ontstond een initiatiefgroep die het thema verder wilde uitbouwen om te komen tot een Molukse vrouwenorganisatie. Deze initiatiefgroep organiseerde in november 1979 in Volkshogeschool Drakenburgh in Baarn een scholingsweekend voor Molukse vrouwen. Op dat weekend kwamen onderwerpen aan de orde als 'wat betekent het Molukse vrouw-zijn voor jou?', 'wat versta je onder vrouwenemancipatie?', 'hoe ervaar je je rol als vrouw binnen de Molukse opvoeding?' en 'wat zijn de consequenties?'³² Voor dit weekend waren alleen Molukse vrouwen uitgenodigd. Nederlandse vrouwen, getrouwd met Molukkers, waren niet welkom, omdat de Molukse vrouwen alleen met elkaar wilden praten. Dit voor Molukkers nieuwe fenomeen werd met argusogen bekeken. Tji Rehatta, redactielid van *Tjengkeh* en studente antropologie aan de Universiteit van Amsterdam, deed verslag van het scholingsweekend. Zij verwoordde de

scepsis in de Molukse gemeenschap. Vrouwenweekenden waren niet Moluks en het organiseren daarvan zou worden gezien als na-aperij:

‘Vrouwenweekenden, vrouwen(praat)groepen. Je wordt ermee dood-gegooid. Wij laten ons niet in met dat soort activiteiten, die behoren thuis in de westerse wereld. En gelden niet voor Molukkers. Toch is een Moluks vrouwenweekend gehouden. [...] Ongetwijfeld zal dit reacties losmaken, zoals: modetrend; ze moeten ook zo nodig, westerse na-aperij; waarom moeten we daaraan mee doen, want onze ouders zijn best geëmancipeerd.’³³

Het thema vrouwenemancipatie lag gevoelig binnen de Molukse gemeenschap. Daarom werd het onderwerp door de vrouwen zelf gepresenteerd als iets wat de Molukse waarden en de sekserelaties niet in gevaar zou brengen. Hoe zij dit deden, kan worden geïllustreerd aan de hand van een interview dat *Tjengkeh* een halfjaar voor het vrouwenweekend hield met Augustien Haurissa-Mailuhu. Zij was een van de actieve vrouwen in *Gerakan Pattimura* en medeverantwoordelijk voor de *Pattimura*-scholingen over de positie van de vrouw. Zij presenteerde de emancipatie van Molukse vrouwen als onderdeel van de emancipatie van de Molukkers als minderheidsgroep:

‘Ik zal nooit zeggen dat je moet strijden voor de emancipatie van de vrouw. Het gaat om de emancipatie van de mens. [...] Als je nagaat, dan zijn wij als geheel een minderheidsgroep. Dus wij allen kennen een zekere achterstand op de meerderheid. Als je de zaak goed wil aanpakken dan moet je je ook kunnen af vragen of onze jongens wel echte kansen hebben gehad. Want hoeveel zijn er niet werkloos. Ik weet daarom niet of je kan spreken over een specifieke achterstand bij de vrouwen. Een heleboel jongens blijven steken, terwijl veel meisjes doorstromen.’³⁴

Volgens Augustien zou het ideaal zijn als partners ieder evenveel zouden kunnen werken. Maar, benadrukte ze nogmaals, emancipatie betekende niet dat mannen het onderspit zouden delven:

‘Het enge aan het woordje ‘emancipatie’ van de vrouw is dat vaak gedacht wordt: oh, dat zijn vrouwen die de baas willen spelen over de man. Dat is het laatste wat ermee bedoeld wordt. Deze kromme redenering komt voort uit de gedachte dat de man de baas is. Als je van plan bent om de ander te onderdrukken, dan is dat geen emancipatie.’³⁵

Themaweekend georganiseerd door Kelompok over 'vrouw en werk', Volkshogeschool Meeuwenveen, Havelte, 1984. V.l.n.r.: Uni Lainsamputty, Leonor Pattinasarany, Tji Rehatta, Poppy Noya-Alfons, Liza Hiariej. (MHM/coll. Kelompok.)

Ondanks de aanvankelijke scepsis vanuit de Molukse gemeenschap kwamen er na het weekend in Baarn meer Molukse vrouwenscholingen en ontstonden er zowel landelijke als plaatselijke vrouwengroepen. De Initiatiefgroep Molukse Vrouwen in oprichting, die het weekend in 1979 had georganiseerd, hoopte uit te groeien tot een landelijke Molukse vrouwenorganisatie. Dit mislukte door meningsverschillen en belangentegenstellingen tussen de vrouwen die aan het weekend hadden deelgenomen. Mogelijk speelde ook het elitaire imago van *Gerakan Pattimura* daarbij een rol. Er ontstonden vervolgens twee vrouwengroepen: de binnen *Gerakan Pattimura* opererende Taakgroep Scholingsdagen voor Molukse vrouwen en de Landelijke Aktiviteiten Groep Molukse Vrouwen (*Kelompok Aktivitas Umum untuk Wanita-Wanita Maluku*).

Vanaf januari 1981 organiseerde de Taakgroep een serie scholingsdagen voor vrouwen. In tegenstelling tot de eerdere Pattimura-scholingen over vrouwen, waren mannen op deze bijeenkomsten niet meer welkom. Wel organiseerden de mannelijke leden van *Gerakan Pattimura* tijdens deze dagen een kinderopvang en verzorgden zij de catering.³⁶ Ook *Kelompok* organiseerde scholingsdagen en -weekenden. Terwijl de thema's bij de Taakgroep sterk samenhangen met de sociaaleconomische positie van vrouwen, stelde *Kelompok* een breder scala aan onderwerpen aan de orde: van opvoeding tot racisme.³⁷ Zij zette ook een ondersteuningsproject voor

lokale vrouwengroepen op: het *Djaba*-project (een samenvoeging van *djatuh* en *bangun*: vallen en opstaan).³⁸ Daarnaast waren vrouwen van *Kelompok* verantwoordelijk voor twee televisieprogramma's over Molukse vrouwen, uitgezonden in de serie *Medelanders Nederlanders*.³⁹

In dezelfde periode waarin de activiteiten van de Taakgroep en *Kelompok* toenamen, vond eind 1982 binnen het IWM de oprichting plaats van de Commissie Positie Molukse Vrouw. Hierin zaten als externe leden ook Augustien Haurissa-Mailuhu van *Gerakan Pattimura* en Leonor Pattinasarany van *Kelompok*. De commissie was een idee geweest van Dita Vermeulen. Zij was één van de twee vrouwen die lid waren van het IWM. De commissie stelde zich tot taak voorwaarden te scheppen die Molukse vrouwen in staat zouden stellen activiteiten op te zetten en hun positie in zowel de Nederlandse als de Molukse samenleving te versterken. Zij kwam in 1986 met een apart advies over de positie van de Molukse vrouw binnen de Molukse en de Nederlandse samenleving, met aandacht voor het vrouwenwerk binnen de Molukse gemeenschap. De aanbevelingen legden nadruk op het toelaten van Molukse vrouwen in de tot dusver door mannen gedomineerde besturen van Molukse organisaties en instituties. Ook pleitte de commissie voor verder onderzoek naar de positie van Molukse vrouwen, waarbij de invloed van *adat*-bepalingen op hun positie specifieke aandacht moest krijgen.⁴⁰ De aanbeveling voor nader onderzoek werd gehonoreerd. Het resultaat verscheen in 1992.⁴¹

De totstandkoming van het advies was ook een doorbraak voor de positie van vrouwen binnen het door mannen gedomineerde IWM. Augustien Souisa, na Dita Vermeulen voorzitter van de commissie, werd in de plenaire vergadering van het Inspraakorgaan geconfronteerd met scepsis van de zijde van de mannen over wat de vrouwen wilden bereiken. Toch lukte het om de nota goedgekeurd te krijgen.

De Molukse vrouwengroepen aan het einde van de jaren zeventig en begin jaren tachtig waren wel degelijk, hoewel het tegendeel werd beweerd, op westerse leest geschoeide bewegingen. De vrouwen van *Gerakan Pattimura* hadden voorafgaand aan het weekend in 1979 verschillende Nederlandse vrouwenfestivals en -manifestaties bezocht en daarvan geleerd.⁴² Ook de redenen die vrouwen gaven om deel te nemen aan *Kelompok* of lokale vrouwengroepen weken niet af van de motieven van Nederlandse vrouwen om mee te doen aan vrouwenactiviteiten. Het ging hun om herkenning, sociale contacten en in sommige gevallen ook om steun bij keuzen die zij in hun relatie moesten maken.⁴³ De vrouwenactiviteiten waren overigens minder expliciet gericht op verbetering van de sociaaleconomische positie, zoals dat wel het geval was bij de Nederlandse vrouwenbeweging. Ook hadden ze er

zo nu en dan behoefte aan zich ook tegenover de 'witte' vrouwenbeweging te positioneren.

De Molukse vrouwenbeweging vormde voor de vrouwen ook een 'voertuig' om zich als Molukse in de multicultureel geworden Nederlandse samenleving te manifesteren. Voor Julia da Lima, rechtenstudente in Groningen en actief in de 'witte vrouwenbeweging', betekende de Molukse vrouwengroep een tussenstation:

'Vanaf die tijd heb ik mij beziggehouden met de Molukse vrouwengroep. Op een gegeven moment dacht ik, dat blijf ik wel doen, maar het moet uitgebreider zijn. Toen heb ik ook contact gehad met allerlei andere groepen, zoals Surinaamse groepen, Antilliaanse groepen. Toen heb ik mij voornamelijk geconcentreerd op de antiracismestrijd: demonstraties, lezingen geven.'⁴⁴

Politieke organisaties en oriëntaties

Terwijl in het begin van de jaren tachtig over de formele RMS-beweging weinig nieuws te melden was, waren er wel ontwikkelingen bij 'Moluks-links'. De linkse beweging, waaronder *Gerakan Pattimura* en *Pemuda 20 Mai*, had, zoals eerder in dit boek al is beschreven, contacten met de Indonesië-beweging in Nederland. In 1982 diende zich een nieuwe organisatie aan die dezelfde koers volgde: het Moluks ScholingsKollektief (MSK). Dit werd in Assen opgericht door onder anderen het oud-lid van *Goheba* Sam Pormes. Het MSK, dat zich in eerste instantie lokaal profileerde, ging deelnemen aan de Indonesië-beweging. De drie organisaties gingen samenwerken, zij het met enige reserves van de kant van de *Gerakan Pattimura*, omdat een aantal leden van het MSK bekend had gestaan als fanatieke RMS'ers. In 1982 werkten de drie organisaties samen in een campagne tegen de wapenhulp vanuit Nederland aan Indonesië. Deze campagne sloot aan bij activiteiten van het Komitee Indonesië, dat in 1982 een door veel Molukkers bezocht congres over wapenhandel organiseerde.⁴⁵

De campagne van de Molukse organisaties kwam niet helemaal van de grond omdat in de zomer van 1982 leden van het MSK werden gearresteerd op verdenking van het beschieten van een politieauto op 10 juni van dat jaar. De beschieting had plaatsgevonden aan de vooravond van de vijfjarige herdenking van de aanval op de gekaapte trein in De Punt waarbij zes kapers waren omgekomen. Tien personen werden verdacht van deelname aan de schietpartij, van wie er negen lid waren van het MSK. Alle tien waren

met de Molukken en over de veelal kleinschalige projecten waarbij veel Molukkers betrokken waren.

In de eerste helft van de jaren tachtig bleek de linkse Molukse beweging geen monopolie meer te hebben op contacten met andere verzetsbewegingen tegen het Soehartoregime. Ook Manusama's RMS-regering in ballingschap zocht contacten met verzetsbewegingen. Via het netwerk van Stichting DDET ontstond een relatie met de Papoease beweging *Organisasi Papua Merdeka* (OPM) en met een Oost-Timorese organisatie. Deze samenwerking tussen de Papoea's, Oost-Timorezen en Molukkers werd in april 1981 gepresenteerd als de 'Triple Alliantie'. De werkzaamheden bestonden vooral uit een gezamenlijke internationale lobby bij de dekolonisatiecommissie van de VN. In 1982 kreeg Manusama de gelegenheid om die commissie toe te spreken.⁴⁹

In de tweede helft van de jaren tachtig ontstond ook contact tussen Manusama's RMS-beweging en het *Fretilin*, dat het verzet op Oost-Timor leidde. Jose Ramos Horta, de vertegenwoordiger van het *Fretilin* die voor de beweging bij de VN moest lobbyen, bezocht toen regelmatig Frieda Souhuwat-Tomasoa en Otto Matulesy, personen uit de directe omgeving van Manusama. Het contact werd begin jaren tachtig gelegd tijdens bijeenkomsten in Vanuatu, de voormalige Nieuwe Hebriden, waaraan ook Matulesy had deelgenomen. In Vanuatu kwamen de antikernproef- en onafhankelijkheidsbewegingen uit de Stille Oceaan bij elkaar.⁵⁰

Overigens was het niet alleen Manusama's achterban die zich richtte op de VN. Ook de opvolgers van generaal Tamaela's missie deden dat. Met name de *Homeland Mission 1950* onder leiding van Margaretha Hattu-Syauta bezocht elk jaar de VN-werkgroep inzake Inheemse Volken in Genève om voor de Molukse zaak te pleiten.⁵¹ In 1984 leek het er even op dat de *Homeland Mission 1950* zou gaan samenwerken met Manusama. De missie had toen namelijk contact met advocaat A.P. Blaustein in New York. Blaustein was bereid op te komen voor de belangen van de Molukkers. Manusama vertrouwde het echter niet en wilde niet te veel geld steken in het werk van Blaustein, waarop de samenwerking met de *Homeland Mission 1950* stukliep. Veel effect op het realiseren van de RMS hadden deze activiteiten overigens niet. Het gevolg was slechts dat de RMS op gezette tijden een internationaal forum vond en dat Molukkers deelnamen aan internationale netwerken van de 'inheemse volkeren beweging'.

Wat de relatie tot de Molukken zelf betreft – het kwam al eerder aan de orde – vond een heroriëntatie plaats. Mede dankzij de oriëntatiereizen na 1975 was het taboe op reizen naar de Molukken verdwenen. Steeds meer Molukkers gingen op familiebezoek. Zij konden zich daardoor zelf een beeld vormen van de situatie op de Molukken. Het gevolg was dat Molukkers

anders tegen het leven op de Molukken en hun relatie tot de Molukken gingen aankijken. Ook raakten zij betrokken bij vormen van kleinschalige hulp aan hun familie of dorp. Veel van die hulp liep via de *kumpulan*, de dorpsvereniging, of rechtstreeks via familieleden. In deze verenigingen had de eerste generatie tot in de jaren zeventig bepaald wat er moest gebeuren. Toen de tweede generatie zelf de Molukken kon bezoeken en rechtstreeks in contact kwam met familie en dorpsgenoten daar, ging zij een grotere rol spelen in de *kumpulan*.⁵²

Verder was op het terrein van kleinschalige hulp ook nog de organisatie *Rela '69* actief. Die was in 1969 opgericht om hulp voor de Molukken op te zetten. De organisatie kreeg in de eerste tien jaar van haar bestaan veel kritiek omdat hulp gold als steun aan de onderdrukking van de Molukken. Begin jaren tachtig maakte een delegatie van *Rela '69* een zogenoemde identificatiereis naar de Molukken. Zij ging daar op zoek naar zinvolle projecten in zowel christelijke als islamitische dorpen.⁵³

Om hoeveel geld en hoeveel projecten het in de loop der tijd ging, is moeilijk te achterhalen. De Fretes inventariseerde in 1987 voor de medefinancieringsorganisatie Novib de mogelijkheden om Molukse organisaties in te schakelen bij de ontwikkelingshulp aan de Molukken.⁵⁴ Hij telde zeventien kerkelijke organisaties, vierentwintig *kumpulans*, vier Molukse niet-gouvernementele organisaties, zes privépersonen en enkele politieke groeperingen die op een of andere manier steun aan de Molukken leverden.⁵⁵ De genoemde bedragen varieerden van anderhalf miljoen gulden door een kerkelijke organisatie tot twee- tot twintigduizend gulden per project door *kumpulans*.⁵⁶ In de loop van de jaren tachtig zochten de op dit terrein actieve Molukkers samenwerking met professionele organisaties als Novib, Cebemo en Hivos.

Sociaaleconomische problemen

Het beeld dat uit het voorgaande naar voren komt, is dat Molukkers zich in de tweede helft van de jaren zeventig en vooral begin jaren tachtig meer en meer gingen richten op een leven in Nederland. Zij profileerden zich op andere dan politieke manieren en eisten, bij wijze van spreken, hun eigen plek op in de multiculturele samenleving. Tegelijkertijd was de overheid bezig met overschakelen van Molukkersbeleid naar een algemeen minderhedenbeleid. Dat werd zichtbaar door de oprichting van een nieuwe coördinerende directie op Binnenlandse Zaken (DCM) en door het uitbrengen van de Minderhedennota (1983). Toch zou de categoriale aandacht voor

Molukkers in de daaropvolgende jaren nog substantieel blijven. Dat kwam onder meer omdat juist in die periode een aantal sociaaleconomische problemen binnen de Molukse gemeenschap zichtbaar werd.

Een daarvan betrof de positie van Molukse leerlingen. Op de pedagogische academie De Eekhorst in Assen was men zich in 1975 gaan realiseren dat hun opleiding geen aandacht schonk aan de achtergrond van Molukse leerlingen. De discussie op De Eekhorst ontstond naar aanleiding van de betrokkenheid van twee van haar studenten bij de gijzelingsacties.⁵⁷ In 1978 leidde dit op deze pabo tot een eerste studiedag over bicultureel onderwijs. De gedachte was dat door op school aandacht te besteden aan de eigen achtergrond, Molukse leerlingen beter in staat zouden zijn deel te nemen aan de Nederlandse samenleving. Bovendien zouden leraren, speciaal opgeleid om met Molukse leerlingen te werken, hen beter begeleiden. In het schooljaar 1979-1980 startte een nieuw onderwijsbeleid met een faciliteitenregeling voor taakleerkrachten voor Molukse leerlingen. Dat de onderwijspositie van Molukse jongeren slechter was dan die van hun Nederlandse leeftijdsgenoten, was al in de *Molukkersnota* gesignaleerd. Een interim-rapport van de onderzoekers Molony en Pechler bevatte de mededeling dat in de periode tussen 1959 en 1978 viermaal zoveel Nederlandse kinderen doorstroomden naar de HAVO en het VWO als Molukse kinderen.⁵⁸ Het volgende hoofdstuk gaat dieper op de ontwikkelingen op onderwijsgebied in.

Een ander probleem vormde het toenemende gebruik van harddrugs. Dit probleem werd al midden jaren zeventig onderkend. Vervolgens ontstonden vanaf 1977, binnen vijf jaar tijd, circa vijftien categoriale projecten om Molukse harddrugsverslaafden te helpen. Voorop de landelijk opererende stichting *Tjandu*. In eerste instantie opgezet voor directe hulpverlening, werd die begin jaren tachtig een tweedelijnsinstelling, gericht op deskundigheidsbevordering.⁵⁹ Het ontstaan van *Tjandu* en diverse lokale projecten vanuit de Molukse gemeenschap zelf, kwam mede voort uit de omstandigheid dat algemene instellingen vaak geen contact hadden met de drugsgebruikende Molukse jongeren. In 1984 werd zelfs een apart landelijk ontwenningscentrum voor Molukse verslaafden opgezet. Op basis van ruwe schattingen bleek dat in 1981 van de Molukse jongeren tussen de achttien en vierentwintig jaar 10 procent heroïne gebruikte. Onder Surinaamse jongeren in dezelfde leeftijd was dat 5 procent en onder witte Nederlandse jongeren 0,6 procent. In 1982 werd in Twente het aandeel Molukse heroïnegebruikers in de leeftijdscategorie vijftien tot dertig jaar zelfs op 50 procent geschat.⁶⁰

Dat werkloosheid binnen de Molukse gemeenschap een probleem vormde, was bekend. De *Molukkersnota* van 1978 bevatte echter geen stevig beleid om die werkloosheid aan te pakken. Bij gebrek aan harde cijfers bleek het

Drugshulpverleningsproject Meneti, Amsterdam, 1984. (Privécollectie F. Steijlen.)

ook moeilijk om meer toegesneden beleid af te dwingen. Daarom pleitte de *Inspraaknota* voor nader onderzoek. Intussen kwamen al wel werkgelegenheidsprojecten van de grond. Langzaam maar zeker ontwikkelde men methoden die effect hadden. De eerste projecten ontstonden met steun van de Stichting Opbouw Drenthe en het Provinciaal Opbouworgaan Noord-Brabant. Molukse werklozen werden ingeschakeld bij het opknappen van allerlei objecten.⁶¹ Het aantal projecten nam gestaag toe. In het begin waren dat vooral bouwploegen, die aanvankelijk in eigen kring werkten, bijvoorbeeld opknapwerkzaamheden in Lunetten, en vervolgens naar buiten gingen om her en der gebouwen van derden, vaak sociaal-culturele voorzieningen, aan te pakken. Weer later kwamen daar andere terreinen bij: administratie, tuinbouw en textiel. Belangrijk was dat in veel gevallen samenwerking tot stand kwam tussen enerzijds Molukse en Nederlandse instellingen, zoals Molukse stichtingen, opbouworganen en welzijnsinstellingen. en anderzijds overheden, zoals gemeenten, arbeidsbureaus en ministeries. De werkgelegenheidsprojecten, evenals andere projecten, zoals die voor drugshulpverlening, kregen steun van de ministeries van CRM en wvc.⁶² Veel Moluks kader dat in deze nieuwe projecten al dan niet betaald als staf ging werken, was afkomstig uit de politieke groeperingen die in de jaren zeventig en tachtig actief waren of waren geweest. Omdat deze mensen vaak behoefte hadden aan een specifieke scholing, volgden velen een parttimeopleiding aan de sociale academie.⁶³

In 1983 en 1984 deed Justus Veenman, verbonden aan de Erasmus Universiteit Rotterdam, onderzoek naar de positie van Molukkers in Nederland op het gebied van onderwijs en arbeid. Daardoor kwamen eindelijk harde cijfers ter beschikking.⁶⁴ Veenman voerde een survey uit in zeventien Molukkersgemeenten.⁶⁵ De uitkomsten logen er niet om. Hij constateerde in 1983 dat 40 procent van de Molukse beroepsbevolking werkloos was, vooral mannen en jongeren: ruim tweeënhalf keer zo veel als onder de totale Nederlandse beroepsbevolking.⁶⁶ Onder jongeren zou de werkloosheid zelfs 50 procent zijn, met in enkele gemeenten uitschieters tot 70 procent.⁶⁷ Molukkers uit de woonwijken en de lager opgeleide Molukkers waren oververtegenwoordigd in de groep werklozen. Wat de duur van de werkloosheid betreft was de positie van Molukkers beduidend slechter dan die van de totale Nederlandse bevolking. Van de ondervraagde Molukse werklozen was 76 procent al langer dan één jaar op zoek naar werk, voor de totale bevolking lag dat percentage op 44.⁶⁸ In het scala van factoren met invloed op de hoge en langdurige werkloosheid hadden, volgens Veenman, de algemene economische ontwikkelingen, het lage opleidingsniveau van de Molukse beroepsbevolking, personeelsselectiemechanismen (directe en indirecte discriminatie) en de demografische opbouw van de Molukse gemeenschap (veel jongeren) extra gewicht.⁶⁹

Het opleidingsniveau van de Molukse beroepsbevolking was in 1983 nog steeds laag. De overgrote meerderheid, 85 procent, had een mavo- of lager diploma (basisonderwijs en lager beroepsonderwijs). Voor de totale Nederlandse beroepsbevolking was dat 47 procent. Geen van de Molukkers die Veenman in zijn survey bereikte, was doorgedrongen in het hoger of wetenschappelijk onderwijs.⁷⁰ Hij noemde vier punten als belangrijkste oorzaken voor de slechte onderwijspositie van Molukkers. Ten eerste een beperkt beroepsperspectief bij de keuze voor een opleiding. Molukse jongeren hadden vaak geen idee wat ze wilden worden op het moment dat ze een opleiding moesten kiezen. Gedeeltelijk hing dat samen met een gebrek aan kennis van het Nederlandse onderwijssysteem, de tweede reden die Veenman noemde. De derde factor was dat Molukse jongeren anderen 'navolgden' in hun keuze voor een opleiding. Kinderen die gemakkelijk naar het vwo konden, kwamen daardoor op de LTS of huishoudschool terecht, waar de meeste vriendjes zaten. Kinderen die wel naar een 'hogere' school gingen, werden gezien als 'professor' en kwamen vaak buiten de groep te staan. De vierde factor bestond uit problemen binnen het Nederlandse onderwijs, zoals achterstand in de Nederlandse taal.⁷¹

De positie van Molukse vrouwen was wat dit onderwerp betreft gunstiger dan die van de mannen. Zij wisten over het algemeen beter wat zij wilden

bereiken en kozen zelfstandiger voor een opleiding dan Molukse mannen. Hun opleidingsniveau lag ook hoger. In 1983 had ruim 20 procent van de vrouwelijke beroepsbevolking een MBO-, HAVO- of VWO-diploma, tegenover ruim 10 procent van de mannelijke beroepsbevolking.⁷² De duur van de werkloosheid onder Molukse vrouwen was ook korter dan die onder mannen en er waren relatief minder vrouwen werkloos.⁷³

Een laatste probleem manifesteerde zich op het terrein van de huisvesting. Na de overgang naar de wijken was geleidelijk aan meer ruimte gekomen om zich in de Nederlandse samenleving te begeven. Daardoor konden de jongeren er aan het einde van de jaren zestig en begin jaren zeventig massaal op uittrekken (onder andere met de 'tienertoer' van de NS). Desondanks bleven de sociale controle en de groepsdruk in de wijken bestaan. Dat verminderde pas toen Molukkers zich vanaf het midden van de jaren zeventig ook steeds meer buiten de wijken gingen vestigen.

De Molukse wijken kregen, naarmate meer Molukkers 'buiten' gingen wonen, een nieuwe sociale functie en betekenis. De sociale functie was dat via de wijken en de wijkinstituties de Molukse gemeenschap een zekere structuur behield. Molukkers die naar elders waren vertrokken, ongeacht of dat nu binnen of buiten de Molukkersgemeente was, bleven verbonden met de wijk waar hun ouders of grootouders woonden. Via familiecontacten hield men zich op de hoogte van ontwikkelingen binnen de Molukse gemeenschap. Ook wijkinstituties als de kerk en de stichting bleven als bindende factor fungeren. Veel Molukkers die elders waren gaan wonen, hielden het lidmaatschap van de kerkgemeente aan of bezochten activiteiten in de stichting. De wijk als 'kruispunt' van contacten en informatie speelde zo een belangrijke rol in het bestendigen van een Molukse identiteit in een tijd waarin die, zoals eerder bleek, behoorlijk aan het veranderen was.

Na de *Molukkersnota* van 1978 werd het eigendom van de meeste woningen van de Dienst der Domeinen overgedragen aan woningbouwverenigingen. Dat was begin jaren tachtig nog niet het geval met een aantal 'moeilijke' woonwijken: wijken waar mensen zich verzetten tegen de overdracht. Verder bleken de huizen in een aantal wijken ernstige mankementen te vertonen, ook al stonden zij er pas ongeveer twintig jaar. Met enige regelmaat protesteerden Molukse bewoners tegen het slechte onderhoud en weigerden zij huur te betalen. Meer dan eens gebruikten zij daarbij opnieuw het argument dat de Nederlandse regering verantwoordelijk was geweest voor hun komst naar Nederland en dat die dus de huur maar moest betalen. De huurweigeraars legden zo een relatie tussen hun actie en de rechten van de ex-KNIL-militairen.

In Capelle aan den IJssel, waar de woningen al eigendom waren van een woningcorporatie, kwam het in 1984 tot een gewelddadig treffen tussen de

Veldslag tussen Molukkers en de ME in Capelle aan den IJssel in verband met ontruiming woning, 1984. (Marcel Antonisse, Anefo, Nationaal Archief.)

politie en de Molukse wijkbevolking toen de politie huurweigeraars wilde uitzetten. Een complicerende factor voor het vinden van oplossingen voor de conflicten rond de huisvesting lag besloten in de omstandigheid dat in een aantal Domeinenwijken sinds de kapingen geen reguliere huurverhogingen waren doorberekend, uit angst voor problemen.⁷⁴ De huren waren daardoor laag en het verschil met de huur van een gerenoveerde woning was, ondanks huurgewenningsmaatregelen, erg groot. Het huisvestingsprobleem werd een van de motieven voor het ontwerpen van wat later de Gezamenlijke Verklaring zou gaan heten.

De Molukse huisvestingsproblematiek vormde voor de Nederlandse overheid een obstakel voor verdere normalisatie van haar relatie met de Molukkers. Door met verschillende Molukse voorlieden te spreken, zochten afdelingen van ministeries die met de problematiek te maken hadden naar oplossingen. Zo had J. de Winter, die inmiddels werkzaam was bij het ministerie van Binnenlandse Zaken (DCM), dat na de Minderhedennota van 1983 met de coördinatie van het minderhedenbeleid belast was, goed contact met L. Polhaupessy uit Wormerveer. Polhaupessy was, zoals beschreven, ten tijde van de Rondetafelconferentie naar Nederland gekomen als lid van de *Persatoean Timoer Besar* (PTB) en in de jaren vijftig betrokken geweest bij de CRAMS en de afsplitsingen binnen deze organisatie. Begin jaren tachtig suggereerde Polhaupessy dat hij wel een oplossing voor de

huisvestingsproblematiek had en wilde daarover met de verantwoordelijke minister van Binnenlandse Zaken spreken.

Op voorstel van burgemeester Dick Corporaal van Leerdam was minister Koos Rietkerk (vvd) inderdaad bereid met Polhaupessy te spreken omdat hij een gunstige rol zou hebben gespeeld bij huisvestingskwesties in Kesteren en Leerdam.⁷⁵ Polhaupessy presenteerde zich aan de minister als iemand met een grote achterban. Na het eerste gesprek verzocht hij schriftelijk om een tweede ontmoeting, waarbij hij gebruikmaakte van het briefhoofd van de PTB, die inmiddels al lang niet meer actief was.⁷⁶ Tijdens gesprekken in januari en mei 1984 met Rietkerk deed Polhaupessy de suggestie om tijdens een ceremonie een gebaar te maken. Hij dacht daarbij aan een soort 'Wiedergutmachungsfonds' voor projecten op de Molukken en een *mea culpa* door de Nederlandse overheid.⁷⁷ Polhaupessy had echter lang niet zo veel invloed op de Molukkers in Nederland als hij deed voorkomen en werd hierna niet meer uitgenodigd.

Een echte doorbraak diende zich eigenlijk bij toeval aan in contacten die er al waren tussen het ministerie van WVC en de Molukse architect I.H. Matulesy over de overdracht van de Molukse kerken. In 1978 had minister Van Doorn de GIM, als grootste Molukse kerk in Nederland, uitgenodigd voor een gesprek over de 'scheiding van kerk en staat'. Hij wilde de Molukse kerkgebouwen in eigendom van de Nederlandse staat overdoen aan de Molukse kerken. De GIM benaderde vervolgens Matulesy om die zaak te coördineren. Volgens Matulesy waren er drie mogelijkheden:

'Je kunt ja zeggen, en dan ga je de boot in en je kunt nee zeggen en dan ga je ook de boot in. Maar je moet zeggen: we zijn bereid om te praten, onder een aantal voorwaarden. En toen heb ik een heel groot ingewikkeld voorwaardenpakket opgezet.'⁷⁸

Het ging op dat moment alleen nog maar om de kerkgebouwen. Matulesy vond dat kerken alleen in goede staat overgedragen mochten worden en dat er kapitaal moest komen om ze te kunnen blijven onderhouden. Dat kapitaal moest volgens hem minstens voldoende zijn voor het onderhoud 'totdat de laatste KNIL-militair is heengegaan'. Tenslotte wilde hij dat het hele proces van renoveren en overdragen goed begeleid zou worden. Daarvoor werd het Bouwbureau Molukse Kerken opgericht. Volgens Matulesy was het in 1983 bijna zover dat het contract getekend kon worden. Hij gooide echter op het laatste moment de handdoek in de ring omdat de Molukkers niet zelf de beschikking zouden krijgen over het kapitaal. Matulesy wilde volledige privatisering.

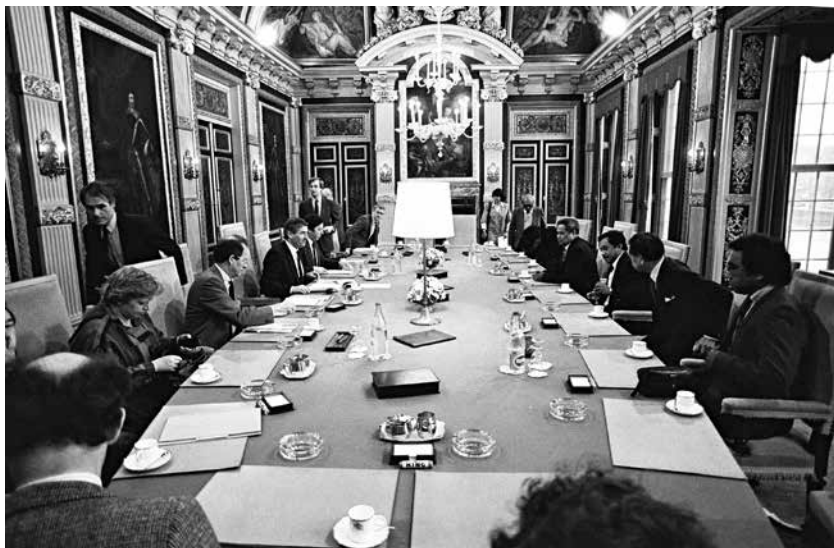
De Gezamenlijke Verklaring: een historische overeenkomst

Matulesy had binnenskamers al eens hardop gedroomd over een nieuw begin van de Moluks-Nederlandse relaties en een gebaar naar de eerste generatie. Hij noemde dat de 'regenboogoptie', geïnspireerd door de bijbel waar wordt beschreven dat na de zondvloed een regenboog verscheen die voor de mensheid een nieuw begin aankondigde. Ook onder ambtenaren van wvc was wel eens de gedachte opgekomen om een gebaar naar de eerste generatie te maken. Roy Hupez, destijds hoofd van de afdeling Molukkers van wvc, herinnerde zich Matulesy in 1984 te hebben gesproken:

'Op een gegeven moment was Matulesy de spokesman en die zei dat ze eigenlijk zochten naar een totale nieuwe start, een punt achter het verleden. De gedachte die ik daarbij had, [...] was toen toch nog zo fragiel en vaag, dat ik daar niet iets concreets tegenover wilde stellen. Maar mijn gedachte was, dat de oudere Molukkers niet het eeuwige leven hebben en dat je op een bepaald moment een daad moet stellen om inderdaad af te rekenen met het verleden, om er een punt achter te zetten. Op het moment dat die oudere generatie gestorven is, dan heb je een point-of-no-return bereikt, dan kun je dat nooit meer goed maken!'⁷⁹

Het was de chemie tussen ambtenaren als Hupez en Matulesy als Molukse gesprekspartner die de deur openzette naar een vergelijk tussen de Nederlandse regering en de Molukse gemeenschap. Plaatsvervangend directeur-generaal Welzijn van wvc, Bard Bothe⁸⁰, reageerde positief op de ideeën van Matulesy en legde contact met medewerkers van de minister-president.⁸¹ Nadat de ministeries van Algemene Zaken en wvc een solide basis hadden gelegd, werd ook Binnenlandse Zaken, als coördinerend departement, erbij betrokken. Dat ging niet zonder enige rivaliteit tussen de gangmakers op wvc en DCM, de directie Minderhedenbeleid onder leiding van Henk Molleman op Binnenlandse Zaken.⁸²

Het was duidelijk dat de Nederlandse overheid het ex-KNIL-hoofdstuk graag wilde afsluiten.⁸³ Aan Molukse kant was helder dat het nu of nooit was. Omdat ook minister-president Ruud Lubbers (CDA) zich ermee ging bemoeien, kwam het proces in een stroomversnelling. Matulesy meende achteraf dat de no-nonsensebenadering van het kabinet-Lubbers een belangrijke rol heeft gespeeld in de totstandkoming van de Gezamenlijke Verklaring. Op 10 oktober 1985 verzocht de *Badan Persatuan* om een onderhoud met de minister-president over de wijze waarop de geschonden vertrouwensrelatie tussen overheid en Molukkers zou kunnen worden hersteld. Al na een week

Overzicht van de onderhandelings tafel in de Trêveszaal tijdens de onderhandelingen over de Gezamenlijke Verklaring, Den Haag, 21 april 1986. Links aan tafel v.l.n.r.: staatssecretaris A. Kappeyne van de Coppello (szw), staatssecretaris G.Ph. Brokx (Volkshuisvesting), achter hem (lopend) minister R.W. de Korte (EZ/Binnenlandse Zaken), premier R.F.M. Lubbers, minister L.C. Brinkman (wvc), AZ-raadadviseur J.W. Holtslag (staand) en B. Bothe. Aan de rechterkant van de tafel v.l.n.r.: BiZa-voorlichtster W. Saleh, J. Hitipeuw (staand), dominee S. Metiarij, I.H. Matulesy, P.J. Tatipikalawan en S. Hitipeuw. (O. Tatipikalawan/MHM.)

antwoordde Lubbers dat hij bereid was tot een gesprek en kondigde hij aan ter gelegenheid van hun vijfendertigjarig verblijf in Nederland publiekelijk uiting te willen geven aan de waardering voor de Molukkers. Deze snelle reactie wijst erop dat het contact tussen de BP en de regering goed was voorbereid en dat het antwoord van Lubbers al klaarlag.

Op 28 november 1985 vond een ontmoeting plaats tussen Lubbers, de ministers Koos Rietkerk (VVD) en Elco Brinkman (CDA) en een BP-delegatie onder leiding van Metiarij. Vervolgens gingen werkgroepen van Molukkers en ambtenaren aan de slag om de verschillende onderdelen vorm te geven van de tussen regering en Molukkers te sluiten overeenkomst. Het voorwaardenpakket, zoals Matulesy het in het kader van de overdracht van kerkgebouwen had genoemd, werd verder uitgebreid. Het IWM ging ook aan de onderhandelingen deelnemen.

Een van de paragrafen had betrekking op een monument voor Molukkers. De overheid dacht daarbij aan een monument in een park, aan Molukse zijde bestond de behoefte aan een 'levend' monument in de vorm van een museum. Tijdens formele discussies tussen de delegaties en ontmoetingen

in de wandelgangen werden besluiten over de paragrafen voorbereid. Dat was niet alleen het geval bij de keuze voor een museum, maar ook bij de werkgelegenheids- en uitkeringsparagrafen.⁸⁴ Molleman speelde als directeur Minderhedenbeleid op Binnenlandse Zaken daarbij een belangrijke rol. De werkgelegenheidsparagraaf viel onder de verantwoordelijkheid van het ministerie van Sociale Zaken. Zowel de Molukse delegatie als ambtenaren van Binnenlandse Zaken vonden dat Sociale Zaken vaag bleef over mogelijke projecten in de sociaaleconomische sfeer. John Lilipaly leidde de onderhandelingen over werkgelegenheid aan Molukse kant en dreigde die af te breken als de werkgelegenheidsparagraaf niet concreter zou worden. Molleman steunde hem daarbij door hem tijdens de onderhandelingen een briefje toe te spelen waarin hij Lilipaly adviseerde vast te houden aan zijn eisen.⁸⁵ Matulesy, die vooral aandacht had voor de huisvestingsparagraaf, drong er bij Lilipaly op aan zich te matigen. Hij was bang dat de onderhandelingen zouden afspringen.⁸⁶ Die vrees werd niet bewaarheid.

Toch leek het op het laatste moment alsnog mis te gaan. Minister Brinkman had, zonder de Molukkers daarin te kennen, op de dag voor de ondertekening in de Verklaring laten opnemen dat de BP zich zou inspannen om de bewoners van Lunetten in Vught over te halen dit woonoord te verlaten. Dit was onacceptabel voor de Molukse onderhandelaars. Bothe besloot op eigen gezag de Lunettenpassage te schrappen, nadat hem midden in de nacht duidelijk was gemaakt dat de Molukkers niet zouden tekenen als die erin bleef staan.⁸⁷

Op 21 april 1986 tekenden minister-president Lubbers namens de Nederlandse regering en dominee Metiarij namens de grootste Molukse belangenorganisatie in Nederland, de *Badan Persatuan*, de Gezamenlijke Verklaring die regelde dat de eerste generatie-Molukkers (mannen en vrouwen) jaarlijks een uitkering van tweeduizend gulden per persoon zou krijgen en een erepenning 'uit waardering voor uw inzet'. Verder kwamen er maatregelen ter bestrijding van de werkloosheid onder Molukkers, werd subsidie verleend om een bureau op te richten ter begeleiding van de renovatie en de overdracht van de resterende Domeinenwijken en kwam geld beschikbaar om een Moluks historisch museum tot stand te brengen. Op 25 november van hetzelfde jaar werd de Gezamenlijke Verklaring, ook wel de Lubbers/Metiarij-overeenkomst genoemd, bekroond met een bijeenkomst in de Ridderzaal in aanwezigheid van koningin Beatrix. Toch was niet iedereen tevreden. Acht kleinere organisaties protesteerden tegen de overeenkomst en ook Polhaupessy was niet te spreken over de gebrekkige waardering die hij kreeg voor zijn inzet.⁸⁸

Overhandiging van de wetstekst betreffende de Rietkerkuitkering in de Ridderzaal. Minister-president R. Lubbers en dominee S. Metiarj. (O. Tatipikalawan/MHM/coll. iwm.)

Balans

De in dit hoofdstuk beschreven ontwikkelingen tonen een Molukse gemeenschap in beweging. De chemie tussen Molukkers die de wijk verruilden voor de grote stad en daar in contact kwamen met Molukkers met een andere achtergrond zorgde voor het nodige vuurwerk op cultureel gebied. De vernieuwingen op dat terrein waren niet voorbehouden aan Molukkers die hun socialisatie buiten het woonoord of de wijk hadden gehad; het waren ook oud-wijk-Molukkers in de steden die het voortouw namen bij innoverende ontwikkelingen als *Moluccan Moods* en *Tjengkeh*. Een belangrijke voorwaarde voor deze vernieuwingen was dat de RMS niet meer de 'allesbepalende' factor voor de Molukse identiteit vormde. Die identiteit werd in deze periode veelzijdiger.

De 'nieuwe' identiteit ging gepaard met een voortschrijdende integratie. Molukkers namen steeds meer deel aan de multiculturele Nederlandse samenleving. Zij wilden dat vooral op hun eigen manier doen. Een bijzonder voorbeeld daarvan was de emancipatiebeweging onder Molukse vrouwen. Het was een westers geïnspireerde beweging, ook al werd dat soms ontkend. Uitdrukkelijk wensten de Molukse vrouwen in deze beweging het heft in eigen hand te houden. Dit betekende echter niet dat ze zich afzetten tegen

de Nederlandse samenleving, althans niet op de manier waarop Molukkers dat tot in de jaren zeventig hadden gedaan.

Terwijl sprake was van verdere culturele integratie, bleken op het terrein van de structurele integratie nog enkele problemen op te lossen. Vooral de achterstanden op het gebied van onderwijs, werkgelegenheid en huisvesting behoefden aandacht. Opmerkelijk was dat signalen over sociale problemen nu ook leidden tot initiatieven van Molukkers zelf. Werkgelegenheids- en drugshulpverleningsprojecten waren Molukse initiatieven. De investeringen vanaf het begin van de jaren zeventig in het opleiden van Moluks kader in de stichtingen voor de samenlevingsopbouw begonnen in deze periode vruchten af te werpen. De behandelde periode eindigde met het sluiten van een historische overeenkomst, de Gezamenlijke Verklaring. Deze gebeurtenis was in verscheidene opzichten een belangrijke mijlpaal.

12. Versnelde integratie, 1986-1991

‘Op zeer indringende wijze worden wij de laatste tijd geconfronteerd met activiteiten van de Rijksoverheid om de bijzondere verhouding tussen het Rijk en de Molukkers definitief te beëindigen. Daarbij wordt het principiële verzet van Molukkers tegen de beëindiging van deze bijzondere verhouding vaak gebagatelliseerd tot zaken van procedurele, facilitaire en technische aard. Aan het beroep op de bijzondere vestigingsgeschiedenis, waarvan onder meer de Rijkswoningen en het woonoord Lunetten getuigenis afleggen, wordt op plaatselijk nivo dikwijls voorbijgegaan. De bijzondere Staatsverantwoordelijkheid jegens de Molukkers is thans voor de Rijksoverheid een aflopende, afgedane zaak; voor de Molukkers is directe Overheidszorg een blijvende aangelegenheid.’ (*Badan Persatuan* aan minister-president R.F.M. Lubbers, 10 oktober 1985)¹

De Gezamenlijke Verklaring van april 1986 betekende in verschillende opzichten een doorbraak. Om te beginnen vormde zij het bewijs van de veranderende verhouding tussen de Nederlandse overheid en de Molukse bevolkingsgroep. Het overheidsbeleid had zich lange tijd gekenmerkt door een merkwaardige combinatie van ‘verwennen en verwaarlozen’, zoals CRM-ambtenaar Ger Ebbeling het ooit typeerde.² Daarmee bedoelde hij dat er wel veel geld in het Molukkersbeleid omging, maar dat er geen werkelijke aandacht voor de groep bestond. Vanaf ongeveer 1980 kwam daarin verandering door de uitvoering van de *Molukkersnota*, met name op de onderdelen onderwijs en welzijnswerk.

Ongeveer tegelijkertijd veranderde ook de opstelling aan Molukse kant, zeker na de introductie van de *Inspraaknota* van het IWM. Molukkers hadden tot dan toe vooral de rol gehad van eisende partij die op grond van eerder ondergaan onrecht meende aanspraak te mogen maken op allerlei voorzieningen. Bij de aanpak van onderwijsachterstanden, werkloosheid en drugsproblematiek veranderde die eisende, maar verder toch tamelijk passieve Molukse houding in een actief participeren, om een voorlopig hoogtepunt te bereiken in de Gezamenlijke Verklaring. Die vormde temeer een doorbraak, omdat de overheid op integratie gericht beleid combineerde met maatregelen om, zo mogelijk, iets goed te maken van wat er in het verleden fout was gegaan. De regering formuleerde dat laatste overigens uiterst omzichtig en vermeed de verbinding met het KNIL uitdrukkelijk om claims van anderen te voorkomen.

Koningin Beatrix reikt de herdenkingspenning uit aan mevrouw D.D. Behoekoe Nam Radja-Muskita. Links minister C.P. van Dijk, rechts dominee S. Metarij. (O. Tatipikalawan/MHM/coll. IWM.)

Tijdens de plechtige herdenkingsbijeenkomst in de Ridderzaal op 25 november 1986 overhandigde koningin Beatrix zeven herdenkingspenningen aan leden van de Molukse eerste generatie. Deze symboliseerden meer de geschiedenis van Molukkers in Nederland en de diversiteit binnen de Molukse groep dan de KNIL-achtergrond. De penningen gingen naar twee weduwen van Molukse leiders uit de beginperiode (mevrouw C. Lilipaly-Pattinaja en mevrouw D.D. Behoekoe Nam Radja-Muskitta), naar het laatste nog in leven zijnde lid van de delegatie-Aponno (J. Kapel), een oud-bestuurslid van de KRM (J. Kaihatu), een lid van de Tamaela-beweging (D. Wattimury), een lid van de Zuidoost-Molukse gemeenschap (KRPPT-bestuurder A.O. Rahantoknam) en een lid van de moslimgemeenschap (A. Wakan).³

De uitvoering

Na de plechtige ondertekening van de Gezamenlijke Verklaring ontstonden zowel aan Molukse kant als bij de overheid werkgroepen die zich met de uitvoering van de afspraken gingen bezighouden. De BP deed een beroep op het IWM, dat beschikte over commissies waarin IWM-leden, externe deskundigen en medewerkers zich al jarenlang hadden beziggehouden met de specifieke terreinen die in de Gezamenlijke Verklaring aan bod

kwamen.⁴ Diverse beleidsmaatregelen die in voorgaande jaren in de IWM-commissies waren besproken en door het IWM in adviezen aan de regering waren voorgelegd, konden nu worden gerealiseerd.

Al voor de ondertekening van de Gezamenlijke Verklaring hadden IWM-vicevoorzitter Lilipaly en directeur Minderhedenbeleid van Binnenlandse Zaken Molleman, beiden PvdA, tijdens een etentje in Vlissingen de opzet van de uitkering besproken. Aan Molukse kant bestond grote vrees dat de overheid dacht aan een eenmalige uitkering van 7.500 gulden. Die eenmaligheid en dat bedrag hadden namelijk gegolden voor een andere Indische claim: de achterstallige soldij voor door Japan geïnterneerde KNIL-militairen. Lilipaly stelde een jaarlijkse uitkering voor, waardoor elk jaar opnieuw de 'waardering voor uw inzet' tastbaar zou worden gemaakt.⁵ Over de hoogte van zo'n jaarlijkse uitkering deed BP -onderhandelaar Matulesy op een ander moment een suggestie: 'elk jaar een ticket naar Maluku'.⁶ Zo werd het bedrag van tweeduizend gulden per jaar geboren. Lilipaly stelde ook nog een ondergrens voor van zesduizend gulden, zodat de nabestaanden van degenen die snel na de afspraken zouden komen te overlijden toch nog op een bedrag konden rekenen dat de hoogte van de eerdere eenmalige uitkering benaderde. De regering nam deze voorstellen over, met als gevolg dat op grond van deze uitkering, die na het overlijden van minister Rietkerk de 'Rietkerk-uitkering' ging heten, tot en met 2022 een bedrag van ongeveer 65 miljoen euro werd uitgekeerd.⁷

De doelgroep van de Rietkerk-uitkering was breed: deze betrof niet alleen de ex-KNIL-militairen, maar de hele eerste generatie die 'door de zorg van de Nederlandse regering in 1951 of 1952 in groepsverband' naar Nederland was overgebracht. Dit betekende dat ook burgers en meegekomen kinderen van de militairen in aanmerking kwamen.⁸ Aanvankelijk was het de bedoeling geweest om de Marine-Molukkers erbuiten te houden, omdat deze groep na aankomst in militaire dienst had mogen blijven. De regering vond namelijk dat deze groep niet dezelfde 'smart en teleurstelling' had ondergaan als de KNIL-families. Betrokkenen en de BP vonden echter dat 'waardering voor uw inzet' ook bij de Marinemensen op zijn plaats was. Een effectieve lobby van onder andere Marinezoon Sam Pormes zorgde ervoor dat de Rietkerk-uitkering ook voor hen ging gelden.⁹

Naar het gevoelen van de BP zouden ook de repatrianten die in de loop der jaren naar Indonesië waren teruggekeerd in aanmerking moeten komen voor de uitkering. Met name zij die vóór het Akkoord van Wassenaar waren teruggegaan, leidden in Indonesië een moeizaam bestaan. De BP -werkgroep Uitkering wees de onderhandelaars van de overheid erop dat ook deze Molukkers 'waardering voor hun inzet' verdienden. Zij onderstreepte daarbij

dat de repatrianten weliswaar vrijwillig waren teruggekeerd, maar dat Nederlandse ambtenaren daarbij vaak een stimulerende rol hadden gespeeld. Bovendien hadden zij het geld harder nodig dan de mensen in Nederland. In de ministerraad verzette minister van Binnenlandse Zaken Kees van Dijk (CDA) zich tegen deze uitbreiding. Hij wees erop dat de Gezamenlijke Verklaring uitdrukkelijk sprak over personen die vijfendertig jaar ononderbroken in Nederland gevestigd waren. Ook zei hij geen extra financiële middelen te hebben. Het kabinet besloot daarop de gerepatrieerden buiten de regeling te laten.¹⁰

Anders dan de Marine-Molukkers hadden de repatrianten geen sterke lobby, die via de Kamer het kabinet tot andere gedachten kon brengen. Het rwm deed overigens wel pogingen om de Zuidoost-Molukse organisatie *Masmalra* te mobiliseren. De meeste repatrianten waren namelijk afkomstig van de zuidelijke eilanden op de Molukken. Die pogingen mislukten. *Masmalra* had eerder de Gezamenlijke Verklaring afgewezen, omdat het niet bij de onderhandelingen betrokken was geweest en vond dat het daarom niet op een onderdeel in actie kon komen. Een jaar later, toen ook de Zuidoost-Molukse gemeenschap in grote meerderheid de Rietkerk-uitkering bleek te accepteren, overwoog Masmalra om alsnog iets voor de repatrianten te doen. Toen waren de kansen daartoe echter verkeken.

De Algerijnse *harki's*

Vaak worden de lotgevallen van de Molukse KNIL-militairen vergeleken met die van de Algerijnse *harki's*. Daarom hier hun verhaal met verschillen en overeenkomsten. Sinds 1831 maakten 'inheemse' troepen uit de koloniën deel uit van het Franse leger. Nadat in 1954 in Algerije de onafhankelijkheidsstrijd was uitgebarsten, werden speciale eenheden gevormd van ongeveer 25 Algerijnse soldaten onder leiding van een Franse officier (*harkas*). Zij werden vanaf 1956 ingezet om 'orde en rust' te handhaven en de situatie te 'pacificeren'. De Algerijnse soldaten, die *harki's* werden genoemd, stamden vaak uit families die al generaties in Franse dienst waren geweest. In de Algerijnse oorlog kregen ze te maken met een loyaliteitsconflict: trouw aan de Franse vlag betekende dat ze tegenover hun landgenoten kwamen te staan.

Toen Algerije in 1962 onafhankelijk werd en de Fransen zich terugtrokken, lieten zij hun Algerijnse soldaten ontwapend achter. Een bloedbad volgde. De nog aanwezige Franse troepen mochten niet ingrijpen. Sommige Franse commandanten brachten op eigen gezag hun Algerijnse manschappen naar Frankrijk over. Zij kregen het uitdrukkelijke bevel om daarmee te stoppen. Veel *harki's* ontvluchtten op eigen kracht de vervolging door met hun gezinnen naar Frankrijk te gaan, naar schatting 85.000 personen. Een deel van hen werd door

het leger opgevangen in kampen in het zuiden van Frankrijk. Daarna werden veel *harki*-gezinnen overgebracht naar andere kampen in bosrijke gebieden. Daar werden ze ingezet als bosarbeiders.

In de jaren 1970 ontstonden problemen met jongeren van de tweede generatie. Meer dan hun ouders protesteerden zij tegen de wijze waarop Frankrijk met zijn voormalige soldaten was omgegaan. Het leger besloot de kampen te sluiten. In een aantal steden werden wooncomplexen gebouwd, waar de *harki's* gehuisvest werden. Die verhuizing ging soms gepaard met verzet van mensen die in de kampen wilden blijven wonen. Nadat waterleiding en elektriciteit waren afgesloten en putten dichtgegooid, werd het verzet gebroken. De verhuizing naar de steden had tot gevolg dat de *harki*-families meer in contact kwamen met anderen. Dat leidde vooralsnog niet tot integratie. Veel *harki*-jongeren waren slecht opgeleid, hadden weinig kansen op de arbeidsmarkt en voelden zich gediscrimineerd. Dat uitte zich in criminaliteit en geweld.

De Franse regering zweeg de *harki's* lange tijd dood. Pas in 1986 werden een paar maatregelen getroffen om hun positie te verbeteren. Voor veel jongeren ging dat echter niet snel genoeg. In 1990 pleegden jongeren uit protest een aanslag op de *préfecture* van Marseille. Een jaar later kwamen *harki*-jongeren massaal in opstand. Pas in 1994 kregen de *harki's* officieel erkenning voor hun inzet voor Frankrijk. In een wet werden de offers erkend die de Algerijnse militairen voor Frankrijk hadden gebracht. Ook de slachtoffers van het bloedbad na het onafhankelijk worden van Algerije werden daarbij uitdrukkelijk genoemd. Op 25 september 2001 onthulde president Chirac in het Hôtel National des Invalides in Parijs een plaquette ter ere van de *harki's*. Hij wees er op dat deze soldaten bij hun aankomst in Frankrijk niet hadden gekregen wat zijn op grond van hun inzet hadden verdiend. 25 september werd uitgeroepen tot nationale dag ter ere van de *harki's*. Op 20 september 2021 bood president Macron excuses aan en vroeg hij de *harki's* om vergiffenis. In februari 2022 nam het Franse parlement een wet aan die erkenning en compensatie (variërend van 2.000 tot 15.000 euro) regelde voor de *harki*-militairen en hun nakomelingen.

Met de Rietkerk-penning en -uitkering was voor de overheid en bijvoorbeeld ook voor BP-onderhandelaar Matulesy¹¹ het KNIL-hoofdstuk afgesloten. Voor een aantal Molukse ex-KNIL-militairen echter niet. Ook na 1986 bleven zij actievoeren, zoals op 26 juli 1990, veertig jaar na de opheffing van het KNIL. Tijdens een demonstratie op het Binnenhof eisten zij voor 'vijftien-plussers' de volledige betaling van hun pensioen – zij hadden in 1980 slechts een pensioenuitkering gehad over de periode 1956-1963 – en voor de 'vijftien-minners' (ex-militairen met minder dan vijftien dienstjaren en daardoor zonder pensioen) voor de uitkering van wachtgeld.¹² Onder

leiding van oud-КРК-chef Thenu, die behoorde tot de 'vijftien-minners', werd een werkgroep opgericht met als doel die rechten alsnog te claimen. Dat leverde vooralsnog niets op.

Toch konden ook Molukkers in de jaren daarna profiteren van een aantal uitkeringen. De eerste was in 1997 een uitkering van 7.500 gulden voor beroepsmilitairen van het KNIL met meer dan vijf en minder dan vijftien dienstjaren.¹³ Ook kwam daar nog een uitkering bij voor KNIL-lers met twee tot vijf dienstjaren.¹⁴ Ook werd vanaf eind 2000 in het kader van 'Het Gebaar' geld uitbetaald aan mensen die in Azië de Tweede Wereldoorlog hadden meegemaakt (1.820 euro per persoon).¹⁵ Dit was voor de 'koude en kille ontvangst' na de Tweede Wereldoorlog, zoals ook joodse Nederlanders en Roma en Sinti hadden ontvangen.¹⁶

Aan het slot van zijn boek over de *backpay*-kwestie beschrijft Meijer in 2005 hoe financiële tegemoetkomingen van de overheid aan de Indische gemeenschap niet leiden tot een gevoel van genoegdoening:

'Deze compensatie [van 'Het Gebaar'] had niet direct iets van doen met de achterstallige betalingen en was meer een algemene vorm van smartengeld.'

De claims bleven bestaan 'en mede daardoor is het oorlogsverleden menig Indische Nederlander nog altijd tot last'.¹⁷

In de Molukse context is iets dergelijks op te merken over de Rietkerk-uitkering: terwijl de overheid de boeken sloot en de meeste in aanmerking komende Molukkers de uitkering aanvroegen, verdwenen de oude gevoelens over ervaren onrecht en miskenning niet. Dat bleek eens te meer toen in 1999 op de Molukken een burgeroorlog uitbarstte en veel Molukkers teleurgesteld werden door de reactie van de Nederlandse regering. Alle verwijten uit het verleden over Nederlandse ontrouw en verraad ('Ze hebben nooit iets voor ons gedaan') kwamen weer naar boven, óók bij veel Molukse jongeren.¹⁸

Moelijkheden op het terrein van de huisvesting hadden een belangrijke aanleiding gevormd voor de onderhandelingen die hadden geleid tot de Gezamenlijke Verklaring. Het ging met name om de afspraken over de overdracht van de Molukse woonwijken die nog tot het Rijk behoorden. In concreto: de overheveling van twaalf wijken van de Dienst der Domeinen naar gemeenten en woningcorporaties. De BP had beloofd te bevorderen dat deze operatie binnen vijf jaar zou zijn afgerond. Om dit te bereiken was voor die periode een jaarlijkse subsidie toegekend van 300.000 gulden om huisvestingsconsulenten aan te stellen. De operatie zou echter meer dan vijf jaar gaan duren. Eind 1990 schreef minister van WVC Hedy d'Ancona

(PvdA) aan de Tweede Kamer dat in 1989 het overleg met de bewoners van zeven wijken in een impasse was geraakt. In overleg met de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) werden de betrokken gemeenten ingeschakeld. Op 17 december 1990 ondertekenden de staat en die gemeenten een 'mantelovereenkomst' waarbij de laatsten zich verplichtten om de overdrachtsoperatie, zij het vertraagd, toch tot een goed einde te brengen.¹⁹ In de ministerraad van 18 april 1986, aan de vooravond van de plechtige ondertekening van de Gezamenlijke Verklaring in de Trêveszaal, maakte minister van Buitenlandse Zaken Hans van den Broek (CDA) er bezwaar tegen dat subsidie voor de aanstelling van huisvestingsconsulenten naar de BP zou gaan. Dat zou namelijk kunnen worden uitgelegd als een impliciete erkenning van de RMS.²⁰ Van den Broeks uitspraak was opmerkelijk, omdat hij niets zei over een andere passage in de Gezamenlijke Verklaring:

'Als uitdrukking voor de onderlinge verbondenheid stelt de regering de Badan Persatuan in de gelegenheid een levend monument gestalte te geven in de vorm van een museum.'²¹

Een museum over de geschiedenis van de Molukse bevolkingsgroep, aangeboden aan de BP, zou immers veel eerder uitgelegd kunnen worden als een impliciete erkenning van de RMS dan subsidie voor consulenten op het gebied van huisvesting. Sterker nog: omstreeks de openingsdatum van het museum en ook later zou de Indonesische ambassade nadrukkelijk laten blijken het museum te beschouwen als een propaganda-instituut van de RMS.²² De koppeling *Badan Persatuan*-museum in de Gezamenlijke Verklaring is nog opmerkelijker omdat de BP-werkgroep Museum eerder aan Binnenlandse Zaken had voorgesteld het museum niet aan te bieden aan de BP, maar aan de Molukse gemeenschap. Zij dacht daardoor het draagvlak te vergroten. Tot haar verrassing handhaafde Binnenlandse Zaken echter de oorspronkelijke, politiek niet ongevaarlijke tekst.²³

De totstandkoming van het Moluks Historisch Museum ging overigens niet van een leien dakje. Inhoudelijk lagen de plannen min of meer klaar. Het IWM had in de loop van 1984 een Historische Commissie gevormd, bestaande uit leden van de eerste generatie en enkele deskundigen. Deze had plannen ontwikkeld voor de opzet van een Moluks Historisch Archief.²⁴ De overschakeling van een monument in een park naar een historisch museum sloot daar logisch bij aan. Toch zou het nog tot 1990 duren voordat het museum zijn poorten kon openen. Dit kwam onder meer doordat binnen de BP verdeeldheid was ontstaan over de personele invulling van de directie van het museum. Dat leverde een stagnatie van een halfjaar

Opening van het Moluks Historisch Museum. John Lilipaly toont wvc-minister H. d'Ancona het computerprogramma waarmee bezoekers informatie kunnen opzoeken over *pela*-schap, Utrecht, november 1990. (O. Tatipikalawan/MHM/coll. iwm.)

op.²⁵ Een belangrijkere oorzaak was echter dat de beschikbaar gestelde financiële middelen voor 'stichting, inrichting en instandhouding' van het museum (500.000 gulden per jaar) ontoereikend waren om het museum tot stand te brengen. Door toe te staan hiervoor geld van verscheidene jaren te benutten, kon het toch worden gerealiseerd. Bij de opening in 1990 door minister d'Ancona moest het museumbestuur haar echter meedelen dat het niet-geïndexeerde jaarbudget binnen een jaar of vijf ontoereikend zou zijn om het museum in stand te houden. De minister erkende het probleem, maar zei geen oplossing te hebben. Haar opvolgster, staatssecretaris Erica Terpstra (vvd) van het ministerie van vws, vond die oplossing wel. Begin 1996 stelde zij een afkoopsom beschikbaar die voldoende werd geacht om het museum op eigen benen verder te laten gaan.²⁶

Eén wens van de kant van de regering werd niet ingelost: de hoop van minister Brinkman om steun van de BP te verkrijgen bij de opheffing van het woonoord Lunetten. We zagen eerder al dat een dergelijke steunbelofte op het laatste moment uit de Gezamenlijke Verklaring verdween. Maar Brinkman bleef hoop houden dat de nieuwe sfeer van samenwerking ertoe zou leiden dat hij Lunetten zonder geweld leeg zou krijgen. In de ministerraad van 12 september 1986 drong hij er dan ook bij zijn collega's op aan om op zo kort mogelijke termijn met de BP overeenstemming te bereiken over de nog bestaande geschilpunten. Lunetten moest immers worden ontruimd en

Kampraadsvoorzitter Ton Latuhihin (rechts) in debat met minister L.C. Brinkman tijdens een persconferentie over Lunetten op het politiebureau van Vught. (O. Tatipikalawan/MHM.)

dat kon moeilijk als de regering en de BP met elkaar aan het ruziën waren. Bovendien was het overleg met de lokale kampraad vastgelopen.²⁷ Deze kampraad, onder leiding van Ton Latuhihin, lid van de tweede generatie, maakte het Brinkman nogal moeilijk. Latuhihin, bijgestaan door advocaat Hans Koets, koos voor een tweesporenbeleid. Enerzijds handhaafde hij de bij oudere Molukkers zo belangrijke claim van de 'KNIL-rechten', maar anderzijds koos hij voor de lijn van de huurbescherming. Dat had tot gevolg dat het Rijk voor een aantal Molukkers ontruimingstitels kreeg, maar voor andere niet.²⁸ Terugkijkend op de Gezamenlijke Verklaring zou Brinkman dan ook hebben verzucht: 'Nu hebben we alles opgelost behalve kamp Vught.'²⁹

De rechterlijke uitspraken betekenden dat jarenlang geen uitzicht bestond op het ontruimen en slopen van het hele woonoord. Bovendien voelde de Vughtse burgemeester Fred de Graaf (VVD) niets voor partiële ontruiming. Hij vreesde dat dit tot fel verzet zou leiden van alle Molukkers in Vught en mogelijk ook van daarbuiten. Dat zou voor minstens twee jaar de permanente aanwezigheid van de Mobiele Eenheid vragen. De Graaf had daarbij de steun van de Vughtse gemeenteraad, commissaris van de koningin Frank Houben, procureur-generaal R. Gonsalves³⁰ en de andere leden van de 'driehoek' (hoofdofficier van justitie René Ficq en politiecommissaris C. van der Waal). Op 2 september 1989 kondigde De Graaf publiekelijk aan niet vrijwillig te zullen meewerken aan partiële ontruiming. Tijdens een openbare bijeenkomst in Lunetten lichtte hij zijn standpunt toe:

‘Als we elk tussentijds vonnis zouden moeten uitvoeren, lopen we de kans dat we om de paar maanden van Lunetten een soort Plein van de Hemelse Vrede maken. Die ellende, dat verdriet, dat geweld moeten we Vught en in het bijzonder de bewoners van Lunetten besparen.’³¹

Hij stond daarmee recht tegenover de harde lijn van minister van Justitie Frits Korthals Altes (vvd).³² De patstelling werd doorbroken toen directeur-generaal Welzijn van wvc, Koos Richelle op 14 oktober 1989 een akkoord wist te bereiken met de woonoordbevolking: sloop van het woonoord en de bouw van een kleinere nieuwe wijk op het grondgebied van Lunetten.³³ Toch zou het nog een hele tijd duren voordat de nieuwe wijk in gebruik kon worden genomen. Eerst moesten allerlei achterhoedegevechten met onder anderen de ‘principiële’ worden uitgevochten, vaak via de rechter. Ook bleken door asbest in de barakken en vervuiling van de grond de kosten veel hoger uit te vallen dan vooraf geraamd. Ingrijpen van minister van Financiën Wim Kok (pvda) was nodig om met name het pvdAsmaldeel in het kabinet tot (financiële) medewerking te bewegen.³⁴ Uiteindelijk werd in 1993 met de ingebruikname van de nieuwe woonwijk op het Lunettenterrein (met historische straatnamen als *Kota Inten*, *Roma* en *Atlantis*) de overstap van woonoord naar woonwijken afgerond.

Nieuwe huizen in Lunetten. (MHM/coll werkgroep fotoboek 50 jaar Lunetten.)

Een bijeenkomst in het stichtingsgebouw in Breda in verband met een werkgelegenheidsproject. (O. Tatipikalawan/MHM.)

Duizend banen

Het meest ingewikkelde onderdeel uit de Gezamenlijke Verklaring was de werkgelegenheidsparagraaf. Al in de *Inspraaknota* van 1978 had het rwm gewezen op de hoge werkloosheid onder Molukkers en opgeroepen tot een actief beleid om Molukse werklozen aan het werk te krijgen. Het ministerie van SZW verwees naar lopend beleid en bestaande regelingen. Die werden al gebruikt bij het opzetten van lokale werkgelegenheidsprojecten en bleken daar ontoereikend. Toen in 1985 onderzoek van het Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO) van de Erasmus Universiteit Rotterdam de slechte positie van Molukkers op de arbeidsmarkt bevestigde, stonden extra inspanningen bij de bestrijding van de Molukse werkloosheid hoog op het wensenlijstje van het rwm.

Terwijl men nog wachtte op een regeringsreactie op het ISEO-onderzoek, bood de Gezamenlijke Verklaring een nieuwe kans om het werkgelegenheidsbeleid beter af te stemmen op Molukkers. De BP-werkgroep Werkgelegenheid was zeer ontevreden geweest over de vaagheid van de afspraken op dit terrein. Bij de ondertekening van de Verklaring zei BP-voorzitter Metiarij hierover:

‘Teleurgesteld zijn we over de bijdrage van het ministerie van Werkgelegenheid. Deze is mager, en grotendeels afhankelijk van derden. We willen niet verhelen, dat we dit onderdeel slechts hebben geaccepteerd, omdat een afzonderlijke regeringsreactie op de rampzalige onderzoeksresultaten van de Erasmusuniversiteit in het vooruitzicht is gesteld. We hopen dat die reactie een adequaat antwoord bevat om het aantal werklozen terug te brengen tot Nederlandse gemiddelden.’³⁵

Die regeringsreactie was al op 7 maart 1986 in de ministerraad behandeld, maar aangehouden, omdat met name minister van Financiën Onno Ruding (CDA) grote bezwaren had tegen een aantal toezeggingen van staatssecretaris Annelien Kappeyne van de Coppello (szw/vvd).³⁶ De uiteindelijke reactie vond men aan Molukse kant zeer teleurstellend en absoluut niet in de geest van de Gezamenlijke Verklaring.

Dat de BP die Verklaring ondanks de vage werkgelegenheidsparagraaf had ondertekend, had nog een andere reden. Bij de voorbereidende besprekingen had Chiel Mariën, groepscoördinator Molukkers op Binnenlandse Zaken, het getal van duizend banen laten vallen. Deze *slip of the tongue* werd vervolgens door de onderhandelaars aan Molukse zijde als afspraak op tafel gelegd. Daarmee was het beroemde ‘Duizend-banenplan Molukkers’ geboren.³⁷ Het kostte twee Kamerinterventies om dit getal als ‘streefgetal’ door minister Van Dijk bevestigd te krijgen.³⁸ Ronald Bandell, toenmalig burgemeester van Moordrecht en in de aanloop naar de Gezamenlijke Verklaring een belangrijke adviseur voor WVC, zegt terugkijkend:

‘Het Duizend-banenplan was goed; het idee was goed. Het is een van de eerste banenplannen in Nederland. Het was een erkenning van het feit dat de werkgelegenheid onder die Molukkers na die gijzeling hartstikke lastig was, dat je ook als Rijk wel een ereschuld had (ik gebruik die woorden nooit, want dat is zo beladen), maar dat je wel eens even moet laten zien en je moet inspannen om dat vraagstuk op te lossen. Verbeter de wereld en begin als Rijk bij jezelf. Nou duizend is een mooi rond getal en spreekt aan naar buiten. Maar dan wel waarmaken!’³⁹

Intussen zat er weinig schot in de uitvoering van het plan. In september 1986 spraken minister-president Lubbers en minister Van Dijk hierover hun zorg uit.⁴⁰ De Rijksoverheid zou een omvangrijke afslankingsoperatie ondergaan. Dat maakte de instroom van Molukkers moeilijk. Daarom werd het plan gesplitst in twee delen: het Rijk zou goed zijn voor driehonderd banen en de lagere overheden en de gepremieerde en gesubsidieerde sector zouden

er zevenhonderd voor hun rekening moeten nemen. In maart 1987 keurde de ministerraad de uitwerking van deze plannen goed.⁴¹

Maar opnieuw werden nauwelijks resultaten geboekt.⁴² De directie Coördinatie Minderhedenbeleid van Binnenlandse Zaken (DCM) stond voor de onmogelijke taak om banen door overreding binnen te halen.⁴³ De medewerking van het directoraat-generaal Management en Personeelsbeleid (DGMP), dat het personeelsbeleid bij de Rijksoverheid coördineerde, was minimaal. Ook het ministerie van SZW was meer bezig met bescherming van zijn territorium, dan actief mee te werken aan het 'Duizend-banenplan'. Burgemeester Bandell:

'[...] dat is een heel star departement. Dat is het nog steeds en dat was toen ook al zo. Dus dat hing van mensen af die bereid waren om mee te werken. Als het ging om structurele medewerking, dan ging dat zo van: ja, dat hebben wij niet bedacht, dat hoeven wij niet, dat hebben andere mensen bedacht. Dat is ongeveer de typering, veel bureaupolitiek. Maar je zou onrecht doen aan de geschiedenis als je iedereen op dat departement een veeg uit de pan zou geven.'⁴⁴

Belangrijk was dat intussen de inzet van de minister-president en van de opeenvolgende ministers van Binnenlandse Zaken (Van Dijk werd in 1989 opgevolgd door Ien Dales van de pvdA) bleef bestaan. Jan-Willem Holtslag, destijds raadadviseur van premier Lubbers:

'Het ministerie van Sociale Zaken, de Belastingdienst, de Domeinen, die hebben een systeem zoals blijkt en daar pasten al dit soort grappen niet in. Dus met een specifiek budget waarvoor gevochten is, is het Duizend-banenplan in de markt gezet door een particulier bureau in Lelystad, als ik me dat goed herinner. Die hebben dat toen georganiseerd zeer tegen de zin van de toenmalige Arbeidsvoorziening. Maar goed, dat hebben we dus allemaal met heel veel moeite en heel veel praten doorgedrukt.'⁴⁵

Op 27 november 1987 werden contracten afgesloten met twee commerciële instituten: het Instituut voor Individueel Onderwijs (IVIO) en Scholing, Maatschappij en Arbeidsmarkt (SMA, een dochter van Vendex). Zij zouden voorzien in scholing en gegarandeerde arbeidsplaatsen voor 'de 700'. Tegelijkertijd werd de 'inspanningsverplichting' voor de departementen omgezet in een 'taakstelling'.⁴⁶ Verder werd het BP-Ondersteuningsteam in het leven geroepen en aangehaakt bij het IWM. Dat kreeg tot taak Molukse werklozen te begeleiden bij hun zoektocht naar werk. Nochtans leidden

al deze maatregelen vooralsnog niet tot resultaten.⁴⁷ Toen de BP medio juni 1989, een halfjaar voor het formele einde van het project, de balans opmaakte, was het resultaat bedroevend: volgens Binnenlandse Zaken waren 378 van de 1.000 banen gerealiseerd. Volgens de BP maar 272.⁴⁸ Dat verschil zat in het feit dat het Rijk ook allerlei tijdelijke banen erbij optelde. De Molukse counterparts gingen er echter van uit dat het bij het 'Duizend-banenplan' om 'blijvend werk' zou gaan van 'minimaal 32 uur' per week. Ondanks verzet van DGMP ging minister Van Dijk met deze aanscherping van de criteria akkoord.⁴⁹ De BP stond vervolgens weer voor de taak om de uitvoering te controleren. Nogmaals Bandell:

'[...] fantastisch om te zien hoe moeizaam het is om een belofte waar te maken. Dat er ook echt duizend banen voor werkloze Molukkers worden gecreëerd. [...] Het is ook fantastisch om te zien hoe de overheid dan probeert de zaken weg te definiëren. Ik heb altijd geroepen [...]: jullie moeten het heel simpel zeggen: wij willen een lijst van 1 tot 1.000. En ik wil aan het eind iedere keer kunnen zien: Pietje Puk werkt bij de archiefdienst in Sappemeer, en dan helemaal door tot duizend en dan nog het liefst gecontroleerd door de Rekenkamer. Dat lijkt me een heel reële eis en ik voorspel jullie, heb ik erbij gezegd, dat het buitengewoon ingewikkeld wordt om zo'n lijst te krijgen. En dat hebben ze lang volgehouden. Tot mijn genoegen, moet ik eerlijk zeggen...⁵⁰

Medio 1989 leek het 'Duizend-banenplan' mislukt. De resultaten van SMA waren zelfs zo slecht dat het contract werd opgezegd. De Algemene Rekenkamer constateerde dat het aantal van 300 banen bij het Rijk niet gehaald was en dat een aantal meegetelde banen niet aan de vastgestelde criteria beantwoordde.⁵¹

Toch zou het Duizend-banenplan een succesvol einde kennen. Dat was vooral te danken aan de langzaam groeiende chemie tussen de overgebleven uitvoerders van het plan: Binnenlandse Zaken, IVIO en de Badan Persatuan.⁵² Bij de afsluiting van het project in 1992 hadden zij samen 1.264 structurele banen gerealiseerd. Daarbij had IVIO de taak om kansrijke sectoren, en daarbinnen werkgevers, te vinden die bereid waren Molukse werkzoekenden een baan te geven. Het Ondersteuningsteam van de BP nam op zich om de bij langdurig werklozen veelvoorkomende afhakingsverschijnselen aan te pakken en jongeren te begeleiden naar een baan, en vaak ook nog tijdens die baan. Voor het Rijksdeel lag het voortouw en de coördinatie bij DCM. Het project kostte wel meer tijd dan aanvankelijk was gepland. Vandaar dat de extra banen werden gezien als een compensatie voor het opgelopen tijdverlies.⁵³

Een grote sprong voorwaarts

Het 'Duizend-banenplan Molukkers' was een geslaagd project, niet alleen door het uiteindelijk gerealiseerde aantal banen, maar ook vanwege de integratie-impuls die ervan uitging. Het succes van het plan is in latere jaren enkele malen gerelativeerd.⁵⁴ De critici wezen op het feit dat het project veel langer had geduurd dan gepland, dat al snel uitgeweken was naar andere werkgevers dan de Rijksoverheid en dat het erg duur was geweest.

Zo vroegen de onderzoekers Van den Berg, Krause en Van der Veer zich in 1993 af waarom dit project niet was gestaakt nadat de afgesproken periode voorbij was. Ze gaven zelf ook een antwoord:

'Er bestond een gegronde vrees dat nieuw Moluks geweld zou oplaaien. Zowel de regering-Lubbers als Badan Persatuan waren daar niet bij gebaat, waardoor men besloot het project te herstructureren en te continueren.'⁵⁵

Op welke 'gegronde vrees' deze onderzoekers doelen, wordt uit hun studie niet duidelijk. Wellicht verwijzen zij naar een van de aanleidingen tot de Gezamenlijke Verklaring: de ongeregeldheden in Capelle aan den IJssel in 1984 en de toenmalige vrees voor een landelijke huurstaking.⁵⁶ Dat speelde zeven jaar later echter geen rol meer. In de notulen van de ministerraad noch in interviews met vele bij het Duizend-banenplan betrokken ambtenaren en Molukse vertegenwoordigers is vrees voor nieuw geweld terug te vinden. Alle betrokkenen maken duidelijk dat onderling vertrouwen en de wil om de afspraken na te komen de drijfveren waren die ertoe hebben geleid dat het plan met succes werd afgerond. Dat relativeert de betekenis van de kritiek. De uitvoering van het plan heeft inderdaad veel tijd gekost, maar met name in de laatste jaren werd het uiteindelijke succes bereikt.

Het zoeken naar banen bij andere werkgevers dan het Rijk begon overigens al meteen in 1986. Dat de overheid zich daardoor afhankelijk maakte van derden kan niet worden ontkend, maar als factor ter verklaring van een mislukt banenplan zou dit alleen kunnen worden aangevoerd als daardoor uiteindelijk het beoogde aantal banen niet was gehaald.

Over de kosten van het Duizend-banenplan zei voormalig raadgever Holtslag: 'Je kunt er misschien van zeggen: het is duur geweest. Maar ik vond in die tijd al: niks doen is nog duurder.'⁵⁷ De verantwoordelijke minister Dales wees er in 1992 in de Kamer op dat de kosten die szw doorgaans maakte voor 'toeleiding naar een arbeidsplaats' ongeveer 40.000 gulden per plaats bedroegen; die van het 'Duizend-banenplan' maar 20.000 gulden.⁵⁸

Een belangrijk aspect in deze kwestie was de discussie over ‘algemeen’ en ‘specifiek’ beleid. Het Duizend-banenplan kwam daarin terecht en dat verklaart een deel van het aanvankelijk geringe resultaat. De controverse tussen ‘algemeen’ en ‘specifiek’ was al oud. Sinds de start van het minderhedenbeleid (1980) hadden minister van SZW W. Albeda (CDA) en daarna al zijn opvolgers uitspraken gedaan die erop neerkwamen dat zij bij de aanpak van de (extra) werkloosheid onder allochtone groepen afkerig waren van specifieke maatregelen en zeker van dwang. Met behulp van het bestaande (algemene) beleid en door goed overleg met de sociale partners wilden zij bereiken dat allochtonen voldoende ruimte zouden krijgen op de arbeidsmarkt. Pas als dat niet zou lukken, zouden specifiek beleid en dwang aan de orde kunnen komen, beloofden zij. In de praktijk was de minister vertrokken voordat die conclusie getrokken kon worden, en begon zijn opvolger weer van voor af aan.

Lopende bandwerk
in textielfabriek. (O.
Tatipikalawan/MHM.)

Ondanks deze afhoudende uitspraken was er in de loop der jaren wel degelijk sprake van specifiek beleid, met een positief resultaat. Behalve het Duizend-banenplan, dat geen geesteskind van SZW was, hadden het Raamconvenant Grote Ondernemingen en het MKB-minderhedenconvenant, die allebei afliepen in 2002, succes. Commitment aan de top en de bereidheid het voorgenomen beleid zonodig af te dwingen, alsmede de aanwezigheid van uitvoerders die het voorkeursbeleid serieus namen, bleken daarbij van cruciaal belang.⁵⁹ Het is opmerkelijk dat met deze ervaringen zo weinig is gedaan. In de bronnenstudie voor de Commissie-Blok, de Kamercommissie die in 2003 het minderhedenbeleid evalueerde, concludeerden de onderzoekers dat het Molukse banenplan 'aantoonbaar gunstige gevolgen heeft gehad'. De onderzoekers van het Verwey-Jonker Instituut voegden daaraan toe: 'Het beleid kan leren van de gemaakte fouten, echter ook van de successen.'⁶⁰ Maar dat deed het beleid niet: de Commissie-Blok zelf negeerde de opmerking van haar onderzoekers en verklaarde het banenplan met terugwerkende kracht voor mislukt.⁶¹

Belangrijker dan deze welles-nietesdiscussie is de vraag of de positie van Molukkers op de arbeidsmarkt na het Duizend-banenplan substantieel verbeterd was. Dat bleek het geval. In 1990 liet het ministerie van SZW het ISEO van de Erasmus Universiteit Rotterdam opnieuw onderzoek verrichten naar de sociaaleconomische positie van de Molukse bevolkingsgroep. Daaruit bleek een aanzienlijke vermindering van de werkloosheid: 15 procent was op dat moment nog werkloos, tegen 38 procent in 1983. Bij de jongeren lag dat percentage wat hoger: 22 procent (48 procent in 1983). Het werkloosheidscijfer van de totale Nederlandse beroepsbevolking bedroeg in 1990 6,1 procent. Men stelde vast dat een 'harde kern' van langdurig werklozen overbleef: 86 procent van de overgebleven Molukse werklozen bleek langer dan een jaar werkzoekend, 50 procent langer dan vijf jaar en bijna een kwart langer dan tien jaar.⁶²

De onderzoekers Veenman en Martens schreven dat de daling van de Molukse werkloosheid slechts voor een deel verklaard kon worden door het economisch herstel en de aantrekkende arbeidsmarkt. Andere allochtone groepen bleken namelijk niet of minder te profiteren van deze economische opleving. Nadere analyse maakte duidelijk dat ook de leeftijdssamenstelling, het opleidingsniveau en de wijze van huisvesting van invloed waren op de omvang van de Molukse werkloosheid. Discriminatie leek minder van invloed dan voorheen. Het verschil in werkloosheid tussen mannen en vrouwen was nagenoeg verdwenen.⁶³ Veenman en Martens concludeerden dat al deze factoren ontoereikend waren om de daling van de Molukse werkloosheid geheel te verklaren. Vandaar dat de onderzoekers tot de slotsom

kwamen dat die daling ook verband hield met het succes van Molukse werkgelegenheidsprojecten en het Duizend-banenplan:

‘Het succes van de beide laatste beschouwen wij als een hart onder de riem van de Nederlandse overheid en van Molukse instellingen die zich hebben ingezet voor het arbeidsmarktbeleid.’⁶⁴

De samenwerking tussen overheden, Nederlandse intermediairs en Molukse instellingen op de arbeidsmarkt had een positieve uitwerking, niet alleen op de deelnemers zelf, maar ook breder op de Molukse samenleving. Met name het ‘Duizend-banenplan’ had tot gevolg dat óók werkloze Molukkers die daar niet aan deelnamen een stimulans kregen om weer aan de slag te gaan.⁶⁵ Uit die tijd dateren klachten van jongeren die nog werkloos waren en het niet meer leuk vonden in de wijk, omdat hun vrienden aan het werk waren. Dat motiveerde hen om ook werk te gaan zoeken, vaak via uitzendbureaus.

Onderwijs

Succes op de arbeidsmarkt wordt in belangrijke mate bepaald door de genoten vooropleiding. Een goede opleiding vergroot ook op andere terreinen van het leven de kansen van mensen, waardoor zij een volwaardige plaats in de samenleving kunnen krijgen. Dat is voldoende reden om na te gaan of omstreeks 1990 ook op onderwijsgebied voor Molukkers sprake was van vooruitgang.

Na de *Molukkersnota* van 1978 kwam minister Pais in 1981 met zijn *Nota Culturele Minderheden in het Onderwijs*. In aansluiting op beide nota's ging het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen specifiek beleid voor Molukse leerlingen ontwikkelen.⁶⁶ De opvattingen van Pais bleken aardig overeen te komen met die van het IWM, dat bepleitte om de school meer te laten aansluiten bij de leefwereld van het Molukse kind, bijvoorbeeld door op school aandacht te besteden aan de eigen taal en cultuur.⁶⁷ Directeur-generaal Basisonderwijs Bas van Eyndhoven was in die jaren de belangrijkste ambtenaar die zich met het onderwijs aan Molukkers bezighield. Hij was secretaris geweest van de Onderwijsraad in Friesland, de provincie waar het IWM zich bij de voorbereiding van de *Inspraaknota* had georiënteerd op onderwijs in de eigen taal (het Fries) binnen het Nederlandse onderwijsstelsel.

Tijdens het ministerschap van Pais (1977-1981) kwam een groot aantal maatregelen tot stand: zo werden de eerste faciliteitenregelingen van kracht op basis van de *Molukkersnota*, vond de benoeming plaats van John Lilipaly

Molukse studenten voor de Pedagogische Academie De Eekhorst, Assen. (MHM.)

tot opvolger van Kuhuwaal als adviseur Molukse Zaken op o&w⁶⁸, volgde de oprichting van de Projectgroep Ondersteuning Onderwijs Molukkers (PGOOM) en werden Molukse onderwijsconsulenten aangesteld bij negen schooladvies- en begeleidingsdiensten. Ook kwamen er subsidies voor onderwijsexperimenten van de pedagogische academie 'De Eekhorst' in Assen.⁶⁹ Onder leiding van Eekhorst-directielid Aeilt Boelens ging deze pedagogische academie samenwerken met scholen voor basis- en voortgezet onderwijs in Assen en Smilde in het Samenwerkingsverband Bi-kultureel Onderwijs regio Assen (SBO).⁷⁰ De bedoeling was om al werkend het onderwijs beter af te stemmen op de Molukse leerlingen en het nodige lesmateriaal te ontwikkelen. Evenals bij de werkgelegenheidsprojecten bood dit onderwijs-experiment het IWM ervaringsgegevens die benut werden bij de advisering.

Na een kort maar niet onbelangrijk intermezzo met Jos van Kemenade (PvdA) als minister van Onderwijs⁷¹, kwam in november 1982 de Molukkers-portefeuille in handen van staatssecretaris G. van Leijenhorst (CDA). Deze van origine CHU-politicus stond ideologisch dicht bij Stichting DDET en was geporteerd voor een goede relatie met het IWM.⁷² Hoewel het eindrapport van het eerste ISEO-onderzoek naar de sociaaleconomische positie van Molukkers pas in 1985 zou verschijnen, waren de belangrijkste resultaten al eerder bekend. De sombere onderwijsresultaten waren voor het IWM aanleiding om Van Leijenhorst daarop aan te spreken. De staatssecretaris besloot zich te laten adviseren door een werkgroep, bestaande uit vijf ambtenaren

van diverse directies, zes deskundigen uit de onderwijspraktijk en twee vertegenwoordigers van het IWM.⁷³ Vijf leden van de werkgroep waren van Molukse origine. Voorzitter werd Bauke de Haan, Van Eyndhovens opvolger als directeur-generaal Basisonderwijs. Deze Werkgroep Onderwijs Molukkers bracht binnen zeven maanden een rapport uit met een overzicht van knelpunten en aanbevelingen om die problemen aan te pakken. Alle onderwijsniveaus kwamen aan bod; alleen voorschoolse opvang ontbrak in het rapport. Adviezen over Nederlands als Tweede Taal (NT2) gingen vooraf aan aanbevelingen over eigen taal en cultuur. Verder bevatte het rapport adviezen over de lerarenopleiding, school- en beroepskeuze, ouderparticipatie en volwasseneneducatie. Van groot belang was het advies om te komen tot een Centraal Steunpunt voor Molukse Taal en Cultuur.⁷⁴

Het departement zat in zijn maag met dit advies. De nieuwe directeur-generaal liet staatssecretaris Van Leijenhorst weten niet gelukkig te zijn met de conclusies van het rapport dat hij als voorzitter had ondertekend. Volgens Lucassen en Köbben was de invloed van het IWM op het o&w-beleid zo groot dat De Haan het niet opportuun achtte om zijn reserves publiekelijk te uiten. Hij adviseerde de staatssecretaris het rapport voor te leggen aan de Interdepartementale Commissie Minderhedenbeleid (ICM) en intussen relativerend te zijn over de rol van het onderwijs ter verklaring van de hoge Molukse werkloosheid.⁷⁵

Onder die omstandigheden hield o&w zich ook op de vlakte waar het ging om de Gezamenlijke Verklaring van april 1986. Onderwijs bleef buiten de onderhandelingen. Reden voor BP-voorzitter Metiarj om premier Lubbers bij de ondertekening ervan te wijzen op een recente toespraak waarin de premier onderwijs van groot belang had genoemd bij het oplossen van de werkloosheid. Daarbij verwees hij uitdrukkelijk naar de reactie die de regering nog zou gaan geven op het 'rapport-De Haan'.⁷⁶ Maar in die reactie stelde de regering zich conform De Haans advies aan Van Leijenhorst nogal terughoudend op, tot grote teleurstelling van het IWM.

In 1987, toen Van Leijenhorst alweer opgevolgd was door staatssecretaris Nell Ginjaar-Maas (VVD), werd de regeringsreactie behandeld in de Tweede Kamer, waar intussen John Lilipaly voor de PvdA zitting had genomen. Samen met Minouche Janmaat-Abée (CDA) slaagde hij erin om een Kamermeerderheid te verwerven voor een Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers (LSEM), dat niet, zoals Ginjaar-Maas voorstelde, zou worden aangehaakt aan de Landelijke Pedagogische Centra, maar een eigen stichting zou worden met directe medeverantwoordelijkheid van Molukkers.⁷⁷

In dit steunpunt werden ook de meeste activiteiten van het Drentse SBO ondergebracht. Het LSEM zou in volgende jaren veel leermiddelen en

ondersteuningsmateriaal ontwikkelen op tal van terreinen: NT2, onderwijs in eigen taal en cultuur, rekenen, aardrijkskunde en geschiedenis. Essentieel was ook de samenwerking met tal van Nederlandse partners, bijvoorbeeld 'Mari! Op naar de bieb', een project in samenwerking met de Nederlandse Bibliotheek Centrale. Het LSEM bood openbare bibliotheken een collectie boeken aan over Molukkers en de Molukken, op voorwaarde dat zij een aantal leesbevorderende activiteiten zouden organiseren in samenwerking met de lokale Molukse gemeenschap. Het wilde zo de toegankelijkheid van de bibliotheek voor Molukkers vergroten.⁷⁸ Opeenvolgende bewindspersonen (Wallage, Ritzen en Netelenbos⁷⁹) bezochten de jaarlijkse Molukse Onderwijsdag en lieten zich bij die gelegenheid positief uit over de kwaliteit en de productiviteit van het Steunpunt.⁸⁰

Het effect van de bijzondere aandacht voor Molukkers in het onderwijs werd geremd doordat geld voor speciale doeleinden in de verkeerde volgorde beschikbaar kwam. Terwijl de ontwikkeling van leerplannen en -middelen tijd kostte, en lerarenopleidingen maar langzaam zorgden voor een betere afstemming van leerkrachten op de multiculturele samenleving, kwam er wel meteen extra geld voor scholen beschikbaar. Dat dwong hen tot veel improvisatie.⁸¹

Er kwamen veel maatregelen om Molukse leerlingen zich meer op de Nederlandse scholen thuis te laten voelen. Daarin speelden Molukse leerkrachten die belast werden met het Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur (OETC) een belangrijke rol. Toen o&w omstreeks 1978 startte met zijn Molukkersbeleid, was behoefte ontstaan aan deze docenten. Veel Molukse basisschoolleerkrachten waren op dat moment werkloos of werkzaam als Tovak (Taakleerkracht voor Ambonese kinderen).⁸² Zij vonden werk als OETC-leerkracht. Hun situatie verschilde overigens sterk van die van OETC-leerkrachten bij andere etnische groepen. Daar was kennis van de eigen taal het criterium waarop men de school binnen kwam; kennis van het Nederlandse onderwijs en soms zelfs van de Nederlandse taal ontbrak vaak. De Molukse OETC-leerkrachten waren volledig bevoegde basisschool-docenten, met één handicap: ze hadden zelf op school nooit onderwijs in hun eigen taal gehad. Terwijl Turkse en Marokkaanse OETC-leerkrachten bijgeschoold moesten worden in het Nederlands en het Nederlandse onderwijsstelsel, lag bij hun Molukse collega's de nadruk op bijscholing in het Maleis. Ongeveer zeventig, meest Molukse OETC-docenten verkregen na bijscholing de bevoegdheid Moluks Maleis.

De aanwezigheid van een Molukse OETC-leerkracht betekende niet alleen onderwijs in de eigen taal en cultuur, dat overigens nooit het niveau van een zelfstandig vak zou halen, maar het verkleinde ook de kloof tussen de Molukse gemeenschap en het 'witte', Nederlandse onderwijs. Het zorgde

Molukse studenten in de Pedagogische Academie De Eekhorst, Assen krijgen OETC onderwijs (Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur). (MHM.)

er tevens voor dat de aanpak van Molukse onderwijsachterstanden niet verzandde in een stellingenoorlog over prioriteit voor Nederlands of de eigen taal. Onderwijsinstellingen en Molukkers waren het erover eens dat het onderwijs Molukse leerlingen zo goed mogelijk moest opleiden voor een toekomst in Nederland en tegelijkertijd respect moest tonen voor de zich in Nederland ontwikkelende Molukse identiteit. Door de OETC-leerkrachten kregen Molukse leerlingen en hun ouders in de school een identificatiepunt. Ook konden Nederlandse docenten profiteren van de kennis en ervaring van zo'n Molukse collega. Dat effect vond overigens enige beperking in de omstandigheid dat een OETC-leerkracht vaak drie, vier scholen moest bedienen om voldoende uren te kunnen maken.

Toen nieuwe leermiddelen, methoden en technieken in voldoende mate beschikbaar waren en leerkrachten (bij)geschoold, was het beleid alweer bezig met heel andere prioriteiten, en soms ook bezuinigingen. De veranderzucht van 'Zoetermeer', de toenmalige thuisbasis van o&w, was zo groot dat scholen niet de kans kregen om beleid in onderwijspraktijk om te zetten. Die klacht gold overigens niet alleen voor het minderhedenbeleid van o&w, noch voor alleen die periode. De kritiek op de voortdurende stelselwijzigingen in het onderwijs zet zich voort tot de dag van vandaag.

Dat de specifieke aandacht voor Molukkers in het onderwijs in de periode 1980-1991 succes heeft gehad, valt moeilijk te bewijzen. Wel kan men vaststellen dat in die periode de onderwijspositie van Molukkers verbeterde, al

werd de achterstand op Nederlandse leeftijdsgenoten niet ingehaald. In 1991 trokken Veenman en Martens van het ISEO in Rotterdam een vergelijking tussen de situatie in 1983 en 1990.⁸³ De belangrijkste verandering was de vermindering van het aantal *drop-outs*, dat wil zeggen leerlingen zonder vervolgdiplooma op het basisonderwijs. Dit percentage daalde van 32 procent van de Molukse beroepsbevolking naar 20 procent. Bij de Nederlandse beroepsbevolking was het percentage in beide jaren 13 procent. De oververtegenwoordiging van Molukkers in het LBO bleef gehandhaafd (meer dan 40 procent). Daarnaast was echter sprake van een langzame groei van het aantal Molukkers dat een hogere opleiding afrondde. Hoewel bekend was dat er ook Molukkers aan universiteiten afstudeerden, waren die in de statistieken nog niet terug te vinden.⁸⁴

Het ISEO-onderzoek had betrekking op alle vijftien- tot vijfenzestigjarigen. Daardoor bleef een belangrijk deel van de Molukse leerlingen, dat nog verplicht op school zat, buiten beeld. Een inspectierapport uit 1988 geeft daarover wat meer informatie, om te beginnen over de uitstroomgegevens naar het voortgezet onderwijs.⁸⁵ Ook volgens dit onderzoek bleken veel Molukse leerlingen naar het VMBO-cluster te gaan: meer dan 62 procent van alle Molukse leerlingen. Hoopgevend waren de adviezen MAVO/HAVO en MAVO/HAVO/VWO, al bleek daar niet uit of de leerlingen die dit advies kregen naar HAVO, VWO, of alsnog naar de MAVO gingen. De inspectie constateerde verder dat Molukse leerlingen bij de Cito-toets 'een stabiele middenpositie' innamen. Toch stonden zij wat betreft beheersing van de Nederlandse taal dichter bij de Turkse groep, die het slechtst scoorde, dan bij de Nederlandse leerlingen. Positief was dat minder Molukse leerlingen een doorverwijzing kregen naar het speciaal onderwijs dan niet-Molukse leerlingen. Dit zou te maken hebben met het feit dat Molukse leerlingen op school relatief weinig gedragsproblemen vertoonden.⁸⁶ Uit een ander inspectierapport bleek dat Molukse leerlingen vaker doubleerden, vaker voortijdig de school verlieten, vaker zakten voor hun eindexamen en vaker ongediplomeerd de school verlieten dan autochtone leerlingen.⁸⁷

Dit alles leidt tot de conclusie dat ook in het onderwijs tussen 1980 en 1990 bij Molukkers sprake was van vooruitgang, maar met minder succes dan het geval was op het gebied van werkgelegenheid gedurende dezelfde periode.

Netwerk

Men neemt algemeen aan dat het Molukkersbeleid direct na de Gezamenlijke Verklaring ophield en dat 'normalisatie' haar intrede deed.⁸⁸ Zonder enige

twijfel was dat de bedoeling van de overheid, al ontkende vicepremier Ruud de Korte (EZ/Biza/VVD) dat met zo veel woorden op de persconferentie na de ondertekening van de Verklaring. Met de invoering van de nieuwe Welzijnswet (1987) bracht minister Brinkman van wvc in hoog tempo de decategorialisering en decentralisatie van het welzijnswerk tot stand. Toch zou, tijdens de uitvoering van de afspraken in het kader van de Gezamenlijke Verklaring, juist Brinkman op het terrein van onderwijs en arbeidsmarkt nog één keer een extra impuls aan het Molukse welzijnswerk geven. Maar daaraan ging het een en ander vooraf.

Eerder is beschreven hoe het IWM in voorgaande jaren had deelgenomen aan tal van lokale onderwijs- en werkgelegenheidsprojecten. Daarbij ontdekte het dat Molukkers in tegenstelling tot de meeste andere etnische minderheden geen regionale welzijnsinstellingen hadden. Hoewel het IWM goed samenwerkte met de provinciale opbouworganen in Drenthe en Noord-Brabant, werd het ontbreken van Moluks welzijnswerk op regioniveau als een gemis ervaren. In de werkgelegenheidsparagraaf van de Gezamenlijke Verklaring had een bedrag gestaan van 7,4 miljoen gulden voor specifiek beleid van szw ten behoeve van Molukkers. Dit bedrag zou in ieder geval beschikbaar zijn tot 1990, maar had tot 1988 al een bestemming: de financiering van de bestaande werkgelegenheidsprojecten. Op 29 april 1986, acht dagen na de Gezamenlijke Verklaring, verscheen de regeringsreactie op het eerste ISEO-onderzoek over Molukkers. Op dezelfde dag verscheen ook de al vermelde regeringsreactie op het rapport-De Haan. Het IWM vond beide reacties onder de maat:

‘Een schoolvoorbeeld van een cirkelredenering: geadviseerd wordt het beleid te verbeteren om de problemen de baas te kunnen worden en het antwoord is: we moeten de problemen inderdaad de baas worden en daarom gaan we door met het huidige beleid.’⁸⁹

Overleg tussen szw en het IWM, dat de regering in de Tweede Kamer had toegezegd, vond pas plaats in september 1988. Daarbij vroeg het IWM om een snelle beslissing over de 7,4 miljoen gulden waarvan de Gezamenlijke Verklaring melding maakte, maar die in 1988 geen bestemming had gekregen.⁹⁰ De Tweede Kamer toonde zich nogal ontevreden over het Molukkersbeleid van szw en riep de betrokken minister Jan de Koning (CDA) twee keer naar de Kamer om zich te verantwoorden. Inmiddels had het IWM voorgesteld om de in 1987 en 1988 door onderbesteding overgebleven gelden te gebruiken voor het oprichten van een landelijk netwerk op de terreinen arbeid en educatie. Op die manier zouden lokale projecten op regionaal niveau steun kunnen

ontvangen. De Koning wees echter het gebruik af van de 7,4 miljoen voor wat hij 'overheadkosten' noemde.⁹¹ Op 2 maart 1990 informeerde zijn opvolger Bert de Vries (CDA) de Tweede Kamer over de besteding van de 7,4 miljoen tot en met 1990. Daaruit bleek dat er geen geld overbleef voor een landelijk netwerk.⁹²

Het IWM liet zich daardoor echter niet ontmoedigen. Een andere mogelijkheid had zich intussen aangediend. Minister Brinkman had in 1988 zo rigoureuus bezuinigd op het welzijnswerk voor Molukkers dat de Tweede Kamer er een stokje voor stak en de bezuiniging voor een deel ongedaan maakte.⁹³ Daardoor kwam geld beschikbaar dat Brinkman wilde besteden aan tijdelijke projecten. Het IWM deed het voorstel om met dit budget alsnog een landelijk netwerk voor arbeid en educatie op te zetten. Brinkman ging hiermee akkoord voor een experimentele periode van twee jaar. Vervolgens werd, uitgaande van het beschikbare budget, het Landelijk Netwerk Onderwijs en Werkgelegenheid (later Onderwijs en Arbeid) opgericht met twee landelijke coördinatiepunten (LSEM voor onderwijs en IWM voor werkgelegenheid) en zes regio's van doorgaans meer dan één provincie.⁹⁴ De opzet van het netwerk was pragmatisch. De ene regio bracht netwerktaken onder bij een Moluks werkgelegenheidsproject, een andere regio bij een 'algemene' steunfunctie en elders gebeurde dat weer bij een gemeente. Deze instellingen waren gekozen omdat ze al ervaring hadden met samenwerkingsverbanden ten behoeve van Molukkers. Bij die samenwerking stond het zoeken naar 'bondgenoten' voorop: organisaties en daarbinnen vaak ook personen die bereid waren om op een creatieve, onorthodoxe wijze mee te werken aan het gemeenschappelijke doel, namelijk het wegnemen of verminderen van achterstanden bij Molukkers in het onderwijs en op de arbeidsmarkt.

Na twee jaar en een positieve evaluatie⁹⁵ kreeg de subsidiëring van het netwerk eind 1991 een structureel karakter.⁹⁶ Toch was het einde ervan nabij, want op wvc was minister d'Ancona bezig met een grote herstructureringsoperatie van het welzijnswerk. 'Decentralisatie' en 'veralgemenisering' waren daarbij de sleutelwoorden. Voor het minderhedenwerk togen twee commissies aan het werk: de Commissie Doelmatigheid Landelijke Minderhedenorganisaties (Commissie-Van Es) en de Commissie Decentralisatie Bovenlokale Steunfuncties (Commissie-Bandell). De Commissie-Van Es adviseerde om per minderheidsgroep slechts één steunfunctie toe te staan. Er zou dus een nieuwe landelijke steunfunctie voor Molukkers moeten komen, die taken van *Gabungan* en de welzijnstaken van het IWM (inclusief de werkgelegenheidscoördinatie van het netwerk) zou moeten combineren. De onderwijscóördinatie zou bij het LSEM blijven en wvc zou het subsidie daarvoor overhevelen naar O&W.

Over de netwerkinstellingen in de regio's adviseerde de Commissie-Bandell om de subsidielijns met wvc te verbreken en dat budget bij de provincies te leggen.⁹⁷ De minister nam dit advies over.⁹⁸ Omdat de gedwongen fusie van landelijke organisaties per etnische bevolkingsgroep op nogal wat weerstand stuitte, nam wvc eind 1992 een rigoureuus besluit. Het kondigde aan dat het subsidie van alle landelijke organisaties zou worden ingetrokken en dat vervolgens één nieuwe landelijke steunfunctie zou worden opgericht.⁹⁹ Dat werd Forum, Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling. De provincies zouden dit proces van veralgemenisering snel overnemen. Zij dwongen in de daaropvolgende jaren de separate steunfuncties voor buitenlandse werknemers, Surinamers, Antillianen en Molukkers om te komen tot één provinciale steunfunctie ter bevordering van 'multiculturele ontwikkeling' in de provincie. De aandacht voor Molukkers nam daardoor zichtbaar af of verdween in enkele provincies geheel.¹⁰⁰

Toenemende deelname

De voorgaande paragrafen laten zien dat de Molukse gemeenschap aan het einde van de jaren tachtig een actieve bijdrage leverde om de achterstanden in het onderwijs en op de arbeidsmarkt aan te pakken. Op institutioneel niveau werkte men daarbij hecht samen met Nederlandse overheden en maatschappelijke organisaties. Zo werden belangrijke stappen gezet op het gebied van de structurele en interactieve integratie. Het ISEO-onderzoek uit 1990 verschaft enig inzicht in de mate van integratie op individueel niveau.¹⁰¹ Ruim een kwart van de Molukse jongeren zei in dat onderzoek overwegend contact te hebben met autochtonen. Ruim eenderde ging vooral om met Molukkers en de rest had evenveel omgang met autochtonen als met Molukkers. In 1978 woonde ongeveer 20 procent van de Molukkers buiten de woonwijken. In 1990 schatte Bartels dat aandeel op zestig procent, waarvan 40 procent gespreid woonde in een van de Molukkersgemeenten en 20 procent in de grote steden.¹⁰² De wijze van huisvesting had invloed op de contacten: in de Molukse wijken zei maar 21 procent overwegend contact te hebben met autochtonen, in Molukkersgemeenten gold dat voor 30 procent van de 'buitenwonenden' en in Molukkersgemeenten zonder Molukse wijk voor 47 procent van de jongeren. Voor Molukse mannen die zeiden overwegend contact te hebben met autochtonen betekende dit vaak het verbreken van de contacten met de eigen Molukse *peer group*. Voor Molukse vrouwen gold dat veel minder. Een verklaring werd niet gegeven.

Het aantal gemengde huwelijken was in vergelijking met het onderzoek uit 1983 toegenomen. In 1983 was 25 procent van de Molukse vrouwen onder de dertig jaar met een niet-Molukse partner getrouwd; in 1990 was dat gestegen tot 40 procent. Bij Molukse mannen in dezelfde leeftijdscategorie was dat 45 procent in 1983 tegen 51 procent in 1990. Hoewel gemengde huwelijken niet per definitie een bewijs voor toegenomen integratie vormen, wezen de onderzoekers erop dat de werkloosheidscijfers grote verschillen lieten zien tussen gemengde en volledig Molukse partnerschappen. Na correctie voor relevante factoren als leeftijd, geslacht, opleidingsniveau en huisvesting bleek het werkloosheidspercentage bij gemengde huwelijken 15 procent, tegen 34 procent bij samenlevingsvormen met twee Molukse partners. Opvallend is dat dit verschil volledig op het conto kwam van de Molukse mannen. Voor de werkloosheid van Molukse vrouwen (tot dertig jaar) maakte het, anders dan daarvóór, niet uit of hun partner Moluks of autochtoon was.

Uit het voorgaande blijkt een toegenomen integratie bij een belangrijk deel van de Molukse jongeren. Dat roept de vraag op of de bereidheid van de omringende Nederlandse samenleving om Molukkers op te nemen ook was toegenomen. In 1983 constateerde men nog dat directe en indirecte discriminatie op de arbeidsmarkt de toegankelijkheid tot de Nederlandse samenleving belemmerde, vooral voor de mannelijke Molukkers.¹⁰³ In 1990 was dat veel minder het geval.¹⁰⁴

De mate van toegankelijkheid tot de Nederlandse samenleving werd, zoals we eerder zagen, ook beïnvloed door de rechtspositie van Molukkers. In 1976 was de Faciliteitenwet aangenomen. Op grond hiervan moesten Molukkers die in 1951 groepsgewijs naar Nederland waren overgebracht en hun nazaten, voor zover ze inmiddels niet de Nederlandse nationaliteit hadden verkregen, 'als Nederlander behandeld' worden. Daardoor was hun juridische status eindelijk geregeld.¹⁰⁵

Behandeld als Nederlander

De Molukkers die in 1951 naar Nederland werden overgebracht, hadden op dat moment de Indonesische nationaliteit, hoewel ze voor Nederland en tegen Indonesië hadden gevochten. In die begintijd moesten Indonesiërs, dus óók Molukkers, 'behandeld worden als Nederlander'.

In 1959 werden de Molukkers in Nederland voor het eerst ingeschreven als ingezetenen van hun woongemeente. Daarvóór waren ze 'burgers van het Rijk', geregistreerd bij het Commissariaat van Ambonezenzorg (CAZ). Deze afzonderlijke registratie levert tot op de dag van vandaag administratieve fouten op, bijvoorbeeld bij de Sociale Verzekeringsbank. De SVB gaat er soms ten onrechte

van uit dat Molukkers pas in 1959 in Nederland zijn aangekomen en daarom een 'aow-gat' hebben.

Begin jaren zestig veranderde de Indonesische regering de nationaliteitswetgeving, waardoor burgers in het buitenland de Indonesische nationaliteit kwijtraakten als ze niet elke vijf jaar op de ambassade trouw betuigden aan de beginselen van de Indonesische staat. De meeste Molukkers in Nederland weigerden dat en werden daardoor omstreeks 1965 staatloos. Op grond van het Internationale Verdrag tegen Staatloosheid moest Nederland vervolgens in actie komen om hun rechtspositie te versterken. Dat gebeurde echter pas in 1976, toen de Faciliteitenwet (Wet betreffende de positie van Molukkers) van kracht werd: vanaf dat moment moesten staatloze en Indonesische Molukkers die in 1951 naar Nederland waren overgebracht en hun kinderen wederom 'behandeld worden als Nederlander'. Er waren twee uitzonderingen: ze hadden geen dienstplicht en stemrecht. Dienstplicht is sinds het opschorten van de opkomstplicht (1997) minder actueel en alle *ingezetenen* mogen tegenwoordig stemmen voor de gemeenteraad. Stemrecht op andere niveaus is er dus nog steeds niet voor Molukkers die onder de Faciliteitenwet vallen. Wel kunnen ze, als ze dat willen, heel gemakkelijk de Nederlandse nationaliteit aanvragen. Leden van de derde en volgende generaties krijgen bij geboorte automatisch het Nederlanderschap.

Op grond van de Faciliteitenwet konden Molukkers die onder die wet vielen een Nederlands paspoort krijgen met daarin bij de aanduiding 'nationaliteit' de vermelding: betrokkene moet op grond van de Faciliteitenwet behandeld worden als Nederlander. Dat leverde in diverse landen problemen op bij de grens, omdat bij de invoering van de pas onvoldoende was gecommuniceerd met het buitenland en omdat in het paspoort niet nadrukkelijk was vermeld dat terugkeer naar Nederland gegarandeerd was. Zelfs reizen naar België en Luxemburg leverden moeilijkheden op.¹⁰⁶

Om te bereiken dat Molukkers uit Nederland die niet de Nederlandse nationaliteit hebben ook in het buitenland 'als Nederlander behandeld' worden, kunnen ze intussen een Nederlands paspoort krijgen. Dat paspoort is slechts een reisdocument en geen bewijs van Nederlanderschap. Heijs (1995): 'Juridisch is het een wat gekunstelde constructie, maar voor de Molukkers is het een praktische oplossing'.

De regeling van de paspoortenfaciliteiten kostte ook de nodige tijd. Toen de invoering van een 'faciliteitenpas' mislukt bleek (zie kader), adviseerde het IWM de minister van Justitie om Molukkers een 'gewone' Nederlandse pas te verstrekken met de nationaliteitsvermelding 'Nederlands'. Een pas was per slot van rekening geen bewijs van Nederlanderschap, maar een reisdocument. Door in dat document de vermelding 'Nederlandse

nationaliteit' op te nemen, zou de bedoeling van de Faciliteitenwet worden gerealiseerd: Molukkers een behandeling geven als waren zij Nederlander. Staatssecretaris van Justitie Virginie Korte-Van Hemel (CDA) bleek gevoelig voor dit argument, bereidde begin 1985 een wetswijziging voor en stuurde die naar de Raad van State. Toen kwam er een kink in de kabel. Eind 1986 liet zij het IWM weten af te zien van de wetswijziging. Een paar maanden later werd duidelijk waarom: de Indonesische regering had bezwaar gemaakt tegen een Nederlandse pas voor staatloze Molukkers. Volgens haar waren dat RMS'ers en die wilde zij niet toelaten. Indonesië dreigde met een visumplicht voor alle Nederlanders als de wetswijziging zou doorgaan.¹⁰⁷ Het dreigement zorgde voor uitstel, maar niet voor afstel. Onder het kabinet-Lubbers/Kok sprak minister van Justitie Ernst Hirsch Ballin (CDA) het verlossende woord: Molukkers die onder de Faciliteitenwet vielen, konden voortaan kiezen uit een vreemdelingenpas of het Nederlandse paspoort. Het toenmalige kabinet ging uit van het standpunt dat Nederlandse reisdocumenten een aangelegenheid waren waar Nederland over ging en niemand anders.¹⁰⁸ De algemene visumplicht voor Nederlanders die Indonesië op 1 december 2003 invoerde, had geen relatie met de Molukse paspoortkwestie.

Balans

De jaren 1986-1991 waren de oogsttijd, niet alleen van de Gezamenlijke Verklaring, maar van een langere periode vanaf 1978, waarin de Nederlandse overheid extra aandacht had besteed aan de vooral sociaaleconomische achterstand van de Molukse bevolkingsgroep. Opvallend daarbij was dat een groot aantal maatregelen werd genomen in goed overleg met Molukkers en dat die vaak ook in samenwerking met hen werden uitgevoerd. Het ministerie van O&W nam daarbij aanvankelijk het voortouw met maatregelen om Molukse leerlingen zich op de Nederlandse scholen meer thuis te laten voelen. Aandacht voor de eigen taal en cultuur en de inzet van Molukse leerkrachten speelden daarbij een belangrijke rol. Maar de extra aandacht ging verder en richtte zich ook op NT2, rekenen en de zaakvakken. Bovenschools leverden 'De Eekhorst' en vervolgens het SBO in Drenthe een belangrijke impuls daartoe, opgevolgd door het LSEM in Utrecht.

Kenmerkend was de samenwerking tussen Nederlandse onderwijsinstellingen, Molukse onderwijsmensen en Molukse instellingen. Kwesties die voor Molukkers belangrijk waren, kregen zo binnen het Nederlandse onderwijs een plaats. Dat bevorderde het al lopende integratieproces. In de onderwijspraktijk lagen weinig strijdpunten, terwijl die er wel waren

op het gebied van huisvesting (de renovatie en overdracht van Molukse woonwijken), werkgelegenheid (de terughoudende opstelling van szw) en welzijn (de decategorialisering en decentralisatie).

Het leveren van maatwerk voor het bestrijden van de hoge Molukse werkloosheid was moeilijk door de rigide opstelling van de leiding van het ministerie van szw. Toch kwamen in diverse regio's initiatieven van de grond die met gebruikmaking van bestaande regelgeving Molukse werklozen naar de arbeidsmarkt leidden. Nederlandse en Molukse instellingen werkten hier intensief samen. De positieve inbreng van sommige directeurs van arbeidsbureaus (dus óók szw, maar dan op uitvoerend niveau) was daarbij van groot belang. Maar de echte doorbraak kwam pas met het 'Duizendbanenplan Molukkers': dat bracht de Molukse werkloosheid substantieel omlaag.

Zowel op het terrein van het onderwijs als op de arbeidsmarkt was het karakteristiek voor de periode 1980-1991 dat de problemen op een vaak onorthodoxe wijze werden aangepakt. De inbreng van Molukkers was daarbij betekenisvol. Decennialang hadden zij veel energie gestopt in het opeisen van allerlei rechten en voorzieningen als compensatie voor ondervonden onrecht, en maar weinig gewerkt aan hun positieverbetering. Na de kapingen kwam een einde aan dat passieve gedrag. Op tal van terreinen, zoals onderwijs, werk, maar ook drugshulpverlening, begonnen Molukkers zelf de problemen aan te pakken. Samenwerking met Nederlandse instanties en beleidsadvisering op basis van praktijkervaring in lokale projecten leidden tot positieve resultaten.

De jaren 1986-1991 gaven met name op het terrein van de structurele integratie een belangrijke vooruitgang te zien. Die ontwikkeling bleek gecombineerd te kunnen worden met behoud van de eigen identiteit. Juist het bestaan van kwalitatief goed toegeruste Molukse instellingen (IWM, LSEM en het in het vorige hoofdstuk vermelde Bouwbureau Molukse Kerken) droegen bij aan de structurele integratie. Ook de interactieve integratie nam daardoor toe, zelfs zoeer dat onderzoekers de verwachting uitspraken dat de Molukkers in Nederland binnen afzienbare tijd een geïntegreerd bestanddeel van de Nederlandse samenleving zouden vormen, uiteraard met behoud van een zekere eigenheid, zoals Friezen, Tukkers, Limburgers en Zeeuwen.¹⁰⁹

13. Veranderde gemeenschap, 1990-2006

‘Als dochter van een Molukse moeder en een Nederlandse vader, ben ik een derde generatie Molukse vrouw in Nederland. Mijn interesse in mijn Molukse achtergrond is echter geruime tijd slechts sluimerend aanwezig geweest. Ongetwijfeld heeft dit als oorzaak dat mijn beide ouders er bewust voor hebben gekozen om mijn opvoeding een uitsluitend Nederlands karakter te geven. Op mijn 16e was ik ontsteld toen gasten in de horeca, waar ik parttime werkte mij, overigens goedbedoeld, mededeelden dat het erg knap was dat ik zo goed Nederlands sprak. [...] Ik had immers geen idee waar ze het over hadden. Ik werd als het ware wakker geschud en vanaf dat moment is mijn etnische identiteit zich dan ook versneld gaan ontwikkelen. Het overlijden van mijn Molukse grootmoeder twee jaar geleden en de recente gewelddadige ontwikkelingen op de Molukken hebben er toe bijgedragen dat mijn nieuwsgierigheid naar de Molukse cultuur en mijn eigen Molukse identiteitsbeleving in het bijzonder, dermate is toegenomen dat ik heb besloten mijn scriptie ter afsluiting van mijn studie Vrouwenstudies te wijden aan het onderwerp derde generatie Molukse vrouwen.’ (Colette Voorwinde)¹

Nieuw sociaaleconomisch onderzoek

In 2001 vond de herdenking plaats van de komst van de Molukkers naar Nederland, een halve eeuw eerder. Een oude aankomsthal in de Schiehaven te Rotterdam, waar op 21 maart 1951 de ‘Kota Inten’ als eerste schip had aangemeerd, vormde het decor voor de herdenking. Molukkers die toen op de *Kota Inten* hadden gezeten, waren uitgenodigd om de herdenking bij te wonen. Tijdens die bijeenkomst bood Justus Veenman, directeur van het ISEO, een nieuw onderzoek aan minister Roger van Boxtel aan: *Integratie met de rem erop*. Een van de centrale conclusies daaruit luidde dat de derde-generatie Molukse jongeren te kampen had met een stagnerende integratie, wat vooral zichtbaar werd in een nog steeds bestaande achterstand in het onderwijs.

Veenmans onderzoek naar de sociaaleconomische situatie van Molukkers was het derde op een rij. De conclusies uit zijn voorgaande onderzoek, uit 1991, waren optimistisch – dit bleek nu prematuur te zijn geweest. De aanleiding voor het nieuwste onderzoek was gelegen in signalen halverwege de jaren negentig dat sprake zou zijn van een toename van het aantal *drop-outs* onder jongeren van de derde generatie. Van diverse kanten, ook door het

Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers (LSEM), werd daarom bij minister van Binnenlandse Zaken Hans Dijkstal (VVD) aangedrongen op een herhaling van Veenmans eerdere onderzoeken.² Uiteindelijk was het minister Van Boxtel die de opdracht voor het derde onderzoek gaf.³ Het onderzoek werd korte tijd uitgesteld vanwege de strijd die intussen uitgebroken was op de Molukken en die veel emoties losmaakte bij Molukkers in Nederland. In mei 2000 ging het onderzoek alsnog van start, naar achteraf bleek vlak voor een opleving van de strijd op de Molukken.

Veenman constateerde dat 83 procent van de derde-generatie Molukkers bij het verlaten van de basisschool een VMBO/MAVO-advies kreeg.⁴ Wat betreft het gerealiseerde onderwijsniveau bleven Molukse jongeren achter bij hun autochtone, Surinaamse en Antilliaanse leeftijdsgenoten. Van de vijftien- tot dertigjarigen die geen onderwijs meer volgden, had van de Molukkers 36 procent MBO of hoger afgerond; voor Surinamers, Antillianen en autochtonen was dit respectievelijk 43, 49 en 67 procent.⁵ De onderwijspositie van de derde generatie was vergeleken met die van de tweede uit het vorige onderzoek verslechterd. Opvallend was dat dit ook gold voor jongeren in de Molukkersgemeenten die niet in een Molukse wijk woonden. Men had verwacht dat de hogere opleiding van de Molukse ouders die buiten de wijken woonden een positief effect zou hebben op de onderwijspositie van hun kinderen.⁶ Over de situatie op de arbeidsmarkt constateerde Veenman dat de werkloosheid onder Molukse jongeren weliswaar vergelijkbaar was met die onder autochtone jongeren, maar dat de Molukse jeugd vooral werkzaam was in kwetsbare sectoren en in tijdelijke banen.⁷ Als belangrijkste redenen voor de zwakke onderwijs- en arbeidsmarktpositie bracht Veenman naar voren dat Molukse jongeren nog steeds kampten met taalachterstanden, een laag ambitieniveau hadden en zich afkeerden van de Nederlandse samenleving.

De reacties op het rapport liepen uiteen. Naast instemming was er kritiek. In het Molukse maandblad *Marinjo* vroeg journalist Herman Keppey zich af of de bevindingen wel klopten en of Veenman de situatie niet veel te somber schetste.⁸ In zijn brief aan de Tweede Kamer over Veenmans studie schreef Van Boxtel dat het onderzoek een goed beeld gaf van de situatie in de tien Molukkersgemeenten, maar dat het een 'brug te ver' was om de bevindingen representatief te noemen voor 'de' Molukkers in Nederland.⁹ In een brief aan de Vaste Kamercommissie voor Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen reageerde het LSEM op de in zijn ogen teleurstellende regeringsreactie. Het LSEM vond dat de regering het onderzoek bagatelliseerde door vraagtekens te zetten bij de representativiteit. Ook Veenman verzette zich daartegen. Op een conferentie over onderwijs in de provincie Overijssel op 12 september

2003 claimde hij dat zijn bevindingen betrekking hadden op 75 procent van de Molukse jongeren, omdat hij tijdens zijn onderzoek in de Molukkersgemeenten ook gegevens van inmiddels elders wonende jongeren had verzameld.¹⁰

Wat konden de achtergronden van deze stagnatie zijn geweest? En wat was de reden dat de Molukse jongeren zich, volgens Veenman, van de Nederlandse samenleving afkeerden? Eén ding was zeker: de Molukse gemeenschap was anno 2000 een andere dan in 1990. Op institutioneel gebied hadden zich nogal wat veranderingen voorgedaan. De problemen van de gemeenschap waren gewijzigd als gevolg van demografische ontwikkelingen. Verder gingen veel jongeren van de derde generatie op zoek naar hun *roots* en had een deel de RMS herontdekt. Daarbovenop kwam het al genoemde gewapende conflict op de Molukken, dat de gemeenschap in Nederland in beroering bracht. Hieronder wordt eerst aandacht besteed aan deze ontwikkelingen om daarna opnieuw stil te staan bij de positie van de Molukse jongeren na de millenniumwisseling.

Demografische ontwikkelingen

In de eerste plaats was de Molukse gemeenschap vanaf de jaren zeventig veranderd als gevolg van demografische ontwikkelingen. Omdat de Molukse wijken doorgaans niet werden uitgebreid, kwamen steeds meer jonge Molukkers buiten de wijken te wonen. Het gevolg was dat de wijkbevolking steeds sterker vergrijsde. Veel Molukse ouderen gaven er de voorkeur aan zo lang mogelijk zelfstandig te blijven wonen, waarin hun kinderen hen veelal steunden. De behoefte aan mantelzorg en andere vormen van hulp voor Molukse ouderen groeide daardoor in korte tijd enorm. Dit resulteerde in een toenemende aandacht voor de situatie van ouderen bij instellingen als *Muhabbat*, *Pelita*¹¹, lokale Molukse stichtingen en *Gabungan*.¹² Er kwamen tal van lokale en regionale samenwerkingsprojecten die zich (ook) om het lot van de Molukse ouderen bekommerden.

In veel situaties trachtte de familie om, in lijn met de traditie, effectieve mantelzorg te organiseren. Dan ging de ouder bij een van de kinderen wonen of trok een van de ongetrouwde (klein)kinderen in bij de (groot) ouder(s). Toch bleek effectieve mantelzorg in zeer veel gevallen niet meer te realiseren, omdat de kinderen ver weg woonden of het te druk hadden met hun eigen gezin en werk. Het Molukse gezin was meer dan voorheen een kerngezin geworden. Daarom waren lokale voorzieningen voor Molukse ouderen een goed alternatief. Vanaf het begin van de jaren

negentig ontstonden in verscheidene wijken initiatieven om te komen tot zogenaamde WoZoCo's, woonzorgcomplexen.¹³ Dit waren woonvoorzieningen, het liefst in of bij de wijk, waar Molukse ouderen konden wonen en extra professionele hulp konden krijgen als zij daaraan behoefte hadden. Voorbeelden van dergelijke voorzieningen waren *Tabadila* in Middelburg, *Ama-Ina* in Hoogeveen en het Seniorencomplex Molukse ouderen in Tilburg. Andere alternatieven waren dagvoorzieningen voor Molukse ouderen, Molukse (of Indische) vleugels in lokale verzorgings- en verpleeginstellingen of categoriale instellingen. Een aantal landelijke verzorgings- en verpleeghuizen was al speciaal gericht op Indische ouderen. Huize Raffy in Breda werd specifiek aangewezen voor Molukse ouderen. Lange tijd hadden Molukkers er problemen mee om een ouder in een landelijke instelling onder te brengen. Het verzorgen van de ouders werd gezien als een plicht. Het kostte daarom tijd voordat Huize Raffy op brede acceptatie binnen de Molukse gemeenschap kon rekenen.

De wijken

De vergrijzing van de Molukse wijken had nog een ander effect. Molukkers die 'buiten' waren gaan wonen, hadden vaak nog een relatie met de wijk omdat hun (groot)ouders daar woonden. Zodra deze kwamen te overlijden of naar een verzorgingstehuis gingen, verminderde het directe contact van deze 'buiten wonende Molukkers' met de wijk. Het gevolg was dat de functie van 'de wijk' als informatiepunt langzaam aan betekenis begon in te boeten.

In de jaren zeventig en aan het begin van de jaren tachtig kon men de overgrote meerderheid van de Molukse gemeenschap nog bereiken door in de wijken blaadjes en pamfletten te verspreiden. Elders wonende Molukkers zagen die dan als ze de wijk bezochten. Onderzoekers en het Molukse kader hadden destijds via contactpersonen in de woonwijken ook vrij goed zicht op de sociaaleconomische problemen onder Molukkers. In de jaren negentig nam dat af, maar de symbolische betekenis van de wijk, als onderdeel van de Molukse geschiedenis in Nederland, verminderde niet met deze functieverandering.¹⁴

Terwijl de functie en plaats van de wijken binnen de gemeenschap veranderden, groeide het belang van de lokale omstandigheden voor de Molukse gemeenschap. Als gevolg van het decentralisatie- en decategorialisatiebeleid van midden jaren tachtig, kwam de Rijksoverheid steeds verder van de lokale Molukse gemeenschappen af te staan en verdween de landelijke aandacht

voor hen.¹⁵ De voor Molukkers belangrijke 'politieke arena' verplaatste zich naar de lokale en provinciale politiek. In enkele plaatsen kwamen Molukse politici in de gemeenteraad.¹⁶ Op lokaal niveau namen Molukkers deel aan adviesraden. Op provinciaal niveau bestond alleen in Drenthe geruime tijd een Molukse adviesraad.¹⁷

Terwijl de aandacht meer verschoof naar het lokale niveau, kwam langzaam een einde aan de vanzelfsprekende rol van de wijkraden. Meningsverschillen tussen facties in de wijk leidden bijvoorbeeld in Assen tot het ontstaan van verschillende wijkraden.¹⁸ Andere liepen leeg of werden papieren tijgers. Een van de verklaringen voor deze 'waardevermindering' van de wijkraden was dat hun sleutelrol in de relatie tussen de landelijke en lokale Molukse structuren was verdwenen met het wegvallen van de aandacht van de landelijke overheid. Bovendien waren er allerlei nieuwe spelers ontstaan in de vorm van lokale Molukse projecten.

Het wegvallen of naar de achtergrond verdwijnen van wijkraden en het ontstaan van rivaliserende wijkraden had ook tot gevolg dat het voor Nederlandse instanties niet meer duidelijk was wie de Molukse gesprekspartners waren. Een voorbeeld van zo'n vacuüm was het conflict rond de toewijzing in maart 2004 van huizen in de Molukse wijk in Sittard. Daar protesteerden de Molukse bewoners tegen de komst van Nederlandse bewoners. Maar de woningbouwvereniging, die de huizen beheerde, had geen zicht meer op wie haar Molukse gesprekspartners waren. Vergelijkbare problemen speelden in andere wijken. In Moordrecht ontstonden in 2003 spanningen, toen over de toewijzing van woningen in de Molukse wijk aan niet-Molukse gezinnen.¹⁹ In Lunetten in Vught, bijvoorbeeld, wilden Molukkers de woningen daar ook voor de eigen gemeenschap behouden. De woningcorporatie had echter in deze nieuwe wijk geen bewonerscommissie. Met de komst van zo'n commissie was er weer een platform waarmee afspraken konden worden gemaakt.²⁰ Die hielden in dat in deze voor Molukkers gebouwde wijk Molukse woningzoekenden voorgingen, maar dat bij afwezigheid van Molukse kandidaten ook anderen een woning toegewezen konden krijgen. Deze 'Vughtse regeling' werd vervolgens ook in Sittard en bijvoorbeeld Hoogeveen overgenomen.

In deze periode ging ook de landelijke politiek zich met de Molukse wijken bemoeien. In de Tweede Kamer keerden het CDA en de LPF zich tegen 'etnische mini-enclaves'. Mirjam Sterk (CDA) vond

'dat de Molukkers in Moordrecht niet eenzijdig een woning in de wijk voor de eigen groep konden claimen, als elders in de gemeente sprake was van woningnood.'²¹

Ook de minister van Vreemdelingenzaken en Integratie, Rita Verdonk (VVD), mengde zich in 2005 in de discussie. Tijdens een bezoek aan de Molukse wijk in Breda merkte ze op dat de Molukse wijken en de inspraak van Molukkers bij de woningtoewijzing in de wijk niet pasten in de hedendaagse Nederlandse samenleving. Na haar bezoek herhaalde ze dat standpunt in een brief aan het Bredase gemeentebestuur. Dat bleek niet onder de indruk. Welzijnswerker Crams Nikijuluw vertelde daar later over:

‘Gemeente, woningcorporaties en Molukkers vormden één blok tegenover haar. We hebben haar behoorlijk van repliek gediend.’²²

Wat hiervoor beschreven werd over de wijkraden, gebeurde op landelijk niveau ook met de belangenorganisaties waaraan de wijkraden gelieerd waren. Organisaties als de *Badan Persatuan* en *Masmalra* werden zwakker en konden nog maar weinig Molukkers mobiliseren. De verzwakking van de wijkraden en van de belangenorganisaties versterkten elkaar. De organisaties verloren de raden als verbinding naar hun achterban; de wijkraden verloren het platform en de ondersteuning die zij van hun belangenorganisaties hadden gekregen.²³

Landelijke Molukse instellingen

Wat de inspraak en gesubsidieerde instellingen betreft werden op landelijk niveau de kaarten opnieuw geschud. Het IWM was al in 1984 tijdens de discussies over de Minderhedennota onder vuur komen te liggen. Die nota bevatte inspraakplannen die een einde zouden betekenen voor het IWM. CDA-woordvoerder Jan Krajenbrink had daartegen een motie ingediend en gevraagd om de positie en functies²⁴ van het IWM te handhaven. Gelijktijdig met de motie-Krajenbrink nam de Kamer ook een motie aan van de PvdA'er Flip Buurmeijer. Hij vroeg niet alleen het IWM te handhaven, maar wilde dat de regering ook voor andere bevolkingsgroepen met een inspraakregeling zou komen.²⁵ Dit werd uiteindelijk de Landelijke Advies- en Overlegstructuur (LAO) waarbinnen het IWM een ingewikkelde plaats innam, vanwege de terugkerende discussie over de bijzondere positie daarvan en de belofte van een wettelijke basis.

Begin jaren negentig kwam minister Dales van Binnenlandse Zaken met de Wet adviesorganen minderhedenbeleid. Het IWM kreeg daarin een wettelijke basis en behield op grond van de motie-Krajenbrink zijn welzijnstaken. Die bleven door het ministerie van WVC gesubsidieerd, terwijl

Binnenlandse Zaken voortaan de inspraaktaken betaalde. Niet lang daarna besloot wvc echter, zoals in het vorige hoofdstuk beschreven, het mes te zetten in het aantal landelijke welzijnskoepels en te komen tot slechts één landelijke steunfunctie voor minderheden. Daarin zouden de welzijnstaken van het IWM moeten opgaan.²⁶ Een poging van het IWM om het tij te keren en op basis van de motie-Krajenbrink alsnog een aparte wettelijke positie te krijgen, mislukte. Een poging om de Molukse achterban te mobiliseren, leverde ook weinig op, mede omdat de 'oude' mobilisatiekanalen via belangenorganisaties en wijkraden aan kracht hadden ingeboet.²⁷

Tijdens het korte ministerschap van Ed van Thijn (PvdA), die de plotseling overleden minister Dales opvolgde op Binnenlandse Zaken, verscheen in 1994 de *Contourennota*, waarin werd aangekondigd dat Molukkers op termijn niet langer deel zouden uitmaken van het minderhedenbeleid. Opvallend was dat niet de mate van integratie, maar de beperkte omvang van de groep als reden voor deze verandering werd opgegeven. Uitvoering van dit voornemen zou betekend hebben, dat Molukkers ook niet langer deel zouden uitmaken van de inspraakstructuur voor minderheden. Het tij werd echter snel gekeerd: Molukkers bleven onderdeel van het minderhedenbeleid, al werden ze wel tot 'niet-prioritaire groep' verklaard. De discussie over de toekomst van het IWM ging dus gewoon door. In december 1995 viel het doek voor het IWM 'oude stijl'. De medewerkers die zich met de welzijnstaken hadden beziggehouden, gingen over naar het Instituut voor Multiculturele Ontwikkeling, Forum, waar ook de medewerkers van *Gabungan* terechtkwamen. *Gabungan* werd immers vanwege dezelfde beleidswijziging van het ministerie van wvc opgeheven. Van het IWM gingen twee beleidsmedewerkers en een secretariële kracht over naar het nieuwe Molukse samenwerkingsverband, dat onderdeel zou vormen van een gezamenlijk adviesorgaan voor minderheden. Omdat met de wijzigingen per 1996 ook het subsidie voor het informatieblad *Marinjo* was komen te vervallen, viel tegelijk een effectief communicatiemiddel met de achterban weg. Het resultaat was dat die achterban het zicht op zijn inspraakorgaan verloor. Het Molukse bureau Bintang Design & Communicatie nam *Marinjo* over en bracht het maandblad vervolgens commercieel uit. Het nieuwe Landelijk Overleg Welzijn Molukkers (LOWM), zoals de stichting heette die de werkzaamheden van het IWM in LAO-verband voortzette, slaagde er niet in om de communicatie met de achterban nieuw leven in te blazen.²⁸

Tot medio jaren negentig waren naast het IWM nog vier landelijke Molukse instellingen actief: de drugshulpverleningsinstelling *Tjandu*, het Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers (LSEM), het Moluks Historisch Museum (MHM) en *Muhabbat* dat diaconaal maatschappelijk werk deed. *Tjandu* wist

in de tweede helft van de jaren negentig enkele bezuinigingsronden van het ministerie van wvc te overleven door gedeeltelijk commercieel te worden, maar kreeg een behoorlijke dreun in 2004 toen minister van vws Hans Hoogervorst (vvd) het subsidie aan de instelling volledig stopte. Pogingen om desondanks door te gaan (Tjandu Online) leverde maar beperkt uitstel op. Het lukte *Muhabbat*, waarvan het subsidie ook door Hoogervorst was gestopt, in 2004 via andere wegen projectsubsidies te vinden. Het LSEM ontsprong de dans omdat deze instelling dankzij een tienjaarsgarantie van staatssecretaris van Onderwijs Tineke Netelenbos (pvda) nog een gegarandeerde subsidie tot 2008 had. Het Moluks Historisch Museum, een resultaat van de Gezamenlijke Verklaring van 1986, had bij zijn verzelfstandiging in 1996 van staatssecretaris Terpstra van Welzijn en Sport (vvd) acht miljoen gekregen als bruidsschat en kon dus niet meer worden getroffen door een bezuiniging.

De enige andere institutie die voor continuïteit leek te zorgen, werd gevormd door de Molukse kerken. Hoewel zij al lang concurrentie ondervonden van sekten als de Pinksterbeweging, Johan Maasbach en de *Victory Outreach Church* leek hun positie binnen de Molukse gemeenschap stabiel. Ondanks verschillende schisma's binnen de Moluks evangelische kerk en rivaliserende kerkgenootschappen binnen Molukkersgemeenten, hadden de Molukse kerken gezamenlijk projecten weten te realiseren.²⁹

Een project betrof contacten met de protestantse kerk op de Molukken. Vanaf 1980 werkten de GIM en de NGPMB met de Nederlands Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken Nederland samen in de 'Kommissie Kontakt Molukse en Nederlandse Kerken'. Aan Nederlandse kant waren in de Kommissie verscheidene dominees vertegenwoordigd die op de Molukken of elders in Indonesië hadden gewerkt.³⁰ Met behulp van deze Kommissie werd eraan gewerkt om de kerken in Indonesië en Molukse kerken in Nederland tot elkaar te brengen. De opdracht hiervoor lag besloten in de zogenoemde Gezamenlijke Verklaring van Molukse en Nederlandse kerken in Nederland van 1988.³¹ Nadat de GIM, die zich vanaf haar oprichting had verbonden aan de RMS, in het begin van de jaren negentig begonnen was aan een proces van depolitisering, kwam de weg naar ontmoeting en contact open te liggen en werden gesprekken gearrangeerd.³² In maart 1993 leidde dit tot een eerste officiële ontmoeting in Oegstgeest tussen de Indonesische Gemeenschap van Kerken en de Molukse kerken in Nederland.³³ Twee jaar later gingen de samenwerkende Molukse en Nederlandse kerken van de Kommissie Kontakt een oecumenische relatie aan met de Indonesische Raad van Kerken. Een van de doelen van de samenwerking was de wederzijdse beeldvorming bij te stellen.³⁴

Een tweede gezamenlijk project betrof de overdracht van de Rijkskerkgebouwen. Daarbij hadden de GIM en de Kerkvoogdijraad (KVR, een samenwerkingsverband van zeven Molukse protestantse kerkgenootschappen, waaronder de GIM) van de staat een kleine tachtig miljoen gulden ontvangen voor de bouw en het onderhoud van kerkgebouwen.³⁵ Zij bouwden in Houten een Moluks Kerkelijk Centrum (MKC), waarvoor de eerste paal in juni 1996 werd geslagen. Twee jaar later kwam de KVR in de problemen. In een poging extra financiën te genereren voor de verbetering van de Molukse kerken, die op termijn renovatie nodig hadden of nog moesten gebouwd, ging de KVR in zee met dubieuze beleggers. Omdat de Amerikaanse regering deze beleggers verdacht van drugshandel, legde zij in 1998 beslag op de tegoeden van de KVR. Het proces van renovatie en nieuwbouw van Molukse kerken kwam hierdoor stil te liggen. Toen het geld jaren later werd vrijgegeven, bleek er nog maar zo'n zes miljoen euro van over te zijn. Veel geld was opgegaan aan advocatenkosten en het aflossen van leningen.³⁶

RMS weer in beeld

Terwijl de 'oude structuren' van wijkraden en landelijke Molukse instellingen onder druk stonden, dook het RMS-ideaal, dat sinds het einde van de kapingen lager op de Molukse agenda had gestaan, weer even op. Dat kwam door drie ontwikkelingen, waarvan twee aan het einde van de jaren tachtig begonnen te spelen. Het begon met de zoveelste zoektocht naar internationale steun voor de RMS. Vervolgens trok een serieuze poging om de verschillende politieke bewegingen bij elkaar te brengen de aandacht en tenslotte ging het om de opvolging van RMS-president Manusama.³⁷

De nieuwe poging om internationale steun voor de RMS te verwerven richtte zich op Libië. In 1987 bezocht een kleine Molukse delegatie tweemaal dit land. Bij het eerste bezoek bestond de delegatie uit Dolf Lilipaly, lid van het RMS-kabinet, en Richard Leiwakabessy. De tweede keer werd de islamitische Molukker Umar Santi aan de delegatie toegevoegd. De reizen naar Libië vonden plaats in samenwerking met de Acehse beweging GAM onder leiding van Hasan di Tiro, die in Zweden in ballingschap leefde. Libië gaf al trainingen aan Acehers en bleek bereid ook Molukse jongeren op te leiden, die daarna in Aceh en vervolgens op de Molukken konden worden ingezet.³⁸ Evenals bij de eerdere pogingen om steun te zoeken in Vietnam, liep ook deze onderneming stuk op de weigering van Manusama. Hij was betrokken geweest bij de voorbereidingen, maar had van Libië alleen diplomatieke steun gewild om de zaak van de RMS internationaal onder de

aandacht te brengen. Van trainingen en gewapende strijd in Indonesië wilde hij niet weten. RMS-minister Dolf Lilipaly had gehoopt de samenwerking op 25 april bekend te kunnen maken maar besloot nu zijn ontslag in te dienen uit onvrede met Manusama's veto.³⁹ De relatie tussen het RMS-kabinet en de BP kwam vanwege de Libiëkwestie om twee redenen onder druk te staan. Ten eerste was Lilipaly een exponent van de jongeren die na de kapingen van 1975 in het RMS-kabinet waren opgenomen. Door de gang van zaken vervreemde Manusama zich van deze jongeren. Ten tweede vond Metiarij dat Manusama een ander beleid moest voeren. Toen deze dit weigerde, concludeerde Metiarij dat Manusama 'een goede president in vreedstijd [was], maar een slechte in oorlogstijd'.⁴⁰

De behoefte groeide om Manusama's monopolie op het politieke initiatief te doorbreken. Op 23 september 1989 stelde het BP-congres Manusama voor om tot een 'nationaal kabinet' te komen, met vertegenwoordigers van alle Molukse politieke partijen. Hij kon zich daarin vinden. P.J. Tatipikalawan, zowel lid van Manusama's kabinet als van het hoofdbestuur van de BP en gedoodverfde opvolger van Manusama, nam het op zich te proberen de gelederen te sluiten. Het streven was om dit te realiseren voor 1990, als de veertigjarige herdenking van de RMS-proclamatie zou plaatsvinden. Het lukte Tatipikalawan inderdaad om vanaf 1989 verscheidene organisaties bij elkaar te brengen in een samenwerkingsverband, de *Badan Usaha Untuk Mempersatu Bangsa Maluku* (Organisatie voor de eenwording van het Molukse volk/BUUMB). Tot de organisaties die meededen, behoorden de Militaire Missie, de *Homeland Mission 1950* en *Front Nunusaku*.⁴¹ De nadruk bij Tatipikalawans initiatief lag dus op het samenbrengen van organisaties onder de noemer van het Molukse volk. Hij had daarbij naar eigen zeggen een soort Moluks parlement voor ogen.⁴²

Omdat Tatipikalawan de BUUMB een rol wilde laten spelen bij de opvolging van Manusama, werden de RMS-president en de sectie Politiek van de BP kopschuw. Toen Manusama vervolgens in april 1991 aankondigde te zullen terugtreden, nam de BP het initiatief een opvolger te selecteren. Er werden twee commissies opgericht: de eerste, onder leiding van Metiarij, zou een profielschets voor de nieuwe president opstellen en de tweede, onder leiding van oud-minister van Manusama F.L.J. Tutuhatunewa, zou komen met een procedurevoorstel. Tatipikalawan zag dit als een machtsgreep en diende uit protest daartegen op 4 april 1991 zijn ontslag in als lid van de RMS-regering.⁴³

Een jaar later brachten de commissies verslag uit. De BP beloofde dat eerst alle BP-wijken zouden worden geïnformeerd over de procedure, waarna kandidaten zich konden melden. Op het BP-congres waarin de president gekozen zou worden, zouden vertegenwoordigers van andere organisaties

welkom zijn. De BP had met deze aanpak de opvolging van Manusama gemonopoliseerd. De *Homeland Mission 1950* had dit al zien aankomen en installeerde op 25 april 1992 een eigen president: Hatuniasa. Haar motief was mede ingegeven om de lobby bij de VN te versterken.⁴⁴ In februari 1993 werd bekendgemaakt dat er slechts één kandidaat voor de opvolging van Manusama was: Tutuhatunewa. Geboren in 1923 was hij als pleegzoon van adjudant J. Mailuhuw in 1951 met de KNIL-groep naar Nederland gekomen. Hij was arts en jarenlang minister in het kabinet van Manusama geweest. Tutuhatunewa werd op 10 april 1993 in Assen officieel beëdigd als vierde president van de RMS.

De hele opvolgingskwestie had gezorgd voor frustraties in de samenwerking met andere RMS-organisaties. Toch nam in het kabinet van Tutuhatunewa naast Frieda Souhuwat-Tomasoa en Otto Matulesy, beiden leden van de BP, en de onafhankelijke John Wattilete, ook Pieter Thenu zitting. Thenu was afkomstig uit de Tamaela-beweging en begin jaren zeventig minister-president van diens kabinet geweest. De komst van Thenu in het RMS-kabinet kon men zien als een uitvloeisel van de samenwerking waaraan Tatipikalawan met zijn BUUMBM had gewerkt. Ook werd een Nationaal Congres gevormd, waarin een deel van de BUUMBM-organisaties vertegenwoordigd waren.

De discussie en procedures rond de opvolging van Manusama hadden even voor publiciteit voor de RMS-beweging gezorgd. Manusama was in de loop der jaren uitgegroeid tot een van de meest gerespecteerde Molukkers in Nederland. In zekere zin vormde hij het gezicht van de Molukse gemeenschap. Daardoor volgden ook Molukkers die niet tot zijn achterban behoorden, en zelfs zijn tegenstanders, met veel belangstelling de opvolgingskwestie. Ook niet-RMS-Molukkers hechtten grote waarde aan wie het nieuwe 'visitekaartje' van de Molukse gemeenschap zou worden.⁴⁵ Het respect voor Manusama bleek overduidelijk toen hij in december 1995 overleed. Vriend en vijand, jong en oud, spraken hun waardering voor hem uit.

Vier jaar na zijn dood verschenen de memoires van Manusama over zijn 'leven in de Oost' (1910-1953). Deze memoires waren het resultaat van Manusama's eigen schrijfwerk en opnamen van interviews die afgenomen waren door de directie van het Moluks Historisch Museum. In die memoires onthulde Manusama dat hij vóór de Tweede Wereldoorlog lid was geweest van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) in Indië. Over de voorgeschiedenis van deze onthulling schrijven de 'bezorgers' van deze publicatie:

'In 1979, kort na de commotie over een mogelijk NSB-lidmaatschap van oud-minister en NAVO-secretaris-generaal J. Luns, werd bij archiefonderzoek

op het voormalige ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM) ontdekt dat ir. Manusama lid was geweest van de NSB in Nederlands-Indië. Geconfronteerd met deze ontdekking wilde Manusama dit lidmaatschap zelf bekend maken. Daarmee wilde hij voorkomen dat de Nederlandse overheid dit gegeven naar buiten zou brengen op een voor de RMS ongunstig moment. Op advies van zijn omgeving besloot hij echter alsnog geen stappen te ondernemen. Hoewel in latere jaren ook een aantal Molukkers dat zich verzette tegen de lijn-Manusama op de hoogte bleek van het NSB-lidmaatschap, is het nimmer in de openbaarheid tegen Manusama uitgespeeld.⁴⁶

In het begin van de jaren negentig groeide ook onder de derde-generatie Molukkers de belangstelling voor de RMS. Het begon met allerlei jongeren die op zoek gingen naar hun *roots*. Ze waren nieuwsgierig, hadden van hun ouders doorgaans weinig te horen gekregen en zochten naar informatie. Daarbij stuitten ze al snel op de RMS. Op meerdere plaatsen in het land organiseerden jongeren discussie- en informatiebijeenkomsten over de RMS en de Molukse geschiedenis. Zij werden daarin gesteund door de tweede generatie.⁴⁷ Veel van deze bijeenkomsten waren besloten.

De derde generatie had behoefte aan eigen organisaties. Ondanks pogingen te komen tot een bundeling van alle jongereninitiatieven, kwamen medio jaren negentig twee Molukse jongerenorganisaties tot stand waarin de derde generatie en het jongste deel van de tweede generatie bij elkaar kwamen. De grootste organisatie was *Pemuda Republik Maluku Selatan* (RMS-jongeren). In de aanloop naar deze organisatie hadden enkele voormalige actievoerders onder de titel *Omong Hati ke Hati* (van hart tot hart spreken) in onder andere Assen, Elst, Moordrecht en Barneveld druk bezochte bijeenkomsten georganiseerd. Hun doel was de volgende generatie bij de RMS te betrekken. De *Pemuda RMS* nam een onafhankelijke positie in tegenover de RMS-regering.⁴⁸ De tweede organisatie, *Gerakan Mena Muria* (Mena Muria-beweging), had, hoewel ook onafhankelijk, nauwere banden met het RMS-kabinet.

In het midden van de jaren negentig leek het er daarom op dat de RMS een revival zou krijgen. Jongeren droegen de RMS-vlag als symbool van hun Molukse identiteit op hun bomberjacks en tijdens de jaarlijkse RMS-herdenkingen manifesteerden zij zich uitdrukkelijk.⁴⁹ In 1994 sprong een groep militaristisch uitgedoste jongeren op het podium om hun loyaliteit aan de RMS te benadrukken en kritiek te leveren op de passiviteit van de leiders. In 1995 liep de RMS-demonstratie uit de hand, wat in jubileumjaren zo langzamerhand een traditie was geworden.

Het waren niet alleen de Nederlandse media die belangstelling hadden voor de RMS-revival onder de jongeren. Ook de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) was daarin geïnteresseerd. Omdat die merkte dat onder een kleine groep jongeren, niet gelieerd aan een van de nieuwe organisaties, plannen opkwamen om met wapens te gaan trainen, besloot de dienst weer bijzondere aandacht te gaan besteden aan de ontwikkelingen onder Molukse jongeren. Dat was sinds 1986 niet meer het geval geweest.⁵⁰

De meeste Molukse jongeren hadden echter geen belangstelling voor geweld. Zij zagen de acties van de jaren zeventig als een uiting van de toenmalige tijdgeest. Hun strijd was die van de discussie, of van de 'pen', zoals zij dat zelf zeiden.⁵¹ Het RMS-ideaal van deze jongeren had ook een andere betekenis dan dat in de jaren zeventig. Destijds hing de toekomst van de Molukkers in Nederland nog samen met de realisatie van de RMS: men zou teruggaan zodra deze was gerealiseerd. In de jaren tachtig was dit veranderd. Het RMS-ideaal had nu betrekking op zelfbeschikking voor de Molukkers op de Molukken. Het Molukse nationalisme in Nederland was een zaakwaarnemersnationalisme geworden.⁵²

Kerusuhan: geweld op de Molukken

In januari 1999 werd de Molukse gemeenschap in Nederland opgeschrikt door berichten over een uit de hand gelopen ruzie tussen een christelijke buschauffeur en een islamitische passagier in Ambon. Het kwam vaker voor dat ruzies op de Molukken met geweld gepaard gingen. De schaal en de ernst van deze confrontatie kwamen echter niet overeen met eerdere conflicten. Het zou het begin betekenen van een gewelddadige strijd langs religieuze lijnen.

Grofweg kunnen in het verloop van het conflict vijf stadia worden onderscheiden.⁵³ De eerste fase liep van januari tot ongeveer mei 1999. De tweede begon in juli 1999, nadat de uitslag van de verkiezingen voor het Indonesische Congres bekend waren geworden, en eindigde met een broze vrede. Met de komst van islamitische milities in april 2000, de *Laskar Jihad* (jihad-vrijwilligers), begon de derde fase van het conflict, gevolgd door een vierde fase die zich kenmerkte door onregelmatige confrontaties. De vijfde fase ging in met het sluiten van een vredesovereenkomst op 12 februari 2002 in Malino op Sulawesi. Er vonden daarna nog wel beschietingen en bomaanslagen plaats, maar de massaliteit was er vanaf. De enige uitzondering hierop vormden gevechten op 25 april 2004 naar aanleiding van een RMS-demonstratie. Daarbij vonden 38 mensen

Batu Gantung, Ambon, 1999/2000. (MHM/coll. C.J. Heij.)

de dood en ging een aantal gebouwen in vlammen op. De *Kerusuhan*, zoals Molukkers het conflict aanduiden, had toen tussen 5.000 en 7.000 mensen het leven gekost en er waren minstens 700.000 mensen op de vlucht gejaagd.⁵⁴

De ruzie die de aanleiding vormde voor de massale aanvallen ontstond op 19 januari 1999, op *Idul Fitri*, het suikerfeest. Even leek het te gaan om etnische tegenstellingen omdat de ruzie een christelijke Molukse chauffeur en een islamitische Buginese passagier betrof. Tijdens de economische crisis die op dat moment de Molukken en de rest van Indonesië in haar greep hield, had de concurrentie op de arbeidsmarkt eerder al geleid tot conflicten tussen Molukkers en ‘migranten’. De Buginezen, Butonezen en Makassaren, die oorspronkelijk niet van de Molukken kwamen maar daar vaak al generaties lang woonden, kregen steun van Molukse moslims. Daarmee kreeg het conflict een religieus karakter. Belangrijke coördinatieposten voor hulpverlening en communicatie werden georganiseerd in de protestantse Maranathakerk, het kantoor van de bisschop en de El Fatah moskee. De gevechten bleven niet beperkt tot Ambon en de omringende eilanden. In maart vonden confrontaties plaats op de Zuidoostelijke Kei-eilanden en op Banda.

In augustus 1999, de tweede fase, laaide het geweld weer op en raakten ook de Noord-Molukken in de ban van het conflict.⁵⁵ In december 1999 bereikte de strijd een dieptepunt toen op Halmahera in de Noord-Molukken

bij aanvallen op verscheidene islamitische dorpen vele honderden doden vielen nadat in Ambon-Stad de Silokerk was vernietigd. Er waren toen inmiddels islamitische en christelijke enclaves ontstaan. Bij de gevechten werden vooral kapmessen, pijl en boog en zelfgemaakte wapens en bommen gebruikt.

De derde fase van de *Kerusuhan* ontstond in de nasleep van het bloedbad op Halmahera. Die gebeurtenissen vormden de directe aanleiding voor radicale islamitische organisaties op Java om zich met het conflict te gaan bemoeien. Begin januari 2000 vond in Jakarta een massameeting plaats waarbij vooraanstaande Indonesische politici als Amien Rais, de toenmalige voorzitter van het Volkscongres, en Hamzah Haz, de toenmalige vicepresident, het woord voerden. Zij riepen op om solidair te zijn met de moslims op de Molukken. Voor de eerste keer werd hier een oproep gedaan tot een jihad, een heilige oorlog op de Molukken.⁵⁶ De fakkel werd in de volgende maanden overgenomen door het *Forum Komunikasi Ahlus Sunnah Wal Jama'ah* (Sunni Communicatiecentrum/FKAWJ), een organisatie van islamitische hardliners met het hoofdkwartier in de buurt van Yogyakarta. De FKAWJ richtte islamitische milities op, de *Laskar Jihad*.⁵⁷ In april 2000 vertrokken de *Laskar Jihad* naar de Molukken. Zij maakten gebruik van vuurwapens. Dat de *Laskar Jihad* gemakkelijk naar de Molukken konden reizen, tegen de uitdrukkelijke wens van president Abdurrahman Wahid in, versterkte het vermoeden bij waarnemers dat zij door hoge functionarissen werden gesteund.⁵⁸

Tijdens de opleving van het geweld na de komst van de *Laskar Jihad* lag het initiatief meer dan tijdens de eerste twee fasen aan islamitische kant.⁵⁹ Als tragische dieptepunten van het geweld golden de totale vernietiging van het christelijke dorpje Waai op Ambon in juli 2000 en de aanvallen op het christelijke Serisori en het islamitische Iha op het eiland Saparua, twee maanden later. In een reactie op de komst van de *Laskar Jihad* ontstond onder christelijke Molukkers een beweging die zich liet inspireren door de in 1950 geproclameerde RMS. In december kondigde Alex Manuputty, een christelijke arts uit het dorp Halong, de oprichting aan van het *Front Kedauletan Maluku* (Moluks Soevereiniteitsfront/FKM). Terzijde gestaan door dominees verklaarde Manuputty dat het FKM de proclamatie van de RMS uit 1950 wilde herbevestigen. Een vergelijkbaar statement werd tegelijkertijd ook in Nederland afgegeven door Umar Santi als FKM-vertegenwoordiger. De oprichting van het FKM en de revival van de RMS waren het gevolg van een *selffulfilling prophecy*. Vanaf het begin van het conflict hadden enkele islamitische leiders namelijk al gesuggereerd dat de RMS-beweging achter het conflict zat.⁶⁰

Vluchtelingenkamp bij Paso (Ambon) waar de bewoners van Waai worden opgevangen, 2000. (MHM/coll. Netwerk Molukkers Noord- en Zuid-Holland.)

Een serie gesprekken tussen verschillende Molukse leiders en partijen, georganiseerd door elders in Indonesië wonende Molukkers, zorgde er in 2000 voor dat de betrokkenen weer langzaam voor elkaar open gingen staan.⁶¹ In de loop van 2001 verminderden de vijandelijkheden, maar bleef de situatie gespannen en vonden met enige regelmaat confrontaties plaats. Begin 2002 lukte het uiteindelijk om in Malino een vredesovereenkomst te sluiten dankzij actief ingrijpen van twee ministers uit het kabinet van president Megawati Soekarnoputri, Yusuf Kalla en Susilo Bambang Yudhoyono, die in 2004 tot respectievelijk vicepresident en president van Indonesië zouden worden gekozen.

Het waren religieuze en maatschappelijke groeperingen die het Vredesakkoord van Malino sloten; de *Laskar Jihad* noch het FKM was erbij betrokken. Zij waren wel onderdeel van de overeenkomst. Een van de elf overeengekomen punten behelsde namelijk een onderzoek naar de rol van beide organisaties in het conflict. Het vredesakkoord kwam vervolgens al snel onder druk te staan door bomaanslagen en gewelddadige aanvallen op demonstraties in Ambon-Stad, maar de Molukse bevolking, die het geweld intussen moe geworden was, liet zich niet uit de tent lokken. In oktober 2002, kort na een bomaanslag op Bali, maakte de *Laskar Jihad* bekend dat zij zich uit de Molukken zou terugtrekken. De organisatie verdween uit beeld, zij het dat een aantal jihadstrijders op de Molukken achterbleef. De leiders en een aantal volgelingen van het FKM werden gearresteerd en veroordeeld in verband met het hijsen van de RMS-vlag en het doen van uitspraken over separatisme.

De reactie in Nederland

In Nederland ontving men in januari 1999 de eerste berichten over de gebeurtenissen op Ambon met ongeloof. Een conflict van een dergelijke omvang tussen de twee geloofsgemeenschappen paste niet bij het beeld dat de Molukkers in Nederland over de Molukken hadden. Bovendien, zo luidde de mantra, het *pela*-schap verbond de christelijke en islamitische Molukkers; de Molukken waren daardoor een toonbeeld van religieuze verdraagzaamheid. In een poging die mantra te ondersteunen, zochten leidende protestantse Molukkers in Nederland contact met Molukse katholieken en moslims. Op verschillende plaatsen werden verklaringen opgesteld met oproepen tot religieuze tolerantie. De eerste verklaring kwam uit Noord-Brabant van de *Musyawarah Antar Kristen dan Islam Maluku* (Overeenkomst tussen Molukse Christenen en Moslims/MAKIM), een samenwerkingsverband waarin de drie geloofsgemeenschappen vertegenwoordigd waren. Ook in hulporganisaties als HAIN (Help Ambon in Nood) zaten vertegenwoordigers van de katholieke én de islamitische gemeenschap.⁶² 'Vrouwen voor Vrede op de Molukken' droeg de religieuze tolerantie heel expliciet uit. Deze organisatie werd naar buiten vertegenwoordigd door de islamitische Farida Pattisahusiwa en de christelijke Vera Tentua.

De crisis op de Molukken had ook het ontstaan van een groot aantal Molukse hulporganisaties tot gevolg. Naast de genoemde HAIN bestond *Makan Isi Buang Tulang*⁶³, dat al voor de *Kerusuhan* was opgericht om de hongersnood op sommige Molukse eilanden te bestrijden. Verder ontstonden de Zuidoost-Molukse *Satu Bantu Satu* (Onderlinge hulp/SBS) en tal van organisaties gericht op het eigen dorp of eiland.⁶⁴ Ook stichtingen die zich in de afgelopen jaren hadden beziggehouden met ontwikkelingsprojecten op de Molukken, zoals de opvolger van *Rela '69*, Stichting TitanE, gingen zich nu richten op hulpverlening. In Capelle aan den IJssel ontstond in augustus 1999 *Maluku Tabakar* (Molukken in brand) om bekendheid te geven aan hetgeen op de Molukken aan hand was.⁶⁵ In Moordrecht was direct na het uitbreken van het conflict een crisisteam opgezet omdat er van de 160 Nederlandse Molukkers die zich op dat moment op de Molukken bevonden, 22 uit Moordrecht kwamen.⁶⁶ Een bijzondere actie, die alleen gericht was op de christenen op de Molukken, was de levering van communicatieapparatuur ter waarde van 47.000 gulden in het najaar van 1999, gefinancierd door Nederlandse Molukkers en de Stichting DDET.⁶⁷ Deze steun was bedoeld om christelijke Molukkers op de Molukken in staat te stellen elkaar te waarschuwen als er gevaar dreigde.

Medio februari 1999 organiseerden Molukse jongeren uit Alphen aan den Rijn een stille tocht om aandacht te vragen voor de tragedie die op de

Verzoeningsbijeenkomst van Kerken in Actie in de Jacobikerk in Utrecht, 5 februari 2000. V.l.n.r.: R.F.M. Lubbers, Frieda Souhuwat-Tomasoa, dokter F.L.J. Tutuhatunewa, dominee A.P. Hatu, kardinaal A.J. Simonis, minister R. van Boxtel en dominee J. Rutumalesy. (H. Zwarteveen/MHM.)

Molukken plaatsvond. Zij volgden het voorbeeld van de stille tocht die op 16 januari in Gorinchem had plaatsgevonden na een schietpartij bij een discotheek, waarbij twee meisjes de dood hadden gevonden. Het voorbeeld van de stille tocht in Alphen werd overal in het land gevolgd. Opvallend daarbij was de afwezigheid van referenties aan politieke idealen. De klemtoon lag op religieuze tolerantie door de aanwezigheid van zowel islamitische als christelijke Molukkers.⁶⁸ Dit was een bewuste keuze om negatieve effecten in de Molukken te vermijden en de participatie van moslims en katholieken in Nederland niet te bemoeilijken.

Een van de eerste grote landelijke manifestaties was het *Satu Tagalaja*-festival op het Haagse Malieveld in februari 1999, georganiseerd door Bintang Design & Communicatie, de uitgever van *Marinjo*. Voor het eerst tijdens de burgeroorlog was er toen, dankzij het Molukse radioprogramma *Suara Maluku*, een rechtstreekse radioverbinding met de Molukken. Tijdens de uitzending werd gouverneur M.A. Latuconsina geïnterviewd over de situatie. Naast de lokale stille tochten werd in 1999 een aantal landelijke bijeenkomsten georganiseerd. Molukse kerken organiseerden bijvoorbeeld in samenwerking met Nederlandse kerken in januari een bijeenkomst in Utrecht, en in november van hetzelfde jaar organiseerde Vrouwen voor Vrede op de Molukken samen met onder andere *Makan Isi Buang Tulang* een landelijke stille tocht in Amsterdam. Deze activiteiten boden de leden van

de Molukse gemeenschap een uitlaatklep voor hun gevoelens. Ze kwamen vaak in bussen naar de stille tochten in andere Molukkersgemeenten. Deze geweldloze demonstraties, waarbij de opkomst varieerde van een paar honderd tot een paar duizend deelnemers, waren vooral een Molukse aangelegenheid. Er deed slechts een handjevol Nederlanders aan mee, vaak mensen met een relatie met Molukkers. Wel liepen lokale autoriteiten mee. Gemeentebesturen besloten in veel Molukkersgemeenten ook tot financiële ondersteuning van hulpacties. Het grote publiek werd echter nauwelijks bereikt.

In het najaar van 1999 leek het er even op dat Molukkers uit Nederland op hoog niveau zouden worden ingeschakeld bij pogingen vrede op de Molukken te bewerkstelligen. Abdurrahman Wahid, de leider van de grootste moslimorganisatie in Indonesië, de Nahdlatul Ulama, bracht in september van dat jaar een bezoek aan Nederland en sprak met enkele vooraanstaande Molukkers, onder wie leden van het RMS-kabinet. Op zijn uitnodiging bracht een delegatie van Molukkers uit Nederland in oktober een bezoek aan Jakarta. Hij bracht hen in contact met president B.J. Habibie, generaal Wiranto en Megawati Soekarnoputri, de leider van de *Partai Demokrasi Indonesia-Perjuangan* (PDI-P). De Molukse delegatie bestond uit het Tweede-Kamerlid Usman Santi (pvda) en oud-Kamerlid John Lilipaly, GIM-synodevoorzitter dominee J. Rutumalessy en drie leden van het RMS-kabinet: Frieda Souhuwat-Tomasoa, dominee Otto Matulesy en John Wattilete. Al in december bracht een deel van de delegatie een tweede bezoek aan Indonesië en vergezelde zij Wahid, die inmiddels tot president was verkozen, zelfs op een dienstreis naar de Molukken.

Het effect van deze contacten op hoog niveau en acceptatie van RMS-leiders door Wahid, was dat Molukkers in Nederland zich moesten beraden op hun relatie met de Indonesische regering. President Tutuhaturunewa, die in maart 1999 expliciet had laten verklaren dat de RMS-regering niet betrokken was bij het geweld, had zijn zegen gegeven aan het vertrek van zijn kabinetsleden naar Indonesië. Bij hun thuiskomst plaatste hij zichzelf echter buitenspel door zich van het bezoek te distantiëren. Hij weigerde met de Indonesische regering te praten zolang het conflict op de Molukken voortduurde. Deze onwrikbare houding kwam hem op de nodige kritiek vanuit de Molukse gemeenschap te staan. Het was in 2001 een van de redenen die Matulesy en Souhuwat-Tomasoa deden besluiten het RMS-kabinet te verlaten.⁶⁹ President Wahid kon onder Molukkers, in tegenstelling tot Tutuhaturunewa, wel op enige steun rekenen. Op 3 februari 2000, tijdens een staatsbezoek van Wahid aan Nederland, demonstreerden Molukkers op het Malieveld tegen het geweld op de Molukken en

Bezoek van een Molukse delegatie aan Indonesië. V.l.n.r.: dominee Otto Matuleessy, John Wattilete, Frieda Souhuwat-Tomasoa, Usman Santi, Megawati Soekanoputri, Gus Dur (Abdurachman Wahid), dominee J. Rutumalessy en John Lilipaly, Oktober 1999. (MHM.)

spraken zij steun uit voor de hervormingen die Wahid in Indonesië wilde doorvoeren.

De contacten met Wahid werden niet verder gebruikt. Wel vond op 21 en 22 februari 2000 onder leiding van oud-minister-president Lubbers in Instituut Clingendael nog een verzoeningsconferentie plaats. Vanuit de Molukken namen de voorzitter van de moslimraad, de bisschop van Ambon, de voorzitter van de Molukse Protestante Kerk en de voorzitters van de jongerenorganisaties van moslims en christenen deel aan die conferentie. Ook waren leden van de Molukse gemeenschap in Nederland aanwezig. Met de uitkomst van de conferentie, de suggestie om een onafhankelijk onderzoek te laten doen naar de schendingen van de mensenrechten op de Molukken, werd uiteindelijk niets gedaan. Deze zonder twijfel historisch te noemen contacten leverden dus per saldo weinig op ter oplossing van het conflict op de Molukken. Ze droegen er wel toe bij dat Molukkers in Nederland met andere ogen naar de ontwikkelingen in Indonesië gingen kijken. Het besef groeide dat hun rol vooral was om de mensen daar te steunen en dat zij niet hier initiatieven moesten ontplooiën.⁷⁰

Internet en andere moderne communicatiemiddelen speelden een belangrijke rol in de betrokkenheid van Nederlandse Molukkers bij het conflict. Binnen de kortste tijd wemelde het op internet van de ongecontroleerde

berichten. De snelle berichtgeving zorgde voor een intensieve beleving van de *Kerusuhan*. De gedetailleerdheid van de berichten, voorzien van tijdstippen en namenlijsten, gaven ze een schijn van degelijkheid, hoewel in verschillende gevallen correcties volgden: 'Sorry, een deel van deze lijst was van gisteren.'⁷¹ Onjuiste berichten, geruchten en foto's van gruwelijkheden op de Molukken gingen een rol spelen in het beeld dat de Molukkers in Nederland van het conflict hadden. Niet zelden werden foto's van verminkte lijken getoond als bewijs voor de gruwelijkheid van de tegenstander, terwijl het foto's waren van de slachtoffers die men zelf had gemaakt. Daar kwam bij dat veel berichten via de Nederlandse media sterk leunden op informatie van christelijke zijde; het was voor westerse media niet alleen moeilijk contacten te leggen met islamitische partijen op de Molukken, ook baseerden sommige journalisten zich alleen op informatie van Molukkers in Nederland.⁷² Om tegenwicht te bieden aan de stroom onjuiste en/of eenzijdige berichtgeving startte in maart 2000, met subsidie van minister Van Boxtel, het *Infodoc Maluku*, met als taak het plaatsen van berichten uit betrouwbare bronnen op zijn website, het verzorgen van een informatierubriek voor *Marinjo* en het radioprogramma *Suara Maluku*, en het rondsturen van een e-mailkrant. Het *Infodoc Maluku* werd gehuisvest in het gebouw van het Moluks Historisch Museum. Ron Habiboe en Wim Manuhutu zorgden voor een dagelijkse update van het nieuws.⁷³

Een indrukwekkende maar zeer eenzijdige televisie-uitzending was die van VPRO's *Waskracht* op 13 november 2000. Die toonde het videoverslag van twee Molukkers uit Nederland, enkele maanden eerder gemaakt. Zij hadden van de redactie van *Waskracht* een videocamera meegekregen. De amateurbeelden waren niet alleen erg eenzijdig omdat de betrokken Molukkers alleen vanuit het christelijke kamp filmde, maar de getoonde taferelen waren ook nog eens zo afschuwwekkend dat *Waskracht* ze pas laat op de avond kon uitzenden.⁷⁴ Minder visueel confronterend, maar niet minder indrukwekkend voor de Molukse gemeenschap, waren de uitzendingen van de Molukse freelance journaliste Leonor Pattinasarany. Zij had evenwel te kampen met hetzelfde probleem als haar Nederlandse collega's, namelijk dat het haar niet lukte door te dringen tot de islamitische dorpen en de islamitische kant van de zaak te belichten. Een van haar meest aangrijpende opnamen was die waarin zij de (Nederlandse) katholieke zuster Francesco Moens vergezelde naar een vluchtelingenkamp in de bergen waar ze belegerd werden door islamitische strijders.⁷⁵ De uitzending van Pattinasarany liet overigens zien dat de katholieke kerk op de Molukken, waarin zuster Moens een spilfunctie bekleedde, beter uitgerust was om hulp te verlenen dan de protestantse kerk. Dit had enerzijds te maken met

de meer hiërarchische structuur van de katholieke kerk, anderzijds ook met het netwerk dat zij al vóór het uitbreken van de *Kerusuhan* had gevormd.

Radicale reactie

Toen het conflict het tweede jaar was ingegaan, nam in Nederland de spanning binnen de Molukse gemeenschap toe. De roep om internationaal ingrijpen werd sterker, daarbij verwijzend naar het voorbeeld van Oost-Timor. Molukkers begonnen de Nederlandse samenleving, en vooral de regering, te verwijten dat adequate steun uitbleef. In het voorjaar van 2000 – de *Laskar Jihad* was zich inmiddels op de Molukken in het conflict gaan mengen – deden geruchten de ronde dat er onder Molukkers geld werd ingezameld om wapens voor de Molukken aan te schaffen. Anticiperend op dergelijke geruchten, de eisen tot ingrijpen van Molukse jongeren en het uitblijven van echt nieuws uit de Molukken, stortten journalisten zich op de Nederlands-Molukse jongeren met de vraag wat zij zouden doen als niet aan hun eisen voldaan zou worden. Het leek erop dat een deel van de media alleen nog geïnteresseerd was in radicale uitspraken van Molukse jongeren. Journalisten benaderden bekende ‘Molukken-deskundigen’ met de vraag hoe zij met de radicale Molukse jongeren in contact konden komen.⁷⁶

In april 2000 liep de jaarlijkse demonstratie in verband met de RMS-herdenking uit op relletjes, opnieuw in een jubileumjaar. Tijdens de 4 mei-herdenking op de Dam lagen op de daken rond het Nationaal Monument scherpschutters, omdat de BVD bang was voor een aanslag door Molukkers.⁷⁷ Er gebeurde niets. Dat leek te veranderen in augustus 2000. Woordvoerders van de eerder dat jaar opgerichte Vrije Molukse Jongeren, voortgekomen uit de *Pemuda RMS*, dreigden aanslagen te plegen op politici als de Nederlandse regering niet bij de VN zou pleiten voor een internationale interventie. Minister-president Kok zou die maand een bezoek brengen aan een speciale zitting van de Veiligheidsraad over Afrika en de VN-vredesmachten. Verreweg de meeste Molukkers wezen de uitlatingen van deze radicale woordvoerders af. Ook een deel van de achterban van de Vrije Molukse Jongeren keerde zich af van de dreigementen.⁷⁸

Wel deelde men de boosheid op de Nederlandse regering. Die ontstond toen minister van Buitenlandse Zaken Josias van Aartsen (VVD) zich direct na de geweldsuitbarsting op Ambon op de vlakte hield en uiterst formeel reageerde (‘Ik zal contact opnemen met mijn ambtgenoot in Jakarta.’). Ook opmerkingen van minister-president Kok in augustus 1999 naar aanleiding

George Makatita (voorgond), woordvoerder van de Vrije Molukse Jongeren, later Moluks Actie Comitee, tijdens de vijftigjarige herdenking RMS-proclamatie in de 'Darling Market' Rijswijk, 25 april 2000. (MHM.)

van de aardbeving in Turkije waren de Molukkers in het verkeerde keelgat geschoten. Kok zei toen dat de regering natuurlijk was begaan met het lot van de slachtoffers en wilde helpen omdat er een grote Turkse gemeenschap in Nederland woonde. Over de Molukken had hij tot dan toe volstaan met een briefje aan HAIN. Hoewel de RMS-leiders in het begin nog zeiden dat zij niet wisten wie de radicale jongeren waren, bleken de twee woordvoerders, George Makatita en Paul Patty, lid te zijn van de ordedienst van RMS-president Tutuhatunewa.⁷⁹

Hoewel Kok kort tevoren had gesteld de Molukken in de Veiligheidsraad niet ter sprake te zullen brengen, laste hij op het laatste moment toch een zin in over de Molukken en riep hij de Indonesische regering op haar autoriteit te gebruiken om het geweld te stoppen.⁸⁰ In alle toonaarden ontkende zijn woordvoerder dat deze oproep te maken had gehad met de Molukse dreigementen. Veel Molukkers die tegen de geweldsdreigingen waren, beschouwden Koks opmerking in de gegeven situatie wel degelijk als een tegemoetkoming aan de radicale jongeren en betreurden dat. De jongeren zelf vonden Koks opmerkingen echter onvoldoende en noemden ze een zoethoudertje. Volgens hen bleven Kok, Van Aartsen en hun families risico lopen als geen internationale interventie op de Molukken zou plaatsvinden.⁸¹ Naar aanleiding van deze dreigementen werden Patty en Makatita gearresteerd en berecht. Opnieuw kregen beide jongeren veel media-aandacht. Zij

mochten verschillende keren aanschuiven in het populaire praatprogramma Barend & Van Dorp.⁸²

In het najaar van 2000 meldde zich nog een radicale Molukse organisatie: *People Against Genocide* (PAG). Leo Reawaruw, een Molukker uit Friesland en voormalig Unifilmilitair, wierp zich op als woordvoerder van deze organisatie, die een interventie van een VN-macht op de Molukken eiste. Hij beloofde zelfs dat de PAG voor een dergelijke interventiemacht een contingent Molukkers uit Nederland zou leveren. Korte tijd later, in december, maakte Reawaruw via GPV-Kamerlid Eimert van Middelkoop bekend dat de tot dan toe onbekende organisatie *Maluku Warchild* een dodenlijst had samengesteld waarop onder andere de Indonesiëkenner Nico Schulte Nordholt stond.⁸³ Nadat Molukkers en Nederlanders verontwaardigd hadden gereageerd op de dodenlijst, distantieerde Reawaruw zich van *Maluku Warchild*, dat volgens hem een afsplitsing van de PAG was. Het optreden van Reawaruw had alles van een eenmansactie. Algemeen werd aangenomen dat de PAG en *Maluku Warchild* een gedachtenspinzel van Reawaruw zelf waren.⁸⁴ In het najaar van 2000 eiste *Maluku Warchild* enkele aanslagen met molotovcocktails op, gepleegd op een trein, woningen en een politiepost in Elst en in Lunteren. In 2001 werden daarvoor enkele jongeren uit Elst en omstreken gearresteerd en schuldig bevonden aan de aanslagen. Reawaruw werd ook gearresteerd maar vrijgesproken.⁸⁵

Hoewel in 2000 slechts enkele Molukkers verantwoordelijk waren voor de radicale taal en de dreigementen, was het maatschappelijke effect ervan groot. Sinds de treinkapingen in de jaren zeventig was bij relletjes door Molukse jongeren herhaaldelijk door journalisten gevraagd of men weer rekening moest houden met nieuwe gijzelingsacties. Molukse jongeren wisten dan ook dat de radicale uitspraken indruk maakten op de Nederlandse samenleving. De spanning tussen Molukkers en Nederlanders nam toe. Er waren Nederlanders die zich bedreigd voelden, terwijl Molukkers zich daar weer ongemakkelijk onder voelden. De verhoudingen laten zich goed illustreren aan de hand van een cartoon in het *Brabants Dagblad* van 12 september 2000, die Vrije Molukse Jongeren bij een trein toont terwijl alle passagiers die trein schielijk aan het verlaten zijn. Twee dagen later vertelde J. Manuhutu in dezelfde krant dat hij in de trein tussen Tilburg en Den Bosch merkte dat hij in de gaten gehouden werd:

‘Mensen kijken me aan alsof ik zo een pistool uit mijn tas zou kunnen halen. Ik voel me dan zo opgelaten dat ik al een paar keer in een andere coupé ben gaan zitten. Eén keer voelde ik me onveilig en heb ik zelfs steun gezocht bij de conducteur.’⁸⁶

In het najaar van 1999 vond een ontmoeting plaats tussen een Molukse vertegenwoordiging en een kabinetsdelegatie bestaande uit minister-president Kok en de ministers Van Aartsen en Van Boxtel. In 2000 gebeurde dit nog een keer. Hierbij waren kerkelijke, hulpverlenende en jongerenorganisaties betrokken. In februari 2001 ontving minister Van Boxtel opnieuw enkele Molukse organisaties. Aan Molukse zijde was men niet onverdeeld positief over deze gesprekken. Aan de ene kant juichte men het initiatief toe, maar keurde het anderzijds af dat het de minister voor Grote Steden en Integratiebeleid was die de gesprekken voerde. Het conflict op de Molukken was immers geen zaak van integratie in Nederland, maar iets wat zich in Indonesië afspeelde. Molukkers vonden dat eigenlijk de minister van Buitenlandse Zaken of de minister-president de gesprekken moest voeren. Zij gingen daarbij voorbij aan de serieuze inzet van Van Boxtel om Nederland voor zover mogelijk een actieve rol te laten spelen bij de oplossing van het conflict en de hulpverlening.⁸⁷ Ook had de Nederlandse regering een regeling afgekondigd waardoor Molukkers uit de Molukken die in Nederland verbleven langer in Nederland konden blijven.

Op het terrein van de hulpverlening aan de Molukken groeide langzaam de steun voor de Molukkers in Nederland. De burgemeesters van de Molukkersgemeenten Krimpen aan den IJssel en Leerdam, die eerder al hadden meegelopen met stille tochten, namen het initiatief voor de actie 'Samen voor de Molukken', die begin 2001 van start ging.⁸⁸ De organisatie lag in handen van *Infodoc Maluku*, dat ook de samenwerkende hulporganisaties Mensen in Nood/Cordaid, Novib, het Rode Kruis en Stichting Vluchteling overhaalde mee te doen.⁸⁹ In het kader van de actie werd via lokale en landelijke manifestaties geld ingezameld, met als sluitstuk een landelijke bijeenkomst in het Utrechtse Vredenburg op 10 februari. Daarbij voerde minister Van Boxtel het woord en trad een keur aan gerenommeerde artiesten op.⁹⁰ In juli 2001 had de actie 2,9 miljoen euro opgeleverd, los van de bijdrage van drie miljoen euro die de Nederlandse regering aan het fonds toevoegde.⁹¹ De inzamelingsactie had te lijden onder de eerdere brandstichtingen en bedreigingen. Nederlanders lieten de organisatie weten geen geld over te hebben voor mensen die dat soort dingen deden. Een ander probleem voor de hulpverlening aan de Molukken was dat deze versnipperd werd georganiseerd, omdat organisatoren elkaar niet altijd vertrouwden en dan ervoor kozen de hulpverlening per eiland of per dorp te organiseren. Een meer constante factor in de directe hulpverlening aan de Molukken vormde organisatie Horizon Holland, die al vanaf 1985 medische projecten op de Molukken ondersteunde. Tussen 1999 en 2003 intensiverde zij haar werk door extra medicijnen te sturen, gewonden vanaf de Molukken naar elders

**ZATERDAG 10 FEBRUARI
VREDENBURG - UTRECHT
SOLIDARITEITSCONCERT**

**SAMEN VOOR DE
MOLUKKEN!**

**DANIEL SAHULEKA • CANDY DULFER • JULYA LO'KO •
CLOUSEAU • MASSADA • BERGET LEWIS • MARLAYNE •
EN VELE ANDEREN • PRESENTATIE: ROCKY TUHUTERU**

**KAARTVERKOOP DOOR TICKET SERVICE VIA DE GROTERE POSTKANTOREN, VVV'S EN GWK'S.
DE BEKENDE VERKOOPADRESSEN EN KASSA ZAAL. ENTREE / 50 (EXCL. SERVICEKOSTEN). AANVANG 20.15 UUR.**

Het concert is een initiatief van: het Nederlandse Rode Kruis,
Mensen in Nood/Cordaid, Memisa/Cordaid, NOVIB, Stichting
Vreucheling met medewerking van Mojo concerts, muziekcentrum
Vredenburg, Gemeente Utrecht. Eventuele giften kunt u storten op:

GIRO 2911 DEN HAAG

PRODUKTIE: MOJO CONCERTS

TICKET SERVICE

WWW.MOLUKKENCONCERT.NL
WWW.SAMENVOORDESMOLUKKEN.NL

SAMEN
VOOR DE
MOLUKKEN

Poster solidariteitsconcert ter afsluiting van campagne Samen voor de Molukken op 10 februari 2001 in Vredenburg, Utrecht. (Privécollectie Fridus Steijlen.)

te vervoeren en viermaal een medisch team erheen te zenden.⁹² Ook de grote hulporganisaties, zoals Novib en Cordaid, zouden een belangrijke rol spelen bij de opbouw van de Molukken.

Een tweede ontwikkeling in 2001 was de toename van activiteiten van Molukse non-gouvernementele organisaties (NGO's) in Nederland die incidenteel samenwerkten met NGO's op de Molukken bij het bevorderen van de vrede.

Een van de manieren om dat te doen was door mensen uit te nodigen naar Nederland te komen voor deelname aan bijeenkomsten of cursussen. In 2001 gebeurde dit al op grote schaal. Vrouwen voor Vrede haalde bijvoorbeeld vanaf 2001 jaarlijks twee vrouwen van de Molukken naar Nederland, de één moslim en de ander christen, om deel te nemen aan een interreligieus weekend.⁹³ De organisatie TitanE liet in september en oktober 2001 kinderen uit de Molukken naar Nederland overkomen om bij Molukse gastgezinnen op adem te komen. De kinderen maakten samen met Nederlands-Molukse kinderen de cd *Rumah Seng ada Pintu* (Huis zonder deur) en een gelijknamig boekje met verhalen van de vluchtelingetjes. Het was een gezamenlijk initiatief van TitanE en zijn Indonesisch-Molukse counterpart *Baileo/Tita Mae*.

Meerdere initiatieven van Molukse organisaties in Nederland en op de Molukken kwamen tot stand via *kumpulans*. Een van de *kumpulans* die een delegatie naar de Molukken stuurde, was de *Kumpulan Nusa Bupolo* van het eiland Buru. Namens de *kumpulan* bezocht een delegatie in maart en april 2001 Buru om daar zelf poolshoogte te nemen van de situatie en te praten over de steun die vanuit Nederland gegeven kon worden.⁹⁴ De bezoeken aan de Molukken waren niet helemaal zonder gevaar. Dat bleek in december 2001, toen in de baai van Ambon een bom ontplofte aan boord van de motorboot California. Onder de ruim honderd opvarenden bevonden zich ook twee Molukkers uit Nederland. Een van hen, Erol Nanlohy uit Sittard, kwam daarbij om het leven; zijn vriend Julis Patty overleefde de aanslag. Voor zover bekend was Erol de eerste en enige Nederlandse Molukker die in het conflict omkwam. Patty en Nanlohy waren betrokken bij de Stichting Help Molukken in Nood.

Toen de burgeroorlog min of meer leek te zijn beëindigd, werden tal van verzoenings- en opbouwprojecten op de Molukken ondersteund of vanuit Nederland geïnitieerd. Een bijzonder project was het geven van een extra opleiding en een praktijkstage van vijftien maanden in Nederland aan twintig Molukse verpleegkundigen. Dit was een gezamenlijk initiatief van de Stichting Vught-Maluku en de Stichting Samenwerking Vlissingen-Ambon, waarin Nederlanders, Molukkers, verschillende zorginstellingen en de gemeenten samenwerkten. In 2005-2006 werden vijf Molukse verpleegkundigen in Vught en vijftien in Zeeland verder geschoold.⁹⁵

Nogmaals de onderwijspositie

Terwijl het conflict op de Molukken nog voortduurde, vond de aan het begin van dit hoofdstuk genoemde presentatie van Veenmans rapport over

de tegenvallende onderwijspositie van Molukkers plaats. Naar aanleiding daarvan schreef het LSEM de adviesnota *De rem erafen bijsturen*, waarin het voorstelde om met een inhaaloperatie de onderwijspositie van Molukkers te verbeteren. Bij het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen bestond echter weinig behoefte aan een dergelijk onderwijsplan voor Molukkers. De Tweede Kamer vroeg echter staatssecretaris van Onderwijs Karin Adelmund (PvdA) in actie te komen en er bovendien voor te zorgen dat bij andere groepen op tijd vergelijkbare ontwikkelingen zouden worden onderkend.⁹⁶ Na deze discussie in de Kamer veranderde het politieke krachtenveld geheel door de verkiezingsoverwinning van de LPF en het aantreden van het eerste kabinet-Balkenende in juli 2002.⁹⁷ Daarmee verdween de politieke aandacht voor Molukkers in het onderwijs.

Het LSEM besloot onder die omstandigheden zelf stappen te ondernemen om het onderwijsplan te realiseren. Het richtte een landelijke werkgroep Onderwijsplan Molukkers op, waaraan naast het LSEM regionale welzijns- en onderwijsinstellingen meededen.⁹⁸ De werkgroep wilde enerzijds aanvullend onderzoek laten doen naar de onderwijspositie van Molukse leerlingen en anderzijds methodieken en curricula ontwikkelen om te gebruiken in het onderwijs aan hen.⁹⁹ In Drenthe, Friesland, Overijssel, Noord-Brabant, Zuid- en Noord-Holland vonden regionale onderzoeken plaats, waarbij een groot aantal basisscholen en enkele scholen voor voortgezet onderwijs in Molukkersgemeenten werden betrokken. Deze regionale onderzoeken hadden tot doel te verifiëren of de bevindingen van Veenman ook voor de betreffende scholen golden. Dat was het geval. Tegelijkertijd wilde het LSEM, dat bij de meeste onderzoeken betrokken was, achterhalen welke achtergrondkennis over Molukse leerlingen het onderwijzend personeel had. Het bleek dat de meeste scholen weinig zicht hadden op welke leerlingen Moluks waren en welke niet. Er waren nogal wat verschillen tussen de aantallen Molukse leerlingen die volgens het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen op een school zouden zitten en de cijfers die de onderzoekers aan het licht brachten. Ook bleken de leerlingvolgsystemen onvoldoende ingericht om de Molukse leerlingen als groep te kunnen volgen.¹⁰⁰

Omdat geconstateerd werd dat Molukse leerlingen daadwerkelijk problemen ondervonden, besloot het LSEM in 2005 om een uitgebreide handleiding te schrijven over hoe Molukse leerlingen geregistreerd konden worden en hun schoolloopbaan systematisch gevolgd kon worden.¹⁰¹ Daarnaast startte het een mentorproject, dat Molukse leerlingen in staat stelde online voor adviezen en ruggespraak een beroep te doen op speciaal daarvoor getrainde Molukse studenten en jongvolwassenen.¹⁰² Ook werden 'ambassadeurs'

ingezet: geslaagde Molukkers en bekende Nederlanders die een Molukse leerling of student volgen en van advies dienen.

In het voorjaar van 2006 verscheen nog een regionale studie naar de onderwijssituatie in Alphen aan den Rijn, Moordrecht, Capelle aan den IJssel, Krimpen aan den IJssel, Ridderkerk en Leerdam. Twaalf basisscholen en zes scholen in het voortgezet onderwijs namen deel aan het onderzoek.¹⁰³ De resultaten waren voorzichtig positiever dan die van onderzoeken in andere regio's.

Identiteit en actualiteit

De invloed van de *Kerusuhan* op de belevingswereld van de Molukkers in Nederland was duidelijk terug te vinden in de negatieve uitlatingen van jongeren in Veenmans onderzoek over hun positie in Nederland. Het was vooral ook een reactie op de teleurstelling die zij voelden omdat hun ongerustheid over de Molukken niet door hun Nederlandse burens werd gedeeld. Tijdens een discussie in 2001 in de Amsterdamse Balie rond een essay over de *Kerusuhan* verwoordde een Molukse deelnemer dit gevoel kernachtig. Hij vroeg zich af waarom hij meedeed aan de Nederlandse samenleving en lid geworden was van een vakbond en van een politieke partij, terwijl die samenleving hem niet antwoordde als hij vroeg om zijn ongerustheid over de Molukken te delen. In wezen gaf deze jongeman aan dat hij was geïntegreerd, maar dat de liefde van twee kanten moest komen.¹⁰⁴

In de loop der jaren zijn Molukkers weliswaar steeds meer onderdeel geworden van de Nederlandse samenleving, maar met die omgeving hebben ze soms toch een ambivalente relatie. In de jaren negentig en in het begin van dit nieuwe millennium verscheen een aantal publicaties over Molukse jongeren en boekjes over lokale Molukse gemeenschappen in verband met jubilea. Ook vormden Molukse jongeren en hun identiteit het afstudeeronderwerp van verschillende Molukse studenten.¹⁰⁵ Tenslotte werd op websites gediscussieerd over *roots*, identiteit, religie, de onderlinge verhoudingen en de relatie met de Nederlandse samenleving. Deze discussies, publicaties en scripties zijn interessant omdat ze goed laten zien wat Molukkers primair bezighoudt. Opvallend is de ambivalentie die uit veel verhalen spreekt. Een boek over Winterswijk meldt over de derde generatie:

'Recentelijk landelijk onderzoek toonde aan, en de Winterswijkse situatie bevestigt dit, dat Molukse jongeren zich vaak geen Nederlander voelen,

maar ook geen buitenlander. Ze zijn zich terdege bewust van hun eigen Molukse identiteit. Dat zit hem vaak in kleine dingen.”¹⁰⁶

Maar niet alleen kleine dingen. Het gaat juist ook om tradities en gebruiken; om de manier waarop bijvoorbeeld begrafenis en bruiloften gevierd, en om respect voor ouderen. In deze gebruiken en tradities zien zij een onderscheid met niet-Molukkers. Zo staat het *pela*-schap in hoog aanzien en proberen Molukkers te voldoen aan de verplichtingen van de *adat*. Zij vinden het belangrijk dat deze gebruiken en tradities worden doorgegeven, ook al zijn ze aan verandering onderhevig. Het RMS-ideaal is voor de meeste jongeren minder dominant geworden als onderdeel van hun identiteit. Datzelfde geldt voor het opgegroeid zijn in een Molukse wijk en het beheersen van de Maleise taal. Over het laatste klinkt in de verhalen van de derde generatie wel altijd een zeker berouw door. Zij vinden het jammer dat zij geen Maleis kennen en hadden het graag van hun ouders geleerd.¹⁰⁷ Saillant detail is dat Molukse kinderen uit gemengde huwelijken aangeven vaak meer over de Molukse achtergrond te hebben geleerd van hun Nederlandse dan van hun Molukse ouder. Meerdere Nederlanders die met Molukkers zijn getrouwd hebben ook boekjes geschreven over de gemeenschap van hun Molukse echtelieden.¹⁰⁸

Derde-generatie Molukkers zijn in kerngezinnen opgegroeid in een pedagogische omgeving die eerder een overleg huishouding was dan de bevelshuishouding waarvan vroeger sprake was.¹⁰⁹ De strenge straffen uit de begintijd zijn verdwenen en de tweede generatie ouders kozen er vaker voor om hun kinderen zelf te laten kiezen wat zij over hun Molukse geschiedenis en cultuur willen weten.

Het resultaat is dat onder jongeren de kennis van de Molukse geschiedenis en cultuur is verminderd. De ‘confrontatie’ met hun Molukse achtergrond vindt vaker bewust plaats, evenals de beleving van hun Molukse identiteit, ongeacht het eventuele gebrek aan kennis van de *adat* en de eigen geschiedenis. Zoals het citaat aan het begin van dit hoofdstuk laat zien, kunnen het uiteenlopende factoren zijn die jongeren ertoe brengen op zoek te gaan naar hun *roots* of zich bewust te worden van hun identiteit, bijvoorbeeld het overlijden van een familielid of ontwikkelingen op de Molukken.

In de eerdere editie van *In Nederland gebleven* (2006) schreven we de laatste alinea’s van dit hoofdstuk als opmaat naar het concluderende hoofdstuk. We constateerden toen dat Molukkers steeds meer waren gaan deelnemen aan de Nederlandse samenleving, ook als individu. De situatie omstreeks 2005 laat inderdaad zien dat Molukkers op meerdere fronten optreden.

Boi Akih in het Moluks Historisch Museum, 2003. Zangeres Monica Akihary en gitarist Niels Brouwer. Monica Akihary kreeg in 2023 de Boy Edgar prijs. (H. Zwartveen/MHM.)

Zo was in de rubriek 'veelbesproken' Sam Pormes regelmatig in het nieuws. Pormes, vanaf juli 2001 Eerste Kamerlid voor GroenLinks, kwam, zoals reeds beschreven, in opspraak door artikelen in weekblad *HP/De Tijd*. Hij zou zijn partij onvoldoende hebben geïnformeerd over zijn activistische verleden. Pormes werd geroyeerd door het partijbestuur, wat weer ongedaan werd gemaakt door het partijcongres. Uiteindelijk besloot hij in het najaar van 2006 zijn zetel beschikbaar te stellen.¹¹⁰

In de rubriek 'sport' speelden Giovanni van Bronckhorst en Denny Landzaat een belangrijke rol. Van Bronckhorst won in 2006 met Barcelona de Europacup, speelde voor Nederland in 106 interlands en had als coach van Feyenoord groot succes. Landzaat speelde voor Nederland in 38 interlands, onder andere tijdens de wereldkampioenschappen voetbal in 2006 in Duitsland. Badmintonner Dicky Palyama werd in dat jaar voor de zevende keer Nederlands kampioen.

Sharita Sopacua uit Den Bosch werd in 2005 Miss Universe Netherlands. Automobilisten in Nederland kregen dagelijks van de Molukker John Souhoka te horen hoe lang de files waren. Zangeres Monica Akihary maakte lange tournees door Zuid-Afrika, Estland, Letland en Hongarije en trad in 2005 voor de derde maal op tijdens het North Sea Jazz Festival.¹¹¹

Voor het krijgen van een indruk waar Molukkers zich zoal mee bezighouden, kan men ook kijken naar de inhoud van het juni/julinummer 2006

van *Marinjo*, ooit het voorlichtingsblad van het IWM en in 2006 een tweemaandelijks verschijnend periodiek. In dat nummer besteedde *Marinjo* aandacht aan de Indonesische politiek: de hervervkiezing van de burgemeester van Ambon-Stad op Pattimura-dag en een verslag van het bezoek van de Nederlandse ambassadeur in Jakarta aan de Molukken; twee stukjes over de *Pasar Malam Besar* in Den Haag; berichten over de aardbeving op Java; artikelen over Molukse *roots*: een artikel over vier generaties B(l)andanezen die voor een deel uit Nederlanders bestaan en artikelen over stamboomonderzoek; aandacht voor de voetballers Landzaat en Van Bronckhorst in de WK-selectie; Paul Haulussy als succesvolle IT-directeur; een artikel over een nieuw stuk van toneelgroep Delta over het verzet tegen de Zelfzorg in Westkapelle; en een bespreking van een wetenschappelijke studie van de Molukse onderzoeker, Peter Keppy, naar de materiële oorlogsschade en een artikel over een naar Afghanistan, Bosnië en Irak uitgezonden Molukse beroepsmilitair.

De inhoud van *Marinjo* is een spiegel van de Molukse gemeenschap anno 2006 en van haar geschiedenis. Het illustreert hoe integratie en identiteit de Molukkers van nu bezighouden. Het artikel over de militair Giovanni Mataheru is getiteld 'Militaire genen',¹¹² een duidelijke verwijzing naar opa Mataheru, die bij de marechaussee diende. Giovanni prijkt ook op de omslag van de *Legerkoerier*, het maandblad van het leger.¹¹³ Opa Mataheru had onder de Japanners aan de dodenspoorlijn in Thailand gewerkt en was ontsnapt. Giovanni put kracht uit zijn Molukse achtergrond. 'Mataheru' staat voor negorijbewaker. Dat is de 'ervaring' die hij meedraagt. Vlak voor het conflict op de Molukken was hij daar. Hij kreeg een warm onthaal en beseft dat ze familie waren. Het RMS-ideaal leeft niet voor hem. Naar zijn mening geldt dat ook voor anderen van de derde generatie:

'[...] die volgens mij volledig is geïntegreerd. De meesten van mijn leeftijdsgenoten kennen onze geschiedenis niet eens. Dan moet je dat gewoon met rust laten. Als de Molukken ooit onafhankelijk worden, dan durf ik te zeggen dat de meerderheid op zijn knieën weer terug komt kruipen. Omdat ze gewoon geen voorstelling van het leven daar kunnen maken. Dat wil niet zeggen dat je je roots moet vergeten.'¹¹⁴

Heimwee heeft dit kleinkind van een KNIL-soldaat naar Nederland:

'Op het kamp zelf dwaalt je gedachte wel eens af naar Nederland waar je familie en partner zijn. Post is daarom zo belangrijk. Als je nieuws van het thuisfront krijgt, dan ben je echt zo blij als een kind, hoor.'¹¹⁵

Balans

Dit hoofdstuk maakt duidelijk dat tussen 1990 en 2006 de structuur van de Molukse gemeenschap ingrijpend veranderde. De Molukse sociale kaart in Nederland, op lokaal én op landelijk niveau, was tegen het einde van de jaren negentig behoorlijk gewijzigd vergeleken met vijftien jaar eerder, toen de belangenorganisatie *Badan Persatuan* ondersteund door het IWM werkte aan de uitvoering van de Gezamenlijke Verklaring van 1986. De deelnemende Molukse partijen uit het midden van de jaren tachtig hadden weinig kracht meer over en de banden binnen de gemeenschap waren zwakker aan het worden. Individuele Molukkers waren steeds meer onderdeel van de Nederlandse samenleving geworden. Dat wil zeggen dat ze in termen van de interactieve en culturele integratie verder in de Nederlandse samenleving zijn opgenomen. Op sociaaleconomisch terrein echter was nog sprake van een achterstand. Daarvoor kwamen vanuit eigen kring, het LSEM, maatregelen.

Een interessante ontwikkeling deed zich voor op het terrein van de identificatiele integratie en de ontwikkeling van de Molukse identiteit. Hierbij was sprake van ambivalentie. Aan de ene kant voelen Molukkers zich meer en meer onderdeel van de Nederlandse samenleving en heeft een groeiende groep ook bloedverwantschappen in die samenleving. Aan de andere kant identificeren Molukkers zich niet als Nederlanders. Er blijft een onderscheid. Dat manifesteert zich voor deze Molukkers in andere tradities en gebruiken, taal en geschiedenis. Het maakt hen anders dan Nederlanders, maar ook anders dan buitenlanders. Het maakt hen Molukkers die deel uitmaken van de Nederlandse samenleving.

14. Derde en vierde generatie in beweging, 2006-2025

‘Ik ben bij mijn opa en oma opgegroeid. Als je nu leest wat voor een oorlog ze hebben meegemaakt, waar ze nooit over hebben gepraat, dan zijn dat confrontaties met de geschiedenis, die je niet in de koude kleren gaan zitten. Het past bij deze tijd, dat iedereen zich afvraagt wat je plek in de geschiedenis is, of hoe dat doorwerkt. (...)

Het is een hele belangrijke ontwikkeling voor de derde generatie dat we anders kunnen kijken naar onze grootouders. Onze grootvaders, maar ook de rol van je grootmoeder. Dat past in gesprekken over sociale rechtvaardigheid, of Black Lives Matter.’ (Jeftha Pattikawa)¹

In bovenstaand citaat reflecteert Jeftha Pattikawa op wat hij leerde over de geschiedenis van zijn grootouders en hoe dit doorwerkte in de gesprekken over sociale rechtvaardigheid. Dat waren gesprekken tussen leden van de derde en van de vierde generatie die de afgelopen jaren plaatsvonden. Deze generaties hadden sinds het begin van deze eeuw steeds meer het voortouw genomen. Hun positie in de Nederlandse samenleving was veranderd vergeleken met die van de voorgaande generaties, maar ook de Nederlandse samenleving was veranderd. Het was een multiculturele samenleving geworden, waarvan derde en vierde-generatie Molukkers zich mede-eigenaar voelden. In dit hoofdstuk beschrijven we dat proces. Daarvoor gaan we in op een herwaardering van de Molukse wijken, hoe de aankomst van Molukkers in Nederland in 1951 steeds meer betekenis kreeg en wat gezegd kan worden over de sociaaleconomische positie van Molukkers in Nederland. Dit hoofdstuk begint met veranderende instituties binnen de gemeenschap: gevestigde organisaties maakten plaats voor nieuwe en meer bij deze tijd passende organisaties.²

Vanaf de aankomst in 1951 speelden door Molukkers zelf opgezette organisaties een belangrijke rol in de vorming van de eigen gemeenschap, maar ook in de relatie met de hen omringende samenleving. Zowel die samenleving als de gemeenschap zelf waren veranderd en zoals we in het vorige hoofdstuk zagen waren in 2006 nog maar enkele landelijk opererende Molukse instellingen over. Naast de kerken waren dat het Landelijk Overleg Orgaan Welzijn Molukkers (LOWM), het Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers (LSEM) en het Moluks Historisch Museum.

Inspraak en belangenbehartiging

In 1997 was het Landelijk Overleg Orgaan Welzijn Molukkers (LOWM) in het kader van de Wet Overleg Minderheden (WOM), met zes overlegorganen van andere migrantengroepen toegelaten tot het Landelijk Overleg Minderheden (LOM), het overlegplatform met de Rijksoverheid.³ Met de WOM was ook het denken over representativiteit bij de overheid gewijzigd. Toen het Inspraakorgaan Welzijn Molukkers (IWM) in de jaren zeventig werd geïnstalleerd, was de vertegenwoordiging van diverse etnische en politieke groepen binnen de gemeenschap belangrijk. Nu betekende representativiteit of een overlegorgaan ook jongeren, ouderen, vrouwen, en belangen- en levensbeschouwelijke organisaties vertegenwoordigden. Om die representativiteit te beoordelen werden de overlegorganen doorgelicht. In 2005 concludeerde de minister dat het LOWM niet voldeed aan de representativiteitsnormen, waarop het per 2007 niet meer tot het LOM wordt toegelaten.⁴

Als reactie op de uitsluiting van het LOWM werd een nieuw overlegorgaan opgericht met steun van de minister voor Wonen, Wijken en Integratie Ella Vogelaar (PvdA), die waarde hechtte aan een inbreng van Molukkers.⁵ Bijeenkomsten door heel het land leidden tot de oprichting van BUAT dat in 2011 werd toegelaten tot het LOM. In tegenstelling tot de 'vertegenwoordigersstructuur' van het LOWM was BUAT een netwerkorganisatie waarin mensen zaten op basis van hun specialisme, kennis en netwerk.⁶ Ondanks een positief evaluatierapport over het LOM, besloot de regering om per 2013 de stekker eruit te trekken.⁷ Een plan van BUAT om als netwerkorganisatie met online werkgroepen door te gaan, kwam niet van de grond, waardoor er ook een einde kwam aan BUAT.⁸

Zo kwam er een einde aan de breed georganiseerde inspraak bij de rijksoverheid voor Molukkers, maar óók voor andere minderheden. Voor Molukkers was dat een bijzonder moment aangezien zij in de jaren zeventig aan de wieg hadden gestaan van het inspraakmodel voor migrantengroepen. Zoals we eerder schreven was de rijksoverheid zelfs van plan geweest de inspraak van Molukkers wettelijk te verankeren. Er bleven nog wel overlegvormen bestaan waarin de rijksoverheid met vertegenwoordigers van specifieke bevolkingsgroepen sprak, zoals het Indisch Platform.

Om toch weer een eigen overlegorgaan op te zetten werd eind 2021 het initiatief genomen om binnen de gemeenschap draagvlak te zoeken voor een nieuw landelijk Moluks platform.⁹ In 2023 mondde dat uit in een bijeenkomst in Huizen waar de contouren van een Landelijk Integraal Moluks Overlegorgaan (LIMO) werden geschetst. In november 2024 werd de stichting LIMO officieel opgericht.¹⁰

Door het veranderende inspraaklandschap en het wegvallen van de bijzondere positie van Molukkers in 1986, maar ook door het vasthouden van bestuurders aan hun posities waardoor organisaties niet makkelijk verjongden, waren bestaande Molukse organisaties onder druk komen te staan. Al vanaf de beginjaren waren Molukkers georganiseerd geweest in landelijk opererende belangenorganisaties, zoals de BPRMS, KRPT en CRAMS. Omdat binnen deze organisaties de kampraden en later de wijkraden functioneerden als lokale vertegenwoordigers, konden deze landelijke organisaties hun achterbannen gemakkelijk bereiken en indien nodig mobiliseren. In het vorige hoofdstuk beschreven we al hoe het wegvallen van veel wijkraden de positie van de landelijke organisaties zwakker maakte. Daar kwam de uitholling van de landelijke inspraak bij. Waren organisaties via het IWM nog vertegenwoordigd geweest, in BUAT was dat al niet meer het geval. Met de veranderde situatie viel ook de relevantie van de belangenorganisaties weg. Omdat ze geen andere invulling of urgentie voor hun bestaan vonden, verdwenen ze in de eerste vijf tot tien jaren van deze eeuw. Vaak werden ze niet formeel opgeheven, maar werden ze gewoon inactief omdat er geen vergaderingen of activiteiten meer werden georganiseerd.¹¹

Dat gebeurde bijvoorbeeld ook met de BP, lange tijd de grootste belangenorganisatie waarvan de voorzitter Metiarij in 1986 namens Molukkers de Gezamenlijke Verklaring had ondertekend. Interne tegenstellingen en mede daardoor ineffectief bestuur maakte de organisatie rond de eeuwwisseling vleugellam. Er werd, zonder succes, nog een poging ondernomen om een soort doorstart te maken door nieuwe bestuursverkiezingen te organiseren. Daarna werd het stil rond de BP. In 2018 kwam de BP nog een keer in het nieuws toen haar archief werd overgedragen aan het Drents Archief.¹² Dat archief was afkomstig van het kantoor in Den Haag dat leeg moest worden opgeleverd toen de *Geredja Indjili Maluku* (GIM), de eigenaar, het pand in 2004 verkocht. Het archief was tijdelijk opgeslagen in een zeecontainer op de Maasvlakte waarna een werkgroep van de (oud) BP-leden met Frieda Souhuwat-Tomasoa, Jacqueline Risamenapatty en George Tonikoe het Drents archief bereid vonden om het op te nemen. Dat het archief niet bij het Moluks Historisch Museum (MHM) terechtkwam, waar al delen van het BP-archief lagen, kwam omdat er twijfels waren of het MHM kon garanderen dat het archief bewaard bleef. Het MHM in Utrecht was immers in zwaar weer gekomen, zoals we nog zullen zien. Met de sluiting van het kantoor in Den Haag was een einde gekomen aan de BP.¹³

Het verdwijnen van de BP verstoorde overigens niet het belangrijke verzoeningsproces tussen de Zuidoost- en Midden-Molukkers dat gaande was. In hoofdstuk 4 werd beschreven hoe in 1951 tijdens gevechten in Vught

(Lunetten) aan Zuidoost-Molukse kant slachtoffers vielen. De 'kwestie-Vught' zorgde decennialang voor vijandige verhoudingen. Pas vanaf 1990 was voorzichtig sprake van toenadering. Belangrijk was de samenwerking van Midden- en Zuidoost-Molukse leden van de tweede generatie in het Ondersteuningsteam van het 1000-banenplan. Ook de verzoenende rol van één van de slachtoffers van 1951 (A. Ohoioeloen) was van grote betekenis. Bij het vijftigjarig bestaan van Lunetten, bood M. Manuputty namens de woonoordbevolking – in aanwezigheid van Ohoioeloen – excuses aan voor wat de Zuidoost-Molukkers was aangedaan. Op 19 augustus 2014 tekende de RMS-regering in ballingschap (die het stokje van de BP had overgenomen) een gezamenlijke verklaring met de Commissie Dialoog, die optrad namens de Zuidoost-Molukse gemeenschap.

Deskundigheidsondersteuning en onderwijs

In 2015 kwam er ook een einde aan Forum, het Instituut voor Multiculturele Ontwikkelingen, waarin in 1996 de LKOMS/*Gabungan* en welzijnstaken van het IWM waren opgegaan. Helemaal verkeerd was deze stap weg van het categoriaal werk niet geweest, concludeerde Charly Behoekoe Nam Radja, die vanuit LKOMS/*Gabungan* was overgegaan naar Forum:

'Werken aan een eigen bewustzijn leidt tot ontwikkeling, ook van jezelf, maar dan moet je wel actief meedoen. Je moet je ook mengen in Nederlandse debatten over bijvoorbeeld de multiculturele samenleving. Toen ik door de reorganisaties, fusies van het landelijk Moluks welzijnswerk uiteindelijk bij FORUM kwam te werken, merkte ik dat bijvoorbeeld Molukse organisaties onnodig naar binnen waren gericht.'¹⁴

Volgens minister Lodewijk Asscher van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (PvdA) voldeed Forum niet meer en kon het niet uitgroeien tot een 'kwalitatief hoogwaardige, flexibele kennismakelaar' op het gebied van integratie. Daarom verschoof hij het subsidie naar het Verwey-Jonker Instituut en Movisie.¹⁵ Met de opheffing van Forum kwam een einde aan de inzet van Molukse deskundigen die hun deskundigheid hadden opgedaan in het categoriale werk.

Ook aan de deskundigheidsbevordering met betrekking tot onderwijs aan Molukse leerlingen door het LSEM kwam een einde. Omdat ze wilde stoppen met doelgroepenbeleid gaf staatssecretaris Onderwijs, Cultuur en Wetenschap Sharon Dijksma (PvdA) in 2009 te kennen dat ze het LSEM nog slechts vijf jaar zou financieren. Kamerlid Jack Biskop (CDA) wees in 2011

minister Marja van Bijsterveldt-Vliegenthart (CDA) op de noodzaak van de kennis van het LSEM want

‘de derde generatie en de huidige vierde generatie Molukkers [doen] het in het onderwijs nog steeds slechter doen dan de tweede generatie.’¹⁶

De minister hield echter vast aan beëindiging van het subsidie in 2014.¹⁷ De taken van het LSEM werden overgenomen door de Stichting Leerplan Ontwikkeling (SLO). Om de expertise van het LSEM beschikbaar te maken voor interculturele programma's voor andere doelgroepen 'inclusief die uit de autochtone groep' kwam een van LSEM-medewerkers tijdelijk in dienst van het SLO,¹⁸ overigens zonder dat het tot een concreet product kwam.¹⁹

Het LSEM had naast subsidies ook inkomsten gehad uit boekverkoop. Om dit geld en het bestaande boekenfonds te beheren werd de Stichting Beheerfonds LSEM opgericht. Daar konden educatieve projecten voor de Molukse gemeenschap worden ingediend. Het boekenfonds werd in eerste instantie ondergebracht bij *MalukuXperience* dat ook het blad *Marinjo* uitgaf. Maar omdat *MalukuXperience* er niets mee deed, ging het Beheerfonds LSEM samenwerken met 'Molukse Voetstappen', een in 2023 ontwikkelde kennisbank, gericht op onderwijs. Via deze kennisbank werden enkele sleutelboeken opnieuw uitgegeven en kwamen andere publicaties van het LSEM online beschikbaar.²⁰ Het initiatief voor 'Molukse Voetstappen' ontstond in 2020 toen Nanneke Wigard werkte aan de ontsluiting van het LSEM -archief, om het over te dragen aan het Nationaal Archief. Geconstateerd werd dat er nog veel bruikbaar LSEM -materiaal was, er behoefte was aan nieuw lesmateriaal en dat de ervaring van LSEM weinig werd gebruikt in de discussies over onderwijs. Samen met Myrna Groenink-Mastail zette zij 'Molukse Voetstappen' op.²¹

Nog actief

Enkele organisaties die aan het begin van deze eeuw al bestonden waren in 2025 nog steeds actief. Dat waren bijvoorbeeld de Molukse Vrouwen Raad (MVR) en de Landelijke Stichting Molukse Ouderen (LSMO).

De MVR was in 2001 voortgekomen uit de Commissie Positie Molukse Vrouw die in de jaren negentig actief was binnen het IWM.²² Toen de MVR werd opgericht waren de Molukken het toneel van een gewapend conflict tussen christenen en moslims. De MVR richtte zich daarom korte tijd op ondersteuning naar de Molukken om zich daarna te richten op de positie van Molukse vrouwen in Nederland en Europa.²³ De MVR nam deel aan verschillende samenwerkingsverbanden om de belangen van Molukse vrouwen te behartigen en hun

positie te verbeteren. Zo sloot het aan bij *Tiye International*, een in Nederland gevestigde organisatie van Zwarte, Migranten- en Vluchtelingenvrouwen die opkomt voor belangen van deze vrouwen op alle niveaus en de aangesloten organisaties stimuleert om mee te doen aan publieke debatten om beleid en besluitvorming te beïnvloeden.²⁴ Maar ook bij verschillende internationale organisaties op Europees en VN-niveau, zoals het *European Network of Migrant Women*.²⁵ De MVR is er vooral op gericht om Molukse vrouwen naar buiten toe zichtbaar te maken en wil emancipatoire thema's, zoals politieke participatie, en thema's als geweld tegen vrouwen aan de orde stellen.²⁶

De LSMO, in 1996 als stuurgroep met professionals begonnen, is bovenal een netwerk-organisatie die in 2024 over het hele land het werken met Molukse ouderen organiseerde en ondersteunde met twaalf regiocoördinatoren, 300 vrijwilligers en een ouderenraad. Daarbij gaat het om mantelzorgers en mensen die lokaal actief zijn in ouderenwerkgroepen of via de kerk met ouderen bezig zijn. In 2021, toen LSMO haar 25 jarig bestaan vierde, behartigde het de belangen van 15.000 Molukse 60-plussers.²⁷ Jaarlijks organiseert LSMO een mantelzorgdag rond de tijd dat ook de nationale mantelzorgdag wordt georganiseerd. LSMO probeert zo Molukse vrijwilligers in contact te brengen met voor hen relevante algemene netwerken.²⁸

Ook ontwikkelde de LSMO methodieken om Molukse ouderen vitaal en actief te houden. Bijvoorbeeld met spellen gericht op de beleavingswereld van Molukse ouderen.²⁹ Voor de buitenwereld functioneert de LSMO als brug naar Molukse ouderen. Toen een grootschalig onderzoek werd gedaan naar het Nederlandse geweld in Indonesië in de periode 1945-1949, ontstond daarover onder Molukkers ongerustheid of het zou resulteren in een veroordeling van de Molukse KNIL-militairen. Ouderen werden daarover via de LSMO geïnformeerd.³⁰ Ook minister-president Mark Rutte (VVD) vond zijn weg naar Molukse ouderen via de LSMO toen hij met hen in gesprek wilde gaan in verband met het herdenkingsjaar '70 jaar Molukkers in Nederland'.³¹

Hoewel LSMO een sterke positie had in het werken met Molukse ouderen, werd de organisatie in 2015 niet automatisch betrokken bij de zogenoemde cultuurspecifieke zorg. Staatssecretaris Martin Van Rijn (VWS/PvdA) nam toen het initiatief voor een 'collectieve erkenning' voor de Indische gemeenschap, waar hij ook Molukkers onder schaarde. Het ging om extra financiering voor contextgebonden of cultuurspecifieke zorg. Voor die contextgebonden zorg werd in eerste instantie gekeken naar *Pelita*, dat sinds eind jaren negentig bezig was geweest om Molukkers als doelgroep te bereiken. In de loop der tijd lukte dat, zij het dat het in het begin op tegenstand van Indische Nederlanders stuitte.³² In de uitwerking van de collectieve erkenning werd *Pelita* genoemd als de uitvoerder van de contextgebonden zorg voor eerste

generatie ouderen. Er kwamen echter signalen dat bij de uitvoering te weinig sprake zou zijn van samenwerking met Molukse ouderenorganisaties. Kamerlid John Kerstens (PvdA) diende daarom in 2018 een motie in waarin hij het ministerie van VWS opriep om met betrokken organisaties in gesprek te gaan.³³ Een jaar later meldde staatssecretaris, Paul Blokhuis (VWS/CU), dat er een gesprek was geweest tussen het ministerie, *Pelita* en de LSMO en dat betrokkenen zich wilden inzetten voor samenwerking in het belang van de doelgroep.³⁴ In maart 2021 legden *Pelita* en LSMO die samenwerking vast in een intentieverklaring.³⁵ In de daarop volgende samenwerking namen beide organisaties een eigen positie in, waarbij LSMO als vrijwilligersnetwerk in de haarvaten van de Molukse gemeenschap zit.

Molukse kerken

Lange tijd leken de verschillende Molukse kerken als instituut een stabiele factor en hielden ze zich staande, ondanks concurrentie van bijvoorbeeld pinkstergemeenten. De concurrentie van andere kerken werd echter sterker. Molukse gelovigen zochten heil in kerken die multicultureler en minder oudtestamentisch waren dan de Molukse kerken en meerdere Molukse voorgangers gingen pinkstergemeenten leiden of richtte zelfs een nieuwe Molukse kerk op.³⁶

Een ander probleem voor de gevestigde Molukse kerken was een gebrek aan predikanten uit eigen geledingen. Veel nieuwe predikanten werden op de Molukken geworven. Volgens dominee Michael Pattawala, zelf afkomstig uit de Molukken, zou 50 procent van zijn collega's ook uit de Molukken komen.³⁷ Van de synode kreeg Pattawala als jonge predikant, de opdracht om samen met dominee Verry Patty een project op te zetten om jongeren van de derde en vierde generatie weer naar de kerk te krijgen. Die bleven steeds meer weg, niet alleen vanwege concurrentie met andere kerken maar ook door de secularisering, die ook onder Molukkers plaatvond. Hun onderzoek (Pattawala en Patty 2022) werd in de kerk besproken en gaf tot op zekere hoogte inspiratie voor de GIM, vooral omdat een actieve, niet-traditionele, opstelling van deze dominees mensen naar de kerk trok.³⁸ Een bijkomend probleem van de afname van het aantal kerkbezoekers was dat het ook steeds moeilijker werd om mensen te interesseren voor functies binnen de kerk, zoals kerkenraadsleden, een probleem dat zich ook voordeed bij de Noodgemeente.³⁹

De samenwerking met de protestantse kerk in de Molukken, sinds de jaren tachtig, werd geïntensiveerd doordat Molukse dominees uit Nederland en uit de Molukken samen optrokken in internationale samenwerkingen,⁴⁰ maar ook omdat er meer dominees van de Molukken in Nederland een opleiding volgden en hier actief deelnamen aan het Molukse kerkelijke leven. Dat

waren dominees als Steve Gaspersz, maar ook Chris Tamaela en de eerder genoemde Michael Pattawala. Tamaela was ook een van de drie dominees uit de Molukken die aan de Vrije Universiteit een promotietraject doorliepen. Zij deden dat naast drie Molukse dominees uit Nederland.⁴¹ Deze contacten leidden er ook toe dat dominee Verry Patty meerdere keren op de Molukken als gastdocent op de *Universitas Kristen Indonesia Maluku* (UKIM) verbleef.

Het geestelijke leven bleef dus ook in het eerste kwart van deze eeuw van groot belang voor individuele Molukkers. Dat gold ook voor Molukse moslims. Zowel in Waalwijk als in Ridderkerk, waar Molukse moslimgemeenschappen zijn, staat een Molukse moskee. Deze moskeeën worden niet alleen bezocht door Molukse moslims, maar ook door moslims met een andere etnische achtergrond. Wel werd er veel waarde aan gehecht dat het Molukse karakter van de moskee behouden blijft. Zo is in Ridderkerk het bestuur vooral in handen van Molukkers, waarbij vrouwen en de derde generatie een belangrijke rol spelen. De religieuze zaken worden nog wel geregeld door de tweede generatie, maar veel van het vrijwilligerswerk daar was in handen van de derde generatie. Bait Al-Rahmaan, de moskee in Ridderkerk functioneert ook als een soort gemeenschapshuis voor alle Molukkers, ook de niet-moslims, omdat in Ridderkerk geen stichtingsgebouw gevestigd is.⁴²

Moluks Historisch Museum

In 2007 trok het Moluks Historisch Museum (MHM), in die tijd ook MuMa (*Museum Maluku*) genoemd⁴³, de Molukse consulent Marcel Ririassa aan om plannen voor de toekomst te ontwikkelen. Hij stelde een ingrijpende wijziging van het management voor waarbij de aanwezige directie moest solliciteren op de nieuwe posities. Wim Manuhutu die met de enkele jaren eerder gestopte Henk Smeets het MHM had opgebouwd, koos ervoor om dat niet te doen. In de eerste maanden van 2009 werden architectuurhistoricus Huib Akihary en antropoloog Jet Bakels in de directie benoemd.

Binnen drie jaar kwam het MHM echter in een financieel penibele situatie. Sinds het subsidie in 1996 met een bruidsschat was afgekocht moest het MHM zich staande houden met de revenuen uit die bruidsschat (beleggingen), verhuurinkomsten en projectsubsidies. De inkomsten namen al een tijdje af als gevolg van de financiële crisis van 2008. Omdat het de directie niet lukte om voldoende aanvullende subsidies binnen te halen, dreigde het failliet van het MHM. Daarom kondigde het bestuur in mei 2012 aan dat het MHM per oktober 2012 de deuren zou sluiten. Achter de schermen overlegde het bestuur met het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV) in Leiden om in ruil voor digitalisering het

archief daar onder te brengen en met het Openluchtmuseum in Arnhem over de objecten-collectie. De aankondiging van de sluiting zorgde voor veel commotie. Een informatiebijeenkomst in juni waar het bestuur een toelichting gaf op de situatie en zijn pogingen het archief en de collectie elders onder te brengen, verliep chaotisch en er werden fysieke bedreigingen geuit. Na de bijeenkomst ontvingen meerdere personen die bij de processen betrokken waren schriftelijke doodsbedreigingen.

Om uiting te geven aan hun bezorgdheid richtte een groep Molukkers de facebookpagina 'Ik heb hart voor Moluks erfgoed. Want...' in, waarop mensen werden opgeroepen vragen te stellen aan het bestuur over de reden van de opheffing en wat er ging gebeuren met het erfgoed dat in feite eigendom van de gemeenschap was. 'Ik heb hart voor' groeide uit tot een belangrijk platform waar Molukkers ideeën, plannen en wetenswaardigheden over Moluks erfgoed uitwisselden.⁴⁴ Een ander initiatief was de lobbygroep *Houd MuMa Open* (HMO) met onder andere ex-directeur Akihary. HMO spande een kort geding aan tegen het MHM-bestuur om te voorkomen dat het archief en de collectie, het Molukse 'geheugen in fysieke vorm' aan anderen in eigendom werden gegeven. De voorzieningenrechter volgde HMO in haar vonnis op 12 april 2013. Het MHM mocht zijn collectie en archief niet vervreemden en moest die daarom opslaan toen het pand aan de Kruisstraat in Utrecht werd gesloten en verkocht.⁴⁵

Het MHM trok zich terug in het Moluks Kerkelijk Centrum (MKC) in Houten. Daar kwam Nanneke Wigard, oud-hoofd documentatie/documentalist, weer in dienst. Zij bleef met vrijwilligers werken aan de ontsluiting van de archieven en het in bruikleen geven van objecten aan onder andere Barak 1B van het Nationaal Monument Kamp Vught. Om het MHM op de kaart te houden organiseerde een projectgroep, die het bestuur al enkele maanden bijstond, activiteiten namens het MHM.⁴⁶ Dat waren terugkerende 'live magazines', zoals *Istori 21*, een praatprogramma dat in meerdere wijken werd gehouden, en bijeenkomsten tijdens de week van de koloniale geschiedenis in oktober op Landgoed Bronbeek. Om contact met de achterban te houden verscheen vanaf april 2014 een maandelijks digitale nieuwsbrief.⁴⁷

Ook organiseerde het MHM in 2011 en 2016 manifestaties ter gelegenheid van respectievelijk 60 jaar en 65 jaar Molukkers in Nederland en was de projectgroep in 2016 betrokken bij de NOS-herdenkingsuitzending op 21 maart. Een belangrijke doorbraak in de erkenning van de KNIL-geschiedenis van Molukkers was dat het de projectgroep, in samenwerking met LSMO, lukte om op 4 juli 2016 op Bronbeek voor de eerste keer een delegatie van Molukse ex-KNIL militairen, Noes Ririhena en Abe Paliama uit Wierden, een krans kon leggen tijdens de herdenking van de opheffing van het KNIL.⁴⁸ Twee jaar later, op 15 augustus in 2018 legde Ririhena als eerste Molukse ex-KNIL militair officieel een krans bij het Indische Monument in Den Haag.

Voor de eerste maal nemen Moluks eveteranen deel aan de herdenking van de opheffing van het KNIL. N. Ririhena en A. Paliama leggen een krans op Bronbeek, 4 juli 2016. Tussen de militairen staat J. Vreeswijk-Manusiwa die hen begeleidde. (Privécollectie Fridus Steijlen.)

Met het vertrek uit de Kruisstraat was ook de relatie tussen het MHM en onderzoekers ingewikkelder geworden omdat de archieven en bibliotheek niet meer toegankelijk waren. Om weer een sterkere verbinding te krijgen met wetenschappelijk onderzoek en onderzoek naar Molukse thema's te stimuleren pakte het MHM een al eerder besproken plan op voor een bijzondere leerstoel. De afdeling antropologie van Vrije Universiteit was bereid die leerstoel te huisvesten. In juli 2017 resulteerde dat, na een sollicitatieprocedure, in de benoeming van Fridus Steijlen als bijzonder hoogleraar Molukse migratie en cultuur in comparatief perspectief.⁴⁹ Het was een benoeming voor een periode van vijf jaar, waarna de leerstoel kon worden gecontinueerd als het curatorium, dat toezicht hield op de werkzaamheden van de leerstoel, positief zou adviseren en het MHM zou beslissen door te gaan met de leerstoel. Toen de vraag over al dan niet voortzetten van de bijzondere leerstoel aan de orde kwam, besloot het inmiddels nieuwe bestuur van het MHM de leerstoel niet te verlengen omdat het MHM zich aan het heroriënteren was op haar werkzaamheden in toekomst.⁵⁰

In dezelfde periode dat het bijzonder hoogleraarschap werd ingesteld ontstond er weer perspectief op een fysiek toegankelijke plek voor het MHM: het Sophiahof in Den Haag. In het kader van de collectieve erkenning voor Indisch Nederland waren plannen ontstaan om het Indisch Herinneringscentrum (IHC) dat sinds 2009 op het landgoed Bronbeek gevestigd was, naar Den

Haag over te brengen. Er werd wel gesproken over een 'pleisterplaats' voor Indisch Nederland.⁵¹ Vanuit het MHM lobbyden Tuhuteru en partners samen met Grace Tanamal, Tweede Kamerlid voor de PvdA, bij het ministerie en het Indisch platform om het MHM daar ook een plek te geven.⁵² Met succes: in 2018 kon het MHM naar Den Haag verhuizen om te gaan samenwonen met het IHC, *Pelita* en de stichting Herdenking 15 augustus. Op 27 juni 2019 verrichtte Koning Willem-Alexander de officiële opening van 'Nationaal Museum Sophiahof – van Indië tot nu'.

Voor het MHM was de verhuizing naar Den Haag een soort doorstart, omdat het weer mogelijk werd om de collectie te tonen, mensen toegang tot de bibliotheek te geven en weer tentoonstellingen te organiseren, zij het niet volledig autonoom, zoals in Utrecht. Met het IHC moest MHM nadenken over de museale taken van het Sophiahof, met de andere drie ging het vooral om het gebruik en beheer van het gebouw.⁵³ De samenwoning met de andere organisaties, met name met het IHC, was geen gemakkelijke opgave. Het MHM nam wel ervaring mee uit Utrecht, zoals met de museale functie, werken met theater en catering, maar was, met slechts één betaalde kracht, een kleinere partij in het geheel.

Het IHC had niet alleen meer menskracht ter beschikking maar was ook de schakel voor de financiering van onder andere de verbouwing, omdat het werd gesubsidieerd door het ministerie van VWS, wat niet het geval was voor het MHM. Zeker in het begin zat het IHC eigenlijk niet te wachten op het MHM. Het IHC had weggewild van Bronbeek om in Den Haag door te gaan en had het MHM in feite opgedrongen gekregen.⁵⁴ Om het gebouw met al zijn functies goed te kunnen beheren werd er uiteindelijk voor gekozen om het als zelfstandige eenheid te organiseren met een eigen bestuur, directie en beheerder.

Op bestuurlijk niveau van het MHM werd in deze periode voorgesorteerd op vernieuwing van het bestuur, dat na de opening het bestuurswerk moest overnemen. Het nieuwe bestuur wilde een andere kant op met het MHM, onder andere verjonging en ook meer mensen uit hun eigen netwerken aantrekken. Dit leidde tot de beëindiging van het contract met Wigard eind 2019, waarna ook een groep vrijwilligers vertrok. De oude projectgroep verdween ook langzaam van het toneel. Wigard werd opgevolgd door Nelleke Launsbach die zes weken als interim directeur werkte, waarna Henry Timisela als directeur werd aangetrokken. Oud-MHM directeur Huib Akihary, die ook het HMO-proces tegen het eerdere bestuur voerde, kwam terug als conservator.

Een vliegende start zat er voor Timisela niet in, omdat in maart 2020 covid alles stil legde. Het MHM moest op andere manieren het publiek

bereiken, meer online en via de website. Het MHM ontwikkelde zich in een nieuwe richting, meer gericht op de jongere generaties en kunst met een programmering die meer aansloot bij die generaties: met podcasts, creatieve applicaties en activiteiten. Dat als gevolg van de covidmaatregelen online en hybride bijeenkomsten gemeengoed werden, hielp daar zeker bij. De oriëntatie op een nieuw en jonger publiek ging deels ten koste van de binding met de oude netwerken, maar ook van de archiverende functie van het museum.

Vanaf 2022 haalde het MHM objecten en archieven terug uit de opslag om in het Sophiahof ter beschikking te stellen van het publiek.⁵⁵ Daarbij ging niet alles van een leien dakje bij de migratie naar nieuwe systemen, waardoor archieven langere tijd onbereikbaar werden. Ook werd het MHM geconfronteerd met copyrightclaims van nazaten van een Molukse fotograaf die vroeger veel foto's had gemaakt die voor PR-doeleinden van bijvoorbeeld de RMS en de BPRMS waren gebruikt.⁵⁶

Molukse wijken

Volgens het CBS woonde in 2018 ongeveer een derde van de Molukse gemeenschap nog in een Molukse wijk. Een kleine 40 procent woonde buiten de wijk in gemeentes met een Molukse wijk.⁵⁷ Het CBS constateerde ook dat hoe meer Molukse grootouders iemand heeft, hoe groter de kans is dat iemand nog in een 'Molukkersgemeente' woont. Ook Molukkers met een Molukse partner bleken vaker in een gemeente met (ooit een) Molukse wijk te wonen.⁵⁸ In totaal telde het CBS 68 gemeenten met een Molukse wijk of een concentratie Molukse ingezetenen.⁵⁹

De huisvesting van Molukkers in woonoorden en later woonwijken maakt de migratiegeschiedenis van Molukkers in Nederland uniek. Die geconcentreerde huisvesting was belangrijk voor Molukkers, ongeacht of men zelf in een wijk woonde, als een bewijs van de bijzondere geschiedenis. Terwijl er eerst sprake was van vergrijzing en verminderde belangstelling onder jongeren, bloeiden de waardering voor de wijk en gevoelens van verbinding met de wijk daarna op. Toewijzing van woningen aan niet-Molukkers bleef voor problemen zorgen; we schreven hier al over in het vorige hoofdstuk. Dat kwam onder meer omdat de wijken na de Gezamenlijke Verklaring van 1986 waren overgedragen aan woningcorporaties. Sinds die Verklaring was de directe relatie tussen rijksoverheid en Molukse gemeenschap opgehouden te bestaan. Bij de privatisering waren geen duidelijke afspraken gemaakt over hoe om te gaan met vrijkomende woningen. Daar kwam bij dat bij

lokale overheden en woningbouworganisaties de historische kennis over het ontstaan van de Molukse wijken en de historische relatie tanende was en dat men bij lokale en rijksoverheid eigenlijk vond dat wijken of woonconcentraties voor specifieke groepen uit de tijd was.

Om woningen toch toegewezen te krijgen aan Molukkers, moest gezocht worden naar consensus en erkenning van de betrokken overheden en woningorganisaties. Soms lukte dat al in een vroeg stadium, zoals eerder beschreven voor Vught en Breda. In Breda en in Tilburg waren al in 1996 door de gemeenten, kerken en wijkraden convenanten getekend. In die 'gezamenlijke verklaring' erkende de gemeente de religieuze, culturele en politieke eigenheid van Molukkers en beloofde dat niet meer voorbijgegaan zou worden aan de specifieke geschiedenis.⁶⁰ Voor woningtoewijzing aan Molukkers kon dus ook worden teruggegrepen op de convenanten.

Dat gold niet voor alle wijken, waardoor steeds nieuwe conflicten ontstonden. Daarbij werden verschillende argumenten gebruikt om woningen aan Molukkers toe te wijzen. In de wijk Heer in Maastricht werd in 2019 een leegstaande woning die aan een niet-Molukker zou worden toegewezen vernield en beklad. Dat leidde tot een mediacircus, waarop jongeren van de derde generatie het initiatief namen om met de woningbouwvereniging te overleggen, en met succes: toewijzingen zouden voortaan in overleg met de Molukse gemeenschap plaatsvinden. Zij hadden teruggegrepen naar de tijd dat de wijken werden gebouwd en naar het rapport Verwey-Jonker. Hun redenatie was dat er toen geen sprake was van de regels voor sociale woningbouw die nu blokkades opriepen, maar dat de huizen toen speciaal voor Molukkers waren gebouwd. Gestimuleerd door dit succes zochten ze contact met Molukkers uit andere wijken om hun ervaringen te delen.⁶¹ In Doesburg gebruikte de lokale Molukse gemeenschap een cultureel motief om toewijzing aan Molukkers te bewerkstelligen: de woningen konden worden gezien als *rumah tua*, ofwel ouderlijke huis.⁶² In Moordrecht had men hetzelfde *rumah tua* argument in 2019 ook al gebruikt.⁶³

In de meeste wijken worden woningen inmiddels weer in eerste instantie aan Molukkers toegewezen. Bij sommige wijken wordt nog wel gekeken naar inkomensgrenzen van nieuwe Molukse huurders, bij andere wijken volstaat dat iemand Moluks is en wordt voorgedragen door de vertegenwoordigers van de lokale gemeenschap.

Interessant genoeg leidde een van de conflicten rond woningtoewijzing ook tot een steun in de rug vanuit het kabinet. In oktober 2020 leidde mediaberichten over een conflict in Elst, waarbij een steen door de ruit van een net door een niet-Molukker bewoonde woning was gegaan en een

dreigbrief was bezorgd,⁶⁴ tot Kamervragen vanuit de VVD-fractie. De minister werd gevraagd of zij ook niet vond dat, ook al waren de wijken gesticht om historisch begrijpelijke redenen, dit niet generatie op generatie gelijk kon blijven. En of de minister ook niet vond dat het

‘niet bevorderlijk is voor een samenleving wanneer bevolkingsgroepen in etnisch gesegregeerde wijken leven en dat in tijden van krapte op de woningmarkt het moeilijk te verdedigen is dat de ene bevolkingsgroep voorrang krijgt boven de andere’.

Kajsa Ollongren, minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (D66), antwoordde dat

‘er met de Molukse gemeenschap afspraken zijn gemaakt over voorrang bij toewijzing van woningen in bepaalde wijken. Ik ben van mening dat deze specifieke afspraak niet los van de historische context gezien kan worden.’⁶⁵

Zij onderschreef daarmee de legitimiteit van de afspraken die tot stand waren gekomen en nam daarmee duidelijk een ander standpunt in dan minister Verdonk eerder.

Niet alleen woningtoewijzing leidde tot spanningen in wijken, ook ontstonden meerdere keren spanningen die deden denken aan de jaren zeventig. Een confrontatie tussen Molukse en Marokkaanse jongeren tijdens de jaarwisseling van 2009-2010 in wat van oorsprong de Molukse wijk in Culemborg was, kreeg veel aandacht in de media en dreigde uit te groeien tot buitengewone proporties. Molukse jongeren uit andere wijken wilden naar Culemborg afreizen om daar het Molukse gezin waar het om ging bij te staan. Het conflict bleek een kwestie tussen twee families.⁶⁶

In Moordrecht kwam het met de jaarwisseling 2012-2013 tot confrontaties omdat Molukse jongeren met vuurwerk naar de politie gooiden.⁶⁷ Moordrecht had al een geschiedenis van problemen, zo waren in 2003 50 Molukse jongeren opgepakt naar aanleiding van brandstichting en gewelddadige confrontaties in verband met een conflict over een woningtoewijzing. Eind 2020 liep de spanning rond de wijk opnieuw op. Het escaleerde nadat meerdere politiewagens de wijk in waren gegaan op zoek naar een Molukker die een verkeersovertreding had gemaakt. De inzet van een grotere politiemacht was het gevolg van een reeds langer sluimerende spanning. Uit een onderzoek naar de situatie door ‘De Keuzearchitect’ bleek dat aan de kant van Molukkers het gevoel bestond dat de politie etnisch profileerde,

terwijl aan politiezijde gedacht werd dat een groepje Molukse jongeren in een keer kon veranderen in een *lynch mob*.⁶⁸ Dat in 2020 de bewegingsvrijheid als gevolg van de *corona-lockdowns* beperkt was geworden zal zeker ook aan de spanningen hebben bijgedragen.

Dat was in ieder geval ook het geval in Leerdam, waar het in het paasweekend van 2021 bij de Molukse wijk tot ernstige ongeregeldeheden kwam. In het eerste weekend van april werd op Paaszondagmiddag de wijk door politie omsingeld, met inzet van busjes en een politiehelikopter. Aanleiding was volgens de politie eerdere onrust en agressie vanuit de wijk de zaterdag ervoor. De Molukse bewoners voelden zich overvallen en een aantal meenden in de 'overval' de hand te zien van de burgemeester van de gemeente Vijfheerenlanden, Sjors Fröhlich. Het was een stap in een escalatie binnen de verhoudingen met de gemeente, onder meer rond een provisorische maar illegaal gebouwde hangplek midden in de wijk, waar jongeren bij elkaar kwamen omdat andere plekken vanwege corona ontoegankelijk waren. De actie in de wijk verzuurde de relatie tussen de politie en gemeente enerzijds en anderzijds de Molukse gemeenschap en in het bijzonder de jongeren verder. In de weken na het paasweekend leidde dat meerdere keren tot akkefietjes tussen Molukse jongeren en de politie, die zij etnisch profileren verweten. De relaties werden langzaam beter nadat jongeren en politie met elkaar in gesprek waren gegaan.⁶⁹

Communicatie en verwachtingmanagement spelen bij veel spanningen een rol. Dat geldt ook voor situaties die niet escaleren. In min of meer dezelfde periode speelde in Leerdam de vraag of hoe de staat van de woningen in de wijk moest worden verbeterd: renovatie of nieuwbouw. De communicatie via de bewonerscommissie tussen de woningcorporatie en betrokken gemeentelijke afdelingen en de wijk verliep moeizaam. Na een jaar gesprekken te hebben gehad met de bewonerscommissie en bewoners uit de wijk, kon op 23 november 2024 een grote bijeenkomst worden georganiseerd met de overgrote meerderheid van de bewoners. In 2028-2029 zouden de woningen kunnen worden herbouwd. Dat deze bijeenkomst kon slagen was het gevolg van inschikkelijkheid aan beide zijden: de woningcorporatie bewoog mee en verliet de top-down benadering en de wijkbewoners waren bereid de woningcorporatie het voordeel van de twijfel te geven, zij het met de nodige slagen om de arm, want er waren veel beloftes gedaan, ook door de gemeente op andere terreinen dan huisvesting, maar die waren niet altijd nagekomen. Bovendien hadden enkele wijkbewoners die eerder buiten de wijk hadden gewoond gemerkt dat de woningcorporatie bij reparaties in hun vorige huizen direct reageerde maar in de Molukse wijk niet.⁷⁰

Meer dan wonen

Vanaf het begin van deze eeuw was voorts een proces gaande om de wijken als Molukse wijk zichtbaar te maken. Straatmeubilair zoals lantarenpalen of straatpaaltjes werden voorzien van RMS-kleuren en er werden monumenten opgericht, sommige op initiatief van de bewoners of ex-bewoners, anderen op initiatief van bijvoorbeeld de gemeente, zoals in Vaassen.⁷¹ Ook op plaatsen waar eerder Molukse woonoorden hadden gelegen werden monumenten neergezet. In 2022 telden Wim Latupeirissa en Victor Joseph meer dan 60 monumenten en gedenktekens over Molukkers in Nederland.⁷² Een belangrijke aanjager voor de herwaardering van de wijken waren jubilea, die een aanleiding vormden voor het samenstellen van gedenkboeken en het organiseren van festiviteiten waarin de derde generatie zich kon ontplooiën en zich met de wijk kon verbinden.⁷³ In het verlengde van groeiende aandacht schreven ook meerdere Molukse studenten masterscripties of proefschriften over Molukse wijken of specifieke aspecten van de Molukse geschiedenis en cultuur.⁷⁴ In het jubileumjaar 2021 begon een podcastserie over Molukse wijken die tot in 2023 duurde.⁷⁵ In Vught was het jubileum aanleiding om de documentaire *Kampong Lunetten* te maken die in 2023 zijn première beleefde.⁷⁶

De wijken groeiden uit tot zogenaamde plaatsen van herinnering, of *lieux de mémoire*, waar niet alleen herinneringen worden vastgelegd, maar ook de geschiedenis wordt verteld. In de wijk in Wierden gebeurde dat zelfs expliciet. Daar werd in 2016 ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de wijk een monument opgericht waarop de familienamen staan van de gezinnen die zich in Wierden vestigden, evenals de namen van de woonoorden waar zij eerder woonden. De Jan Jansweg, de enige straatnaam in de wijk, werd hernoemd naar Pattimura, Martha Christina Tiahahu en Soumokil.⁷⁷ Omdat de huisvesting van Molukkers in wijken en daarvoor in woonoorden binnen het Nederlandse beleid bijzonder was, kwamen zelfs stemmen op om een of meerdere Molukse wijken de status van cultureel erfgoed te geven en ze daarmee voor de toekomst te behouden.⁷⁸

De herwaardering van de wijk heeft meerdere gezichten. In diverse wijken zijn derde generatie jongeren zich actief gaan inzetten voor het behoud van de wijk en de stichting. Niet alleen jongeren die in de wijk of dezelfde gemeente wonen, maar ook jongeren die vanwege werk of studie elders zijn gaan wonen bemoeien zich soms met de wijk. Vaak namen ze het stokje over van de tweede generatie, die dat niet altijd gemakkelijk vond. Die reageerde dan door de derde generatie erop te wijzen dat de tweede generatie niet zomaar gepasseerd mocht worden, ook al was die tweede generatie niet

Monument en detail in Wierden, met de portretten van Molukse helden, de namen van schepen en woonoorden. (Privécollectie Fridus Steijlen.)

actief. Herwaardering van de wijk was ook een herwaardering van het leven dat men uit de wijk kende. Eind jaren tien, vlak voor en tijdens corona, ontstonden in enkele steden waar meerdere Molukkers woonden virtuele gemeenschappen op facebook, zoals *Maluku Amsterdam* en *Maluku Utrecht*, die Molukkers uit die steden bij elkaar moesten brengen. Corona maakte het moeilijk om fysiek bij elkaar te komen, maar het gaf verbondenheid en zodra het kon werden *makan patita's* (picknicks) en andere fysieke bijeenkomsten georganiseerd, of andere activiteiten die vroeger in de stichtingen plaatsvonden.⁷⁹

Sociaaleconomische positie: huis, school en werk

Met de wijken komen we ook op het terrein van de sociaaleconomische positie van Molukkers in Nederland. Sinds hun aankomst is er regelmatig onderzoek gedaan naar identiteit en sociaaleconomische positie van Molukkers.⁸⁰ Er was echter al langer geen structureel zicht meer op die positie omdat er geen etnische registratie bestaat en Molukkers statistisch 'zijn verdwenen'.⁸¹ Toch kwam er in 2020 een CBS-rapport uit over de sociaaleconomische situatie⁸² en een proefschrift over de gezondheidssituatie van

Molukkers in Nederland⁸³, waarbij gebruik werd gemaakt van kwantitatieve methoden. Het CBS had 'als Moluks geïdentificeerde' achternamen uit de Basisregistratie Personen gebruikt om een Molukse populatie in Nederland te identificeren.⁸⁴ Op basis van die namenlijst berekende het CBS dat de Molukse bevolkingsgroep in 2018 bestond uit 71.000 personen, ongeacht of beide of één van de ouders van Molukse afkomst is.⁸⁵

Het is interessant het CBS-rapport hier in grote lijnen te volgen om inzicht in de sociaaleconomische positie van Molukkers rond 2020 te krijgen. Vergeleken met Nederlanders hadden minder Molukkers een eigen woning en woonden ze in kleinere woningen. Ook bleek, op basis van de woz, de waarde van eigen woningen van Molukkers lager te liggen dan van Nederlandse eigenaren. In Molukkersgemeenten was dat verschil zelfs groter dan elders, wat het CBS tot de conclusie bracht dat de woningkwaliteit van Molukkers achterliep op die van Nederlanders en dat die achterstand in de Molukkersgemeenten groter was dan daarbuiten.⁸⁶ Dat hoeft geen verbazing te wekken als bedacht wordt hoe Molukse wijken in de CAZ-periode zijn gebouwd en onderhouden.

Met betrekking tot de onderwijspositie kwam het CBS tot eenzelfde conclusie als Veenman in 2001: Molukkers haalden tussen 2013 en 2018 minder vaak een startkwalificatie (minimaal MBO 2). Ook was er sprake van een hoge schooluitval, terwijl Molukkers een lager opleidingsniveau behaalden dan de Nederlandse bevolking.⁸⁷ Eerder onderzoek had al aangetoond dat Molukse kinderen bij hun eerste stappen in het onderwijs werden onderschat. Rahantoknam (2009) beschreef dit voor de voor- en vroegschoolse educatie (VVE) en Ninkeula (2011) constateerde een vergelijkbare achterstand op het gebied van taal op de basisschool vanwege een kloof tussen citoscores en het beeld dat leerkrachten en directie hadden van Molukse leerlingen. Het CBS vergeleek de onderwijspositie van Molukkers met die van Nederlanders die een vergelijkbare uitgangpositie hadden, dat wil zeggen ouders met een vergelijkbaar opleidingsniveau en inkomen en een vergelijkbare gezinssituatie. De conclusie was dat de verschillen tussen die groep Nederlanders en Molukkers een stuk kleiner waren.

De positie van Molukkers op de arbeidsmarkt volgde volgens het CBS een vergelijkbaar traject als dat van onderwijs. Uit onderzoek van decennia eerder, onder andere van Veenman (1984, 2001), was al gebleken dat Molukkers een kwetsbare arbeidspositie hebben omdat ze eerder beginnen met werk, minder hoge lonen bereiken en vaker uitzendwerk hadden. Dat gold niet voor alle leeftijdsgroepen. Zo werkte iets meer dan de helft van de Molukse vrouwen vaker fulltime dan 'vrouwen van Nederlandse komaf'. Opnieuw vergeleek het CBS de arbeidspositie van Molukkers met die van Nederlanders

met een vergelijkbare sociaaleconomische achtergrond. Opnieuw waren de verschillen dan miniem, zij het dat de 'kinderen' (tweede generatie) het beter doen, maar de 'kleinkinderen' (derde generatie) juist weer slechter dan Nederlanders.⁸⁸

Jeugdzorg, jeugdhulp en criminaliteit

Dankzij het CBS-rapport hebben we over de jaren twintig van deze eeuw ook een, zij het beperkt, inzicht in de positie van Molukkers in relatie tot jeugdzorg en criminaliteit. Het CBS had blijkbaar ook toegang tot registraties over jeugdbescherming, jeugdzorg en over verdachten van misdrijven. In 2018 kregen Molukse jongeren iets minder jeugdhulp dan hun Nederlandse leeftijdsgenoten. Molukse jongeren die meer Molukse grootouders hadden en ook vaker in Molukkersgemeenten woonden kregen minder jeugdhulp dan jongeren met minder Molukse grootouders. Niet helder is wat daarvan de oorzaak is. Het kan wijzen op ondersteuning vanuit de gemeenschap, maar ook dat Nederlandse instellingen deze jongeren niet bereikten. Voor de jeugdbescherming, die van buitenaf ingrijpt voor de veiligheid van de jongeren, lagen de cijfers anders. Daar scoorden Molukse jongeren anderhalf keer zo hoog als Nederlandse jongeren. Het is duidelijk dat Molukse jongeren vooral in de leeftijd 12 tot 18 vaker met beschermende maatregelen werden geconfronteerd, maar ook hier gaf het CBS geen duidelijkheid over het waarom.

Voor cijfers over verdenking van deelname aan een misdrijf door Molukkers maakte het CBS gebruik van registraties tussen 2014 en 2018. Daaruit bleek dat personen met een Molukse achtergrond bijna twee keer zo vaak van een misdrijf werden verdacht als personen met een Nederlandse achtergrond: respectievelijk 10,7 en 6,2 procent. Molukse vrouwen werden, vergeleken met Nederlandse vrouwen, iets vaker verdacht van criminaliteit, terwijl jongeren vaker werden verdacht dan ouderen, iets wat niet onverwacht is en in de hele populatie geldt. Ook in vergelijking met Nederlandse leeftijdsgenoten met een vergelijkbare achtergrond bleken Molukkers vaker verdacht te worden van misdrijven. Het CBS kon er echter niet de vinger op leggen waar die verschillen vandaan kwamen.

In de periode waarover de registraties van verdeningen gaan (2014-2018) had justitie in Nederland veel aandacht voor motorbendes, waaronder de, van oorsprong Molukse, zogenaamde *outlaw motorgang*. Justitie wilde dit soort motorbendes verbieden. *Satudarah* was in 1990 opgericht als motorclub en werd deze eeuw langzaam meer actief binnen de wereld van *outlaw*

motorgangs. In 2009 concludeerde Justitie dat 80 procent van de leden van dergelijke motorbendes, dus niet alleen van *Satudarah*, verdacht werd van criminaliteit.⁸⁹ Sinds 2012 was *Satudarah* internationaal actief, met *chapters*, afdelingen, in onder andere Duitsland en België, maar ook in Indonesië. De Molukse oorsprong van de motorclub speelde een rol in de manier waarop de motorclub zich manifesteerde, in de symbolen op de motorvesten verwijzend naar vroegere geheime genootschappen op het eiland Seram, maar ook met een RMS-vlaggetje voor Molukse leden. Leden met een andere etnische achtergrond hadden een vlaggetje die daarnaar verwees, bijvoorbeeld Surinaams of Turks. In Indonesië droeg men niet de RMS-kleuren op het motorvest omdat de vlag daar verboden is. Ook moesten nieuwe leden de Molukse geschiedenis kennen als onderdeel van hun toelating als volwaardig lid. *Satudarah* groeide in het Nederlandse motorbendelandschap uit tot de grootste *motorgang*. In 2020 werd *Satudarah* definitief verboden met een uitspraak van de Hoge Raad, na eerdere uitspraken van de rechtbank (2018) en hoger beroep (2019). *Satudarah* wordt door Molukkers met wat ambivalente gevoelens bekeken. De stoerheid van de motoren en wijze van optreden worden aan de ene kant bewonderd, bijvoorbeeld door de tentoonstelling van een motor van *Satudarah* in het Moluks Historisch Museum. Aan de andere kant was men sceptisch want men wist welke activiteiten door leden van de motorbende werden uitgevoerd. Na het verbod op *Satudarah* zou de motorbende onder andere namen, zoals *Darahbaru* (nieuw bloed) doorgaan, niet altijd opgezet door Molukkers, die dan ook weer werden verboden.⁹⁰ Het is belangrijk te vermelden dat er naast *Satudarah* meerdere Molukse motorclubs zijn, zoals *Sahabat*, die geen outlaw motorgang vormen en ook niet verdacht worden van criminele activiteiten.

Gezondheid en trauma's

Voor het CBS was de populatie Molukkers te klein om iets betrouwbaars over hun gezondheid te kunnen zeggen. Dat wil zeggen, meer dan dat Molukkers minder antidepressiva gebruiken, Molukse ouderen wel tweemaal meer medicijnen in verband met obesitas krijgen en dat Molukkers, omdat zij gemiddeld jonger zijn, minder zorgkosten hebben dan Nederlanders in het algemeen.⁹¹

Binnen de Molukse gemeenschap bestaan echter zorgen dat de gezondheid van Molukkers slechter is dan die van Nederlanders omdat men het gevoel heeft dat Molukkers jonger sterven.⁹² Adeë Bodewes die promoveerde op een onderzoek naar de gezondheid van Molukkers⁹³ komt tot de conclusie

dat de sterftecijfers voor alle Molukse generaties inderdaad hoger liggen dan die van Nederlanders, zij het dat het verschil kleiner wordt in opvolgende generaties.⁹⁴ Waar het gaat om kanker scoorden Molukkers ongunstiger (dus hoger) voor lever-, baarmoeder- en baarmoederhalskanker, maar lager voor maag-, slokdarm-, nier- en zenuwstelselkanker.⁹⁵ Molukkers kwamen minder vaak in het ziekenhuis vanwege beroertes, maar wel weer vaker vanwege hartkwalen als gevolg van slagaderverkalking of afwijkingen in de kransslagader.⁹⁶ Ook diabetes komt onder Molukkers vaker voor dan onder Nederlanders. Voor de eerste twee generaties verklaarde Bodewes dit door te wijzen op de slechtere leefomstandigheden voor en na de overkomst. Deze verklaring gaat echter niet op voor de derde en latere generaties, bij wie diabetes ook vaker voorkomt. Voor deze generaties zou de oorzaak in leefstijl kunnen liggen.⁹⁷

De doorwerking van de leefomstandigheden en ervaringen voor de overkomst en tijdens de eerste decennia in de woonoorden, wordt ook vaker aangehaald om mentale problemen onder Molukkers te verklaren. Binnen de gemeenschap, zeker ook onder de tweede en derde generatie, werd vanaf het begin van deze eeuw steeds vaker en makkelijker over trauma's gesproken. Meerdere leden van de tweede generatie hadden hun weg naar psychotherapeuten en psychotraumacentra al gevonden, maar daar werd vaak niet over gesproken. Dat is de laatste decennia veranderd. Meerdere therapeuten met een Molukse achtergrond gingen zich (ook) specifiek op Molukkers richten.⁹⁸ Het is vooral een trans- of intergenerationeel trauma waar deze therapeuten mee te maken krijgen. In *Spot On*, een platform voor en door vrouwen, omschreef Ida Kakisina (derde generatie) haar intergenerationeel trauma als 'Ik heb verdriet in mijn lijf zitten dat niet van mij is.'⁹⁹ Als verklaring voor het trans- of intergenerationeel trauma wordt gewezen op de vernederingen en tegenslagen die de eerste generatie heeft moeten doormaken, beginnende met de ervaring tijdens de Japanse bezetting, via de overkomst en ontslag, het niet teruggebracht worden en paternalisme tot de slechte sociaaleconomische positie van de eerste generatie.¹⁰⁰

Meerdere tweede- en derde-generatie Molukkers die we over trauma's spraken gaven aan dat zij hadden gezien dat de eerste generatie trauma's had, maar dat dat niet bespreekbaar was, en dat zeker in de beginperiode de kennis over trauma's onder bijvoorbeeld veteranen überhaupt beperkt was. Intergenerationele trauma's onder Molukkers lijken twee dimensies te hebben. Ten eerste het gevolg van omstandigheden waarin zij opgroeiden: met boze of verbitterde ouders (vaders), geweld, een donkere wolk. Zeker in het begin waren de vele overplaatsingen tussen woonoorden niet gunstig voor een veilige hechting. Ten tweede waren er de trauma's waarbij sprake is

van identificatie met de eerste generatie, dus met de ouders of grootouders, waardoor men hun pijn en vernedering voelt of meedraagt. Die worden niet een op een overgedragen. Het gaat hier om een interpretatie door de tweede en derde generatie over wat de pijn van de eerste generatie veroorzaakte. Een voorbeeld: steeds vaker wordt teruggewezen op het feit dat Molukkers in concentratiekampen werden opgevangen en wordt daar een link verondersteld met de trauma's van de eerste generatie.¹⁰¹ Voor de eerste generatie golden echter andere zaken als bron voor hun trauma, zoals het ontslag, de onvrijwillige overkomst, de langer dan geplande scheiding van familie en het niet realiseren van de RMS. We wezen er al eerder op dat de kampen voor de eerste generatie gerelateerd waren aan de *tangsi's* in Indonesië en hun militaire status. Niet voor niets was er sprake van verzet tegen de ontruiming van Schattenberg en Lunetten.

Er wordt ook onderscheid gemaakt tussen individuele en collectieve trauma's. Als het gaat om de niet-erkenning of het niet kennen van de Molukse geschiedenis is sprake van een collectief trauma, bijvoorbeeld als er gesproken wordt over slavernij, maar Banda niet wordt genoemd, of als er een bericht in de media verschijnt over een vernedering van een Molukker, met wie men zich identificeert. Zoals gebeurde toen NRC in 2021 schreef dat njonja Soumokil, de weduwe van de tweede president van de RMS €147,81 smartengeld kreeg voor de jaren dat haar echtgenoot als Japans krijgsgevangene dwangarbeid verrichtte aan de Birmaspoorweg.¹⁰² Deze lage toekenning werd door veel Molukkers als beledigend ervaren. Het is een soort hertraumatisering, waarbij oude pijn wordt geactiveerd en verknoopt aan iemands identiteit. Dat kan prettig zijn omdat het verdriet en rechtsgevoel bestendigt. Voor beide trauma's is volgens de therapeut Makiri Mual een andere aanpak nodig. Het antwoord op het individuele trauma is therapie; op het collectieve trauma is dat wat men *restorative justice* noemt, een vorm van rechtsherstel. Het helen van de pijn door een echte dialoog en niet door alleen een paar maatregelen.¹⁰³

Relatie met de Molukken

De *Kerusuhan*, het conflict, op de Molukken tussen 1999 en 2003/2004, gaf zoals we in het vorige hoofdstuk zagen een impuls aan samenwerkingsprojecten met de Molukken. Dat had te maken met het sterke gevoel van verbondenheid met de Molukken bij de Molukse gemeenschap in Nederland. In het najaar van 2019 gebeurde iets vergelijkbaars als reactie op een zware aardbeving die het eiland Ambon had getroffen. Op 25 september vond een

Volkskeuken in vluchtelingenkamp van het dorp Waai op Ambon na de aardbeving in 2019. (Privécollectie Fridus Steijlen.)

aardbeving van 6.5 op de schaal van Richter plaats tussen Ambon en Seram. Veel huizen in meerdere dorpen op Ambon en Seram werden verwoest en uit angst voor een tsunami vluchtten bewoners naar hoger gelegen delen van de eilanden. Achtendertig mensen kwamen om het leven en 15.000 mensen raakten ontheemd.¹⁰⁴ Ook op het nabij gelegen Haruku had de aardbeving schade veroorzaakt. Op de hoger gelegen gebieden aan de kust ontstonden tentenkampen terwijl in de dorpen aan de kust mensen nog enige tijd buiten sliepen uit angst voor een nieuwe aardbeving. Tot in november werden naschokken gevoeld, zij het met afnemende kracht.¹⁰⁵

Molukkers in Nederland namen uiteenlopende initiatieven om de mensen op de Molukken te steunen. Men zamelde geld in om de mensen daar aan eerste levensbehoeften te helpen: aan water, tenten etcetera. Sommige initiatieven waren alleen gericht op het eigen dorp van oorsprong, terwijl anderen geld inzamelden voor alle slachtoffers. In december 2019 en januari 2020 werden overal in het land benefiet-bijeenkomsten georganiseerd ten behoeve van de door de aardbeving getroffen op de Molukken.¹⁰⁶ Weer anderen namen op de Molukken samen met lokale organisaties deel aan activiteiten om getroffen kinderen afleiding te bieden en te helpen bij het repareren van huizen en voorzieningen.¹⁰⁷

De hulpinitiatieven na de aardbeving maakten ook gebruik van netwerken die tijdens de *Kerusuhan* waren ontstaan. De Vereniging van *Kumpulans* in Nederland (VKN) was bijvoorbeeld in 2002 opgericht naar aanleiding

van de burgeroorlog op de Molukken, met als doel om meer verbinding en samenwerking tot stand te brengen. Als reactie op de aardbeving werd een speciale werkgroep gestart. Een ander netwerk dat rond de *Kerusuhan* was ontstaan, en bij de aardbeving actief was in hulpverlening was TitanE. TitanE probeerde een centrale rol te spelen in het verzamelen en doorsluizen van hulp. De organisatie had immers al langer een breed netwerk in de Molukken. TitanE was daarnaast sinds 2010 actief met een certificeringcampagne om de bestaanszekerheid van kleine specerijboeren op de Molukken te versterken. Door boeren aan duurzaamheidscertificaten te helpen zouden zij een betere prijs voor hun specerijen kunnen krijgen. In 2023/2024 groeide kritiek op de langzamerhand commerciële aanpak van TitanE en de manier waarop werd omgegaan met geldschietters.¹⁰⁸

Samenwerkingsprojecten tussen Molukkers in Nederland en de Molukken werden al sinds de jaren zeventig opgezet. Ook leden van de derde generatie raakten bij dergelijke projecten betrokken. In de loop der jaren tekenden zich enkele duidelijke aandachtsgebieden af: onderwijs, gezondheidszorg, maar in toenemende mate ook ecologie en afval, en, zij het nog beperkt, ook problematiek rond slachtoffers van seksueel geweld.

De manier waarop samenwerkingsprojecten ontstonden liep uiteen. Projecten zoals de Stichting Samenwerking Vlissingen-Ambon (ssva), in 1987 begonnen als samenwerking tussen de Pattimura Universiteit op Ambon en de Hogeschool in Vlissingen en in 1989 verstevigd door een stedenband tussen Ambon en Vlissingen, lopen al lang. ssva richt zich op de verbetering van de toegang tot medische basisvoorzieningen, onder andere van een oogkliniek.¹⁰⁹ ssva steunde op een stedenband, terwijl andere projecten, zoals *Tiga Batang Air* (TBA), afhankelijk waren van een actief bestuur dat donateurs wist te bereiken. Tete Siahaya was het gezicht van TBA die door de verkoop van boeken en andere merchandise TBA een transparante en stevige basis gaf.¹¹⁰ TBA was gericht op steun aan jongeren uit Seram om onderwijs te volgen; andere projecten ondersteunden of financierden bibliotheekjes en leesruimtes in dorpen.

Veel projecten ontstaan spontaan tijdens een bezoek aan de Molukken. Die kunnen kleinschalig zijn, zoals de stichting *Mutiara Yang Indah* (Prachtige parels) die werd opgezet door Sally Limdoean nadat zij tijdens bezoeken aan de Kei-eilanden had gezien met welke problemen kinderen met een verstandelijke en/of lichamelijke beperking daar te maken hebben.¹¹¹ Ze kunnen ook uitgroeien tot grotere, ambitieuze projecten zoals de stichting *Perkembangan Kesehatan Kesajahteraan Tanimbar* (PKKT, Ontwikkeling van volksgezondheid en welzijn Tanimbar) onder leiding van Noah Fanoembi, die in 2019 op achttienjarige leeftijd voor het eerst Tanimbar bezocht.¹¹²

Ook een eerste project gericht op de ondersteuning van slachtoffers van seksueel geweld ontstond spontaan tijdens bezoeken aan de Molukken. Geconfronteerd met seksueel misbruik vonden Augustien Souisa en Jo Uneputty in 2012 aansluiting bij actieve vrouwen op de Molukken, wat resulteerde in een *safe home* dat slachtoffers van seksueel geweld steunt bij het doen van aangifte.¹¹³

Het aantal projecten dat was gericht op ecologische problematiek nam toe. Dat was niet alleen omdat Molukkers uit Nederland en/of hun partners de noodzaak voelden iets aan het groeiende probleem van (plastic) afval te doen,¹¹⁴ maar vooral omdat Molukkers op de Molukken zelf actief waren met ecologie waarbij Nederlandse Molukkers zich aansloten. Meerdere van de door Nederlandse Molukkers geïnitieerde projecten waren vooral actief als de betrokkenen uit Nederland aanwezig waren.¹¹⁵ Dat geldt niet voor eigen projecten op de Molukken, waarin Nederlandse Molukkers uitsluitend een ondersteunende rol hebben. Het zijn vooral jongere Molukkers (derde of vierde generatie) uit Nederland die bij hun bezoek aan de Molukken deelnemen aan bijvoorbeeld mangroveplantacties of voorlichtingsactiviteiten van *Maluku Coastal Care* (MCC).¹¹⁶ Zij helpen dan tijdens de activiteiten, maar ook met crowdfunding voor en voorlichting in Nederland over de activiteiten van de NGO's op de Molukken.

De leidende rol in samenwerkingsprojecten van Molukkers op de Molukken of in ieder geval van buiten Nederland is sinds het einde van de *Kerusuhan* belangrijker geworden. Lang bepaalden Molukkers in Nederland wat belangrijk was en hoe het moest worden uitgevoerd. Dat werd geaccepteerd omdat zij met het geld kwamen en omdat zij vanwege hun opleiding meer kennis hadden. Dat veranderde. De Molukse gemeenschap in Nederland werd ontdekt als 'achterban'. Deze projecten werden transnationaler van karakter dan de eerder beschreven projecten die vooral bilateraal waren.¹¹⁷

Een voorbeeld van deze verschoven verhoudingen waarbij het initiatief duidelijk uit de Molukken kwam was *Heka Leka*, opgericht in 2009 om het onderwijs op de Molukken te verbeteren. Een van de oprichters, Stanley Ferdinandus, zocht bewust steun in Nederland om *Heka Leka* te versterken. Het lukte Ferdinandus om convenanten te sluiten met het Drents Museum en enkele scholen in het noorden van Nederland. Terwijl het *Heka Leka* om onderwijs voor de gehele Molukken gaat, is *Buku4Aboru* (boeken voor Aboru, B4A) alleen gericht op het dorp Aboru. B4A ontstond 2020 op initiatief van John Nahumury, die in Jakarta woont maar geboren is in Aboru op Haruku. Aboru is bekend vanwege het hijsen van RMS-vlaggen en optochten op 25 april. Om kinderen uit het dorp te leren eigen keuzes te maken en het RMS-imago van het dorp te veranderen, stimuleert B4A onderwijs voor

jongeren en organiseert het in een campagne *Hela Rotan Aboru*, refererend aan het liedje *Hela Rotan* (touwtrekken), dat gaat over gemeenschapszin. B4A en de campagne werden gesteund door verschillende Aborunese diasporagemeenschappen, van Jakarta tot Sorong en Surabaya en in Nederland.¹¹⁸

Een derde voorbeeld en het meest transnationale is *Bahasa Basudara* (BB), een initiatief van Jeff Malaihollo die in London woont. Hij realiseerde zich dat een slechte beheersing van de Engelse taal een belemmering was voor Molukse jongeren om door te studeren. Terwijl, zo was zijn redenatie, er voldoende Molukkers buiten de Molukken wonen die kunnen helpen die taalachterstand in te halen. Daarom ontwikkelde hij een online platform waar Molukkers van buiten de Molukken online taallessen geven aan groepjes Molukse jongeren op de Molukken. *Bahasa Basudara* groeide uit tot een professioneel platform met professionele leermethodes. BB begon in 2020 en in 2024 waren er al 400 cursussen gegeven, waaronder voor studenten aan de universiteiten op Ambon. Van de 200 tutoren was 50 procent uit Nederland afkomstig.¹¹⁹ De contacten tussen tutoren in het buitenland en de studenten op de Molukken werken twee kanten op. De taalvaardigheid van jongeren op de Molukken verbetert, terwijl de tutoren van deze jongeren weer leren over het leven en cultuur op de Molukken.¹²⁰

Heka Leka, B4A en *Bahasa Basudara* zijn allemaal particuliere initiatieven die Molukse diasporagemeenschappen met elkaar in verbinding

Campagnespandoek van B4A voor 'Aboru Hela Rotan', gesteund door Aborunese diasporagemeenschappen, 2022. Aboru, Haruku, Molukken. (Privécollectie Fridus Steijlen.)

brengen met als doel iets voor de Molukken te doen. In 2012 werd in Los Angeles een netwerk opgezet dat de Indonesische diaspora bij elkaar wilde brengen: het *Indonesia Diaspora Network* (IDN). Hoewel het formeel een niet-gouvernementele en niet-politieke organisatie was, werd het initiatief omarmd door de Indonesische overheid. Al vanaf het eerste begin namen enkele Molukkers uit Nederland deel aan het IDN; in 2014 werd als een aparte stichting officieel een Nederlandse afdeling (*chapter*) opgericht. Het IDN werkt met *taskforces*/werkgroepen die op specifieke thema's actief zijn door te lobbyen en elkaar te ondersteunen. Meerdere Molukkers in Nederland namen deel aan of maakten gebruik van de netwerken van IDN.¹²¹

Ook op het terrein van de kunsten groeide sinds het begin van deze eeuw een gelijkwaardiger relatie, waarbij respect en waardering voor elkaars artistieke kwaliteiten leidend werden. Muzikanten, dichters en theatermakers van de Molukken werden uitgenodigd om in Nederland op te treden, zoals de dichter Eko Poceratu die in 2019 een tournee maakte door Nederland. Terwijl Nederlands-Molukse bands en DJ's op de Molukken optraden en samenwerkten met Molukse en Indonesische muzikanten en theatermakers. In hetzelfde jaar dat Poceratu in Nederland verbleef werkten *Boi Akih*, het Wereld Jazz duo Monica Akihary en Niels Brouwer, en de Molukse theatergroep *Delta Dua* van Nel Lekatompessy en Anis de Jong samen met het *Bamboo Wind Orchestra* van Rence Alfons op Ambon. Samen voerden ze met de Molukse dichter en performer Rudy Fofid in het amfiteater van Alfons in het dorp Tunj het door Brouwer geschreven *From and to Infinity* uit.¹²²

De relatie met de Molukken bleef ook belangrijk als inspiratiebron voor de identiteit van de Molukse diaspora in Nederland. Bezoeken konden dienen om dieper in de familiegeschiedenis te duiken of om meer kennis te krijgen over cultuur, *adat* en spiritualiteit.¹²³ Jongeren van de derde generatie lieten zich inspireren door beelden en tatoeages die voor hen gekoppeld waren aan de 'oorspronkelijke spiritualiteit' zoals die voor de komst van de Nederlanders of andere vreemdelingen zou hebben bestaan.¹²⁴ Anderen gingen vooral op zoek naar familie verhalen om een gedetailleerd beeld te krijgen van wie allemaal precies familie is en hoe men zich tot elkaar moet verhouden. Molukkers uit Nederland gingen naar de Molukken om specifieke Molukse instrumenten zoals de *tifa* of de *toto buang* te spelen, of meer over verschillende talen op de Molukken te leren.¹²⁵ Of men ging erheen om duidelijkheid te krijgen over de gronden waar vaders of opa's een claim op hadden kunnen laten gelden als zij Indonesische staatsburgers waren geweest.¹²⁶ Het zijn bezoeken die vooral in het teken staan van greep krijgen op de eigen *roots* en die inhoud geven aan de Molukse dimensie van iemands identiteit, bezoeken die soms

ook weer tot projecten leiden. Ook begeleiden ouders van de tweede generatie hun kinderen van de derde generatie om ritueel te worden toegelaten tot de gemeenschap van het dorp van oorsprong.¹²⁷

In de relatie tussen Molukkers in Nederland en Indonesië speelt ook de RMS-geschiedenis een rol. Er wordt en werd weinig rechtstreeks over gesproken tussen Molukkers in Nederland en in Indonesië, waardoor gemakkelijk langs elkaar heen wordt gepraat.¹²⁸ Er is sprake van een soort ambivalentie: Molukkers die in Nederland de RMS-vlag gebruiken zullen dat in Indonesië en op de Molukken niet doen. In 2024 stelden meerdere Molukkers uit Nederland zich beschikbaar voor het nationale elftal van Indonesië. Daarvoor moesten ze wel het Indonesische staatsburgerschap aannemen. Indonesiërs waren trots op deze 'overstap', in Nederland konden zij rekenen op commentaar uit de hoek van RMS-sympathisanten die hen 'landverraders' (*djual bangsa*) noemden. Nederlands-Molukse voetballers, zoals Denny Landzaat, verwijderden posts op hun sociale media met de RMS-vlag, maar dat lukte niet altijd op tijd waarop die viraal gingen.¹²⁹

Vlaggen en *Ride-Outs*

In het vorige hoofdstuk constateerden we dat de RMS voor de meeste jongeren minder dominant was geworden als onderdeel van hun identiteit. Tegelijk werd de RMS-vlag wel vaak gebruikt als symbool om een Molukse identiteit te uiten. De RMS-vlag kan daarom in veel situaties vooral worden gezien als een vlag die staat voor de specifieke geschiedenis van Molukkers in Nederland en daarmee voor hun identiteit. Op andere momenten is hij bedoeld als politieke uiting, als referentie aan een als onafhankelijk uitgeroepen republiek of separatistische beweging, afhankelijk van welk perspectief men neemt.

Dit veranderde niet in de jaren tien en twintig van deze eeuw. Toen in 2015 de Tour de France bijvoorbeeld vanuit Nederland startte en op 5 juli langs Capelle a/d IJssel reed, maakten Molukse jongeren gebruik van dat moment om RMS-vlaggen voor de camera's te krijgen. Op sociale media spraken Molukse jongeren over een bijdrage aan de RMS-strijd door met vlaggen bij het parcours te gaan staan.¹³⁰ Duidelijker wat betreft politieke boodschap was een visueel indrukwekkende vlaggenzee op 7 oktober 2010, toen 600 Molukkers op het Malieveld in Den Haag demonstreerden tegen de komst van de Indonesische president Susilo Bambang Yudhoyono, die overigens al afgezegd was.

Tijdens de coronalockdowns ging het vlaggenvertoon in de herhaling. In 2020, 70 jaar na de RMS-proclamatie, werden op Ambon op 25 april

Flashmob met RMS-vlaggen ter gelegenheid van 70 jaar RMS proclamatie met Corona afstandmaatregelen. Museumplein Amsterdam, 29 april 2020. (AFCA Maluku.)

drie RMS-sympathisanten gearresteerd toen zij met een RMS-vlag, die in Indonesië verboden is, het hoofdbureau van politie in Ambon betraden.¹³¹ Uit solidariteit met deze arrestanten en als statement voor vrijheid van meningsuiting, waaronder het tonen van de RMS-vlag, werden in Nederland overal *flashmobs*¹³² met RMS-vlaggen georganiseerd of werden video's in de wijk opgenomen waar mensen massaal met vlaggen zwaaiden en strijdkreten riepen. Zo waren er *flashmobs* op het Museumplein in Amsterdam op 29 april, op de Wilhelminakade in Rotterdam op 2 mei, tegelijk met Breda en in Krimpen aan de IJssel. Video's van deze en andere *flashmobs* gingen viraal.

Vergelijkbaar vlagvertoon, maar dan al vanaf 2010, vond plaats tijdens de jaarlijkse *Ride-Out Peringatan* (Herdenkings *Ride-Outs*).¹³³ Ferry Nindatu nam het initiatief voor deze *Ride-Outs* om de sterfdag van Soumokil, 12 april, in herinnering te houden en te koppelen aan de huidige situatie op de Molukken. De *Ride-Outs* deden enkele wijken aan, waar werd gestopt, de motorrijders werden verwelkomd en inzamelingen werden gehouden. Na een korte stop ging men door. De RMS-vlag was dominant tijdens de

Ride-Outs, zowel in de wijken als op de motoren. De vraag bleef wat de politieke betekenis van dit vlagvertoon was. Het geld werd ingezameld ter ondersteuning van de mensen die in Indonesië gevangenzitten vanwege hun RMS-sympathieën, hun gezinnen en advocaten, dus primair vanwege vrijheid van meningsuiting.

RMS-regering in ballingschap

In april 2010 volgde John Wattilete dokter Frans Tutuhatunewa op als president in ballingschap van de RMS. In tegenstelling tot toen Tutuhatunewa Manusama in 1993 opvolgde was er in 2010 weinig rumoer rond de opvolging. Met Wattilete, geboren in Bemmelen en in het dagelijkse leven advocaat, kwam een lid van de tweede generatie aan het hoofd van de RMS-regering in ballingschap. Met zijn aantreden kwam, in zekere zin, ook het primaat voor de realisering van de RMS bij de mensen op de Molukken te liggen: zij moeten kunnen kiezen voor hun toekomst.¹³⁴ In *Onze Strijd*, *Hét magazine voor Gen-Z*, het op jongeren gerichte online magazine van de RMS, verwoordde Wattilete het als volgt:

‘Het gaat er nog steeds om dat wij vinden dat het Molukse volk recht heeft op zelfbeschikking en daarmee dus het recht heeft haar eigen toekomst te kunnen invullen én dat ze moet kunnen profiteren van haar eigen rijkdom. De huidige generaties [van Molukkers in Nederland] hebben geen direct eigenbelang meer bij de RMS-strijd omdat zij niet perse zelf willen terugkeren naar Maluku, maar hun solidariteit is heel groot.’¹³⁵

Een andere verandering was dat de RMS-regering in ballingschap besloot zich ook meer als regering op te stellen, dat wil zeggen om beslissingen te nemen en zich duidelijker uit te spreken over voor de RMS relevante issues.¹³⁶ Zo manifesteerde de RMS-regering zich explicieter tegen economische uitbuiting op de Molukken en mensenrechtenkwesies dan haar voorgangers. Zij nam deel aan de campagne tegen de ondertekening van het CEPA-handelsverdrag tussen de EU en Indonesië, waarbij ze wees op grondonteigening en houtkap op de Molukken en organiseerde in februari 2024 een geluidsprotest bij het Vredespaleis in Den Haag tijdens de redevoering van de Indonesische minister van Buitenlandse zaken Retno Marsudi bij een hoorzitting van het Internationaal Gerechtshof over het zelfbeschikkingsrecht van Palestijnen.¹³⁷

In 2011 vroeg de RMS-regering twee wetenschappers om notities over het bestaansrecht van de RMS op papier te stellen. De eerste was Eric de

Brabandere van de Universiteit Leiden. Hij constateerde dat de RMS al eens als partij was erkend en dat haar bestaansrecht dus niet meer van verdere erkenning door andere staten afhankelijk was. Hij ging er daarbij vanuit dat eerdere toelating tot Nederlandse hoven en rechtbanken door een Nederlandse rechter een erkenning zou zijn. Noelle Higgins van *Dublin City University* kwam tot dezelfde conclusie.¹³⁸ Eerder wezen wij er op dat de Nederlandse rechter de RMS weliswaar had toegelaten als procespartij, maar niet erkend had als staat.

Dat de RMS-regering zich nadrukkelijker als regering wilde opstellen bleek uit een eerste presidentiële verordening op 17 augustus 2019 waarmee besluiten van de RMS-regering in ballingschap in een juridische mal gegoten werden.¹³⁹ In zijn nieuwjaarsboodschap voor 2025 kondigde Wattilete aan dat in april een preambule voor de tijdelijke grondwet van de RMS bekendgemaakt zou worden, waarin het Molukse volk als enige rechthebende op het land en de natuurlijke bronnen wordt genoemd. In diezelfde nieuwjaarsboodschap richtte hij zich ook tot de geestelijke, politieke en intellectuele leiders op de Molukken en hield hen voor dat hun stilzwijgen hen medeplichtig maakt aan de instandhouding van onderdrukking en armoede.¹⁴⁰

Ook andere onderwerpen waarover de RMS-regering in ballingschap zich uitsprak raakten het thema bestaansrecht. In 2010 trad de RMS-regering op als mede-eiser in een kort geding waarin de Nederlandse regering werd opgeroepen om de Indonesische president Bambang Sosilo Yudhoyono (SBY) te arresteren als hij in dat najaar op staatsbezoek zou komen. Reden voor die arrestatie zouden de mensenrechtenschendingen op de Molukken zijn. Ook zou minister-president Jan Peter Balkenende (CDA) SBY enkele eisen van de RMS-regering over vrijheid van meningsuiting en vrijlating van politieke gevangenen onder ogen moeten brengen. De Nederlandse regering mocht tijdens het staatsbezoek op geen enkele wijze 17 augustus 1945 erkennen als formele oprichtingsdatum waarop Indonesië volkenrechtelijke onafhankelijkheid had verkregen. De RMS-regering verloor het kort geding en ook het hoger beroep.¹⁴¹ Vanwege het rumoer rond zijn bezoek had SBY op het laatste moment besloten toch niet naar Nederland te komen, wat de RMS-regering presenteerde als een succes van haar actie.

Een eventuele erkenning van 17 augustus 1945 als onafhankelijkheidsdatum van Indonesië zou voor de RMS onacceptabel zijn omdat de Nederlandse regering daarmee zou erkennen dat de Indonesische eenheidsstaat al bestond voor de proclamatie van de RMS. Volgens de RMS vormden de afspraken over zelfbeschikking tijdens de onderhandelingen over de soevereiniteitsoverdracht aan de Verenigde Staten van Indonesië in 1949

echter de grondslag voor de RMS-proclamatie. Door een breed onderzoek naar het Nederlandse militaire geweld gedurende de Indonesische revolutie werd de discussie over het al dan niet erkennen van 17 augustus aan het begin van de jaren 2020 opnieuw aangejaagd.¹⁴² Na de presentatie van de onderzoeksresultaten in 2023 maakt minister-president Rutte (VVD) excuses aan Indonesië, maar ook aan veteranen en betrokken gemeenschappen in Nederland. In de discussies die daarop volgden gaf Rutte aan dat Nederland 17 augustus wel erkende als het begin van de Republiek Indonesië, maar dat dat een *de facto* erkenning was, niet een *de jure*.¹⁴³ Dat laatste zou ook te complex zijn omdat het zou betekenen dat allerlei relevante besluiten van na 17 augustus niet meer geldig zouden zijn.

In de aandacht van de RMS-regering voor haar bestaansrecht en legitimiteit pasten ook pleidooien voor erkenning van het zelfbeschikkingsrecht waarop de RMS zou zijn gebaseerd. In een brief aan Koning Willem Alexander uit 2022 merkte de RMS-regering op dat de excuses voor het Nederlandse geweld, die de koning in 2020 tijdens een staatsbezoek aan Indonesië had gemaakt, als pijnlijk waren ervaren. Ze vroeg de koning om actie te ondernemen ten aanzien van het Zuid-Molukse volk en haar wensen aan minister-president Rutte over te brengen voor onder andere een onderzoek naar de manier waarop de Nederlandse staat is omgegaan met het zelfbeschikkingsrecht van Zuid-Molukkers.¹⁴⁴

17 augustus was ook een van de thema's op de in januari 2023 belegde informatiebijeenkomst in de Veluwehal in Barneveld. Die had als titel *Mati atau Hidup* (Dood of Levend). Volgens de RMS-regering moesten de ogen van de gemeenschap worden geopend. Van allerlei kanten werd de strijd immers ondermijnd, waarbij de RMS-regering ook bedoelde dat Nederlandse politici over Molukkers als deel van de Indische gemeenschap spraken en neigden naar de erkenning van 17 augustus. Zij zag daarin een depolitisering van de Molukse geschiedenis en daarmee een bedreiging van haar bestaan. In haar uitnodiging sprak de RMS-regering zelfs van ondermijning van binnenuit, waarmee ze doelde op Molukkers die zich niet uitlieten over deze 'depolitisering'.¹⁴⁵

Op 14 augustus 2023 werd nogmaals de 'erkenning' van 17 augustus genoemd, deze keer tijdens de eerste Ir. J.A. Manusama-lezing, georganiseerd door de RMS-regering in ballingschap. Gerhard Hoogers, hoofddocent staatsrecht aan de Rijksuniversiteit Groningen, die de RMS-regering al vaker adviseerde, hield de lezing. Een van de punten die hij naar voren bracht was dat er in 1950 volgens de afspraken een volksraadpleging georganiseerd had moeten worden. Dat was niet gebeurd op de manier zoals dat in de overeenkomsten was geregeld, waardoor de RMS-proclamatie niet volledig

volgens de regels was gegaan. Een rechter, zo stelde hij, zou echter toch kunnen besluiten de proclamatie te erkennen, omdat men zijn best had gedaan het zo goed mogelijk te doen, maar dat tijdgebrek en andere factoren een volledige volksraadpleging onmogelijk maakten.¹⁴⁶

Het was voor de RMS-regering onder leiding van Wattilete ook noodzakelijk om nieuwe ondersteuning te zoeken. Met het wegvallen van de BP was ook de steun die de RMS-regering eerder kreeg bij het organiseren van activiteiten weggevallen, niet alleen wat betreft organisatiekracht maar ook financieel.¹⁴⁷ De BP viel ook weg als organisatie die de achterban kon mobiliseren; dat moest de RMS-regering nu zelf doen. Dat betekende ook dat de mobilisatie van de achterban explicieter politiek werd. De BP was daarvan immers eerder dé vertegenwoordiger geweest en had, naast dat ze de RMS steunde, ook wortels in de belangenbehartiging van de ex-KNIL militairen en was daarmee een vertegenwoordigende organisatie die uit de gemeenschap zelf was voortgekomen.

De RMS-regering stelde zichzelf explicieter dan voorheen op als de belangrijkste vertegenwoordiger van de Molukse gemeenschap. Zo claimde ze dat over een aantal zaken niet gesproken kon worden zonder met haar te overleggen. Dat deed ze bijvoorbeeld in 2023 in een brief aan de initiatiefnemers van het nieuw landelijk integraal Moluks overleg. De RMS-regering schreef daarin:

‘De RMS-regering juicht toe, dat er door de Molukse Raad en de initiatiefgroep LIMO wordt gewerkt aan het tot stand komen van één landelijke organisatie. Wij hechten er echter aan te benadrukken, dat het primaat van de behartiging van de politieke belangen van het Molukse volk – van het herstellen van de soevereiniteit van de RMS, het eerbiedigen van de mensenrechten in de Molukken en aanverwante zaken – toebehoort aan de RMS-regering.

Gesprekken met de Nederlandse overheid en andere partijen betreffende het Molukse volk – alhier en de Molukken verblijvende – aangedane onrecht, de gevolgen en het herstel hiervan, kunnen dan ook niet plaatsvinden zonder dat de RMS-regering hierbij *zelf direct* bij betrokken is.’¹⁴⁸

Een van de manieren om het contact met de Molukse gemeenschap in Nederland verder te verstevigen was om zichzelf meer zichtbaar te maken en vaker naar buiten te treden. Speciaal om jongere generaties te bereiken werd Regina Parinussa in 2022 benoemd als staflid Jeugdzaken van de RMS-regering in ballingschap. Zij vertegenwoordigde de RMS-regering op meerdere momenten, zoals de eerder genoemde bijeenkomst van LIMO en

bij het aanbieden van een petitie aan kamerlid Sylvana Simons in januari 2023, waardoor de RMS-regering een jongere uitstraling kreeg. Zij was ook verantwoordelijk voor een op jongeren gerichte informatiestroom. Daarvoor initieerde zij een digitaal magazine voor de Generatie Z (14 tot 24 jaar), *Onze strijd*, dat in 2022 en 2023 vijf keer verscheen.¹⁴⁹ Pogingen om jongeren bij de RMS te betrekken, gebeurde – zoals we schreven – ook al onder eerdere RMS-regeringen in ballingschap.

Bestorming De Punt voor het gerecht

Dertig jaar na de gijzelingsacties in de trein bij De Punt en in de lagere school in Bovensmilde zorgden herinneringen aan de acties weer voor de nodige beroering. Door Bovensmilde liep als gevolg van de acties een scheidslijn tussen de Nederlandse en Molukse bevolking. Voorzichtige pogingen om tot elkaar te komen en te verzoenen vonden wel plaats. Zo bracht de EO in een uitzending van Netwerk op 26 juni 2007 twee gijzelnemers en twee gegijzelden bij elkaar.¹⁵⁰ Ook Laurà Gerards, een van de gegijzelde kinderen, ontmoette een van de gijzelnemers.¹⁵¹ Van echte heling was echter nog geen sprake. In 2006 ontstond vanuit de oud-leerlingen, onder wie Laurà Gerards, het initiatief om op de plek van de school een monument op te richten. Verscheidene dorpsbewoners waren daarop tegen omdat het vlak bij de Molukse wijk zou komen.¹⁵² De ex-gegijzelden lieten zich niet afschrikken en er kwam een stichting ‘De school van Bovensmilde’ die op 23 mei 2007 om negen uur ‘s morgens, dertig jaar na het begin van de ‘gijzelingsacties, een bijeenkomst van ex-gegijzelden op het grasveld organiseerde.’¹⁵³ Uiteindelijk werd in 2013 het monument op de oude plek van de school onthuld, tegelijkertijd met een monument voor de eerste-generatie Molukkers in de Molukse wijk.¹⁵⁴

Medio 2013 publiceerden de journalist Jan Beckers en Junus Ririmasse, die als gijzelnemer de aanval op de trein in De Punt had overleefd, een rapport over de bestorming van de trein: *Air Mata Kebenaran, Tranen van de waarheid*.¹⁵⁵ Onderzoeksjournalist Jan Beckers had al enkele jaren geprobeerd een parlementair onderzoek naar de gewelddadige ontzetting van de trein te bewerkstelligen, maar toen hij zelfs bij het met Molukkers sympathiserende kamerlid Harry van Bommel (sp) geen medewerking vond, besloot hij zelf onderzoek te doen.¹⁵⁶ Dat deed hij samen met Ririmasse. Veel materiaal dat zij in *Air Mata Kebenaran* bijeenbrachten was al bekend via documentaires als ‘Dutch Approach’ en het boek *De Molukse acties* van Peter Bootsma (2000). Nieuw was dat Beckers en Ririmasse de autopsierapporten

van de omgekomen gegijzelden en gijzelnemers hadden gevonden en in hun rapport verwerkt. Die rapporten waren indertijd niet aan de nabestaanden ter beschikking gesteld. De weduwe van gegijzelde Van Baarsel had slechts een uittreksel gehad, en de familie van de Molukse gijzelnemers moesten het doen met een mondeling verslag van dokter Tutuhatunewa, die de rapporten overigens niet zelf had ingezien. Hij was geïnformeerd door patholoog anatoom Zeldenrust, die ook niet bij de autopsie betrokken was.¹⁵⁷ *Air Mata kebenaran* legde de vraag op tafel hoe de gijzelnemers waren omgekomen en of er wellicht sprake was van 'executies'.

Het rapport leidde november 2013 tot een serie vragen in de vaste commissie voor Defensie. Om die te beantwoorden lieten de betrokken ministers, van Veiligheid en Justitie en van Defensie, uitvoerig archiefonderzoek doen door een ambtelijke commissie die de hulp in kon roepen van specialisten.¹⁵⁸ Omdat volop gecommuniceerd werd dat de ministers uitgebreid onderzoek lieten doen, 'er moest een "samenhangend beeld" van de gebeurtenissen komen', waren de verwachtingen ten aanzien van het rapport hoog gespannen. Toen het een jaar later, in 2014, verscheen viel het tegen. Het onderzoek was niet gericht op een onafhankelijk beeld, wat mensen hadden verwacht, maar slechts op het beantwoorden van de Kamervragen.¹⁵⁹

Daarmee lag de bal weer bij de nabestaanden. Al voor het verschijnen van *Air Mata Kebenaran* had Beckers de advocaat Liesbeth Zegveld gevraagd of zij, indien de staat nog aansprakelijk kon worden gesteld, de nabestaanden zou willen bijstaan.¹⁶⁰ Twee van de gijzelnemers, Max Papilaja en Hansina Uktolseja, waren in de trein gedood en niet zoals de andere vier door kogels van buiten de trein, waarvan de schutters de gijzelnemers dus niet hadden kunnen zien. Daarom besloot Zegveld de staat te dagvaarden namens de nabestaanden van Papilaja en Uktolseja.¹⁶¹ Deze keuze leidde tot boze reacties van de onderzoeksjournalist¹⁶² en tot een tweedeling binnen de gelederen die de nabestaanden steunden. In *De Afloop*¹⁶³ een boek waarin de mensen achter *Air Mata Kebenaran* hun visie op de gang van zaken nog een keer op een rij zetten, bespreekt Beckers de keuze van Zegveld. Hij meende dat afgesproken was dat er namens alle nabestaanden opgetreden zou worden en vond dat Zegveld gedurende de hele procesgang, tot de einduitspraak in 2021, fouten had gemaakt.

Het gerechtshof besloot dat er geen bewijslast was geleverd voor het bewust doodschieten door mariniers van Papilaja en Uktolseja. Beckers verweet Zegveld dat ze had kunnen winnen als ze zijn gedachtegang had gevolgd.¹⁶⁴

Dat een rechtsgang ingewikkelder was dan alleen een aantal feiten en vermoedens op een rij te zetten, bleek uit de behandelingen in de rechtbank

en het gerechtshof tussen 2014 en 2021. De rechtszaken deden veel stof opwaaien. Aan de kant van de Nederlandse overheid en militairen waren geruchten over instructies vanuit de politiek aan de mariniers dat de gijzelnemers niet levend uit de trein mochten komen. Mariniers spraken zich uit tegen collega's die zich eerder kritisch hadden uitgelaten over het Nederlandse optreden. In commentaren op de rechtszaken werd gesproken over de vraag wie nu eigenlijk slachtoffer was; Molukse jongeren waren immers zelf met de kaping en dus met geweld begonnen.

Zegveld concludeerde dat de zaak alleen gewonnen had kunnen worden als betreffende mariniers tijdens het proces zouden hebben aangegeven dat de gijzelnemers geen gevaar meer vormden op het moment zij hen in de trein zagen.¹⁶⁵

In de marge van de rechtszaken kwam nog een lobby op gang over de RMS-vlag die op de kop van de trein in De Punt had gewapperd. Deze vlag, die was gemaakt van aan elkaar genaaide handdoeken, was in bezit gekomen van het Mariniersmuseum. Vanuit meerdere hoeken binnen de Molukse gemeenschap werd die vlag teruggeëist, bijvoorbeeld door de RMS-regering.¹⁶⁶ Ook opties om de vlag als gezamenlijk Moluks en Nederlands erfgoed te behandelen, waarbij het Moluks Historisch Museum en het Mariniersmuseum samen zouden optrekken, bleken gevoelig waardoor er vooralsnog een patstelling ontstond en de vlag in het Mariniersmuseum bleef.¹⁶⁷

Ambonese KNIL-rechten

Op 7 oktober 2022 overleed Leo Reawaruw, de frontman van *Maluku4Maluku* (M4M). Reawaruw kwam in 1962 als tweejarige naar Nederland met de groep Molukkers vanuit Nederlands Nieuw-Guinea. Zijn vader, een oud KNIL-militair, werkte daar bij de politie. Leo Reawaruw koos na zijn militaire dienstplicht voor uitzending naar Libanon, waardoor hij zelf veteraan werd.¹⁶⁸ In 2000 en 2001 was hij betrokken bij *People Against Genocide* en *Maluku Warchild*.¹⁶⁹ Daarna was het stil rond Reawaruw, totdat hij zich in 2017 ging inzetten voor de belangen en rechten van de eerste-generatie Molukse KNIL-militairen en hun nazaten. Hij sprak daarbij stevast over Ambonese KNIL-rechten omdat in de tijd dat zij naar Nederland kwamen en in de regelgeving in die tijd Ambonezen werden genoemd.

Met zijn forse postuur en blauwe baret en 'recht door zee' optreden viel hij op en wist hij deuren te openen. Als hij politici of belangrijke personen zag stelde hij zich voor en ging hij met ze op de foto, die op de M4M website werd geplaatst. Daardoor ontstond het beeld dat hij een enorm netwerk had.

Via de M4M website en sociale media gaf Reawaruw commentaar op wat er in en rond de Molukse gemeenschap gebeurde. Daarbij schuwde hij er niet voor om personen te diskwalificeren. Over mensen die kritisch tegenover hem staan was hij ronduit negatief en zelfs beledigend in zijn uitspraken.¹⁷⁰

Als het ging om veteranenzorg lukte het Reawaruw om toegang te krijgen tot sleutelfiguren, zoals in 2017 de Inspecteur-Generaal der Krijgsmacht die verantwoordelijk was voor veteranen, Hans van Griensven, die een delegatie eerste-generatie Molukkers met nazaten uitnodigde op de Zwaluwenberg, waar hij kantoor hield. Hij had begrepen dat Molukkers niet of onvoldoende als veteranen waren geaccepteerd.¹⁷¹ Het contact met de Inspecteur-Generaal der Krijgsmacht was een effectieve toegang voor Reawaruw en M4M om meer zaken voor de Molukse veteranen te organiseren. Vanaf dat moment lukte het Reawaruw om, vaak prominente, Molukse veteranen te laten deelnemen aan defilés op veteranendag, waar M4M een eigen tent kon neerzetten. Ook konden zij deelnemen aan de herdenking bij het Indiëmonument in Roermond. Ook de contacten met het Veteraneninstituut werden daardoor intensiever. Met de directeur van dat instituut sloot Reawaruw in 2020 een overeenkomst om alle Molukkers, ook de nazaten, onder de Veteranenwet te laten vallen. Niet duidelijk werd hoe dat zou werken, omdat de Veteranenwet daar niet in voorzag.

Over de Molukse geschiedenis was Reawaruw niet altijd correct. Zo beweerde hij in 'met het oog op morgen' op 2 april 2019 dat Molukkers tot in de jaren zeventig niet mochten werken en dat bij de overkomst naar Nederland slechts drie kinderen meegenomen mochten worden. De casus van de familie die hij daarvoor aandroeg en waarvan meerdere kinderen op de Kei-eilanden waren achtergebleven betroffen kinderen die al bij hun opa en oma waren toen de militairen in 1951 naar Nederland vertrokken.¹⁷² Ook zouden volgens Reawaruw in de eerste jaren in de woonoorden veel kleine kinderen zijn overleden, terwijl uit onderzoek in die tijd bleek dat de kindersterfte na aankomst juist lager was dan in de kazernes in Indonesië.¹⁷³ De desinformatie had wel effect. Journalisten gingen op zoek naar de achtergronden van deze 'misstanden', maar ook politici en vooraanstaande personen zoals bestuursleden van veteranenorganisaties lieten zich daardoor en door hun schuldgevoel leiden.

Sommige acties of campagnes van Reawaruw leidden tot onrealistische verwachtingen binnen de gemeenschap. Zo had staatssecretaris Van Rijn in 2015 besloten om mensen die voor de Japanse inval in 1942 in dienst van het Nederlands-Indische gouvernement waren geweest, 20.000 euro compensatie te betalen voor hun verlies aan inkomsten tijdens de Japanse bezetting. Vanuit Indische organisaties was daar al vele jaren op aangedrongen, maar

dat was formeel afgewezen omdat deze 'schuld' met de soevereiniteitsoverdracht in 1949 was overgegaan op de Indonesische regering. Van Rijn besloot op morele gronden de vergoeding toe te kennen aan rechthebbenden die op 15 augustus 2015 nog in leven waren.¹⁷⁴ Onder hen bevonden zich ook Molukkers. Reawaruw was van mening dat veel meer mensen er recht op hadden, namelijk alle leden van de eerste generatie en hun erfgenamen. Hij startte een campagne om van iedereen die daar gebruik van wilde maken een dossier te vragen; hij zou er dan voor zorgen dat die vergoeding er zou komen. Zelfs vanuit de Molukken stuurden mensen die volgens de regeling geen recht op een tegemoetkoming hadden, verwachtingsvol allerlei persoonlijke gegevens naar Reawaruw.¹⁷⁵

Reawaruw zocht ook contact met organisaties als de Federatie Indische Nederlanders (FIN) en het Genootschap Aurora, die kritiek hadden op een groot onderzoek door drie onderzoeksinstituten naar het geweld door het Nederlandse leger tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd tussen 1945 en 1949, *Onafhankelijkheid dekolonisatie Geweld en Oorlog in Indonesie* (ODGOI).¹⁷⁶ De FIN en Aurora bekritiseerden het onderzoek van ODGOI omdat dat te weinig oog zou hebben voor de positie van de veteranen. Reawaruw kwam in die kritiek op voor de positie van Molukse veteranen. Als een van de weinige kritische volgers demonstreerde hij in februari 2022, tijdens de presentatie van de eindresultaten van het ODGOI-onderzoek, voor de deuren van de KNAW, waar de resultaten werden gepresenteerd.¹⁷⁷

Een ander belangrijke campagne van M4M was om de graven van eerste generatie Molukkers een beschermd status te geven waardoor ze niet geruimd zouden worden en de grafrechten voor rekening van de Nederlandse overheid zou komen. 'Nederlandse overheid' betekende in dit geval de lokale overheid, omdat die over een dergelijke status zou kunnen beslissen en daar ook geld voor vrij kon maken. Reawaruw claimde ook de bedenker te zijn van deze speciale status voor graven. De grafrechten van de eerste generatie hielden de tweede generatie echter al langer bezig. Zij wilden de graven van de eerste generatie niet verloren zien gaan en vonden dat de Nederlandse overheid daar verantwoordelijk voor was, omdat deze de Molukkers naar Nederland had gehaald. In Assen bijvoorbeeld werd al in 2010 gesproken over ontheffing van de grafrechten.¹⁷⁸

Uit eerbied voor de eerste generatie die zich sinds de herdenkingen van 2016 steeds meer liet gelden, werd in meerdere plaatsen de discussie over grafrechten geherformuleerd als eerbied en respect voor de eerste generatie. Veel gemeenten hebben intussen toegezegd om de grafrechten voor hun rekening te nemen en de graven niet te ruimen. Een aantal gemeenten doet dat met het realiseren van een monument of een plaquette ter ere van de

Molukse eerste generatie. De directe en confronterende benadering van Reawaruw hielp ontegenzeggelijk om de discussie over grafrechten op meerdere plaatsen naar een hoger plan te trekken.¹⁷⁹

Herdenkingsjaren en een herdenking die niet doorging

Begin 2016 zocht de evenementen-redactie van de NOS naar informatie over waar Molukkers de aankomst van het eerste transport in maart 1951 zouden herdenken. Ze wilden daar vanwege de historische waarde aandacht aan besteden. Het was hen opgevallen dat niemand een plan had voor 21 maart, wel voor een latere datum. Daarop besloten ze zelf (in samenwerking met de projectgroep van het MHM) een live-uitzending van een uur vanuit het stichtingsgebouw in woonoord Lunetten in Vught te organiseren onder de titel '65 jaar Molukkers in Nederland: een tijdelijk verblijf werd permanent'.¹⁸⁰

Eerder waren al wel bijeenkomsten rond de aankomst georganiseerd, zoals de vijftigjarige herdenking in 2001, waar minister van Boxtel (D66) tijdens een grote bijeenkomst aan de Lloydkade in Rotterdam de Molukse gemeenschap de financiering aanbood voor het onderzoek dat aan dit boek ten grondslag ligt. Tien jaar later, op 21 maart 2011, was er aan de Lloydkade opnieuw een bijeenkomst. Leden van de eerste generatie die waren meegevaren op de eerste 'Kota Inten', die op 21 maart 1951 was aangekomen, werden opnieuw onthaald en vervolgens met eenzelfde bus als in 1951 naar kamp Amersfoort gebracht waar een bijeenkomst plaatsvond. Op zaterdag 2 april 2016 organiseerde het MHM met Molukkers uit Krimpen aan de IJssel een grote nationale herdenkingsbijeenkomst in Las Palmas in Rotterdam. De keuze was voor een dag in het weekend en niet voor de dag van hét historische moment. Sindsdien zijn de aankomstdata langzaam meer gaan betekenen. Onder andere door plannen om een monument aan de Lloydkade te realiseren, wat al in 2016 werd aangekondigd maar nog niet is gerealiseerd. Ook in Amsterdam, waar meerdere schepen aankwamen, werd gesproken over een monument. Evenementen als de *walk*, waarmee de gebroeders Timisela in 2015 als publiciteitsstunt begonnen en dat daarna jaarlijks werd georganiseerd¹⁸¹, hebben daaraan bijgedragen. In de jaren twintig kan men op de data van aankomst Molukse families aan de kade vinden die daar de aankomst van hun eerste generatie herdenken. Zowel in 2011 als in 2016 was er ook protest. Een groep jongeren protesteerde buiten het evenement met RMS-vlaggen omdat er volgens hen geen reden was voor een feestelijke herdenking van de aankomst.

De slogans voor de herdenkingen in 2011 en 2016 waren positief en gingen over veerkracht. In 2011 was 'Trots' een belangrijk thema. Zoals de titel van

Optreden *Pasukan Hu'ul Macan Lounusa* uit Ridderkerk in Las Palmas tijdens herdenking Van Ver Gekomen, 65 jaar Molukkers in Nederland. (MHM.)

het fotoboek en de tentoonstelling van Natasja Pattipeilohy luiden: *Trots! 60 jaar Molukkers in Nederland*.¹⁸² In 2016 was het thema 'Van ver gekomen'. Ook daarin zat veerkracht verborgen: letterlijk van ver gekomen maar ook figuurlijk dankzij de offers die de eerste generatie had gebracht. Het was vooral een uiting van respect voor die eerste generatie, wat onder meer tot uitdrukking kwam in het meedragen van hun portretten tijdens de *walks*, een fenomeen dat nog steeds bestaat.¹⁸³

In 2021, toen de wereld na de coronalockdown weer langzaam openging, bouwde het Moluks Historisch Museum samen met de Stichting Landelijk Moluks Monument voort op het thema 'Van ver gekomen' door een comité op te richten met dezelfde naam, dat vanaf 2022 jaarlijks een herdenking zou gaan organiseren. Op 21 maart verzorgde het MHM een livestream vanuit Sophiahof, afgewisseld met locaties als de Lloydkade en Tiel, waarin werd samengewerkt met de NOS. Ook werden lokale herdenkingen georganiseerd, zoals in Helmond. Vergelijkbaar met Pattipeilohy's fotoboek in 2011 kwam in 2021 een fotoboek met 70 rolmodellen van fotograaf Ed Leatemia.¹⁸⁴

Ook buiten de Molukse gemeenschap was men zich bewust van de 'herdenkingsjaren'. In maart, een maand voor de spanningen in de wijk Leerdam, nam burgemeester Fröhlich van de gemeente Vijfheerenlanden het initiatief voor een brief aan de regering met de vraag om excuses aan Molukkers aan te bieden. Fröhlich had na zijn benoeming in 2019 een terugkerend overleg van burgemeesters van zogenaamde Molukkersgemeenten

georganiseerd.¹⁸⁵ De brief werd dan ook binnen korte tijd getekend door een groot aantal burgemeesters. Het was niet de eerste keer dat een burgemeester de regering opriep excuses te maken. In 2012 had Fröhlichs voorganger Victor Molkenboer ook aangedrongen op excuses voor de kille ontvangst. Op Molkenboers oproep volgde een bredere oproep in de Volkskrant, die naast Molkenboer werd ondertekend door de Molukse auteur Sylvia Pessireron¹⁸⁶, de burgemeester van Doesburg Kees Luesink en de politici Emile Roemer (SP), Jolande Sap (GL), Arie Slob (CU) en Esther Ouwehand en Nico Koffeman (beiden PvdD).¹⁸⁷ In de oproepen uit zowel 2012 als 2021 werd voorbijgegaan aan eerdere stappen naar verontschuldiging of vormen van excuus, met name de Gezamenlijke Verklaring en de bijeenkomst met koningin Beatrix in de Ridderzaal in 1986. In tegenstelling tot de oproep in 2012, had de oproep in 2021 effect. Premier Rutte bleek bereid om op een of andere manier de burgemeestersbrief te beantwoorden.¹⁸⁸

Het herdenkingsjaar 2021 was ook de reden voor een vierdelige documentaire serie van Coen Verbraak, *70 jaar Molukkers*, die werd uitgezonden tussen 19 mei en 9 juni. Hoewel het verhaal in de documentaire volledig verteld werd door Molukkers, was het uiteraard de documentairemaker die koos voor de verhaallijn. Er zat veel woede en geweld in de documentaire, wat het gewelddadige imago van Molukkers bevestigde. Veel potentiële nuanceringen of aandacht voor diversiteit binnen de Molukse gemeenschap was er niet. Op de sociale-media accounts van Molukkers was dat een terugkerende kritiek. Volgens de documentairemaker, tijdens een nagesprek via een streaming op 23 juni 2021, was dat omdat die personen, die overigens door andere geïnterviewden waren aangedragen, een minder interessant verhaal hadden. Uiteindelijk ging het hem om de impact op de Nederlanders:

‘Naar een evenredige vertegenwoordiging van bloedgroepen en geloven heb ik gewoon niet gekeken, maar naar waar zit het verhaal, wie kan dat goed vertellen. R (een medewerker) heeft ook een gesprek gehad met mensen van moslim huize, dat waren dan niet denderende gesprekken. Uiteindelijk kies ik voor het verhaal. [...] Ik wilde gewoon een goed verhaal vertellen dat de Nederlanders zouden raken in hun hart.’¹⁸⁹

Molukkers herkenden veel van wat in de documentaire naar voren kwam, zoals de bitterheid en boosheid van de eerste generatie waarover werd gesproken. Men miste echter dat die eerste generatie ook een eigen samenleving had opgebouwd, of hoe de gemeenschap zelf sociaaleconomische problemen had opgelost.¹⁹⁰ In een documentaire als deze kwamen geen rolmodellen naar voren en ontbrak de weg naar emancipatie van Molukkers

in Nederland. Het beeld van vooral boosheid en woede onder Molukkers werd voor de bredere gemeenschap bevestigd. Dat gold bijvoorbeeld ook voor politiemensen die bij spanningen in Molukse wijken worden opgeroepen om collega's bij te staan.¹⁹¹ Voor jongere generaties Molukkers bevestigde de documentaire vooral de negatieve aspecten van hun geschiedenis.¹⁹² Voor het boek dat Verbraak publiceerde, gebaseerd op de documentaire, gold hetzelfde gebrek aan diversiteit en nuance. Het boek had als titel 'De Molukkers' terwijl Verbraak nergens duidelijk maakte in hoeverre de door hem gepresenteerde mensen 'de Molukse gemeenschap' representeren.¹⁹³

De lokale herdenkingen en de nationale van het MHM waren niet de enige herdenkingen die in 2021 werden gepland. Nathalie Toisuta, oprichter van het mediabedrijf Media Luna, had een plan ontworpen voor een feestelijke aankomst in de haven van Rotterdam. Inspiratie voor deze manier van herdenken waren onder andere verhalen van haar vader die als jongetje naar Nederland was gekomen en had verwacht feestelijk te worden ontvangen. Het plan behelsde een feestelijk onthaal in de haven, waarbij onder andere de haven tijdelijk stil zou liggen. Er zou een tentoonstelling komen die na het evenement op reis zou gaan langs steden waar veel Molukkers wonen. Dankzij haar contacten lukte het Toisuta om premier Rutte, die bezig was een antwoord op de burgemeestersbrief te geven, aan het evenement te verbinden. Hij zou in de haven Molukkers toespreken. Voor de uitvoering van de herdenking en de reizende tentoonstelling had Toisuta samenwerking gezocht met de fotograaf Ed Leatamia.¹⁹⁴

Pas een maand voor de geplande herdenking werd het initiatief ruimer bekend door een interview met Toisuta in het *Algemeen Dagblad*.¹⁹⁵ Daarin sprak zij ook over een potentieel helende werking van de herdenking; mogelijk zou Rutte excuses maken. Het artikel zorgde voor instemming, maar ook voor onrust binnen de Molukse gemeenschap. Een aantal jongeren uit de derde generatie voelde zich overvallen en stelde vragen bij de uitvoering en ontwikkeling van het plan. Zij nodigden Toisuta uit om uitleg te komen geven in een online bijeenkomst op het sociaal platform Clubhouse¹⁹⁶, waar een paar honderd jongeren aan meededen. Wat volgde was een intensief debat over de wenselijkheid van de verschillende programmaonderdelen van de herdenking en vooral van de aanwezigheid van Rutte. De discussie raakte snel oververhit. In de kern ging de kritiek op het plan over eigenaarschap van de herdenking en de rol die de premier daarin zou vervullen. Alleen excuses van Rutte vonden de critici onvoldoende, er moest veel meer voor de gemeenschap gebeuren en er moest veel meer erkenning komen. De discussie richtte zich ook persoonlijk tegen de initiatiefneemster¹⁹⁷, die werd verweten onvoldoende voeling met de Molukse gemeenschap te hebben.¹⁹⁸ Critici

verenigden zich in een groep 'Niet Mijn Aankomst' (NMA) die campagne ging voeren tegen de herdenking.¹⁹⁹

Nog geen drie weken later werd besloten de herdenking niet door te laten gaan.²⁰⁰ De reizende tentoonstelling in zeecontainers ging wel door en startte medio september in Moordrecht. Hij was toen nog niet helemaal af, een container over de complexe periode tussen de proclamatie van de RMS en de overkomst naar Nederland was nog niet klaar en er lag veel nadruk op geweld. Naarmate de tentoonstelling verder reisde, werd de ontbrekende informatie toegevoegd en de toonzetting genuanceerder. Op veel plaatsen werd de tentoonstelling een succes, mede omdat lokale Molukse gemeenschappen de tentoonstelling gebruikten om ook hun eigen verhaal te vertellen.²⁰¹

Officieel werden de herdenking en Rutte's optreden niet afgelast, maar uitgesteld. Om draagvlak binnen de gemeenschap voor de herdenking te creëren werd een Klankbordgroep ingesteld die een aantal bijeenkomsten in het land organiseerde om uitleg te geven en te luisteren naar commentaar.²⁰² Los daarvan volgden in augustus 2022 in het Catshuis gesprekken tussen Rutte, staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport Maarten van Ooijen en mensen uit de Molukse gemeenschap. Zij zaten daar op persoonlijke titel. Hoewel er beloofd werd dat er vervolggesprekken zouden komen, kwamen die er uiteindelijk niet.²⁰³ Het uitstel van de herdenking en het antwoord van Rutte op de burgemeestersbrief werden uiteindelijk toch afstel.

Derde en vierde generatie nemen het over

Een belangrijke ontwikkeling sinds 2006 is dat de derde en vierde generatie steeds meer naar voren zijn gekomen, in meerdere situaties het voortouw namen en hun eigen organisaties en netwerken opbouwden. In het voorgaande was al op meerdere momenten sprake van een centrale rol van jongere generaties. Zij werden actief om de Molukse wijken te behouden voor Molukkers. Zij namen ook het voortouw in de kritiek op de herdenking waar Rutte zou komen praten. Het waren ook leden van de derde generatie die initiatieven namen voor de virtuele 'Maluku-gemeenschappen'. Het belang van de jongere generaties werd ook onderstreept door de activiteiten van de GIM om jongeren te mobiliseren. Ook in de moskee in Ridderkerk is de derde generatie actief. Het was ook de derde generatie die het voor het zeggen kreeg in het Moluks Historisch Museum.

Het waren niet altijd alleen derde- en vierde-generatie Molukkers die in een wijk of Molukkersgemeente woonden die zich gingen inzetten voor de wijk of de wijk-gemeenschap, bijvoorbeeld het project 'Verloren Banden' van

Jeftha Pattikawa. Hij woonde niet meer in Vaassen, maar via het project was hij actief met de geschiedenis van de wijk. 'Verloren Banden' was gericht op het digitaliseren van video-opnames gemaakt door een videogroep die in de jaren tachtig zijn oorsprong had in het drugshulpverleningsproject *Waspada*, waar Pattikawa's ouders indertijd werden geholpen. Tijdens een onderzoek naar zijn verleden stuitte hij op de oude video-banden.²⁰⁴ In oktober 2016, veertig jaar na de gewelddadige ontruiming van het woonoord, werden de video-opnames symbolisch naar Vaassen teruggebracht. Vijf jaar later organiseerden Pattikawa met zijn vrienden als 'Wij zijn Vaassen' een eerste herdenkingsmars voor die ontruiming. Daarover maakte hij, mede gebruikmakend van de 'Verloren Banden', de documentaire 'Achter de Woestijnweg' die werd uitgezonden op de regionale omroep.²⁰⁵

De actieve bemoeienis van de derde en vierde generatie in verschillende wijken, in stichtingen of via werkgroepen werd over het algemeen door de tweede generatie als positief ervaren. Vaak met enige trots omdat zij ervoor zorgden dat de wijken levend bleven en binnen de wijk het Molukse erfgoed en de Molukse geschiedenis werden doorgegeven. De derde en vierde generatie stelde zich vaak ook anders op dan de tweede generatie. Zij waren meer direct in hun standpunten en ideeën, terwijl ze tegelijkertijd het gevoel hadden tegen de tweede generatie toch niet alles te kunnen zeggen. Tijdens de voorbereidingen van de eerste editie van 'Molukse Dialogen' in 2021, bijvoorbeeld, werd er door betrokkenen van de derde generatie sterk voor gepleit om een 'veilige' sfeer te creëren zodat jongeren zich tegenover de ouderen (in dit geval de tweede generatie) durfden te uiten.²⁰⁶

Screenshot van streaming 'Molukse Dialogen' editie 2 vanuit de 'Vereniging Ons Suriname' over 'Molukkers, Dekolonisatie en Geweld'. V.l.n.r.: Verry Patty, Tete Siahaya, Mietji Hully, Lise van IJzendoorn en Charly Munster.

Dat de derde en vierde generatie hun wensen anders formuleerden dan de tweede generatie en daarmee lieten blijken ook anders tegen hun positie in Nederland aan te kijken, werd in 2020 ook duidelijk tijdens *Black Lives Matter*-demonstraties (BLM) en in het verlengde daarvan een demonstratie tegen het standbeeld van Jan Pieterszoon Coen in Hoorn. De BLM-demonstraties in Nederland volgden op de verontwaardiging en boosheid over de dood van George Floyd, die op 25 mei 2020 in Amerika werd vermoord door een agent die hem met een knie op de nek verstikte. De BLM-beweging keerde zich in meerdere landen ook tegen de verering van koloniale figuren. Zo werd in Bristol in het Verenigd Koninkrijk het standbeeld van Edward Colson neergehaald, een handelaar in tot slaafgemaakten. Aan de demonstraties die vanaf juni in Nederland werden gehouden deden ook Molukkers mee. Zij vertaalden de BLM-beweging ook naar hun eigen strijd tegen de verheerlijking van koloniale helden door op 19 juni in Hoorn een demonstratie te organiseren tegen de aanwezigheid van het standbeeld van J.P. Coen. Coen was verantwoordelijk voor de massamoord op inwoners van het eiland Banda in 1621, toen hij voor de VOC het monopolie op de handel in nootmuskat afdwong. Zij trokken ook een parallel tussen wat Floyd tegen een agent had gezegd en een uitspraak van een van de notabelen die door Coen werd vermoord. Floyd had tegen de agent die zijn nek afklemde gezegd 'I can't breathe'; in 1621 zou een van de edelen die werd vermoord hebben gezegd 'Mijne heren, is er dan geen genade'. De drie organisaties achter de demonstratie bij het beeld van J.P. Coen, *Building the Baileo*, het Dekolonisatie Netwerk Voormalig Nederlands Indië en *We promise* stapten met hun demonstratie op de schouders van eerder Moluks protest tegen Coen en breder tegen racisme.²⁰⁷ Er was wel een groot verschil: waar hun voorgangers nog bereid waren om een weg langs de instituties te gaan om racisme aan de kaak te stellen en te bestrijden, stelde de nieuwe generaties zich op het standpunt dat ze klaar waren met racisme, omdat Nederland ook hún samenleving is waar ze dit niet tolereren.

De derde en vierde generatie kwam elkaar tegen in de wijken en op manifestaties, zoals de Molukse dag op het multicultureel festival Kwaku in Amsterdam. Op dit van oorsprong Surinaamse festival, ooit begonnen als voetbaltoernooi²⁰⁸, werd in 2016 ter gelegenheid van 65 jaar Molukkers in Nederland een aparte Molukse dag georganiseerd. Op die dag en bij de afterparty's in de stad traden steeds vaker Molukse artiesten en DJ's van de derde generatie op. De lockdowns vanwege covid in 2020 en 2021 maakten het, zoals voor iedereen, moeilijker om elkaar te ontmoeten. In de wijken kwam men wel bij elkaar, zoals we eerder zagen, maar landelijk was dat

Demonstratie tegen het standbeeld van J.P. Coen in Hoorn, 19 juni 2020. (Vincent van de Brink/Vinnent.com.)

moeilijk. Toch kregen de contacten tussen de derde en vierde generatie juist toen een boost. Ze ontmoetten elkaar online op platforms zoals Clubhouse, waar discussies konden worden georganiseerd met sprekers en toehoorders. Op Clubhouse ontstond bijvoorbeeld op donderdagavond om acht uur het 'Moluks kwartiertje' door Dje-Rimo Holl en Miguell Kaidel. Of de *Kakatua Stories* van Ridwan Ohorella. Ook werden sessies rond een speciaal thema opgezet, zoals we eerder zagen rond de geplande herdenking in Rotterdam. In de Clubhousesessies werden ook gevoelige thema's besproken, zoals de relatie tussen Midden- en Zuidoost-Molukkers, de positie van Molukse moslims of discriminatie binnen en buiten de wijk. Daarbij werd verbinding gezocht met bredere thema's zoals inheemse rechten en racisme.²⁰⁹ Die Clubhousegesprekken functioneerden als discussieplatform, zoals de tweede generatie die in de jaren zeventig had gekend. Het ging deels over vergelijkbare onderwerpen, waardoor ook de derde en de vierde generatie zich deze thema's en geschiedenis eigen maakten. De Clubhousesessies versterkten ook de relaties tussen de leden van de derde en vierde generatie. In het begin van de sessies deden er 200 mensen mee, wat uitgroeide tot wel 1.000 deelnemers. Toen de lockdowns voorbij waren, waren in de Clubhousesessies nieuwe vriendschappen ontstaan tussen jongeren binnen de gemeenschap met uiteenlopende achtergronden.²¹⁰ Clubhouse, hoewel kortdurend, had bij

wijze van spreken gewerkt als de tienertoeer voor de tweede generatie in de jaren zeventig. Een belangrijke les van de Clubhousesessies voor de derde en vierde generatie was dat zij tegenstellingen binnen de gemeenschap konden overbruggen door samen muziek te maken en creatief te zijn. Dat ze bruggen konden slaan hadden ze bewezen tijdens de discussies in de Clubhousesessies.²¹¹

Streaming en sociale media

De lockdowns hadden nog meer effect: ze stimuleerden, zoals ook algemeen gebeurde, hybride en streamingbijeenkomsten waar Molukkers van verschillende generaties en met verschillende achtergronden elkaar konden treffen. Op zondagmiddag 6 december 2020 organiseerde een samenwerkingsverband van tweede en derde-generatie Molukkers, met stichting Nusantara Amsterdam, Zwart X Oranje, Heka Leka Global en het Moluks Historisch Museum een eerste 'Molukse Dialogen'. Het was een streaminguitzending waarin diversiteit en inclusiviteit binnen de gemeenschap centraal stonden.²¹² De uitzending vanuit het Moluks Historisch Museum was een groot succes, mede omdat die op zondagmiddag op Youtube en andere sociale media te zien was en door Molukkers in het hele land gezamenlijk thuis werd bekeken.²¹³ Een tweede editie van 'Molukse Dialogen' werd op 24 april 2022 uitgezonden vanuit de 'Vereniging Ons Suriname' in Amsterdam en ging over wat de discussies die in 2022 werden gevoerd over het Nederlandse geweld tijdens de Indonesische revolutie voor de Molukse gemeenschap betekenden.²¹⁴ Een derde editie, met als thema Kennisoverdracht over de Molukse Cultuur, vond plaats op 29 oktober 2023.²¹⁵ Op dat moment waren al meer streamingbijeenkomsten over en door Molukkers georganiseerd, bijvoorbeeld ter gelegenheid van 70 jaar Molukkers in Nederland en Amsterdam op 24 april 2021 in Paradiso, daarbij met een knipoog verwijzend naar de 'dorpsplein'-functie die Amsterdam en vooral Paradiso in de jaren tachtig met Moluccan Moods had vervuld.²¹⁶

Ook het Moluks Historisch Museum was doorgeshaan met eigen streamingbijeenkomsten. Rond de herdenking van 70 jaar Molukkers in Nederland organiseerde het in 2021 drie streamingedities van de talkshow *Beta Disini* (ik ben hier), waarin veel aandacht voor jonge Molukse artiesten, kunstenaars, wetenschappers en activisten uit Nederland maar ook van de Molukken. Met de serie wilde het MHM bijdragen aan een ander beeld van Molukkers dan de koloniale achtergrond die lang had gedomineerd.²¹⁷ Internet was

ook door anderen ontdekt om het Molukse verhaal verder uit te diepen en te vertellen, zoals bleek uit de podcast 'Molukse Takkie'.²¹⁸

Wat ooit was begonnen met *Djangan Lupa Maluku* (Vergeet de Molukken niet, de eerste informatieve Molukse website, die bestond van 1997 tot 2007)²¹⁹ en enkele MSN-groepen was een brede waaier aan initiatieven op sociale media en internet geworden. Zo is er Maluku Connect, een online netwerk dat ook fysieke netwerkbijeenkomsten organiseerde, of instagram-accounts zoals @Rakus_ en @MolukkersBeLike die Molukse internetmemes maken, maar ook de eerder genoemde projecten als Totaal Moluks van Jamie Schaduw en de door Jeff Malaihollo geïnitieerde Bahasa Basudara, die de afstand tussen Nederland en de Molukken overbruggen. Een bijzonder project dat die afstand ook overbrugde was *Beta Alifuru Maluku Melanesia* (Ik ben Alfur, Moluks en Melanesisch, BAMB). Oorspronkelijk ontstaan uit contact tussen Nathanael Pieters uit Nederland en jonge Molukkers in Indonesië groeide het uit tot een project waarin op gelijkwaardige basis Molukse jongeren in Nederland, op de Molukken en elders in Indonesië bezig zijn met het exploreren van hun identiteit en opkomen voor de rechten van de oorspronkelijke bevolking.²²⁰

De derde en vierde generatie die zich vanaf de jaren tien meer zijn gaan manifesteren, extra gestimuleerd na de coronaperiode, zijn te vergelijken met wat er in de jaren tachtig met de tweede generatie gebeurde. In die tijd gingen zij zich breder manifesteren: niet alleen politiek, maar ook cultuur en expressie speelden een belangrijke rol. Het was een soort culturele creatieve explosie.²²¹ Dat gebeurde nu weer, met naast de al eerder genoemde organisaties en projecten Molukse Dj's die optraden op festivals en op de Molukken, theater zoals ADAK (Aan De Andere Kant, een theaterdrieluik over de Molukse geschiedenis²²²), bewegingen als AMI (*Awareness Moluccan Identity*) waarin Molukse kunstenaars vanuit verschillende disciplines elkaar vonden, maar ook *Waves4Maluku*, muzikanten die hiphop en R&B brengen in een mengsel van de eigen taal, Nederlands en Engels, en *storytellers* en *spoken word* artiesten. En muzikanten die juist kiezen voor een eigen Molukse expressie zoals de vrouwelijke tifa-groep *Tiga Batang Rumah*. Een terugkerend thema in veel werk en performances was de eigen invulling van een Molukse identiteit door jonge generaties met eisen ten aanzien van de samenleving, de Molukse gemeenschap maar ook de Nederlandse.

Expositie AMI (Awareness Moluccan Identity) in de 'Metaal Kathedraal', Utrecht, 7 oktober 2018.
(Sergio Risamasu/AMI.)

Eerst nog dit

In de voorlaatste paragraaf van hoofdstuk 13, het laatste beschrijvende hoofdstuk van de oorspronkelijke publicatie, constateerden we dat Molukkers steeds meer waren gaan deelnemen aan de Nederlandse samenleving, ook als individu. We gaven daarvan enkele voorbeelden, die nu nog aan het einde van hoofdstuk 13 staan. Die ontwikkeling heeft niet stil gestaan. Molukkers zijn nog meer gaan deelnemen aan de Nederlandse samenleving en hebben posities bereikt, prijzen gewonnen, ambities waargemaakt en nieuwe ambities geformuleerd.

Slechts enkele voorbeelden: in Capelle aan de IJssel, een Molukkersgemeente, werd op 25 september 2024 Joost Manusama (VVD) geïnstalleerd als eerste Molukse burgemeester. Manusama was daarvoor al politiechef in Zeeland. Een andere bekende Manusama is Kenneth Manusama, die als Amerikadeskundige tijdens en na de Amerikaanse presidentsverkiezingen van 2020 een geliefde gast was in de media. Ook heeft hij een eigen podcast over de vs: 'Amerikaanse toestanden'. Een andere succesvolle wetenschapper is Peter Keppy, onderzoeker bij het NIOD, die op 12 december 2024 aan de Radboud Universiteit in Nijmegen zijn oratie hield als hoogleraar bij de Faculteit der Letteren. Daarin vertelde hij onderzoek te willen doen naar hoe op de Molukken werd omgegaan met de ervaringen van het geweld

tijdens de *Kerusuhan*.²²³ Of Charisma Hehakaya die promoveerde bij de divisie Beeld en Oncologie van het UMC Utrecht (Hehakaya 2023) en een fonds oprichtte, het Eerste Generatie Fonds, om studenten steun te bieden, die als eerste van hun familie gaan studeren.

Aan het televisieprogramma ‘Sterren op het doek’ deden in 2022 Yopi Abrahams en Ben Manusama mee, en in 2024 Tabitha Boekweit, wier schilderij door de geportretteerde werd uitgekozen. Kunst van Hatutamelen (James Noya, een van de oprichters van AMI) werd in 2022 aangekocht door het Stedelijk Museum in Amsterdam. Het jaar 2023 was een hoogtepunt voor de Molukse gemeenschap in Venlo. Dat jaar mochten zij in het kader van Carnaval de boerenbruiloft organiseren, of zoals zij die noemden: de *kwante kakatoe*. Daarvoor werd alles uit de kast getrokken: een eigen lied en een eigen drankje. Het (Molukse) boerenechtpaar Dénis Ririhatuela en Hermi Sahuleka spraken Venloos dialect en benadrukten dat carnaval ook onderdeel van hun identiteit is.²²⁴

Op 6 december 2023 ontving in het Amsterdamse Bimhuis Monica Akihary, van *Boi Akih*, de Boy Edgar prijs, de belangrijkste Nederlandse prijs voor jazz en geïmproviseerde muziek. Een klein jaar later, op 8 augustus 2024 werden de door Jerrold Saija gemaakte portretten van Anis de Jong en Nel Lekatompessy, van het theater gezelschap *Delta Dua* toegevoegd aan de eregalerij in het Internationaal Theater Amsterdam. Acteurs als Joenoes Polnaya treden al in hun voetsporen en de gebroeders Timisela hadden tussen 2015 en 2019 ruim 62.000 mensen naar landelijke theaters weten te trekken. In de prijzen en erkenningen viel ook Rocky Hehakaija die eerder bij Jong Oranje voetbalde. De voormalige profvoetbalster, die zich ook inzet voor kansarme jongeren met haar *Favela Street* organisatie, figureerde sinds 2019 als eerste vrouwelijke straatvoetballer in de game FIFA 20. In 2017 was zij al opgenomen in de lijst van 100 meest inspirerende en innoverende vrouwen van de BBC.²²⁵ Elise Tamaëla, zelf voormalig proftennisster, werd coach van proftennisster Kiki Bertens en algemeen bondscoach voor vrouwen.

Tot slot een paar namen in relatie tot de militaire geschiedenis van de eerste-generatie Molukkers. Voor sommigen is hij controversieel vanwege de discussies die hij opriep: cineast Jim Taihutu, die ook DJ is in de formatie Yellow Claw. In 2021 veroorzaakte hij veel reuring met zijn film ‘De Oost’ over een Nederlandse militair in Indonesië tijdens de Indonesische vrijheidsoorlog, die deels gebaseerd was op het verhaal van Westerling. Veteranen- en Indische organisaties, maar ook *Maluku4Maluku* liepen te hoop tegen de film omdat daarin een onjuist beeld over het geweld door Nederlandse militairen zou worden geschetst.

Latoya Hallatu in Afghanistan Tarin Kowt, Kamp Holland, met K9 dog Rosco, 2010. (Privécollectie Latoya Hallatu.)

Veteraan Latoya Hallatu, tenslotte, is voorzitter van de identiteitsgroep 'Molukkers bij de krijgsmacht' van de Bond van Wapenbroeders. Via de identiteitsgroep is zij actief om de eerste-generatie Molukse militairen eer te bewijzen. Eerder was Latoya uitgezonden naar Uruzgan en Mali. In Veteranenverhalen vertelde zij:

'Mijn overgrootvader is de reden dat ik bij defensie ben gegaan. Voor mijn uitzending heb ik het graf van mijn overgrootvader in Cimahi, Indonesië bezocht. Ik wilde laten weten dat ik weg zou gaan. Ik heb mijn militaire ketting daar achtergelaten. Zo kon ik hem laten weten dat ik de volgende generatie was, die in zijn voetstappen trad.'²²⁶

Balans

In dit hoofdstuk is beschreven welke ontwikkelingen zich voordeden sinds in 2006 de eerste versie van deze studie verscheen. Opnieuw veranderde de

gemeenschap ingrijpend. Een van de belangrijkste veranderingen was dat de derde en vierde generatie naar de voorgrond kwamen en op veel terreinen het voortouw namen. Dat betekende ook dat meerdere oudere organisaties, waarvan van sommige al werden opgericht in de jaren vijftig, verdwenen of minder belangrijk werden. De derde en vierde generatie ontwikkelden nieuwe en eigen organisaties en organisatievormen, gebruikmakend van nieuwe online technologie en sociale media. De verbinding met de Molukken verliep ook deze periode langs meerdere lijnen. De digitale snelweg tussen de Molukken en Nederland werd verder ontwikkeld.

Een belangrijke observatie in dit hoofdstuk is ook dat de derde en vierde generatie zich anders opstelden ten opzichte van de omringende samenleving, zowel de Molukse als de Nederlandse. Meer dan vorige generaties maken zij duidelijk dat zij mede-eigenaar zijn van die samenleving en daarom ook eisen kunnen stellen. Daarbij gaat het onder meer om zaken die te maken hebben met hun identiteit en geschiedenis. We zagen dat expliciet waar het ging om het mede-eigenaarschap van de wijken, maar ook van de manier waarop historische gebeurtenissen worden herdacht, zoals de aankomst in Nederland.

15. In Nederland gebleven. Conclusies

De wisselwerking tussen integratie en identiteit vormde het centrale thema in deze studie. Integratie (de deelname aan de Nederlandse samenleving) werd gedefinieerd als *een lang lopend proces van insluiting en acceptatie van migranten in de kerninstituties, relaties en statussen van de ontvangende maatschappij*. Daarbij zijn vier dimensies onderscheiden. Om te beginnen de *structurele dimensie*, dat wil zeggen: de deelname van Molukkers aan de harde sectoren van de samenleving (onderwijs, arbeid en huisvesting) en de toegankelijkheid van instellingen op die terreinen. Op de tweede plaats de *culturele dimensie*. Dat betreft 'kennis', het waarnemen en appreciëren van de omgeving en het normatieve aspect: wat vindt men goed of slecht? Als derde de *interactieve dimensie*: de mate van sociaal verkeer en tenslotte de *identificatie dimensie*, die aanduidt in hoeverre men zich met anderen in de Nederlandse maatschappij identificeert.

Om een beeld te krijgen van de positie van Molukkers in Nederland is gekeken in hoeverre zij een geïntegreerd deel zijn (geworden) van de Nederlandse samenleving. Tegelijkertijd is nagegaan in hoeverre zij zich als groep onderscheiden van andere groepen in de Nederlandse samenleving. Met andere woorden: hoe heeft hun *eigen identiteit* zich verder ontwikkeld? *Hoe positioneren Molukkers zich ten opzichte van de Nederlandse samenleving en waarin onderscheiden zij zich van de Nederlandse omgeving?* Integratie betekent niet vanzelfsprekend ook het inleveren van de eigen, steeds veranderende, identiteit.

Deze studie laat zien dat de integratie en de identiteitsontwikkeling van Molukkers geen lineair parkoers hebben afgelegd. Er was geen sprake van een rechtlijnig traject van isolement naar integratie. Ook liepen ontwikkelingen op de verschillende gebieden niet steeds parallel, noch was er sprake van hetzelfde tempo. Het ene moment deden zich bijvoorbeeld veranderingen voor in de culturele dimensie van de integratie, het andere moment in de structurele. Al dan niet daaraan gerelateerd veranderde de Molukse identiteit. Veranderingen vonden plaats doordat de situatie waarin de Molukkers zich bevonden wijzigde (externe ontwikkelingen) of doordat er binnen de Molukse gemeenschap belangrijke veranderingen optraden (interne ontwikkelingen). De geschiedenis van de Molukse bevolkingsgroep gedurende de afgelopen vierenzeventig jaar kan geschetst worden met behulp van het beeld van een rivier die door een landschap stroomt. Die rivier meandert, verandert van richting, en versnelt of vertraagt als gevolg van de structuur van dat landschap. Bij groot hoogteverschil stort het water met

kracht naar beneden; in vlak land en een brede bedding lijkt het water bijna stil te staan. Bergen, vlak land, obstakels en stroomversnellingen markeren de wijze waarop de rivier zijn weg zoekt. Zo zijn ook in de geschiedenis van de Molukkers in Nederland markeringen in het historische landschap aan te wijzen, waarlangs het integratieproces en de identiteitsontwikkeling zich hebben voltrokken. Hieronder staan de negen belangrijkste markeringen op een rij.

De eerste markering, de 'bron' van de geschiedenis van de Molukkers in Nederland, was de *dekolonisatie* van Indonesië en in het verlengde daarvan de proclamatie van de RMS en de opheffing van het KNIL. Deze ontwikkelingen vormden de reden voor de 'Molukse transporten' naar Nederland. De tweede markering was de *overkomst naar Nederland* en het *ontslag uit militaire dienst* in 1951. Deze overkomst betekende het begin van de migratie van de Molukkers, ook al zou men kunnen stellen dat hun verblijf elders in Indonesië, buiten de Molukken, ook al een vorm van migratie was. De derde markering vormde de *invoering van de Zelfzorg* in 1956. Achteraf is die te beschouwen als een eerste stap in de richting van integratie van Molukkers. In het verlengde van de Zelfzorg lag vanaf 1960 de *overgang van de woonorden naar de woonwijken*. De verhuizing naar wijken was een volgende stap in de richting van normalisatie, zoals het proces bestuurlijk werd genoemd, en integratie. Die vormde de vierde markering.

Het was de Nederlandse overheid die deze vier markeringen inzette of grotendeels bepaalde: zij had verantwoordelijkheid genomen voor de overkomst, het ontslag en de genoemde beleidswijzigingen, de Zelfzorg en de overgang naar de wijken. De vijfde en zesde markeringen daarentegen ontstonden uitdrukkelijk vanuit de Molukse gemeenschap. Dit waren de *radicalisering van de tweede generatie* in de jaren zeventig, die een intensivering van een anti-Nederlandse houding met zich meebracht en de daaropvolgende *heroriëntatie op het leven in Nederland* in de jaren tachtig. Deze zesde markering vormde een beslissende omslag omdat Molukkers anders gingen denken over hun 'tijdelijk verblijf' in Nederland. De zevende markering was een gezamenlijke inspanning van Molukkers en de Nederlandse overheid: de *Gezamenlijke Verklaring* in 1986 met diverse maatregelen om de positie van Molukkers te verbeteren. Een achtste markering in de geschiedenis van de Molukkers in Nederland tot nu toe werd ingegeven door de *Kerusuhan*, het conflict dat in 1999 op de Molukken uitbrak. Molukkers voelden zich (opnieuw) in de steek gelaten door de reactie vanuit de Nederlandse samenleving, die onvoldoende oog had voor de relatie van Molukkers met de Molukken. Een laatste markering zet zich in ergens in het midden van de jaren tien van deze eeuw. Vanaf dat moment *nemen de derde en vierde generatie steeds*

meer het voortouw. Zij staan anders ten opzichte van de hen omringende samenleving. Er komen nieuwe organisatie- en communicatievormen.

Segregatie

Segregatie en non-integratie domineerden in de *eerste fase* van het verblijf van Molukkers in Nederland. Dit was de tijd vanaf de aankomst in 1951 tot de invoering van de Zelfzorg in 1956. Na hun aankomst was het de verwachting van de Molukkers zelf én die van de Nederlandse overheid dat zij binnen een paar maanden zouden terugkeren naar Indonesië. Beide partijen onderschreven daarom het uitgangspunt dat Molukkers niet moesten integreren. De Nederlandse samenleving in bredere zin, dus buiten de overheid, had weinig met de Molukkers te maken. Er waren Nederlandse organisaties die zich hun lot aantrokken, zowel in sociaal als in politiek opzicht. De grootste en invloedrijkste onder hen, zoals Stichting Door De Eeuwen Trouw, waren echter meer gericht op de RMS-strijd in Indonesië dan op het welzijn van de Molukkers in Nederland.

De sociaal-culturele baggage waarmee de Molukkers naar Nederland kwamen, betrof vooral die van het koloniale leger. Binnen die groep mannen was slechts weinig sociaaleconomische differentiatie: de overgrote meerderheid bestond uit soldaten en onderofficieren. Een deel van hen waren vrijgezelle mannen en verder voornamelijk jonge gezinnen. De man-vrouwverhouding binnen die huishoudens was klassiek, net als binnen de Nederlandse samenleving in die tijd. De opvoedingscultuur had een sterk bevelskarakter, ook weer net als in veel Nederlandse gezinnen, al kan men bij de Molukse een direct verband constateren met het militaire beroep van de vaders.

De emotionele baggage waarmee de Molukse groep naar Nederland kwam had grote invloed op de positie die zij innam tegenover zowel Indonesië als Nederland. Na de proclamatie van de RMS voelden de meeste Molukkers zich RMS-staatsburgers. Het gevolg was dat zij zich positioneerden tegenover Indonesië, waartoe zij op grond van de RTC-akkoorden behoorden. Indonesië was in hun ogen de vijand. Tegelijkertijd positioneerden zij zich ook tegenover de Nederlandse regering, de enige Nederlandse instantie die er voor hen op dat moment toe deed. Dit was het gevolg van het ontslag uit militaire dienst tijdens of vlak na hun overkomst. Het ontslag maakte de Molukse militairen van de ene op de andere dag werkloos en zonder status. Het veroorzaakte een diep wantrouwen jegens de Nederlandse overheid. Het nettoresultaat was dat de Molukkers zich niet identificeerden met

het land dat zij net verlaten hadden, maar ook niet met het land waar zij terechtgekomen waren. Zij identificeerden zich met een land en een volk dat inmiddels grotendeels onder Indonesisch bestuur was teruggebracht.

Hoewel in conflict met de Nederlandse overheid, waren Molukkers volledig afhankelijk van diezelfde overheid. Dat deze hun volledige verzorging op zich nam, vonden zij logisch en niet meer dan billijk. In de praktijk betekende dit namelijk dat er, vergeleken met de situatie van voor het vertrek, enkele belangrijke zaken hetzelfde gebleven waren. Ook in Indonesië was de Nederlandse overheid verantwoordelijk geweest voor de zorg voor de Molukse militairen. De continuering van die verantwoordelijkheid beschouwden de Molukkers als vanzelfsprekend, omdat de Nederlandse regering volgens hen debet was aan de overkomst naar Nederland en het daaropvolgende ontslag.

Omdat de Nederlandse regering integratie ongewenst vond, koos zij voor segregatie en isolatie in woonoorden van de Molukse bevolkingsgroep. Dit ondersteunde zij door een volledige verzorging met behulp van een categoriale beheerstructuur: het Commissariaat van Ambonezenzorg. Tegelijkertijd ontstond ook aan Molukse kant een categoriale infrastructuur. Molukkers organiseerden zich vanaf het begin in eigen kerken, eigen belangenorganisaties en eigen lokale verenigingen. Bovendien organiseerden zij zich in *kumpulans*, verenigingen van mensen uit hetzelfde dorp op de Molukken, om te voldoen aan de vereisten van de *adat*. Zo ontwikkelde zich een Molukse variant van de verzuiling, die toen nog het fundament van de Nederlandse samenleving vormde. Die Molukse zuil stond daar echter wel buiten. Door de opbouw van eigen organisaties en instituties werd echter ook het fundament gelegd voor een Molukse gemeenschap in Nederland.

Op het terrein van de structurele integratie was er in de eerste jaren weinig ontwikkeling. Terwijl de Molukkers een volledige verzorging door de Nederlandse overheid 'genoten', werden zij niet aangemoedigd tot deelname aan het arbeidsproces. Sterker nog: invloedrijke ambtenaren werkten dit zelfs tegen zonder dat dit gedekt werd door kabinetsbeleid. De Molukse arbeidsparticipatie vond in eerste instantie hoofdzakelijk plaats via thuisarbeid, seizoenarbeid bij boeren en andere vormen van ploegenarbeid. Deze deelname aan het arbeidsproces bevorderde enigszins de interactieve integratie, omdat Molukkers nu in contact kwamen met hun Nederlandse omgeving, hoewel taal en ploegbazen weer remmend werkten. Hetzelfde geldt voor de Molukse kinderen uit de kleinere kampen die Nederlandse scholen bezochten. Een andere vorm van interactieve integratie bestond uit de gemengde relaties tussen met name Molukse mannen en Nederlandse vrouwen. De effecten van deze interetnische relaties op het contact van

Molukkers met de Nederlandse samenleving en op de mate waarin zij zich daarin herkenden, bleven vooralsnog echter beperkt.

In cultureel opzicht was er sprake van een begin van integratie. In materieel opzicht waren Molukkers vanaf het begin gericht op de Nederlandse welvaartsproducten. (Brom)fietsen, radio's en andere 'moderne westerse' goederen werden aangeschaft. Molukse bandjes zetten hun eerste schreden in het Nederlandse muziekcircuit.

Een belangrijke wijziging in het integratietraject vond plaats in 1956 met de invoering van de Zelfzorg. Deze regeling betekende vooral een cruciale wijziging in de directe leefsituatie van de Molukkers. Zij moesten zelf hun huishouding gaan voeren en, als ze werkloos waren, werk zoeken of een uitkering aanvragen. Met de Zelfzorg startte de *tweede fase*, die loopt van 1956 tot 1960. Beide partijen, zowel de Molukkers als de Nederlandse overheid, waren er nog steeds van overtuigd dat de Molukkers slechts tijdelijk in Nederland zouden blijven en dat er geen sprake hoefde te zijn van integratie. Zolang de volledige verzorging duurde, kwamen woord en daad overeen: geen integratie en ook geen dwang om deel te nemen aan de samenleving. De verplichting om werk te gaan zoeken of een uitkering aan te vragen als gevolg van de Zelfzorgregeling, betekende in de ogen van de Molukkers dat de daden van de Nederlandse overheid niet meer overeenkwamen met haar woorden. Het gevolg was een kort en vooral symbolisch protest tegen de nieuwe regeling.

Belangrijker was dat de al verstoorde relatie tussen de overheid en de Molukse gemeenschap nog verder verslechterde. Het voortdurende conflict over het ontslag en de Nederlandse weigering om pensioenen geheel uit te betalen versterkte dat proces. Dit droeg ertoe bij dat de Molukkers geen gevoel van verbondenheid kregen met de Nederlandse samenleving. De eerdergenoemde aversie bleef bestaan en het wantrouwen jegens de overheid verdiepte zich.

In de tweede helft van de jaren vijftig konden Molukkers zich nog steeds min of meer terugtrekken in de woonoorden. De fysieke en sociale segregatie die direct na aankomst tot stand was gekomen, was daar stevig verankerd. In de woonoorden was het Maleis de dominante taal, werden eigen culturele gebruiken gehandhaafd en zetten eigen instituties, waaronder kampraad en kerk, de toon. Toch traden Molukkers óók naar buiten. Zij werkten en de kinderen gingen naar school. Dit gebeurde niet omdat men wilde integreren. Onderwijs werd gewaardeerd als een investering in de toekomst op de Molukken. Arbeid werd aanvaard omdat men niet werkloos thuis wilde zitten en graag een inkomen had om dingen te kunnen kopen. Molukkers waren laagopgeleid. Veel mannen en vrouwen vonden werk

Optreden Tiga Batang Rumah op Women of Maluku, een ode aan Martha Christina. Een theateravond verzorgd door Djé-Rimo Holle in Podium Mozaïek Amsterdam 2 januari 2025 (Hari Pahlawan Martha Christina). Tiga Batang Rumah, v.l.n.r.: Ghilaine, Jermaine en Tabitha Rumahlaise-lan. (Nathalie Tamaëla/privécollectie Tiga Batang Rumah.)

in de industriële sector, waar ze sterk oververtegenwoordigd waren in de zwakke en laagbetaalde segmenten. Dat betekende dat de structurele integratie nauwelijks vorderde. De grotere deelname aan het arbeidsproces had wel tot gevolg dat de interactie tussen Molukkers en de Nederlandse samenleving toenam. Die werd ook gestimuleerd doordat Molukse jongeren in het uitgaansleven in contact kwamen met Nederlanders. Molukse bandjes werden zelfs erg populair. Door die optredens waren er contacten die, zij het op bescheiden schaal, een positieve uitstraling hadden op de onderlinge relaties, in tegenstelling tot confrontaties tussen de groepen jongeren.

Achteraf gezien betekende de invoering van de Zelfzorgregeling een belangrijke eerste stap in de richting van de integratie van Molukkers in Nederland. De dochter van een Molukse ex-militair drukte dat beeldend uit: 'de kisten gingen open' en het besef 'we blijven hier' drong voor het eerst door.

Transitie

De volgende stap in de richting van integratie waartoe de overheid besloot, was het overbrengen van de Molukkers uit de woonoorden naar woonwijken, aan het begin van de jaren zestig. Dit was de *derde fase*. Het was op dat

moment nog niet de intentie van de overheid om de Molukkers in Nederland te laten blijven. Wel was het de bedoeling hun sociaaleconomische positie te verbeteren en de macht van de Molukse belangenorganisaties te doorbreken. Veel meer dan bij de Zelfzorg wilde de overheid een zekere integratie tot stand brengen. In theorie was de overplaatsing 'van hout naar steen', zoals de overgang naar de wijken wel werd genoemd, een geweldige stap. De Molukkers kwamen fysiek dichterbij de Nederlandse samenleving te staan en hun geïsoleerde positie werd enigszins doorbroken. De opzet was niet alleen om kleine wijken te bouwen in regio's met voldoende werkgelegenheid, maar ook om iets te doen aan de aan het licht gekomen jeugdproblematiek.

In de praktijk pakte het anders uit. Er kwamen toch grote wijken, die in een aantal gevallen ook nog geografisch geïsoleerd lagen. Bovendien werden veel wijken niet gebouwd in regio's waar Molukkers werk konden vinden. Het resultaat was dat verscheidene wijken Molukse enclaves bleven, zij het dat ze minder besloten waren dan de woonoorden daarvoor. Verder veranderde er weinig aan de structurele integratie van Molukkers: hun huisvestingspositie verbeterde enigszins doordat zij nu huizen kregen. In meerdere wijken was de kwaliteit van de huizen niet erg goed, wat later in de jaren tachtig van de vorige eeuw tot conflicten zou leiden. De positie op de arbeidsmarkt verbeterde niet en de situatie van de Molukse leerlingen in het onderwijs liet in deze periode evenmin een vooruitgang zien. Tekenend voor de situatie was dat deze achterstanden tot na de kapingen door de overheid niet werden onderkend.

Een van de gevolgen van het besluit om de woonoorden te sluiten en de Molukkers in woonwijken onder te brengen was dat er interne spanningen ontstonden in de Molukse gemeenschap tussen diegenen die wel en diegenen die niet wilden meewerken aan de overgang naar de wijken. Dat vond plaats op gezinsniveau, waar de moeders vaker dan de vaders ervoor kozen naar de wijk over te gaan omdat de huizen beter waren en de kinderen dichterbij school kwamen te wonen. Op groepsniveau ontstonden spanningen tussen 'rekkelijken' en 'principiëlen'. De 'principiëlen' stelden zich op het standpunt dat de Nederlandse overheid zich onttrok aan haar verantwoordelijkheid door de Molukkers uit de woonoorden te halen. De gevechten, juridisch en soms fysiek, waarmee het verzet tegen de overplaatsing naar de woonwijken gepaard ging, zorgden voor vertragingen in het verhuisproces.

Het advies uit de beginjaren zestig om iets te doen aan de jeugdproblematiek werd niet in daden omgezet. Molukse jongeren leverden problemen op door overlast te veroorzaken in het uitgaansleven. De activiteiten van de Molukse jeugd namen toe, waarbij zij vaak in conflict kwamen met hun Nederlandse leeftijdsgenoten. Ook steeg de deelname van Molukkers aan

sommige vormen van criminaliteit. Er werden weliswaar academische discussies gevoerd over de vraag hoe 'typisch Moluks' de achtergronden van deze criminaliteit waren, maar werkelijke aandacht voor de slechte sociaaleconomische positie van Molukse jongeren ontbrak.

De houding van de Molukkers tegenover de Nederlandse samenleving veranderde weinig in deze eerste helft van de jaren zestig. De gerichtheid op een terugkeer naar de Molukken bleef, evenals de afwijzing van de Nederlandse omgeving. De oriëntatie op een eigen Molukse identiteit, die samenhang met de wens om terug te keren naar een vrije RMS, kreeg in het midden van de jaren zestig een impuls toen RMS-president mr.Chr. Soumokil in Indonesië werd geëxecuteerd en J .A. Manusama in Nederland zijn functie als president overnam. De gebeurtenissen rond Soumokil en de daaropvolgende komst van zijn weduwe en zoon naar Nederland in 1966, hadden tot effect dat de meerderheid van de Molukkers in Nederland nog vastberadener werd om de strijd te blijven steunen. Deze gebeurtenissen dreven het grootste deel van de Molukse gemeenschap verder weg van een identificatie of verbondenheid met hun Nederlandse omgeving.

De opleving van de RMS vanaf het midden van de jaren zestig, het begin van de *vierde fase*, kwam ook doordat Molukkers in Nederland het gevoel hadden na het einde van het gewapende verzet op Seram zelf het initiatief te moeten nemen. Dit vertaalde zich in grote onrust binnen de Molukse gemeenschap en de wens van velen om iets te doen voor hun ideaal. Aan de ene kant resulteerde dit in rivaliserende bewegingen, waarvan de knokploegen, zoals de KPK van Manusama en de commando's van zijn rivaal Tamaela, met elkaar op de vuist gingen. Aan de andere kant zochten de groepen ook weer samenwerking, zoals bleek tijdens de bezetting van de Indonesische residentie in Wassenaar in 1970.

Tegelijk met de opleving van de RMS vond een generatiewisseling plaats. De tweede generatie nam het voortouw over van de eerste. Zij zocht nieuwe inspiratiebronnen en vond deze internationaal in landen en volkeren die streden voor onafhankelijkheid. Door zich met deze volkeren te identificeren en hun actiemethoden over te nemen, waarbij gewelddadige confrontaties in de vorm van gijzelingsacties niet werden geschuwd, kozen leden van de tweede generatie voor een rolmodel dat hen verder richting geweld dreef. Omdat zij aan Nederlandse zijde weinig begrip vond en zich afgewezen voelde, kwam ook deze generatie tegenover de Nederlandse samenleving te staan. De politieke onrust en het ongeduld was wijdverspreid onder deze Molukse jongeren. Criminele activiteiten werden in dienst gesteld van de politieke strijd en allerlei groepjes oriënteerden zich op gewapend

verzet tegen Indonesië, tegen Nederland en voor de RMS. Het uiteindelijke resultaat waren de gijzelingsacties van 1975, 1977 en 1978. Zij waren dé publieke uiting van een Molukse oriëntatie die lijnrecht tegenover een identificatie met de Nederlandse samenleving stond. Internationaal zorgden de gijzelingen voor een kortstondige publiciteit over de Molukse kwestie. Nationaal resulteerden zij in verstoorde verhoudingen tussen de Molukse gemeenschap en de Nederlandse samenleving. In latere jaren keerde het spookbeeld van de gijzelingen telkens terug als zich conflicten met Molukse jongeren voordeden.

Terwijl in de jaren zestig en zeventig de identificatie van de Molukkers zich oppositioneel ten opzichte van de Nederlandse samenleving ontwikkelde en zij zich nog konden terugtrekken binnen de Molukse bolwerken, veranderde om hen heen heel veel. Een eerste ontwikkeling was dat het Commissariaat van Ambonezenzorg, dat zich bijna allesomvattend met de Molukkers had bemoeid, ophield te bestaan. De toch al geringe aandacht voor hun sociaaleconomische problematiek verdween daarmee ook. De opvolger van het Commissariaat, de afdeling Molukkers van het ministerie van CRM, gaf nog wel een impuls aan het welzijnswerk onder Molukkers door in de wijken stichtingen voor de samenlevingsopbouw te introduceren. Deze werden opgezet naar westers model en concurreerden met de bestaande Molukse instituties in de wijken. Vooral de tweede generatie maakte in de jaren zeventig dankbaar gebruik van deze nieuwe instellingen, van waaruit zij gesubsidieerd tegen de Nederlandse overheid en de eigen leiders kon ageren. Daardoor ontstond de paradox dat de Molukse jongeren zich enerzijds afzetten tegen de Nederlandse samenleving en het Westen, maar anderzijds meer gebruik gingen maken van westers georganiseerde en gesubsidieerde instellingen. Dat zij met dergelijke instellingen en de subsidieregels konden omgaan, was een teken van een zekere mate van culturele integratie.

Een andere ontwikkeling, vanaf het einde van de jaren zestig, onttrok zich in eerste instantie aan het oog van de meeste Molukkers, omdat het een aangelegenheid was van de Molukse elite, de top van de organisaties. Het betrof hier een strijd om inspraak over Molukkers door Molukkers. De grootste Molukse organisatie, de *Badan Persatuan*, wilde de overheid zelf rechtstreeks kunnen adviseren in plaats van via de gemengde commissies die de overheid eerder naar eigen inzicht in het leven had geroepen. Uiteindelijk resulteerde deze strijd in 1976 in de installatie van het Inspraakorgaan Welzijn Molukkers. In reactie op de eerste treinkaping werd vlak daarvoor ook een gemengde overlegcommissie in het leven geroepen, de Commissie Köbben-Mantouw. De regering besloot al snel deze commissie in beginsel te verheffen tot haar adviesorgaan. Dankzij de professionalisering van het

Inspraakorgaan Welzijn Molukkers in 1978 won dat echter in korte tijd aan gezag, terwijl de gemengde commissie werd opgeheven nadat de meeste Molukse leden waren teruggetreden. De wens om de Nederlandse regering rechtstreeks te adviseren en de totstandkoming van het inspraakorgaan met een vertegenwoordiging van nagenoeg alle geledingen binnen de Molukse gemeenschap, waren tekenen van integratie. De top van de organisaties had zich cultureel aangepast aan de spelregels van de Nederlandse overheid en eiste een instrument dat binnen die spelregels functioneel was. Het was tegelijkertijd een teken van emancipatie: weg met de betutteling; Molukkers wilden zelf kunnen zeggen wat ze vonden.

Een andere ontwikkeling was het Akkoord van Wassenaar tussen Nederland en Indonesië in 1975. Molukkers waren niet rechtstreeks betrokken bij de voorbereidingen van dit akkoord, met onder meer afspraken over oriëntatiereizen en repatriërmogelijkheden voor Molukkers. Deze reizen, en later ook individuele familiebezoeken aan de Molukken, leidden tot een meer realistisch beeld van het moederland. Men zag in dat het niet zo gemakkelijk zou zijn om daar te leven.

Integratie

De radicalisering, uitmondend in gijzelingsacties, bracht niet het gewenste resultaat: het RMS-ideaal kwam verder weg te liggen dan ooit tevoren. Bovendien slokte de gerichtheid op de RMS alle aandacht op, waardoor weinig oog was voor de groeiende sociale problemen onder Molukkers: onderwijsachterstand, werkloosheid en drugsgebruik. Het gevoel dat de radicale weg doodliep en de behoefte iets aan de sociale problematiek te doen, zorgden onder Molukkers voor een herbezinning op hun positie in Nederland. Deze had aan het einde van de jaren zeventig en begin jaren tachtig, de *vijfde fase*, grote invloed op de Molukse identificatie.

De belangrijkste verschuiving in de positiebepaling van Molukkers was het begin van twijfel aan de tijdelijkheid van hun verblijf in Nederland. Dit opende de deur naar de bereidheid te gaan investeren in een toekomst in Nederland. Het was het einde van een ballingenpositie en het begin van een bewuste keuze om te werken aan de verbetering van de eigen sociaaleconomische positie. Deze keuze had vooral effect op de structurele dimensie van de integratie. Onderdeel van deze 'nieuwe' Molukse identificatie was ook een nieuwe relatie met de Molukken. Enerzijds werd duidelijk dat de toekomst van de Nederlandse Molukkers niet vanzelfsprekend meer op de Molukken lag, anderzijds ontwikkelden deze Molukkers intensieve relaties met familie

op de Molukken en raakten zij betrokken bij ontwikkelingsprojecten in de dorpen waar hun voorouders vandaan kwamen.

Het werken aan de verbetering van hun sociaaleconomische positie en het oplossen van de sociale problematiek konden zij verwezenlijken met behulp van categoriale Molukse instituties. Molukkers hechtten daaraan ook veel waarde, in de overtuiging dat zij het anders deden dan Nederlandse of algemene instellingen. Dat 'anders' was 'Moluks'. De overheid, vooral het ministerie van CRM, steunde de Molukkers in deze keuze met het subsidiëren van categoriale instellingen. Dit leidde in de jaren tachtig tot samenwerking tussen de overheid en de Molukkers bij de bestrijding van sociaaleconomische achterstanden en de aanpak van de sociale problematiek. Daardoor namen de contacten met de Nederlandse samenleving toe. Doordat vanaf het midden van de jaren zeventig meer Molukkers buiten de woonwijken waren gaan wonen, waren die contacten ook om die reden sterker geworden. Momenteel woont ongeveer twee derde buiten de wijk.

De samenwerking met de overheid kwam onder druk te staan toen de Molukkers, in het kader van het algemene minderhedenbeleid, in 1982 'degradeerden' tot een van de vele minderheden onder de verantwoordelijkheid van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Dit werd onder meer duidelijk door spanningen rond huisvestingsproblemen aan het begin van de jaren tachtig. Dankzij opnieuw een gezamenlijke inzet van Molukkers en, deze keer, meerdere ministeries werd gepoogd om de sociaaleconomische achterstanden in te halen. Dit leidde tot de Gezamenlijke Verklaring, de historische overeenkomst van 1986, waarmee de *zesde fase* begon. De aanpak om achterstanden op het gebied van huisvesting, onderwijs en werkgelegenheid in te lopen was maatwerk en viel nadrukkelijk onder de gezamenlijke verantwoordelijkheid van zowel de Molukkers als de overheid. Dit betekende een belangrijke impuls voor de structurele, interactieve en identificatiele integratie. Het IWM verzilverde hiermee adviezen die het jarenlang vergeefs had ingediend.

Twee instellingen, het Moluks Historisch Museum en het Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers, bevorderden de culturele integratie en de identiteitsontwikkeling. Daardoor konden de Molukse geschiedenis, cultuur en identiteit op een professionele wijze gepresenteerd worden aan het Molukse en Nederlandse publiek.

De jaren negentig vormden een decennium waarin gestaag werd gebouwd aan het verbeteren van de structurele integratie van Molukkers in de Nederlandse samenleving. Molukkers hadden daarbij wel de behoefte om dat nog steeds vooral vanuit eigen organisaties te doen. Het verschil met eerdere jaren was de bewuste keuze voor samenwerking met Nederlandse

instellingen om samen doelen te halen. Met de Gezamenlijke Verklaring van 1986 kwam een einde aan de bijzondere relatie tussen Molukkers en de Nederlandse regering: met het eerherstel was het KNIL-hoofdstuk afgesloten.

De langzaam groeiende identificatie met de Nederlandse samenleving kreeg een terugslag toen in 1999 op de Molukken een conflict uitbrak, de *Kerusuhan*. De Molukkers vonden toen in hun ogen onvoldoende gehoor en medeleven bij de Nederlandse samenleving en regering voor hun ongerustheid over die gebeurtenissen. Dit gevoel zorgde ervoor dat in ieder geval een deel van de Molukkers weer ambivalente gevoelens kreeg jegens Nederland.

De verbetering van de sociaaleconomische positie van Molukkers, de krachtsinspanning die in 1986 was ingezet, leidde omstreeks 1990 tot de verwachting dat Molukkers op korte termijn hun achterstanden in het onderwijs en op de arbeidsmarkt zouden hebben ingelopen. Die verwachting kwam niet uit, zo bleek uit onderzoek in 2001. Nog steeds waren er op deze gebieden structurele achterstanden. Molukse jongeren waren oververtegenwoordigd in de lagere regionen van het VMBO en bij de *drop-outs*. De meeste Molukkers hadden weliswaar een baan, maar waren werkzaam in de kwetsbare segmenten van de arbeidsmarkt. Dat nam overigens niet weg dat intussen veel meer Molukkers dan voorheen succesvol deelnamen aan de Nederlandse samenleving.

Vanaf het midden van de jaren tien van deze eeuw kwamen de derde en vierde generatie op de voorgrond en namen zij geleidelijk aan het voortouw over van de tweede generatie. We kunnen dit zien als een *nieuwe fase* omdat zij dat doen met nieuwe organisaties en vormen van communicatie, gebruikmakend van nieuwe technologieën die passen in de veranderde samenleving waar de digitale wereld een steeds belangrijkere rol speelt. Sociaal economisch blijft de gemeenschap met een achterstand kampen, zij het een beperkte. Haar positie is vergelijkbaar met die van de lagere sociaal economische klasse in de Nederlandse samenleving in zijn geheel.

In termen van culturele identificatie houden ook deze jongere generaties vast aan de Molukse identiteit. Op meerdere vlakken, zoals de betekenis van de wijk, de taal en RMS als onlosmakelijk onderdeel van de migratiegeschiedenis, vindt er zelfs een herwaardering plaats. Tegelijkertijd is er sprake van toegenomen identificatie met de omringende samenleving. Die is echter een totaal andere geworden dan de verzuilde en vrijwel volledig witte samenleving waarin hun grootouders terecht kwamen. De samenleving waar zij zich op richten is multicultureel geworden, en zij eisen ook het mede-eigenaarschap van die samenleving op. Bovendien hebben zij sterker dan eerdere generaties hun Molukse cultuur en identiteit vermengd met elementen van de (internationale) jeugdcultuur.

Opening van de tentoonstelling 'Mahina – Een ode aan de vrouw', van collectief Teru (Jaïr Pattipeilohy – te zien op zijn rug –, Atêf Sitanala en Leslie Taihuttu) in Nationaal Monument Kamp Vught, 14 juli 2018. (MHM.)

Nader bekeken

Hierboven is geschetst hoe het integratieproces van Molukkers in het algemeen is verlopen. Enkele punten zijn het waard om nog wat nader te bekijken. Om te beginnen de vraag of het beschreven traject ook gold voor minderheden binnen de Molukse bevolkingsgroep, zoals de Zuidoost-Molukkers en de islamitische Molukkers. Een belangrijk verschil tussen deze groepen en de meerderheid van de Molukse gemeenschap is de rol die de RMS voor hen speelde. Een groot deel van de islamitische en Zuidoost-Molukse groep keerde zich al snel na aankomst in Nederland af van het RMS-ideaal. Dit betekende echter niet dat deze mensen zich sneller identificeerden met de Nederlandse samenleving of minder te maken kregen met sociaal-economische achterstanden. Hun situatie verschilde wat dit betreft niet van die van de meerderheid van de Molukkers. Deze verschillen lijken wel te bestaan tussen die meerderheid en de groepen Marine-Molukkers en Molukkers die in de jaren zestig uit Nieuw-Guinea naar Nederland kwamen. Hun uitgangspositie in Nederland was niet zo geïsoleerd als die van de ex-KNIL-groep, omdat zij over het algemeen werk hadden en eerder huisvesting

zochten te midden van Nederlanders. Daardoor vonden zij gemakkelijker hun weg in de samenleving.

Aparte aandacht verdienen voorts de gemengde relaties. Een van de opvallende ontwikkelingen binnen de Molukse gemeenschap was het vrij grote aantal gemengde huwelijken. Dat had te maken met de demografische opbouw van de Molukse bevolkingsgroep. Gemengde relaties worden in de literatuur vaak gezien als integratie bevorderend, omdat eruit zou blijken dat men zich niet alleen op de eigen groep richt. Bovendien zouden gemengde partnerschappen leiden tot familierelaties, die zorgen voor meer interetnische contacten. In de Molukse casus bleek het integratie-effect van gemengde huwelijken echter niet eenduidig.

Op sociaaleconomisch gebied was dit effect duidelijk aanwezig. Molukse mannen met een Nederlandse echtgenote bleken het beter te doen op de arbeidsmarkt. Van de verwachte interactieve en identificatiele integratie was echter minder sprake. Op grond van de *adat* werden vrouwen door hun huwelijk met een Molukse man lid van zijn familie. Nederlandse partners werden geacht op te gaan in de Molukse familieverbanden en deden dat doorgaans ook. Daar stond echter weer tegenover dat zij, bewust of onbewust, hun gezinnen lieten kennismaken met hun Nederlandse bagage. Ook lieten veel meer Molukkers met een gemengde relatie zich in de jaren vijftig en zestig naturaliseren dan die met een volledig Moluks gezin. Aanvankelijk trouwden weinig Molukse vrouwen met een Nederlandse partner, maar dat veranderde in de loop der jaren. In 2000 betrof iets minder dan de helft van de gemengde relaties een Molukse vrouw met een Nederlandse echtgenoot. Hoewel volgens de *adat* Molukse echtgenotes introuwden in hun Nederlandse schoonfamilie en veel van de betrokkenen vooruit trachtten te komen in de Nederlandse samenleving, bleven zij emotioneel sterk betrokken bij hun Molukse familie en was de relatie met de Nederlandse schoonfamilie veel minder hecht.

De kinderen uit deze gemengde relaties ontwikkelden op hun beurt een sterke oriëntatie op hun Molukse helft. Zij definieerden zich als Molukker en werden door andere Molukkers ook als zodanig aanvaard. Ook kinderen met een niet-Molukse vader en dus een niet-Molukse achternaam kozen vaak voor hun Molukse *roots* en werden ondanks aanvankelijke reserves door andere Molukkers steeds meer als Molukker geaccepteerd. De burgeroorlog op de Molukken versterkte dat proces. Het identificatieproces en de versterking van banden met de Molukken die door het conflict waren gestimuleerd bleef doorgaan. Leden van de derde en vierde generatie bouwden hun eigen relatie op met de Molukken en werden, samen met Molukkers uit andere landen en in Indonesië, actief op het terrein van educatie en ecologische thema's.

Hoewel de verschillen tussen de integratie van Molukse mannen en Molukse vrouwen niet groot waren, zijn ze wel aan te wijzen. Op de arbeidsmarkt presteerden de vrouwen lange tijd beter dan de mannen. In 2000 bleken de mannen die achterstand grotendeels te hebben ingelopen en was de werkloosheid van Molukse vrouwen en mannen nagenoeg gelijk aan die van hun Nederlandse seksegenoten. Wat de identificatiele integratie betreft waren vrouwen op sommige momenten principiëler dan mannen in het aanvaarden van de Nederlandse samenleving. Dan konden vrouwen tegenover de mannen komen te staan. Opvallend is dat die verschillen zich vooral voordeden als beslissingen effect konden hebben op de positie van de kinderen en hun kansen voor de toekomst in de Nederlandse samenleving. Zo waren vrouwen eerder voorstander van het overgaan naar de woonwijken dan de mannen.

Veel van de politieke en kerkelijke organisaties werden gedomineerd door mannen. Vrouwen hadden lange tijd vooral een klassieke ondersteunende functie. Dat gebeurde via vrouwenorganisaties die waren geparenteerd aan de organisaties van hun echtgenoten. In de jaren tachtig veranderde deze situatie. Toen bezonnen Molukse vrouwen zich op hun positie binnen de eigen gemeenschap. Hun emancipatiebeweging was westers geïnspireerd, maar ze hielden de touwtjes wel zelf in handen. Ze kozen zelf hun doelen en middelen en creëerden als ze dat nodig vonden enige afstand van de Nederlandse vrouwenorganisaties. Bij hun streven naar interne emancipatie maakten zij ook gebruik van gevestigde mannenbolwerken, zoals het In-spraakorgaan Welzijn Molukkers. Tijdens de burgeroorlog op de Molukken slaagden christelijke en islamitische vrouwen, verenigd in 'Vrouwen voor Vrede', er beter dan de 'mannenorganisaties' in om hun ideële boodschap consequent uit te dragen. Het verschil tussen vrouwen- en niet-vrouwenorganisaties lijkt bij de derde en vierde generatie op de achtergrond geraakt. Vrouwen van de derde en vierde generatie namen, meer dan die van de tweede generatie, deel aan Molukse organisaties die voorheen overwegend het terrein van de mannen waren en namen daarin ook vaker een centrale rol in.

Een van de hete hangijzers in discussies over integratie en minderheden is de vraag of categoriale voorzieningen integratie bevorderend werken of daar juist een negatieve invloed op hebben. In de Molukse casus hebben we gezien dat er al vanaf het begin categoriale organisaties bestonden, zowel binnen de gemeenschap zelf als bij de overheid in de vorm van het Commissariaat van Ambonezenzorg. Er is over de periode van vierenzeventig jaar geen eenduidig antwoord te geven op de vraag welke invloed deze categoriale instituties hadden op de integratie van de Molukkers. In de

eerste decennia na hun aankomst hadden zij noch de overheid behoefte aan integratie. Wat betreft het effect van de eigen instellingen in deze beginjaren kunnen we vaststellen dat ze ervoor zorgden dat de Molukkers de schok van de overgang naar Nederland en het plotselinge ontslag uit militaire dienst konden opvangen. Tegelijkertijd waren het de eigen kerken en belangenorganisaties, die al vanaf 1951 waren opgebouwd, die het mogelijk maakten om los te blijven van de Nederlandse samenleving. Voor de kerken die zich aan het RMS-ideaal committeerden, gold dat sterker dan voor andere religieuze verbanden. Later werkten deze organisaties belemmerend voor de integratie, waarvoor veel Molukkers inmiddels kozen. Toch leverden zij op sommige momenten nog een positieve bijdrage door te fungeren als voertuig voor integratie bevorderende activiteiten, zoals bij de uitvoering van de afspraken in het kader van de Gezamenlijke Verklaring.

Vanaf de jaren tien zijn veel van de 'oude' organisaties verdwenen en hebben ze plaatsgemaakt voor nieuwe organisaties die door nieuwe generaties zijn opgezet. Veel van deze organisaties zijn gericht op de versterking van de eigen identiteit en bewustzijn. Deze nieuwe organisaties sluiten aan bij de veranderde, multiculturele Nederlandse samenleving en bevorderen integratie in die samenleving omdat ze Molukse jongeren kracht en zelfbewustzijn geven om in die samenleving te functioneren.

Er is geen etnische groep in Nederland aan te wijzen waarvoor het beleid van de overheid zo bepalend is geweest gedurende zo'n lange periode. Dat kwam door de relatie die de groep als geheel bij aankomst met die overheid had en de verzorging die deze na het ontslag op zich moest nemen. Aan de verzorgingstaak heeft de overheid zich maar langzaam kunnen ontworstelen, vanwege de lang gekoesterde tijdelijkheidsoptie, maar ook door het Molukse verzet tegen normalisatie. Verder kwam haar besluitvorming, zo bleek uit deze studie, op belangrijke momenten rommelig tot stand, zoals bij het ontslag uit militaire dienst en bij de invoering van de Zelfzorg.

De cruciale beleidskeuzen van het Commissariaat van Ambonezenzorg, de Zelfzorg (1956) en de overgang naar de wijken (1959), hebben grote invloed gehad op het integratieproces van Molukkers. Achteraf gezien zijn dat de twee beleidswijzigingen geweest die de voorwaarden voor het op gang komen van integratie hebben gecreëerd. Naarmate dit proces voortging, ging het commissariaat, een 'staat in de staat' met zijn categoriale aanpak, averechts werken. Dat kwam doordat deze overheidsdienst in de tweede helft van de jaren zestig te zeer bezig was met het moeizaam afwikkelen van de resterende taken en weinig aandacht had voor de groeiende sociale problematiek onder de Molukkers. Normalisatie betekende eerder vermindering

van aandacht dan overdracht van aandacht. Daarvan werd men zich in de jaren zeventig ten tijde van de gijzelingen plotseling bewust. Dat had in het daaropvolgende decennium opnieuw specifiek beleid tot gevolg, al was de betrokkenheid van overheidsinstanties nu veel breder dan voorheen. In de jaren negentig werd het normalisatiebeleid hervat, wat opnieuw neerkwam op vermindering van aandacht.

In de jaren tachtig begon de invloed van de Molukse belangenorganisaties af te nemen. De trek uit de Molukse wijken, de groeiende oriëntatie van een deel van de Molukkers op de Nederlandse samenleving, maar ook het te lang aanblijven van de eerste generatie in kampraden en landelijke belangenorganisaties, verzwakten deze Molukse instituties. De gesubsidieerde categoriale Molukse instellingen namen een deel van het werk over, maar verloren als gevolg van het decentralisatie- en decategorialiseringsbeleid tien jaar later geheel of gedeeltelijk hun subsidie en daardoor vaak de mogelijkheid om door te werken. Slechts een paar gespecialiseerde instellingen ontsprongen aanvankelijk de dans.

Ook de Molukse kerken boetten aan kracht in. Zij zagen vooral jongeren vertrekken omdat de kerk niet meer hun taal sprak. Secularisatie eiste haar tol. De strenge oudtestamentische boodschap kreeg daarnaast concurrentie van blijmoedige evangelisatiegenootschappen. Ook de kwestie van de verkeerd belegde kerkmiljoenen deed de Molukse kerken geen goed.

Toch slaagde de grootste Molukse belangenorganisatie, *Badan Persatuan*, er juist in deze periode in om nog een eclatant succes te boeken met de Gezamenlijke Verklaring. Daarmee gaf zij de structurele integratie van Molukkers een flinke impuls. Daarna nam de invloed van de 'oude' Molukse structuren snel af. Het conflict op de Molukken vanaf 1999 bood oude Molukse leiders de gelegenheid opnieuw van zich te laten horen. De mogelijkheden daartoe werden echter nauwelijks benut. De discussies over de verwachtingen van Molukkers van de Nederlandse samenleving wat betreft hulp en steun ten tijde van het conflict op de Molukken en hun wijze van reageren in dialogen en stille tochten, maakten twee dingen duidelijk. Ten eerste was het conflict op de Molukken voor de Molukkers geen externe factor: de Molukken vormden onderdeel van hun leven. Ten tweede bleek dat Molukkers zich ook al meer identificeerden met de Nederlandse samenleving. Juist omdat zij zich onderdeel voelden van die samenleving, verwachtten zij dat die meer zou meeleven met hun zorgen over de Molukken.

De terugslag die dit veroorzaakte is inmiddels weer gecorrigeerd omdat de derde en vierde generatie het heft in eigen hand nam en zich als mede-eigenaar van de Nederlandse samenleving manifesteert.

Identiteit

Het tweede centrale thema van deze studie was *hoe Molukkers als groep hun identiteit ontwikkelden*. Hierboven is daarover al een en ander gezegd waar het ging om de identificatie-integratie. Wat zijn nu, in de afgelopen vierenzeventig jaar, de dominante aspecten van die Molukse identiteit geweest?

Het meest prominente element van de Molukse identiteit was het RMS-ideaal. Vanaf de proclamatie van de RMS werd het lot van de Molukkers die in 1951 naar Nederland kwamen daarmee verbonden. Het verlangen terug te keren naar een vrij Molukken maakte de Molukkers tot ballingen in Nederland. Het zorgde er ook voor dat zij hun identiteit oppositioneel tegenover Nederland definieerden: 'Moluks' kon niet samengaan met 'Nederlands'. Het RMS-ideaal was dominant gedurende de eerste vier hierboven beschreven fasen, dus vanaf de aankomst tot het einde van de jaren zeventig.

Het stempel dat het RMS-ideaal op de Molukse identiteit drukte, gold voor de grote meerderheid. Naast dit ideaal bepaalden direct na aankomst ook de dorpen van herkomst, religie en etniciteit de identiteit van de Molukkers. Op het niveau van de groep waren de meesten RMS'er, terwijl men daarbinnen lid van een dorpsgroep kon zijn of behorend tot een bepaalde religie. Een aantal minderheidsgroepen keerde zich af van de RMS-hoofdmoot. Dit was bijvoorbeeld het geval met veel Zuidoost-Molukkers en een deel van de islamitische Molukkers. Voor de buitenwereld was deze diversiteit niet relevant, als men die al zag.

De oriëntatie op de dorpen van herkomst, op etniciteit en op religie als onderdelen van de identiteit betekende dat ook de *adat*, het gewoonterecht, deel uitmaakte van de Molukse identiteit. De *adat* maakte Molukkers niet alleen anders dan Nederlanders, maar zorgde ook voor differentiatie binnen de groep. De *adat* van de Kei-eilanden is in een aantal opzichten bijvoorbeeld anders dan die van de Midden-Molukken.

Het RMS-ideaal, het dorp van herkomst, de *adat* en religie bleven tot het midden van de jaren zestig min of meer hetzelfde. Molukkers woonden in hun eigen woonoorden of wijken, spraken Maleis met elkaar en beleefden hun identiteit zoals die in grote lijnen in het begin van de jaren vijftig was vormgegeven. Onder invloed van de oriëntatie van de tweede generatie op bevrijdingsbewegingen en een revolutionaire jeugdcultuur veranderde de betekenis van het RMS-ideaal echter. Het werd gedurende ruim tien jaar, vanaf medio jaren zestig tot aan het einde van de jaren zeventig, het primaat van de Molukse identiteit. Bovendien transformeerde de radicale benadering van de tweede generatie de Molukkers van afwachterende ballingen in een

Rania Siegers voor team Nederland tijdens het WK Pencak Silat in Abu Dhabi, december 2024. Zestig landen deden mee aan dit toernooi. Rania traint bij de Haagse club Silat One. Links assistent bondscoach Artistic Yayah Siegers, rechts bondscoach Artistic Herman Winterberg. (Adi Zitter/www.adizitter.nl)

revolutionaire voorhoede. De minderheden die zich van dat ideaal hadden afgekeerd, kwamen daardoor nog meer in de schaduw te staan.

Het moment in de Molukse geschiedenis, waarop wat betreft de identiteit een nieuwe richting werd ingeslagen, was de periode van heroriëntatie na de gijzelingen. De betekenis van het RMS-ideaal veranderde opnieuw. Het betekende niet langer dat Molukkers uit Nederland terug zouden moeten als er een RMS zou komen. Het RMS-ideaal betekende voor deze Molukkers dat zij zelfbeschikking voor Molukkers op de Molukken eisten. Hun eigen lot was er niet meer aan verbonden. Deze heroriëntatie zette ook een proces in werking waarbij elementen uit de Molukse culturele geschiedenis, zoals de *adat*, geherwaardeerd werden. De 'culturele explosie' in de eerste helft van de jaren tachtig, met muziek, literatuur en beeldende kunst, legde de basis voor een nieuwe Molukse identiteit. Daarnaast kwamen er nieuwe cultuursymbolen, waarvan vele ontleend waren aan de RMS. Zo werd de RMS-vlag symbool voor de specifieke geschiedenis van de Molukkers in Nederland. Met deze symbolen en culturele baggage onderscheidden Molukkers zich van andere etnische groepen in Nederland en van Nederlanders.

Wat Molukkers onder hun identiteit verstonden werd meer in overeenstemming gebracht met een toekomst in Nederland. De Molukse identiteit werd niet meer oppositioneel gedefinieerd maar in eerste instantie als

passend in een Nederlandse omgeving en vervolgens als een logisch onderdeel van de Nederlandse multiculturele samenleving. Naast het vernieuwde RMS-ideaal, dat in ontwikkeling is en steeds geherdefinieerd wordt, behoorden daartoe ook de *adat*, het *pela*-schap, en het geloof. Voor de protestanten en moslims betekende dat ook een eigen kerk, waarbij nieuwe generaties kozen voor nieuwe of andere kerkgemeenschappen. De eigen taal verdween niet geheel uit beeld, maar werd door jongeren, tot hun eigen teleurstelling, steeds minder beheerst. Als reactie daarop groeide de aandacht voor de eigen taal en nam het aantal cursussen Maleis toe. Desondanks werd het Nederlands voor jonge Molukkers de dominante taal, al bleef in ieder geval tot en met de tweede generatie de matige beheersing ervan barrières opleveren bij het vooruitkomen in de samenleving.

De verschillen tussen Nederlanders en Molukkers werden kleiner. Molukkers kennen weliswaar een andere geschiedenis dan Nederlanders – een geschiedenis waarin het KNIL, de woonoorden en de woonwijken een rol spelen – en hebben te maken met verplichtingen vanwege de *adat*. Die staan echter niet meer helemaal haaks op de Nederlandse geschiedenis.

De overgrote meerderheid van de 12.900 Molukkers die in 1951 naar Nederland kwamen met de bedoeling hier slechts tijdelijk te blijven, is in Nederland gebleven. Het tijdelijkheidsperspectief werd niet eerder dan aan het einde van de jaren zeventig definitief losgelaten, waarna pas echt gewerkt werd aan de integratie. Dat was dus dertig jaar na aankomst.

Inmiddels wonen er naar schatting 71.000 Molukkers in Nederland, of is het beter te zeggen: zijn er 71.000 Molukse Nederlanders. Deze groep bestaat voor een groot deel uit nazaten van de Molukse militairen die met hun gezinnen naar Nederland kwamen en voor een kleiner deel uit de nakomelingen van niet-KNIL'ers, zoals de Marine-Molukkers en de Nieuw Guinea-Molukkers. Bovendien is een belangrijke groep voortgekomen uit gemengde huwelijken, kinderen van Molukse en Nederlandse ouders, of ouders uit andere etnische groepen, die zich als Molukkers definiëren. Zij spreken Nederlands, soms Maleis, of zouden dat willen spreken, en de meesten hebben een voorouder die met de boot naar Nederland kwam en in een woonoord werd opgevangen. Wat ze in ieder geval allemaal gemeen hebben, is dat zijzelf, of in ieder geval hun (groot)moeder een familienaam dragen die verbonden is met een van de dorpen op de Molukken.

De metafoor van een rivier voor de Molukse geschiedenis impliceert dat die rivier ergens in een zee zal uitstromen en niet langer zichtbaar is: verdwenen in de zee. Of dat ooit zal gebeuren is de vraag. Voorlopig stroomt de Molukse geschiedenisrivier door een multiculturele delta, met diverse andere etnische rivieren. Aan de bron van de Molukse rivier schitterde een

oranje gloed van trouw aan het koningshuis. Stroomafwaarts verdween die kleur volledig. Soms kleurt de stroom op gezette tijden weer oranje, niet vanwege het koningshuis, maar omdat Molukkers bij Oranje spelen, omdat de kleinzoon van een KNIL-soldaat op vredesmissie in Afghanistan denkt aan het *thuisfront* in Nederland, of omdat een kleindochter voor haar uitzending als militair het graf van haar overgrootvader bezoekt om te laten weten dat zij de volgende generatie is, die in zijn voetstappen treedt.

Noten

1. Inleiding

1. Een deel van de Molukse militairen werd buiten de Molukken geboren, omdat hun vaders daar dienst deden. De band met het dorp/eiland van herkomst bleef echter sterk.
2. Heckmann e.a. 2005, p. 15.
3. Zie ook: Advies Commissie Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië 2023.
4. Zie ook Barth 1969; Penninx 1988; Verkuyten 1999; Vermeulen 1984.
5. De voorstudie naar deze Molukkers 'met een ander verhaal' is apart gepubliceerd: Van der Mee & Tomasouw 2005.
6. Smeets & Nanuruw 2009 en Van der Mee 2012.
7. Zie de lijst van interviews en het overzicht van geraadpleegde archieven.
8. Zie voor de geschiedenis van de *Harki's*: Hamoumou 1993; Besnaci-Lancou 2003; Gladieu & Kerchouche 2003; Kerchouche 2003 en Charbit 2006.

2. Voorgeschiedenis

1. Rumphius 2002, p. 40. De originele tekst luidt: 'Ontrent een halve mijl naa 't noorden digt aan het strand leijd den steijlen bergh Capaha, waarop hun de rebellige eijlanders Ao 1643 vast gemaakt hadden onder den orangCaij Tulucabessi, en hielden desen plaats soo onmogelijk te winnen, dat se zeijden d'Hollanders mosten vleugels hebben als zij daar op wilden comen, weijnig denkende datse drie jaren daarna sonder vleugels daarop zouden raken en haar van boven neersmijten' (G.E. Rumphius, 1678; heruitgave 2001, p. 20).
2. De informatie over de geschiedenis van de Molukken tot omstreeks 1700 is, tenzij uitdrukkelijk anders vermeld, gebaseerd op Knaap 2004, Boelens, Van Fraassen & Straver 2001 en Mostert 2023.
3. Knaap 2004, p. 20-21.
4. Exacte cijfers ontbreken. Van Goor schrijft dat vele honderden Bandanezen om het leven kwamen door uithongering als gevolg van een blokkade door de VOC. Achthonderd Bandanezen werden naar Java overgebracht. Een aantal hoofdmannen werd geëxecuteerd. Van Goor 1993, p. 83. Coen heeft het in zijn eigen verslag over ca. 2500 doden, ca. 1700 gedeporteerden en maximaal 300 vluchtelingen. Coen 1919, p. 643. Zie verder: Mostert & Manuhutu 2021 en Mostert 2023, p. 96. Historicus Ron Habiboe deed tussen 2022 en 2024 onderzoek op de Molukken naar de Bandanese (Wanda) afstammelingen. De resultaten van zijn studie zullen verschijnen na de heruitgave van dit boek.
5. Vandaar hun benaming 'perkenier'. De Jong 1998, p. 52.
6. De Jong 1998, p. 47. 'De eed van trouw moet in al deze gevallen meer worden gezien als een intentie van langdurige vriendschap dan als een blijk van onderwerping aan de VOC.' Zie ook Knaap 2004, p. 23.

7. Ridjali 2004, p. 143. Kimelaha: negorijhoofd (Ternataans); orangkaja: negorijhoofd (Maleis); bahar: gewichtseenheid voor kruidnagelen (550 Amsterdamse ponden, 272 kg).
8. Ridjali 2004. Zie ook Manusama 2004, De Jong 1998, p. 61-64 en Knaap 2004, p. 25-35.
9. Mostert 2023, p. 438.
10. Mostert 2023, p. 425, 444.
11. Het VOC-monopolie was niet altijd in het nadeel van de producenten. Omdat een vaste prijs betaald werd, ontvingen zij ook in tijden van overproductie het vastgestelde bedrag. Knaap 2004, p. 332-333.
12. Knaap 2004, p. 23. Zie ook: Comvalius 2021, p. 62: 'Ondanks de dominantie van het christendom, is [...] de wijsheid van de voorouders als houvast in het dagelijks leven van vele Molukkers geslopen, zoals de dromen waarin voorouders hun waarschuwingen komen brengen. Molukse voorouders aanroepen om hulp is de gewoonste zaak en op de altaren met een beeltenis van Jezus hangend aan het kruis, zijn vaak ook foto's van voormoeders en -vaders te vinden'.
13. Knaap spreekt van 'een honderdjarige oorlog', vergelijkbaar met de strijd van de Republiek tegen Spanje. Knaap 2002, p. 264 e.v.
14. Zie over de Pattimura-opstand: Van Fraassen 2018, p. 105-132, Straver 2018, Groen e.a. 2021, p. 31-33. Zie verder Van Fraassen en Klapwijk, 2008, p. 201-313 en 538-547.
15. De Jong verzorgde een bronnenpublicatie over de protestantse kerk op de Midden-Molukken in de negentiende eeuw (2004). Het citaat is afkomstig uit zijn referaat bij de presentatie van deze publicatie.
16. Aan de Pattimura-opstand was al een (poging tot) opstand op Hitu voorafgegaan. Ook was er onrust op de Noord-Molukken.
17. J.L. van den Berg van Saparoea 1875 (1942), C.L.G.L van den Berg van Saparoea 1948 (aangevulde heruitgave 2004). Op 8 september 1875 stond koning Willem III Jean-Lubbert en zijn nazaten toe voortaan de naam 'Van den Berg van Saparoea' te voeren ter nagedachtenis aan zijn vermoorde familie. Smeets 1996, p. 10-13.
18. Groen e.a. 2021, p. 108.
19. Van der Capellen 1855, p. 294-295. Zie ook: Van Fraassen 2018, p. 146, 147.
20. Zo kreeg in Indonesië een legeronderdeel met veel Molukkers al tijdens de onafhankelijkheidsoorlog de benaming 'Pattimurabataljon' en heette het militair territoriaal commando op de Molukken bij het uitbreken van de burgeroorlog in 1999 *Pangdam Pattimura*. Op Ambon staat een standbeeld van Pattimura en zijn een straat, de luchthaven en een universiteit naar hem vernoemd. Ook in Jakarta en tal van andere plaatsen zijn straten naar hem vernoemd. Pattimura staat verder afgebeeld op een Indonesisch bankbiljet en een Indonesische postzegel. Na het uitroepen van de RMS werd 15 mei, de dag waarop Pattimura zijn opstand begon, op Ambon uitgeroepen tot nationale feestdag. Toen het Indonesische leger Ambon dreigde aan

- te vallen, liet radio Ambon weten dat de Molukse militairen in Makassar niet werkeloos zouden blijven toezien: 'Pattimura heeft ook in Makassar volgelingen!' Plv. hc 45 aan Minuor, 13 mei 1950. NIB 50-63/DB 988.
21. In Nederland noemde een linkse studentenorganisatie in de jaren zeventig zich *Gerakan Pattimura*, terwijl ook de welzijnsstichting in Assen Stichting *Kapitan Pattimura* genoemd werd.
 22. Straver 2018, p. 60-63.
 23. Limpach 2016, p. 75-78, zie ook Steijlen 2015
 24. Algemeen geldt 1830 als het beginjaar van een zelfstandige troepenmacht in Nederlands-Indië: het Oost-Indisch Leger. In 1836 werd de naam Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL) toegekend. Die naam raakte echter in onbruik en werd in 1933 door minister-president H. Colijn weer in ere hersteld. In 1948 werd de naam gewijzigd in Koninklijk Nederlands-Indonesisch Leger. Op 26 juli 1950 werd het KNIL opgeheven. Zwitzer & Heshusius 1977 en Steijlen 2015, p. 229-248.
 25. Van Hoëvell 1875, p. 165. Zie ook: Groen e.a. 2021, p. 177, grafiek 1.
 26. Manuhutu 2001.
 27. De Moor 2003, p. 219-220.
 28. Chauvel 1990, p. 41-44.
 29. Chauvel 1990, p. 46-47; Boelens, Van Fraassen & Straver 2001, p. 243. In 1929 telde het KNIL 4.235 'Ambonezen' tegenover 5.390 Menadonezen. Captain & Sinke 2022, p. 41.
 30. De Moor 2003, p. 220.
 31. Dames 1954, p. 5. De vermelding van prins Maurits houdt verband met het feit dat in 1621 vier kinderen van de Molukken (onder wie de zoon van de 'coninck' van Kielang en die van de 'coninck' van Soya) naar Nederland werden gebracht en daar aan de stadhouder werden voorgesteld. Poeze 1986, p. 4-7.
 32. Enloe 1980. 'De koloniale militaire aanpak vroeg om lokale soldaten die werden gerecruteerd uit die gemeenschappen waarvan men aannam dat zij het minste politieke risico op zouden leveren, die getalsmatig het kleinst waren en in financieel en organisatorisch opzicht de geringste mogelijkheden hadden' (p. 132), en: 'De Nederlanders gaven de voorkeur aan [...] minderheden [...], die christen waren' (p. 138).
 33. De Graaf 1977, p. 262-263.
 34. Zie Colijns brieven over de Slag om Tjakra Negara (1894): 'mijne Amboneezen vlogen vooruit als tijgers'. Colijn 1998, p. 16.
 35. Chauvel 1990, p. 44-49.
 36. Idem, 1990, p. 54-58.
 37. Chauvel 1990, p. 58-70; Habiboe 1992, p. 55-82. Tijdens interviews die Fridus Steijlen in 2024 hield met Molukkers op de Molukken over de rol van Molukkers in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog werd dit keer op keer genoemd. De namen die telkens weer naar voren kwamen waren: A.J. Patty, dokter J. Leimena, J. Latuharhary, dokter J. Sitanala, G. Siwabessy en A. Sangadjji.

38. Chauvel 1990, p. 135-147; Boelens, Van Fraassen & Straver 2001, p. 266-267.
39. Belangrijke Molukkers, die de kant van Soekarno kozen, waren verder nog: J. Muskita (nam deel aan de herovering van Ambon op de RMS, werd generaal en onder meer Indonesisch ambassadeur in Bonn), M.A. Pellaupessy (voorzitter van de RIS-Senaat en later minister van Voorlichting), M. Putuhena (laatste premier van de deelstaat Oost-Indonesië en Indonesisch minister van Publieke Werken), G.H. Rehatta (in 1950 gouverneur van de Molukken) en J. Tahya (de hoogst gedecoreerde Molukse militair uit de Tweede Wereldoorlog: de Militaire Willemsorde). Tahya werd na de oorlog adjudant van generaal Spoor en onder meer minister van Sociale Zaken van de deelstaat Oost-Indonesië, ging over naar het Indonesische leger en verkoos vervolgens een baan in het bedrijfsleven. Zie Steur & Wagenaar 1990, p. 30-39; Bouman 1995, p. 129, 130, 206, 249, 259, 307, 314, 323, 337, 425, 426. Interview M.H. te Ambon 19 mei 2024, Interview J.M. Jakarta, 11 juni 2024.
40. Een van de muiters, L. Pelupessy, zou in 1950 als TNI-majoor deelnemen aan de aanval op de RMS. Op Seram kwam zijn bataljon in grote moeilijkheden. Lamping SP 26, 30 september 1950. NIB 50-63/DB 1266; Lamping SP 27, 1 oktober 1950. NIB 50-63/DB 1268; Kawilarang 1992, p. 170, 179
41. Chauvel 1980.

3. Dekolonisatie, 1942-1951

1. Javabode, 4 april 1955. Zie verder Bouman 1995, p. 346.
2. Zie voor de geschiedenis van Nederlands-Indië tijdens de Tweede Wereldoorlog: De Jong 1984-1986, deel 11a-c en Groen e.a. 2021, p. 273-307.
3. De Moor 2003, p. 233.
4. Limpach 2016, p. 51.
5. Chauvel 1985; Immerzeel 1992; Immerzeel & Van Esch 1993; Groen 1992; Groen e.a. 2021, p. 292, 293.
6. Captain & Sinke 2022; Groen e.a. 2021, p. 311, 312, Limpach 2016, p. 128-180, Oostindie e.a. 2022, p. 154 t/m 159.
7. Captain & Sinke 2022, p. 63-64.
8. Groen 1991.
9. Interview Fridus Steijlen met Noes Ririhena, Wierden, 9 juni 2016.
10. Interview Fridus Steijlen met Abe Paliama, 6 juni 2016; zie ook: Sahetapy 2019, p. 56. De groep KNIL-militairen die uiteindelijk naar Nederland ging, bestond dus uit een segment dat vóór de Tweede Wereldoorlog was geworden en een groter segment dat pas daarna dienst had genomen. De mate van socialisatie binnen de *tangsi* (kazerne)-cultuur was voor deze groepen ongelijk. Steijlen 1996a, p. 59; Oostindie & Steijlen 2021, p. 491-523. De ervaringen tijdens de Japanse bezetting van de 'oude/*tua*' en 'jonge/*muda*' soldaten (in dienst vóór of pas na de Tweede Wereldoorlog) met gedwongen arbeid konden dus overeenkomen, zij het vanuit een andere positie:

de ‘oude’ soldaten als krijgsgevangenen van de Japanners en de ‘jonge’ als *romusha*.

11. Steijlen 2019a, 2022a en 2022b.
12. Zie hoofdstuk 2, noot 20.
13. MHM/Interview H.R. Toorop, 29 september 2004; Van Kaam 1977, p. 143-144; Bouman 1995, p. 345; Oostindie & Steijlen 2021, p. 513.
14. *Pela gandong* (of *tea bel* op de Kei-eilanden) is een bondgenootschap tussen Molukse dorpen waarbij elkaar steun wordt toegezegd in de strijd en bij het realiseren van grote projecten, zoals de bouw van een dorpshuis, een kerk of een moskee. Huwelijken tussen *pela*-genoten zijn over het algemeen niet toegestaan. Omdat de *pela*-schappen vaak eeuwenoud zijn, bestaan ze ook tussen dorpen met verschillende geloven. Islam en christendom werden in die gevallen later geïntroduceerd dan het *pela*-verbond. Boelens, Van Fraassen & Straver 2001, p. 150-151, 189.
15. Zo werd in 1950 een demonstratie voor de RMS in Jakarta beschermd door ‘Pattimurajongens’. Steijlen 1996a, p. 48. Gevangengenomen leden van de *Barisan Polisi Negara*, het politiekorps van Oost-Indonesië, die in april 1950 hadden deelgenomen aan de Aziscoup in Makassar, werden met de hulp van hun bewakers, leden van het Pattimurabataljon, in veiligheid gebracht in het KNIL-kamp. Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 53. In mei 1950, toen Molukkers in Makassar werden aangevallen door Indonesische guerrilla's, werden Molukse burgers door eenheden van het Pattimurabataljon ontzet. ‘Verslag nopens de gebeurtenissen te Makassar in de periode 5 t/m 9 Augustus 1950’. NIB 50-63/DB 3407. In Malang werden Molukkers gedwongen om aan Indonesische kant mee te vechten. Toen zij contact kregen met Molukse KNIL-militairen, werden afspraken gemaakt hoe bij de inname van de stad Molukkers konden worden ontzien (interview Fridus Steijlen met Dolf Matulesy, zoon van een KNIL-militair, 6 juni 2016).
16. Teitler & Groen 1987.
17. Limpach 2016, p. 186. 272, Oostindie e.a. 2022, p. 83, De Moor 1999, p. 61, 84, 100, 102, 128-166, 171, 175, 290, 525-538. Zie ook IJzereef 1984.
18. Getuigenissen J. Bruin en J. Vos. MHM/Groepsinterview Nederlandse commandanten van Molukkers, 2 november 2004. Zie ook: MHM/Interview B. Manusama, 28 mei 2003.
19. Zie bijvoorbeeld Peters 1999, p. 3; Oostindie & Steijlen 2021 en Oostindie 2015. Zie ook MHM/Interview B. Manusama 28 mei 2003 en MHM/Interview J. de Winter, 5 juni 2003.
20. Chauvel 1997, p. 201-219.
21. Drooglever 1992, p. 89-93 en 100-102. Metekohy streefde met zijn *Perkumpulan Kebangsaan Maluku* (de Vereniging van het Molukse Volk/PKM) naar een ‘Gemeenebest Molukken’ (de Molukken en Nederlands Nieuw-Guinea). In 1946 werd de *Persatuan Timur Besar* (de Vereniging Grote Oost/PTB) opgericht, met onder andere L. Polhaupessy en luitenant-ter-zee eerste klasse K.J. Vigeleyn Nikijuluw, die ernaar streefde om voor de Minahasa, Timor en

- de Molukken een aparte status binnen het koninkrijk te krijgen. Chauvel 1990, p. 206-210.
22. Drooglever 1992, p. 102.
 23. De Moor 1999, p. 395-486, Limpach 2016, p. 79 en Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 56-69. Onder de APRA-troepen bevonden zich nogal wat Molukkers en Menadonezen. Dit kwam doordat Westerling vooral een beroep had gedaan op zijn oude ondergeschikten uit het Regiment Speciale Troepen (RST). De belangrijkste Molukse militair aan APRA-kant was eerste luitenant P.E.D. Titaley van de Militaire Luchtvaartafdeling van het KNIL.
 24. Chauvel 1984.
 25. Dit plan moet niet verward worden met het 'Groot Maluku'-concept dat Metekohy eerder nastreefde. Het plan-Metekohy had niet alleen betrekking op de Molukken, maar op heel Oost-Indonesië. Zie Van der Meulen 1981, p. 22-25 en Kawilarang 1992, p. 166.
 26. Chauvel 1990, p. 331-346; Van Selm 1996, p. 84; Manusama 1999, p. 153, 273.
 27. Chauvel 1990, p. 352 en Steijlen 2022c. Op 5 mei 1950 werd besloten terug te keren naar de grondwet van 1945 en de eenheidsstaat *Republik Indonesia*. Op 17 augustus 1950 werd dat geformaliseerd. Op 14 juni 2023 verklaarde minister-president Rutte in de Tweede Kamer dat Nederland 'volledig en zonder voorbehoud' erkende dat Indonesië op 17 augustus 1945 onafhankelijk werd van Nederland. Die erkenning gold niet voor juridische aangelegenheden zoals contracten (NOS, 14 juni 2023).
 28. Chauvel 1990, p. 345-346. Chauvel noemt het aannemelijk dat Soumokil zowel in Menado als op Ambon bij de KNIL-militairen wilde peilen of er steun was voor de proclamatie van een onafhankelijk Oost-Indonesië.
 29. Limpach 2016, p. 259.
 30. Chauvel 1990, p. 329, Manusama 1999, p. 266, noot 69, Limpach 2016, p. 272, 540.
 31. Chauvel 1990, p. 349-352, Van Kaam 1977, p. 116-117 en Manusama 1999, p. 155-157. Zie verder MHM/Interview J.A. Manusama, 31 maart 1988.
 32. MHM/Interview J.A. Manusama, 31 maart en 14 april 1988.
 33. Chauvel 1990, p. 347, 351-352. De Koninklijke Pakketvaart Maatschappij (KPM) verzorgde in Nederlands-Indië de interinsulaire verbindingen. Na de soevereiniteitsoverdracht mocht de KPM deze functie nog een aantal jaren blijven vervullen, op voorwaarde dat óók transporten in opdracht van de Indonesische regering zouden worden verzorgd. Hieronder viel ook het vervoeren van militairen en hun uitrusting.
 34. Opmerkelijk is overigens dat Manusama in zijn memoires de geboorte van het proclamatie-idee enkele uren verschuift en situeert tijdens het overleg met het *daerah*-bestuur. Daar schrijft hij dat Wairisal de eerste was die over een 'eigen staat' sprak, toen hij op het *daerah*-kantoor Manusama verweet dat deze niet goed wist waarmee hij bezig was: op de massameeting van 18 april had hij nog gepleit voor een onafhankelijke Oost-Indonesische republiek, maar nu wilde hij een eigen Molukse staat. Gezien de getuigenis-

- sen over de Tulehu-bijeenkomst (inclusief Manusama's eigen verklaring in 1952) is aannemelijk dat de 'eigen staat' al in Tulehu aan de orde is geweest. Manusama (1952) 1995, p. 19; Manusama 1999, p. 158-159; Chauvel 1990, p. 354-355 en Van Kaam 1977, p. 123. Zie ook MHM/Interview J.A. Manusama, 14 april 1988.
35. Manusama 1999, p. 159; Chauvel 1990, p. 355.
 36. Van Kaam 1977, p. 123-130.
 37. Chauvel 1990, p. 356-357 en Manusama 1999, p. 158-163. Chauvel citeert Manuhutu: 'Ik proclameer de Zuid-Molukken vrij en soeverein, los van de NIT en de RIS, zoals gevraagd door Soumokil'.
 38. De tekst van de proclamatie werd op 25 april 1950 als telegram gestuurd aan de Nederlandse Hoge Commissaris in Jakarta en door hem op 26 april doorgestuurd aan de ministers Drees, Van Maarseveen en Stikker. Hirschfeld 434 aan Minuor, 26 april 1950. NIB 50-63/DB 1046. De proclamatietekst is afgedrukt in Penonton 1977, p. 11. Minuor: Ministerie van Uniezaken en Overzeese Rijksdelen.
 39. Het eerste kabinet bestond uit het gehele College van Gecommitteerden van de Zuid-Molukkenraad (naast Manuhutu en Wairisal waren dat: D.J. Gaspersz/Binnenlandse Zaken, S.J.H. Norimarna/Welvaart, F.H. Pieter (burgemeester van Ambon)/Verkeer en Waterstaat en de secretaris van de raad J. Toule/Justitie), de twee gangmakers van de proclamatie Chr. Soumokil/Buitenlandse Zaken en J.A. Manusama/Onderwijs, en vijf relatieve buitenstaanders: D.Z. Pesuwarissa/Voorlichting, J.B. Pattiradjawane/Financiën, Th. Pattiradjawane/Gezondheid, P.W. Lokollo/Bevoorrading en A. Nanlohy/Defensie. Pesuwarissa was journalist, J.B. Pattiradjawane ambtenaar Financiën, Th. Pattiradjawane arts, Lokollo oud-official bij de Food and Agriculture Organization (FAO) van de VN en op dat moment ambtenaar Zeevisserij en A. Nanlohy was ondernemer en de broer van majoor M. Nanlohy, de garnizoenscommandant van Ambon.
 40. Chauvel 1990, p. 365 en Manusama 1999, p. 163.
 41. Chauvel 1990, p. 353 (noot 10). Ook Van Kaam, die sterk steunt op getuigenissen uit Indonesië, constateert dat de aanvankelijke Indonesische lezing, dat de RMS vrijwel uitsluitend een zaak zou zijn geweest van de militairen, onjuist is. Van Kaam 1977, p. 121. Utrecht bestrijdt de lezing dat de RMS voornamelijk het werk zou zijn geweest van een gefrustreerde Soumokil (Utrecht 1972, p. 27).
 42. Plv HC 465 aan Minuor, 3 mei 1950. NIB 50-63/DB 1117.
 43. Van Hoogstraten & Van Deinse, 15 mei 1950. NIB 50-63/DB 5336; 'Verklaring sultan Hamengko Buwono IX in het Indonesische parlement', bijlage bij Hirschfeld aan Van Maarseveen, 3 juni 1950. NIB 50-63/DB 3238.
 44. In 1985 werd advocaat K. van Rijckevorsel gevraagd waarom in het geval van de RMS zo'n nadruk was gelegd op de rechtmatigheid van de proclamatie. Veel staten ontstaan immers door opstand en andere illegale acties, waarna op een gegeven moment erkenning volgt. Ook proclamatie onder druk was

- geen unicum. De proclamatie van de *Republik Indonesia* door Soekarno en Hatta was eveneens door hun jonge aanhang afgedwongen. Van Rijckevorsel antwoordde: 'Het was het enige middel dat de RMS had. [...] Een staat is niet alleen een kwestie van recht, maar ook van macht.' Macht had de RMS na de herovering van Ambon niet meer. Vandaar dat alleen recht nog restte. Vermeulen & Smeets 1985b.
45. Manusama (1952) 1995 en Manusama 1999, p. 158-160; zie ook Chauvel 1990, p. 359-360.
 46. Van der Meulen 1981, p. 27-28.
 47. Mededeling Manusama in Chauvel 1990, p. 370.
 48. Manusama 1999, p. 216, 222-223. Zie voor een typering van de 'barettten': De Moor 1999, p. 531-535.
 49. Op 29 april 1950 meldde Hoge Commissaris H.M. Hirschfeld aan minister Van Maarseveen dat hij uit militaire bronnen op Ambon had vernomen dat Manuhutu 'min of meer' tot proclameren gedwongen was geweest. Hirschfeld 447 aan Minuor, 29 april 1950. NIB 50-63/DB 1071.
 50. Zo won in 1946 en in 1948 de *Partai Indonesia Merdeka* (PIM) van E.U. Pupella en W. Reawaru op het eiland Ambon de verkiezingen voor de Zuid-Molukkenraad. Bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1949 veroverde de PIM echter slechts één van de zeven te verkrijgen zetels. Drooglever 1992, p. 97.
 51. Drooglever 1992, p. 96-98.
 52. Van A. Nanlohy was bekend dat hij tijdens de Bersiap-tijd in Bandung pro-RI was geweest. Dokter Th. Pattiradjawane was op Java TNI-officier geweest. Chauvel 1990, p. 365-367.
 53. Chauvel 1990, p. 368. Radio Ambon zond vanaf 4 mei 1950 in vier talen uit: Maleis, Nederlands, Engels en Frans. Plv HC 11 aan Minuor, 6 mei 1950. NIB 50-63/DB 970. Door deze zender was het mogelijk de Molukse militairen op Borneo en Celebes te bereiken en hun opinies te beïnvloeden. Gieben 455 aan Minuor, 25 augustus 1950. NIB 50-63/DB 1109.
 54. Manusama 1999, p. 90, 193. Zie ook Steijlen 1996a, p. 45.
 55. Manusama 1999, p. 162.
 56. Plv HC 460 (Gieben) aan Minuor, 2 mei 1950. NIB 50-63/DB 1074. Zie ook Chauvel 1990, p. 381-382 en Manusama 1999, p. 168-170.
 57. *De problematiek* 1978, p. 31-32.
 58. Met name minister-president W. Drees (PvdA), minister van Overzeese Gebiedsdelen J.H. van Maarseveen (KVP) – en in een latere fase – minister van Verkeer en Waterstaat J. Algra (ARP) deden zo nu en dan uitspraken die verder gingen dan het formele regeringsstandpunt. Zo zei Van Maarseveen op 5 juni 1950 'bij verder onbevredigend verloop' van de gesprekken met Indonesië ertoe te neigen de ministerraad te adviseren de regering van de Zuid-Molukken te erkennen'. Nationaal Archief, Notulen Ministerraad (in het vervolg: MR), 5 juni 1950. Zie ook noot 203 van hoofdstuk 4.
 59. MR, 2 mei 1950.

60. MR, 8 mei 1950. De Indonesische regering zou de volksraadpleging in de volgende maanden stelselmatig afwijzen. Zie bijvoorbeeld Codetelegram Hirschfeld 79 aan Minuor, 19 mei 1950. NIB 50-63/DB 1020. Ook de UNCI (United Nations Commission for Indonesia) wees een 'plebisciet' af, in ieder geval zolang er sprake was van een miltend KNIL. Plv HC 8 aan Minuor, 5 mei 1950. NIB 50-63/DB 969. Zie ook Hirschfeld 132 aan Minuor, 2 juni 1950. NIB 50-63/DB 1077.
61. Zie Van Maarseveen 338, 18 oktober 1950. NIB 50-63/DB 1304.
62. De Hoge Commissaris was ten tijde van de Nederlands-Indonesische Unie (1950-'56) de hoogste vertegenwoordiger van Nederland in Indonesië. Indonesië had in Nederland ook een Hoge Commissaris.
63. Zie Hirschfeld 132 aan Minuor, 2 juni 1950. NIB 50-63/DB 1077.
64. Plv HC (Gieben) 460 aan Minuor, 2 mei 1950. NIB 50-63/DB 1074.
65. De sultan van Yogyakarta wilde niet dat de 'barettten' in Indonesië zouden blijven. Hamengko Buwono IX aan Fockema Andreae, 7 mei 1950. NIB 50-63/DB 3354. Leimena stelde voor hen naar Nederland over te brengen. Plv HC 18 aan Minuor, 8 mei 1950. NIB 50-63/DB 978. Zie voor de standpunten van Fockema Andreae, Gieben en Van Langen: Plv HC 26 aan Minuor, 10 mei 1950. NIB 50-63/DB 980.
66. Plv HC 462 aan Minuor, 2 mei 1950. NIB 50-63/DB 1097; Plv HC 7 aan Minuor, 5 mei 1950. NIB 50-63/DB 968; Plv HC 14 aan Minuor, 6 mei 1950. NIB 50-63/DB 977.
67. Van Maarseveen 49 aan Hirschfeld, 6 juni 1950. NIB 50-63/DB 1239.
68. Hirschfeld 132 aan Minuor, 2 juni 1950. NIB 50-63/DB 1077; Van Maarseveen 49 aan Hirschfeld, 6 juni 1950. NIB 50-63/DB 1239; Van Maarseveen 63 aan Hirschfeld, 16 juni 1950. NIB 50-63/DB 1260; Hirschfeld 170 aan Minuor, 18 juni 1950. NIB 50-63/DB 1105 en Hirschfeld 222 aan Minuor, 1 juli 1950. NIB 50-63/DB 1055.
69. Manusama 1999, p. 165-166.
70. MR, 3 juli 1950.
71. Van Maarseveen 105 aan Hirschfeld, 5 juli 1950. NIB 50-63/DB 1435; Van Maarseveen 120 aan Hirschfeld, 8 juli 1950. NIB 50-63/DB 1449; Hirschfeld 295 aan Minuor, 21 juli 1950. NIB 50-63/DB 1173; Van Maarseveen 206 aan Hirschfeld, 8 augustus 1950. NIB 50-63/DB 1446; Hirschfeld 360 aan Minuor, 8 augustus 1950. NIB 50-63/DB 1302; Stikker 122 aan Hirschfeld, 12 augustus 1950. NIB 50-63/DB 1660.
72. Brief Stikker aan Van Maarseveen, 22 augustus 1950. NIB 50-63/DB 5327.
73. Gieben 455 aan Minuor, 25 augustus 1950. NIB 50-63/DB 1109; Brief Van Maarseveen aan Stikker, 30 augustus 1950. NIB 50-63/DB 5328.
74. Plv HC 464, 3 mei 1950. NIB 50-63/DB 1102. Zie ook Chauvel 1990, p. 376-377 en Van der Meulen 1981, p. 75-77. Bovendien werden de VN al snel door ernstiger zaken in beslag genomen: op 25 juni 1950 brak de oorlog in Korea uit.
75. Plv HC 465, 3 mei 1950. NIB 50-63/DB 1117; Plv HC 49 aan Minuor, 13 mei 1950. NIB 50-63/DB 993.

76. Hirschfeld 74 aan Minuor, 18 mei 1950. NIB 50-63/DB 1019; Hirschfeld 194 aan Minuor, 24 juni 1950. NIB 50-63/DB 1138.
77. Van der Meulen 1981, p. 174-178; Van Oerle e.a. 1996, p. 647.
78. Brief van de Nederlandse regering aan Hatta, 18 mei 1950; antwoord Hatta, 6 juni 1950; brief van de Nederlandse regering aan Hatta, 21 juni 1950; antwoord Hatta, 29 juni 1950; brief van de Nederlandse regering aan Hatta, 15 juli 1950. *De problematiek* 1978, p. 115-124.
79. APRIS-chef-staf kolonel T.B. Simatupang zei dat de Ambonzaak alleen was ontstaan door het stoken van het KNIL, inclusief reserveofficieren als Soumokol. Plv HC 465 Minuor, 3 mei 1950. NIB 50-63/DB 1117.
80. Van Oerle e.a. 1996, p. 640.
81. Van der Meulen 1981, p. 24, 30. Manusama 1999, p. 153 en 273 (noot 16).
82. Hirschfeld 447 aan Minuor, 29 april 1950. NIB 50-63/DB 1071.
83. Schotborgh was gestuurd door de commandant van de Nederlandse strijdkrachten in Indonesië, luitenant-generaal D.C. Buurman van Vreeden. Zijn reis was vooraf gemeld aan de Indonesische minister van Defensie, sultan Hamengku Buwono IX van Yogyakarta. Brief Fockema Andreae aan de sultan, 6 mei 1950. NIB 50-63/DB 3353. Zie voor Schotborghs opdracht: Plv HC 26 aan Minuor, 10 mei 1950. NIB 50-63/DB 980 en brief Gieben aan Hatta, 7 mei 1950. NIB 50-63/DB 3356.
84. Plv HC 36 aan Minuor, 11 mei 1950. NIB 50-63/DB 983.
85. 'Verslag nopens uitvoering bevel clg d.d. 6 mei 1950, nr. 178 Kab. Beperkt en instructie van CGS d.d. 6 mei 1950, nr. 13365/cs Geheim'. HC Djakarta nr. g 12063. NIB 50-63/DB 5319.
86. Zowel Van Hoogstraten & Van Deinse als Schotborgh deden verslag van hun activiteiten: 'Verslag Ambon-missie van de vertegenwoordigers van het Hoge Commissariaat in Indonesië', 15 mei 1950. NIB 50-63/DB 5336 en 'Verslag nopens uitvoering bevel CLG etcetera', HC Djakarta nr. g 12063. NIB 50-63/DB 5319. Zie ook Van der Meulen 1981, p. 52-63, Steijlen 1996a, p. 43 en Manusama 1999, p. 171-180.
87. Onder hen ook twee Molukse KNIL-officieren: garnizoenscommandant majoor M. Nanlohy en legerarts luitenant-kolonel H.A. Kainama. In totaal vertrokken 186 militairen en hun gezinnen. Onder hen Timorese militairen die niet met de RMS mee wilden doen. Volgens Hirschfeld weigerden ongeveer 1.000 schep te gaan. Hirschfeld 67 aan Minuor, 18 mei 1950. NIB 50-63/DB 1014 (later was sprake van 1.600 wegens desertie ontslagen militairen). Ook een aantal Nederlanders bleef vrijwillig op Ambon achter. Gieben vermeldt 45 personen (27 volwassenen en 18 kinderen). Plv HC 50 aan Minuor, 14 mei 1950. NIB 50-63/DB 995. Van Hoogstraten & Van Deinse hebben het over 63 personen (15 mei 1950. NIB 50-63/DB 5336). In 1952 schreef Manusama dat 53 Nederlanders op Ambon bleven en verder de twee Amerikaanse zendelingen Cavendish en Tynsman, en de Australische luitenant Muir van de Imperial War Graves Commission Ambon, die later verslag zou doen van de Indonesische aanval op Ambon. Manusama (1952) 1995, p. 29. Zie ook

- Manusama 1999, p. 180-181. Overigens bleven ook buiten Ambon Nederlanders op Molukse eilanden wonen. Een bekend voorbeeld is de familie P. Haan die op Seram achterbleef. Zie Haan 2000.
88. Hirschfeld 231 aan Van Maarseveen, 28 mei 1950. NIB 50-63/DB 3228.
89. Hirschfeld 135 aan Van Maarseveen, 3 juni 1950. NIB 50-63/DB 1081.
90. Kawilarang 1992, p. 176.
91. Brief Gieben aan Van Maarseveen, 2 september 1950. NIB 50-63/DB 7105.
92. Van der Meulen 1981, p. 69.
93. MR, 19 juni 1950.
94. Manusama 1999, p. 279 (noot 65). Op 2 september 1950 wees plaatsvervangend Hoge Commissaris Gieben erop dat de 'miljoenen van Schotborgh' RIS-geld was en dat de RIS daarover ongetwijfeld verantwoording zou vragen. Dat gebeurde inderdaad. Herhaaldelijk zouden Indonesische autoriteiten om een verantwoording vragen van de op Ambon achtergelaten miljoenen. Aan Nederlandse kant werd beantwoording getraineed, totdat na de opheffing van het KNIL kon worden gemeld dat de betreffende bescheiden inmiddels naar Nederland waren vervoerd. Vervolgens werd gerapporteerd dat de documenten intussen waren vernietigd. Centraal Archieven Depot Defensie, Collectie Archieven Strijdkrachten in Nederlands-Indië, doss. 4678.
95. Fockema Andreae aan sultan Hamengku Buwono IX, 6 mei 1950. NIB 50-63/DB 3353; Schotborghs opvolger was al bekend: generaal-majoor J.A. Schefelaar. Plv HC 12 aan Minuor, 6 mei 1950. NIB 50-63/DB 971.
96. Manusama 1999, p. 280 (noot 76).
97. Brief Hirschfeld aan Van Maarseveen, 12 juni 1950. NIB 50-63/DB 5333.
98. Hatta: Hirschfeld 132 aan Minuor, 2 juni 1950. NIB 50-63/DB 1077; Hirschfeld 327 aan Minuor, 29 juli 1950. NIB 50-63/DB 1188. Leimena: Hirschfeld 271 aan Minuor, 13 juli 1950. NIB 50-63/DB 1166. Rum: Gieben SP 19 aan Minuor, 21 september 1950. NIB 50-63/DB 1246.
99. Hirschfeld 116 aan Minuor, 5 augustus 1950. NIB 50-63/DB 1706. Eind september wilde de UNCI zelfs naar Ambon toe om poolshoogte te nemen. Gieben SP 21 aan Minuor, 26 september 1950. NIB 50-63/DB 1252. Pas nadat de aanval op Ambon begonnen was, kreeg de UNCI een afwijzend antwoord. Lamping SP 29 aan Minuor, 3 oktober 1950. NIB 50-63/DB 1291.
100. Van Maarseveen 33 aan Hirschfeld, 19 mei 1950. NIB 50-63/DB 1205; Hirschfeld 67 aan Minuor, 18 mei 1950. NIB 50-63/DB 1014.
101. Kawilarang 1992, p. 179, 183.
102. Mededeling Simatupang aan Pereira. Hirschfeld 920 aan Buiza, 20 juli 1950. NIB 50-63/DB 1700. Zie ook Nota Schuurman [Schürmann] aan Van Maarseveen, 4 augustus 1950. NIB 50-63/DB 1978.
103. Gieben SP 13 aan Minuor, 9 september 1950. NIB 50-63/DB 1228; Lamping SP 26 aan Minuor, 30 september 1950. NIB 50-63/DB 1266. Bij de aanval op de RMS speelden drie Molukkers een belangrijke rol: majoor L. Pelupessy, kapitein J. Muskita en kapitein L. Lopulisa.

104. Lamping 560 aan Minuor, 7 oktober 1950. NIB 50-63/DB 1149.
105. Sergeant Th. Nussy was al begin mei 1950 met een kleine groep 'barettten' naar Piru gegaan, om dat deel van Seram tegen Indonesische landingen te beschermen. Plv HC 460 aan Minuor, 2 mei 1950. NIB 50-63/DB 1074; Plv HC 36 aan Minuor, 11 mei 1950. NIB 50-63/DB 983; Kawilarang 1992, p. 181. Volgens Manusama vertrokken op 16 september 120 'barettten' naar Seram. Op 24 september werden nog eens 90 'gewone' ex-KNIL-militairen daarheen gestuurd. Soumokil was toen al op Seram omdat hij wilde voorkomen in Indonesische handen te vallen. Mogelijk waren er nog 130 'barettten' meer op Seram. Manusama 1999, p. 196.
106. Manusama was op 29 juli 1950 Nanlohy opgevolgd als minister van Defensie. De RMS-regering verweet Nanlohy eigenzinnig optreden. Hij werd minister zonder portefeuille. Later zou hij na een geldkwestie uit het kabinet verwijderd worden. Op Onderwijs werd M.A. Tetelepta benoemd. Manusama 1999, p. 194-186 en 194.
107. Vlasblom schrijft dat de zware verliezen aan Indonesische kant veroorzaakt werden door de 'getrainde oud-KNIL-militairen van de RMS'. Zie Vlasblom 2004, p. 211. De meeste van die militairen waren echter al naar Seram.
108. De Nederlandse commissaris in Makassar, L.B. van Straaten, berichtte in 1952, dat de eerste bezettingstroepen, het 3 mei-bataljon, op Ambon een schrikbewind hadden uitgeoefend. NIB 50-63/DB 7118. Kawilarang citeert dokter J.B. Sitanala, die hem zou hebben gezegd: 'In 1942 kwamen de Japanners naar Ambon en haalden twee dagen lang de bezittingen van de bevolking weg. In 1945 kwamen hier Australische troepen en die namen gedurende zeven dagen eigendommen van de bevolking mee. In 1950 komt de TNI en die neemt veertien dagen lang eigendommen van de bevolking mee voordat er maatregelen worden genomen'. Kawilarang erkende dat onder zijn troepen inderdaad nogal wat 'vrijbuiters' zaten. Kawilarang 1992, p. 189.
109. Manusama 1999, p. 192, 193, 195, 285; Kawilarang 1992, p. 185, 189.
110. Manusama 1999, p. 193.
111. In 1986 vertelde een van de RMS-strijders die op Seram had gezeten dat ze aanvankelijk beducht waren geweest voor de TNI, maar later meer voor de bewoners van Seram zelf (Steijlen, Veldnotities 1986).
112. Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 73-85.
113. Manusama 1999, p. 186, 187, 281, 282. Zie verder: Lebelauw z.j., p. 16-19. In de Memoires van Manusama wordt melding gemaakt van een controverse tussen Schepers en een andere opvarende van de 'Kualas', De Rijk. Laatstgenoemde zou ten tijde van de treinkapingen gezegd hebben dat hij de 'eerste door Molukkers gegijzelde' was geweest. Schepers bestreed dit: ook de niet-Molukse opvarenden zouden uit vrije wil naar de Molukken zijn gevaren. Manusama 1999, p. 281. De Rijk publiceerde zijn belevenissen in een serie artikelen vanaf 2013 tot aan zijn overlijden in 2022. Zie *Sobat*, het tijdschrift van de Vereniging Oud-Militairen Indiëgangers (VOMI): <https://www.nim->

- roermond.nl/vomi/nieuwsbrieven. In zijn artikelen presenteert De Rijk zich als de kapitein en noemt hij Schepers geen enkele keer.
114. Erasmus 2010, p. 61.
115. Zie Hazelhoff-Roelfzema 2000, p. 292-347. In de memoires van Manusama wordt een RMS-document afgedrukt waarin staat dat radio Djakarta melding maakte van de arrestatie van 'Sadelhof' in Manilla. Hij zou op verzoek van oud-kapitein Westerling zijn ingehuurd om Soumokol per vliegtuig te laten ontvluchten (Manusama 1999, p. 200). In deze memoires zijn ook drie foto's opgenomen die Hazelhoff heeft gemaakt op Misool en Sorong (Manusama 1999, p. 239, 240 en 241). Foto's van de landing op Seram ontbreken.
116. Erasmus 2010. Erasmus vermeldt ten onrechte dat de proclamatie van de RMS geschiedde conform de grondwet van de RIS en de wet op de soevereiniteitsoverdracht en bekrachtigd zou zijn door het Internationale Hof van Justitie (p. 48). Zie verder: Munster 2022a, Munster 2022b en De Weerd 2023.
117. MR, 2 oktober 1950. De kwestie van de KPM-schepen kwam nog herhaaldelijk aan de orde in de ministerraad. Zie MR, 9, 23 en 30 oktober 1950. De verontwaardiging over het inzetten van KPM-schepen door Indonesië verdween overigens nadat de KPM door de RMS voor de rechter was gedaagd. Toen stelde de ministerraad zich nogal positief op tegenover de aangevallen KPM-leiding. Zie MR, 6 november, 4 en 11 december 1950.
118. Lamping SP 37 aan Minuor, 5 oktober 1950. NIB 50-63/DB 1306 (bijlage: brief Natsir aan Drees); Van Oerle e.a. 1996, p. 645.
119. Bosscher & Waaldijk 1985, p. 107-184.
120. Handelingen Tweede Kamer 1949-1950, p. 1904-1907, 1916-1922. Zie ook Van Oerle e.a. 1996, p. 676-687.
121. Roders 1954, p. 62-63.
122. Zie voor een beschrijving van het *tangsi*-leven: Rikken 2002, p. 21 en Molemans 2004, p. 131, 132. Zie verder Pollmann & Seleky 1979, p. 26-32.
123. RTC, 'Regelingen betreffende militaire aangelegenheden. Deel II, Regelingen Landstrijdkrachten', Stb. J 570.
124. 'Algemeen Voorschrift nopens het verlaten van den dienst bij het K.N.I.L. door militairen beneden de rang van onderluitenant', Algemene Order, 1935, nr. 11.
125. Rijksbegroting Minuor 1951, TK 1950-1951, 1900, nr. 9. De *Molukkersnota* van 1978 vermeldt ongeveer dezelfde cijfers. Alleen wordt daar als totaalsterkte het aantal van 66.000 militairen opgegeven. *De problematiek* 1978, p. 92.
126. Steijlen 1996a, p. 49.
127. Rijksbegroting Minuor 1951, Tweede Kamer, 1950-1951, 1900, nr. 9.
128. Chauvel 1990, p. 333.
129. Plv HC 463 aan Minuor, 3 mei 1950. NIB 50-63/DB 1101. Ook de meeste Zuidoost-Molukse militairen kozen aanvankelijk voor de RMS. Eenmaal in Nederland kwam daarin snel verandering. Steijlen 1996a, p. 45.
130. Plv HC 30 aan Minuor, 10 mei 1950. NIB 50-63/DB 982. Ook bij de Koninklijke Marine had de uitroeping van de RMS consequenties. Volgens Molukse ma-

- rinemensen bevalen Nederlandse commandanten Molukse schepelingen die al waren overgegaan naar de Indonesische Marine terug te keren naar hun 'Nederlandse' standplaats. Steijlen 1996a, p. 49-50. Zie ook Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 46-47; Keppy 1994, p. 59 en Post 2001, p. 82.
131. Kawilarang 1992, p. 168. De KNIL-militairen in Makassar werden ontzet door leden van het Indonesische, maar uit Molukkers bestaande, Pattimurabataljon. 'Verslag nopens de gebeurtenissen te Makassar in de periode 5 t/m 9 Augustus 1950'. NIB 50-63/DB 3407.
 132. Plv HC 53 aan Minuor, 15 mei 1950. NIB 50-63/DB 997. Zie ook Smeets 1991a, p. 7-16 en Steijlen 1996a, p. 49-63.
 133. Zie bijvoorbeeld Hirschfeld 155 aan Minuor, 11 juni 1950. NIB 50-63/DB 1103.
 134. Hirschfeld 227 aan Minuor, 2 juli 1950. NIB 50-63/DB 1062. Leimena en Tahya waren al bezig met het vormen van een gemengde commissie (RIS, Koninklijke Landmacht/KL en Molukkers) voor het toezicht op die kampen.
 135. Hirschfeld 228 aan Minuor, 2 juli 1950. NIB 50-63/DB 1065.
 136. Tractatenblad 1951, nr. 4.
 137. Stb. 1950, nr. 310; Stcrt. 1951, nr. 27.
 138. KB, 20 juli 1950, Stb. 1950, nr. 309.
 139. 'Verslag nopens de gebeurtenissen te Makassar in de periode 5 t/m 9 Augustus 1950'. NIB 50-63/DB 3407; Hirschfeld 403 aan Minuor, 13 augustus 1950. NIB 50-63/DB 1389; Hirschfeld 404 aan Minuor, 13 augustus 1950 (verslag Scheffelaar). NIB 50-63/DB 1409 en Van Maarseveen 226 aan Hirschfeld, 15 augustus 1950. NIB 50-63/DB 1581; Kawilarang 1992, p. 169-178; Maas & Clerx (eds) 1996, p. 643-645, Groen e.a. 2021, p. 370; Wigard & Worung 2021, p. 16-21.
 140. Interview Fridus Steijlen met Noes Ririhena, 9 juni 2016.
 141. De overdracht van het pantsermaterieel was op 26 juli 1950 door Molukse KNIL-militairen tegengehouden. Hirschfeld 373 aan Minuor, 9 augustus 1950. NIB 50-63/DB 1323.
 142. Hirschfeld 403 aan Minuor, 13 augustus 1950. NIB 50-63/DB 1389.
 143. MR, 7 en 14 augustus 1950. Zie ook Hirschfeld 68 aan Minuor, 18 mei 1950. NIB 50-63/DB 1015 en Hirschfeld 404 aan Minuor, 13 augustus 1950 (verslag Scheffelaar). NIB 50-63/DB 1409.
 144. Hirschfeld 404 aan Minuor, 13 augustus 1950 (verslag Scheffelaar). NIB 50-63/DB 1409.
 145. Brief Blom aan Van Maarseveen, 15 september 1950. NIB 50-63/DB 5311.
 146. Hirschfeld 412 aan Minuor, 15 augustus 1950. NIB 50-63/DB 1416; mededeling minister s'Jacob. MR, 12 februari 1951.
 147. Gieben 467 aan Minuor, 28 augustus 1950. NIB 50-63/DB 1113. Ook zij hadden volgens Gieben hun wapens ingeleverd. In totaal waren er bij de Molukse militairen ongeveer 4.000 wapens ingenomen.
 148. Rapport kapitein D.D. Vodegel, maart 1951 en *Lapuran tentang sebeloem Sergeant M. Gaspersz*, 12 maart 1951 (D. Teurupun). Centraal Archieven Depot Defensie, Collectie Archieven Strijdkrachten in Nederlands-Indië,

- doss. 4697. Volgens Vodegel zouden ook persoonlijke tegenstellingen tussen Molukse voormannen een rol hebben gespeeld. Zie ook: Steijlen 1996a, p. 48 en Wigard & Worung 2021, p. 41.
149. Zie bijvoorbeeld AC 384, 22 februari 1951. NIB 50-63/DB 2391. Zie verder MHM/Interview H.R. Toorop, 29 september 2004.
150. Getuigenissen M. Vrolijk en J.W. Willemsen. MHM/Groepsinterview Nederlandse commandanten van Molukkers, 2 november 2004.
151. Gieben 467 aan Minuor, 28 augustus 1950. NIB 50-63/DB 1113. Zie voor de taak van de KL rond de *tangsi's* met Molukkers de getuigenissen van M. Vrolijk en J.W. Willemsen. MHM/Groepsinterview Nederlandse commandanten van Molukkers, 2 november 2004.
152. De delegatie bestond uit: sgt.-maj. F.A. Aponno, sgt.-maj. J. Kapel, dominee A.Z. Sahetapy, sgt. J.C. Siauta en kpl. Ch.P. Tauran.
153. MR, 14 augustus 1950. Minister Van Maarseveen vond een bezoek aan de koningin niet wenselijk, 'aangezien deze militairen zich misschien wel zullen beperken tot bespreking van hun status, doch naar buiten zal het de indruk geven, dat de Koningin vertegenwoordigers van de Molukken heeft ontvangen'.
154. MR, 21 augustus 1950; Van Maarseveen 206 aan Hirschfeld, 8 augustus 1950. NIB
155. MR, 9 oktober 1950.
156. Gieben 142 aan Stikker, 30 augustus 1950. NIB 50-63/DB 1729.
157. Fockema 8 aan Gieben, 30 augustus 1950. NIB 50-63/DB 1669.
158. MR, 4 september 1950. Lieftinck verzette zich ook op andere momenten tegen de bescherming van de Molukse groep door Nederlandse militairen. Het ging immers om Indonesische onderdanen, 'die Nederland zou moeten beschermen, terwijl de Nederlandse planters daar werkzaam zijn zonder Nederlandse bescherming'. MR, 13 november 1950.
159. MR, 9 oktober 1950.
160. MR, 16 oktober 1950.
161. Codetelegram Lamping SP 93 aan Minuor, 11 november 1950. NIB 50-63/DB 1563.
162. MR, 13 november 1950. Zie ook Smeets 1991a, p. 10.
163. Codetelegram Lamping 642 aan Minuor, 5 december 1950; zie Smeets 1991a, p. 14.
164. MR, 27 november en 4 december 1950.
165. Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 32. Zie ook de getuigenissen van D. van der Meulen (mededeling 8 september 2004), H.R. Toorop (MHM/Interview, 29 september 2004) en J.W. Willemsen (MHM/Groepsinterview Nederlandse commandanten van Molukkers, 2 november 2004). Sommige Molukkers die terugkeerden naar Kei werden vermoord door TNI-soldaten uit Aceh die daar gestationeerd waren. Zij werden als ex-KNIL'ers beschuldigd van landverraad en geëxecuteerd. MHM/Interview mgr. A. Sol, 13 juni 2003.
166. Alons vroeg per 15 december 1950 ontslag. Zie MR, 27 november 1950.

- 167. MR, 4 december 1950.
- 168. MR, 11 december 1950.
- 169. Moll 1977.
- 170. Op Nieuw-Guinea was de leider van de Molukse APRA-militairen, eerste luitenant P.E.D. Titaley, druk doende met het propageren van Timuria, een nieuwe naam voor het Groot Maluku-gebied. Nota Van Eechoud aan Van Maarseveen, 14 september 1950. NIB 50-63/DB 2415.
- 171. MR, 8 en 15 januari 1951.
- 172. MR, 19 februari 1951.
- 173. Zo werd gedacht aan de Raja Ampateilanden, het eiland Noemfoer (MR, 15 januari 1951) en het eiland Waigeo (MR, 29 januari 1951).
- 174. MR, 17 september en 23 oktober 1951, 19 en 26 februari, 7 april en 11 augustus 1952.
- 175. In het CAZ-archief bevindt zich een uitgebreid dossier over contacten met de Franse regering en de gouverneur van Madagaskar. Onder de noemer 'repatriëring' werd gedacht aan migratie van een deel van de Molukkers, in het bijzonder aanhangers van de PNMS (zie hoofdstuk 6), naar dit Afrikaanse eiland, om hen daar werkzaam te laten zijn in de landbouw. Eerder was een vergelijkbaar project met Indische Nederlanders mislukt. Het Madagaskar-plan voor Molukkers kwam uiteindelijk niet tot uitvoering. Ook mogelijkheden in Brazilië en de Filipijnen werden verkend, zij het minder serieus. NA/CAZ, dossier 2600.
- 176. MR, 22 januari en 5 februari 1951.
- 177. MR, 29 januari 1951.
- 178. Zie bijvoorbeeld: Pessireron 2003, titel en p. 9; Kamp Nuis 2005, p. 25.
- 179. Rijksbegroting 1951, hoofdstuk XIIIb (Minuor), Tweede Kamer, 1950-1951, 1900, nr. 9, p. 8 en *De problematiek* 1978, p. 10, 98. Zie ook Persijn 1976.
- 180. AC-363. Zie bijvoorbeeld *De problematiek* 1978, bijlage 3, p. 130.
- 181. Ontwapening van Molukse militairen heeft in ieder geval in Surabaya plaatsgevonden. Zie Vos 2002, p. 189 en MHM/Interview J.H.B. van Kan, 12 maart 2005. Of dat overal gebeurde, moet worden betwijfeld. In ieder geval kregen Molukse militairen in bepaalde gevallen hun wapens weer terug, omdat ze moesten wachtlopen of omdat een TNI-aanval gevreesd werd. Getuigenis M. Vrolijk. MHM/Groepsinterview Nederlandse commandanten van Molukkers, 2 november 2004. Toen de politie op 10 december 1952 in het woonoord Lunetten in Vught na gevechten het woonoord doorzocht, kwam een groot aantal slag- en steekwapens tevoorschijn, zoals bajonetten en klewangs en verder ook handgranaten. Smeets 1996, p. 47-48.
- 182. MR, 12 februari 1951.
- 183. Aponno (1970) 1972.
- 184. Rijksbegroting 1951, hoofdstuk XIIIb (Minuor), Tweede Kamer, 1950-1951, 1900, nr. 9, p. 7; MHM/Archief H.R. Toorop, zie ook MHM/Interview J. Matauseja, 20 september 1989.

185. 'Ons werd opgedragen naar Nederland te vertrekken. *Oleh printa*, op bevel. En wij waren gewend om bevelen op te volgen' (George Salasiwa in Pessiron 2003, p. 8, 9). Zie ook *Kamp Nuis* 2005, p. 25 en Steijlen 1996a, p. 55.
186. Steijlen 1996a, p. 55 en 252.
187. Subsistentenbataljon: onderdeel waarin militairen werden ondergebracht die tijdelijk in een kazerne verbleven, maar niet tot de reguliere troepen aldaar werden gerekend.
188. Bataljonsorder nr. 1, 13 januari 1951. MHM/Archief K. van Rijckevorsel.
189. Steijlen 1996a, p. 54.
190. Rayonorder nr. 2, 19 januari 1951. MHM/Archief H.R. Toorop. Terug in Nederland kreeg Toorop op 9 augustus 1951 door majoor J.G. Smit, de voormalige chef-staf van de CNRI, schriftelijk de vraag voorgelegd of van een dergelijk dienstbevel sprake was geweest en wat daarbij de rol van Van Santen was geweest. Toorop bevestigde het dienstbevel gegeven te hebben en wel in opdracht van 'hogerhand'. In zijn herinnering was dat overigens niet Van Santen maar Toorops eigen rayoncommandant, luitenant-kolonel J. van den Berg (Brief J.G. Smit, 9 augustus 1951. MHM/Archief H.R. Toorop; MHM/Interview H.R. Toorop, 29 september 2004).
191. Mededeling J.A.J. Manusama aan de auteurs, 18 december 2005.
192. Dienstschriften AC-388, 24 februari 1951. Centraal Archieven Depot Defensie, Collectie Archieven Strijdkrachten in Nederlands-Indië, doss. 4697.
193. Mededeling J.A.J. Manusama aan de auteurs, 18 december 2005.
194. Dienstschriften ac 411, 15 maart 1951. Centraal Archieven Depot Defensie, Collectie Archieven Strijdkrachten in Nederlands-Indië, inv.nr. 4697.
195. Steijlen/Interview W. Munster, 1 juni 1992.
196. MHM/Interview J. Matauseja, 20 september 1989. Zie ook Wigard & Worung 2021, p. 67-75 en de bootlijsten: www.nationaalarchief.nl/aankomst.
197. Het dienstbevel in AC-388 is vanuit de Molukse gemeenschap regelmatig naar voren gebracht. Zo maakte de PNMS hiervan melding in een verzoekschrift aan de koningin, d.d. 22 oktober 1954 (NA/CAZ, doss. 1802). Een op 26 februari 1951 door sgt. D. Manuhutu in Jatinegara gemaakt afschrift van AC-388 werd in 1956 aangeboden aan B&W van Middelburg (zie Werkgroep Walcheren 2001). De Nederlandse autoriteiten gaven hierop geen inhoudelijke reactie.
198. MHM/Interview P. Saptanno, ongedateerd.
199. Götzen (ARP) was staatssecretaris op het ministerie van Overzeese Rijksdelen. Eerder was hij in het kabinet-Drees/Van Schaik als minister zonder portefeuille verbonden geweest aan hetzelfde ministerie. Toen was hij nog partijloos.
200. MR, 19 mei 1952.
201. Wigard & Worung 2021.
202. Keppy 1994, p. 65; Rikken 2002, p. 22; Souisa, Sasabone & Valk 2004, p. 38, 41, 51, 60, 69 en 72; Vorst 2001; Kamp Nuis 2005, p. 25.

203. Met de 'Kota Inten' kwam een bijzondere groep verstekelingen naar Nederland, voornamelijk leden van de *Barisan Polisi Negara* (het politiekorps van de deelstaat Oost-Indonesië) die hadden deelgenomen aan de Aziscoup in Makassar. Sahertian 1995, p. 48-57; Smeets 2001a; Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 48-56. Zie verder hoofdstuk 4.
204. Van Groningen 2003, p. 72.
205. Post 2001, p. 66.
206. MHM/Interview J. Matauseja, 20 september 1989.
207. Tijdens het eerste transport met de 'Kota Inten' werden leden van de *Barisan Polisi Negara* aangewezen als scheepspolitie, omdat zij in Makassar tot de politie hadden behoord. Daarbij had de COT niet in de gaten dat zij verstekelingen waren. Zie ook noot 203.
208. Smeets 2001a.
209. MHM/Interview J. Matauseja, 20 september 1989.
210. Video *De Overtocht*, Utrecht 2001, MHM.
211. Smeets 2001a. Ook eenmaal in Nederland stond deze kleding hun tegen: 'De vrouwen droegen een trainingspak, maar alleen in bed. De trainingspakken vonden ze een ongepaste dracht voor overdag.' Pollmann & Seleky 1979, p. 126.

4. In Nederland beland, 1951-1953

1. MHM/Interview mevr. F.X. Wenehenubun-Arlia, 23 augustus 2003.
2. Habiboe 1991, p. 105.
3. Pollmann & Seleky 1979, p. 122.
4. Vermeulen 1982. Ook anderen waren verbaasd over Nederlandse arbeiders. Zie sergeant-majoor L.R. Mustamu in Abuys & Martin 2002, p. 14.
5. MHM/Interview J. Matauseja, 20 september 1989.
6. De Man 'Verzorging tijdens de reis', 1970, p. 8. NA/CAZ, doss. 7921; Akihary 1991, p. 45-46 en Van Wijk 1985, p. 18.
7. Hoeveel Molukkers bij aankomst besmet bleken te zijn met longtuberculose is onbekend. In 1952 bleken 101 Molukse TBC-patiënten in verpleeginrichtingen opgenomen te zijn: 67 in sanatoria en 34 in de TBC-afdeling van Schattenberg. Het aantal geregistreerde patiënten steeg gestaag tot begin 1955, toen er 182 Molukse patiënten stonden geregistreerd (110 in sanatoria en 72 in Schattenberg). Daarna liep het aantal terug tot circa 100. Voor 1958 t/m 1960 zijn de cijfers onvolledig. Daarna vond geen afzonderlijke registratie van Molukse TBC-patiënten meer plaats. Zie De Man 'Medische verzorging', 1970, p. 25-30. NA/CAZ, doss. 7921.
8. 'Bij het verlaten van het gebouw werd aan iedere militair ter hand gesteld een simpel gestencild stuk papier, zonder een toelichtingswoord vooraf.' MHM/Interview J. Matauseja, 20 september 1989.
9. Maas & Clerx 1996, p. 652.
10. Korporaal A.L. Parinussa in Post 2001, p. 80; Pollmann & Seleky 1979, p. 121.

11. Smeets 1991b, p. 19 en 35.
12. Deze kampen vielen formeel onder het ministerie van Oorlog, zodat dit departement uiteindelijk toch nog een substantiële bijdrage leverde. Het kamp in Westerbork was in 1939 door de Nederlandse overheid gebouwd voor de opvang van joodse vluchtelingen uit nazi-Duitsland. Kamp Vught werd door de Duitsers gebouwd als concentratiekamp.
13. Verwey-Jonker 1959, p. 10.
14. In Wigard & Worung 2021 wordt een schatting vermeld van 12.898 personen. Daarbij is rekening gehouden met een aantal geboorten (88) en sterfgevallen (15). Ook worden meer verstekelingen vermeld (161) (p. 203 en 204).
15. Met 'rest' worden andere familieleden bedoeld dan de echtgenote of de kinderen.
16. Inclusief 51 leden van de *Barisan Polisi Negara*, de staatspolitie van de NTT.
17. Met de eerste tocht van de 'Kota Inten' kwamen 69 verstekelingen naar Nederland (inclusief de op de boot geboren baby van een van hen). Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 177. Niet uitgesloten is dat het aantal verstekelingen op alle boten tezamen meer bedroeg dan 80. In de registratie zijn immers alleen ontdekte verstekelingen opgenomen.
18. Centraal Archieven Depot Defensie/Afwikkelingscommando van het leger in Indonesië, doss. 23. De meeste marinegezinnen kwamen met de eerste tocht van de 'Kota Inten' (24) en de 'Atlantis' (31). Tien kwamen met de 'Skaubryn' en twee met de 'Asturias'. Keppy (1994) citeert de Marineleiding die het heeft over 'vijfentachtig man' (p. 65). Zelf komt hij tot 99 Molukse marinemensen (p. 79). Dat cijfer klopt: 31 met 'Nederlandse' transporten, 67 met 'Molukse' transporten en één die later naar Nederland kwam. Molukse marinemensen die in 1962 uit Nieuw-Guinea naar Nederland kwamen, of die individueel in Nederland aankwamen na dienst op een marineschip, zijn niet meegeteld. Zie ook Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 41-48. Zie voor de beschrijving van de aankomst van een marinegezin: Molemans 2004, p. 142 t/m 144.
19. Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 48-56 en Wigard & Worung 2021, p. 96-99, 154.
20. De geschiedenis van deze 'groepen met een eigen verhaal' is afzonderlijk beschreven in Van der Mee & Tomasouw 2005. Die studie besteedt ook aandacht aan niet-KNIL'ers die met de 'Molukse transporten' naar Nederland kwamen.
21. Poeze 1986, p. 368.
22. Wairata was in Oost-Indonesië een van de leiders geweest van de *Gaboen-gan Sembilan Serangkai* (het Negen Loten Verbond/GSS), een politieke partij die zich sterk maakte voor het behoud van de band met Nederland. Zie Chauvel 1990, p. 250-252 en Manusama 1999, p. 121-123. Wairata maakte in tweede instantie deel uit van de delegatie-Aponno. In 1956 werd hij adviseur van de terugkeerorganisatie *Gabungan Organisasi Suku Maluku* (Federatie van Molukse organisaties/GOSM). In 1974 richtte hij het pro-Indo-

- nesische *Rukun Maluku* (Molukse Grondbeginselen) op. Zie Smeets 2001b, p. 50 en 74.
23. Van acht veiliggesteld is onbekend op welke wijze zij naar Nederland kwamen. Zeker is dat zij niet met de 'Molukse transporten' meekwamen. Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 38-40. Zie ook Wigard & Worung 2021, p. 94-95.
 24. Volgens de CAZ-administratie zou het slechts gaan om ongeveer 300 Molukkers. Zie Beets, Walhout & Koesoebjono 2002, p. 15.
 25. Niet meegeteld zijn de elf leden van het RST die op 27 maart 1951, vergezeld van zeven echtgenotes, met de 'Georgic' aankwamen en opgenomen werden in de Koninklijke Landmacht (voornamelijk het Korps Commandotroepen). Van hen ontbreekt informatie over hun rang. Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 64. Ook twee Molukse officieren zijn niet meegeteld: luitenant-kolonel/legerarts H.A. Kainama en majoor M. Nanlohy, de voormalige garnizoenscommandant van Ambon. Na de uitroeping van de RMS vertrokken zij naar Nederland.
 26. De zes legerpredikanten die met de 'Molukse transporten' meekwamen, waren: eerste luitenant A.P. Hattu, J. Lawalata, D.S. Pesulima en J. Uneputty en tweede luitenant J.B. Keiluhu en S. Metiarj. Met de Molukse transporten kwamen ook een burgerpredikant (dominee P. Leatomu) en een predikant in opleiding (H. Supusepa) naar Nederland. Eén legerpredikant verbleef al in Nederland: eerste luitenant A.Z. Sahetapy, lid van de delegatie-Aponno. Zie Bouman 1995, p. 429-433; Van der Hoek 1994, p. 145; Redactieteam Gedenkboek 1989, p. 57.
 27. Inclusief sergeant-majoor Aponno, die al in 1950 in Nederland was aangekomen.
 28. De Commissie-Verwey-Jonker spreekt van 'geboren op'. Het is de vraag of deze geboorteplaatsvermelding juist is. Niet uitgesloten is dat de betrokken Molukkers hebben aangegeven waar ze als familie oorspronkelijk vandaan kwamen.
 29. Onderzoek Haledo & Lasomer (niet gepubliceerd, archief Moluks Historisch Museum). Zie voor een interview met een Timorese 'Ambonees militair': Taihuttu 2006, p. 117.
 30. Hoewel dat niet uitdrukkelijk wordt gezegd, valt uit de context op te maken dat met 'elders' ook hier 'van buiten de Molukken' wordt bedoeld en dus niet 'afkomstig van andere delen van de Molukken'.
 31. Wigard & Worung 2021, p. 93.
 32. MR, 5 februari 1951.
 33. MR, 19 februari 1951.
 34. MR, 26 februari 1951. Deze nota wordt in het vervolg als de 'Nota-Kiveron' aangeduid.
 35. Rijksbegroting 1951, hoofdstuk XIIIb (Minuor), Tweede Kamer, 1950-1951, 1900, nr. 9, p. 10-11. De argumenten zijn ontleend aan de Nota-Kiveron van 23 februari 1951 (MR, 26 februari 1951).

36. Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 64, 137-138.
37. 'Een dergelijke eis zal toch alleen voor Indonesië gelden; Indonesische Ministers, die hier te lande waren, hadden geen bezwaar b.v. tegen deelname van Ambonnezen aan de strijd in Korea.' Drees, MR, 5 februari 1951. In een later stadium bleek de Indonesische regering toch bezwaar te hebben tegen uitzending door Nederland naar Korea van Molukse militairen. Indonesië wilde in dit conflict neutraal blijven en was daarom tegen de inzet van militairen met formeel de Indonesische nationaliteit. Nota Rombach aan Peters, 24 oktober 1952. NA/CAZ, doss. A07/08959 (oude CRM-registratie). Toch werden sergeant S. Nussy van het Korps Commandotroepen en minstens dertien andere Molukkers in 1954 uitgezonden naar Korea. Zij verkregen pas jaren later de Nederlandse nationaliteit. Mededeling S. Nussy, 24 juli 2006. Zie ook Van der Mee 2012, p. 83-84.
38. MR, 11 februari 1952. Medio 1954, toen de kwestie Nieuw-Guinea weer eens de Nederlands-Indonesische betrekkingen onder druk zette, herhaalde Drees zijn opvatting dat de belofte aan Indonesië ophield als de Molukkers definitief in Nederland zouden blijven. Hij stelde: 'indien het uitgesloten blijkt, dat de Ambonezen naar Indonesië terugkeren, dat zij dan wel, voor zover daarvoor geschikt, in Nederlandse militaire dienst moeten kunnen worden genomen.' MR, 28 juni 1954.
39. Nota-Kiveron, p. 2-3. Versterking van de RMS door handhaving van de KL-status heeft noch in de publieke discussie, noch in de beslotenheid van de ministerraad een rol gespeeld. Het bleef bij één opmerking in de Nota-Kiveron.
40. Smeets 1991b, p. 20.
41. Brief CdK Noord-Brabant aan Teulings, 23 februari 1951. NA/CAZ, doss. 3412. Zie ook Smeets 1991a, p. 9 en 14 en Smeets 1991b, p. 35.
42. De passagiers van de 'Atlantis' kregen het bericht op 24 maart te horen, vlak voor zij aan boord gingen.
43. *De problematiek* 1978, p. 99.
44. Met de 'Roma' vertrokken op 7 maart 1951 de meeste *budjangs*, jonge vrijgezellen, die de legerleiding op Java de grootste problemen hadden bezorgd.
45. Post 2001, p. 84.
46. Thenu-Lilipaly 1984, p. 19.
47. Vermeulen 1982.
48. Bosscher & Waaldijk 1985, p. 59-60.
49. *De problematiek* 1978, p. 99.
50. Bosscher & Waaldijk 1985, p. 59.
51. Steijlen 1996a, p. 68 en Meijer 2005.
52. Smeets 1991b, p. 18-20.
53. Rijksarbeidsbureau en Geneeskundige Hoofdinspectie.
54. Directoraat-Generaal voor de Scheepvaart.
55. Smeets 1991b, p. 19.
56. Thenu-Lilipaly 1984, p. 20-21; Rikken 2002, p. 157 en Post 2001, p. 90.

57. Abuys & Martin 2002, p. 103.
58. MR, 5/6 mei 1952. Ook anderen lieten zich wel eens uit over een langer durend verblijf in Nederland, maar lieten het idee van een tijdelijk verblijf niet varen.
59. Er werd om subsidie gevraagd, omdat Molukse ouders van hun zakgeld geen uniformen e.d. konden bekostigen. NA/CAZ, doss. 421, brief Logeman aan de Inspectie Midden van het CAZ, 24 juni 1954. Nadat subsidieverzoeken ten behoeve van Keiëse deelnemers aan de Sallandgroep in Ommen waren afgewezen, werden activiteiten binnen de woonorden Eerde en Laarbrug wel toegestaan. Een Molukse padvindersgroep binnen het woonoord Lunetten werd zelfs gefaciliteerd. De aanwezigheid van enkele Nederlandse padvinders (kinderen van kamppersoneel) werd niet gezien als een bedreiging voor de beoogde segregatie. Zie NA/CAZ, doss. 421.
60. Directoraat-Generaal van Maatschappelijke Ontwikkeling (CRM).
61. Nota Werner aan Klompé, 16 december 1969. NA/CAZ, doss. 4.07.125/CRM 4348 (oude CRM-registratie).
62. Pessireron 2003, p. 9. Anderen meldden dat zij aan boord van de schepen naar Nederland van de troepencommandant (Detiger) te horen kregen dat het verblijf in Nederland drie maanden zou duren. Post 2001, p. 50.
63. MHM/Interview echtpaar Schaffers, 10 december 2004.
64. Laurentius 2002, p. 85.
65. MR, 18 juni 1951. Zie over dit onderwerp: Smeets 1991b, p. 20-23.
66. 'Toescheidingsovereenkomst', Stb. 1949, nr. J 570. Zie ook Beets, Walhout & Koesobjono 2002, p. 13.
67. Nota 'De status van personen van Indonesische nationaliteit in Nederland', 27 juli 1951 en brief van de staatssecretaris van Buitenlandse Zaken aan de ministerraad, 31 juli 1951. na/Bijlagen Ministerraad, doss. 470.
68. MR, 18 juni 1951. Over RMS-vertegenwoordiger dokter Nikijuluw bestond extra onduidelijkheid. In zijn geval was het de vraag of hij kon worden uitgezet 'omdat betrokkene kan opteren voor het Nederlanderschap'. Van Maarseveen, MR, 3 juli 1951.
69. Persbericht, 18 juni 1951. na/Bijlagen Ministerraad, doss. 468.
70. MR, 13 augustus 1951.
71. Zo opperde minister-president Drees tijdens de bespreking over de 'Bijdrageregeling werkende Ambonnezen' het idee om voortaan van Indonesiërs een arbeidsvergunning te eisen, waarop minister J.G. Suurhoff (PvdA) waarschuwde dat dit repercussies zou kunnen hebben voor Nederlanders in Indonesië. MR, 8 februari 1954. Ook in het parlement werd deze kwestie uiterst omzichtig aangepakt. Op 13 augustus 1951 berichtte staatssecretaris Blom de ministerraad dat in de Memorie van Antwoord aangaande de Wet op het Nederlanderschap aan de Eerste Kamer 'terloops melding wordt gemaakt van het beschouwen van de Indonesiërs als vreemdelingen'. Hij waarschuwde voor het risico dat de rechter daar anders over zou kunnen denken (MR, 13 augustus 1951).

72. MR, 20 oktober 1952. Ook oud-generaal Scholten, op dat moment Hoofd Ambonese Woonoorden In Nederland (HAWIN), raadde interneringskampen voor Molukkers af. Nota Scholten 'Moeilijkheden ten aanzien van een richtige leiding der Ambonezenwoonoorden door H.A.W.I.N. en kampleiders', 18 oktober 1952. NA/CAZ, doss. 640.
73. MR, 3 november 1952.
74. Brief CAZ aan Hoofdcommissariaat van Politie Rotterdam, 5 december 1952. NA/CAZ, doss. 404.
75. Commissaris van Politie H. Zock aan CAZ, 15 december 1952. NA/CAZ, doss. 404.
76. *The Refugee* 1951, p. 283.
77. Minister-president Drees in MR, 10 november 1952. Overigens had de regering zelf in de Rijksbegroting 1951 gesproken over 'een tijdelijk verblijf, dat ingevolge vorenvermelde rechterlijke uitspraken het karakter draagt van een asyl'. Bijlagen Handelingen Tweede Kamer 1950-1951, p. 11.
78. De minister-president stelt voor 'in de toelichting niet te spreken over de status van de in Nederland woonachtige Ambonnezen' (MR, 17 mei 1954). Bij de behandeling van het wetsontwerp tot goedkeuring van het Vluchtelingenverdrag bleken de ministers die betrokken waren bij het Molukkersbeleid verhinderd. Het kabinet vond dat goed uitkomen als gevraagd zou worden of ook Molukkers onder het verdrag vielen (MR, 27 juni 1955).
79. MR, 11 juli 1955.
80. Smeets 1991b, p. 24. Strafkampen waren de woonoorden Heythuysen in de gelijknamige gemeente, Oude Zeug in Wieringermeer en Tungelroy in Weert. Akihary 1991, p. 62-63.
81. 28 kampen van de DUW, twee van de Nederlandse Arbeidsdienst (NAD) en acht van de Rijksdienst voor de Werkverschaffing (RWV).
82. In 1951 werden vier DUW-kampen ook alweer gesloten. In 1952 verdwenen nog eens drie DUW-kampen en één RWV-kamp. Er kwamen in dat jaar drie andere DUW-kampen, één klooster en één fabrieksloods bij. In 1953 werden nog eens vier DUW-kampen in gebruik genomen. Dat bracht eind 1953 het aantal woonoorden op 53. In de loop der jaren zouden in totaal 90 locaties als woonoord benut worden. Zie Akihary 1991, p. 62- 63.
83. Snell 2001, p. 15.
84. Op het terrein van de villa's werden woonbarakken gebouwd die ook door Molukkers bewoond werden. Akihary 1991, p. 56.
85. Siahaya 2002, p. 42. In 2010 schreven Ernst Jansz en Jimmi Bellmartin het nummer 'Barak 23' (CD *Wie*, Nationaal Monument Kamp Vught). Frans Lopulalan schrijft in zijn debuutroman *Onder de sneeuw een Indisch graf*: 'Een poosje later schrok ik weer wakker door de luide lach van tante Amelia. Zij en oom Noes waren binnengekomen en zaten met mijn ouders aan de eettafel. Ons bed stond in diezelfde kamer en werd afgeschermd door een gordijn dat 's nachts over de hele breedte van de kamer werd geschoven.' Lopulalan 1985, p. 15. Zie ook Roders 1954, p. 62-63 en Smeets

- 1996, p. 19 en 42. Behalve Lunetten vormden ook andere woonoorden en/of woonwijken de context van autobiografische boeken, zoals de Betuwe: De Haar, Lingebrug en Overbroek (Laurentius 2002), Nistelrode (Amukwaman 2008), Schattenberg (Marijman 2019), Tiel (Taihuttu 2006) en Winterswijk (Tetelepta & Nijman 1999).
86. Siahaya 2002, p. 43. Zie ook Lopulalan 1985, p. 23-24.
 87. Van Groningen 2003, p. 76. Zie ook: Von Benda-Beckmann & Leatemala-Tomatala 1992, p. 30.
 88. In 1951-1952 vielen drie woonoorden rechtstreeks onder DMZ: Akihary 1991, p. 61.
 89. Rikken 2002, p. 51. J. Kalfsbeek was beheerder van het woonoord Snodenhoek in Elst.
 90. Notitie Minuor 'Politieke invloeden onder de Ambonnezen', 1 juni 1951. NA/Koloniën, doss. 23.
 91. Nota 'Vlagincident te Woerden' van kabinet Minuor aan minister Van Maarseveen, 2 augustus 1951. NA/Koloniën, doss. 23.
 92. Zo wapperde de RMS-vlag vrolijk in het woonoord Vaassen toen koningin Juliana en minister Klompé er in 1958 een bezoek brachten.
 93. De voorzitters van de kampraden waren lange tijd doorgaans de hoogsten in rang. Abuys & Martin 2002, p. 15.
 94. Adviseurs hadden in de Molukse gemeenschap een belangrijker positie dan de naam doet vermoeden. Het betrof 'notabelen' die om uiteenlopende redenen geen bestuursverantwoordelijkheid konden of wilden nemen, maar wel degelijk een stempel drukten op de organisatie. Bekende voorbeelden naast Wattimena zijn L. Polhaupessy (CRAMS) en J. Hitiahubessy (BPRMS/BP).
 95. De CRA werd in maart 1948 opgericht om de sociale belangen te behartigen van alle Ambonezen buiten de Molukken. Wattimena was de eerste voorzitter. Drooglever & Schouten 1994, p. 407.
 96. Van Wijk 1985, p. 35-36.
 97. Advies Adviescommissie Ambonezen 'Maatregelen tegen de CRAMS' aan de minister van Minuor, 2 november 1951. NA/CAZ, doss. 1687.
 98. Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 22-23.
 99. De Man 'Ambonese belangenorganisaties' 1970, p. 1-8. NA/CAZ, doss. 7921; Steijlen 1996a, p. 73-77.
 100. 'Nota minister van Binnenlandse Zaken aan de Ministerraad', 10 augustus 1951. NA/Bijlagen Ministerraad, doss. 470.
 101. Gedacht werd aan de laatste militaire commandant in Indonesië, kolonel A. van Santen.
 102. MR, 13 augustus 1951.
 103. MR, 20 augustus 1951.
 104. Vanaf 2 september 1952 werd de HAWIN ondergebracht bij het nieuwe ministerie van Maatschappelijk Werk.

105. Op 21 april 1952 deden zich ernstige ongeregeldeheden voor tussen CRAMS- en BPRMS-aanhangers.
106. In september 1952 vonden in Schattenberg veel gevechten plaats om uiteenlopende redenen. Overplaatsingen van o.a. Keiëzen en Tanimbarezen waren het gevolg. De kampeiding weet de problemen voor een deel aan de aanwezigheid van te veel vrijgezellen.
107. Nota J.J. Rombach aan minister W.J.A. Kernkamp, 24 oktober 1952. Zie Smeets 1991b, p. 31. Kernkamp was minister van Uniezaken en Overzeese Rijksdelen (CHU).
108. MR, 20 oktober 1952.
109. Nota Werner aan Van Thiel, 20 oktober 1952. NA/CAZ, doss. A07/08.959 (oude CRM-registratie).
110. Bosscher & Waaldijk 1985, p. 60, Smeets 1991b, p. 27-34, Belserang & Manuhutu 1991.
111. Mededeling Van Thiel, MR, 3 november 1952. Scholten zelf koppelde zijn ontslag aan de uitspraak van minister C. Staf (Oorlog en Marine/CHU), die gezegd zou hebben: 'In mijn leger geen Ambonezen!' Scholten: 'Ik heb toen gezegd: "Excellentie, dan sla ik mijn bajonet af" en ik ben afgetreden.' Zie Smeets 1985b. Dat opvattingen over de remilitarisering van de Molukkers nogal wisselden, mag blijken uit Van Thiels opmerking in de ministerraad bij de toelichting op het vertrek van Scholten: 'Uit deze en andere moeilijkheden is spreker gebleken, dat alleen door remilitarisatie een oplossing zou kunnen worden gevonden, doch het vorige Kabinet stond hier afwijzend tegenover.' Van Thiel vroeg overleg met zijn collega's van Justitie, Binnenlandse Zaken, Oorlog, 'en eventueel Uniezaken en Buitenlandse Zaken'. Minister Staf antwoordde 'dat het thans niet meer mogelijk is te komen tot gedwongen militarisatie'. Tot het gevraagde overleg werd besloten. Dat leidde echter niet tot remilitarisering. MR, 3 november 1952.
112. De keuken verstreekte dagelijks twee broodmaaltijden en één warme maaltijd. Per week werden vijf rijstmaaltijden bereid en twee keer een Hollands menu. Bij vier warme maaltijden kwam vlees op tafel, bij twee vis en één keer een ei. Op christelijke feestdagen en met Sint-Nicolaas werd voor een extraatje gezorgd. Zo kregen de woonoordbewoners voor de kerstdagen een krentenbrood. Per dag gaf de overheid in de beginjaren voor voeding een bedrag uit dat varieerde van f. 0,95 tot f. 1,20 per persoon. Roders 1954, p. 64.
113. Roders schrijft: 'Het ontbreken van een eigen keuken wordt door de meeste vrouwen als een groot gemis gevoeld. Ook de Ambonese vrouw wil graag voor haar eigen gezin koken, en die hapjes op tafel brengen waarvan haar echtgenoot en zij zelf het meeste houden.' Roders 1954, p. 64.
114. J. in 't Veld, minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting (PvdA). MR, 25 juni 1951.
115. Smeets 1996, p. 26 e.v.; Claassen 1992, p. 74, 75; Ringringulu 2003, p. 16-19.
116. Lucassen 1994, p. 101.

117. In het vooroorlogse Indië had de 'Hollandsche school' met het Nederlands als instructietaal een hogere status gehad dan het onderwijs dat in het Maleis werd gegeven. Veel Molukse ouders beschouwden het dan ook als een buitenkansje voor hun kinderen dat zij tijdens hun verblijf in Nederland naar een Hollandse school konden. Verwey-Jonker 1959, p. 30. Dit wordt bevestigd door een uitspraak van Kuhuwaël, adviseur Molukse zaken van de minister van O&W, die in 1976 aan O&W schrijft: 'Met het oog op het vermeende korte verblijf h.t.l. wilde men onderwijs volgens een Nederlands leerplan.' Lucassen en Köbben voorzien dit citaat van een 'Sic!', omdat zij blijkbaar de redenering van de ouders niet kunnen volgen. Zie Lucassen & Köbben 1992, p. 34. Zie ook Van Amersfoort 1971, p. 11.
118. Smeets 1996, p. 27 en Claassen 1992, p. 76, 77. In een enkel geval kwam het bevoegd gezag bij een rooms-katholiek schoolbestuur. Zie Verwey-Jonker 1959, p. 31.
119. Hogewoning 1952.
120. Smeets 1996, p. 29-30.
121. Sinke 1981, p. 48.
122. Bijlage bij Roders 1954. Dit cijfer komt ook voor in Verwey-Jonker 1959, p. 30.
123. Van Amersfoort 1971, p. 54. In het woonoord Lunetten in Vught werd een 'omscholingsschool voor grotere meisjes' in het leven geroepen.
124. De Man 'Medische verzorging' 1970, p. 1-6. NA/CAZ, doss. 7921.
125. In Lunetten was C. de Wit de eerste woonoordarts. In juli 1956 werd hij opgevolgd door J.J. de Lima, die tot maart 1968 die functie bleef vervullen. Smeets 1996, p. 3233 en De Lima 1998, p. 59-81. In Schattenberg was dokter J.W. Oosterhuis de eerste woonoordarts. Hij werd in 1955 opgevolgd door G.J. da Costa. Daarna kwam dokter H. Tan. MHM/Interview H. Tan, 4 en 13 juli 1990.
126. De kampziekenhuizen hebben nooit erkenning gekregen als officiële ziekenhuisinrichting.
127. Smeets 1996, p. 34 en Abuys & Martin 2002, p. 94-97.
128. In 1951 (vanaf februari): 841 geboorten; 1952: 1.009; 1953: 955 en 1954: 1.028. De Man 'Medische verzorging', 1970, p. 69 en 82. NA/CAZ, doss. 7921.
129. Boelens, Van Fraassen & Straver 2001, p. 54, 250.
130. Bartels 1994, p. 385-388.
131. Verwey-Jonker 1959, p. 15. Op p. 76 is sprake van 800 katholieke Molukkers. Uitgaande van een totaal van ongeveer 12.500 Molukkers, zou dat een percentage van 6,4 procent betekenen. Op basis van gedetailleerde informatie over de groep katholieke Molukkers in het archief van Koloniën lijkt het door Verwey-Jonker genoemde percentage van 4,5 procent aannemelijk. In 1951 zou sprake zijn geweest van 530 katholieke Molukkers: 124 gezinnen en 66 alleenstaanden. na/Koloniën, doss. 11773. Zie ook: MHM/Onderzoeksrapportage G. Wenehenubun, 2004.
132. Snell 2001, p. 46-49.
133. Bartels 1990, p. 468-474.

134. Raben 2002, p. 187-198; Knaap 2004, p. 40, 62 en Straver 2011, p. 91-96.
135. Zo zijn er verhalen van de Molukse schepelingen van de Zeven Provinciën (1933), Molukse KNIL-militairen bij de aanval door Japan (1942) en tijdens de politionele acties (1947 en 1948), de RMS-militairen tijdens de Indonesische landingen op Ambon (1950) en de gijzelnemers in het Indonesische consulaat in Amsterdam (1975). De duif als symbool van Jonker komt voor in het RMS-wapen en op de Rietkerkpenning die de Nederlandse regering in 1986 uitreikte aan de Molukse eerste generatie. Manusama 1999, p. 270, 286.
136. Bartels 1994, p. 396-399.
137. MHM/Onderzoeksrapportage G. Wenehenubun, 2004.
138. MHM/Interview pater J.J. Eijkman, 11 februari 2003. Pater Eijkman was van 1976 tot 1986 belast met de zielzorg van de rooms-katholieke Molukkers in Nederland.
139. Over de herkomst van dit prechristelijke gebruik is veel geschreven. Dominee W.H. Tutuarima zag een relatie met de Chinese voorouderverering. M. Papilaja legde een link met Javaans-hindoeïstische tradities, terwijl dominee B.A. Rahantoknam naar bijbelse vindplaatsen verwees. Van der Hoek constateert dat deze interpretatieverschillen alles te maken hadden met 'de van oudsher conflictueuze relatie tussen *adat* en christendom'. Van der Hoek 1994, p. 220-223; Piring Natzar 1995.
140. Smeets 1996, p. 49. Zie ook: Redactieteam Gedenkbok 1989, p. 56-95.
141. Verwey-Jonker 1959, p. 69-71. De toevoeging '*di Belanda*' (in Nederland) werd al snel achterwege gelaten.
142. De Commissie Katholieke Geestelijke Verzorging voor Gerepatrieerden onder leiding van rector W. Bokeloh. De naam van de commissie werd in 1951 aangevuld met 'en Ambonezen'. MHM/Onderzoeksrapportage G. Wenehenubun, 2004.
143. MHM/Interview mgr. A. Sol, 13 juni 2003 en MHM/Interview pater J.J. Eijkman, 11 februari en 7 april 2003.
144. Van den Bergh 1994, p. 13-14, 17; Van den Bergh 2011.
145. Steijlen (red.) 2002, p. 45; Bartels 1994, p. 303-304.
146. Zie hoofdstuk 3, noot 14.
147. Steijlen (red.) 2002, p. 46. Zie ook Wittermans (1955) 1991, p. 41-53.
148. Wittermans (1955) 1991, p. 92-96 en 108.
149. Zie bijvoorbeeld de herinneringen van melkman C. Bruntink in Winterswijk, in: Tetelepta & Nijman 1999, p. 55.
150. Zie bijvoorbeeld Smeets 1996, p. 51-55; Laurentius 2002, p. 54; en Rikken 2002, p. 36.
151. Van Amersfoort 1971, p. 54.
152. Siahaya 2002, p. 63-65.
153. MR, 2 mei 1951.
154. Snell 2001, p. 74; Tetelepta & Nijman 1999, p. 109.
155. *Het Huisgezin*, 10 februari 1951.

156. Roders nam in 1953 drie soorten ruzies waar: ruzies als gevolg 'van de zeer beperkte bewegingsruimte binnen de woonoorden', vanwege 'politieke tegenstellingen' en 'het niet te nauw nemen van de huwelijkstrouw'. Vrouwen speelden volgens hem bij ruzies een belangrijke rol, als gangmaker of als aanleiding. Roders, 1954, p. 88.
157. Wittermans (1955) 1991, p. 7-10.
158. Lokollo was als minister opgevolgd door *raja* I. Ohorella van Tulehu. Penonton 1977, p. 11.
159. F.A. Aponno was hoofd van de delegatie-Aponno, C. Wairata lid van de delegatie-Aponno, Th.O. Kuhuwael hoofd van de school in Schattenberg, dominee A.Z. Sahetapy lid van de delegatie-Aponno en synodevoorzitter van de GPMB/GIM en I.M. Pariury een voormalig inspecteur van politie in Indonesië. De achtergrond van J.W. Patty is onbekend.
160. Mariën en Rinsampessy stellen dat veel Sapparuezen partij trokken voor hun eilandgenoot Nikijuluw, terwijl Ambonezen en Seramezen doorgaans de kant van de van Seram afkomstige Lokollo kozen. Enigszins verwarrend voegt Mariën daaraan toe dat het verzet tegen Lokollo vooral kwam van militairen die elkaar al uit Semarang kenden. De leiders van die groep kwamen echter maar gedeeltelijk van Saparua. Van het bestuur van de KRM, dat Nikijuluw steunde, kwamen drie personen van Saparua, vier van Ambon, twee van Haruku, één van Seram en één van Kei. Van de Sapparuezen waren twee personen *pela* van Lokollo, maar zij kozen voor Nikijuluw. Mariën 1968, p. 66-67 en Rinsampessy 1992, p. 159.
161. Mariën 1968, p. 66-67.
162. Volgens de KRM zelf had zij in oktober 1951 800 leden. NA/CAZ, doss. 1687.
163. Andere bestuursleden waren: de sergeanten-majoor D. Lilipaly, J.B. Parinussa en W. Munster, de sergeanten Th. Pentury, J.J. Kaihatu, J. Mainake, L. Papilaja en de korporaals L. Rehatta en A. Renjan.
164. Manusama 1999, p. 281.
165. De Man 'Ambonese belangenorganisaties', 1965, p. 8. NA/CAZ, doss. 7921; Steijlen 1996a, p. 76-77.
166. Smeets 2001b, p. 61.
167. Deze zetel werd bezet door Th.J. Patty ('Indisch majoor-bottelier'), afkomstig van de Marine, maar niet aangewezen door de marinemensen.
168. De Man 'Ambonese belangenorganisaties', 1965, p. 6-9. NA/CAZ, doss. 7921; Steijlen 1996a, p. 75.
169. Zie De Man 'Ambonese belangenorganisaties', 1965, p. 9, 12. NA/CAZ, doss. 7921.
170. De Man 'Ambonese belangenorganisaties', 1965, p. 9-11, 62-67. NA/CAZ, doss. 7921; Steijlen 1996a, p. 76-77, 83-88, 91-93.
171. Smeets 1996, p. 42-44; Post 2001, p. 82, 84; Amukwaman 2008, p. 14-15 en Smeets 2020, p. 278-280.
172. BVD-rapport, nr. 168833, 19 december 1952. NA/CAZ, doss. 2184.

173. Minuor vreesde dat Polhaupessy, die altijd voorstander was geweest van de 'Groot Maluku-gedachte', zich door de Indonesische autoriteiten voor hun 'Nieuw-Guineakarretje' zou laten spannen met autonomie voor een Groot Maluku als lokkertje. Nota Minuor, 8 december 1952. NA/CAZ, doss. 2184. Ook in latere jaren toonde Minuor zich argwanend over de bedoelingen van Polhaupessy. Argwaan bestond ook ten aanzien van A. Nanlohy en P.E.D. Titaley, die zich in Nieuw-Guinea bevonden. Brief Peters aan Drees, 9 januari 1952. NIB 50-63/DB 637 en Nota Rombach aan Kernkamp, 14 juni 1954. NIB 50-63/DB 132.
174. Gesprek van Commissaris van Ambonezenzorg J. van Ringen met burge-meester jhr. F.J.C.M. van Rijckevorsel van Vught, 16 december 1952.
175. Wittermans (1955) 1991, p. 109-111; Van der Hoek 1994, p. 156-158; en Smeets 2020, p. 279.
176. Bosscher & Waaldijk 1985, p. 135.
177. Decker 1957, p. 214.
178. Op 16 januari 1951 werd op Seram een nieuwe RMS-regering gevormd: *Pemerintah Perdjuangan* (oorlogskabinet). Manuhutu bleef president. Wairisal werd behalve premier ook minister van Binnenlandse Zaken. Soumokil werd behalve minister van Buitenlandse Zaken ook minister van Justitie. Pesuwarissa bleef minister van Voorlichting, maar kreeg nu Sociale Zaken erbij. Manusama bleef minister van Defensie, Pieter van Verbindingen, Tetelepta van Onderwijs en Ohorella van Voedselvoorziening. G.H. Apituley werd minister van Financiën en dokter M. Haulussy van Gezondheid. Penonton 1977, p. 51.
179. De oude KNIL-onderofficiersrangen waren inmiddels vervangen door officiersrangen. 'Het internationaal aanzien van onze staat zou immers geschaad kunnen worden door het feit dat ons leger geleid werd door onderofficieren, hoe uitstekend ze ook waren.' Manusama 1999, p. 214-215.
180. Manusama 1999, p. 213-224; Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 76.
181. Manusama 1999, p. 213; Putuwati 1986, p. 53, 57, 60-61, 74-76.
182. Zo verloor Lokollo, wiens gezin bij de RMS op Seram verbleef, er een dochtertje.
183. MR, 9 juli 1951. Zie verder Bosscher & Waaldijk 1985, p. 140-145.
184. Zie bijvoorbeeld MR, 9 en 30 juli 1951.
185. Penonton 1977, p. 95.
186. Idem, p. 74, 218.
187. Manusama 1999, p. 224-231; Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 76-78. In de Nederlandse ministerraad van 12 november 1951 werd meegedeeld dat enige Indonesiërs, onder wie de 'zich noemende Minister-President van de Republiek Zuid-Molukken' [A. Wairisal], vanuit Seram op Nederlands Nieuw-Guinea waren aangekomen, en dat zij asiel hadden aangevraagd (MR, 12 november 1951). Een week later deelde minister Peters mee dat het asielverzoek 'bezwaarlijk' kon worden gehonoreerd gezien het doel van de reis: 'het aanknopen van contact met personen buiten dit gebied en het

- aankopen van munitie' (MR, 19 november 1951). Begin 1952 vroeg Wairisal toestemming om naar Nederland te komen. Ook deze aanvraag werd afge-
wezen (MR, 7 april 1952).
188. Manusama 1999, p. 238; Vlasblom 2004, p. 212; en Drooglever 2005, p. 252-253.
 189. Manusama 1999, p. 244, 291.
 190. Penonton 1977, p. 218.
 191. Manusama 1999, p. 237-252. Zie ook Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 165.
 192. Volgens zijn zoon zou Thom Nussy zich hebben overgegeven omdat zijn echtgenote en kind door de politie werd vastgehouden (interview met Adi Nussy, te Ambon 24 juli 2020). Nussy werd in 1955 door een Indonesische krijgsraad veroordeeld tot enkele jaren gevangenschap. Daarna nam hij dienst bij de TNI. Volgens Manusama was hij als luitenant betrokken bij de arrestatie van Soumokil in 1963. Ook zou hij deelgenomen hebben aan landingsoperaties in Nederlands Nieuw-Guinea. Manusama 1999, p. 290 en Chauvel 1990, p. 396.
 193. Marijanan 2016, p.42-46.
 194. 'Ridder Oranje Nassau; kinderen studerend in Nederland' en volgens hoge commissaris Van Bylandt: 'in zijn hart RMS'er'. Een van de in Nederland studerende kinderen was L.Ch. Mantouw, de latere covoorzitter van de Commissie-Köbben-Mantouw. Van Bylandt 1092 aan Buiza, 24 maart 1954. NA/CAZ, doss. 2184.
 195. Idem. Opzienbarend was dat het Indonesische Hoge Commissariaat in Den Haag begin maart 1954 juist liet weten dat sprake was van 'een verhoogde activiteit' van de 'RMS-benden' op Seram. Nota HC aan Buiza, 1 maart 1954. NA/CAZ, doss. 2184. De 'Alfoerse Regenten-dochter' was Josina Taniwel. Zie voor haar herinneringen: Marijanen 2016.
 196. Mantouw zou daaraan hebben toegevoegd: 'Wat overigens in onze harten leeft, gaat niemand wat aan.' Van Bylandt 1092 aan Buiza, 24 maart 1954. NA/CAZ, doss. 2184.
 197. Nota HC aan Buiza, 12 april 1954. De contacten werden ook vermeld in Code-telegram Van Bylandt 1092 aan Buiza, 24 maart 1954. NA/CAZ, doss. 2184.
 198. Penonton 1977, p. 219.
 199. Smeets 1985a, p. 46.
 200. Verweij 1997, p. 698-708.
 201. Nota Minuor, 4 januari 1952. NA/CAZ, doss. 2184.
 202. BVD-rapport, nr. 199833, 19 oktober 1953. NA/CAZ, doss. 2184.
 203. Verweij 1997, p. 708-712 en Hellevoort & Pekelder 2001, p. 351-372. In het kabinet-Drees III was maar één minister die bij herhaling een lans brak voor de Molukse zaak: J. Algera van Verkeer en Waterstaat (ARP). Zijn kennis van de historische feiten bleek beperkt. Zo meende Algera dat men zou kunnen stellen 'dat de Republiek Indonesië Ambon ten onrechte bezet heeft, hetgeen in strijd is met de RTC-overeenkomsten en dat hieromtrent ook rechtelijke uitspraken bestaan' (MR, 1 december 1952). Voorts had hij het over

- 'het recht van de zelfstandigheid van Ambon, dat de Nederlandse regering erkend heeft' (MR, 8/9 maart 1954), vroeg hij zich af of Seram tot Indonesië behoorde, aangezien de Indonesische regering slechts de kustplaatsen bezet had (MR, 22 maart 1954) en merkte hij ter rechtvaardiging van de RMS op dat 'de opheffing van de autonomie van Oost-Indonesië door de Indonesische Regering een onrechtmatige daad was' (MR, 5 april 1954).
204. MR, 26 oktober 1953.
 205. MR, 7 december 1953.
 206. Smeets 1985a, p. 44.
 207. Zie bijvoorbeeld: Nota Hoge Commissariaat van de Republiek Indonesië aan Buiza, 25 november 1953. NA/CAZ, doss. 2184.
 208. Deze resolutie behaalde op 10 december 1954 niet de benodigde twee derde meerderheid.
 209. Brief Luns aan Donker, 11 december 1953; Van Ringen aan Van Thiel, 14 december 1953; brief Van Thiel aan Donker, 14 januari 1954. NA/CAZ, doss. 2184.
 210. Andere oprichters waren: I. Amanupunjo, M. Hitijahubessy, J. Latupeirissa en H. Marwa.
 211. Adviseur van de Bond ex-KNIL was oud-RMS-minister A. Nanlohy.
 212. Smeets 2001b, p. 62-63.
 213. Roders 1954, p. 68.
 214. MHM/Interview mevr. A.M. Noya-Tuwannakotta, 1989.
 215. Hoewel meer dan 700 militairen via Van Rijckevorsel hun ontslag aanvochten, werd besloten de zaak-Saptenno als proefgeding te beschouwen. De uitspraak in deze zaak zou voor iedereen gelden. Belserang & Manuhutu 1991, p. 90-93.
 216. Processtukken zaak-Saptenno. MHM/Archief K. van Rijckevorsel.
 217. Brief Van Rijckevorsel aan Polhaupessy, 23 mei 1952. MHM/Archief K. van Rijckevorsel. Zie ook Laurentius 2002, p. 53.
 218. Smeets 1991b, p. 17.
 219. Moll 1977, p. 263-264 en MHM/Archief K. van Rijckevorsel.
 220. Staatssecretaris Götzen zou Staf enige tijd later corrigeren (overigens zonder dat uitdrukkelijk te zeggen) dat de Ambonezen 'niet als asylzoekenden kunnen worden beschouwd, aangezien zij in Indonesië het militaire bevel hebben gekregen zich naar Nederland in te schepen' (MR, 19 mei 1952).
 221. MR, 7 april 1952.
 222. Werner aan Van Thiel, ongedateerd. NA/CAZ, doss. 2184.
 223. Wittermans 1970. Hier is gebruikgemaakt van de Nederlandse vertaling in Steijlen (red.) 2002, p. 13. Wittermans zegt overigens ten onrechte dat met het burgerbewakingscorps 'de voormalige militaire status' zou worden hersteld.
 224. MR, 7 juli 1952.
 225. MR, 14 juli 1952.
 226. Steijlen (red.) 2002, p. 14.

227. MR, 4 augustus 1952. Wittermans zegt dat het aantal belangstellenden maar 39 bedroeg. Wittermans (1955) 1991, p. 114.
228. Nota 'Militaire tewerkstelling Ambonese oud-KNIL-militairen' van K. van Rijckevorsel, 6 maart 1953 en Notitie Werner aan minister Van Thiel, 14 maart 1953. NA/CAZ, doss. 2184.
229. Brief Staf aan Van Rijckevorsel, 10 april 1953. MHM/Archief K. van Rijckevorsel. Zie ook Smeets 1985a, p. 43.
230. Vermeulen & Smeets 1985b.
231. Brief Van Rijckevorsel aan generaal-majoor b.d. P. Scholten, 31 augustus 1953. MHM/Archief K. van Rijckevorsel. Ex-HAWIN Scholten had het idee van een civiele procedure aangereikt gekregen door F.A.E. Laqueuille en door gespeeld aan Van Rijckevorsel. Zie ook de verklaring van sergeant-majoor J. Mailuhuw. MHM/Archief J. Hitiahubessy.

5. Het woonoord als wachtkamer, 1951-1956

1. Lopulalan 1985, p. 33.
2. Van Amersfoort 1971, p. 12.
3. Von Benda-Beckmann & Leatemala-Tomatata 1992, p. 29-30.
4. Mutsaers z.j., p. 23.
5. Lopulalan 1985, p. 16-17.
6. Von Benda-Beckmann & Leatemala-Tomatata 1992, p. 30 en 146.
7. Van Groningen 2003, p. 142.
8. Idem, p. 30-31.
9. Idem, p. 187-191.
10. Roders 1954, p. 107.
11. Von Benda Beckmann & Leatemala-Tomatata 1992, p. 210-211.
12. Post 2001, p. 94. Dat vrouwen hierin een beslissende stem hadden kwam vaker voor. Zie Rikken 2002, p. 17.
13. Abuys & Martin 2002, p. 17.
14. MHM/Interview mevr. F. Souhuwat-Tomasoa, 8 december 2003.
15. Wittermans 1955, p. 23, 24; Hermans e.a. 1963, p. 2324-2327; Smeets 2020, p. 280.
16. Snell 2001, p. 36.
17. Lopulalan 1985, p. 36.
18. Snell 2001, p. 37. Ook op de kampscholen was 'pompen' een van de straffen. Zie ook Abuys & Martin 2002, p. 104 en Tetelepta & Nijman 1999, p. 40.
19. Snell 2001, p. 37.
20. Von Benda-Beckmann & Leatemala-Tomatata 1992, p. 54.
21. Roders 1954, p. 108-109.
22. Roders 1954, p. 109. Zie ook Von Benda-Beckmann & Leatemala-Tomatata 1992, p. 63.
23. Tetelepta & Nijman 1999, p. 45.
24. Von Benda-Beckmann & Leatemala-Tomatata 1992, p. 194.
25. Snell 2001, p. 32-33.

26. Bartels 1990, p. 134-137; Post 2001, p. 60.
27. Tetelepta & Nijman 1999, p. 135-139.
28. Bartels 1990, p. 137.
29. Rinsampessy 1992, p. 69.
30. Von Benda-Beckmann & Leatemala-Tomatata 1992, p. 27. Bekend is hoe Javaanse echtgenotes van Molukse ex-KNIL-militairen zich aangesproken voelden wanneer Manusama tijdens de 25-aprilvieringen in de Haagse Houtrusthallen afgaf op de Javanen (de Republiek Indonesië).
31. Verwey-Jonker 1959, p. 15.
32. Van Wijk 1985, p. 158 en Bartels 1990, p. 436-437.
33. Bartels 1990, p. 235-236, 436-437.
34. Idem, p. 439.
35. Idem, p. 262-263, 309-310. Zie ook Hondius 1999, p. 204.
36. Zo noemde minister Klompé in 1957 'rassenvermenging' als een van de problemen verbonden aan het prijsgeven van de tijdelijkheidsgedachte. Nota aan de ministerraad, 23 oktober 1957. Zie ook: Smeets 2001b, p. 28.
37. Zie bijvoorbeeld Hondius 1999, p. 195-199 en Rikken 2002, p. 40.
38. Schapenk 1958. Zie ook: Smeets 1996, p. 94.
39. Brief W. Schols aan CAZ, 29 april 1954. NA/CAZ, doss. 412.
40. NA/CAZ, doss. 708.
41. Smeets 2001b, p. 9-35.
42. Lanting was na de oorlog ook nog *commanding officer* geweest van de *Allied Military Administration Civil Affairs Branch* (amacab) in Buitenzorg en gedelegeerd territoriaal bestuursadviseur in de Residentie Madiun.
43. MHM/Interview J.F. de Bruin, 1991; zie ook Pollmann en Seleky 1979, p. 175.
44. Akihary 1991, p. 66.
45. De belangrijkste reden hiervoor was dat na de invoering van de Zelfzorg de meeste Molukkers in het ziekenfonds terecht kwamen en een beroep konden doen op de reguliere voorzieningen. Zie Smeets 2001b, p. 18.
46. Manuhutu 1991.
47. De gravin figureert in het verhaal 'De barak' van Lopulalan 1985, p. 66.
48. MHM/Interview J.F. de Bruin, 1991.
49. In 1955 was de commissie als volgt samengesteld: J. Schipper (vzt.) en de leden dominee A.W. Brink (Nederlands Hervormde Kerk), J. Kapel (ex-sergeant-majoor, ex-lid van de delegatie-Aponno), Th.O. Kuhuwaal (schoolhoofd Schattenberg), J.A.P. Noya (ex-sergeant-majoor), A. Rahantoknam (ex-soldaat eerste klasse, KRPT: Belangenvereniging van de bewoners van de zuidelijkste eilanden) en pater C.W. Willemse, MSC (belast met de zelfzorg voor de rooms-katholieke Molukkers).
50. Post 2001, p. 49.
51. Nota Hoofd Militaire Personeelszaken Minuor aan minister Minuor, 22 december 1951. NA/CAZ, doss. 2589.
52. Rikken 2002, p. 65. In april 1951 werd besloten dat pleegkinderen die niet ouder waren dan vijftien jaar toch mee naar Nederland mochten. Telegram

- CNRI (Smit) aan PXBB, 9 april 1951. Centraal Archieven Depot Defensie, Collectie Archieven Strijdkrachten in Nederlands-Indië, doss. 4686.
53. Brief luitenant-kolonel J.G. Smit aan de fungerend chef-staf van het Indonesische leger, kolonel T.B. Simatupang, AC-493, 31 mei 1951 (met afschrift aan het Hoge Commissariaat der Nederlanden). Een bijlage bevat de namen en adressen van 25 gezinnen en 3 militairen (85 personen) die nog recht op overtocht naar Nederland hadden. De lijst bevat voorts de namen van 36 gezinnen die door het gezinshoofd vrijwillig in Indonesië waren achtergelaten en van 13 gezinnen die geweigerd hadden het gezinshoofd naar Nederland te volgen. Centraal Archieven Depot Defensie, Collectie Nederlands-Indië, doss. 4672.
54. Zie bijvoorbeeld Kiveron aan Werner, 10 november 1952 en Werner aan Kiveron, 29 november 1952. NA/CAZ, doss. 2589.
55. In een kattebelletje rekende secretaris-generaal Werner zijn minister voor dat het naar Nederland halen van de 500 achtergebleven Molukkers de Staat f. 300.000, aan reiskosten en f. 750.000,- per jaar aan verzorging zou gaan kosten. 'In principe, voor mensen die terug (kunnen) gaan, waanzin. Deze waanzin schijnt recht te zijn.' Notitie, 12 november 1952. NA/CAZ, doss. 2589. Analyse van een aantal – overigens onvolledige – naamlijsten maakt aannemelijk dat ongeveer 75 echtgenotes en 200 kinderen op enig moment als achterblijvers zijn geregistreerd.
56. Mevr. F. Loupatty in: Pessireron 2003, p. 16.
57. Nota Van Thiel en Luns aan de ministerraad, 15 januari 1954. NA/Bijlagen Minister raad, doss. 497.
58. MR, 25 januari 1954.
59. Van Bylandt 590 aan Buiza, 10 november 1954; Beyen/Luns 496 aan Jakarta, 10 december 1954 en Van Ittersum 752 aan Buiza, 29 december 1954. Zie ook brief Diplomatieke Dienst der Nederlanden in Jakarta aan Buiza, 6 juni 1957. NA/CAZ, doss. 2589.
60. Beyen (partijloos) was minister van Buitenlandse Zaken in het kabinet-Drees III. Luns was minister zonder portefeuille op hetzelfde departement.
61. Bij de soevereiniteitsoverdracht in december 1949 was West Nieuw-Guinea door Nederland buiten de overdracht gehouden. Dit was zeer tegen de zin van Indonesië. Dat leverde jarenlange spanningen op tussen beide landen, totdat Nederlands Nieuw-Guinea in 1962-'63 via een tussenbestuur van de Verenigde Naties overgedragen werd aan Indonesië. Voor de Nieuw-Guineakwestie, zie Drooglever 2005.
62. Beets, Walhout & Koesoebjono 2002, p. 15.
63. In het Centraal Archieven Depot Defensie bevindt zich een uitgebreide lijst met namen van 'achtergebleven familieleden'. Doss. 4672. Korporaal H. Tetelepta was niet de eerste die een aanvraag tot gezinshereniging deed. De vrouw van korporaal F.F. Latupeirissa werd behandeld in een lepra-instituut te Jakarta toen hij omstreeks 20 mei 1951 met de 'Goya' moest vertrekken. Hij kreeg de verzekering dat zijn vrouw na verklaring van genezing naar

- Nederland zou mogen volgen. Eind november 1951 werd Minuor gevraagd actie te ondernemen, omdat de vrouw geheel hersteld was en voor vertrek gereed (W. Scheffer aan DMZ, 26 november 1951). Omdat duidelijk werd dat veel méér personen recht hadden op gezinshereniging, besloot men tot een integrale aanpak van het probleem ('geen incidentele gevallen ten einde de kwestie in zijn totale vorm niet te vertroebelen' – HAWIN P. Scholten aan de minister van MW, 23 oktober 1952). Tijdens de behandeling van deze kwestie in de ministerraad in 1954 verbleef mevr. Latupeirissa noodgedwongen nog steeds in het leprainstituut. NA/CAZ, doss. 2589.
64. Brief Beerman aan Klompé, 7 maart 1960; brief Scholten aan Schouwenaar-Franssen, 17 februari 1965 (een belangrijke overweging voor Scholten was dat repatrianten per 1 april 1964 geen verzoeken meer konden indienen om naar Nederland te worden overgebracht) en brief Samkalden aan Vrolijk, 18 oktober 1965. NA/CAZ, doss. 2589.
 65. Brief Klompé aan Beerman, 14 april 1960 en brief Schouwenaar-Franssen aan Scholten, 9 maart 1965. NA/CAZ, doss. 2589.
 66. Brief Van Raalte aan Buiza, 24 december 1969. NA/CAZ, doss. 2589. Bij het aantreden van het kabinet-Zijlstra in 1966 werd het ministerie van Maatschappelijk Werk omgedoopt in CRM.
 67. Rikken 2002, p. 22.
 68. Auteurs verwijzen doorgaans naar Van Amersfoort 1971, p. 15 en Van Amersfoort 1974, p. 129.
 69. Van Amersfoort geeft geen annotatie bij deze mededeling. Uit contact met hem tijdens ons onderzoek bleek dat hij zich gebaseerd had op mededelingen van zowel overheidsvertegenwoordigers als van Molukkers. Van Oerle e.a. 1996, p. 653, verwijzen naar Van Amersfoort 1971 en voorts naar de Memorie van Toelichting (MvT) bij de Rijksbegroting van Minuor 1951 (Tweede Kamer 1950-1951, Bijlage A, 1900, hoofdstuk XIIIb, nr. 9, p. 7-12) en de *Molukkersnota* 1978 (*De problematiek*, p. 94-96). Genoemde MvT bevat geen mededelingen over het arbeidsverbod en de rol van de vakbeweging; de *Molukkersnota* wél, echter op p. 12 en geeft als bron: Van Amersfoort 1969, p. 15 (blijkens de titel wordt Van Amersfoort 1971 bedoeld). Zie verder Troost 2003, p. 78, noot 6.
 70. Verwey-Jonker 1959, p. 12.
 71. De Molukse militairen hadden tijdens hun verblijf in de *tangsi's* op Java al geruime tijd geen zinvolle tijdsbesteding gehad.
 72. Verslag Commissie inzake de Ambonezen, 13 februari 1951. NA/Koloniën, G 41930, doss. 8.
 73. MR, 16 april 1951. In 't Veld liet weten 'de Ambonnesse vertegenwoordiger Aponno bij de leiding van de werkzaamheden van Ambonnezen in de DUW te (willen) betrekken'. Diverse ministers reageerden daar gereserveerd op.
 74. Nota voor de ministerraad betreffende maatregelen met betrekking tot Ambonnesse ex-K.N.I.L.-militairen, 23 februari 1951, NA/Bijlagen ministerraad, 26 februari 1951.

75. Steijlen (red.) 2002, p. 19.
76. Het idee om Molukkers in te zetten bij seizoenarbeid in de landbouw had Van Maarseveen al in februari 1951 in de ministerraad geopperd. Ondanks bedenkingen van minister Liefstinck, die vond dat de regering 'zich niet moet neerleggen bij de gedachte, dat de Amboninese militairen in Nederland blijvend moeten worden ingeschakeld', leidde dit niet tot de conclusie dat Molukkers van de arbeidsmarkt moesten worden weggehouden. MR, 19 februari 1951.
77. Laurentius 2002, p. 56. Kampleiders buiten de Betuwe werd gevraagd 'hun' Molukkers te laten weten dat de Betuwse woonoorden geen hotels waren.
78. MR, 16 april 1951.
79. Wittermans (1955) 1991, p. 20-22; Steijlen (red.) 2002, p. 20; Verwey-Jonker 1959, p. 50; Van Amersfoort 1971, p. 54; Laurentius 2002, p. 69.
80. Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 146.
81. Roders 1954, p. 85.
82. Roders 1954, p. 83.
83. In zijn doctoraalscriptie stelt Roders (1954) dat de Raad van Arbeid de instantie was die zich verzette tegen de toetreding van Molukkers tot de Nederlandse arbeidsmarkt. 'Nederlandse arbeiders protesteerden ernstig tegen de mogelijke concurrentie van deze groep.' Onderzoek in het archief van de Vereniging van Raden van Arbeid heeft geen aanwijzingen opgeleverd die Roders' beschrijving ondersteunen. Aannemelijk lijkt dat hij niet de Raad van Arbeid, maar het Rijksarbeidsbureau bedoelde. Archief Vereniging van Raden van Arbeid (het archief van de Vereniging berustte ten tijde van het onderzoek op het hoofdkantoor van de Sociale Verzekeringsbank in Amstelveen. Inmiddels is het overgedragen aan het Nationaal Archief).
84. Willems 2001, p. 73, 127.
85. Idem, p. 128.
86. Nota Werner aan minister Joekes (szw), 17 april 1951. NA/szw/Arbeidsvoorziening, doss. 745.
87. Idem.
88. Nota's Werner aan Joekes, 17 april 1951 en 12 mei 1952. NA/szw/Arbeidsvoorziening, doss. 745.
89. Circulaire Werner aan de directeuren-inspecteur en de directeuren van de Gewestelijke Arbeidsbureaus, 30 juli 1951. NA/szw/Arbeidsvoorziening, doss. 745.
90. Brief GAB Middelburg aan Werner, 30 juli 1951 en kopie van de brief van J.J.M. Veltman aan 'De Schelde', 20 juli 1951. NA/szw/Arbeidsvoorziening, doss. 745.
91. Brief Werner aan GAB Middelburg, 1 augustus 1951. NA/szw/Arbeidsvoorziening, doss. 745.
92. MR, 17 september 1951.
93. Kampleider E.J. van der Laan van het woonoord Schattenberg sprak in zijn rapport over een 'proef'. NA/Koloniën, 2.10.35.06, doss. 113.

94. Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 145-149. Zie ook: J. Sahertian 1995, p. 74-75.
95. Jozef Terinathe in Abuys & Martin 2002, p. 38 en Martha Kakisina-Teterissa in Post 2001, p. 49.
96. Piet Raja Boean in Rikken 2002, p. 61.
97. Brief Suurhoff aan Van Thiel, 17 april 1953. NA/SZW/Arbeidsvoorziening, doss. 745.
98. Ook latere ministers werden wel eens op het verkeerde been gezet. Zo gaf Werner in een memorandum aan minister Klompé in 1958 een geheel eigen interpretatie van de rol van arbeidsvoorziening in de voorgaande jaren: 'Indertijd waren de vakbonden tegen tewerkstelling v. Ambonezen, zolang er nog Nederlanders werkloos waren. Later zijn de vakbonden accoord gegaan [tegenover min. v. Thiel] mits er geen oneerlijke concurrentie werd aangedaan aan de Nederlandse arbeiders' (30 januari 1958). NA/MW, doss. Ao8 (oude CRM-registratie).
99. MR, 19 mei 1952.
100. Memo Joekes aan Van Mill, 27 mei 1952. NA/SZW/Arbeidsvoorziening, doss. 745.
101. Nota Van Mill aan Joekes, 31 mei 1952. NA/SZW/Arbeidsvoorziening, doss. 745.
102. In werkelijkheid had minister-president Drees tijdens een werkbezoek aan de Staatsmijnen deze mededeling gekregen van de directeur van het GAB in Heerlen. Zie MR, 19 mei 1952.
103. Reactie Joekes, 1 juni 1952. NA/SZW/Arbeidsvoorziening, doss. 745.
104. Circulaire Van Mill aan de directeuren-inspecteur en de directeuren van de Gewestelijke Arbeidsbureaus, 16 juli 1952. NA/SZW/Arbeidsvoorziening, doss. 745.
105. De Man 'Onderwijs', 1970, p. 75. NA/CAZ, doss. 7921. A. de Man was ambtenaar van het CAZ en had onder meer als taak het vastleggen van de geschiedenis van het Commissariaat. Een aantal hoofdstukken schreef hij omstreeks 1960. Het totale manuscript dateert uit 1970.
106. Nijland 1970, p. 13.
107. Periodiek rapport E.J. van der Laan over de woonoorden Schattenberg, Pietersberg en Stuifzand, periode 9 t/m 22 december 1952. NA/CAZ, doss. 3399.
108. Nota D.R. Mansholt (DUW) aan Minuor, oktober 1952. NA/CAZ, doss. Ao7/o8959 (oude CRM-registratie). Zie ook Nota Van Mill aan Joekes, 16 augustus 1952. NA/SZW/Arbeidsvoorziening, doss. 745. De Stichting voor de Landbouw was een samenwerkingsverband van werkgevers en werknemersorganisaties in de landbouw en vaste gesprekspartner van de minister van Landbouw. Volgens *de Volkskrant* van 14 augustus 1952 vroegen de landarbeidersbonden de overheid dubbele betaling tegen te gaan.
109. Brief Veltman aan 'De Schelde', 20 juli 1951. NA/SZW/Arbeidsvoorziening, doss. 745.
110. MR, 25 juni en 13 augustus 1951.

111. Smeets 1977, deel II, p. 21.
112. Op 4 december 1952 schreef L.G. Weggemans van de afdeling Militaire Personeelszaken van Minuor aan de commissaris van Ambonezenzorg J. van Ringen, over 'niet-onaanzienlijke neven-inkomsten' uit de seizoenarbeid 'waarvan de grootte i.v.m. de onwilligheid tot bekendstelling van de zijde der betrokkenen zomede van de zijde van de werkgevers' niet kan worden vastgesteld. NA/CAZ, doss. 2120. Ook bij de groep werkende repatrianten was nogal eens sprake van verzet tegen werken voor maar 40 procent van het loon. Dit verzet uitte zich in het (aanvankelijk) weigeren van door het arbeidsbureau aangeboden 'passende arbeid'. Repatrianten werden in tegenstelling tot Molukkers wel bemiddeld door het arbeidsbureau. Zie Willems 2001, p. 177.
113. Roders 1954, p. 69.
114. MR, 17 september 1951.
115. Nota afdeling Sociale Bijstand en Complementaire Arbeidsvoorzieningen aan plv. directeur-generaal P. Knop, 7 november 1953. NA/SZW/Arbeidsvoorziening, doss. 745.
116. Dit laatste argument bleek onjuist: 'Slechts enkelen blijken uitkering te genieten ingevolge de wachtgeld- en werkloosheidswet.' Nota RAB 2c. aan Knop, 3 december 1953. NA/SZW/Arbeidsvoorziening, doss. 745.
117. Nota Knop aan de afdeling Sociale Bijstand en Complementaire Arbeidsvoorzieningen, 18 november 1953. NA/SZW/Arbeidsvoorziening, doss. 745.
118. Nota RAB 2c. aan Knop, 3 december 1953. NA/SZW/Arbeidsvoorziening, doss. 745.
119. Nota W. Schols aan CAZ 'Tewerkstelling Ambonezen', 15 april 1953. NA/CAZ, doss. 2816.
120. Over het jaar 1952 had de overheid op grond van de 60 procent-regeling slechts f. 60.000,- ontvangen. Een belangrijk deel van dit bedrag (f. 36.000,-) kwam van één kamp, Kamp Q in Slikkerveer, waar kampleider Veltman tot ergernis van de Molukse werknemers aldaar de regeling consequent had toegepast. Nota S. Lont 'Bijdrageregeling werkende Ambonezen', 13 juli 1953, p. 2. NA/CAZ, doss. 2816. Zie ook Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 148.
121. Nota S. Lont, 'Bijdrageregeling werkende Ambonezen', 13 juli 1953, p. 4-5. NA/CAZ, doss. 2816.
122. MR, 8 februari 1954.
123. Uitkeringsregeling Ambonezen. Beschikking van de minister van Maatschappelijk Werk, 16 april 1956, nr. U 2577/VII I.
124. Om hun nieuwe taak te mogen uitoefenen kregen deze CAZ-ambtenaren een aanstelling als onbezoldigd looncontroleur van het ministerie van Sociale Zaken (NA/CAZ, doss. 4.07.77).
125. Het verslag over het eerste kwartaal van 1955 vermeldt overigens een lager bedrag. Volgens deze opgave zou in het laatste kwartaal van 1954 maar f. 203.417,- zijn ontvangen (NA/CAZ, doss. 4.07.77, oude CRM-registratie).
126. Rikken 2002, p. 110-114; Telelepta & Nijman 1999, p. 117-124.

127. Smeets & Nanuruw 2009, p. 79, 80, 94 en 95.
128. Rikken 2002, p. 111.
129. Rikken 2002, p. 38.
130. Organisator Carel Briels beschreef in 1980 de verbazing van de Bossche burgemeester H.J.M. Loeff over de aanwezigheid van Molukkers bij de opening van het stadion 'De Vliert'. Loeff opperde het idee om hen maar weg te laten, omdat de ministers Teulings en Van Maarseveen aanwezig zouden zijn. Briels besliste: 'Nee, deze Ambonezen doen mee.' Waarop de burgemeester vroeg wat hun programma-aandeel zou zijn. Briels: 'Waarop ik hem vertelde dat in mijn encensering de binnenkomst in het stadion van een groep Ambonezen was opgenomen in streng gelid, correct marcherend naar de ereloge van dat stadion, waarna zij de opdracht hadden naar boven te klauteren om daar uiteindelijk ten aanschouwen van de uitverkochte tribunes de ministers Teulings en Van Maarseveen op te vreten.' Hij besloot deze anekdote met: 'Toen werd het stil...' Briels 1980, p. 67-68.
131. Zie ook Spoorman 2014.
132. Joyce Aubrey was de ex-vrouw van steelgitarist George de Fretes. Wanda was zijn dochter. Aan de optredens van Wairata kwam een abrupt einde toen in 1958 George de Fretes, voor de oorlog al populair in Indië met zijn *Royal Hawaiian Minstrels*, als verstekeling met de Johan van Oldenbarnevelt arriveerde (zie hoofdstuk 6) en ontdekte dat Wairata zijn muziek onder eigen naam op de plaat had gezet. Mutsaers 1992, p. 75-103.
133. Woonoord Lunetten 50 jaar 2001, p. 36-37 en Polnaya 1996, p. 130.
134. Belserang & Manuhutu 1991, p. 85. Zie ook Rikken 2002, p. 48-49.
135. Ten Have 2005, p. 34 e.v. Zie ook mevr. D. Manuputty-Matenhoru in: Hehanussa e.a. 1986, p. 48.
136. Abuys & Martin 2002, p. 105.
137. De Lima 1998, p. 65.

6. De kisten gingen open, 1956-1960

1. MHM/Interview mevr. F. Souhuwat-Tomasoa , 8 december 2003.
2. Zie voor Verwey-Jonker: Van der Steen 2011. Verwey-Jonker was niet de eerste die in het parlement een langduriger verblijf van Molukkers ter sprake bracht. Twee jaar eerder had het Eerste-Kamerlid jhr. G.A.M.J. Ruijs de Beerenbrouck (KVP) minister Van Thiel opgeroepen om 'de Ambonezen, althans een gedeelte, te laten assimileren'. Dat pleidooi vond toen geen gehoor. Zie de mededeling van Van Thiel in de Eerste Kamer op 29 maart 1955. NA/CAZ, doss. 714.
3. Eerste Kamer, Verslag behandeling hoofdstuk XIIa, Rijksbegroting 1955, 29 maart 1955. NA/CAZ, doss. 714. Enkele weken eerder had de Eerste Kamer ook al om verandering van het Molukkersbeleid gevraagd. Zie MR, 7 maart 1955.
4. MR, 7 maart 1955.

5. Uitkeringsregeling Ambonezen. Beschikking van de minister van Maatschappelijk Werk, 16 april 1956, nr. U 2577/VIII. Zie ook: Van Baalen en Ramakers 2001, p. 356-357.
6. In een ontmoeting met het hoofdbestuur van de intussen van de CRAMS afgesplitste 'CRAMS-Wenno' (waarover later meer) zei Van Thiel het aldus: 'Het is beslist niet de bedoeling om langs een omweg en op welke manier dan ook de Ambonnezen via deze regeling van hun eigen land te vervreemden.' Verslag, 15 juni 1956. NA/CAZ, doss. 1687.
7. MR, 7 mei 1956.
8. De drie daders in Limburg kregen twee weken en de zeventien op Walcheren drie maanden gevangenisstraf. Enkele PNMS-leiders werden overgeplaatst naar de straffampen Oude Zeug (Wieringermeer) en Heythuysen. Sakkers 2004, p. 26, 28. Het verzet tegen de keukentjes werd niet gezien als een voorbode voor massaler verzet en bleef onbesproken in de minister-raad. Wel waren de ministers van Binnenlandse Zaken (L.J.M. Beel/KVP) en Justitie (J.Ch. van Oven/PvdA) betrokken bij overleg over de vraag hoe dit verzet het hoofd te bieden.
9. MR, 14 mei 1956.
10. Steijlen 1996a, p. 92-93.
11. Steijlen 1996a, p. 94.
12. NA/CAZ, doss. 4.07.77; De Man 'Ambonese belangenorganisaties', 1970, p. 68-71. NA/CAZ, doss. 7921; en Smeets 1996, p. 62-64. Zie ook Sakkers 2004. Ook Van Thiels opvolgster in het vierde kabinet-Drees, Klompé, kreeg met de PNMS te maken (MR, 3 december 1956). Zij zou geruime tijd door PNMS'ers gestalkt worden (mededeling Klompé, augustus 1985). Een afsplitsing van deze organisatie (groep-Amanupunjo) zou nog in de jaren negentig van zich doen horen door verzet tegen de ontruiming van het Vughtse woonoord 'Lunetten'. Zie: Smeets 1996, p. 142-143, 155.
13. Sakkers 2004, p. 20-22. Begin juni 1956 duidde het CAZ vijf kampen aan als PNMS-woonorden: Westkapelle, Middelburg I, Vlissingen II, Burghsluis en Beenderribben. Rapport, 4 juni 1956. NA/CAZ, doss. 1802.
14. Nota Van Ringen aan Van Thiel, 18 januari 1956. NA/CAZ, doss. 831.
15. Brief aan de minister van Maatschappelijk Werk, 3 oktober 1956. NA/CAZ, doss. 1802.
16. Telegram Amupugo [Amanupunjo] aan Internationaal Gerechtshof/Veiligheidsraad, juli 1955. NA/CAZ, doss. 1802. Sakkers vermeldt dat de PTT het telegram in eerste instantie niet verstuurde naar de VN, maar naar het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag. buiza oordeelde dat het telegram door mocht, maar voorzag zijn permanente vertegenwoordiger bij de VN van de nodige achtergrondinformatie. Sakkers 2004, p. 26.
17. Behalve het telegram van Amanupunjo in juli 1955 gingen in mei 1956 brieven naar de VN en naar het Internationale Rode Kruis. Sakkers 2004, p. 25; Smeets 1985a, p. 48, 50.
18. Sakkers 2004, p. 42.

19. Brief kampraad Beenderribben aan de minister van OK&W, 16 mei 1956. NA/CAZ, doss. 1802.
20. Ook bij een strafoverplaatsing kwamen de verhuiskosten voor rekening van de betrokkene.
21. Brief Van Ringen aan Schols, 15 mei 1956; verslag bespreking CAZ/Justitie, 1 juni 1956. NA/CAZ, doss. 1802.
22. Sakkers 2004, p. 45-57.
23. Zie bijvoorbeeld: Beckers 1985a en b; Smeets & Nanuruw 2009, p. 47-57; het VPRO-radioprogramma 'Het Spoor Terug', 19 april 1986 en het TV-programma 'Andere Tijden', 2 juni 2017.
24. Sakkers 2004, p. 56.
25. Sakkers 2004, p. 57.
26. Werkgroep 50 jaar Molukkers 'in het Walcherse' 2001, p. 93.
27. Sakkers 2004, p. 64, 67-68, 90-92.
28. *Trouw*, 22 december 1956.
29. Verslagen besprekingen in Beenderribben, 11 december 1956, en Oude Zeug, 12 december 1956. NA/CAZ, doss. 1802.
30. Verslag bespreking in Oude Zeug, 12 december 1956. NA/CAZ, doss. 1802.
31. Sakkers 2004, p. 94.
32. Brief Schols aan CAZ, 22 mei 1957. NA/CAZ, doss. 1802.
33. Brief GNMS aan CAZ, 5 december 1957. NA/CAZ, doss. 1802.
34. Omdat Siwalette zich ook na november 1957 van de naam PNMS bleef bedienen, werden de resterende 'principiële' voortaan 'PNMS, groep Amanupunjo' genoemd.
35. Siahaya vertolkt een dergelijk schuldgevoel jegens de laatste bewoners van Lunetten. Siahaya 2002, p. 37.
36. Zie het interview met H. Marwa in Tetelepta & Nijman 1999, p. 125-131.
37. Op 10 augustus 1954 kwam een einde aan de Nederlands-Indonesische Unie en aan de culturele en militaire RTC-afspraken door de ondertekening van het Luns-Sunarjoprotocol. De Nederlandse regering had gehoopt in de marge van het officiële overleg met R. Sunarjo ook de repatriëring van de Molukse bevolkingsgroep te kunnen regelen. Maar de Indonesische autoriteiten gingen niet in op de Nederlandse suggesties.
38. MR, 9 januari 1956. In voorgaande jaren had de Nederlandse regering de repatriëring van Molukkers al besproken met de missie-Sutopo (1952), de missie-Sunarjo (1954) en de missie-Oetojo Ramlan (1955). Notitie-Lanting, 4 september 1957. NA/CAZ, doss. 2600.
39. In augustus 1943 behoorde journalist P. de Queljoe tot een kleine groep vooraanstaande Ambonezen die door de Japanse *Kenpeitai* op Java waren opgepakt op verdenking van ondergrondse activiteiten. Toen de oorlog ten einde liep en de Japanners de Indonesische onafhankelijkheid gingen stimuleren, maakte De Queljoe deel uit van de groep Ambonese voormannen die door de Japanse autoriteiten werd uitgenodigd om te praten over 'de toekomst van het Ambonse volk'. Manusama 1999, p. 47, 52. In 1947 bevond

- De Queljoe zich in Makassar, waar hij als 'republikeins publicist' schreef over de staatkundige ontwikkeling van Indonesië. Drooglever & Schouten 1985, p. 158. Onder het pseudoniem Teu Lusulina schreef hij de tweedelige publicatie *Ambon, Selajang Pandang* (Jakarta 1950, 1951), een beknopte geschiedenis van de Molukken, geschreven vanuit Moluks-Indonesisch perspectief.
40. Sergeant D.B. Teurupun was in 1951 voorzitter van de PPKMS, de overkoepelende vertegenwoordiging van de Molukse ex-KNIL-militairen op Java, en begeleider van het transport met de Van Outhoorn naar de Molukken. Daarvoor maakte hij deel uit van de Zuid-Molukkenraad. In 1955 was hij voorzitter van de juridische en agrarische afdeling van de *Partai Pantjasila* in Indonesië. MHM/BPRMS/, doss. C 0025.
 41. W. Thenu was een handelaar die in Jakarta een winkel ('Toko Maluku') had. Sommige repatrianten vonden in zijn bedrijf werk. In de jaren zestig vestigde hij zich met zijn gezin in Nederland. Mededeling zoon J. Thenu, 2005.
 42. Na de afsplitsing van de PNMS onder leiding van Siwalette (juli 1954), brak de CRAMS in volgende jaren uiteen in twee delen: een RMS-gezinde CRAMS onder M. Wenno (juni 1956) en een regelmatig van koers wisselende CRAMS onder L. Polhaupessy (juni 1956). Enkele maanden later kwam daar nog een afsplitsing bij: een op repatriëring gerichte CRAMS onder C.A. Tamaela (december 1956). De Man 'Ambonese belangenorganisaties', 1970, p. 32-33. NA/CAZ, doss. 7921; Stichting DDET Circulaire 'Vertrouwelijk', 24 maart 1954 en 8 november 1955 (MHM/Archief DDET); Smeets 2001b, p. 52-58.
 43. Penonton 1977, p. 64.
 44. In mei 1957 meldde Klompé in de ministerraad dat 52 Molukkers op grond van de nieuwe afspraken waren gerepatriëerd (in werkelijkheid waren het er 53). Ze zei te hopen dat dit aantal zou kunnen worden verhoogd tot 52 gezinnen per maand. MR, 13 mei 1957.
 45. Nota minister Klompé aan de ministerraad, 23 oktober 1957. MR, 15 november 1957. Een maand eerder had CAZ-secretaris P.A. Lanting ook al geschreven: 'Aanwijzingen dat de Indonesische regering haar toezegging, Ambonezen die terug wensen te keren terstond weer toe te laten, gestand zal doen zijn er niet.' Notitie-Lanting, 4 september 1957. NA/CAZ, doss. 2600.
 46. Smeets 2001b, p. 56-57. Siwalette gebruikte de eerder vermelde naam 'GNMS' slechts zeer kort.
 47. De Man 'Ambonese belangenorganisaties', 1970, p. 29-30. NA/CAZ, doss. 7921; Steijlen 1996a, p. 255; Smeets 2001b, p. 50.
 48. Smeets 1997, Vreeswijk-Manusiwa 2005, p. 252-253 en Joint Committee 2003, p. 47-48.
 49. Met 'Madagaskarplan' worden doorgaans plannen bedoeld van de nazi's in Duitsland, die tussen 1938 en 1942 de mogelijkheden nagingen om de joden uit Europa te deporteren naar dit Afrikaanse eiland. Zie Jansen 1996. Bij de discussie over de naoorlogse Nederlandse plannen kwam dit eerdere plan nooit ter sprake.

50. MR, 4 april 1955.
51. Communiqués PNMS, 29 januari en 8 februari 1957. NA/CAZ, doss. 2600.
Ook in latere jaren kwam Madagaskar ter sprake. In 1963 opperde J.M.C.E. le Rütte van de Sociëteit De Groote Club 'Doctrina et Amicitia' in Amsterdam opnieuw deze bestemming. Toen liet Werner namens Klompé weten geen belangstelling te hebben voor dit plan omdat nooit gebleken was dat Molukkers interesse hadden in deze bestemming. Brief Werner, 19 februari 1963. NA/CAZ, doss. 2600.
52. Zo werd in 1956 gerapporteerd dat 'geen bezwaren bestonden tegen uitzending van enkele rustige en, indien mogelijk, a-politieke Ambonezen voor de [administratieve] Gouvernementsdienst in Ned.-Nieuw-Guinea'. Op grond hiervan werden één gezin en één vrijgezel toegelaten. Nota kabinet MW aan minister Klompé, 14 maart 1958. NA/CAZ, doss. 2600.
53. Verslag gesprek Klompé-Helders op 7 augustus 1958. NA/CAZ, doss. 2600.
54. Nota Klompé aan de ministerraad, 10 februari 1959. Alleen minister Luns van Buitenlandse Zaken zag 'schaduwzijden': 'Zo brengt men een groep Indonesiërs naar Nieuw-Guinea over, terwijl steeds gesteld is, dat dit land tot Melanesië behoort.' De beslissing over het rijstproject was inmiddels aan het volgende kabinet overgelaten. Luns vond dat daarom ook de migratieplannen moesten worden doorgeschoven. Hij vreesde dat Indonesië de overbrenging van 'Indonesiërs' naar Nieuw-Guinea internationaal tegen Nederland zou gaan gebruiken. Premier Drees bleek hier niet zwaar aan te tillen. De ministerraad volgde hem. MR, 20 februari 1959.
55. Drooglever 2005, p. 511.
56. Opnieuw minister van Maatschappelijk Werk in het kabinet-De Quay.
57. Bot was speciaal belast met Nederlands Nieuw-Guinea.
58. Memorandum Bot aan Klompé, 11 juli 1961; nota Van Raalte aan minister Klompé, 23 juni 1961; brief CAZ aan KRPPT, 26 mei 1961; brief KRPPT aan minister Klompé, 18 juni 1961. NA/CAZ, doss. 2600.
59. Brief Logeman aan hoofdbestuur KRPPT, 17 augustus 1962. NA/CAZ, doss. 2600. Volgens Amukwaman zouden pas in 1968 enkele Zuidoost-Molukse gezinnen repatriëren. Zie Amukwaman 2008, p. 125.
60. Hellevoort & Pekelder 2001, p. 370.
61. De commissie bestond verder uit L. Götzén, oud-minister zonder portefeuille en oud-staatssecretaris van Minuor en nu voorzitter van de Rekenkamer, H. Bergema, voormalig lid van het parlement van Oost-Indonesië, oud-rector van de Theologische School in Makassar en nu hoogleraar geschiedenis en theorie van de zending aan de Theologische Hogeschool in Kampen, professor J.P. Kruyt, hoogleraar sociologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht (actief in de Nederlands Hervormde Kerk, PvdA) en professor J.M. Pieters, hoogleraar bestuurswetenschappen aan de Katholieke Economische Hogeschool te Tilburg (KvP). Bergema was niet Klompés eerste keuze. Hij werd aangezocht nadat J. Ozinga, gereformeerd predikant in Lunteren,

- het aanbod om in de commissie zitting te nemen had afgewezen. Smeets 2001b, p. 27.
62. Verwey-Jonker 1959, p. 7; cursivering toegevoegd. In 1978 noemde de Nederlandse regering de instelling van deze commissie 'een onuitgesproken aanvaarden dat aan een spoedige terugkeer van de meerderheid der Molukkers naar het land van herkomst niet meer te denken viel' (*De problematiek* 1978, p. 13-14). Maar dit betekende niet dat de ministerraad al vanaf 1957 uitging van een permanent verblijf van Molukkers in Nederland. MR, 15 november 1957.
63. Daarbij werd gebruikgemaakt van onderzoeken van een aantal studenten. Mevr. E. Wittermans-Pino onderzocht de situatie in Molukse gezinnen en A.J. van der Staay de positie van Molukkers op de arbeidsmarkt. A.G.W. Schapenk schreef over het woonoord Lunetten in Vught. Eerder hadden W.H.F. Roders en J.A. Pulles in scripties aandacht besteed aan de Molukse bevolkingsgroep. Deze studenten vormden samen met medicijnenstudent T. Tampinongkol 'een regelmatige gespreksgroep', waaraan commissieleden een aantal keren deelnamen. De gespreksgroep werd bijgestaan door onderzoeker R.M.A. Wentholt van het ministerie van Maatschappelijk Werk. Verwey-Jonker 1959, p. 8-9.
64. Van Amersfoort 1971, p. 14; Veenman & Jansma 1981, p. 82; Veenman 1990, p. 50 en Penninx 1979, p. 19.
65. Verwey-Jonker 1959, p. 103, 107.
66. Cursivering toegevoegd. De Man 'Verzorging van de Ambonezen wat betreft huisvesting en voeding', 1970, p. 26. Zie ook: De Man 'Ambonese belangenorganisaties', 1970, p. 71-76. NA/CAZ, doss. 7921. Ook de notitie van caz-secretaris Lanting, die de Commissie-Verwey-Jonker kreeg aangeboden bij haar installatie, bevatte al de woonwijkformule. NA/CAZ, doss. 6995.
67. Van Raalte was als econoom werkzaam geweest op het ministerie van Financiën. In de oorlog had hij actief deelgenomen aan het verzet en daarna was hij oorlogsvrijwilliger geworden. Hij was lid van de ARP en voelde ideologische verwantschap met Stichting DDET. Pollmann & Seleky 1979, p. 181-183.
68. Pollmann & Seleky 1979, p. 182.
69. Het bestuur van de grootste Molukse belangenorganisatie, de BPRMS, vond dat woonwijken minimaal uit 150 huizen dienden te bestaan om de eigen cultuur te kunnen behouden en een gevarieerd gemeenschapsleven in stand te kunnen houden. Dit standpunt werd verworpen (De Man 'Huisvesting en voeding', 1970, p. 30. NA/CAZ, doss. 7921), evenals het advies van mevr. E. Wittermans-Pino om de woonoord niet te vervangen door woonwijken. Zij adviseerde tot een gefaseerde en gespreide herhuisvesting. Wittermans-Pino 1958, p. 46-47.
70. Notities mevr. E. Wittermans-Pino (16 juni 1958), A.J. van der Staay (tweede helft van juni 1958), T. Tampinongkol (september 1958) en R. Wentholt (sep-

- tember 1958). De commissie besprak deze notities op 7 oktober 1958. NA/CAZ, doss. 1.842.92/6077 (oude CRM-registratie).
71. Ook Tuynman-Kret meldt dat gemeenteamtbenaren met wie zij sprak in het kader van haar onderzoek naar de positie van Molukkers op de woningmarkt, zich herinneren dat het CAZ al vóór het uitkomen van het rapport van de commissie pogingen deed om 'gemeenten te bewegen tot medewerking aan herhuisvesting van Molukkers'. Tuynman-Kret 1985, p. 52-54.
 72. NA/CAZ, doss. 4.07.77; NA/CAZ, doss. 1.842.92 (oude CRM-registratie) en De Man 'Huisvesting en voeding', 1970. NA/CAZ, doss. 7921.
 73. Zo schrijft de regering in de *Molukkersnota*: 'In haar rapport van april 1959, deed de [...] Commissie-Verwey-Jonker enige voorstellen voor een beleid op middellange termijn, die van grote invloed zijn geweest op het sedertdien gevoerde beleid' (*De problematiek*, 1978, p. 14). Elders in dezelfde nota: 'De Commissie-Verwey-Jonker noemde als de gewenste omvang van de Molukse woonwijken ongeveer vijftig woningen' (p. 42). Eerder in deze studie werd al vermeld dat niet de commissie, maar caz-ambtenaar dominee De Boer '300 zielen' noemde. Dat zijn ongeveer vijftig gezinnen (man, vrouw, vier kinderen).
 74. Vermeulen & Smeets 1985a en MHM/Interview H. Verwey-Jonker, 1985. In de biografie van Verwey-Jonker, *Drift & Koers* noemt auteur Margit van der Steen (2011, p. 520) ons oordeel over het rapport 'niet helemaal consistent', omdat wij het aan de ene kant terecht vinden dat het rapport in de literatuur als een doorbraak wordt gezien, maar we aan de andere kant zeggen dat de overgang naar de wijken niet het gevolg was van het rapport. Op zich sluit dat elkaar niet uit. Belangrijker is dat wij de totstandkoming en de uitwerking van het rapport in brede zin hebben kunnen analyseren. Daarin hebben we scherper de vinger kunnen leggen op de waarde van het rapport en de adviezen die door de regering *niet* zijn overgenomen. De frustratie van Verwey-Jonker waarnaar wij verwijzen betrof het negeren van die adviezen.
 75. In het overzicht ontbreekt het onderscheid tussen Molukse jongens en meisjes. Gepercentageerd is op de totale omvang van de Molukse resp. Nederlandse groep jongeren van twaalf t/m twintig jaar. Verwey-Jonker 1959, p. 34.
 76. Verwey-Jonker 1959, p. 40. Volgens Taihuttu spraken kinderen die in 1956 in Tiel voor het eerst naar school gingen nog geen Nederlands. Taihuttu 2006, p. 47.
 77. 168 van hen behaalden een diploma voor twee cursussen.
 78. Wittermans-Pino (1958, p. 25) merkt op dat ook voor de cursussen voor vrouwen geen sprake is van 'algemene waardering'. Het zou gaan om een kleine groep. Deze conclusie is door de Commissie-Verwey-Jonker niet overgenomen. De deelnamecijfers wijzen ook op het tegendeel.
 79. Van Amersfoort meldt dat het hoofdbestuur van de CRAMS zijn leden verboden had aan de cursussen deel te nemen. Zie Van Amersfoort 1971, p. 43.
 80. Verwey-Jonker 1959, p. 38-40.

81. Von Benda-Beckmann & Leatemala-Tomatala 1992, p. 73.
82. Wittermans-Pino 1958, p. 25-26.
83. Idem, p. 27-28.
84. Idem, p. 27.
85. Verwey-Jonker 1959, p. 42-52. Van Amersfoort zegt met verwijzing naar de moeilijke uitgangspositie van de Molukkers, dat zij 'zich aan de arbeidsmogelijkheden in Nederland goed hebben aangepast'. Van Amersfoort 1971, p. 54.
86. Verder was 13,5 procent van de mannen vanaf zestien jaar 'vrijgesteld' van werk, volgens de commissie voornamelijk omdat zij nog op school zaten. 2,3 procent volgde een cursus. 0,5 procent werkte niet, maar hun vrouw had wel een baan. Verwey-Jonker 1959, p. 43.
87. Gehuwde werkweigeraars met kinderen kregen op grond van de Uitkeringsregeling Ambonezen een korting van 10 procent op het weekbedrag en 25 procent op het 'spaarbedrag' (alternatief voor de kinderbijslag). Alleenstaande en gehuwde werkweigeraars zonder kinderen kregen een korting van 20 procent op het weekbedrag. De hoogte van de uitkering na korting kwam volgens de Commissie-Verwey-Jonker overeen met de hoogte van de 'onderstanden' krachtens de Armenwet. Zie Verwey-Jonker 1959, p. 48.
88. Het CAZ had niet de beschikking over landelijke cijfers voor het beroep op de Werkloosheid- en Wachtgeldregeling.
89. Verwey-Jonker 1959, p. 44-48.
90. Volledig pensioen betrof militairen met twintig of meer dienstjaren. 'Evenredig pensioen' kwam toe aan militairen met vijftien tot twintig dienstjaren.
91. Verwey-Jonker 1959, p. 91. Bovendien waren 614 dossiers afgehandeld, dat wil zeggen dat hun KDV-gratificatie of demobilisatiebonus al in Indonesië was uitbetaald. En er waren nog 59 dossiers die zo onvolledig waren dat ze nog niet gecategoriseerd konden worden.
92. Directie Overgangszaken Indonesië (DOI) van Buiza 'Geheim memorandum', 27 september 1954. NA/CAZ, doss. 2944.
93. MHM/Interview J. de Winter, 5 juni 2003.
94. Brief Luns/Blom aan Van Thiel, 17 november 1954. NA/CAZ, doss. 8463.
95. DOI 'Geheim memorandum', 27 september 1954. NA/CAZ, doss. 2944.
96. Circulaire DOI, 22 december 1954. MHM/Archief K. van Rijckevorsel.
97. Brief Luns/Blom aan Van Thiel, 17 november 1954. NA/CAZ, doss. 8463.
98. Conceptbrief BPRMS (Van Rijckevorsel) aan de minister van Buitenlandse Zaken, ongedateerd. MHM/Archief K. van Rijckevorsel.
99. Bekendmaking van de RMS-regering, 20 mei 1955. MHM/Archief K. van Rijckevorsel.
100. Brief Wairata aan Van Rijckevorsel, 8 augustus 1955. MHM/Archief K. van Rijckevorsel.
101. Alleen tien ex-militairen die in Indonesië een gemachtigde hadden aangewezen, kregen, zij het voor een beperkt aantal jaren, wel een uitkering. Verwey-Jonker 1959, p. 92.

102. Verwey-Jonker 1959, p. 92-93. Zie over de totstandkoming van de PVU ook Van der Mee 2004, p. 31-50.
103. 'Beschikking pensioenvervangende uitkeringen Ambonezen', 13 mei 1963. NA/CAZ, doss. 2883.
104. R. Manupassat: '...het achterstallig deel daarvan hebben we nooit gekregen. Daar ben ik nog steeds kwaad om.' Laurentius 2002, p. 69.
105. Deze cijfers zijn een momentopname. Aansluiting met de 'aankomstcijfers' is niet mogelijk, omdat de Commissie-Verwey-Jonker geen gegevens verschaft over sterftecijfers. Volgens het overzicht bestond de woonoordbevolking op 1 januari 1959 uit 11.122 personen die vóór 1951 geboren waren. Hoeveel personen van het geschatte aantal Molukkers buiten de woonoord (1.200 personen) tot de aankomstgroep behoorden, is onbekend. Het aantal geboorten in het jaar 1951 vóór aankomst in Nederland is evenmin bekend.
106. Verwey-Jonker 1959, p. 14-15.
107. Wittermans-Pino 1958, p. 7.
108. Von Benda-Beckmann & Leatemia-Tomatata 1992, p. 209.
109. Ook mannen met werk verrichtten dit soort taken, in de avonduren of op zondag. Wittermans-Pino 1958, p. 38-39.
110. MR, 20 februari 1956.
111. 'De Raad constateert, dat na een verblijf van anderhalf jaar in ons land het spreekverbod is vervallen.' MR, 16 april 1956. Manusama was op dat moment overigens al meer dan tweeënhal jaar in Nederland.
112. DDET Circulaire 'Vertrouwelijk', 8 november 1955. MHM/BPRMS, doss. C 0015D.
113. De PPPRMS (*Partai Pembantu Perdjuaangan Republik Maluku Selatan*/Partij ter ondersteuning van de RMS-strijd) was een afsplitsing van de BPRMS.
114. De Groep Partijloos bestond uit mensen die geen lid waren van een bepaalde partij.
115. Helfrich schreef onder meer de brochure *The Strategic Position of the Republic of the South Moluccas*, z.p., z.j.
116. Penonton 1977, p. 103. Zie ook Steijlen 1996a, p. 89 en MHM/Archief K.J. Vigeleyn Nikijuluw. De situatie in de PNMS-woonorden als gevolg van het verzet tegen de Zelfzorg kreeg overigens meer aandacht dan de strijd voor de eigen Molukse staat. De vliegtrip van Erik Hazelhoff Roelfzema naar Seram (zie hoofdstuk 5) vond plaats op verzoek van Vigeleyn Nikijuluw.
117. Steijlen 1996a, p. 240.
118. Brief Vigeleyn Nikijuluw aan 'Willem', 24 maart 1956. MHM/BPRMS, doss. C 0023. Steijlen vermeldt dat Vigeleyn als oud-marineman ook financiële steun kreeg van Marine-Molukkers in Nederland. Zie Steijlen 1996a, p. 88.
119. MR, 16 april 1956.
120. MR, 7 mei 1956.
121. Drooglever 2005, p. 252-253.
122. Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 80-84.

123. Willems 2001, p. 146-170.
124. Zie voor een gedetailleerder beschrijving van de lotgevallen van de verstekelingen: Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 85-100 en 156-158.
125. Van de 139 verstekelingen die in 1958 naar Nederland kwamen, mochten 96 in Nederland blijven, werden 6 bij aankomst geweigerd en 37 na verloop van tijd teruggestuurd. Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 91.
126. MR, 25 april, 9 en 23 mei 1958.
127. MR, 25 april 1958.
128. MR, 25/26 juli 1958. Het advies tot terugzending betrof aanvankelijk 38 personen. Eén Molukker mocht echter toch in Nederland blijven toen hij open TBC bleek te hebben en behandeld moest worden. Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 91.
129. In de ministerraad zei hij dat de aanvaarding van het schikkingsvoorstel de positie van 'de 37' bij terugkeer in Indonesië 'moeilijker' had gemaakt. MR, 7 november 1958.
130. Niet lang daarna zouden nog drie Molukse verstekelingen met de 'Sibajak' naar Nederland komen. Na anderhalf jaar vastgezet te hebben in vluchtelingshuis De Rozenhof in Almen mochten ze blijven.
131. Mutsaers 1992, p. 91-103.
132. Sijnke 2008.
133. Taihuttu 2006, p. 59.
134. Mutsaers z.j., p. 96.
135. Idem, p. 36.
136. Idem, p. 21.
137. Zie ook Joseph & Spoorman 2023 voor een overzicht van Molukse musici.
138. Dat veel meer Molukse jongens dan Molukse meisjes een gemengde relatie aangingen, wordt doorgaans verklaard door het relatief lage aantal huwbare Molukse meisjes en het feit dat zij meer dan de jongens beschermd en bewaakt werden. Wittermans-Pino 1958, p. 45. Zie ook: Lalihatu 2003, p. 68.
139. Verwey-Jonker 1959, p. 99.
140. 'Opneming van Ambonezen in de gemeentelijke bevolkingsregisters'. NA/CAZ, doss. 1010.

7. Naar de woonwijken: een tijd van transitie, 1960-1970

1. Nijland 1970, p. 40.
2. Tetelepta & Nijman 1999, p. 18, 21.
3. MHM/Interview M. Rangkoly/Ruw materiaal uitzending C.C. Polder (Lejo Siepe; OVT/VPRO 'Het spoor terug', 13 en 20 oktober 2002).
4. Verwijzing J. Schipper en J.P. Sinke naar een uitspraak van commissaris van Ambonezenzorg A.J. van Raalte op 24 januari 1964. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 22 mei 1964, p. 8-9 en brief Sinke aan Schipper, 9 mei 1964. NA/CAZ, doss. 7051.
5. Rijksbegroting 1962, Tweede Kamer, 1961-1962, 6100, hfst. X, Volkshuisvesting en Bouwnijverheid.

6. T. Tampinongkol 'Enkele opmerkingen over de integratie en de huisvesting der Ambonezen' (september 1958) en E. Wittermans-Pino 'Aanvullende opmerkingen ten aanzien van de huisvesting der Ambonezen', 16 juni 1958. NA/CAZ, doss. 7000.
7. A.J. van der Staay 'Opmerkingen ten aanzien van de wijze van toekomstige huisvesting' (juni 1958). NA/CAZ, doss. 7000.
8. R. Wentholt 'Voor- en nadelen van alternatieve toekomstige woonvormen voor de Ambonezen in Nederland', september 1958. NA/CAZ, doss. 7000.
9. Verslag bespreking CAZ-BPRMS, 16 september 1959. NA/CAZ, doss. 53.
10. Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 152. In een CBS-publicatie wordt op basis van de CAZ-administratie het aantal van ongeveer 300 Nieuw-Guinea-Molukkers vermeld. Dit getal is onjuist. Beets, Walhout & Koesoebjono 2002, p. 15.
11. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 5 november 1965. NA/CAZ, doss. 7051.
12. CAZ november 1968.
13. De cijfers over de huisvestingsvorm zijn gebaseerd op een in oktober 1968 afgenomen enquête. Zie CAZ november 1968.
14. Van Amersfoort 1971, p. 42-43. Van Amersfoort meldt verder dat van de 546 gehuwde Molukse mannen met de Nederlandse nationaliteit 241 (44 procent) gemengd gehuwd zijn en dat van de 2.957 gehuwde staatloze Molukse mannen 321 huwelijken (11 procent) gemengd zijn. De optelling van huwelijken van staatlozen en Molukkers met de Nederlandse nationaliteit leidt tot een totaal van 3.503. Dat zijn 161 huwelijken minder dan het totaal van 3.664 dat eerder werd vermeld. Ook het aantal gemengde huwelijken wijkt af: 562 tegen 586. De auteur verklaart deze verschillen niet.
15. Van Amersfoort 1971, p. 39.
16. Brief Klompé aan Zijlstra, 6 februari 1959. NA/CAZ, doss. 53.
17. Tuynman-Kret 1985, p. 55. Een bouwvakker over het sanitair in Vosseveld: 'Dat was het goedkoopste van het goedkoopste. We schaamden ons soms dat we dat aan moesten leggen.' Tetelepta & Nijman 1999, p. 57. Zie ook Rikken 2002, p. 46.
18. Zie Tuynman-Kret 1985, p. 55, 57 en Tetelepta & Nijman 1999, p. 22.
19. MHM/Interview J. de Winter, 5 juni 2003.
20. MHM/Interview M. Rijkschroeff, 25 juni 2003.
21. Overzicht Molukse woonwijken, 5 september 1961. NA/CAZ, doss. 53.
22. Van Wijk 1985, p. 74-92. In Huizen werden Molukkers gehuisvest in een 'gemengde' wijk. Ook in Vught werden de Molukkers die Lunetten vanaf 1970 verlieten grotendeels in 'gemengde' wijkjes gehuisvest. Gespreide huisvesting vond verder plaats in Apeldoorn, Brummen en Cuyk. Tuynman-Kret 1985, p. 119. De gespreide huisvesting als gevolg van individuele verhuizingen naar steden (bijvoorbeeld naar Amsterdam, Rotterdam, Eindhoven, Gouda en Oss) blijft hier buiten beschouwing. Op de vraag of de gespreide huisvesting in Woerden heeft gezorgd voor een snellere integratie dan in

- Molukse wijken geeft Van Wijk een zeer voorzichtig antwoord. Anno 1985 constateert hij in Woerden een voortgaande integratie, maar is hij niet zeker of dat te danken is aan de gespreide huisvesting. Bij gebrek aan statistisch materiaal uit andere gemeenten heeft hij evenmin kunnen vaststellen of die integratie groter is dan in de Molukse wijken. Van Wijk 1985, p. 205-209.
23. Zie nota H.G. Simons, hoofd Bureau Limburg van CRM aan CAZ, 4 april 1966 en de reactie daarop van rayoninspecteur IV, F.J.H.M. Routs, 27 april 1966. NA/CAZ, doss. 486.
 24. Een uitzondering was de gemeente Vught, die tot 1970 het standpunt huldigde dat de huisvesting van Molukkers een zaak van het Rijk was en derhalve ook door het Rijk – buiten Vught – moest worden opgelost. Zie Smeets 1996, p. 83-84.
 25. Dat aanvankelijk vooral kleine woonoorden werden opgeheven, blijkt uit de overzichten die het CAZ regelmatig produceerde. Zie ook *De problematiek* 1978, p. 14.
 26. Smeets 1996, p. 67, 92.
 27. Brief CAZ aan de Rijksgebouwendienst, 12 mei 1959. NA/CAZ, doss. 53.
 28. Notitie De Boer aan Lanting bij een conceptbrief aan de CIO-commissie voor Geestelijke Verzorging Ambonezen (verstuurd 1 juni 1959). NA/CAZ, doss. 53.
 29. Dit speelde bijvoorbeeld in Hatert (Nijmegen). Notitie dominee Jac. van Vessem en dominee W.H. Tutuarima, 25 maart 1965 en Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 26 maart en 7 mei 1965. NA/CAZ, doss. 7051.
 30. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 11 juni en 16 juli 1965, 14 april en 12 mei 1967. NA/CAZ, doss. 7051.
 31. Von Benda-Beckmann & Leatemia-Tomatata 1992, p. 34-35; Rikken 2002, p. 53. Zie ook: Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 25 september 1964. NA/CAZ, doss. 7051. Von Benda-Beckmann & Leatemia-Tomatata wijzen erop dat Molukse vrouwen ook problemen hadden met een 'typisch Hollands eengezinshuis'. Die problemen worden niet toegelicht (1992, p. 32).
 32. Interviewfragment in Tuynman-Kret 1985, p. 54-55.
 33. Bartels 1990, p. 344-345; Rikken 2002, p. 53, 58; Von Benda-Beckmann & Leatemia-Tomatata 1992, p. 31-35.
 34. Zie bijvoorbeeld Tetelepta & Nijman 1999, p. 105.
 35. Lopulalan 1985, p. 97.
 36. Zie bijvoorbeeld Laurentius 2002, p. 105.
 37. Zo stelde de BPRMS 'principieel' tegen de bouw van woonwijken te zijn, maar 'min of meer' hierin te berusten, omdat 'wij voor onze landgenoten een betere behuizing noodzakelijk achten'. Het CAZ zou dan wel aan drie voorwaarden moeten voldoen: het aantal woningen in de wijk zou niet minder moeten zijn dan het aantal wooneenheden in een middelgroot woonoord, er zou een kerkgebouw moeten komen en een gemeenschapslo-

- kaal voor ontspanning en ontwikkeling. Brief BPRMS aan het CAZ, 10 oktober 1960. NA/CAZ, doss. 53.
38. Smeets 1996, p. 82; en Smeets 2020, p. 286-289.
 39. MHM/Ruw materiaal uitzending C.C. Polder (Lejo Siepe; ovt/VPRO 'Het Spoor Terug', 13 en 20 oktober 2002). Zie ook Post 2001, p. 55.
 40. Tetelepta & Nijman 1999, p. 23-24, 134.
 41. MHM/Interview H. Kapsenberg, 22 juli 2003.
 42. Werkgroep Reünieboek 2002, p. 62-63.
 43. Neuteboom & Straver 1990; Abuys & Martin 2002; en Van Zijverden 2023.
 44. In augustus 1962 vertrokken 110 Schattenbergers naar Krimpen aan den IJssel. Neuteboom & Straver 1990, p. 129.
 45. Op 23 november 1964 schreef minister Jo Schouwenaar-Franssen aan de kampraad van Schattenberg: 'Maar wegens het ontbreken van bouwrijpe grond en om bestuurlijke redenen is het voor voornoemd bestuur onmogelijk die principiële bereidheid op korte termijn in daden om te zetten.' Ge-citeerd in notulen van de Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 27 november 1964, p. 5. NA/CAZ, doss. 7051. Uit deze notulen blijkt ook dat de eerdere toezegging van B&W te danken was aan een interventie van het PvdA -Tweede Kamerlid J.H. Scheps.
 46. Afschrift brief B&W Assen aan de staatssecretaris van CRM, 30 augustus 1966. NA/CAZ, doss. 7051.
 47. De *Badan Perwakilan Rajat Maluku Selatan* (BPRMS), was in 1963 omgevormd tot *Badan Persekutuan Rajat Maluku Selatan* (Federatie van Zuid-Molukse organisaties/opnieuw BPRMS). In 1966 fuseerde deze tweede BPRMS met een aantal kleine organisaties onder de naam *Badan Persatuan* (Zuid-Molukse eenheidsbeweging). Voorzitter werd dominee S. Metiarj. Smeets 2001b, p. 64-65.
 48. De Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand. Meer over deze commissie in het vervolg van dit hoofdstuk.
 49. De actie van Leasa c.s. begon al in 1964, toen 29 gezinshoofden een brief aan de koningin stuurden. In die brief schreven zij onderdanen te zijn van de *Republik Indonesia Serikat*, het federatieve Indonesië, dat door Djokja 'vertrapt' was en dat zij zich nog steeds in militaire dienst beschouwden, totdat zij teruggebracht zouden zijn naar Indonesië. Brief S.A. Pieter e.a. aan de koningin, 4 mei 1964. In 1967 schreef CAZ-ambtenaar J. van der Vliet dat de Leasagroep het werk had neergelegd omdat gedacht werd dat met de inwerkingtreding van de Algemene bijstandswet op 1 januari 1965 bij niet-werken een bijstandsuitkering kon worden verkregen. Deze verklaring lijkt onwaarschijnlijk, gezien de weigering van de groep om uitkeringsaanvragen te ondertekenen. Van der Vliet aan de officier van justitie in Almelo, J. Hazewinkel, 31 mei 1967. NA/CAZ, doss. 1759.
 50. Interne nota Van Raalte aan de afdeling Wetgeving en Juridische Zaken van CRM, 18 november 1966. NA/CAZ, doss. 1759.
 51. MHM/Interview A. de Fretes, 3 maart 2004.

52. Tegenwoordig wordt onderkend dat militairen met frontervaring te kampen kunnen krijgen met verschijnselen die men aanduidt als 'posttraumatisch stress-syndroom' (PTSS). Volgens het *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* is sprake van PTSS als iemand is blootgesteld aan een zeer ingrijpende gebeurtenis, gepaard gaande met intense vrees, machteloosheid en schrik; die traumatische ervaringen voortdurend herbeleefd en tegelijkertijd voortdurend tracht dit te vermijden. De stoornis moet langer dan één maand duren, lijden veroorzaken of beperkingen in het sociaal of beroepsmatig functioneren. Betrokkenen noemen vaak de volgende gezondheidsklachten: verhoogde prikkelbaarheid, angst, depressie, vermoeidheid, verstoring van het slaapritme, hoofdpijn, duizeligheid, geheugen- en concentratieproblemen, ademhalingsproblemen en maagdarmklachten. American Psychiatric Association, 1980. Het bestaan van PTSS bij Molukse ex-militairen is nooit systematisch onderzocht. Wel achten sommige auteurs het aannemelijk dat óók bij hen PTSS voorkomt. Latumahina 1988, Hoogland-Mentink 1990, p. 175-196; Rinsampessy 1992, p. 196-197; Van Acker en Papilaya 1998.
53. Uit een notitie uit september 1966 blijkt dat de politie evenmin wilde optreden omdat het CAZ de bezetting door de Leasagroep al zo lang had getolereerd. Notitie Van der Laan aan De Boer, 13 september 1966. Op 1 november 1966 bleek ook de procureur-generaal in Leeuwarden een geplande ontruiming zonder rechterlijk bevel niet te steunen. Notitie Van der Laan aan het CAZ, 2 november 1966. NA/CAZ, doss. 1759.
54. Neuteboom & Straver 1990, p. 134-135. Anis de Fretes vertelt dat zijn familie, met een Javaans/Chinese moeder, werd uitgescholden voor 'Chinese communisten'. MHM/Interview A. de Fretes, 3 maart 2004.
55. Zo zou iemand voor zichzelf en zijn gezin doodskisten hebben besteld. Volgens dominee De Boer vond die bestelling plaats nadat betrokkene al was overgeplaatst naar Hoogeveen. Brief H. de Boer aan de subst. officier van justitie in Maastricht, jhr. P.R. Feith, 27 september 1967. NA/CAZ, doss. 1759.
56. MHM/Interview A. de Fretes, 3 maart 2004.
57. Neuteboom & Straver 1990, p. 135 en brief J. van der Vliet aan de officier van justitie in Almelo, J. Hazewinkel, 31 mei 1967. NA/CAZ, doss. 1759. De 13 overgebleven leden van de Leasagroep werden in februari 1967 met hun gezinnen over heel Nederland verspreid. Leasa zelf kwam in Wierden terecht, waar de principiële houding van de 'commandant' uiteindelijk gedoogd werd, nadat de Moluks Evangelische Kerk (GIM) zich voor een aantal betalingen garant had gesteld. MHM/Interview A. de Fretes, 3 maart 2004 en overzicht Leasagroep. NA/CAZ, doss. 1759.
58. Abuys & Martin 2002, p. 57.
59. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 26 maart, 22 mei, 25 september, 23 oktober en 27 november 1964, 5 november 1965, 4 maart, 14 april, 12 mei en 6 oktober 1967. NA/CAZ, doss. 7051; eind-

- verslag Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 24 maart 1969, p. 4. NA/CAZ, doss. 7074; Neuteboom & Straver 1990, p. 131-140.
60. Brief Klompé aan Zijlstra, 6 februari 1959. NA/CAZ, doss. 53.
 61. In 1968 besloot minister Klompé dat het CAZ op 1 januari 1970 zou worden opgeheven. CRM-taken werden al onmiddellijk overgeheveld naar de afdeling Ambonezen onder leiding van H. Wagenfeld. Dominee H. de Boer werd hier benoemd tot adviseur Ambonezenwerk. Van Raalte bleef als commissaris belast met een aantal afwikkelingstaken tot hij in 1970 als 'raadsadviseur in algemene dienst' belast werd met de afdeling Repatriëring en Ontruiming Woonorden Ambonezen. Smeets 2001b, p. 30-33.
 62. Correspondentie Zijlstra-Klompé, 2 maart, 16 maart, 15 april en 13 mei 1959. NA/CAZ, doss. 53.
 63. Brief Van Raalte aan het ministerie van Oorlog, 3 maart 1960. NA/CAZ, doss. 53.
 64. Tuynman-Kret 1985, p. 55. Haar vermelding dat de eerste huur al betaald werd bij de oplevering van de huizen is niet helemaal correct. Dat gebeurde pas na 1 april 1960.
 65. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 24 januari en 27 februari 1964. NA/CAZ, doss. 7051.
 66. Brief CAZ aan BPRMS, 13 januari 1959. NA/CAZ, doss. 7051.
 67. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 26 maart 1964. NA/CAZ, doss. 7051.
 68. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 19 december 1963. NA/CAZ, doss. 7051.
 69. Verwey-Jonker 1959, p. 107-109.
 70. J.F. Schouwenaar-Franssen (VVD) was minister van Maatschappelijk Werk in het kabinet-Marijnen (1963-'65).
 71. De commissie bestond verder uit: dominee W.H. Tutuarima (synodevoorzitter van de GIM, vicevoorzitter), Th. van Emstede (directeur CCKP, secretaris), Th.O. Kuhuwael (schoolhoofd Schattenberg/BPRMS, tweede secretaris), mej. N. van den Broek (vicepresidente Nederlandse Huishoudraad), mej. W.A.L.M. Hillen (presidente CCKP), J. Hitipeuw (vicevoorzitter BPRMS), C. van Nierop (secretaris van de vakbond CNV), P. Post (directeur Nutsseminarie voor Pedagogiek te Amsterdam), J.P. Sinke (hoofd mulo te Den Bosch en secretaris ICCAN), H. Tan (huisarts woonoord Vaassen, afkomstig uit de Molukse moslimgemeenschap), A.H. Tomaso (Bond-ex-KNIL), dominee Jac. Van Vessem (secretaris CIO-commissie voor Ambonezen) en G.J. Ziedses des Plantes (voorzitter Help Ambon In Nood/HAIN). Al snel zou de commissie aangevuld worden met mevr. H. Seluta-Nanlohy (Molukse vrouwenorganisatie FIKIM), deken A.H. Harst (rooms-katholieke priester, met bijzondere aandacht voor katholieke Molukkers) en J. Hitiahubessy (Defensieambtenaar/BPRMS).
 72. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 26 februari 1965. NA/CAZ, doss. 7051. Niet alleen de commissie klaagde over de

- gebrekkige communicatie. Die geluiden kwamen ook uit de Tweede Kamer: overleg over de integratie van Molukkers 'tussen het departement en de gemeentelijke en provinciale besturen vond nauwelijks plaats'. Van der Heiden & Van Kessel 2012, p. 453.
73. Zo schreef commissielid P. Post enkele artikelen in het *Algemeen Handelsblad* over de positie van Molukkers in het onderwijs. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 26 maart 1964. NA/CAZ, doss. 7051.
 74. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 7 mei 1965 en 25 november 1966. NA/CAZ, doss. 7051.
 75. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 10 februari 1967. NA/CAZ, doss. 7051.
 76. Advies 'Vergoeding aan bestuurders en kampoudsten', 6 mei 1964. NA/CAZ, doss. 7051.
 77. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 5 november 1965. NA/CAZ, doss. 7051.
 78. Enkele jaren later zou de BP ervoor opteren om het Molukse adviesorgaan van de Nederlandse regering te worden. Zie hoofdstuk 9.
 79. Eindverslag Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 7 november 1963-26 maart 1969, 24 maart 1969. NA/CAZ, doss. 7074.
 80. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 10 februari 1967. NA/CAZ, doss. 7051.
 81. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 6 oktober 1967. NA/CAZ, doss. 7051.
 82. Ten Have 2005, p. 51-55.
 83. Beschikking van de minister van CRM, Amb. U. 1585, Stcrt. 1969, nr. 66. De adviescommissie, die bestond uit vijf Molukse en vijf Nederlandse leden, werd later omgedoopt in Commissie Welzijn Molukkers.
 84. CAZ 1964, p. 10.
 85. CAZ Samenvatting van de antwoorden op de vragen omtrent enkele aspecten van de sociale en maatschappelijke omstandigheden van de Ambonezen in Nederland, mei 1966. NA/CAZ, doss. 273.
 86. CAZ november 1968. Mariën schrijft in zijn doctoraalscriptie dat lidmaatschappen van Nederlandse sportverenigingen (vooral voetbal en volleybal) 'een algemeen verschijnsel' waren. Mariën 1968, p. 48.
 87. Zie bijvoorbeeld Tetelepta & Nijman 1999, p. 105-107.
 88. Pical 2006, p. 24-25.
 89. Buikhuizen & Timmerman 1971; Van Amersfoort 1971, p. 68-69; Mariën 1971a en b; De Jong 1971; Schoof 1973; Graafsma 1973; Van Praag 1975 en Cachet 1977.
 90. Zie Köbben 1976, p. 9 en Penninx 1979, p. 20, 25-26.
 91. De Adviescommissie voor de culturele en sociale zorg en voorlichting ten behoeve van de Ambonezen.

92. 'Het vraagstuk van de Ambonese jongeren', 27 november 1964. NA/CAZ, doss. 7074.
93. 'Verslag van werkzaamheden der Jeugdcommissie van de Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand', 20 december 1965. NA/CAZ, doss. 7051. De subcommissie werd op 27 november 1964 ingesteld, Nadat dokter Tan op 25 september 1964 aandacht had gevraagd voor het 'jeugdvraagstuk'. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 25 september en 27 november 1964. NA/CAZ, doss. 7051.
94. Verwey-Jonker 1959, p. 110.
95. Naast voorzitter Van Vessem bestond de commissie uit J.J.E. Keiluhu, H. Seluta-Nanlohy, J. Hitipeuw, M.Fr. Mual, J.P. Sinke en dokter H. Tan. De sociologen Keiluhu en Mual waren als externe leden toegevoegd.
96. 'Het vraagstuk van de Ambonese jongeren', 27 november 1964. NA/CAZ, doss. 7074.
97. Idem.
98. Sahetapy 1980, p. 93.
99. Idem, p. 93.
100. Mededeling Kuhuwaël in Nota 'Bijzondere maatregelen bij het onderwijs aan Ambonese kinderen', december 1968. NA/CAZ, doss. 7074. Begin 1965 bleek dat het CAZ de examencommissie voor het ULO-examen had geadviseerd 'niet te mild' meer te zijn voor Molukse leerlingen waar het ging om hun kennis van het Nederlands. De Gemengde Commissie van Bijstand dacht daar anders over en wees de examencommissie op de nog steeds bestaande taalachterstanden. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 29 januari 1965. NA/CAZ, doss. 7051.
101. Verwey-Jonker 1959, p. 41.
102. Notulen van de Adviescommissie voor de culturele en sociale zorg en voorlichting ten behoeve van de Ambonezen, 29 april 1960. NA/CAZ, doss. 7074.
103. Lucassen & Köbben 1992, p. 40.
104. 'Ds. Heeringa: Vijftig kilometer tegen de heuvel op', in: *Marinjo* 1980, nr. 1. Volgens Heeringa wilde Kuhuwaël in de lijn van zijn leermeesters G.J. Nieuwenhuis en P. Post het Maleis in de laagste klassen benutten om betere resultaten in het Nederlands te bereiken. Bij Heeringa stond behoud van de eigen taal voorop.
105. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 23 oktober 1964. NA/CAZ, doss. 7051.
106. Zie onder meer Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 26 maart 1964. NA/CAZ, doss. 7051; 'Onderwijs aan Ambonese kinderen in Nederland', 1964; 'Nota over lessen in de Nederlandse taal', december 1966; en 'Bijzondere maatregelen bij het onderwijs aan Ambonese kinderen', december 1968. NA/CAZ, doss. 7074.
107. Crijns, Post & Renes 1962. Zie ook de toelichting van P. Post, lid van de Commissie-Crijns, in de Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van

- Bijstand. Notulen, 26 maart 1964. NA/CAZ, doss. 7074; Ringringulu 2003, p. 23-26.
108. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 26 maart en 25 september 1964. NA/CAZ, doss. 7051. Zie ook Lucassen & Köben 1992, p. 41-45.
 109. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 29 januari, 5 november 1965. NA/CAZ, doss. 7051.
 110. Straver 2005, p. 14.
 111. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 19 december 1963. NA/CAZ, doss. 7051.
 112. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 22 mei 1964. NA/CAZ, doss. 7051.
 113. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 27 november 1964. NA/CAZ, doss. 7051.
 114. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 26 maart 1964. NA/CAZ, doss. 7051.
 115. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 25 november 1966, 1 september 1967 en 26 januari 1968. NA/CAZ, doss. 7051.
 116. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 24 juni 1966. NA/CAZ, doss. 7051.
 117. Ten Have 2005, p. 60.
 118. In 1955-1956 ging 31,5 procent van de Molukse meisjes van 12 t/m 20 jaar die voltijds dagonderwijs volgden naar de huishoudschool en 13 procent naar de ULO. In 1968 ging van de 14- en 15-jarige Molukse meisjes die voltijds dagonderwijs volgden 21,6 procent naar de huishoudschool. In 1955-1956 ging 29,6 procent van de 12- t/m 20-jarige Molukse jongens die voltijds dagonderwijs volgden naar de LTS en 20,5 procent naar de ULO. In 1968 ging van de 14- en 15-jarige Molukse jongens die voltijds dagonderwijs volgden 28,5 procent naar de LTS. Over de deelname aan de ULO in 1968 is geen uitsplitsing naar jongens en meisjes beschikbaar. De beschikbare gegevens over de deelname aan LTS en huishoudschool maken echter aannemelijk dat de stijging van de deelname aan de ULO voor rekening kwam van de Molukse meisjes.
 119. Van Amersfoort 1971, p. 46.
 120. Van Amersfoort 1971, p. 43-44.
 121. Notulen Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand, 26 maart 1964. NA/CAZ, doss. 7051.
 122. Cornelisse-Koksma 1969.
 123. *De problematiek* 1978, p. 45.
 124. Ten Have 2005, p. 130.
 125. Idem.
 126. Ten Have 2005, p. 51-53.
 127. Verwey-Jonker 1959, p. 47-48.
 128. Van Amersfoort 1971, p. 52-53. Merkwaardig is dat het totaalcijfer van de 12-plussers ($17.194 + 263 = 17.457$) overeenkomt met het totaalcijfer dat

elders in zijn publicatie genoemd wordt voor de 10-plussers (zie tabel 4 op p. 42).

129. Nijland 1970.

130. Nijland 1970, p. 32.

8. Jongeren naar de voorgrond, 1966-1973

1. Steijlen/Interview J. Sahetapy, 4 mei 1992.
2. MR, 22 april 1960.
3. Nota Luns aan de ministerraad, mei 1960. De nota werd geagendeerd voor de vergadering van 17 juni 1960, maar de behandeling werd aangehouden. De nota zou daarna niet meer in de ministerraad ter sprake komen.
4. Met deze missie kwamen ook voormalige Permesta-officieren mee, die tevoren op Seram contact hadden gezocht met de RMS-guerrilla's: kapitein M.L. Walangitan en de luitenants L.P.J. Rampen en J. Tumber. Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 84. Permesta was een beweging onder leiding van militairen die in Oost-Indonesië in 1957 tegen het centrale gezag in Jakarta in opstand kwam. Pluvier 1978, p. 171.
5. MHM/Interview J.A. Manusama, 10 januari 1989.
6. Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 160.
7. Zie onder meer Wertheim 1978, Pluvier 1978 en Roosa e.a. 2004.
8. Zie Robison 1986, p. 105-130.
9. Meijer 2005, p. 240.
10. Idem, p. 242.
11. Idem, p. 242-243.
12. Steijlen 1996a, p. 108-109.
13. Steijlen 1996a, p. 109; Richmond 1988.
14. Steijlen/Interview J.A. Manusama, 29 januari 1992.
15. MHM/Interview H. Tan, 4 en 13 juli 1990.
16. Volgens een overzicht van het CAZ van 1 juli 1957 bedroeg de aanhang van de BPRMS op dat moment 11.303 personen (64,2 procent), van de CRAMS-Polhaupessy 1.683 personen (9,5 procent), van de CRAMS-Wenno 1.536 personen (8,7 procent), van de CRAMS-Tamaela 202 personen (1,1 procent), van de KRPP 949 personen (5,4 procent), van de PNMS 463 personen (2,6 procent), van de Bond ex-KNIL 271 personen (1,5 procent), van 5 andere kleine partijen samen 1.032 personen (5,8 procent) en 174 personen die 'neutraal' werden genoemd (1 procent). NA/CAZ, doss. 7000.
17. Smeets 1996, p. 82-83; Bootsma 2000, p. 30 en Bootsma 2015, p. 29-30..
18. MHM/Interview mevr. F. Souhuwat-Tomasoa, 8 december 2003.
19. Thenu 1998, p. 23.
20. Siahaya 1972, p. 159 e.v.; Steijlen 1996a, p. 116.
21. Steijlen 1996a, p. 117.
22. Al eerder, in 1963, werd in IJsseloord de *Gerakan Pembantu Perdjjuangan* (Beweging voor Steun aan de Strijd) opgericht, aanvankelijk bedoeld om het

- huis van Manusama te bewaken. Al snel functioneerde deze groep ook als ordedienst bij bepaalde manifestaties. Pollmann & Seleky 1979, p. 203.
23. Toelichting op het reglement van het KPK, 4 april 1968. NA/CAZ, doss. 1358. Steijlen wijst erop dat behalve de hier genoemde redenen voor oprichting van de KPK de toenemende invloed van I.J. Tamaela een rol speelde. Zie Steijlen 1996a, p. 112.
 24. Steijlen/Interview P.K. Thenu, 19 november 1992.
 25. In een brief aan Justitie somde dominee H. de Boer, hoofd van het Bureau Ambonezen van CRM, de taken op die hij vertrouwelijk van Molukse zegslieden had doorgekregen: handhaving van rust en orde 'met buitensluiting van de politie', bescherming van de wijken tegen 'ongewenste elementen', hulp bij het innen van contributie door de wijkraden en optreden als ordedienst bij demonstraties. Brief De Boer aan W.H. Folmer, Directie Politie van Justitie, 16 oktober 1967. NA/CAZ, doss. 1358. De taken van de KPK wat betreft 'de vijand' (Indonesië) zouden pas in 1968 bekend worden, nadat het CAZ de beschikking had gekregen over het reglement van de KPK.
 26. Verslag bespreking CAZ, Bureau Ambonezen en Justitie, 23 oktober 1967. NA/CAZ, doss. 1358.
 27. Brief Van Raalte aan het bestuur van de BP, 18 december 1967. NA/CAZ, doss. 1358.
 28. Brief BP aan het CAZ, 3 januari 1968. NA/CAZ, doss. 1358.
 29. Brief Van Raalte aan W.H. Folmer, Directie Politie van Justitie, 11 januari 1968. NA/CAZ, doss. 1358.
 30. Een aantal van hen had in Indonesië een Hollands-Indische school bezocht.
 31. *Bung* is ook een aanspreektitel voor een mannelijke (en *usi* voor een vrouwelijke) 'oudere jongere'. Een jongere heeft respect voor een *bung* en een *usi* en is aan hen gehoorzaamheid verschuldigd.
 32. MHM/Interview M.Fr. Mual, 24 maart 2003 en MHM/Interview R. Metekohy, 25 mei 2003.
 33. Steijlen/Interview L.Ch. Mantouw, 2 november 1992. In het begin van de jaren zestig vertrokken circa dertig Molukse gezinnen (150 personen) vanuit Nederland naar de Verenigde Staten. Zie Tomasouw 1999, p. 5.
 34. Steijlen & Wessels 1990, p. 37.
 35. Dit was N. Pessireron, de mannen waren A. Anakotta, B. Maail, M. Manuputty, Chr. Paais, J. Parinussa en F. Patty. *Darah Maluku*, 25 april 1965.
 36. Redactieteam Gedenboek, p. 101. *Pemuda* is de mannelijke en algemene aanduiding van jongeren, *Pemudi* de vrouwelijke aanduiding. Van der Hoek en Mariën geven een andere naam voor de PPKM: *Perseketuan* respectievelijk *Perhimpunan Pemuda Kristen Maluku*. (Federatie respectievelijk Vereniging van Moluks Christelijke jongeren).
 37. Mariën 1968, p. 61.
 38. Ten Have 2005, p. 26, 58 en 59.
 39. Zie Bartels 1990, p. 69 e.v. De tweede generatie is zo sterk met deze waarde opgegroeid dat zij het in de jaren negentig soms nog uiterst moeilijk vond om aan ouderen een kritische vraag te stellen.

40. Steijlen 1996a, p. 114.
41. De uitnodiging was gericht aan de PPKM, *Angkutan-Muda PPKM-b*, Sou-'66, GMM, GPPMM, *Tunas Maluku*, *Persatuan Ridderkerk*, *Pemuda-Pemudi Terselatan*, *Pemuda-Pemudi Muslimin*, Commissie Organisatie en alle niet-genoemde Zuid-Molukse jongerenorganisaties. Uitnodiging werkcomité, januari 1967. MHM/Archief BPRMS, doss. 7.
42. De PPKM; GMM; Sou-'66; GPPMM; *Tunas Maluku*, *Madjoe Studio*; Zuid-Molukse jongerenvereniging Tilburg; OPMS; PPMMS; PPMMS-Lawamena; Zuid-Molukse jongerenvereniging Tiel. Zie verslag werkcomité, februari 1967. MHM/Archief BPRMS, doss. 7.
43. Steijlen/Interview O. Matulesy, 5 november 1992.
44. Periodieke berichtgeving 'aksi sou 1966', februari 1967. MHM/Archief BPRMS, doss. 7; cursieve tekst is in het origineel onderstreept.
45. Van alle Molukkers die onder het CAZ vielen werd een persoonlijk dossier bijgehouden. Het dossiernummer werd in correspondentie vermeld om persoonsverwisselingen te voorkomen.
46. Rapport sociaal verzorgster inzake Moordrecht. Nr. 6701/I. vws/Archief CRM, 60-69, nr. 1513.
47. Verwey-Jonker 1959, p. 104.
48. Mariën 1968.
49. Zie hoofdstuk 4 voor zijn vertrek uit Seram naar Nieuw-Guinea.
50. Steijlen/Interview J.J. Manuputty, 16 september 1992.
51. De Lima, p. 102.
52. Steijlen 1996a, p. 112.
53. MHM/Interview A. Manuputty, 4 november 2004.
54. Manuputty was ambtenaar op het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen.
55. Steijlen/Interview J.J. Manuputty, 28 september 1992 en Steijlen/Interview P.K. Thenu, 19 november 1992.
56. Steijlen/Interview J.J. Manuputty, 28 september 1992.
57. Verslag in Orgaan *Bajangan tanah air*, jrg. 1, nr. 3, november/december 1968, p. 11-12.
58. Idem, p. 12.
59. Steijlen/Interview J.J. Manuputty, 28 september 1992.
60. Steijlen/Interview J. Sahetapy, 4 mei 1992.
61. Steijlen 1996a, p. 125.
62. Steijlen/Interview J. Sahetapy, 4 mei 1992.
63. Steijlen/Interview P.K. Thenu, 19 november 1992; Van Merriënboer & Van Baalen 2013, p. 237-248; en Van Baalen & Bos 2022, p. 272.
64. Idem.
65. Siahaya 1972, p. 92.
66. Van Merriënboer & Van Baalen 2013, p. 243-244.
67. Steijlen 1996a, p. 120.
68. MHM/Interview A. Manuputty, 4 november 2004.
69. Van Merriënboer en Van Baalen 2013, p. 248.

70. A. van Zanten, sociaal ambtenaar, Moordrecht, 23 oktober 1970. vws/ Archief vws, blok 70-79, nr. 4474; cursieve tekst is in het origineel onderstreept.
 71. MHM/Interview S. Pormes, 8 september 2004.
 72. MHM/Interview A. Peilouw, 10 maart 2004.
 73. Steijlen 1996a, p. 120-121.
 74. Mondelinge mededeling medewerker BVD, 1993.
 75. MHM/Interview G. Hendriks, 9 juni 2003.
 76. Steijlen/Interview J.A. Manusama, 9 november 1992.
 77. MHM/Interview H. Nahumury, 18 november 2004.
 78. *De Groene Amsterdammer*, 18 december 1971.
 79. Steijlen 1996a, p. 150.
 80. In de jaren zeventig van de vorige eeuw verschenen talrijke publicaties over de relatie Owel/RMS. Zie bijvoorbeeld *het Vrije Volk*, 16 december 1975 en *NRC*, 11 januari 1978. In 1971 zetten Molukse jongeren uit de kringen van Manusama de UNASI (*United Nations Association of the Spice Islands*) op. Dit was een organisatie die de Molukse kwestie in landen die lid waren van de VN aan de orde zou moeten stellen. De UNASI opereerde vanuit Liechtenstein en werd financieel mogelijk gemaakt door Owel. Zie Steijlen 1996a, p. 140-143. Na de kapingen kwam de handelsvertegenwoordiging van de RMS opnieuw in de publiciteit toen Brenda Risamenapatty bij de rechter-commissaris in Assen inlichtingen weigerde met een beroep op haar 'diplomatieke status' als 'zaakgelastigde van de handelsvertegenwoordiging van de Republiek der Zuid-Molukken in Brussel' (*NRC*, 11 januari 1978).
 81. Zie ook Steijlen 1996a, p. 105.
 82. Steijlen/Interview A. Omaratan 13 november 1992.
 83. Memorandum 'Optreden Indonesische Ambassade inzake Moluks Vraagstuk', 9 januari 1974 (Archief Buiza, doss. 911.31/1746).
 84. Memorandum 151/73, 1 augustus 1973. Archief Buiza, doss. 911.31/1746.
 85. Telexbericht Buiza aan Jakarta, 23 augustus 1973. Archief Buiza, doss. 911.31/1746.
 86. Memorandum 83/70. Archief Buiza, doss. 911.31/2198.
 87. Memorandum 8/74, 9 januari 1974. Archief Buiza, doss. 911.31/1746.
 88. Het is niet geheel duidelijk waarom Alamsjah zich zo interveniërend opstelde. Ambtenaren van Buitenlandse Zaken vermoedden dat hij daartoe opdracht had gekregen uit kringen dicht bij de Indonesische president.
- 9. Over twee sporen: geweld en overleg, 1973-1978**
1. Thenu 1998, p. 43. Nelis Thenu was betrokken bij de eerste treinkaping.
 2. De vier doden in Ohio waren studenten die op 4 mei 1970 op de campus van Kent State University door leden van de Nationale Garde werden doodgeschoten tijdens een demonstratie tegen de uitbreiding van de Vietnamoorlog tot Cambodja.

3. Steijlen/Interview R.M.S. Tetelepta, 23 september 1992.
4. Steijlen 1996a, p. 146.
5. Steijlen/Logboek VII, 12 oktober 1992 en Steijlen/Logboek II, 6 oktober 1992.
6. MHM/Interview H. Nahumury, 14 september 2004.
7. MHM/Interview A. Peilouw, 10 maart 2004.
8. Steijlen 1996a, p. 147; MHM/Interview A. Peilouw, 10 maart 2004.
9. MHM/Interview A. Peilouw, 10 maart 2004.
10. Idem.
11. Steijlen/Logboek VIII, 21 oktober 1992.
12. Idem.
13. Steijlen 1996a, p. 155.
14. MR, 13 juli 1973.
15. Mededeling J. Kapsenberg, 18 november 2024.
16. MHM/Interview J. Kapsenberg, 22 juli 2003.
17. Thenu 1998, p. 47. Zie ook: MHM/Interview mevr. F. Souhuwat-Tomasoa, 8 december 2003.
18. Thenu 1998, p. 50.
19. De zeven gijzelnemers waren: Eli Hahury, Cornelis Hetharia, Jacob Metekohy, Paul Saimima, Abe Sahetapy, Nelis Thenu en Kobus Tuny. Over deze en de latere gijzelingsacties zijn verscheidene goede publicaties verschenen. Barker 1980 geeft een betrouwbare reconstructie van de gebeurtenissen. Roelofs en Dortmans hebben met *Dutch Approach* (2000) een indrukwekkende documentaire gemaakt over de Nederlandse kant. Verder hebben twee kapers hun ervaringen op papier gesteld: Sahetapy 1980 en Thenu 1998. Vaders 1989 is een autobiografisch verslag van een gegijzelde. In 2023 verscheen na het 'aansprakelijkheidsproces Ririmasse/Staat' (zie hoofdstuk 14) *De afloop. Het drama bij de Punt* (Beckers, Lumalessil en Ririmasse 2023). Hierin geven betrokkenen bij dit proces een reconstructie van de gebeurtenissen bij de bestorming van de trein in 1977 en de ontwikkelingen rond het proces. In *Ik wil de waarheid* (2022) gaf advocate Zegveld haar visie op het proces en haar rol daarbij. Zie verder Bootsma 2000, herziene druk 2015; Schmid e.a. 1982; Steijlen 1996a&b, 2001b en Van Baalen & Bos 2022, p. 272-280.
20. Barker 1980, p. 45; Thenu 1998, p. 68.
21. Thenu 1998, p. 77.
22. De gijzelnemers in het consulaat waren: Otjep Hully, Chris Kaihatu, Jan Lumalessil, Henkie Metekohy, Joop Ririmasse, Anies Sihasale en Bob Solissa.
23. MHM/Interview J.A. Manusama, 31 maart 1988 en *Dutch Approach*. Ook dokter Tan, die betrokken was bij bemiddelingspogingen in 1977, had dezelfde ervaring met Van Agt. MHM/Interview H. Tan, 4 en 13 juli 1990.
24. Toen Otto Matulesy, een van de leiders van *Pemuda Masjarakat*, zich opstelde achter Manusama's opmerking, betekende dat het begin van het uiteenvallen van die organisatie. MHM/Interview mevr. F. Souhuwat-Tomasoa, 8 december 2003.

25. Steijlen 1996a, p. 156.
26. Bartels 1990, p. 544-545; Veenman 1990, p. 263; Lalihatu 2003, p. 54-55.
27. Schmid e.a. 1982, p. 61.
28. MHM/Interview J. Koster, 11 november 2004. In *Ontstolen zelfbeschikking* (Kamsteeg 2010) plaatst Joes Kuijs vraagtekens bij de opmerking dat het LaC door DDET-secretaris Gerard Knot werd bedacht om de steun aan de RMS 'een minder conservatief en eigentijds(er) imago te verschaffen'. Behalve op het geciteerde interview met Koster is deze passage ook gebaseerd op persoonlijke mededelingen van Knot aan een van de auteurs van deze studie (H. Smeets). Dat de opzet van Knot slaagde, moge blijken uit de betrokkenheid van werkgroepen van de D66, de PPR en de PSP bij LaC-activiteiten. Zie ook Sietse van der Hoek in *De Volkskrant*, 15 november 1977.
29. MHM/Interview G. Hendriks, 9 juli 2003. Naast de secretaris van de minister-raad, J.H. Kist, en directeur-generaal Maatschappelijke Ontwikkeling van CRM, G. Hendriks, waren de ministeries van Buitenlandse Zaken en Justitie vertegenwoordigd.
30. Joint Committee 2003, p. 14.
31. Zie voor de ontwikkelingen rond de paspoorten de kadertekst op p. 385.
32. Joint Committee 2003, p. 14.
33. MHM/Interview G. Hendriks, 9 juli 2003.
34. Idem.
35. 'List of Conclusions of the informal exchange of views between the Netherlands and the Indonesian Parties, Wassenaar, 20-27 August 1975'. NA/Bijlagen ministerraad, MR 26 september 1975. NA/2.02.05.02, inv.nr. 1694. Deze 'List of Conclusions' was rond de jaren zeventig/begin jaren tachtig al in het bezit van Stichting DDET. MHM/Archief DDET.
36. Steijlen 1996a, p. 136; zie ook Vreeswijk-Manusiwa & Vreeswijk 2021, p. 36-37.
37. Joint Committee 2003, p. 33-35.
38. Joint Committee 2003, p. 39.
39. 'Nota mbt zgn Moluks inspraakorgaan', 18 juni 1975. MHM/Archief DDET, doss. A0094.
40. MHM/Archief DDET.
41. Geciteerd in IWM 1978, p. 7.
42. In 1968 kregen gemeenten de opdracht om Molukkers die noch de Nederlandse, noch de Indonesische nationaliteit hadden als staatloos te registreren. Penninx 1979, p. 30.
43. Officieel mocht in overheidsregistraties de vermelding 'Molukker' niet worden opgenomen. Molukkers hadden de Nederlandse of de Indonesische nationaliteit of waren staatloos. Registratie als 'Molukker' zou de indruk kunnen wekken dat de Zuid-Molukse nationaliteit werd erkend. Daartoe was de Nederlandse regering niet bereid. Veel gemeenten, en ook arbeidsbureaus, hielden overigens voor eigen gebruik wél bij wie Molukker was.
44. *Pertanggungjawaban Djawab Tahun 1970-1971*, kongres BP, 31 juli dan 1 augustus 1971 (Jaarverslag BP over 1970-1971), p. 4.

45. MHM/Interview J. Kapsenberg, 22 juli 2003.
46. Deel II proeve van een 'Statuut voor de hier te lande wonende Zuid Molukkers'. MHM/Archief DDET, doss. A0098 Faciliteitenwet.
47. Verder werd nog gesproken over de deelname van Molukse jongens aan de militaire dienst, waar zij liefst een officiers- of onderofficiersopleiding moesten krijgen om niet te 'verstarren'. Bovendien kon de dienst 'bijdragen in het zich thuis voelen' in Nederland. Latere brieven van de BP aan ministers over de rechtspositie van Molukkers maken geen melding meer van de dienstplicht.
48. Mual was socioloog, werkte aan een sociale academie en had van 1965 tot 1968 bij het ICCAN gewerkt.
49. MHM/Interview M.Fr. Mual, 24 maart 2003.
50. MHM/Interview J. Kapsenberg, 22 juli 2003.
51. Schriftelijke weergave van de visie van de Badan Persatuan, op verzoek van de directeur Samenlevingsopbouw van het ministerie van CRM, 8 januari 1973. MHM/Archief DDET, doss. A0094 IWM.
52. IWM 1983, p. 9.
53. 'Nota Mol.U.07391 van het Hoofd van de Afd. Molukkers aan de heer Minister, Inspraakorgaan Molukkers', 5 april 1976. vws/Archief CRM, bnr 4378, doss. 87779.
54. De totstandkoming van het Molukse inspraakorgaan, vanaf 1972. vws/Archief CRM, bnr 4378, doss. 87779.
55. Idem.
56. Brief Mol.U.06918 van de minister van CRM aan het hoofdbestuur van de *Badan Persatuan*, Inspraakorgaan, 6 november 1975. Zie ook de brief 4978/PR/005/B.P. van het hoofdbestuur van de *Badan Persatuan* aan de minister van CRM, Inspraakorgaan, 10 november 1975. vws/Archief CRM, bnr 4378, doss. 87779.
57. 'Enige aantekeningen over instelling presidium Inspraakorgaan en beantwoording brief aan Badan Persatuan.' vws/Archief CRM, bnr 4373, doss. 87774. Pas in 1986, toen J.J. Lilipaly na zijn verkiezing tot Kamerlid aftrad als vicevoorzitter van het IWM, werd het Masmalra-lid N. Sabono gekozen in het presidium. Een bewijs dat de onderlinge verhoudingen in het IWM verbeterd waren. Sabono werd secretaris.
58. Verslag bespreking d.d. 17 januari 1976, p. 1. vws/Archief CRM, bnr 4415, doss. 87849.
59. Idem, p. 2-4. vws/Archief CRM, bnr 4415, doss. 87849.
60. Idem, p. 9. vws/Archief CRM, bnr 4415, doss. 87849.
61. Verslag bespreking van de minister van Justitie met Manusama d.d. 24 februari 1976, p. 2. vws/Archief CRM, bnr 4415, doss. 87849.
62. Professor A.J.F. Köbben was cultureel antropoloog en de zwager van premier Den Uyl. De andere Nederlandse leden waren: professor R. Giel, intercultureel psychiater die ervaring had opgedaan in Nieuw-Guinea; M.H. Mariën, ambtenaar op het ministerie van Binnenlandse Zaken, die eind

- jaren zestig een scriptie had geschreven over Molukkers; professor H.N. Ridderbos, een vertegenwoordiger van het christelijke volksdeel; en J. Rookmaker, afkomstig van het ministerie van Buitenlandse Zaken met ervaring in Indië en lange tijd vanuit Buiza betrokken bij het beleid voor Molukkers in Nederland. De Molukse leden waren: A.R. Lilipaly, N.P. Ririassa en P.J. Tatipikalawan, alle drie leden van het RMS-kabinet van Manusama, R. Risamenapatty, BP-lid en kort tevoren tot secretaris van het IWM verkozen, en L.Ch. Mantouw, adjunct-directeur van het ICCAN, die ook zijn sporen had verdiend in Molukse jongerenorganisaties in de jaren vijftig.
63. 'Besikking 671 C 576 van het Kabinet Vice-Minister-President, Ministerie van Justitie, Commissie van Overleg Zuid-Molukkers/Nederlanders', 25 mei 1976. vws/Archief CRM, bnr 4415, doss. 87849.
 64. nv 1: Notulen eerste informele bijeenkomst van de Commissie van Overleg Zuid-Molukkers/Nederlanders, 17 juni 1976. vws/Archief CRM, bnr 4415, doss. 87849.
 65. Verslag bespreking d.d. 17 januari 1976, p. 9. vws/Archief CRM, bnr 4415, doss. 87849.
 66. Notulen vergadering Commissie van Overleg Zuid-Molukkers/Nederlanders, 11 augustus 1976. BZK/Archief Biza-Kabinet, Commissie van Overleg, St. 652 F, doos 1.
 67. MHM/Interview A.J.F. Köbben, 6 november 2003.
 68. Brief Commissie van Overleg Zuid-Molukkers/Nederlanders aan de vice-minister president, aanbieding tussentijds verslag en een eerste voorstel tot verbetering van de betrekkingen, 24 november 1976. BZK/Archief Biza-Kabinet, Commissie van Overleg, St. 652 F, doos 1.
 69. Advies Interdepartementale Contactgroep Molukkers aan de ministerraad over het interim-rapport van de Commissie-Köbben [december 1976]. vws/Archief CRM, bnr 4415, doss. 87849.
 70. Uittreksel notulen ministerraad, 23 december 1976, punt 5: 'Interim-rapport van de commissie van overleg Zuid-Molukkers/Nederlanders (commissie-Köbben)'. vws/Archief CRM, bnr 4414, doss. 87848.
 71. MHM/Interview R. Risamenapatty, 4 november 2003.
 72. Een linkse organisatie die zich bezighield met het ondersteunen van politieke gevangenen over de hele wereld en contacten onderhield met groepen als de Rote Armee Fraktion. Zie voor de Molukse contacten met Nederlandse linksradicale groepen: Verbij 2005, p. 137, 138, 195, 196.
 73. Er is regelmatig veel te doen over de identiteit van de betrokken Molukker. Verschillende geschriften spraken over ene Eli. Maar kort na de gijzelingsacties in 1977 werd de naam van Sam Pormes genoemd. Pormes heeft in het openbaar altijd ontkend in Jemen te zijn geweest. Een aantal malen kwam het zelfs tot een proces over uitspraken waarin men Pormes in verband met Jemen bracht. In *Tien rode jaren* vermeldt Antoine Verbij het standpunt van Pormes dat sprake zou zijn van een persoonsverwisseling, maar merkt hij tevens op dat de research voor zijn boek geen redenen opleverde om aan te

- nemen 'dat de Sam Pormes die door verschillende bronnen wordt genoemd als deelnemer aan de training in Zuid-Jemen' een andere is dan het latere Eerste Kamerlid van GroenLinks (Verbij 2005, p. 34-35).
74. Pijper en Remmers 1977a en 1977b. In het verslag van de delegaties wordt Bense als Benzer geschreven. Hij zou een filmmaker zijn. Volgens Pijper en Remmers was Bense een oud-NAVO-man.
 75. In de interne verslagen van deze kwestie werden enkele personen slechts met een letter aangeduid. MHM/Archief DDET, 6-15, doss. A0155.
 76. Pijper en Remmers 1977a en 1977b.
 77. De eerste Molukse delegatie bestond uit ds. S. Metiarij en mw. E. Pessireron, de tweede delegatie in oktober 1976 bestond uit: ds. S. Metiaraij, M.Fr. Mual, I.S. Tetelepta, mw. S. Sahertian en A. Manuputty. MHM/Archief DDET, 6-15, doss. A0155.
 78. MHM/Archief DDET, 6-15, doss. A0155.
 79. Lampiran I, 3 november 1976. MHM/Archief DDET, 6-15, doss. A 0155. Dit rapport is vermoedelijk opgesteld door Bense.
 80. MHM/Archief DDET, 6-15, doss. A0155.
 81. Notulen Algemene Bestuursvergadering Woningbouwvereniging 'De vier dorpen', 14 februari 1974. Gemeentearchief Epe.
 82. Verslag vergadering 11 oktober 1976. VWS/Archief CRM, bnr 1209, doss. 87994.
 83. MHM/Interview J.C. Osseweijer, 6 juli 2005.
 84. MHM/Interview J. Bergh, 3 december 2004 en MHM/Interview J.C. Osseweijer, 6 juli 2005. Zie ook: Bootsma 2015, p. 166-170.
 85. Samenvatting vergadering beraadgroep Vaassen, 14 december 1976. VWS/Archief CRM, bnr 4383, doss. 87784.
 86. Gesprek inzake Vaassen tussen dominee S. Metiarij, J.J. Manuputty (militaire missie) en J. Kapsenberg (CRM), 29 december 1976. VWS/Archief CRM, bnr 4383, doss. 87784.
 87. Nota R.H. Scholte Ubijng aan loco-secretaris-generaal Van Eijkeren, 7 januari 1977, over Molukkenwoonoord Vaassen. VWS/Archief CRM, bnr 4383 doss. 87784.
 88. Oud-BVD-medewerker Kees Jan Dellebeke (2025, p. 76-77) schrijft dat de auteurs van *In Nederland gebleven* de gebeurtenissen in Vaassen 'een belangrijke aanleiding' vinden voor de gijzelingen in 1977. Wij leggen echter geen causaal verband maar geven slechts een opsomming van allerlei ontwikkelingen die de sfeer aan de vooravond van de nieuwe acties kenmerkten. Volgens Dellebeke stonden Molukkers in Vaassen anders ten opzichte van de RMS en steunden zij andere politieke groeperingen dan de Molukkers uit Assen en Bovensmilde. Hij noemt daarbij Kapitein Walangitan, van wie wij juist aangeven dat die een rol speelde in de radicalisering van de jongeren uit Assen en Bovensmilde. Dellebeke (en wellicht ook de BVD indertijd) mist in zijn analyse de interne en eigen dynamiek van de netwerken onder Molukse jongeren, waarover wij in het kader van de radicalisering schrijven.

89. Barker 1980, p. 197-361; Bootsma 2015, p. 171-314; Thenu 1998; Van Baalen & Bos 2022, p. 272-280. De treinkapers waren: Marcus Lumalessil, Ronnie Lumalessil, Andreas Luhulima, George Matulessy, Max Papilaja, Mingus Rumahmory, Thijs Tuny en de vrouwelijke kaper Hansina Uktolseja. De gijzeling in de school werd uitgevoerd door: Tom Polnaya, Willem Soplanit, Isaac Thenu en Gustaf Tehupuring.
90. Persoonlijke mededelingen van betrokken Molukkers. Archief Steijlen/losse aantekeningen.
91. Willem Soplanit in *Document van een Drama*, 1995.
92. Mogelijk was de ziekte bewust verspreid via voedsel. Zie Dutch Approach, 2000. Bootsma gaat ook in op deze kwestie en concludeert dat er niets in het eten zat. Zie Bootsma 2000, p. 244-248 en Bootsma 2015, p. 213-216.
93. Willem Soplanit verklaarde later dat de gijzelnemers ook opgelucht waren dat zij de kinderen konden laten gaan. *Document van een Drama*, 1995.
94. Archief Buiza / Benin 1981-1984, doss. 610.33/106.
95. De omgekomen gegijzelden waren Ansje Monsjou en Rien van Baarsel. De omgekomen gijzelnemers waren Max Papilaja, Ronnie Lumalessil, Mattheus Tuny, George Matulessy, Domingus Rumahmory en Hansina Uktolseja.
96. Schmid e.a. 1982, p. 61.
97. Steijlen 1996a, p. 162.
98. Barker 1980, p. 358.
99. Idem.

10. De balans opmaken, 1978-1980

1. Porsisa 1976, p. 42-43.
2. Het is onduidelijk hoe deze actie precies vorm kreeg en wie met de megafoon de actievoerders toesprak. Barker (1980, p. 247) spreekt over een vrouw die door de megafoon sprak; volgens het gedenkboek van de GIM (1989, p. 183) was het dominee P. Pesulima. Bootsma (2000, p. 220-221; 2015, p. 196-197) noemt dominee J. Rutumalessy als spreker. Afgaande op een foto in *Elsevier* (4 juni 1977) moet het Pesulima zijn geweest.
3. Beckers & Ririmasse 2013. Zie voor de processen hierover hoofdstuk 14.
4. Elk jaar wordt op 11 juni een officiële herdenking bij hun graven gehouden.
5. Steijlen 1996a, p. 164 en 169.
6. MHM/Interview A. Manuputty, 4 november 2004.
7. Rinsampessy 1975.
8. Steijlen 2010b, p. 152-153 en Steijlen 2022d. Zie ook Vreeswijk-Manusiwa & Vreeswijk 2021, p. 32-41.
9. Steijlen/Interview N. Solissa, 6 februari 1992.
10. MHM/Interview B. Bothe, 31 mei 2005; zie ook: Seleky en Pollmann 1982.
11. Wiecher Hulst in *Haagse Post*, 4 februari 1978, p. 9.
12. Steijlen/Interview N. Solissa, 6 februari 1992.
13. Halatu & Pessireron 1981. Zie verder Vreeswijk-Manusiwa & Vreeswijk 2021, p. 36-37.

14. Seleky en Pollmann 1982.
15. Steijlen 1996a, p. 192.
16. Dit waren: Dicky Helaha, Eli Kakisina en Nounou Leatemia. Bootsma (2000, p. 355 e.v.) schrijft de namen van Kakisina en Leatemia verkeerd (In Bootsma 2015 is dat gecorrigeerd). Zie ook het verslag van een gegijzelde: Hanskamp 2015.
17. MHM/Interview A. Manuputty, 4 november 2004.
18. Schmid e.a. 1982, p. 56.
19. Commissie van Overleg Zuid-Molukkers/Nederlanders aan allen die als gast de spoedvergadering bijwoonden op zondag 12 juni. VWS/Archief CRM, BNR 4414, doss. 87848.
20. Notitie L.A. Geelhoed aan plv. hoofd van de hoofdafdeling Strafrecht, Molukkers, 31 mei 1977. Archief Ministerie van Justitie, doss. A76/386 VW 07.5. Commissie van overleg Zuid-Molukkers/Nederlanders 1976-1977.
21. Brief van de Commissie van Overleg Zuid-Molukkers/Nederlanders aan een groot aantal Zuid-Molukse en Nederlandse instanties [volgens verzendlijst], begin september 1977. VWS/Archief CRM, BNR, 4416 doss. 87850.
22. Notulen vergadering Commissie van Overleg Zuid-Molukkers/Nederlanders, 8 november 1977. VWS/Archief CRM, BNR 4416, doss. 87850.
23. Codebericht 17915 Van der Stoel 345 aan Jakarta, Molukkers/Commissie-Köbben, 10 december 1976. VWS/Archief CRM, BNR 4415, doss. 87849.
24. Kopie memorandum 100/77 van DOA/in [Buiza] aan M via S, DGPZ en chef DOA, Molukkers/activiteiten Commissie-Köbben, 20 juni 1977. VWS/Archief CRM, BNR 4414, doss. 87848.
25. Memo van Jan [de Winter] aan Ebbeling, 27/6 [1977]. VWS/Archief CRM, BNR 4414, doss. 87848.
26. MHM/Interview J. Tieken, 11 november 2003.
27. Köbben-Mantouw 1978. Zie ook Köbben 2003, p. 155.
28. Notulen vergadering Commissie van Overleg Zuid-Molukkers/Nederlanders, 25 januari 1978. BZK/Archief Biza-Kabinet, Commissie van Overleg, St. 652 F, doos 1.
29. Idem.
30. Het gaat om het verslag van een marineman die in 1975 enkele maanden op de Molukken verbleef. Vermoedelijk is dit het verslag dat Rookmaker eerder van Buitenlandse Zaken kreeg toegespeeld.
31. Brief Commissie van Overleg Zuid-Molukkers/Nederlanders aan de vice-ministerpresident, gesprek over de regeringsnota 'De problematiek van de Molukse minderheid in Nederland', 10 maart 1978. BZK/Archief Biza-Kabinet, Commissie van Overleg, St. 652 F, doos 1.
32. Idem.
33. Brief SMG78/U122 vicepremier H. Wiegel aan de Commissie van Overleg Zuid-Molukkers/Nederlanders, gesprek d.d. 16 maart, 19 mei 1978. BZK/Archief Biza-Kabinet, Commissie van Overleg, St. 652 F, doos 1.
34. Idem.

35. Notulen vergadering Commissie van Overleg Zuid-Molukkers/Nederlanders, 24 juni 1978. BZK/Archief Biza-Kabinet, Commissie van Overleg, St. 652 F, doos 1.
36. Brief J.A. Manusama aan de Heer Voorzitter van de Commissie van Overleg Zuid-Molukkers/Nederlanders, terugtrekking van vier leden uit de Commissie, 29 juni 1978. BZK/Archief Biza-Kabinet, Commissie van Overleg, St. 652 F, doos 2.
37. Notitie H. van Ruller aan vicepremier H. Wiegel, bezoek professor Köbben, d.d. 24 augustus 1978. Archief Ministerie van Justitie, doss. A76/386. Köbben liet de auteurs van deze studie weten dat hij de opmerking over het herwinnen van verloren invloed door Manusama niet gemaakt had (mededeling 24 augustus 2006).
38. Nota besproken in de Contact-commissie Algemene Zaken, Justitie, Buitenlandse Zaken, Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en Binnenlandse Zaken, 3 juli 1978. Archief Ministerie van Justitie, doss. A76/386.
39. MHM/Interview M.Fr. Mual, 24 maart 2003.
40. Smeets 1977. Zie hoofdstuk 12 voor het verdere verloop van de kwestie rond Lunetten.
41. Smeets reageerde eerst negatief op het verzoek van Mual om het bureau van het IWM op te zetten, omdat hij vond dat het beter was dat Molukkers die werkzaamheden op zich zouden nemen. Na de bestorming van de trein bij De Punt besloot hij toch in te gaan op het verzoek. MHM/Interview H. Smeets, 31 maart 2003.
42. MHM/Interview U. Santi, 17 november 2003.
43. MR, 7 november 1977.
44. MHM/Interview H. Smeets, 31 maart 2003.
45. De bibliotheek van het ministerie van CRM nam de *Inspraaknota* vanwege de gelijkenis met Tweede-Kamerstukken op als een Kamerstuk; *Marinjo* 1978, nr. 7, 20 december 1978. De *Badan Persatuan* en *Masmalra* brachten ieder ook een eigen commentaar uit over de *Molukkersnota*: *Nota van de Badan Persatuan*, Den Haag 1979 en *Beleidsnota Masmalra*, 1978.
46. *NRC Handelsblad*, 27 januari 1978. Zie ook *Algemeen Dagblad*, 28 januari 1978.
47. *NRC Handelsblad*, 17 maart 1978; *Leeuwarder Courant*, 17 maart 1978.
48. MHM/Interview M.Fr. Mual, 24 maart 2003.
49. *De Problematiek* 1978, p. 67-68.
50. IWM 1983, p. 14-16.
51. Het eerste nummer (nul-nummer) droeg nog de naam *Merinju*. Dat werd vervolgens vervangen door een meer algemeen aanvaarde spelling van het Maleise woord voor 'dorpsomroeper'.
52. IWM 1983, p. 17-19.
53. Diverse stukken MHM/Archief IWM, Doos Overzicht adviezen IWM: A78/01-A81/04 en IWM 1983, p. 46-47.

54. Zie bijvoorbeeld een ingezonden stuk van Papeda dingin in *Madjalah Pat-timura*, maart-april 1977.
55. MHM/Interview B. Bothe, 31 mei 2005; MHM/Interview J. Vollers, 12 augustus 2003.
56. De Stichting Interkerkelijk Contact Comité Ambon-Nederland, vanaf 1970 kortweg 'stichting ICCAN' geheten.
57. Ten Have 2005, p. 78.
58. Idem, bijlage V.
59. Idem, p. 57, 82-86.
60. MHM/Interview G. Hendriks, 9 juli 2003.
61. Steijlen 1996a, p. 134.
62. MHM/Interview R. Bandell, 27 juli 2003.
63. MHM/Interview G. Ebbeling, 1 december 2003.
64. Porsisa 1976, p. 31-32.
65. Idem, p. 32.
66. Steijlen 1996a, p. 135.
67. MHM/Interview H. Nahumury, 14 september 2004.
68. Rinsampessy 1984, p. 43.
69. Er was slechts tijdelijk subsidie toegezegd. Ten Have 2005, p. 82, 121.
70. MHM/Interview P. Nussy, 19 maart 2004.
71. MHM/Interview J.C. Osseweijer, 6 juli 2005.
72. MHM/Interview P. Nussy, 19 maart 2004 en Steijlen/Interview J.J. Manuputty, 28 september 1992.
73. *Siwa Lima News*, diverse jaargangen. *Siwa Lima* ('vijf' en 'negen') verwijst naar dorpsverbanden in de Molukse ontstaansgeschiedenis.
74. De Kort 1990.
75. Smeets 2001b, p. 70-73.

11. Op zoek naar een eigen plek, 1980-1986

1. Mededeling Zeth Mustamu, 27 maart 2006.
2. Bartels 1990, p. 312.
3. Bartels 1990, p. 313; Steijlen & Wessels 1990, p. 19-24.
4. Steijlen & Wessels 1990, p. 17. Ter vergelijking: het aantal Molukkers in Groningen, Epe (Vaassen), Capelle aan den IJssel en Assen werd in 1982 geschat op respectievelijk 1.000, 1.139, 1.281 en 2.003 personen. Tuynman-Kret 1985, p. 96.
5. Veenman stelde op basis van zijn onderzoek in 1983 de cijfers van eerdere auteurs naar beneden bij. Voor 1987 schatte hij het aantal Molukkers in Nederland op ongeveer 35.000 personen. Veenman 1990, p. 77. Zie ook: Beets, Walhout & Koesoebjono 2002.
6. Bartels 1990, p. 526.
7. Mededeling Zeth Mustamu, 27 maart 2006.
8. Steijlen & Wessels 1990, p. 69.

9. Vanaf 1996 treedt Massada in wisselende samenstelling weer op (óók in Indonesië).
10. Eddy Lekranty kwam op 7 juni 1989 om tijdens het vliegtuigongeluk op vliegveld Zanderij (Suriname). Hij was bestuurslid van het Kleurrijk Elftal dat met dat vliegtuig reisde.
11. Mutsaers 1993, p. 111.
12. Steijlen & Wessels 1990, p. 48.
13. Idem, p. 47-48.
14. Als redactie werden in de eerste *Tjengkeh* genoemd: Até Latumeten, Irene Mustamu, Etoes Kapitan (pseud. van Peter Schouten), Babs Sahetapy, Nina Wattimena, Helana Mustamu, Jantje Tetelepta en Paul Tauran. *Tjengkeh*, mei 1978.
15. Steijlen & Wessels 1990, p. 44.
16. Zie *Marinjo*, 1980, nr. 5/6.
17. Zie Alkema 1998 en Van Groningen 2003, p. 96-103. Een jaar later, in 1998, kreeg opnieuw een Molukse de Zami Award: Augustien Souisa vanwege haar inzet en deskundigheid op het gebied van onderwijs en opvoedingsondersteuning. Van Groningen 2003, p. 42-49.
18. Alkema 1998.
19. Zie ook Steijlen 2013
20. Bartels 1990, p. 327.
21. Dalhuisen 1992, p. 98. Zie ook Steijlen 2015a en 2018a.
22. Oud-hoofd van de afdeling Molukkers van CRM, Jan de Winter, citeert een collega: 'Ach, eigen identiteit van Molukkers; vijf dansjes en drie slagtrommeldingetjes en dan heb je het wel gehad...' MHM/Interview J. de Winter, 5 juni 2003.
23. Steijlen & Wessels 1990, p. 49.
24. Kerwin Duynmeyer was een Antilliaanse jongen die op 21 augustus 1983 door een skinhead met racistische motieven werd doodgestoken. Ter nagedachtenis aan Kerwin is in het Vondelpark het standbeeld Moeder Aarde opgericht. Elk jaar op 21 augustus wordt stilgestaan bij racisme en worden er bloemen gelegd bij het standbeeld.
25. Zo hielden vertegenwoordigers van *Gerakan Pattimura* lezingen op de 1 mei-manifestatie in 1978 van de PSP in Paradiso en tijdens een antimilitarisme-manifestatie in Paradiso in januari 1981. Het betrof de presentatie van de zogenaamde PMC-papers. Dit waren documenten die de antimilitarisme-groep Onkruid had ontvreemd uit een bunker van een Provinciaal Militair Commando. Uit de stukken bleek dat de razzia's in de Molukse wijken na de kapingen als praktijkvoorbeelden voor oefeningen werden gebruikt. Archief Steijlen/diverse pamfletten.
26. Mededeling betrokken Molukker.
27. Correspondentie met E. Kaya 12 augustus 2006. Ernst Kaya was reeds in de jaren tachtig actief binnen de antiracismebeweging.
28. MHM/Interview G. Koolen, 20 april 2005.

29. STOA veranderde na verloop van tijd van naam (Mira Media) en functie ('digitaal sociaal makelaar', inzet van media 'als instrument voor interculturele dialoog en sociale cohesie op wijkniveau'). In 2021 werd de instelling opgeheven.
30. Zie Von Benda-Beckmann & Leatemia-Tomatata 1992, p. 185 e.v; Bartels 1990, p. 398 e.v.
31. Redactieteam Gedenkboek 1989, p. 105.
32. Rehatta in *Tjengkeh*, november-december 1979, p. 19.
33. Idem.
34. *Tjengkeh*, maart 1979, p. 5-6. .
35. Idem.
36. Haurissa-Mailuhu 1984, p. 124.
37. Bijl 1987, p. 27-28.
38. Von Benda-Beckmann & Leatemia-Tomatata 1992, p. 148.
39. Dit waren de uitzendingen: *Molukse vrouwengroepen/Onbekend, dus onbe-mind* uit 1984 door Juul Mustamu, Leonor Pattinasarany, Urtha Ririhatuela en Dita Vermeulen en *Gemengde huwelijken* uit 1987 door Juul Mustamu, Leonor Pattinasarany, Babs Sahetapy en Dita Vermeulen. Naar aanleiding van beide programma's werd ook een brochure gemaakt.
40. IWM 1986.
41. Von Benda-Beckmann & Leatemia-Tomatata 1992.
42. Haurissa-Mailuhu 1984, p. 121.
43. Zie Von Benda-Beckmann & Leatemia-Tomatata 1992, p. 148-149.
44. Julia da Lima in de documentaire *Sedjarah Kesabaran*, nr. 5 van Mary He-huat. Uitzending, 6 oktober 1985, in de serie *Medelanders Nederlanders*.
45. Zie Komitee Indonesië 1982.
46. Steijlen 1996a, p. 177.
47. Steijlen & Wessels 1990, p. 42. Fridus Steijlen was sinds 1977 lid van Gerakan Pattimura en daarna Gerakan Daerah Amsterdam.
48. Met de referenties aan A.J. Patty en Haluan maakten de drie organisaties een statement in de richting van de Indonesische nationalistische beweging. Patty was namelijk de oprichter van de *Sarekat Ambon*, de Molukse tak van de nationalistische beweging in de jaren twintig die bovendien het blad *Haluan* (voorhoede/gids) had uitgegeven. Zie hoofdstuk 2.
49. Steijlen 1996a, p. 180.
50. Idem.
51. De Kort 1990.
52. Steijlen 2022d.
53. Rela'69 1982.
54. De Fretes 1987.
55. Idem, p. 34-70.
56. Idem, p. 34 en 37.
57. Straver 2005, p. 110.
58. Molony & Pechler 1982; Munster 1984, p. 17.

59. Steijlen 1984, p. 42.
60. Idem, p. 14.
61. *Tjengkeh*, april 1980, p. 10.
62. MHM/Interview J. Vollers, 12 augustus 2003.
63. Deze vorm van tweedekansonderwijs heeft het aantal Molukkers met een HBO-diploma substantieel doen toenemen. Smeets & Veenman 1994, p. 31.
64. Veenman 1990, p. 3. Dit was het eerste van een serie onderzoeken die Veenman uitvoerde naar de arbeidsmarkt- en onderwijspositie van Molukkers in Nederland. Het onderzoek werd herhaald in 1990 en 2000. Zie voor de laatste onderzoeken respectievelijk: Veenman & Martens 1991 en Veenman 2001.
65. Veenman 1990, p. 29.
66. Over de werkloosheid onder andere etnische groepen waren alleen indicaties voor handen. Veenman 1990, p. 162.
67. Veenman 1990, p. 165.
68. Idem, p. 164.
69. Idem, p. 315.
70. Idem, p. 174.
71. Idem, p. 184-190.
72. Idem, p. 181.
73. Idem, p. 131.
74. Steijlen 1996a, p. 194.
75. 'Nota CM84/n903-VGC van de Directeur-generaal Binnenlands Bestuur aan de Heer Minister, Bezoek van de heer L. Polhaupessy c.s. 7 mei 14-30 uur, 4 mei 1984.' Archief BZK, doss. 276.
76. Brief L. Polhaupessy, voormalig president van Persatoean Timoer Besar aan minister van Binnenlandse Zaken J.G. Rietkerk, 18 oktober 1984. Archief BZK 276.
77. 'Nota CM86/U1157 van de Directeur-generaal Binnenlands Bestuur aan de Heer Minister, Bezoek van de heer L. Polhaupessy, 11 augustus 1986.' Archief BZK, doss. 283; Gesprekken met Molukse leiders (Documentatie ten behoeve van het Mondeling Overleg tussen bewindslieden en commissies uit de Tweede Kamer op 6 juni 1984; Onderwerp: ontwikkelingen in de Molukse wijk te Capelle aan den IJssel, p. 43). Archief BZK, doss. 268 en 'Notitie CM84/1980 van D.C.M. aan de Heer Minister, Advies van de heer Polhaupessy, 25 oktober 1984.' Archief BZK, doss. 276.
78. MHM/Interview I. Matulesky, 12 november 2003.
79. MHM/Interview R. Hupez, 26 juni 2003.
80. Bothe had zich in opdracht van de ministers Van Doorn en Gardeniers (CRM) al beziggehouden met de herhuisvesting van Lunetten in Vught. In de Herhuisvestingscommissie was het tot een intensieve gedachtewisseling gekomen tussen hem en de voorzitter Mual van het Insprakorgaan, wat leidde tot meer wederzijds begrip. Zie Smeets 2020, p. 287.

81. Voordat AZ werd benaderd, consulteerde Bothe de burgemeester van Moordrecht, Ronald Bandell, en die van Leerdam, Dick Corporaal. Beiden reageerden positief. MHM/Interview B. Bothe, 18 maart 2005.
82. Zo kreeg gangmaker Hupez geen uitnodiging voor de plechtige herdenkingsbijeenkomst op 25 november 1986 in de Ridderzaal. Interview R. Hupez, 26 juni 2003. Volgens Bothe reageerde Molleman aanvankelijk 'niet enthousiast'. Dat veranderde toen Lubbers zich achter het plan schaarde.: '...toen nam Molleman het helemaal over'. MHM/Interview B. Bothe, 18 en 31 maart 2005.
83. MHM/Interview B. Koolen, 20 april 2005. Zie ook Steijlen 2012 en Steijlen 2015, p. 244-245.
84. MHM/Interview J.J. Lilipaly, 25 november 2003.
85. MHM/Interview J.J. Lilipaly, 25 november 2003 en MHM/Interview H. Smeets, 31 maart 2003.
86. MHM/Interview H. Smeets, 31 maart 2003.
87. MHM/Interview B. Bothe, 31 maart 2005. Zie ook MHM/Interview J.W. Holt-slag, 10 februari 2005 en Smeets 2020, p. 288.
88. 'Notitie CM84/1980 van D.C.M. aan de Heer Minister, Advies van de heer Polhaupessy, 25 oktober 1984.' Archief BZK, doss. 276.

12. Versnelde integratie, 1986-1991

1. Badan Persatuan 1987, p. 60.
2. MHM/Interview G. Ebbeling, 1 december 2003.
3. Mevr. Lilipaly was de weduwe van D. Lilipaly, bestuurslid van de KRM en vervolgens voorzitter van de BPRMS. Mevr. Behoekoe Nam Radja was de weduwe van R. Behoekoe Nam Radja, bestuurslid van de BPRMS en van 1961-1966 voorzitter van de kampraad van Lunetten.
4. De werkgroepen telden 37 leden: 14 van de BP, 11 van de BP die tevens in het IWM actief waren (in het IWM zelf of in een van de IWM -commissies), 7 niet- BP-leden van het IWM en 5 externe deskundigen. De werkgroepen werden gecoördineerd door de 'Uitwerkingsdelegatie' bestaande uit I.H. Matulessy (BP, tevens lid Commissie Huisvesting IWM), S. Hitipeuw (BP, tevens lid IWM) en R. Risamenapatty (BP, tevens secretaris van het IWM).
5. Zie de Wet uitkering Indische geïnterneerden (UIG), Stb. 1981, nr. 477; MHM/Interview J. Lilipaly, 25 november 2003; MHM/Interview H. Smeets, 31 maart en 9 oktober 2003; MHM/Interview I. Matulessy, 12 november 2003.
6. MHM/Interview I. Matulessy, 12 november 2003.
7. In 1986 ging het om 2.236 uitkeringen en een bedrag van 3.200.000 gulden. In 1991, het jaar waarin vanaf 15 oktober geen nieuwe aanvragen meer werden gehonoreerd, was dit bedrag gestegen naar 6.320.000 gulden voor 4.130 uitkeringen. In 2005 werden nog 2.097 uitkeringen uitbetaald, een bedrag van 1.797.112 euro. Het hoogste aantal uitkeringsgerechtigden bedroeg 4.336 in 1989. Tot en met 2005 werd in totaal 49,9 miljoen euro uitgekeerd

- (Jaarverslagen van SAIP 1986-2005). Van 2006 tot 2022 werd 15.390.058 euro uitbetaald (mededeling SAIP, 4 april 2024). In totaal 65.290.058 euro.
8. Alleen personen die tijdens de Tweede Wereldoorlog de Japanse nationaliteit hadden of veroordeeld waren wegens collaboratie met Japan werden van de uitkering uitgesloten. 'Besluit Rietkerk-uitkering', Stb. 1986, nr. 523.
 9. Van der Mee & Tomasouw 2005, p. 141-142. Zie ook Marinjo, 1987, nr. 4, 1988, nr. 2/3.
 10. MR, 12 september 1986.
 11. Matulesy pleitte er in zijn toelichting op de 'regenboogoptie' regelmatig voor om de eerste generatie in vrede te laten sterven 'onder de appelboom'. Met de Rietkerk-uitkering en -penning zouden de boeken gesloten kunnen worden. Zie Steijlen 2012.
 12. *Marinjo*, 1990, nr. 7/8.
 13. *Uitkeringswet KNIL-beroepsmilitairen*, Stb. 1998, nr. 182.
 14. *Uitkeringswet tegemoetkoming twee tot vijftjarige diensttijd veteranen*, Stb. 1997, nr. 728.
 15. Meijer 2005, p. 401.
 16. Steijlen 2010a, p. 191, Steijlen 2018b, p. 65-71.
 17. Meijer 2005, p. 338.
 18. Zie ook hoofdstuk 13.
 19. Brief minister van WVC aan de Tweede Kamer, 20 december 1990. *Marinjo*, 1991, nr. 7/8.
 20. MR, 18 april 1986. In juli 1987 werd de stichting *Biro Perumahan Maluku* (BPM) opgericht. Zij werd gehuisvest in het gebouw van de BP. *Marinjo*, 1988, nr. 7 en 11. De stichting kreeg subsidie tot 1 januari 1992. *Marinjo*, 1991, nr. 7/8.
 21. *Badan Persatuan* 1987, p. 3.
 22. Direct na de opening in 1990 bleken medewerkers van de Indonesische ambassade het museum incognito bezocht te hebben. Hoewel de ambassade haar kritiek op het museum handhaafde, ging het commentaar niet verder dan de opmerking dat bij beelden van de soevereiniteitsoverdracht de Indonesische vlag wel erg kort zichtbaar was geweest. Mededeling ambtenaren Buitenlandse Zaken, 1990.
 23. MHM/Archief H. Smeets, doss. BP-werkgroep Museum.
 24. Smeets 1985a, p. 3.
 25. Ook op andere onderdelen (huisvesting, werkgelegenheid) ontstond binnen de BP discussie over de personele invulling. Reden voor hoofdonderhandelaar Matulesy om zijn ontslag aan te bieden. Dit werd door Metarij geweigerd. Zie MHM/Interview I. Matulesy, 12 november 2003.
 26. *Jaarverslag MHM 1996*, Utrecht 1997.
 27. MR, 12 september 1986.
 28. *Marinjo*, 1988, nr. 4, 10 en 11, 1989, nr. 2 en 4.
 29. MHM/Interview J.W. Holtslag, 10 februari 2005.

30. Gonsalves was ten tijde van de kapingen de landelijke terreurofficier. In zijn memoires schrijft hij in reactie op de gijzeling van het Drentse provinciehuis in 1978 dat de overheid die actie niet meer verwacht had, omdat sinds de gijzelingen van 1977 veel gedaan was aan de bestrijding van de Molukse werkloosheid en de verbetering van hun opleidingen. Citaat: 'De Zuid-Molukkers hadden het gevoel dat de Nederlandse regering hun problemen volledig au sérieux nam en binnen de beperkte grenzen die het internationale bestel ons nu eenmaal oplegde, toch haar uiterste best deed zoveel mogelijk voor de Zuid-Molukse gemeenschap te doen' (Gonsalves en Verhoog 1999). Na de gijzelingen van 1977 was weliswaar veel gepraat op interdepartementaal niveau, maar was van uitvoering van nieuw beleid nog geen sprake. De *Molukkersnota* van het kabinet-Van Agt/Wiegel verscheen op 26 januari 1978 en de aanval op het provinciehuis vond op 13 maart van dat jaar plaats. De Tweede Kamer sprak pas op 29 mei 1978 voor het eerst over deze nota en rondde dat debat op 5 september af. Gonsalves herinnering dat vóór de bezetting van het provinciehuis al veel gebeurd was op het gebied van onderwijs en arbeidsmarkt klopt dus niet; evenmin als zijn indruk van de Nederlandse activiteiten op internationaal niveau.
31. Deze toespraak vond plaats op 8 oktober 1989. Het Plein van de Hemelse Vrede in Peking was in die tijd regelmatig het toneel van strijd tussen studenten en Chinese leger- en politie-eenheden. Dit beeld had burgemeester De Graaf voor ogen. In de nacht van 4 op 5 juni 1990 zou het Chinese leger een bloedig einde maken aan het studentenprotest. Dit kon De Graaf in 1989 natuurlijk nog niet weten. Smeets 1996, p. 135-139.
32. Op vrijdag 6 oktober 1989 leek het kabinet een partiële ontruiming te willen doorzetten. Bij afwezigheid van Lubbers en Brinkman nam Korthals Altes op dat moment de functies van voorzitter van de ministerraad en van minister van wvc waar. De beslissing lag dus niet bij drie ministers, maar bij één. De Graaf 1989.
33. *Marinjo*, 1990, nr. 3.
34. In het kabinet had minister d'Ancona vergeefs geprobeerd extra geld voor Lunetten los te krijgen. Op haar verzoek schreef Kamerlid Lilipaly een 'beste Wim'-brief aan Kok om zijn steun voor Lunetten te vragen. MHM/Interview J. Lilipaly, 25 november 2003. Zie ook Smeets 1996, p. 149.
35. *Badan Persatuan* 1987, p. 72. MR, 7 maart 1986.
36. De bezwaren van Ruding hadden vooral betrekking op het feit dat 7,4 miljoen gulden werd toegezegd in het kader van het aanvullende arbeidsvoorzieningenbeleid, terwijl over voortzetting van dat beleid nog geen beslissing was genomen. Ook was hij met minister Wim Deetman (O&W/CDA/) tegen uitbreiding van de Rijkssubsidieregeling beroepskeuzevoorlichting 1986.
37. MHM/Interview H. Smeets, 31 maart 2003.
38. Actieprogramma Minderhedenbeleid 1987, Tweede Kamer, 1986-1987, 19 705, nr. 4 en 16 en Handelingen Tweede Kamer, Vaste Commissie voor het Minderhedenbeleid, UCV II, 27 oktober 1986, p. 20 en 28.

39. MHM/Interview R. Bandell, 27 juli 2003.
40. MR, 12 september 1986.
41. Binnenlandse Zaken Projectplan 'Werk voor Molukkers', maart 1987. MHM/Archief Ondersteuningsteam Duizend-banenplan Molukkers.
42. Op 29 augustus 1987 nam de BP op haar congres een resolutie aan waarin de Nederlandse regering werd gevraagd de werkgelegenheidsparagraaf van de Gezamenlijke Verklaring 'thans met voortvarendheid na te komen'. *Marinjo*, 1987, nr. 8/9.
43. *Marinjo*, 1987, nr. 11/12.
44. MHM/Interview R. Bandell, 27 juli 2003.
45. MHM/Interview J.W. Holtslag, 10 februari 2005.
46. Tweede Kamer, 1987-1988, 20 339, nr. 1 en 2. Zie ook *Marinjo*, 1987, nr. 12 en 1988, nr. 1.
47. Zie bijvoorbeeld *Marinjo*, 1988, nr. 12 over de Voortgangsrapportages van Binnenlandse Zaken aan de Tweede Kamer.
48. Smeets 1989, p. 17.
49. Tweede Kamer, 1988-1989, 20 339, nr. 16. De Algemene Rekenkamer constateerde in 1990 dat tussen de voortgangsrapportages aan de Tweede Kamer en zijn eigen verificatieonderzoek 'een grote discrepantie' bestond voor wat betreft de realisering van banen. Algemene Rekenkamer 1990, p. 29.
50. MHM/Interview R. Bandell, 27 juli 2003.
51. Algemene Rekenkamer 1990. Eind 1989 waren 217 Molukkers ingestroomd bij de Rijksoverheid op banen die beantwoordden aan de gestelde criteria. Tijdens het verificatieonderzoek wees de Rekenkamer 137 andere banen af, voornamelijk omdat het hier tijdelijke posities betrof (p. 27).
52. Zie *Marinjo*, 1990, nr. 3. De aanwezigheid van een sterk sociaal netwerk als verklaringsgrond voor het welslagen van een werkgelegenheidsproject is onderzocht in Bloemer 1998. Zij laat zien dat bij het Duizend-banenplan Molukkers sprake is geweest van een effectief 'informatie- en vertrouwens-netwerk'. De belangrijkste participanten in dit netwerk waren C.D.G. van den Heuvel (Binnenlandse Zaken/DCM en later DGMP, A. Greiner en P. Mayer (IVIO), R.M.S. Tetelepta en H. Smeets (BP/IWM).
53. *Eindrapportage 1200-banenplan*, Tweede Kamer 1992-1993, 20 339, nr. 26 en Verslag Mondeling Overleg, 10 december 1992. Tweede Kamer, 1992-1993, 20 339, nr. 27. Na de afronding van het Duizend-banenplan kreeg IVIO de gelegenheid om de resterende kandidaten te begeleiden naar een baan. Dit leverde nog eens 200 plaatsingen op (mededeling C.D.G. van den Heuvel en P. Mayer, 18 augustus 2006).
54. Zie: Van den Berg e.a. 1993, p. 33-37; *Bruggen Bouwen*, Tweede Kamer, 2003-2004, 28 689, nr. 9, p. 195; S. Blok in *NRC Handelsblad*, 16 maart 2004 en het redactionele artikel 'Twee decennia banenplannen: amper resultaat' in *de Volkskrant*, 19 januari 2006.
55. Van den Berg e.a. 1993, p. 36.
56. MHM/Interview M. Mariën, 18 juli 2003.

57. MHM/Interview J.W. Holtslag, 10 februari 2005.
58. Tweede Kamer, 1992-1993, 20 339, nr. 27.
59. Dagevos 1993, p. 67-68; Smeets 1993, p. 29-32 en TWCM 1994, p. 18. Van den Berg e.a. schrijven dat het succes van het Duizend-banenplan grotendeels te danken was aan het 'samengaan van het werkgelegenheidsbelang met het politieke belang dat aan het slagen van dit project werd gehecht'. Ook zij bevestigden dus het belang van commitment aan de top. Van den Berg e.a. 1993, p. 37.
60. Rijkschroeff e.a. 2003, p. 76.
61. De Commissie-Blok negeerde de conclusie van de *nota Minderhedenbeleid 1994* (Tweede Kamer, 1993-1994, 23 409, nr. 2) en van het *Bronnenonderzoek Integratiebeleid* dat in haar opdracht werd verricht (Rijkschroeff e.a. 2003, p. 69 en 76). Zij beriep zich op de Tijdelijke Wetenschappelijke Commissie Minderhedenbeleid (TWCM) die zou hebben vastgesteld dat het Duizend-banenplan weliswaar zijn taakstelling had gehaald, maar dat een aantal geplaatste personen niet had voldaan aan de gestelde criteria. 'Volgens de TWCM wordt ook dit project dus ten onrechte als succesvol aangehaald', aldus de Commissie-Blok. Zij baseert zich hierbij echter niet op het rapport van de TWCM zelf ('s-Gravenhage 1994), maar citeert, bovendien tamelijk slordig, een voorstudie (Van den Berg e.a. 1993). In het TWCM-rapport ontbreekt een negatief oordeel over het Duizend-banenplan.
62. Veenman & Martens 1991, p. 47-49. Zie ook *Marinjo*, 1991, nr. 10.
63. Idem, p. 82-83.
64. Idem, p. 142.
65. Bij de afronding van het Duizend-banenplan wees IVIO-medewerker Ronald Kip op een 'vliegwieleffect': 'Als je 1.200 mensen hebt geplaatst, dan komen er steeds meer mogelijkheden...' *Marinjo*, 1994, nr. 11/12.
66. Zie voor een overzicht: Straver 2005, p. 12-28.
67. IWM, 1978, p. 42.
68. *Marinjo*, 1978, nr. 7.
69. Zie over de aanpak van 'De Eekhorst': Straver 1998 en *Marinjo*, 1980, nr. 11.
70. Straver 1998.
71. Van Kemenade introduceerde het Onderwijsvoorrrangsbeleid met extra middelen voor Onderwijsvoorrrangsgebieden. Regio's en scholen met Molukse concentraties bleken daar echter doorgaans buiten te vallen. Hij maakte in 1981-'82 deel uit van het kabinet-Van Agt/Den Uyl.
72. Zie een interview met Van Leijenhorst in *Marinjo*, 1984, nr. 12.
73. Al in 1982 verscheen een voorstudie (Veenman & Vijverberg 1982), in 1984 gevolgd door drie deelstudies (Veenman 1984a, b en c).
74. *Onderwijs Molukse leerlingen*, 1985. Bij de behandeling van de *Molukkers-nota* in 1978 had PPR-fractievoorzitter Ria Beckers de regering gevraagd het voorstel van de Raad van Kerken over te nemen om te komen tot een Centrum voor Molukse geschiedenis en cultuur. Minister Pais had toegezegd de

- mogelijkheden hiertoe serieus te bestuderen. In het 'rapport-De Haan' werd aan deze toezegging gerefereerd.
75. Lucassen & Köbben 1992, p. 103.
 76. *Badan Persatuan* 1987, p. 72-73.
 77. *Marinjo*, 1987, nr. 4 en 6. Zie ook het 'Uitvoeringsplan ondersteuning onderwijs Molukkers', door het Christelijk Pedagogisch Studiecentrum (CPS) aangeboden aan de minister van O&W. *Marinjo*, 1987, nr. 8/9.
 78. Kingmans 1999, p. 17-29.
 79. Jo Ritzen (PvdA) was minister van Onderwijs (Cultuur) en Wetenschappen van 1989 tot en met 1998. Jacques Wallage en Tineke Netelenbos (allebei PvdA) waren staatssecretaris van O(c)&W van 1989-1993, respectievelijk 1994-1998.
 80. *Marinjo*, 1993, nr. 3 en 10, Smeets 1999, p. 117-118.
 81. Smeets 1987.
 82. Zie voor een interview met een Nederlandse Tovak: *Marinjo*, 1978, nr. 6.
 83. Martens & Veenman 1991, p. 16.
 84. Idem. *Opleidingsniveau van de Molukse en totale Nederlandse beroepsbevolking in 1983 en 1990*:

Opleidingsniveau in percentages	Molukse beroepsbevolking		Nederlandse beroepsbevolking	
	1983	1990	1983	1990
lager onderwijs	32	20	13	13
lbo	41	43	25	18
mavo	12	15	11	9
mbo	10	13	32	14
havo/vwo	3	4	8	6
hbo	2	4	9	14
wo/mo-b	0	0	2	6
Totaal	100	100	100	100

85. *Onderwijs aan Molukse leerlingen*. Inspectierapport 26, 1988.
86. Idem, p. 8-9.
87. *Doubleren, voortijdig schoolverlaten, zakken en ongediplomeerd uitstromen van Molukse leerlingen in het voortgezet onderwijs*, z.j.
88. Zo schetste een van de onderhandelaars aan Molukse kant, R. Risamenapatty, de stemming bij de overheid: 'Nu hebben jullie wel genoeg gehad, Molukkers. Jullie krijgen nou niets meer. We houden daarmee op.' MHM/ Interview R. Risamenapatty, 4 november 2003.
89. *Marinjo*, 1986, nr. 6.
90. *Marinjo*, 1988, nr. 11.
91. *Marinjo*, 1989, nr. 4.
92. *Marinjo*, 1990, nr. 6.

93. Dit geld kwam beschikbaar dankzij een amendement van Berry Esselink (CDA). Pattiselanno 1995, p. 16-17.
94. *Marinjo*, 1990, nr. 5.
95. Veenman 1991.
96. *Marinjo*, 1991, nr. 11/12.
97. *Marinjo*, 1992, nr. 7/8 en 1994, nr. 5.
98. Brief minister d'Ancona (wvc) en staatssecretaris D.IJ.W. de Graaff-Nauta (Biza/CDA) aan de LAO, de Landelijke Advies- en Overlegstructuur, 26 mei 1993. *Marinjo*, 1993, nr. 6.
99. Brief minister d'Ancona (wvc) aan de Vaste Kamercommissie voor wvc. *Marinjo*, 1994, nr. 8/9.
100. In 2006 was er binnen provinciale steunfuncties alleen in Overijssel en Noord-Brabant nog gerichte aandacht voor Molukkers.
101. Veenman & Martens 1991, p. 95-96, 118-120, 132-134 en 136-139.
102. Bartels 1989, p. 366.
103. Veenman 1985, p. 54-58. Rikken (2002, p. 128) en Tetelepta & Nijman (1999, p. 143) maken ook melding van discriminatie-ervaringen in de periode na de kapingen.
104. Veenman & Martens 1991, p. 134.
105. *Wet betreffende Molukkers*, Stb. 1976, nr. 468. Zie ook Heijs 1995, p. 177-179.
106. Over de introductie van dit stempel was onvoldoende gecommuniceerd met het buitenland. België en Luxemburg waren boos omdat op grond van het Beneluxverdrag uitdrukkelijk met hen overlegd had moeten worden. *Marinjo*, 1978, nr. 0 t/m 2, 1979, nr. 8 en 10, 1981, nr. 9, 1982, nr. 2 en 11, 1983, nr. 6, 1987, nr. 6.
107. *Marinjo*, 1987, nr. 3. Zie ook de antwoorden van de ministers van Buiza en Biza en de staatssecretaris van Justitie op Kamervragen van G.J. Schutte (GPV) en Lilipaly (PvdA), juni 1987. *Marinjo*, 1987, nr. 6.
108. *Marinjo*, 1991, nr. 9. Heijs meldt dat deze stap werd gezet 'mede door toedoen van Lilipaly' (Heijs 1995, p. 179. Zie ook: MHM/Interview J.J. Lilipaly, 25 november 2003.
109. Smeets & Veenman 2000, p. 61.

13. Veranderde gemeenschap, 1990-2006

1. Voorwinde 2000, voorwoord.
2. LSEM 2001, p. 8-9 en Tweede Kamer, 2001-2002, 28 006.
3. Vergeleken met de eerdere onderzoeken was dit onderzoek kleiner van omvang en werd ook expliciet gevraagd om een kwalitatieve analyse van de actuele sociale positie van Molukkers in Nederland. Het LSEM, dat optrad als medeopdrachtgever, voegde als vraag toe hoe het stond met de doorstroom van basis- naar voortgezet onderwijs. Naast een survey in tien Molukkersgemeenten werden zestien groepsinterviews met 109 deelnemers gehouden. Veenman 2001, p. 1-3, 165.
4. Veenman 2001, p. 48.

5. Idem, p. 61.
6. Idem, p. 51.
7. Idem, p. 97.
8. Keppy 2001.
9. Tweede Kamer, 2001-2002, 28 006, nr. 8, p. 5. Veenman gaf zelf ook in zijn rapport aan dat de surveygegevens alleen betrekking hadden op Molukkers in Molukkersgemeenten: Veenman 2001, p. 9, 11, 14 en 163.
10. Straver 2005, p. 40.
11. Stichting *Pelita* werd in 1947 opgericht om zorg en dienstverlening te bieden aan Indische Nederlanders. In de jaren tachtig kreeg zij ook steeds meer Molukse cliënten.
12. Zie Rinsampessy 1988 en 1996; Rinsampessy e.a. 2003; Papilaja e.a. 2002.
13. Steijlen 1995a en b.
14. Steijlen 1994.
15. MHM/Interview J.J.P. de Jong, 11 mei 2006 en MHM/Interview B. Bothe, 31 mei 2005.
16. Molukse raadsleden werden voor een of meer zittingsperiodes gekozen in Assen, Bernheze, Culemborg, Cuijk, Krimpen aan den IJssel, Marum, Nijmegen, Vught en Waalwijk.
17. Smeets 2006.
18. Zie Molukse Raad Assen & Bureau Molukse Zaken 1998.
19. Van der Mee 2012, p. 267.
20. Mededeling Woningstichting Ons Bezit, Vught, 2005. In Vught ontstond na verloop van tijd een conflict tussen de Woningstichting en de bewonerscommissie, toen de stichting een Molukse kandidaat weigerde die een te hoog inkomen had om voor woningtoewijzing in aanmerking te komen. De Bewonerscommissie stapte op. Wel kwam een nieuwe commissie tot stand.
21. Van der Mee 2012, p. 267-269.
22. Idem.
23. Steijlen 2000a, p. 134 en Steijlen 2013a, p. 161.
24. Met 'functies' werden zowel 'inspraak' als 'voorlichting' bedoeld. Die 's' bij 'functies' zou geruime tijd het bestaan van het voorlichtingsblad *Marinjo* veiligstellen.
25. Smeets 2006.
26. Idem.
27. Steijlen 2000a, p. 136.
28. MHM/Interview Ch. Nanlohy en P. Amukwaman, 16 november 2004. Een evaluatieonderzoek uit 2005 naar het LOWM concludeerde dat de instelling onvoldoende functioneerde (zie Kasem & Chan 2006). Op 1 januari 2007 werd de subsidiëring gestopt.
29. Zie voor de vele kerkelijke afsplitsingen: Van der Hoek 1994.
30. Zoals dominee G. Boer die in 1977, na zes jaar te hebben gewerkt in Ambon, door de Nederlands Hervormde Kerk werd gevraagd contacten met de Molukse kerken in Nederland op te bouwen. Boer 1990.

31. Van der Hoek 1994, p. 245.
32. Steijlen/Interview J. Rutumaleasy, 26 januari 1993.
33. *Mata Rantai*, mei 1993, p. 12.
34. Van 't Kruis 1995.
35. Dat bedrag bestond uit een kleine 28 miljoen voor de GIM-kerken (redactieteam 1989, p. 513) en ruim 51 miljoen voor de kerken die gebruikt werden door verscheidene kerkgenootschappen. Een klein aantal kerken werd lokaal overgedragen, evenals de moskeeën. Van der Hoek 1994, p. 242-243.
36. Per 26 februari 2002 werden de tegoeden van de KVR weer vrijgegeven. *Marinjo*, 2005, nr. 6, p. 39. De besteedbare middelen waren aanzienlijk verminderd als gevolg van de proceskosten en de daarvoor afgesloten leningen.
37. In 1992 werd een RMS-vertegenwoordiging toegelaten tot de *Unrepresented Nations and Peoples Organization* (UNPO), een lobby-organisatie die niet vertegenwoordigde volkeren bij de VN ondersteunde. Zie ook Steijlen 1996a, p. 210-211.
38. MHM/Interview Umar Santi, 5 april 2006.
39. Ontslagbrief A.R. Lilipaly, 15 mei 1987. MHM/BUUMBM, doss. 3, 1991; MHM/Interview Umar Santi, 5 april 2006; mededeling Frieda Souhuwat-Tomasoa, 24 mei 2006.
40. Opsomming van Gebeurtenissen rond de *Usaha Persatuan Bangsa Maluku*, 25 november 1987. MHM/Archief BUUMBM, doss. 3.
41. *Front Nunusaku*, genoemd naar de heilige berg Nunusaku op Seram, was afkomstig uit de oude *Tamaela*-beweging. Ook *Homeland Mission 1950* was na Tamaela's dood uit zijn beweging ontstaan. De Militaire Missie bestond uit leden van de van Seram afkomstige missies. Het *Front Siwa Lima* van Sahureka deed niet mee.
42. Steijlen/Interview P. Tatipikalawan, 4 juni 1992.
43. Memorandum ontmoeting J.A. Manusama en P.J. Tatipikalawan. Steijlen/onderzoeksarchief. Ongedateerd. Het memorandum betrof een ontmoeting op 13 maart 1991, in een naschrift meldt Tatipikalawan zijn ontslag.
44. Steijlen/Interview J.J. Manuputty, 28 september 1992.
45. Steijlen 1996a, p. 211.
46. Manusama 1999, p. 256.
47. Oosten 1995.
48. E-mail van Henry Timisela, 3 oktober 2024.
49. Steijlen 1996a, p. 213-216.
50. Mededeling BVD-medewerker aan Steijlen, voorjaar 1996. Zie voor de hernieuwde belangstelling van de BVD ook de jaarverslagen van de BVD 1996, p. 19-20; 1997, p. 42; en 1998, p. 56-57.
51. Oosten 1995.
52. Zaakwaarnemersnationalisme: nationalisme waarbij het minder gaat om een 'eigen' toekomstig vaderland, maar om dat van de huidige bewoners, in dit geval: de bewoners van de Molukken. Zie Steijlen 1996a, p. 226-228. Zie ook Steijlen 2010b.

53. Van Klinken 2007. Zie over de *Kerusuhan* verder ook Schulte Nordholt 2000, Manuhutu 2000, Noorhaidi 2005, Patty 2000, Steijlen 2005, Spyer 2002, Bartels 2006, Van Klinken 2005, Aditjondro 2002, Fealy 2001, Bräuchler 2005 en International Crisis Group 2000 en 2002.
54. ICG 2002, p. 1. Zie voor de situatie van vluchtelingen ook Telehala 2003.
55. Sinds 1999 vormen de Noord-Molukken een aparte provincie (daarvoor waren ze onderdeel van de provincie Molukken).
56. Bräuchler 2005, p. 71; ICG 2002, p. 5-6.
57. Fealy 2001; Noorhaidi 2005; Bräuchler 2005, p. 167 e.v.
58. ICG 2000, p. 5 en ICG 2002, p. 5-6.
59. Van Klinken 2007.
60. Zie Kastor, FKAJ 2002 en Steijlen 2005.
61. ICG 2002, p. 24.
62. Manuhutu 2000, p. 38; zie ook HAIN 2000.
63. Letterlijk betekent *Makan isi buang tulang* eet het vlees en gooi het bot weg. De oprichters van *Makan isi* kozen voor deze naam omdat vroeger bij hen thuis dit als Moluks spreekwoord werd gebruikt in de betekenis van: 'als je iets meer hebt, vergeet dan de mensen op de Molukken niet'. Mededeling mevr. F. de Kock-Hully, 20 augustus 2006.
64. Het is onmogelijk hier alle hulporganisaties te noemen.
65. Berkelaar 2002, p. 45.
66. Idem, p. 43.
67. MHM/Interview mevr. F. Souhuwat-Tomasoa, 8 december 2003.
68. Manuhutu 2000; Steijlen 2001a.
69. *De Volkskrant*, 25 april 2001.
70. Manuhutu 2000, p. 41.
71. Steijlen 2001a, p. 24.
72. De Vries 2001.
73. Al in februari 2003, toen de *Rekonsiliasi* (Verzoening) nog maar net op gang gekomen was, besloot minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie Hilbrand Nawijn (LPF) de subsidiëring van het Infodoc stop te zetten.
74. *NRC Handelsblad*, 15 november 2000.
75. Pattinasarany, 7 september 1999. Pattinasarany maakte tussen 1999 en 2002 verscheidene documentaires over de *Kerusuhan*. Deze werden uitgezonden door IKON, Netwerk en het Humanistisch Verbond.
76. Steijlen 2000b.
77. *Trouw*, 8 juni 2000.
78. Persoonlijke mededelingen door Molukse jongeren tijdens de voorbereiding van Steijlen 2001a. Zie ook Halkes 2000.
79. *Van Gewest tot Gewest*, 16 mei 2002.
80. *NRC Handelsblad*, 8 september 2000; *de Volkskrant*, 8 september 2000.
81. *NRC Handelsblad*, 8 september 2000.
82. Uiteindelijk werd Makatita in hoger beroep vrijgesproken en kreeg Patty vier maanden voorwaardelijk.

83. *UT-Nieuws*, 21 december 2000.
84. AIVD 2000, p. 27.
85. *Reformatorisch Dagblad*, 10 december 2001.
86. Van Corven 2000.
87. Van Boxtel had zich al vroeg in zijn carrière met Molukkers beziggehouden: als jonge medewerker van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) was hij secretaris geweest van de Molukkerscommissie van deze organisatie en was hij bij de VNG contactpersoon geweest voor het IWM.
88. Steijlen 2001a, p. 25.
89. MHM/Interview J.J. Lilipaly, 25 november 2003. Lilipaly was voorzitter van de Stichting *Infodoc Maluku*.
90. Dit waren Daniël Sahuleka, Candy Dulfer, Julya Lo'ko, Massada, Koen Wauters, Marlayne, Simone Pormes, Lo van Gorp, Berget Lewis en Trijntje Oosterhuis.
91. www.samenvoordemolukken.nl (juli 2002).
92. www.horizonholland.org/projects/ambon.htm (mei 2006).
93. Vrouwen voor Vrede 2003, p. 3.
94. Stichting Kumpulan Nusa Bupolo 2002.
95. www.vught-maluku.nl (januari 2006).
96. Tweede Kamer, 2001-2002, 27 020, nr. 33.
97. Tweede Kamer, 2001-2002, 27 020, nr. 34, p. 2.
98. Dit waren het I2D en Kobalt uit Drenthe, SMO uit Overijssel, Osmose uit Gelderland, Meander uit Zuid-Holland en Palet uit Noord-Brabant.
99. Straver 2005, p. 26.
100. Idem, p. 48.
101. Idem, p. 119-129.
102. Zie www.bkml.nl (januari 2006).
103. Chrispijn 2006.
104. Steijlen 2001a.
105. Zie bijvoorbeeld: Tomasouw 1999, Voorwinde 2000 en Lalihatu 2003.
106. Tetelepta & Nijman 1999, p. 145.
107. Zie bijvoorbeeld Voorwinde 2000 en Van de Calseijde & De Leur 1998.
108. Zie bijvoorbeeld Van den Bergh 1994 en Ewalds 1994.
109. Bartels 1990, p. 440 e.v.
110. Sinds 2022 is Pormes lid van Provinciale Straten in Drenthe (eenmansfractie).
111. In 2023 won Monica de Boy Edgar Prijs.
112. Vorst 2006.
113. *Legerkoerier*, jrg. 51, nr. 6, juni 2001.
114. Vorst 2006, p. 33.
115. Idem.

14. Derde en vierde generatie in beweging, 2006-2025

1. Interview Jeftha Pattikawa, 24 april 2023.
2. De voorgaande hoofdstukken, die in 2006 al werden gepubliceerd, waren geschreven op basis van uitgebreid onderzoek in archieven en interviews. Voor dit hoofdstuk maakten we gebruik van sociale media, websites, een enkel archief en verder nieuwe interviews en uitgebreide gesprekken met betrokkenen.
3. De toegelaten organisaties in 1997 waren: Inspraakorgaan Turken (IOT); LIZE, overlegpartner Rijksoverheid Zuid-Europese gemeenschappen; Overlegorgaan Caribische Nederlanders (OCAN); Surinaams Inspraakorgaan (+); Samenwerkingsverband Marokkanen en Tunesiërs (SMT/later SMN); Landelijk Overlegorgaan Welzijn Molukkers (LOWM); Vluchtelingenorganisaties Nederland (VON). Van deBunt Adviseurs 2016: p. 9.
4. Van deBunt Adviseurs 2016, p. 10.
5. Petitie LIOM, <https://liom.petities.nl/> (23 september 2024).
6. Interview Rob Tupan, 23 september 2024.
7. Van deBunt Adviseurs 2016, p. 42.
8. Bernardus 2013 en interview Rob Tupan 23 september 2024.
9. <https://www.landelijkmoluksplatform.nl/>, (23 september 2024).
10. Persbericht LIMO, Alphen a/d Rijn 21 november 2024.
11. Interviews met Otto Tatipikalawan, 30 september 2024 en Pascal Amukwaman, 3 oktober 2024.
12. RTV Drenthe, 4 december 2018, Marjan Koekoek, 'Molukse partij geeft dozen vol stukken aan Drents Archief', <https://www.rtvdrenthe.nl/nieuws/141586/molukse-partij-geeft-dozen-vol-stukken-aan-drents-archief> (7 oktober 2024).
13. Interview Otto Tatipikalawan, 30 september 2024 en mondelinge mededelingen van Frieda Souhuwat-Tomasoa op 16 en 23 januari 2025.
14. Sohilaït 2013, p. 22.
15. *Volkskrant* 6 juni 2014.
16. Tweede Kamer stuk 32500 VIII nr 206, p. 2.
17. Tweede Kamer stuk 32500 VIII nr 206, p. 16.
18. *Staatscourant*, jaargang 14, nr. 5359.
19. Persoonlijke mededeling Otjep Rahatoknam, 27 september 2024.
20. Gesprek met Augustien Souisa, 27 september 2024. Molukse Voetstappen: <https://moluksevoetstappen.nl/> (27 september 2024). *Boom vol schatten* (Lilipaly-de Voogt 1993) en *Vensters op de Molukse geschiedenis* (Straver 2011) werden opnieuw uitgegeven.
21. Interview met Nanneke Wigard, 22 oktober 2024.
22. In 2018 zaten Christine Nanlohy, Lydie Hahury, Annette Noya, Martha Louis, Magdalena Pattianakotta en Leonoor Suripatty in de MVR.
23. Nanlohy 2023, p. 39
24. Zie <https://tiye-international.org/> (14 oktober 2024)
25. Nanlohy 2023, p. 39.

26. Interview met Christine Nanlohy, 15 oktober 2024.
27. LSMO 2022a, p. 7.
28. Interview Jeanny Vreeswijk-Manusiwa, 9 oktober 2024.
29. In 2008 bracht LSMO de spelkoffer 'Zien en herinneren' uit, gevolgd door een Memory Maluku spel in 2021.
30. LSMO 2022a, p. 18.
31. LSMO 2022a, p. 26.
32. Steijlen 2018b, p. 45.
33. Motie van J. Kerstens (Handelingen II, Kamerstuk 2018/19, nr. 37, item 12) inzake zorg voor Molukse Ouderen (Kamerstuk 20 454, nr. 139).
34. Brief van de Staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport: Voortgangsrapportage uitvoering wetten oorlogsgetroffenen, kamerstuk 20 454, nr. 147.
35. LSMO 2022a, p. 24.
36. Zoals Joshua Kotadiny (derde generatie) in de Amsterdamse Bijlmer en Abraham Laisina (derde generatie) een bekende pastoor/zanger die internationaal werkzaam is. Zie ook <https://www.nieuwwij.nl/achtergrond/god-brengt-mij-overal-dit-levert-bijzondere-momenten-op/> (19-11-2024). Een nieuwe Molukse kerk was de GKMS, de Gereja Kristen Maluku Serikat – Air Hidup (Christelijk Molukse Kerk in Eenheid – Levend Water). Zie <https://gkmsairhidup.nl/over-ons/> (19 november 2024).
37. Interview met Michael Pattawala 24 april 2023.
38. Interview met Verry Patty, 17 april 2023 en met Michael Pattawala, 24 april 2023.
39. Interview Verry Patty, 17 april 2023.
40. Zie ook Steijlen 2015b.
41. De zes proefschriften die het resultaat waren van dit programma waren: Batlajery 2010, Iwamony 2010 en Tamaela 2015 (uit de Molukken) en Pat-tikayhatu 2013, Ririhena 2014 en Patty 2018 (uit Nederland).
42. Mededelingen Yayah Siegers-Samaniri, 4 mei 2023.
43. Met de naam MuMa wilde het MHM de aandacht verleggen naar het heden en de toekomst en de verbinding met de Molukken centraler stellen. Daar hoorde ook een nieuwe opstelling bij die door Dick Latul was ontworpen. Mededeling Wim Manuhutu, februari 2025.
44. Zie <https://www.facebook.com/groups/295621950521909/>.
45. Uitspraak Rechtbank Midden-Nederland 12-04-2013 Zaaknummer C/16/334798 / KG ZA 12-937. <https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:RBMNE:2013:BZ6670> (05 oktober 2024).
46. De projectgroep bestond oorspronkelijk uit Rocky Tuhuteru, Alies Boenders, Victor Joseph, Jeanny Vreeswijk-Manusiwa, Wim Manuhutu en Fridus Steijlen. Zij waren ook al actief betrokken in de eindfase van het MHM in de Kruisstraat. Als de activiteiten vanuit het MKC goed op gang komen, gaat ook Nanneke Wigard deel uitmaken van de projectgroep.

47. De digitale nieuwsbrief verscheen tot oktober 2019. Onduidelijk is of ze nog bewaard zijn gebleven aangezien ze op een server bij het MHM stonden, waarvan tijdens het schrijven van dit hoofdstuk bleek dat die gecrasht is.
48. Interview Alies Boenders, 27 september 2024, lid van de projectgroep die hiervoor had gezorgd.
49. Zie ook de oratietekst: Steijlen 2018a. Voor de bijzondere leerstoel stelde het MHM een onderzoeksbudget ter beschikking. Het KITLV, waar Steijlen werkte, stemde in met de aanstelling en nam de salariëring voor haar rekening.
50. Persoonlijke communicatie toenmalige voorzitter MHM Kaja Sariwating ten tijde van de opheffing van de leerstoel.
51. Zie ook Steijlen 2018b, p. 151.
52. Zij bouwden daarbij voort op cruciale eerdere contacten met vice-premier Asscher die zij in 2014 mee hadden genomen naar de Molukse wijk in Krimpen. Interview Rocky Tuhuteru, 27 december 2024.
53. Interview Nanneke Wigard, 22 oktober 2024.
54. Eigen observaties Fridus Steijlen 2018/2019.
55. Zie bijvoorbeeld 'Update collectie: van verhuizing tot vooruitzichten' <https://museum-maluku.nl/behoud-en-beheer-collectie-museum-maluku/> (24 oktober 2024).
56. Tijdens het schrijven van dit hoofdstuk bleek een oude server van het MHM te zijn gecrasht, bovendien bleek bij de migratie naar een nieuw systeem de toegang tot de digitale collecties verstoord. Vanwege de copyrightclaims waren alle foto's offline gehaald, maar die bleken daarna moeilijk terug te vinden. De fotograaf waarvan de nazaten de claim indienden was Maarten Mual die, vaak in opdracht of op verzoek van de Molukse organisatie BP en Stichting DDET, foto's had gemaakt en die zelf tijdens zijn leven geen vergoeding had gevraagd voor publicatie door de oorspronkelijke opdrachtgevers en óók niet van het MHM. De foto's waren via privécollecties van Molukse voorlieden in bezit van het MHM gekomen. De claim resulteerde in een behoorlijke financiële aderlating voor het MHM. Zie ook de uitspraak: <https://uitspraken.rechtspraak.nl/details?id=ECLI:NL:RBGEL:2024:919> en een kritische bespreking daarvan: <https://www.fotoclaim.nl/2024/02/erfgoed-van-molukse-fotograaf.html> (beide bekeken 26 december 2024).
57. Deze verdeling leiden we af uit het CBS-rapport. Op p. 22 staat dat 63% woont in een gemeente met een wijk of waar vroeger een wijk was, een derde (daar iets meer dan de helft van) woonde in de wijk. Wat betekent dat een kleine 40% elders woont.
58. CBS 2020, p. 23.
59. CBS 2020, p. 17.
60. Van der Mee 2012, p. 241.
61. Interview Djehoshua Sahetapy en Ichthus Etus Rahanra, 12 april 2023.
62. *De Gelderlander*, 12 september 2024.
63. 'Hoe de Molukse rumah tua-traditie zorgde voor beroering in Moordrecht', *Algemeen Dagblad*, 5 juli 2019.

64. 'Steen door ruit en dreigbrief: huurster weggepest uit Molukse wijk in Elst', Gelderlander 15 oktober 2020.
65. Brief ministerie van Binnenlandse zaken en Koninkrijksrelaties aan de voorzitter van de Tweede Kamer, 10 december 2020, kenmerk 2020-0000691568.
66. *De Gelderlander*, 7 januari 2010.
67. Omroep West, 12 december 2013, <https://www.omroepwest.nl/nieuws/2406385/vier-maanden-cel-geest-voor-nieuwjaarsrellen-in-moordrecht> (5 december 2024).
68. De Keuzearchitect 2020.
69. In de periode na de spanningen heeft Fridus Steijlen de wijk enkele keren bezocht en met bewoners en jongeren gesproken. Ook was hij bij een overleg tussen politie en jongeren op 28 maart 2022 en is er op 18 december 2024 telefonisch contact geweest met burgemeester Fröhlich.
70. Gesprek op 6 december 2024 met een wijkbewoner (wil anoniem blijven) en met Rein Sohilaït, die als adviseur betrokken was bij een woningcorporatie.
71. Zie ook Steijlen 2010a en 2011.
72. Joseph & Latupeirissa 2022, p. 9.
73. Aarts, Herman et al 2012; Amukwaman 2011; Van den Bergh 2011; Bernardus en Pessireron 2015; Brouwers en Van der Kooij 2022; Crebolder 2006; Op den Dries 2021; Ewalds 2014; Lima-Latuheru, Telussa en Soplantila, 2011; Maturbongs, Tomasila-Snell & Lekatompessy-Huliselan 2016; Santi 2016; Scholten 2008; Stichting Herinnering Kamp Conrad 2018; Werkgroep Culemborg 2015; Werkgroep de schatkamer 2013; Werkgroep Gedenkbboek Panggajo 2019.
74. Zoals de masterthesis van: Koopmans 2018; Latupeirissa 2019; Leiwakabessy 2021; Matulesy 2020; Sariwating 2017; Vreeswijk 2019; Sinay-Latukonsina 2023 en proefschriften naast de eerder genoemde dominees van onder andere: Hehakaya 2023, Huwaë 2017; Bodewes 2022; Van Engelenhoven 2022 en Soukotta 2023.
75. <https://podcastluisteren.nl/pod/The-Moluksewijken-Podcast>.
76. Podcast: <https://podcastluisteren.nl/pod/The-Moluksewijken-Podcast>; Vught: <https://ellenvankempen.nl>.
77. Zie ook Steijlen 2018a en Steijlen 2021b.
78. Zijp 2008 en Zijp en Groote 2009.
79. Luister bijvoorbeeld de podcast over *Maluku Amsterdam* met Annet Sabandar in 'Over Molukse Wijken': podcast #14 29 oktober 2021. <https://podcastluisteren.nl/pod/The-Moluksewijken-Podcast> 5 december 2024).
80. Steijlen 2018a noot 34: In chronologische volgorde van onderzoeken zijn dat onder meer de volgende studies en proefschriften: Wittermans, *Social organization among Ambonese refugees in Holland* 1991 [proefschrift uit 1955]; Commissie-Verwey-Jonker, *Ambonezen in Nederland*. 1959; Van Amersfoort, *De sociale positie van de Molukkers in Nederland*. 1971; Tuynman-Kret, *Molukkers van huis uit. De huisvestingssituatie van Molukkers in Nederland*,

- 1985; Bartels, *Ambon is op Schiphol*, 1990; Veenman, *De arbeidsmarktpositie van allochtonen in Nederland, in het bijzonder van Molukkers.*, 1990; Von Benda-Beckmann, Leatemia-Tomatata and Latumahina, *De emancipatie van Molukse vrouwen in Nederland*. 1992; Rinsampessy, *Saudara bersaudara: Molukse identiteit in processen van cultuurverandering*. 1992; Tahitu, *Melaju Sini*, 1989; Van der Hoek, *Religie in ballingschap: Institutionalisering en leiderschap onder christelijke en islamitische Molukkers in Nederland.*, 1994; Steijlen, *RMS: Van ideaal tot symbool*, 1996; Veenman, *Molukse jongeren in Nederland*, 2001; Smeets en Steijlen, *In Nederland gebleven*, 2006.
81. Zie ook Veenman 2001, p. 4. Ook op basis van het geboorteland van de ouders kan geen Molukse onderzoekspopulatie meer worden samengesteld omdat de ouders van de derde generatie ook in Nederland zijn geboren.
 82. CBS 2020.
 83. Bodewes 2022.
 84. CBS 2020, p. 65. Niet helemaal duidelijk is, hoe is omgegaan met Europees klinkende namen zoals De Jong.
 85. CBS 2020, p. 5. Volgens het CBS leefden in 2018 van de eerste-generatie Molukse migranten nog 8.000 personen. Dat is een erg hoog aantal omdat volgens de definitie die het CBS gebruikt ook Molukkers die in 1951 als kind kwamen als eerste generatie worden gezien. Waar het CBS spreekt over 'kinderen' en 'kleinkinderen', kan dat vanwege de statistische benadering van het CBS niet worden gelijkgeschakeld met de tweede en derde generatie waarvan in andere literatuur sprake is. Zie ook bespreking CBS -rapport: Steijlen 2021a.
 86. CBS 2020, p. 29.
 87. CBS 2020, p. 30-35.
 88. CBS 2020, p. 41-43.
 89. 'Een Nederlands verbod van Satudarah zit er nog niet in', Elsbeth Stoker, *Volkskrant*, 25 februari 2015.
 90. 'OM start vervolging Enschedese Motorclub Darahbaru: "Het is een criminele bende"', door Tom Meerbeek, RTV Oost, 17 juni 2021.
 91. CBS 2020, p. 56-64.
 92. Zie ook Burgerhout 2024.
 93. Bodewes 2022.
 94. Bodewes 2022, p. 30-33 en Bodewes 2019.
 95. Bodewes 2022, p. 45-49 en van der Wal 2019.
 96. Bodewes 2022, p. 132-134 en De Back 2015.
 97. Bodewes 2022, p. 116-117 en Bodewes 2021.
 98. Dit zijn bijvoorbeeld de gezins- en relatietherapeut Makiri Mual, gestalts-therapeut José Imlabla en de psycholoog Bram Latumahina. Latumahina zette in 2021 zelfs een aparte poli voor Molukkers op. Spot ON 13 augustus 2024: <https://np0.nl/np03/spot-on/gz-psycholoog-bram-begon-een-molukse-poli> (23 december 2024). Latumahina schreef ook meerdere boeken over dit thema: Latumahina 2017, 2021 en 2022. In 2025 bracht Latumahina nog

- een boek over de RMS uit, hij was toen toegetreden tot de RMS-regering in ballingschap.
99. Spot ON 19 mei 2023: <https://npo.nl/npo3/spot-on/ida-kakisina-ervaart-intergenerationeel-trauma> (23 december 2024). Zie ook het autobiografische verhaal over Tasilo Pieck (derde generatie): Staaks 2022.
 100. Zie ook Imlabla 2023 en Rinsampessy & Munster 2023.
 101. Burgerhout gaat zelfs zover te veronderstellen dat Molukkers werden gehuisvest 'te midden van herinneringen aan vermoorde Joden en wrede nazi's'. Het is zeer de vraag of Molukkers indertijd wisten wat er in de kampen was gebeurd en helemaal of zij dergelijke herinneringen konden hebben. Burgerhout 2024, p. 5.
 102. 'Weduwe Soumokil krijgt 147,81 smartengeld', door Frank Vermeulen, *NRC* 23 april 2021.
 103. Interview Makiri Mual, 13 april 2023.
 104. <https://reliefweb.int/report/indonesia/indonesia-earthquake-update-dg-echo-gdacs-bnpb-aha-bmkg-media-echo-daily-flash-27> (26 december 2024).
 105. Eigen waarneming Fridus Steijlen, november 2019 op Ambon.
 106. Een willekeurige greep: 2 november 2019 in Barneveld, 16 november 2019 in Huizen, 10 januari in Hellendoorn, 11 januari in Barneveld en 25 januari in zowel Wierden als Vaassen.
 107. Zie onder meer de facebook pagina van stichting Gandong: <https://www.facebook.com/profile/100067231550021/search/?q=Aardbeving> (26 december 2024).
 108. Samen met Hermien Soselisa doet Fridus Steijlen sinds 2022 onderzoek naar een van de voorlieden van TitanE. Het artikel op basis van dit onderzoek wordt in 2026 verwacht. Zie ook TitanE 2018.
 109. Hazelhoff 2019, p. 74. Zie ook ssva 2020 en 2023. De SLAH (Stichting Leer Anderen Helpen) was mede betrokken bij de ondersteuning van de oogkliniek. Zie ook de websites van de genoemde organisaties: www.vlissingen-ambon.nl en www.slah.nl.
 110. Zie Hazelhoff 2019. Zie voor de boeken die Siahaya ten behoeve van TBA uitgaf: Siahaya 2016 en 2019. Website TBA: www.tigabatangair.nl.
 111. Veldnotities Fridus Steijlen in Langguar, 10 november 2018, zie ook: www.mutiarayangindah.nl.
 112. Diverse e-mailwisselingen tussen Fridus Steijlen en Noah Fanoembi februari-maart 2022. Zie ook: <https://www.pkkt-tanimbar.nl/>.
 113. Hazelhoff 2019, p. 70. Interviews Lis Marantika, Ambon, 12 maart 2024. Zie ook: www.stichtingsavehome.com.
 114. Een voorbeeld van een ambitieus project is Happy Green Island van Kees Lafeber dat vanuit Haria op Haruku werkt aan plastic afval. Zie ook Hazelhoff 2019. Een voorbeeld van een kleiner project is smww (Sponsors Molukken Waste Watchers) dat in het dorp Ema op Ambon plastic recyclet. Meerdere bezoeken Fridus Steijlen aan Ema in 2023 en 2024.
 115. Eigen observaties Fridus Steijlen, 2023 en 2024.

116. Diverse gesprekken Stephanie Teria van MCC, 2022, 2023 en 2024. Zie ook https://www.facebook.com/moluccascoastalcare/?profile_tab_item_selected=mentions&_rdr.
117. Zie ook Steijlen 2022d.
118. Interview John Nahumury, Jakarta op 17 juni 2022 en veldbezoek aan Aboru door Fridus Steijlen, 2023. Het lied *Hela Rotan* gaat over samenwerking en gemeenschapszin. Het verwijst naar een soort touwtrekspel waarbij twee groepen aan een grote gevlochten rotan kabel trekken.
119. Steijlen 2022d, interview Jeff Malaihollo, Ambon, 21 april 2024.
120. Communicatie met Joaniek Vreeswijk, een van de tutoren. In april 2024 opende *Bahasa Basudara* een café (koffieshop) in Lateri op Ambon. Het *Bahasa Basudara Cafe* functioneert ook als ontmoetingsplek en er worden bijeenkomsten en discussies georganiseerd (eigen observaties Fridus Steijlen in 2024).
121. Mondelinge mededelingen Ebed Litaay, 20 januari 2025 en Whatapp-contact met Sam Pormes, 20 januari 2025.
122. <https://www.boiakih.com/portfolio-item/from-and-to-infinity/> (13 januari 2025). *Delta Dua* op zijn beurt werkte ook al langer met Indonesische thea-termakers, zoals *Teater Kubur* uit Jakarta. Zie ook Meijer 2025.
123. Gesprekken van Fridus Steijlen met meerdere Molukkers uit Nederland in Ambon 2023 en 2024.
124. Zie bijvoorbeeld een artikel over gezichtstatoeages: <https://www.oneworld.nl/mensenrechten/hun-tatoeages-vertellen-het-molukse-verhaal/> (20 februari 2025).
125. Jamie Schadow zette in 2022 een project op om het ‘Moluks Maleis’ – volgens zijn definitie verschillende varianten gesproken door Molukkers – en lokale talen vast te leggen en via een digitaal platform te bespreken: Totaal Moluks. Zie <https://www.totaalmoluks.nl/> (2 januari 2025).
126. In Indonesië kunnen niet-staatburgers geen grond bezitten.
127. Observaties Fridus Steijlen, 2024.
128. Zie ook Steijlen 2025.
129. De reactie aan Indonesische zijde is gebaseerd op observaties van Fridus Steijlen in Ambon 2024.
130. Zie https://www.youtube.com/watch?v=-rQWZKj_4v4 en Steijlen 2015c. Ook kan men regelmatig RMS-vlaggen zien op voetbaltribunes.
131. ‘Markas Polda Maluku Kebololan, 3 simpatisan RMS loloskan Benang Raja ke Mapolda’ in *Tribun-Maluku*, 25 april 2020.
132. Een *flashmob* is een georganiseerde, maar in zijn uitwerking spontane oploop van mensen die als verrassing voor het publiek een act of activiteit opvoert.
133. Een *Ride Out* is een toer met motoren.
134. ‘Molukse RMS-regering past koers aan’, RTV Drenthe, 17 augustus 2009, <https://www.rtvdrenthe.nl/nieuws/38538/molukse-rms-regering-past-koers-aan> (5 januari 2025).

135. *Onze Strijd Hét magazine voor Gen-Z*, 16 juli 2022, p 9.
136. Interview John Wattilete 12 februari 2025.
137. Zie respectievelijk de berichten op de website van de RMS-regering: https://www.republikmalukuselatan.nl/cepa_campagne/ en <https://www.republikmalukuselatan.nl/persbericht-lawaaiprotest-van-molukkers-voor-vredespa-leis-retno-kijk-in-de-spiegel/> (5 januari 2025).
138. Korte versies van beide documenten zijn te vinden op: <https://www.republikmalukuselatan.nl/documenten/> (5 januari 2025).
139. Toelichting 'de RMS bouwt aan haar toekomst, met een stevig fundament' <https://www.beritanegara.com/> (13 januari 2025).
140. Nieuwjaarsboodschap 2025 <https://www.republikmalukuselatan.nl/nieuwjaarsboodschap-mr-john-g-wattilete-president-van-de-rms/> (13 januari 2025).
141. Zie voor uitspraken: Kort geding: ECLI:NL:RBSGR:2010:BO0384; Uitspraak Rechtbank 's-Gravenhage, 06-10-2010, zaaknummer 377038 / KG ZA 10-1220. Hoger beroep: ECLI:NL:GHSGR:2011:BU5105; Gerechtshof 's-Gravenhage, 22-11-2011 zaaknummer 200.077.445/01.
142. Zie voor dit onderzoek ook Oostindie et al. 2023.
143. Zie ook noot 27 van hoofdstuk 3.
144. Brief aan Koning Willem Alexander, 1 juli 2022. <https://www.republikmalukuselatan.nl/reactie-op-brief-aan-koning-willem-alexander/> (5 januari 2025).
145. 'Uitnodiging informatiebijeenkomst 'Mati atau hidup' op 14.01.2023' <https://www.republikmalukuselatan.nl/uitnodiging-informatiebijeenkomst-mati-atau-hidup/> (5 januari 2025).
146. <https://www.republikmalukuselatan.nl/livestream-eerste-ir-j-a-manusamalezing-omtrent-nederlandse-erkenning-17-augustus-1945> (14 augustus 2023).
147. Interview met John Wattilete in *Molukse Takkie* #27 <https://www.youtube.com/watch?v=wLtlc2YXM9s> (5 januari 2025).
148. Brief Republiek Maluku Selatan aan de initiatiefgroep LIMO, Amsterdam, 4 november 2023. <https://www.republikmalukuselatan.nl/brief-aan-landelijk-integraal-moluks-overlegorgaan/> (5 januari 2025).
149. <https://www.republikmalukuselatan.nl/magazine-onze-strijd/> (5 januari 2025).
150. Zie onder andere: <https://www.eo.nl/artikel/molukse-gijzelnemer-spreekt-na-dertig-jaar-vrijuit> en https://www.vpro.nl/speel~WO_VPRO_040252~eo-26-juni-2007-22-min-gijzelnemers-basischool-bovensmilde-ontmoeten-slachtoffers-netwerk~.html (5 januari 2025). De betrokken gijzelnemers waren Tom Polnaya en Gustav Tehupuring en de twee gegijzelden Trea van der Velde en Astrid Tingen.
151. Zij ontmoette hem in het kader van een opdracht die zij voor haar opleiding uitvoerde. Zie Gerards 2024, 176-185.
152. ANP, bericht, 28 nov 2006.
153. <http://schoolvanbovensmilde.nl/> (5 januari 2025). Zie ook Gerards 2024, p. 169-171.

154. RTV Drenthe, 'Monumenten onthuld in Bovensmilde', 7 september 2013.
155. Beckers en Ririmasse 2013.
156. Beckers et al 2023, p. 182-183.
157. Beckers en Ririmasse 2013, p. 10 respectievelijk 22.
158. Ministerie Veiligheid en Justitie 2014. Zie ook aanbiedingsbrief 'Verslag van een archiefonderzoek naar de treinkaping bij De Punt in 1977' aan de Tweede Kamer, 19 november 2014.
159. Steijlen 2014.
160. Zegveld 2022, p. 11.
161. Zegveld 2022, p. 45-49.
162. Zegveld 2022, p. 48-49.
163. Beckers et al. 2023.
164. Beckers et al. 2023, p. 187-206. Zie ook Steijlen 2024.
165. Een van de centrale vragen ging over de vraag wanneer een gijzelnemer geen gevaar meer vormde en zich overgaf. Een van de punten in het proces was: hoe iemand die zwaargewond is zich kan overgeven.
166. <https://nos.nl/artikel/2376488-rms-wil-zuid-molukse-vlag-terug-die-mari-niers-bij-kaping-de-punt-meenamen> (9 januari 2025).
167. <https://museum-maluku.nl/11-juni-1977-de-punt/> (9 januari 2025).
168. <https://www.veteranendag.nl/verhaal/leo-reawaruw/> (10 januari 2025).
169. Zie vorig hoofdstuk.
170. Zie bijvoorbeeld <https://youtu.be/AMBZojlfs54> (*Beta disana!* [...] Frontman Leo Reawaruw 70 jaar Molukkers in Nederland. Maluku4Maluku gaat door!) waarin hij de namen van meerdere Molukkers noemt die hij heeft 'horen schreeuwen'. Tijdens een ontmoeting in Vaassen zegt hij over Jeftha Pattikawa, refererend aan een artikel dat Pattikawa in NRC had geplaatst (<https://www.nrc.nl/nieuws/2017/11/03/vergeet-die-medaille-opa-wij-weten-beter-13821181-a1579784>): 'Zijn ouders waren junkies en als je zo'n artikel schrijft, dan heb je vast ook drugs in je kop'. Zie brief aan de wijk van de groep 'Wij zijn Vaassen', 2020. Reawaruw is ook kritisch over Fridus Steijlen die hij een instrument van de Nederlandse overheid noemt. Zie ook de aan het begin van de noot genoemde youtube of 'Moluks Museum moet Fridus Steijlen ontslaan!' (<https://maluku4maluku.com/?p=4900>).
171. In de radio uitzending 'De Ochtend' van 30 oktober 2017 legde Van Griensven uit dat hij na zijn aantreden op de facebookpagina van M4M had gelezen dat Molukkers niet of onvoldoende als veteranen waren geaccepteerd en dat hij daar hij iets aan wilde doen. Tijdens die radiouitzending bleek hij nog steeds niet goed geïnformeerd. Zo beweerde hij dat Molukkers naar Nederland gehaald moesten worden om ze te kunnen ontslaan en dat ze indertijd in 1951 (toen er overigens nog geen veteranenwet bestond) niet het goede 'loket' hadden weten te vinden. Zie ook Steijlen 2017, e-mailcorrespondentie tussen medewerker Inspecteur Generaal der Krijgsmacht en Steijlen naar aanleiding van Steijlen 2017.

172. Zie '*Pulang ke Kai*' (Terug naar Kei) eerste deel van een driedelige documentaire serie 'Waar ik geboren ben' door Mary Hehualt waarin hij John Letsoin volgt die zijn ouders die in 1986 zijn gerepatriëerd, bezoekt.
173. Zie Hermans et al. 1963.
174. Steijlen 2010a, p. 338.
175. Interview met leden van Amarisal Ambon, 7 mei 2023. Mensen werden gevraagd op een formulier persoonlijke gegevens in te vullen, waaronder burgerservicenummers en bankgegevens. M4M beloofde te strijden voor onder andere: nieuwe behandeling inzake de uitkeringsregeling *backpay* (25.000,- euro) en wachtgeld of militair pensioen voor het KNIL-echtpaar of de vrijgezel. (aanmeldingsformulier van M4M). Wat er met deze dossiers met persoonlijke gegevens is gebeurd na het overlijden van Reawaruw konden we niet achterhalen.
176. Dit was het onderzoeksprogramma 'Onafhankelijkheid dekolonisatie Geweld en Oorlog in Indonesië'. De deelnemende instituten waren: KITLV, NIOD en NIMH. Zie <https://www.niod.nl/projecten/onafhankelijkheid-dekolonisatie-geweld-en-oorlog-indonesië-1945-1950> (10 januari 2025).
177. Eigen observaties Fridus Steijlen die betrokken was bij het ODGOI-onderzoek tijdens die presentatie. Ter verduidelijking van de positie van Steijlen: Reawaruw had opgeroepen om te demonstreren tijdens de presentatie omdat onder aanvoering van Steijlen Molukkers van plan waren om de eerste generatie als oorlogsmisdadiger te gaan noemen. Zie <https://maluku4maluku.com/?p=7284> (10 januari 2025).
178. Uit e-mailcorrespondentie van A. Manuputty met F. Steijlen, 5 februari 2010: 'Dus ontheffing [van betaling grafrechten] voor de eerste generatie en hun kinderen die destijds naar Nederland zijn gekomen. Indien mensen kiezen voor een begrafenis op Ambon, dan moet het ook mogelijk zijn en de kosten is voor rekening van de lokale overheid. Kiezen zij om hier begraven te worden, dan zal ontheffing van de grafrechten verleend moeten worden voor de eerste generatie en hun kinderen die destijds naar Nederland zijn gekomen.'
179. Communicatie met verschillende gemeentes die bezig waren met het definiëren van welke graven in aanmerking moesten komen voor de speciale status.
180. Zie Steijlen 2016a.
181. De gebroeders Timisela deden het in 2015 bij wijze van publiciteitsstunt. Met succes, want minister R.H.A. Plasterk van Onderwijs (PvdA) liep een stuk mee. In 2016 organiseerden ze op verzoek van het MHM, de *walk* nogmaals, samen met een werkgroep uit Krimpen aan de IJssel, waarna deze werkgroep de wandeling elk jaar bleef organiseren. Whatsapp-contact met Henry Timisela, 17 oktober 2024. Zie ook <https://www.youtube.com/watch?v=ZJYmNmzLuzk> over de eerste *walk*.
182. Pattipeilohy 2011.
183. Zie ook <http://www.werkgroepsamen.nl/walk-2016> (13 januari 2025).

184. Leatemala 2021. Voor Leatemala zijn rolmodellen mensen die iets met hun passie doen. Interview Ed Leatemala, 9 november 2023.
185. Telefonische mededelingen S. Fröhlich, 18 december 2024.
186. Sylvia Pessireron had toen net haar boek *De Verzwegen soldaat* (2012) over haar vader gepubliceerd. In 2014 en 2022 publiceerde ze nog twee boeken over de Molukse geschiedenis.
187. Opiniepagina *Volkskrant*, 25 april 2012.
188. Telefonische mededelingen S. Fröhlich, 18 december 2024.
189. <https://www.youtube.com/watch?v=fmKliUcdvbk> (14 januari 2025).
190. Steijlen 2021c en <https://museum-maluku.nl/een-vergeten-geschiedenis-van-70-jaar-op-weg-naar-huis-coen-verbraak-over-de-molukkers/> (15 januari 2025).
191. Tijdens de spanningen rond de wijk in Leerdam was Fridus Steijlen aanwezig bij een gesprek tussen politie en jongeren. De politieagenten vertelden open te staan voor de geschiedenis van Molukkers en daarom bijvoorbeeld de documentaire van Verbraak hadden gevolgd. Het beeld dat Verbraak schetst werd zo het referentiekader van deze politiemensen.
192. Na uitzending van de documentaire vertelden gesprekspartners in enkele Molukse wijken aan Fridus Steijlen dat kinderen van de vierde generatie opnieuw boos waren op de Nederlandse samenleving.
193. Verbraak 2021. Zie ook Steijlen 2021c.
194. Interview Nathalie Toisuta, 12 oktober 2023 en met Ed Leatemala, 9 november 2023.
195. 'Rutte spreekt bij historische herdenking over kille ontvangst Molukkers: hoop op excuses' door Tonny van der Mee, *Algemeen Dagblad*, 2 september 2021.
196. Clubhouse was een online platform waar mensen met elkaar in gesprek konden gaan. Er werd geen registratie van bijgehouden, zoals bij andere social media. Het was alsof men in een huiskamer bijeen zat. Interview Joenoes Polnaya, 4 april 2023. Polnaya organiseerde deze Clubhousesessie.
197. Interview met Nathalie Toisuta, 12 oktober 2023.
198. Diverse postings op facebook in de maand september 2021.
199. Interview Joenoes Polnaya, 4 april 2023 en met Joaniek Vreeswijk, 10 maart 2023.
200. 'Herdenking aankomst Molukkers afgeblazen na kritiek en bedreigingen uit gemeenschap' door Tonny van der Mee, *Algemeen Dagblad*, 21 september 2021.
201. Gebaseerd op bezoeken aan de tentoonstelling in Moordrecht (september 2021), Middelburg (oktober 2021) en Nijmegen (september 2023).
202. Zie bijvoorbeeld de bijeenkomst in Houten, 19 maart 2022: <https://www.youtube.com/watch?v=qxoaukh-rpQ> (15 januari 2025).
203. Interview Joaniek Vreeswijk 10 maart 2023. Namens NMA werd Rutte een brief gegeven waarin zij hem vroegen naar verder onderzoek: <https://www.>

- facebook.com/NietMijnAankomst/posts/tijdens-het-gesprek-met-rutte-op-31-augustus-2022-overhandigde-nma-lid-joaniek-v/176671261523880/.
204. <https://molukserfgoed.com/2021/02/18/verloren-banden-een-belangrijk-project/> (23 januari 2025).
205. <https://www.vaassenactief.nl/documentaire-achter-de-woestijnweg-op-omroep-gelderland/> (23 januari 2025).
206. Eigen observaties Fridus Steijlen die betrokken was bij de organisatie van deze 'Molukse Dialogen'.
207. Zie het protest van Willy Nanlohy in hoofdstuk 11. Zie ook Steijlen 2020a. Een aantal van de actievoerders van 19 juni werd uitgenodigd mee te werken aan een online tentoonstelling 'Pala – Nutmeg Tales of Banda' van het Westfries Museum voor 2021 over wat er op Banda was gebeurd 400 jaar eerder en hoe dit nog doorwerkt; <https://pala.westfriesmuseum.nl/> (24 januari 2025). De Molukse theater groep *Delta Dua* maakte voor 2025 de voorstelling 'J.P. COEN...Basta' om de discussie over het standbeeld op gang te houden.
208. Zie ook Reus 2012.
209. Interview Charissa Leiwakabessy 6 maart 2023.
210. Interview Joenoes Polnaya, 4 april 2023. Volgens online gegevens hadden in 2022 had het *Moluks kwartiertje* 750 en *Kakatua Stories* 500 volgers (gecheckt op 6 april 2023).
211. Interview Joenoes Polnaya, 4 april 2023.
212. <https://museum-maluku.nl/molukse-dialogen/> (23 januari 2025).
213. Eigen observaties Fridus Steijlen die bij de organisatie betrokken was.
214. <https://www.youtube.com/watch?v=PbpWFqUP4Kk> (23 januari 2025).
215. <https://www.youtube.com/live/XaaCWMBC8Mg> (27 februari 2025).
216. <https://www.paradiso.nl/programma/livestream-70-jaar-molukkers-een-amsterdams-verhaal/63716> (23 januari 2025).
217. <https://museum-maluku.nl/betadisini-livestream/> (23 januari 2025).
218. <https://www.youtube.com/@moluksetakkie> (23 januari 2025).
219. Zie voor de rol van Djangan Lupa Maluku tijdens de Kerusuhan bijvoorbeeld Steijlen 2001a, p. 22-26.
220. Interviews Nathanael Pieters en Thino Pattirane op 13 januari 2025 en met Petra Latupeirissa en Zul Tuhurua op 7 maart 2019.
221. Zie ook Steijlen 2008.
222. <https://www.adak-theater.nl/> (22 april 2025)
223. Keppy 2024. De oratie 'Tijden van Waanzin. massaal geweld en representaties van trauma' is terug te zien: <https://www.youtube.com/watch?v=-apjLem4oRI>.
224. <https://nos.nl/regio/limburg/artikel/485144-molukse-boerebroelof-in-venlo-vastelaovend-is-ook-van-ons> (20 januari 2025).
225. <https://www.bbc.com/news/world-41380265> (20 januari).
226. <https://www.nlveteraneninstituut.nl/verhalen-van-veteranen/het-verhaal-van-vetaraan-latoya-hallatu/> en <https://www.veteranendag.nl/verhaal/20-jaar-latoya-hallatu/> (20 januari 2025).

Dankwoord

Als auteurs hebben we opnieuw met veel plezier aan *In Nederland gebleven* gewerkt. Het was bijzonder om ons opnieuw te verdiepen in de geschiedenis die we hadden beschreven en te kijken hoe het verder was gegaan. En opnieuw werden wij geholpen door een groot aantal mensen die we op deze plaats willen danken.

We moeten natuurlijk eerst de onderzoeksgroep die tussen 2001 en 2005 onderzoek deed opnieuw naar voren halen en danken; tenslotte zit al hun energie en werk al sinds 2006 in deze publicatie. Die onderzoekers waren Ghani van den Bergh, Selina Haledo, Xaf Lasomer, Tonny van der Mee, Stan Morre, Corzas Nanuruw, Peter Schouten, Adette Telehala, Domingo Tomasouw, Jeanny Vreeswijk-Manusiwa en Georgia Wenehenubun. Het onderzoek werd indertijd begeleid door een wetenschappelijke commissie, die we hier uiteraard nogmaals willen danken. Dat waren, met de instituten waaraan zij indertijd verbonden waren: Gert Oostindie (indertijd voorzitter, KITLV-KNAW), Chan Choenni (namens de minister voor Vreemdelingenzaken en Integratie), Pieter Drooglever (Instituut voor Nederlandse Geschiedenis), Petra Groen (Universiteit Leiden), Piet Kamphuis (NIMH), Xaf Lasomer (LSEM), Elsbeth Locher-Scholten (Universiteit Utrecht), Ruud Koops (Zeeuws Archief), Wim Manuhutu (Stichting Moluks Historisch Museum) Rinus Penninx (Instituut voor Migratie en Etnische Studies, UvA), Marloes Schrover (Universiteit Leiden) en Dirk-Jan Wolffram (Rijksuniversiteit Groningen). Dank gaat ook uit naar Inge Klinkers die de eindredactie van de eerste publicatie voerde.

Waarmee we zijn aangekomen bij het nu, bij de geüpdate heruitgave. Om te beginnen de beeldredactie. Nanneke Wigards verzorgde die in de eerste versie; we hebben die deels overgenomen. We zijn Nanneke onnoemelijk dankbaar dat zij ons wilde helpen de beelden in hoge resolutie terug te vinden bij het MHM. Hans Straver heeft met ons meegekeken naar reeds verschenen literatuur en de impact daarvan op de bestaande tekst. De synopsis voor het nieuwe hoofdstuk 14 werd gelezen en becommentarieerd door Rachelle Houtman, Charissa Leiwakabessy, Wim Manuhutu, Levi Matulessey, Tonny van der Mee, Charlie Munster, Dana Munster, Jeftha Pattikawa, Mariet Peeters, Yayah Siegers-Samaniri, Henry Timisela, Joaniek Vreeswijk en Jeanny Vreeswijk-Manusiwa. We zijn hen zeer erkentelijk voor de feedback die zij voor dit hoofdstuk hebben gegeven. Zonder hun inbreng zou deze heruitgave niet mogelijk zijn geweest. We beschouwen hen als de 'opvolgers' van de eerdere wetenschappelijke commissie. Het concept van

hoofdstuk 14 werd meegelezen en van commentaar voorzien door Tonny van der Mee, Mariet Peeters, Gert Oostindie, Henry Timisela, Wim Manuhutu, Joaniek Vreeswijk en Jeanny Vreeswijk-Manusiwa. Dank voor jullie steun en onmisbare advies tot het einde van dit traject.

Wij zijn de Walburg Pers erkentelijk dat zij de heruitgave hebben mogelijk gemaakt. Samenwerking met de medewerkers van Walburg Pers hebben wij als zeer prettig ervaren.

Bijzondere dank gaat ook uit naar de Stichting Beheersfonds LSEM dat de Open Access versie van deze publicatie heeft mogelijk gemaakt.

Een laatste dank, maar zeker niet minder groot, niet minder gemeend, eerder groter en meer gemeend gaat naar ons thuisfront Joke en Mariet, zonder wier steun wij deze heruitgave niet hadden kunnen realiseren.

Henk Smeets en Fridus Steijlen

Afkortingen

BPM	stichting Biro Perumahan Maluku (Bureau Molukse Huisvesting)
ADO	Anti-Discriminatie Overleg
AMACAB	Allied Military Administration Civil Affairs Branch
AMGPMB	Angakatan Muda GPMB (GPMB jongeren)
AMI	Awareness Moluccan Identity
API-Maluku	Angkantan Pemuda Indonesia Maluku (Indonesisch-Molukse Jongerengroep)
APRA	Angkatan Perang Ratu Adil (Leger van de Rechtvaardige Vorst)
APRIS	Angkatan Perang Republik Indonesia Serikat (Leger van de Verenigde Staten van Indonesië)
APRMS	Angkatan Perang Republik Maluku Selatan (Leger van de RMS)
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
ASNL	Aceh Sumatra National Liberation Front
B4A	Buku4Aboru (boeken voor Aboru)
BAMM	Beta Alifuru Maluku Melanesia (ik ben Alfur, Moluks en Melanesisch)
BIZA	Ministerie van Binnenlandse Zaken
BLM	Black Lives Matter
BP	Badan Persatuan Rajat Maluku Selatan (Zuid-Molukse eenheidsbeweging, vanaf 1966; doorgaans aangeduid als Badan Persatuan)
BPRMS	Badan Perwakilan Rajat Maluku Selatan (Vertegenwoordigend Orgaan van het Zuid-Molukse volk 1951-1966)
BPRMS	Badan Persekutuan Rajat Maluku Selatan (Federatie van het Zuid-Molukse volk 1951-1966)
BUIZA	Ministerie van Buitenlandse Zaken
BUUMBM	Badan Usaha Untuk Mempersatu Bangsa Maluku (Organisatie voor de Eenwording van het Molukse Volk)
BVD	Binnenlandse Veiligheids Dienst
BZM	Bureau Zuid-Molukken
CAZ	Commissariaat van Ambonezenzorg
CBS	Centraal Bureau voor Statistiek

CCKP	Centraal Comité van Kerkelijk en Particulier Initiatief voor sociale zorg ten behoeve van gerepatrieerden
CDA	Christen Democratisch Appèl
CHU	Christelijk Historische Unie
CIO	Contact in Overheidszaken
CPS	Christelijk Pedagogisch Studiecentrum
CRA	Commissie Rechtspositie Ambonezen
GRAMS	Commissie Rechtspositie Ambonese Militairen en Schepelingen (Comité voor eerherstel voor voormalige Zuid-Molukse KNIL-militairen)/Committee Rehabilitation Army-Men (former KNIL of Maluku Selatan)
CRM	Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maat- schappelijk Werk
D66	Democraten 66
DCM	Directie Coördinatie Minderhedenbeleid
DDET	Stichting Door De Eeuwen Trouw
DGMP	Directoraat-Generaal Management en Personeelsbeleid
DKNMS	Dewan Kesatuan Nasional Maluku Selatan (Raad voor de Zuid Molukse Nationale Eenheid)
DMZ	Dienst Maatschappelijke Zorg
DOI	Directie Overgangszaken Indonesië
DUW	Dienst voor de Uitvoering van Werken
EZ	Ministerie van Economische Zaken
FIKIM	Federatie Ibu Kristen Indjili Maluku (Federa- tie van Christenvrouwen; zie ook PIKIM)
FIN	Federatie Indische Nederlanders
FKAWJ	Forum Komunikasi Ahlus Sunnah Wal lama'ah (Sunni Communicatiecentrum)
FKM	Front Kedaulatan Maluku (Moluks Soevereiniteitsfront)
FPM	Front Pemuda Maluku (Moluks Jongeren Front)
GAM	Gerakan Aceh Merdeka (Acehse Bevrijdingsbeweging)
GDA	Gerakan Daerah Amsterdam (Beweging Regio Amsterdam)
GIM	Geredja Indjili Maluku (Moluks Evangelische Kerk in Nederland)

GKMS	Gereja Kristen Maluku Serikat Air Hidup (Christelijk Molukse Kerk in Eenheid Levend Water)
GNMS	Golongan Nasional Maluku Selatan (Nationale Zuid-Molukse groepering)
GOSM	Gaboengan Organisasi-Organisasi Suku Maluku (Federatie van Molukse Organisaties)
GPD	Gemeenschappelijke Pers Dienst (tegenwoor- dig Geassocieerde Pers Diensten)
GPM	Geredja Protestan Maluku (Moluks Protes- tantse Kerk)
GPMB	Geredja Protestan Maluku di Belanda (Moluks Protestantse Kerk in Nederland)
GPV	Gereformeerd Politiek Verbond
GSS	Gaboengan Sembilan Serangkai (het Negen Loten Verbond)
HAİN	Help Ambon in Nood
HAWIN	Hoofd Ambonese Woonoorden in Nederland
HMO	Houd MuMa Open
ICCAN	Interkerkelijk Contact Comité Ambon-Nederland
ICM	Interdepartementale Contactgroep Molukkers
ICM	Interdepartementale Commissie Minderhedenbeleid
IDN	Indonesia Diaspora Network
IGGI	Inter-Governmental Group on Indonesia
IHC	Indisch Herinneringscentrum
ING	Instituut voor Nederlandse Geschiedenis
ISEO	Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek
IVIO	Instituut voor Individueel Onderwijs
IWM	Inspraakorgaan Welzijn Molukkers
KDV	kort dienstverband
KIMS	Kesatuan Ina-ina Maluku Selatan (Eenheid van de Zuid-Molukse vrouwen)
KITLV	Koninklijk Instituut voor taal-, Land- en Volkenkunde
KL	Koninklijke Landmacht
KMM	Kesatoean Militer Maluku (Eenheid van Molukse Militairen)
KN	Kepala Negara (staatshoofd)
KNIL	Koninklijk Nederlands Indisch Leger
KPK	Korps Pendjagaan Keamanan (Korps voor bewaking en veiligheid)

KPM	Koninklijke Paketvaart Maatschappij
KPMSM	Kemauan Pemuda Maluku Selatan Merdeka (Wil van de Vrije Zuid-Molukse Jongeren)
KRM	Kepentingan Rajat Maluku (Belangen van het Molukse Volk)
KRPPT	Kepentingan Rajat Pulau Pulau Terselatan (Belangenvereniging van de Bewoners van de Zuidelijkste Eilanden)
KVP	Katholieke Volkspartij
KVR	Kerkvoogdijraad
LaC	Landelijk Actiecomité Zuid-Molukkers
LAO	Landelijke Advies- en Overlegstructuur
LIMO	Landelijk Integraal Moluks Overlegorgaan
LKOMS	Landelijk Kontakt Orgaan Molukse Stichtingen
LOWM	Landelijk Overlegorgaan Welzijn Molukkers
LSEM	Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers
LSMO	Landelijke Stichting Molukse Ouderen
M4M	Maluku4Maluku
MAKIM	Musyawahar Antar Kristen dan Islam Maluku (Overeenkomst tussen Molukse Christenen en Islamieten)
MCC	Maluku Coastal Care
MHM	Moluks Historisch Museum
MINUOR	Ministerie van Uniezaken en Overzeese Rijksdelen
MJV	Molukse Jongeren Vereniging
MKB	Midden en Klein Bedrijf
MKC	Moluks Kerkelijk Centrum
MSK	Moluks ScholingsKollektief
MuMa	Museum Maluku (zie ook MHM)
MVR	Molukse Vrouwen Raad
MW	Ministerie van Maatschappelijk Werk
NAD	Nederlandse Arbeidsdienst
NGO	Non-Gouvernementele Organisatie
NGPMB	Noodgemeente Geredja Protestan Maluku di Beland (Noodgemeente van de GPM in Nederland)
NIT	Negara Indonesia Timur (deelstaat Oost-Indonesië)
NOOM	Netwerk van Organisaties van Oudere Migranten
NOS	Nederlandse Omroep Stichting
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
NT2	Nederlands als Tweede Taal

O&W	Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen
ODGOI	Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië 1945-1950 (onderzoeksprogramma)
OETC	Onderwijs in Eigen Taal en Cultuur
OK&W	Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen
OPM	Organisasi Papua Merdeka (Papuase Bevrijdingsbeweging)
PAG	People Against Genocide (Mensen Tegen Genocide)
PCMW	Protestants-Christelijk Maatschappelijk Werk
PDI-P	Partai Demokrasi Indonesia-Perjuangan (Strijdende Indonesische Democratische Partij)
PFLP	Popular Front for the Liberation of Palestine (Volksfront voor de Bevrijding van Palestina)
PGOOM	Projectgroep Ondersteuning Onderwijs Molukkers
PIKIM	Perkumpulan Ibu Ibu Kristen Indjili Maluku (Vereniging van Molukse Christen Vrouwen; zie ook FIKIM)
PIM	Partai Indonesia Merdeka (Partij Onafhanke- lijk Indonesië)
PKI	Indonesische Communistische Partij (Partai Kommunis Indonesia)
PKKT	Perkembangan Kesehatan Kesajahteraan Tanimbar (Ontwikkeling van Volksgezond- heid en Welzijn Tanimbar)
PKM	Perkumpulan Kebangsaan Maluku (Vereni- ging van het Molukse Volk)
PLO	Palestine Liberation Organization (Palestijnse Bevrijdingsorganisatie)
PM	Pemuda Masyarakat (Vrije Zuid-Molukse jongeren)
PNI	Indonesische Nationalistische Partij (Partai Nasionalis Indonesia)
PNMS	Partij Nasional Maluku Selatan (Nationale Zuid-Molukse Partij)
POM	Protestants-christelijk Overleg Maatschap- pelijk Werk
PPKM	Pemuda Pemudi Kristen Maluku (Molukse Christen Jongeren)
PPKM DI BELANDA	PPKM in Nederland

PPKMS	Panitia Penjelenggaraan (Kaum) Maluku Selatan (Organisatiecomité van Zuid-Molukkers)
PPPRMS	Partai Pembantu Perjuangan Republik Maluku Selatan (Partij ter Ondersteuning van de RMS-Strijd)
PPS	Partai Pantja Sila (Partij van de Grondbeginse- len van de Indonesische Staat)
PRMS	Persatuan Rajat Maluku Selatan (Eenheid van het Molukse Volk)
PSP	Pacifistisch Socialistische Partij
PTB	Persatuan Timur Besar (Vereniging Grote Oost)
PTSS	Posttraumatisch Stress Syndroom
PVDA	Partij van de Arbeid
PVU	Pensioen Vervangende Uitkering
PVV	Partij voor de Vrijheid
RAB	Rijksarbeidsbureau
RGD	Rijksgebouwendienst
RI	Republik Indonesia (Republiek Indonesië)
RIS	Republik Indonesia Serikat (Verenigde Staten van Indonesië)
RMS	Republik Maluku Selatan (Zuid-Molukse Republiek)
RST	Regiment Speciale Troepen
RTC	Rondetafelconferentie
SAAMI	Serikat Anak Anak Maluku Indonesia (Vereni- ging van Indonesische Molukkers)
SBO	Samenwerkingsverband Bi-kultureel Onder- wijs regio Assen
SBS	Satu Bantu Satu (Onderlinge Hulp)
SBY	Bambang Sosilo Yudhoyono
SLO	Stichting Leerplan Ontwikkeling
SMA	Scholing, Maatschappij en Arbeidsmarkt
SMWW	Sponsoren Molukken Waste Watchers
SP	Socialistische Partij
SPP-RMS	Susunan Pusat Pemuda Republik Maluku Selatan (Centrale Organisatie van RMS-jongeren)
SSVA	Stichting Samenwerking Vlissingen Ambon
STOA	Stichting Omroep Allochtonen
STOVIL	School Tot Opleiding Van Inlands Leraar
SZW	Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
TBA	Tiga Batang Air

TNI	Tentara Nasional Indonesia (Nationaal Indonesisch Leger)
TOVAK	Taakleerkracht voor Ambonese kinderen
TWAPRO	Twaalfde Provincie
TWCM	Tijdelijke Wetenschappelijke Commissie Minderhedenbeleid
UKIM	Universitas Kristen Indonesia Maluku
ULMWP	United Liberation Movement for West Papua
UNASI	United Nations Association for the Spice Islands (VN Associatie voor de Specerijeilanden)
UNCI	United Nations Commission for Indonesia (VN Commissie voor Indonesië)
VN	Verenigde Naties
VNG	Vereniging van Nederlandse Gemeenten
VOC	Verenigde Oost-Indische Compagnie
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
VVE	Voor- en Vroegschoolse Educatie
VWS	Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport
WOM	Wet Overleg Minderheden
WOZOCO's	Woonzorgcomplexen
WVC	Ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur

Bronnen en literatuur

Archieven

Centraal Archieven Depot Defensie (CAD), Rijswijk
Collectie Archieven Strijdkrachten Nederlands-Indië

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam
Archief NVV

Ministerie van Algemene Zaken, Den Haag
Notulen Ministerraad 1977-1986

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Den Haag
Archief Kabinet, Commissie van Overleg
Archief BZK, dossier 276 en 268

Ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag
Dossier 911.31/1746
Dossier 911.31/2198
Archief Benin 1981-1984, doss. 610.33/106

Ministerie van justitie, Den Haag
Dossier A76/386 Commissie van Overleg

Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, Den Haag
Archief CRM

Moluks Historisch Museum (MHM), Utrecht/Den Haag
Archief J. Hitiahubessy
Archief ir. J.A. Manusama
Archief ds. S. Metiarij
Archief dokter J.P. Nikijuluw
Archief mr. K.T.H.M. van Rijckevorsel
Archief H.M.A.G. Smeets
Archief H.R. Toorop
Archief K.J. Vigeleyn Nikijuluw
Archief Badan Perwakilan Rajat Maluku Selatan (BPRMS)

Archief Badan Usaha Untuk Mempersatu Bangsa Maluku (BUUMBMBM)
 Archief Inspraakorgaan Welzijn Molukkers (IWM)
 Archief Stichting Door de Eeuwen Trouw (DDET)
 Archief Stichting Moluccan Information and Documentation Center (Infodoc Maluku)
 Archief Ondersteuningsteam Duizend-banenplan Molukkers
 Onderzoeksrapportage G. Wenehenubun, 2004

Nationaal Archief (NA), Den Haag

Archief Commissariaat van Ambonezenzorg (CAZ)
 Archief Ministerie van Koloniën en opvolgers (Koloniën)
 Archief Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/ Arbeidsvoorziening (SZW)
 Archief Ministerraad (1823-1977)

Diversen

Archief Steijlen
 Gemeentearchief Epe
 Sociale Verzekeringsbank, Amstelveen (Archief Vereeniging van Raden van Arbeid)

Gepubliceerde bronnen

Drooglever, P.J. & M.J.B. Schouten (red.) *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950*, Den Haag 1982-1996 (deel 10 t/m 20)
 Wal, S.L. van der, P.J. Drooglever & M.J.B. Schouten (red.) *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950*, Den Haag 1971-1981 (deel 1 t/m 9)

Databases

Nationaal Archief, De aankomst.
 Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, Nederlands-Indonesische Betrekkingen 1950-1963 (NIB 50-63)

Radioprogramma's en podcasts

C.C. Polder, 'Het spoor terug', OVT/VPRO, 13 en 20 oktober 2002 (L. Siepe).
 Westkapelle, 'Het Spoor', VPRO, 19 april 1986.
 'De Ochtend', KRO/NCRV, 30 oktober 2017.
 Podcast serie 'Molukse Takkie'.
 Podcast serie 'Molukse wijken'.

Documentaires

- De Overtocht*, Videofilm, Moluks Historisch Museum, Utrecht 2001.
- Molukse vrouwengroepen/Onbekend, dus onbemind*, 'Medelanders Nederlanders', Feduco, 1984 (J. Mustamu, L. Pattinasarany, U. Ririhatuela & D. Vermeulen).
- Sedjarah Kesabaran*, 'Medelanders Nederlanders', Feduco/RVU, 1985 (M. Hehuat).
- Gemengde huwelijken*, Feduco, 1987 (J. Mustamu, L. Pattinasarany, B. Sahetapy & D. Vermeulen).
- Onzichtbare strijd*, 'Lopende Zaken', VPRO, 19 maart 1995 (A. Oosten).
- Document van een Drama*, RVU, 1995 (L. Pattinasarany).
- Pela Gandong is dood*, 'Het Andere Gezicht', IKON, 7 september 1999 (L. Pattinasarany).
- Dutch Approach*, Vierdelige serie met een reconstructie van de handelwijze van de Nederlandse overheid tijdens de Zuid-Molukse gijzelingsacties in de jaren zeventig, VPRO, 2000 (R. Roelofs & H. Dortmans).
- Waar ik geboren ben, deel 1 Pulang ke Kai (Terug naar Kei)*, NOS, 1990 (Mary Hehuat en Yvonne de Kok).
- Molukkers in Nederland: 70 jaar op weg naar huis*, NPO, 19 mei – 9 juni 2021 (Coen Verbraak)

Geraadpleegde interviews uit archieven

- Amarisal, groep, Ambon 7 mei 2023 (F. Steijlen), Archief Steijlen.
- Bruin, J.F., de 1991 (W. Manuhutu), MHM.
- Latupeirissa, Petra en Zul Tuhurua Jakarta 7 maart 2019 (F. Steijlen), Archief Steijlen.
- Malaihollo, Jeff, Ambon 21 april 2024 (F. Steijlen), Archief Steijlen.
- Mantouw, L.Ch., 2 november 1992 (F. Steijlen), Archief Steijlen.
- Manuputty, J.J., 16 september 1992 (F. Steijlen), Archief Steijlen.
- Manuputty, J.J., 28 september 1992 (F. Steijlen), Archief Steijlen.
- Manusama, J.A., 31 maart 1988 (W. Manuhutu & H. Smeets), MHM.
- Manusama, J.A., 14 april 1988 (W. Manuhutu & H. Smeets), MHM.
- Manusama, J.A., 10 januari 1989 (W. Manuhutu & H. Smeets), MHM.
- Manusama, J.A., 29 januari 1992 (F. Steijlen), Archief Steijlen.
- Manusama, J.A., 9 november 1992 (F. Steijlen), Archief Steijlen.
- Marantika, Lis, Amon 12 maart 2024 (F. Steijlen), Archief Steijlen.
- Matauseja, J., 20 september 1989 (W. Manuhutu), MHM.
- Matulesy, O., 5 november 1992 (F. Steijlen), Archief Steijlen.
- Munster, W., 1 juni 1992 (F. Steijlen), Archief Steijlen.
- Nahumury, John, Jakarta, 17 juni 2022 (F. Steijlen), Archief Steijlen.

Noya-Tuwannakotta, A.M., 1989 (W. Manuhutu), MHM.
 Omaratan, A., 13 november 1992 (F. Steijlen), Archief Steijlen.
 Rangkory. M., 2002 (L. Siepe), OVT/VPRO.
 Rutumalessy, J., 26 januari 1993 (F. Steijlen), Archief Steijlen.
 Sahetapy, J., 4 mei 1992 (F. Steijlen), Archief Steijlen.
 Solissa. N., 6 februari 1992 (F. Steijlen), Archief Steijlen.
 Tan, H., 4 juli 1990 (V. Joseph & W. Manuhutu), MHM.
 Tan. H., 13 juli 1990 (V. Joseph & W. Manuhutu), MHM.
 Tatipikalawan. P., 4 juni 1992 (F. Steijlen), Archief Steijlen.
 Tetelepta, R.M.S. ., 23 september 1992 (F. Steijlen), Archief Steijlen.
 Thenu, P.K., 19 november 1992 (F. Steijlen), Archief Steijlen.
 Tuhurua, Zul en Petra Latupeirissa, Jakarta, 7 maart 2019 (F. Steijlen), Archief Steijlen.
 Verwey-Jonker, H., 1985 (D. Vermeulen & H. Smeets), MHM.
 Saptенno, P., ongedateerd (opname familie Saptенno), MHM.

In het kader van het onderzoeksproject zijn de volgende personen geïnterviewd
 (niet alle interviews worden in de tekst geciteerd)

Amukwaman, P. (groepsinterview, P. Schouten)
 Amukwaman, V. (J. Haumahu)
 Anthony, S. (J. Vreeswijk-Manusiwa)
 Bakker, P. (S. Haledo)
 Bandell, R. (P. Schouten)
 Bartels, D. (P. Schouten)
 Berg, J. (P. Schouten)
 Bergh, S. van den (A. Telehala)
 Berhita (J. Vreeswijk-Manusiwa)
 Beroeatwarin, H. (S. Haledo)
 Beun, J. (A. Telehala)
 Bommel van, A. & F. (A. Telehala)
 Bothe, B. (P. Schouten en F. Steijlen & H. Smeets)
 Broekhoven, I. van (G. Wenehenubun)
 Bruin, J. (groepsinterview F. Steijlen & H. Smeets)
 Bunningen-Sabandar, M. van (D. Tomasouw)
 Dekainoeboen. W. (T. van der Mee)
 Des Alwi (Jakarta, F. Steijlen)
 Ebbeling, G. (P. Schouten)
 Eijkman, J. (G. Wenehenubun)
 Farneubun, K. (G. Wenehenubun)
 Fenanlamber, J. (X. Lasomer)
 Ferdinandus, Ch. (T. van der Mee)

Frete, A. de (F. Steijlen)
Frete, B. de (F. Steijlen)
Frete, T. de (F. Steijlen)
Giel, R. (F. Steijlen)
Giessen, W. van der (P. Schouten)
Groothuijse, H. (G. Wenehenubun)
Havelaar, F. (T. van der Mee)
Hendriks, G. (P. Schouten)
Holtslag, J.W. (P. Schouten)
Hoornveld, J. (groepsinterview, F. Steijlen & H. Smeets)
Huliselan, J. (T. van der Mee)
Hupez, R. (P. Schouten)
Hursepuny, M. (J. Vreeswijk-Manusiwa)
Jamlaay, J. (S. Haledo)
Jejanan, F. (G. Wenehenubun)
Jempormiasse, F. (X. Lasomer)
Jong, J. de (F. Steijlen & H. Smeets)
Kaitiny, L. (S. Haledo)
Kan, J. van (T. van der Mee)
Kapsenberg, H. (P. Schouten)
Kelwulan, L. (X. Lasomer)
Köbben, A. (P. Schouten)
Konjanan, N. (G. Wenehenubun)
Koolen, G. (P. Schouten)
Kopong, P. (X. Lasomer)
Koster, J. (P. Schouten)
Laisina, W. (D. Tomasouw)
Lasomer, X. (G. Wenehenubun)
Latul, P. (D. Tomasouw)
L.atupeirissa, T. (J. Vreeswijk-Manusiwa)
Launuru, S. (A. Telehala)
Lawalata, J. (P. Schouten)
Lawalata, Z.M. (T. van der Mee)
Leftew, G. (G. Wenehenubun)
Lekranty, B. (D. Tomasouw)
Lessy, I. & R. (A. Telehala)
Lesteluhu, S. (A. Telehala)
Letsoin, J. (John) (J. Vreeswijk-Manusiwa)
Letsoin, J. (Jerry) (P. Schouten)
Lilipaly, J. (P. Schouten)
Loby, A. (X. Lasomer)

Lopies, F. (D. Tomasouw)
Lopulalan, J. (P. Schouten)
Loupatty, P. (D. Tomasouw)
Mahakena, E. (J. Haumahu)
Malawat, I. (A. Telehala)
Manuhutu, W. (T. van der Mee)
Manuputty, A. (F. Steijlen)
Manuputty, A. (J. Haumahu)
Manuputty-Tentua, L. (D. Tomasouw, T. van der Mee & G. Wenehenubun)
Manusama, A. (T. van der Mee)
Manusama, B. (P. Schouten)
Manusama, L. (T. van der Mee)
Marasabessy, H. (groepsinterview, A. Telehala)
Marasabessy, I. (groepsinterview, A. Telehala)
Marasabessy, O. (groepsinterview, A. Telehala)
Marasabessy, P. (groepsinterview, A. Telehala)
Marasabessy, S. (groepsinterview, A. Telehala)
Marien, M. (P. Schouten)
Matitaputty, S. (J. Vreeswijk-Manusiwa)
Matulesy, I. (P. Schouten)
Metekohy, R. (P. Schouten)
Metijaman, R. (X. Lasomer)
Meulen, D. van der (H. Smeets)
Mual, M.Fr. (P. Schouten)
Muskita, J. (Jakarta, F. Steijlen)
Nahumury, H. (F. Steijlen)
Nahumury-Sinai, B. (F. Steijlen)
Nanlohy, Chr. (groepsinterview, P. Schouten)
Ngilamele. E. (X. Lasomer)
Ngoranoeboen, H. (S. Haledo)
Nieuweboer, P. (groepsinterview, F. Steijlen & H. Smeets)
Nikijuluw, N. (T. van der Mee)
Noya, C. (T. van der Mee)
Nussy, P. (V. Joseph)
Nussy, S. (T. van der Mee)
Ohoioeloen, A. (G. Wenehenubun)
Ohorella, R. (A. Telehala)
Ollong, S. (A. Telehala)
Ollong, S. (P. Schouten)
Omaratan, A. (G. Wenehenubun)

Opier, fam. (Jakarta. F. Steijlen)
 Oppier, F. (groepsinterview, A. Telehala)
 Oppier, S. (A. Telehala)
 Oppier-Lesteluhu, F. (groepsinterview, A. Telehala)
 Osseweijer, J. (F. Steijlen)
 Pasanea-Caraen, J. (D. Tomasouw)
 Pascoal, J. (X. Lasomer)
 Pattinama, J. & L. (Jakarta. F. Steijlen)
 Pattinasarany, L. (J. Vreeswijk-Manusiwa)
 Pattipeilohy, J. (P. Schouten)
 Pattipeilohy, J. (sr) (P. Schouten)
 Pattiwael, H. (T. van der Mee)
 Patty, F. (J. Vreeswijk-Manusiwa)
 Peilouw, A. (F. Steijlen)
 Pelupessy, J. (D. Tomasouw)
 Penninx, M. (P. Schouten)
 Picauly, J. (D. Tomasouw)
 Pormes, S. (F. Steijlen)
 Pulatu, S. (T. van der Mee)
 Queljoe, F. de (T. van der Mee)
 Rahakbauw, J. (D. Tomasouw en S. Haledo)
 Rahantoknam, O. (S. Haledo)
 Rangkoly, A. (X. Lasomer)
 Rengrengulu, F. (X. Lasomer)
 Renjaan, G. (G. Wenehenubun)
 Renwarin, G. (G. Wenehenubun)
 Renwarin, P. (S. Haledo)
 Resubun, B. (G. Wenehenubun)
 Richelle, J. (P. Schouten)
 Rijkschroeff, M. (P. Schouten en J. Vreeswijk-Manusiwa)
 Rinsampessy, D. (J. Vreeswijk-Manusiwa)
 Rinsampessy, E. (P. Schouten)
 Risamenapatty, R. (P. Schouten)
 Ruff-Maigoda, J. (D. Tomasouw)
 Ruhuputty, D. & A. (A. Telehala)
 Saono, N. (P. Schouten en X. Lasomer)
 Sahuleka, D. (J. Vreeswijk-Manusiwa)
 Sairatoe, N. (X. Lasomer)
 Santi, U. (Umar) (H. Smeets)
 Santi, U. (Usman) (P. Schouten en A. Telehala)

Sarkol, B. (G. Wenehenubun en S. Haledo)
Schaffers, Echtpaar, 10 december 2003 (F. Kremers)
Seleky, J. (J. Vreeswijk-Manusiwa)
Smeets, H. (P. Schouten)
Sohilait, R. (J. Haumahu)
Sol, A. (G. Wenehenubun)
Solisa, Ch. (J. Vreeswijk-Manusiwa)
Solisa, T. (P. Schouten)
Solisa, W. (T. van der Mee)
Souhuwat-Tomasoa, F. (P. Schouten)
Soumokil-Taniwel, J. (F. Steijlen)
Talapessy-Sahetapy, M. (D. Tomasouw)
Tamaela, D. (Jakarta, F. Steijlen)
Tetelepta, J. (D. Tomasouw)
Thenu, P. (F. Steijlen)
Tieken, J. (P. Schouten)
Toatoeboen, A. (G. Wenehenubun)
Tomasoa, T. (D. Tomasouw)
Toniko, G. (X. Lasomer)
Toorop, H. (H. Smeets)
Tuasela, P. (J. Vreeswijk-Manusiwa)
Tuharea, A. (A. Telehala)
Tunjajan, T. (G. Wenehenubun)
Tutupary, C. (D. Tomasouw)
Twal, W. (X. Lasomer)
Umarella, A. (A. Telehala)
Umarella-Turkie, A. (J. Vreeswijk-Manusiwa)
Velzen, M. van (J. Vreeswijk-Manusiwa)
Vollers, J. (P. Schouten)
Vos, J. (groepsinterview, F. Steijlen & H. Smeets)
Vrolijk, J. (groepsinterview, F. Steijlen & H. Smeets)
Wangge, M. (X. Lasomer)
Wattimena, D. (D. Tomasouw)
Wattimena-Kailola, E. (D. Tomasouw)
Wenehenubun-Arlia, F. (G. Wenehenubun)
Willemsen, J. (groepsinterview, F. Steijlen & H. Smeets)
Winter, J. de (P. Schouten)
Woesing, O. (X. Lasomer)
Wuarbanaran, A. (X. Lasomer)

Nieuwe interviews voor hoofdstuk 14 (F. Steijlen)

Amukwaman, Pascal, 3 oktober 2024
 Boenders, Alies en Rocky Tuhuteru, 27 september 2024
 Leatemia, Ed, 9 november 2023
 Leiwakabessy, Charissa, 6 maart 2023
 Mual, Makiri, 13 april 2023
 Nanlohy, Christine, 15 oktober 2024
 Pattawala, Michael, 24 april 2023
 Pattikawa, Jeftha, 24 april 2023
 Pattirane, Thino en Nathanael Pieters, 13 januari 2025
 Patty, Verry, 17 april 2023
 Pieters, Nathanael en Thino Pattirane, 13 januari 2025
 Polnaya, Joenoes, 4 april 2023
 Rahanra, Ichtus Etus en Djehoshua Sahetapy, 12 april 2023
 Rahatoknam, Otjep, 27 september 2024
 Sahetapy, Djehoshua en Ichtus Etus Rahanra, 12 april 2023
 Sohilait, Rein, 6 december 2024
 Souisa, Augustien, 27 september 2024
 Souhuwat-Tomasoa, Frieda, 16 en 23 januari 2025
 Tatipikalawan, Otto, 30 september 2024
 Toisuta, Nathalie, 12 oktober 2023
 Tuhuteru, Rocky en Alies Boenders, 27 september 2024
 Tupan, Rob, 23 september 2024
 Vreeswijk, Joaniek, 10 maart 2023
 Vreeswijk-Manusiwa, Jeanny, 9 oktober 2024
 Wattilete, John, 12 februari 2025
 Wigard, Nanneke, 22 oktober 2024

Literatuur

Aarts, Herman, Julia Scholten-Rada en Patty Wolthof. *Kenangan, herinneringen*. Zwolle: Historisch Centrum Overijssel, 2012.
 Abuys, G. en J. Martin. *Groeten uit Schattenberg. Molukkers in kamp Westerbork, 1951-1970*. Westerbork, 2001.
 Acker, W. van en N. Papilaya. 'Molukse ouderen in historisch perspectief' (paper). Vught, 1998.
 Aditjondro, G. *Jakarta's rol in de tragedie in Maluku*. Amsterdam, 2002.
 Adviescommissie Versterking kennis geschiedenis voormalig Nederlands-Indië. *Deel en verbind, Nederland, Nederlands-Indië, Indonesië*. Den Haag, 2023.
 Akihary, Huib. 'Van Almere tot de Zwaluwenburg. Molukse woonoorden in Nederland', in: Manuhutu, Wim. en Henk Smeets (red.). *Tijdelijk Verblijf. De opvang van Molukkers in Nederland, 1951*. Amsterdam, 1991, p. 40-73.

- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst. *Jaarverslag 2000*. 's-Gravenhage, 2001.
- Algemene Rekenkamer. *330-Banenplan Molukkers*. Tweede Kamer, 1990-1991, 21 956, nr. 2.
- Alkema, H. *Vertel... vertel! 15 jaar theatergroep Delta*. Amsterdam, 1998.
- American Psychiatric Association. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*. (3rd ed.), Washington DC, 1980.
- Amersfoort, J. van. *De Sociale Positie van de Molukkers in Nederland*. Den Haag, 1971.
- Amersfoort, J. van. *Immigratie en minderheidsvorming. Een analyse van de Nederlandse situatie 1945-1973*. Alphen aan den Rijn, 1974.
- Amukwaman, Pascal. *50 jaar samen. Historisch fotoboek over 50 jaar Molukkers in Nistelrode*. Nistelrode, 2008.
- Amukwaman, Pascal. *Woonoord De Hoge Horst Groesbeek. Zuidoost Molukkers 1952-1961*. Eigen beheer, 2011.
- Aponno, F.A. 'Waarom wij kwamen', in: Siahaya, T. *Mena Muria Wassenaar '70: Zuid-Molukkers slaan terug*. Amsterdam, 1972, p.171-178.
- Baalen, Carla van en Anne Bos. *Grote idealen, smalle marges. Een parlementaire geschiedenis van de lange jaren zeventig*. Meppel, 2022.
- Baalen, Carla van en Jan Ramakers. *Het kabinet Drees III. Barsten in de brede basis*. Den Haag, 2001.
- Back, T.R. de, A.M. Bodewes, L.M. Brewster en A.E. Kunst. 'Cardiovascular Health and Related Health Care Use of Moluccan-Dutch Immigrants', in: *PloS one*, 10(9), 2015, (e0138644). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0138644>
- Badan Persatuan. *Nota van de Badan Persatuan*. Den Haag, 1978.
- Badan Persatuan. *Wending ten goede*. Den Haag, 1987.
- Barker, R. *Niet hier, maar op een andere plaats*. Alphen aan den Rijn, 1980.
- Bartels, Dieter. *Ambon is op Schiphol. Socialisatie, identiteitsontwikkeling en emancipatie bij Molukkers in Nederland*. Leiden/Utrecht, 1990.
- Bartels, Dieter. *In de schaduw van de berg Nunusaku. Een cultuurhistorische verhandeling over de bevolking van de Midden-Molukken*. Utrecht, 1994.
- Bartels, Dieter. *Your God is no Longer Mine. Moslem-Christian Fratricide in the Central Moluccas (Indonesia) after a Half-Millennium of Tolerant Co-Existence and Ethnic Unity*, 2000. (<http://www.geocities.com/ambon67/noframe/dieter1109y2k.htm>).
- Barth, F. *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Londen, 1969.
- Batlajery, Agus. *The Unity of the church according to Calvin and its meaning for the churches in Indonesia*. PhD Thesis Vrije Universiteit Amsterdam, 2010.
- Beckers, Jan. 'Westkapelle, zaterdag 4 augustus 1956. Het was een oorlogje in het klein', in: *Zelfbeschikking*, jrg. 16 (augustus 1985), nr. 2 (1985a).
- Beckers, Jan en Junus Ririmasse. *Air Mata Kebenaran, het drama bij De Punt, Een reconstructie door Junus Ririmasse en Jan Beckers*. Eigen beheer, 2013.
- Beckers, Jan, Nona Lumalessil en Junus Ririmasse. *De afloop. Het drama bij de Punt*. Hilversum, 2023.
- Beets, G., E. Walhout en S. Koesoebjono. 'Demografische ontwikkeling van de Molukse bevolkingsgroep in Nederland', in: *CBS Maandstatistiek van de Bevolking*, jrg. 2002, nr. 6, p. 13-17.
- Belserang, Maggy en Wim Manuhutu. 'De zoveelste schakel', in: Manuhutu, Wim. en Henk Smeets (red.) *Tijdelijk Verblijf. De opvang van Molukkers in Nederland, 1951*. Amsterdam, 1991, p. 88-100.
- Benda-Beckmann, K. von en F. Leatemia-Tomatala. *De emancipatie van Molukse vrouwen in Nederland*. Leiden, 1992.
- Berg van Saparoea, C.J.G.L. van den. *De tragedie op het eiland Saparoea in het jaar 1817 tijdens den opstand in de Molukken*. Den Haag, 1948 (aangevulde heruitgave 2004 door R.M. van den Berg van Saparoea).

- Berg van Saparoea, J.L. van den. *Herinneringen mijner jeugd*. 1875 (heruitgave Velp 1942).
- Berg, Harry van den, Koba Krause en Kees van der Veer. *De barrières voorbij? Een studie naar arbeidsmarktprojecten ten behoeve van allochtone werkzoekenden*. Amsterdam, 1993.
- Bergh, Ghani van den. *Wyldemerck. Kamp voor Islamitische Molukkers 1954-1969*. z.p., 1994.
- Bergh, Ghani van den. *Wyldemerck. Herinneringen in beeld*. z.p., 2011.
- Berkelaar, M.A. *Inventarisatie van de Molukse gemeenschappen in Noord- en Zuid-Holland*. Leerdam, 2002.
- Bernardus, Grace en Sylvia Pessireron. *Mutiara, Molukse parels aan de Vecht*. In eigen beheer, 2015.
- Bernardus, Raymond. *Maluku Society Network, Van Inspiraak naar Netwerk*. BUAT, 2013.
- Besnaci-Lancou, F. *Fille de harki*. Parijs, 2003.
- Bijl, E.J. *De Molukse vrouw in Nederland. Literatuuronderzoek*. Den Haag, 1987.
- Binnenlandse Veiligheidsdienst. *Jaarverslag 1996*. Den Haag, 1997.
- Binnenlandse Veiligheidsdienst. *Jaarverslag 1997*. Den Haag, 1998.
- Binnenlandse Veiligheidsdienst. *Jaarverslag 1998*. Den Haag, 1999.
- Bloemer, M.M. *Werkgelegenheidsprojecten voor Langdurig Werkzoekende Allochtonen. Een vergelijkend onderzoek vanuit een informeel sociaal netwerkperspectief*. Amsterdam, 1998.
- Bodewes, Adeë, Charles Agyemang en Anton Kunst. 'All-cause mortality among three generations of Moluccans in the Netherlands', in: *European Journal of Public Health*, Volume 29, Issue 3, June 2019, p.463–467. (<https://doi.org/10.1093/eurpub/cky255>).
- Bodewes, Adeë, Charles Agyemang en Anton Kunst. 'Do Diabetes Mellitus Differences Exist within Generations? Three Generations of Moluccans in the Netherlands', in: *International journal of environmental research and public health*, 18(2), 493, 2021. (<https://doi.org/10.3390/ijerph18020493>).
- Bodewes, Adeë. *The Health of Moluccans in the Netherlands. A persistent Disadvantage*. PhD thesis Amsterdam UMC, 2022.
- Boelens, G., Ch. van Fraassen en H. Straver. *Natuur en samenleving van de Molukken*. Utrecht, 2001.
- Boer, G. 'De eerste jaren van het contactwerk', in: *Mata Rantai*, maart 1990, p. 5-12.
- Bootsma, Peter. *De Molukse acties. Treinkapingen en gijzelingen 1970-1978*. Amsterdam, 2000 (herziene editie 2015).
- Bor, L. *Amboinse Oorlogen, door Arnold de Vlamingh van Outshoorn, Superintendent over d'Oostersche gewesten, oorlogshaftig ten einde gebracht*. Delft, 1663.
- Bosscher, D. en B. Waaldijk. *Ambon Eer en schuld. Politiek en pressie rond de Republiek Zuid-Molukken*. Weesp, 1985.
- Bouman, B. *Van driekleur tot rood-wit. De Indonesische officieren uit het KNIL, 1900-1950*. Den Haag, 1995.
- Bräuchler, Birgit. *Cyberidentities at War. Der Molukkenkonflikt im Internet*. Bielefeld, 2005.
- Briels, C. *De verbijsterende terugblik van een massa-regisseur*. Amsterdam/Brussel, 1980.
- Brouwers, Marjan en Maike van der Kooij. *Tussen de dijken. Herinneringen aan het Ambonezenbosje*. Groningen: uitgeverij Passage, 2022.
- Buchheim, Eveline, Satrio Dwicahyo, Fridus Steijlen en Stephanie Welvaart. *Sporen vol betekenis; In gesprek met 'Getuigen & Tijdgenoten' over de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog/ Meniti Arti; Bertukar makna bersama 'Saksi & Rekan Sezaman' tentang perang kemerdekaan*. Amsterdam: AUP, 2022.
- Buikhuizen, W. en H. Timmerman. 'Criminaliteit onder Ambonezen', in: *Nederlands Tijdschrift voor Criminologie*, jrg. 13 (1971), nr. 2, p. 73-83.
- Burgerhout, Joop. *Hoog percentage overlijdensgevallen onder tweede generatie Molukkers*. Patimura Academie, 2024
- Cachet, A. 'De Molukse minderheid in Nederland', in: *Sociale Wetenschappen*, 20 (1977) nr. 2, p. 124-137.

- Calseijde, S. van de en W. de Leur. *Wij zijn de geschiedenis van Nederland. Molukse jongeren en identiteit in de multi-culturele samenleving*. Utrecht, 1998.
- Capellen, G.A.G.P. van der. 'Het journaal van den Baron Van der Capellen op zijne reis door de Molukko's', in: *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, jrg. 17 (1855), nr. 2, p. 357-395.
- Captain, Esther en Onno Sinke. *Het geluid van geweld. Bersiap en de dynamiek van geweld tijdens de eerste fase van de Indonesische Revolutie, 1945-1946*. Amsterdam: AUP, 2022.
- CAZ. *Enkele voorlopige aantekeningen bij de verkregen resultaten van het ingestelde onderzoek naar de sociale en maatschappelijke omstandigheden van de Ambonese gezinnen, gehuisvest in de woonwijken*. Den Haag, 1964.
- CAZ. *Enkele cijfers over de Ambonezen in Nederland*. z.p. november 1968.
- CBS (Centraal Bureau voor de Statistiek). *Molukkers in Nederland. De sociaaleconomische positie van Molukse migranten, hun kinderen en kleinkinderen*. Den Haag, 2020.
- Charbit, Tom. *Les Harkis*. Parijs, 2006.
- Chauvel, Richard. 'Ambon's Other Half. Some Preliminary Observations on Ambonese Moslem Society and History', in: *Review of Indonesian and Malayan Affairs*, juni 1980, p. 40-80.
- Chauvel, Richard. *Indonesia merdeka! Ambon merdeka? A Modern Social and Political History of the Ambonese Islands*. Sydney, 1984.
- Chauvel, Richard. *The Rising Sun in the Spice Islands. A History of Ambon during the Japanese Occupation*. Working Paper no. 37, Monash University, Centre of Southeast Asian Studies, Melbourne, 1985.
- Chauvel, Richard. *Nationalists, Soldiers and Separatists. The Ambonese Islands from Colonialism to Revolt, 1880-1950*. Leiden, 1990.
- Chauvel, Richard. 'Tarred with the Dutch Brush. The Fate of Federalism in Indonesia', in: P.J. Drooglever en M.J.B. Schouten (red.). *De leeuw en de banteng*. 's-Gravenhage, 1997, p. 201-219.
- Chrispijn, R. *Opvallend Onopvallend*. Alphen aan den Rijn, 2006.
- Claassen, A.E.M. *Een Indische erfenis. Het onderwijsbeleid ten aanzien van gerepatrieerde en Molukse kinderen, 1945-1978*. Rotterdam 1992.
- Coen, J.P. *Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië*. 's-Gravenhage 1919-1953.
- Colijn, H. *De slag om Tjakra Negara. Een verslag in drie brieven*. Amsterdam 1998.
- Commissie-Blok. *Bruggen bouwen*. Tweede Kamer, 2003-2004, 28 689, nr. 9.
- Commissie Köbben-Mantouw. *De politieke stemming in het gebied der Zuid-Molukken anno 1978*. Den Haag 1978.
- Commissie Köbben-Mantouw. *De Rondetafelconferentie. Een overzicht van de onderhandelingen met betrekking tot het zelfbeschikkingsrecht der volkeren, het standpunt der Nederlandse regering en de reactie in de Tweede Kamer*. (Interimrapport), Den Haag, z.j.
- Comvalius, Ernestine. 'Een Afro-Surinaamse bespiegeling', in: Wim Manuhutu e.a. *Toma terus. 70 jaar Molukkers in Nederland*, Zutphen, 2021, p. 58-63.
- Cornelisse-Koksma, H.G.J. *Prestaties op verbale en non-verbale tests bij Ambonese kinderen*. Amsterdam, 1969.
- Corven, T. van. 'In de trein kijken ze naar me', in: *Brabants Dagblad*, 14 september 2000.
- Crebolder, Gerjan. *'De Biezen' ... sama sama rasa : 55 jaar Molukkers in Barneveld*. Barneveld: BDU/Boeken. 2006.
- Crijns J.M.H., P. Post en P.B. Renes. *Rapport over de leermoeilijkheden van de Ambonese leerlingen op de Nederlandse Lagere School alsmede aanwijzingen om deze te overwinnen*, z.p. 1962.
- Dagevos, J. *Voorkeursbeleid bij de Rijksoverheid. Een tussentijdse evaluatie van het vervolgbeleid positieve actie voor vrouwen en het tweede EMO-plan*. Rotterdam, 1993.
- Dalhuisen, L.G., e.a. *Toen voor straks*. Deel 2, 's-Gravenhage, 1992.

- Dames, G. *Oom Ambon van het K.N.I.L.*. Den Haag, 1954.
- De Keuzearchitect. *Radicaliteit binnen de Molukse Gemeenschap in Zuidplas. Onderzoek van De Keuzearchitect binnen de Molukse wijk Moordrecht*. z.p., 2020.
- Decker, G. *Republik Maluku Selatan. Die Republik der Süd-Molukken*. Göttingen, 1957.
- Dellebeke, Kees Jan, *Niet alles blijft geheim. Memoires van een spion*. Meppel, 2025.
- Doubleren, voortijdig schoolverlaten, zakken en ongediplomeerd uitstromen van Molukse leerlingen in het voortgezet onderwijs (Inspectierapport). 's-Gravenhage z.j.
- Dries, Ditta op den. *Verbroken belofte*, Stichting 70 jaar Molukkers in Overijssel, 2021.
- Drooglever, P.J. 'De vrijheid vanuit Ambons perspectief', in: G.J. Knaap, Wim Manuhutu en Henk Smeets (red.) *Sedjarah Maluku. Molukse geschiedenis in Nederlandse bronnen*. Amsterdam, 1992.
- Drooglever, P.J. *Een daad van vrije keuze. De Papoea's van westelijk Nieuw-Guinea en de grenzen van het zelfbeschikkingsrecht*. Amsterdam, 2005.
- Drooglever, P.J. en M.J.B. Schouten. *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950* (deel 19). 's-Gravenhage. 1994.
- Engelenhoven, Gerlov van. *Postcolonial Memory in the Netherlands. Meaningful Voices, Meaningful Silences*. Amsterdam: AUP, 2022.
- Enloe, C.H. *Ethnic Soldiers. State Security in Divided Societies*. Londen, 1980.
- Erasmus, Carel. *De soldaat achterna. Op avontuur met Erik Hazelhoff Roelfzema*. Den Haag, 2021.
- Ewalds, J. *Molukkers Venray: 40 jaar Venray, 25 jaar wijk, 15 jaar stichting*. Venray, 1994.
- Ewalds, J. *Dari Laut Maluku naar de Maas. 55 jaar Molukkers in Venlo – Blerick*. Eigen beheer, 2014.
- Fealy, G. 'Inside the Laskar Jihad. An Interview with the Leader of a New, Radical and Militant Sect', in: *Inside Indonesia*, January/March 2001.
- Federatie Welzijn Masmalra. *Beleidsnota Masmalra*. z.p., 1977.
- FKAWJ. *Kronologi Konflik Maluku dan Maluku Utara* (webversie 2002).
- Fraassen, Chris F. van en Pieter Jan Klapwijk. *Herinnering aan een reis naar Oost-Indië. Reisverslag en aquarellen van Maurits Ver Huell, 1815-1819*. Zutphen: Walburg Pers, 2008.
- Fraassen, Chris F. van. *Ambon in het 19^e-eeuwse Indië. Van wingewest tot werfdepot*. Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 2018.
- Fretes, J.A. de. 'Merantau, Zeven Molukse dorpen in Drenthe', in: Jan van Zijverden (eindred.) *Menyala, de buitengewone geschiedenis van de Molukkers in Drenthe*. Assen, 2023, p. 50-91.
- Fretes, J.A. de. *Molukkers en ontwikkelingssamenwerking. Een terreinverkenning*. Assen, 1987.
- Gerards, Laurà. *Belanda Sporen in onze familieziel: van Nederlands-Indië tot Bovensmilde*. Palmslag, 2024.
- Gladieu, S. en D. Kerchouche. *Destins de harkis. Aux racines d'un exil*. Parijs, 2003.
- Gonsalves, R.A. en G.J. Verhoog. *Mr. Gonsalves Memoires*. Amsterdam/Antwerpen, 1999.
- Goor, J. van. *De Nederlandse Koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse expansie 1600-1975*. Den Haag, 1993.
- Graaf, G.J. de. 'Dagboeknotities' (aantekeningen). Vught, 1989.
- Graaf, H.J. de. *De geschiedenis van Ambon en de Zuid-Molukken*. Franeker, 1977.
- Graafsma, T. *Home is where my heart is; identiteitsproblemen bij 14 Zuidmolukse jongens in Nederland*. Groningen, 1971.
- Groen, P.M.H. *Marsroutes en dwaalsporen. Het Nederlands militair-strategisch beleid in Indonesië 1945-1950*. Den Haag, 1991.
- Groen, P.M.H. 'De guerrilla van het KNIL in 1942. Een kwestie van moreel', in: Petra Groen en Elly Touwen Bouwsma (red.) *Nederlands-Indië 1942. Illusie en ontgoocheling*. Den Haag, 1992.
- Groen, Petra, e.a. *Krijgsgeweld en kolonie. Opkomst en ondergang van Nederland als koloniale mogendheid 1816-2010*. Amsterdam: Boom, 2021.

- Groningen, W. van. *Holland ligt niet dicht bij de hemel. Interviews met Molukse vrouwen*. Utrecht 2003.
- Haan, P.R. *Verdreven van Ceram. Een Nederlandse familie tijdens de RMS, 1950-'51*. Utrecht, 2000.
- Habiboe, Ron. 'De overkomst van de Molukkers en de Nederlandse dagbladers', in: Wim Manuhutu en Henk Smeets (red.) *Tijdelijk Verblijf. De opvang van Molukkers in Nederland, 1951*. Amsterdam, 1991, p. 101-126.
- Habiboe, Ron. 'Ambonese belangen en koloniale politiek', in: G.J. Knaap, Wim Manuhutu en Henk Smeets (red.) *Sedjarah Maluku. Molukse geschiedenis in Nederlandse bronnen*. Amsterdam, 1992, p. 55-82.
- HAİN. *Amsterdam-Ambon; P(ergi) P(ulang). Een reisverslag 23 januari-1 februari 2000*. z.p. 2000.
- Halatu, D. en E. Pessireron. *De pijn van een Molukker*. Groningen, 1981.
- Halkes, C. 'Molukkers niet achter radicale jongeren', in: *Brabants Dagblad*, 9 september 2000.
- Hamoumou, M. *Et ils sont devenus harkis*. Parijs, 1993.
- Hanskamp, Bernhard. *Die 2 dagen toen. De gijzeling van het provinciehuis in Assen en de 35 jaar daarna*. eigen beheer, 2015.
- Haurissa-Mailuhu, A. 'Molukse vrouwen en emancipatie', in: E. Rinsampessy (red.) *Emancipatie van Molukkers in het onderwijs en het welzijnswerk*. Nijmegen, 1984.
- Have, W. ten. *Als een vis in het Molukse welzijnswater. De geschiedenis van stichting ICCAN van 1956-1979*. Utrecht, 2005.
- Hazelhoff, Lieke. *Building bridges between the Netherlands and the Moluccas, Development Projects in the Transnational Relations between the Netherlands and the Moluccas*. Masterthesis Vrije Universiteit, Amsterdam, 2019.
- Hazelhoff Roelfzema, Erik. *Op jacht naar het leven*. Utrecht: Het Spectrum, 2000.
- Heckmann, F., e.a. *Integration and Integration Policies*. Imiscoe Network Feasibility Study, Bamberg, 2005.
- Hehanussa, Joke, e.a. *Lunetten. Moluks dorp in Nederland*. Hoevelaken, 1986.
- Hehakaya, Charisma. *Bridging worlds to create societal value: A global perspective on implementation of MR-Linac technology*, Utrecht: PhD Thesis UMC, 2023.
- Heiden, Peter van der en Alexander van Kessel. *Rondom de Nacht van Schmelzer. De kabinetten-Marijen, -Cals en -Zijlstra*, 1963. Amsterdam, 2010.
- Heijs, E.J.M. *Van vreemdeling tot Nederlander. De verlening van het Nederlandschap aan vreemdelingen 1813-1992*, Amsterdam: Het Spinhuis 1995.
- Helfrich, C.E.L. *The Strategic Position of the Republic of the South Moluccas*. z.p., z.j.
- Hellevoort, M. en J. Pekelder. 'Naweeën van de bezettingsjaren en van het koloniale verleden', in: C. van Baalen en J. Ramakers (red.) *Het kabinet Drees III 1952-1956. Barsten in de brede basis*. Den Haag, 2001, p. 351-372.
- Hermans, E.H., A.H. Klokke, D. Leiker en J.J. de Lima. 'Geneeskundig onderzoek in een Ambonezen-woonoord', in: *Het Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*. 4 december 1963.
- Hoek, A. van der. *Religie in ballingschap. Institutionaliserings- en leiderschap onder Christelijke en islamitische Molukkers in Nederland*. Amsterdam, 1994.
- Hoëvell, G.W.W.G. van. *Ambon en meer bepaaldelijk de Oelassers*. Dordrecht, 1875.
- Hogewoning, H. *Overzicht van het Lager Onderwijs aan Ambonese kinderen over de periode November 1951-15 Juli 1952*. Hilversum, 1952.
- Hondius, D. *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens. Aanvaarding en ontwijking van etnisch en religieus verschil sinds 1945*. Den Haag, 1999.
- Hoogland-Mentink, H.M. *Daar moet ik niet meer aan denken, daar kan ik nog niet aan denken. Een onderzoek naar de traumatische ervaringen in de levensloop van oudere Molukkers en naar hun psychische problemen nu*. Utrecht, 1990.

- Huwaë, Sylvia. *Different cultures, different selves? Suppression of emotions and reactions to transgressions across cultures*. PhD thesis Tilburg University, 2017.
- Ijzereef, W. *De Zuid-Celebes affaire. Kapitein Westerling en de standrechtelijke executies*. Dieren, 1984.
- Imlabla, José. 'Gestaltvisie op transgenerationeel trauma naoorlogse-generatie Molukkers, in Rinsampessy Elias (red) *Echte Molukkers slurpen papeda. deel 2*. Nijmegen 2023, p. 185-206.
- Immerzeel, B.R. *Moluks verzet WO II*. Utrecht, 1992.
- Immerzeel, B.R. en F. van Esch. *Verzet in Nederlands-Indië tegen de Japanse bezetting 1942-1945*. Den Haag, 1993.
- Inspraakorgaan Welzijn Molukkers. *Knelpunten tussen de Nederlandse overheid en de Molukse minderheid*. *Inspraaknota*. Utrecht, 1978.
- Inspraakorgaan Welzijn Molukkers. *Als kwaliteit nog telt....* Utrecht, 1983.
- Inspraakorgaan Welzijn Molukkers. *Wanita Wanita Maluku/Molukse vrouwen*. Utrecht, 1986.
- International Crisis Group. *Indonesia's Maluku Crisis. The Issues*. Asia Briefing No. 2, Jakarta/Brussel, 2000.
- International Crisis Group Indonesia. *The Search for Peace in Maluku*. Asia Report No. 31, Jakarta/Brussel, 2002.
- Iwamony, Rachele. *The reconciliatory potential of the pela in the Moluccas : the role of the GPM in this transformation process*. PhD thesis Vrije Universiteit Amsterdam, 2010.
- Jansen, H. *Het Madagascarpplan. De voorgenomen deportatie van Europese joden naar Madagascar*. Den Haag, 1996.
- Joint Committee. *De geschiedenis van het Joint Committee (1975-2002). 27 jaar Joint Committee: breien aan een netwerk*. Den Haag, 2003.
- Jones, Guido. *Tussen Onderdanen, Rijksgenoten en Nederlanders: Nederlandse politici over burgers uit Oost en West en Nederland, 1945-2005*. Amsterdam: Rozenberg Publishers, 2007.
- Jong, Ch. de. '...echter vertoonen de meesten een schijnheilig gelaat', in: *Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken*. jrg. 11 (2004), nr. 2, p. 49-60.
- Jong, J. de. 'Het Zuidmoluks radicalisme. Een emancipatiebeweging?', in: *Sociologische Gids*, jrg. 18 (1971), nr. 5, p. 413-416.
- Jong, J. de. *De waaier van het fortuin. De Nederlanders in Azië en de Indonesische Archipel 1595-1950*. Den Haag, 1998.
- Jong, L. de. *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel na-c Nederlands-Indië*. Den Haag, 1984-1986.
- Joseph, Victor en Wim Latupeirissa (red). *Tanda Peringatan Molukse Monumenten in Polderland*. Stichting Bunga Tandjung, 2022.
- Joseph, Victor en Rein Spoorman. *Musik Maluku. De geschiedenis van de Molukse muziek in Nederland, Jakarta en Maluku*. Amsterdam, 2023.
- Kaam, B. van. *Ambon door de eeuwen*. Baarn, 1977.
- Kamp Nuis, 1951-1964*. z.p. 2005.
- Kasem, A. en C.W. Chan. *Slotdocument representativiteitstoetsen van de samenwerkingsverbanden binnen het Landelijk Overleg Minderheden*. Amsterdam, 2006.
- Kastor, R. *Fakta, Data dan Analisa Konspirasi Politik RMS dan Kristen Menghancurkan Umat Islam di Ambon-Maluku*. Yogyakarta, 2000.
- Kawilarang, A.E. *Officier in dienst van de Republiek Indonesië*. Breda, 1992.
- Keppy, Herman. *De laatste inlandse schepelingen. Molukkers in dienst van de Koninklijke Marine 1915-1965*. Amsterdam, 1994.
- Keppy, Herman. 'Het gaat goed met de derde generatie', in: *Marinjo*, april 2001, p. 8.

- Keppy, Peter. *Tijden van waanzin massaal geweld en representaties van trauma*. Nijmegen: Oratie Radboud Universiteit, 2024.
- Kerchouche, D. *Mon père. Ce harki*. Parijs, 2003.
- Kingmans, M. 'Mari! Op naar de bieb! Een bibliothekenproject voor Molukkers', in: H. Straver (red.) *Mari! Op naar de bieb. Een project leesbevordering voor Molukkers*. Utrecht, 1999.
- Klinken, Gerry van. 'New Actors, New Identities. Post-Suharto Ethnic Violence in Indonesia', in: Anwar, D. Fortuna e.a. (eds) *Violent Internal Conflicts in Asia Pacific. Histories, Political Economies and Policies*. Jakarta, 2005, p. 79-101.
- Klinken, Gerry van. *Communal Violence and Democratization in Indonesia. Small Town Wars*. Londen/New York 2007.
- Knaap, G. 'Kora-kora en kruitdamp. De Verenigde Oost-Indische Compagnie in oorlog en vrede in Ambon', in: G. Knaap en G. Teitler (red.) *De Verenigde Oost-Indische Compagnie tussen oorlog en diplomatie*. Leiden, 2002, p. 257-281.
- Knaap, G. *Kruidnagelen en christenen. De voc en de bevolking van Ambon 1656-1696*. Leiden, 2004.
- Köbben, A. 'Zuidmolukkers en de sociale wetenschappen', in: *Sociodrome*, 1976, nr 1, p. 9.
- Köbben, A. *Het gevecht met de engel. Over verheffende en minder verheffende aspecten van het wetenschapsbedrijf*. Amsterdam 2003.
- Komitee Indonesië Indonesië. *Feiten en Mening*, z.p., augustus, 1982.
- Koopmans, Silla. *Monuments in Moluccan (mi)lieux de mémoire in the Netherlands. Monuments in Moluccan lieux de memoire in relation to monuments in Moluccan milieux de memoire*. Masterthesis Vrije Universiteit Amsterdam, 2018.
- Kort ende waerachtigh Verhael van de tweede Schipvaerd by de Hollanders op Oost-Indien ghedaen, onder den Heer Admiraal Iacob van Neck, getogen uyt het Journael van Roelof Roelofs, vermaender op 't Schip Amsterdam, ende doorgaens uyt andere Schrijvers vermeerderd. z.p. 1646.
- Kort, J. de. *Margaretha Hatu-Syauta; Ina Maluku dalam sedjarah dunia. Molukse Moeder in de wereldgeschiedenis*. Amsterdam, 1990.
- Kruis, J. van 't. 'Historische ontmoeting in Indonesië. Molukse kerken gaan een oecumenische relatie aan met de Indonesische Raad van Kerken', in: *Mata Rantai*, mei 1995, p. 2-13.
- Kuijs, Joes. 'Het historiografisch hiaat', in: Aad Kamsteeg (red.) *Ontstolen zelfbeschikking. De toekomst van Molukkers en Papoea's*. p. 36-45, Groningen, 2010.
- Lalihatu, S. *De erfenis van een soldaat op weg naar huis. Een kwalitatief onderzoek onder de tweede en derde generatie Molukse moeders en dochters naar hun opvoeding, de overdracht van waarden en normen en Molukse tradities die in ere worden gehouden*. Utrecht, 2003.
- Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers (LSEM). *De rem erafen bijsturen! Molukkers als doelgroep in het Nederlandse onderwijs*. Utrecht, 2001.
- Latumahina, Bram. 'Psychotrauma bij Molukse ouders met oorlogservaring. Een vergeten probleem', in: E.P. Rinsampessy (red.) *Sombar dalam hidup. Waar culturele symbolen wringen in beleid en hulpverlening*. Nijmegen, 1988.
- Latumahina, Bram. *Een kleine psychologie van het Molukker-zijn*. Soest: Boek Scout, 2017.
- Latumahina, Bram. *Het geheim van Molukker zijn. Een diepgaand portret van de Molukse mens*. Hillegom, Saam Uitgeverij, 2021.
- Latumahina, Bram. *Hati Sakit. De pijn van de Molukker*. Soesterberg: Uitgeverij Aspekt, 2022.
- Latumahina, Bram. *De RMS oorlog. De vergeten oorlog van een strijdbaar volk*. Soest: Bork Scout, 2025.
- Latupeirissa, Jaleesa. *Samen Moluks. Een exploratief onderzoek naar de identiteitsconstructie van derde generatie Molukkers in Nederland*. Masterthesis Universiteit Utrecht, 2019.
- Laurentius, V. *In Betuwse Ballingschap. Het verhaal van drie Molukse woonoorden*. Kesteren, 2002.

- Leatemia, Ed. *Role Models. 70 Molukse succesverhalen*. Rotterdam: uitgeverij Kyosei, 2021.
- Lebelauw, I.A. *Wat gebeurde er op Ambon tot 25 april 1951?*. Den Haag, 1951.
- Leeuwen, Sharon van. *Molukse wijken uiteengezet*, stageverslag. Leiden, KITLV, augustus, 2019.
- Leiwakabessy, Charissa. *'THROUGH OUR EYES' The Effects of Dutch Colonialism on the Moluccan Self-Determination Case An Indigenous Critical Discourse Analysis*. Masterthesis Vrije Universiteit, 2021.
- Lilipaly-de Voogt, Ada. *De boom vol schatten. Vertellingen uit de Molukken*. Utrecht: LSEM, 1993. (herdruk Stichting Erfgoed Ontmoet, Utrecht, 2024).
- Lima, J.J. de. *De kracht van de specerij. Een hutkoffer vol herinneringen*. Den Haag, 1998.
- Lima-Latuheru, Mary de, Joke Telussa en Alex Soplantila. *Dulu di wijk. 50 jaar verhalen uit de Molukse wijk. Jubileum 1961-2011 Molukse wijk Oost-Souburg*. Oost Souburg, Stichting Mae uku, 2011.
- Limpach, Rémy. *De brandende kampongs van Generaal Spoor*. Amsterdam: Boom, 2016.
- Lopulalan, Frans. *Onder de sneeuw een Indisch graf*. Haarlem, 1985.
- LSMO. *Herdenken Herinneren, Ontmoeten en Doorzetten, Jaarbericht 2021-2022*. Woerden, 2022 (2022a).
- LSMO. *Beleidsplan 2022-2025*. Woerden, 2022 (2022b).
- Lucassen, L. "Opgenomen in de frisheid van het Nederlandse onderwijs": Gerepatrieerden en Molukkers op Nederlandse scholen, 1946-1969', in: W. Willems en L. Lucassen (red.) *Het onbekende vaderland. De repatriëring van Indische Nederlanders (1946-1964)*. Den Haag, 1994, p. 94-107.
- Lucassen, L. en A. Köbben. *Het Partiële Gelijk. Controverses over het onderwijs in de eigen taal en cultuur en de rol daarbij van beleid en wetenschap (1951-1991)*. Amsterdam/Lisse, 1992.
- Lususina, T. *Ambon, Selajang Pandang*. Jakarta, 1950, 1951.
- Maas, P.F. en J.M.M.J. Clerx. *Het kabinet-Drees-Van Schaik. Koude Oorlog, dekolonisatie en integratie*. Nijmegen, 1996.
- Manuhutu, Wim. 'Help Ambon In Nood. De rol van het particulier initiatief bij de RMS en de opvang van Molukkers in Nederland', in: Wim Manuhutu en Henk Smeets *Tijdelijk Verblijf. De opvang van Molukkers in Nederland. 1951*, Amsterdam, 1991, p. 74-85.
- Manuhutu, Wim. 'Molukkers in Nederland en het geweld op de Molukken', in: *Allerwegen*, jrg. 31 (2000), nr. 37, p. 37-42.
- Manuhutu, Wim. 'Oom Ambon van het KNIL. Mythe en werkelijkheid', in: *Marinjo*, jrg. 2001, nr. 7/8, p. 17-19.
- Manuhutu, Wim. en Henk Smeets. *Tijdelijk Verblijf. De opvang van Molukkers in Nederland, 1951*. Amsterdam, 1991.
- Manuhutu, Wim, Glenda Pattipeilohy en Henry Timisela (red.). *Toma terus. 70 jaar Molukkers in Nederland*. Zutphen, 2021.
- Manusama, J.A. *Eigenlijk moest ik niet zoveel hebben van de politiek. Herinneringen aan Mijn leven in de Oost, 1919-1953*. Utrecht/Den Haag, 1999.
- Manusama, J.A. *Om recht en vrijheid. Verslag van stichting en strijd der Republiek Zuid-Molukken*. Utrecht, 1952 (herdruk Den Haag, 1995).
- Manusama, Z.J. *Historie en sociale structuur van Hitu tot het midden van de zeventiende eeuw*. Utrecht, 2004.
- Mariën, M. *De Zuid-Molukkers in Nederland. Migrant tegen wil en dank in de minderheidssituatie*. z.p., 1968.
- Mariën, M. 'Het Zuidmoluks radicalisme in Nederland. Nationalistische of emancipatiebeweging?', in: *Sociologische Gids*, jrg. 18 (1971), nr. 1, p. 62-76 (1971a).

- Mariën, M. 'Ambonese jeugddelinkwentie. Ambonese of jeugddelinkwentie', in: *Delikt en Delinkwent*, jrg. 1 (1971), nr. 2, p. 624-632 (1971b).
- Marijanan, Dinah. *Njonja*. Voorburg, 2016.
- Marijanan, Dinah. *Barak 85 kamer 10*. Enschede, 2019.
- Matulessy, Levy. *Militairen, treinkapers en Alifoeren. De representatie van Molukkers in de Nederlandse media*. Masterthesis Universiteit van Amsterdam, 2020.
- Maturbongs, Servaas, Julia Tomasila-Snell en Mimi Lekatompessy-Huliselan. *Genapium, een Molukse enclave tussen Maas en Niers*. Gennepe, 2016.
- Mee, N. van der. *Onbetaalde rekening of genoegdoening? De pensioenkwestie van de Molukse ex-KNIL-militairen in Nederland 1951-1986*. Rotterdam 2004.
- Mee, Tonny van der en D. Tomasouw. *Andere verhalen. Molukkers in Nederland met een andere aankomstgeschiedenis of beroepsachtergrond dan de KNIL-groep van 1951*. Utrecht, 2005.
- Mee, Tonny van der. *Tjakalele en carnaval. 60 jaar Molukkers in Brabant*. Utrecht/s-Hertogenbosch, 2012.
- Meijer, H. *Indische rekening. Indië, Nederland en de backpay-kwestie 1945-2005*. Amsterdam, 2005.
- Meijer, Elise. *DWARS 42 jaar Delta Dua*. DeltaDua, 2025.
- Merriënboer, Johan van en Carla van Baalen. *Polarisatie en hoogconjunctuur. Het kabinet-De Jong 1967-1971*. Meppel, 2013.
- Meulen, E.I. van der. *Dossier Ambon 1950. De houding van Nederland ten opzichte van Ambon en de RMS*. Den Haag, 1981.
- Ministerie Veiligheid en Justitie. *Beëindiging van de gijzeling bij De Punt in 1977. Verslag van een archiefonderzoek*. Den Haag. Ministerie Veiligheid en Justitie en Ministerie van Defensie, 2014.
- Molemans, G. *Dochters van de Archipel. Van moederland Indië naar vaderland Nederland*. z.p. 2004.
- Moll, L. 'De Ambonnezenarresten', in: *Rechtsgeleerd Magazijn Themis*, 1977, nr. 3, p. 237-266.
- Molony, C. en H. Pechler. *Molukse leerlingen in het Nederlandse basisonderwijs. Samenvattend rapport*. Leiden, 1982.
- Moluks Historisch Museum. *Jaarverslag Moluks Historisch Museum 1996*. Utrecht, 1997.
- Molukse Raad Assen en Bureau Molukse Zaken. *Verslag 1998. Tranen over 'Ambon manis é'*. Assen, 1999.
- Moor, Jaap de. *Westerlings oorlog; Indonesië 1945-1950. De geschiedenis van de commando's en parachutisten in Nederlands-Indië 1945-1950*. Amsterdam, 1999.
- Moor, Jaap de. 'Met klewang en karabijn: militaire geschiedenis van Nederlands-Indië (1815-1949)', in: J.R. de Bruijn en C.B. Wels (red.) *Met man en macht. De militaire geschiedenis commando's en parachutisten in Nederlands-Indië 1945-1950*. p. 199-244, Amsterdam, 2003.
- Mostert, Tristan. *Spice War. Ternate, Makassar, the Dutch East India Company and the struggle for the Ambon Islands (c. 1600-1656)*. PhD Thesis Universiteit Leiden, 2023.
- Mostert, Tristan en Wim Manuhutu. '1621, violence and depopulation on and around Banda', *Pala* (online) 2021.
- Munster, Charlie. 'Molukkers, onderwijs en sociale ongelijkheid', in: E. Rinsampessy (red.) *Emancipatie van Molukkers in het onderwijs en het welzijnswerk*. Nijmegen, 1984.
- Munster, Charlie. 'De "ongeweten oorlog" in Oost-Indonesië 1950-1963. Missie Ambon – Operatie Bersama van 2 tot 4/5 december 1950'. *Marinjo*, nr 4 (2022), p. 18-19 (2022a).
- Munster, Charlie. 'De "ongeweten oorlog" in Oost-Indonesië 1950-1963. Missie Ambon – Operatie Bersama van 2 tot 4/5 december 1950', deel 2. *Marinjo*, nr 5 (2022), p. 18-19 (2022b).
- Mutsaers, L. *Haring en Hawaii. Hawaïaanmuziek in Nederland 1925-1992*. Amsterdam, 1992.
- Mutsaers, L. *Rockin' Ramona. 'n Gekleurde kijk op de bakermat van de Nederpop*. Den Haag z.j.

- Mutsaers, L. *25 jaar Paradiso. Geschiedenis van een podium, podium van een geschiedenis, 1968-1993*. Amsterdam, 1993.
- Nanlohy, Christine. Molukse vrouwen en meisjes in Nederland, de emancipatie voorbij? Een schets. Rinsampessy Elias (red) *Echte Molukkers slurpen papeda, deel 2*. Nijmegen, 2023, p. 26-46.
- Neuteboom, J. en H. Straver. *Er zijn zoveel dingen gebeurd... Een geschiedenis van het woonoord Schattenberg*. Assen, 1990.
- Nijland, D. *Ambonezen in het arbeidsproces in Nederland*. z.p., 1970.
- Noorhaidi. *Laskar Jihad. Islam, Militancy and the Quest for Identity in Post-new Order Indonesia*. Utrecht, 2005.
- Oerle, J.E.C.M. van, e.a. 'Het parlement als een dwarslaesie in het dekolonisatieproces', in: P. Maas en J. Clerx (red.) *Het kabinet-Drees-Van Schaik. Koude Oorlog, dekolonisatie en integratie*. Nijmegen, 1996, p. 347-725.
- Onderwijs Molukse leerlingen* (rapport van de Commissie De Haan). Zoetermeer, 1985.
- Onderwijs aan Molukse leerlingen* (Inspectierapport 26). Den Haag, 1988.
- Onze Strijd, *Hét magazine voor Gen-Z*. Online uitgave van RMS regering in Ballingschap, vanaf 25 april 2022.
- Oostindie, Gert. *Soldaat in Indonesië, 1945-1950*. Amsterdam, 2015.
- Oostindie Gert, e.a. *Over de grens. Nederlands extreem geweld in de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, 1945-1949*. Amsterdam 2022.
- Oostindie, Gert en Fridus Steijlen. 'Ethnic "Ferociousness" in Colonial Wars. Moluccans in the Dutch Army in Indonesia, 1945-1949', in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*, 177 (2021), p. 491-523.
- Papilaja, T., M. Hattu en R. Sohila. *Zorg op maat voor Molukse ouderen. Achtergronden – Voorbeeldprojecten*. Utrecht 2002.
- Pattawala, Michael en Verry Patty. *Het geloof De erfenis van de eerste generatie Molukkers in Nederland*. GIM Pusat Kindok, 2022.
- Pattikayhatu, Zeth. *Van binnenuit: de Psalmen vertaald in de landstaal van Nusalaut*. PhD Thesis Vrije Universiteit Amsterdam, 2013.
- Pattipeilohy, Natasja. *Trots! 60 jaar Molukkers in Nederland*. 2011.
- Pattiselanno, M. *Itam atas Putih. Van projecten naar trajecten. Een beschrijving van ervaringen met Molukse toeleidingstrajecten naar de arbeidsmarkt*. Utrecht, 1995.
- Patty, Verry. 'De gevolgen van de onlusten voor de Molukse gemeenschap in Nederland', in: *Allerwegen*, jrg. 31 (2000), nr. 37, p. 37-42.
- Patty, Verry. *Molukse theologie in Nederland: Agama Nunusaku en bekering*. PhD Thesis Vrije Universiteit Amsterdam, 2018.
- Penninx, R. 'Naar een algemeen etnisch minderhedenbeleid? Schets van de sociale positie in Nederland van Molukkers, Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders en mediterrane werknemers en een inventarisatie van het Nederlandse minderhedenbeleid', in: *WRR Etnische minderheden*, Den Haag, 1979.
- Penninx, R. *Minderheidsvorming en emancipatie. Balans van kennisverwerving ten aanzien van immigranten en woonwagenbewoners*. Alphen aan den Rijn, 1988.
- Penonton, Bung (pseud. G. Knot). *De Zuidmolukse Republiek*. Amsterdam, 1977 (vierde, verbeterde druk).
- Persijn, J. (pseud. J.J.P. de Jong). 'Uit de schaduw van het verleden', in: *Internationale Spectator*, jrg. 30 (1976), p. 103-110.
- Pessireron, Sylvia. *Molukkers in Nederland; 'Wij kwamen hier op dienstbevel...'. Kampverhalen uit Lage Mierde*. Zwolle/Arnhem, 2003.

- Pessireron, Sylvia. *De verzwegen soldaat. In een wereld vol tegenstrijdigheden vechten een Molukse vader en zijn dochter voor hun vrijheid*. Amsterdam: The house of books, 2012
- Pessireron, Sylvia. *Gesloten koffers*. Amsterdam: The house of books, 2014
- Pessireron, Sylvia. *Sayangé. Zeventig jaar Molukkers in Nederland en op Maluku*. Zutphen: Walburg Pers, 2022
- Peters, P. *Gezagsgetrouw. Van buitenpost naar... buitenpost*. Vught, 1999.
- Pical, E. *Negentien zeventig*. Breda, 2006.
- Pijper, J. en H. Remmers. 'Verraad in Zuid-Molukse top', in: *Nieuwe Revu*, 1977, nr. 17, p. 19-23 (1977a).
- Pijper, J. en H. Remmers. 'Molukkers blijven vertrouwen op Vietnam', in: *Nieuwe Revu*, 1977, nr. 19, p. 66-67 (1977b).
- Piring Natzar, *De waarde en betekenis van een oud Moluks religieus symbool in een geseculariseerde wereld*. Utrecht, 1995.
- Pluvier, J. *Indonesië. Kolonialisme, onafhankelijkheid, neo-kolonialisme*. Nijmegen, 1978.
- Poeze, H. *In het land van de overheerser. Deel I, Indonesiërs in Nederland 1600-1950*. Dordrecht/Cinnaminson, 1986.
- Pollmann, T. en J. Seleky. *Istori-istori Maluku*. Amsterdam, 1979.
- Polnaya, O. (samenst.). *Kamp Schattenberg. Een Moluks verhaal in foto's/Foto-foto tjeritaan Maluku*. Assen, 1996.
- Pormes, Sam. *Grijpen naar een schaduw. Politieke reflectie op de dekolonisatie van de Molukken*. Assen, 2022.
- Porsisa, Baboyo. *Opbouwwerk onder en voor Zuid-Molukkers in Nederland*. 's-Gravenhage, 1976.
- Post, S. *Anak Mas; Gouden Kind. Molukkers in Nederland*. Groningen 2001.
- Praag, C. van. 'Molukse jongeren in botsing met de Nederlandse maatschappij; de gevolgen van beleid', in: *Beleid en Maatschappij*, 2 (1975), nr. 12, p. 342-348.
- Problematiek van de Molukse minderheid in Nederland, De (Molukkersnota)*. Tweede Kamer, 1977-1978, 14 915, nrs 1-2, 's-Gravenhage, 1978.
- Pulles, A. *De vooroordelen van Nederlanders ten opzichte van Ambonezen en omgekeerd*. z.p., 1957.
- Putuwati. *Een zucht uit de rimboe*. Jakarta, 1986.
- Raben, R. 'Het Aziatisch legioen. Huurlingen, bondgenoten en reservisten in het geweer voor de Verenigde Oost-Indische Compagnie', in: G. Knaap en G. Teitler (red.) *De Verenigde Oost-Indische Compagnie tussen oorlog en diplomatie*, Leiden, 2002, p. 181-207.
- Ramakers, J. (red.). *Het kabinet-Drees II. In de schaduw van de Koreacrisis*. Nijmegen, 1997.
- Redactieteam Gedenkboek 35 jaar Geredja Indjili Maluku. *'Een wonderbaarlijke spijziging'*. Utrecht, 1989.
- Rela '69. *Verslag van een identificatiereis, 1981*. Amsterdam, 1982.
- Reus, Hanne. 'Het Kwakoe Zomer Festival. Een feest van eenheid in verscheidenheid'. in Irene Stengs (red.). *Nieuw in Nederland. Feesten en rituelen in verandering*. Amsterdam: AUP, 2012, p.165-188.
- Richmond, A. *Immigration and Ethnic Conflict*. Londen, 1988.
- Ridjali, *Historie van Hitu. Een Ambonse geschiedenis uit de zeventiende eeuw*. Utrecht, 2004.
- Rijkschroeff, R., J.W. Duyvendak en T. Pels. *Bronnenonderzoek Integratiebeleid*. Utrecht, 2003.
- Rikken, D. *Van kruidnagel naar Elstar. Vijftig jaar Molukkers in Elst*. Zutphen, 2002.
- Ringringgulu, A. *Molukkers en het onderwijsbeleid, 1951-2002*. Amsterdam, 2003.
- Rinsampessy, Elias. *De mogelijke gronden van agressie onder Molukse jongeren*. Wychen, 1975.
- Rinsampessy, E. (red.). *Emancipatie van Molukkers in het onderwijs en het welzijnswerk*. Nijmegen, 1984.
- Rinsampessy, Elias. (red.). *Sumbar dalam hidup*. Nijmegen, 1988.

- Rinsampessy, Elias. *Saudara Bersaudara. Molukse identiteit in processen van cultuurverandering*. Assen/Maastricht, Wychen, 1992.
- Rinsampessy, Elias. *Balas orang tua punya tjapai. Zorgplicht: een culturele erfenis?* Nijmegen, 2003.
- Rinsampessy, Elias en Jan Munster. 'Serahkan. Een didactische methode om te leren omgaan met schokkende gebeurtenissen onder Molukkers', in: Rinsampessy Elias (red) *Echte Molukkers slurpen papeda, deel 2*. Nijmegen, 2023, p., 168-185.
- Rinsampessy, E., P. Van der Vrijhoef en E.J. Verhagen. *Omgaan met demente Molukse bejaarden*. Nijmegen, 1996.
- Ririhena, Simon. *Christus, de Pela par excellence : de Christologie van de Pela als hart van de Molukse theologie in Nederland*. PhD Thesis Vrije Universiteit Amsterdam, 2014.
- Robison, R. *Indonesia. The Rise of Capital*. Canberra, 1986.
- Rodgers, H. *Ambonezen in Nederland*. Amsterdam, 1954.
- Roosa, J., A. Ratih en H. Farid (eds) *Tahun yang tak pernah berakhir. Memahami pengalaman korban 65: esai-esai sejarah lisan*. Jakarta, 2004.
- Rumphius, G. *De Generale Lantbeschrijvinge van het Ambonse Gouvernement ofwel De Ambonsche Lant-beschijvinge*. Den Haag, 2001.
- Rumphius, G. *De Ambonse eilanden onder de VOC*. Utrecht, 2002.
- Sahertian, J. *Vertrapt, vernederd, maar... niet gebroken*. Ridderkerk, 1995.
- Sahetapy, A. *Minnestrijd voor de RMS*. Veenhuizen, 1980.
- Sahetapy, Jacob. *KIS-Kroniek. Katong Ihamahu Sejarah*. Zoetermeer, 2019.
- Sakkers, H. *Ambonezenkamp Westkapelle, 1956-1957. Reactie van Nederlands gezag op Moluks idealisme*. Koudekerke, 2004.
- Santi, Usman (red). *Masa Lampau jang hidup 'een levend verleden'; 50 jaar Molukkers in Waahwijk*. Eigen beheer, 2016.
- Sariwating, Kaja. *Moluks erfgoed in de polder. Casestudy over het beheersen van een waardenconflict tussen efficiëntie en eigen woonwensen rondom de Molukse wijk tussen 2007 – 2014*. Masterthesis Bestuurskunde Vrije Universiteit Amsterdam, 2017.
- Schapenik, A. *Het Ambonezenwoonoord 'Lunetten'*. Vught, 1958.
- Schmid, A., e.a. *Zuidmoluks terrorisme, de media en de publieke opinie*. Amsterdam, 1982.
- Scholten, Arriën. *Molukse gemeenschap Vaassen, 1958-2008. Geschiedenis, verhalen en herinneringen*. Barneveld: BDU, 2008.
- Schoof, P. van der. *Een onderzoek naar de relatie tussen identiteitscrisis en radicalisme bij Zuid-Molukse jongeren in Nederland*. Tilburg, 1973.
- Schulte Nordholt, N. 'De Molukken als oefenterrein van een Jakartaans machtsspel', in: *Allerwegen*, jrg. 31 (2000), nr. 37, p. 37-42.
- Seleky, J. en T. Pollmann. *Terug op de Molukken*. Amsterdam, 1982.
- Selm, M. van. *Hoe een kakatoe aan de naam van een jurist komt en waarom een politicus een boekwinkel gaat runnen*. Mr. dr. Chr.R.S. Soumokil en E.U. Pupella: *Twee Zuid-Molukse politici in de deelstaat Oost-Indonesië, 1946-1950*. Amsterdam, 1996.
- Siahaya, Tete. *Mena-Muria. Wassenaar '70. Zuid-Molukkers slaan terug*. Amsterdam, 1972.
- Siahaya, Tete. *Eindhalte Itawaka. Verhalen van onderweg*. Utrecht, 2002.
- Siahaya, Tete. *Het mystieke Driestromengebied; van de Tala, Eti en Sapalewa (Tiga Batang Air)*. Moordrecht: Tiga Batang Air, 2016.
- Siahaya, Tete. *Iko beta, 15.072017>15.02.2019*. Moordrecht: eigen beheer, 2019.
- Sijnke, Peter. *Dragonfly en de jaren zestig: de belevenissen van een popgroep in een roerige tijd*. Zaltbommel, 2008.
- Sinay-Latukonsina, S.B. *Molukse moslims in Nederland Bewegingen tussen Allah en adat*. Masterthesis Radboud universiteit Nijmegen, 2023.

- Sinke, J. 'Lunetten een voorbeeld voor anderen', in: Lunetten Stichting *30th Lunetten, 1951-1981. Een tijdelijk kampement?* Vught, 1981, p. 47-55.
- Smeets, Henk. *Lunetten. Kroniek van een failliet beleid*. Vught, 1977.
- Smeets, Henk. 'Bij wijze van verantwoording. De activiteiten van het Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers in, 1999', in: H. Straver (red.) *Mari! Op naar de bieb. Een project leesbevordering voor Molukkers*, Utrecht, 1999, p., 116-129.
- Smeets, Henk. 'Het duizend-banenplan Molukkers: proefvaart van het allochtonenbeleid?', *Migrantenstudies*, 5 (1989) nr 5, p., 13-23.
- Smeets, Henk. 'De plaats van keuze', in: Wim Manuhutu en Henk Smeets, *Tijdelijk Verblijf. De opvang van Molukkers in Nederland*, 1951, Amsterdam, 1991, p. 7-16 (1991a).
- Smeets, Henk. 'De organisatie van de Ambonezenzorg', in: Wim Manuhutu en Henk Smeets, *Tijdelijk Verblijf. De opvang van Molukkers in Nederland*, 1951, Amsterdam, 1991, p., 1739 (1991b).
- Smeets, Henk. *De geschiedenis van het geduld/Sedjarah kesabaran*. Utrecht, 1985 (1985a).
- Smeets, Henk. 'Oom Piet Scholten: "Het ging mij om de jongens"', in: *Marinjo*, 1985, nr. 3 (1985b).
- Smeets, Henk. 'Molukse ouders moeten vechten voor goed onderwijs', in: *Marinjo*, jrg., 1987, nr. 8/9.
- Smeets, Henk. *Etnische minderheden bij de overheid. Faal- en slaagfactoren bij positieveactiebeleid* (Voorstudie 3 ten behoeve van de Tijdelijke Wetenschappelijke Commissie Minderhedenbeleid). Rotterdam, 1993.
- Smeets, Henk. *Molukkers in Vught (Vughtse Historische Reeks, deel 4)*. Vught, 1996.
- Smeets, Henk. 'De reis met de "Kota Inten"', in: *Marinjo*, februari 2001 (2001a).
- Smeets, Henk. *Een kwestie van organisatie. Organisatie van het Molukkersbeleid en Molukse zelforganisatie*. Utrecht, 2001 (2001b).
- Smeets, Henk. 'Insprak', in: *Handboek Minderheden*, 2006, 17/1050.
- Smeets, Henk. 'De Vughtse Molukkers', in: Ad van den Oord en Ottie Thiers (red.) *Twee bijzondere dorpen. Geschiedenis van Vught en Cromvoirt*, p. 270-291, Vught, 2020.
- Smeets, Henk en Corzas Nanuruw. *Molukkers in Zeeland, 1951-2009*. Utrecht/Middelburg, 2009.
- Smeets, Henk en Justus Veenman. 'Steeds meer "thuis" in Nederland. Tien jaar ontwikkelingen in de Molukse bevolkingsgroep', in: H. Vermeulen en R. Penninx (red.) *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*. Amsterdam, 1994.
- Smeets, Henk en Justus Veenman. 'More and More at Home. Three Generations of Moluccans in the Netherlands', in: H. Vermeulen en R. Penninx (eds) *Immigrant Integration. The Dutch Case*. Amsterdam, 2000, p. 36-63.
- Snell, J. *Overgeplant naar Nederland. Herinneringen aan woonoord Almere, 1951-1964*. Utrecht, 2001.
- Souisa, A., E-C. Sasabone en M. Valk *Mijn mojang komt van Tuhaha*. Eerbeek, 2004.
- Soukotta, Tamara. *The Past in the Present: Segregation and relational peacebuilding in Ambon*. PhD thesis International Institute of Social Studies Den Haag, 2023
- Spoorman, Rein. 'Tradition and creative inspiration: musical encounters of the Moluccan communities in the Netherlands', in: Bart Barendregt en Els Bogaerts (eds) *Recollection Resonances. Indonesian-Dutch Musical Encounters*. Leiden, 2014, p. 281-296.
- Spyer, Patricia. 'Fire without Smoke and other Phantoms of Ambon's Violence. Media Effects, Agency, and the Work of Imagination', in: *Indonesia*, 2002, nr. 74, p. 21-36.
- SSVA, *Beleidsplan 2020-2023*. Vlissingen, 2020.
- SSVA, *Jaarverslag 2023*. Vlissingen, 2024.
- Staaks, Annemarie. *En toen was het stil. De innerlijke strijd van Tasilo Pieck*. Venlo: The Inside Story, 2022.
- Steen, Margit van der. *Driftige koers. De levens van Hilda Verwey-Jonker (1908-2004)*. Amsterdam, 2011.

- Steijlen, Fridus. *Druggebruik onder en (drug)hulpverlening aan Molukse jongeren*. Wijchen, 1984.
- Steijlen, Fridus. 'Geconcentreerd wonen en groepsvorming'. Paper Studiedag Molukkers, Leiden, 10 juni, 1994.
- Steijlen, Fridus. 'Ouderenhuisvesting en zorg: Hoogeveen en Assen', in: *Marinjo*, november, 1995 (1995a).
- Steijlen, Fridus. 'Molukse ouderen op Walcheren wachten op Tabadila', in: *Marinjo*, december, 1995 (1995b).
- Steijlen, Fridus. *RMS; Moluks nationalisme in Nederland, 1951-1994. Van ideaal tot symbool*. Amsterdam, 1996 (1996a).
- Steijlen, Fridus. 'Hostage-taking Actions by Moluccans in the Netherlands', in: *Ethnos-Nation*, 4, 1996, p. 97-111 (1996b).
- Steijlen, Fridus. 'Politieke invloed en Molukse netwerken', in: T. Sunier, (red.) *Emancipatie en subcultuur. Sociale bewegingen in België en Nederland*, Amsterdam, 2000, p., 120-156 (2000a).
- Steijlen, Fridus. 'The Making of the Vrije Molukse Jongeren', in: *NRC Handelsblad*, 16 september, 2000 (2000b).
- Steijlen, Fridus. *Kerusuhan. Het misverstand over de Molukse onrust*. Utrecht, 2001 (2001a).
- Steijlen, Fridus. 'To Talk Them Out is to Talk Them Out is to Shoot Them Out is to ... A Critical Analysis of "the Dutch Approach" to Moluccan Terrorists', in: *Netherlands Journal of Social Sciences*, jrg. 37 (2001), nr., 1, p. 38-51 (2001b).
- Steijlen, Fridus. (red.) *Begintijd. Teksten van Tamme Wittermans over de Molukse gemeenschap direct na de aankomst*. Utrecht, 2002.
- Steijlen, Fridus. 'Penanda Lama untuk Ideologi Baru, RMS dan Konflik Maluku', in: J. Gunawan, e.a. (eds) *Desentralisasi, Globalisasi dan Demokrasi Lokal*. Jakarta, 2005.
- Steijlen, Fridus. 'Muziek en cultuur als scharnier voor integratie', in: *Indische letteren*, jrg 23 nr, 1, 2008, p., 13-22.
- Steijlen, Fridus. 'Het Gebaar' in: Keizer, M. de en M. Plomp (eds) *Een open Zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*. Amsterdam: Bert Bakker, 2010, p. 189-199 (2010a).
- Steijlen, Fridus. 'Moluccans in the Netherlands; From exile to migrant', in: *Review of Indonesian and Malaysian Affairs* 2010, 44-1, p. 143-162 (2010b).
- Steijlen, Fridus. Moluccan monuments. Monuments help Dutch Moluccans to make the Netherlands home. *Inside Indonesia*, January-March, 2011.
- Steijlen, Fridus. 'Closing the "KNIL chapter"; A key moment in identity formation of Moluccans in the Netherlands', in: U. Bosma (ed.), *Postcolonial immigrants and identity formations in the Netherlands*. Amsterdam: IMISCOE/AUP, 2012, p. 117-134.
- Steijlen, Fridus. 'Shifting to the core of the Ethno-Cultural Position; Moluccan camps and wijken revisited', in A. van Heelsum en B. Garcés-Mascreñas (eds) *Migration and Integration Research; Filling in Penninx's Heuristic Model*. Amsterdam: AUP, 2013, p. 152-168 (2013a).
- Steijlen, Fridus. 'Kollektief Muziek Theater's Repositioning of Moluccan Issues', in *Recollecting Resonances; Indonesian-Dutch Musical Encounters*. Barendregt, B. en E. Bogaerts (eds.), Leiden: Brill, 2013, p. 319-337 (2013b).
- Steijlen, Fridus. Rapport De Punt maakt hooggespannen verwachtingen niet waar. *Nieuwsbrief Moluks Historisch Museum*, december/januari 2014/2015 (2014)
- Steijlen, Fridus. 'Willy Nanlohy vs J.P. Coen', in: *Nieuwsbrief Moluks Historisch Museum*, juli 2015 (2015a).
- Steijlen, Fridus. 'Chris Tamaela en Supu-isatie', in: *Nieuwsbrief Moluks Historisch Museum*, juli 2015 (2015b).
- Steijlen, Fridus. 'De Vlaggenman', in: *Nieuwsbrief Moluks Historisch Museum*, augustus 2015 (2015c).

- Steijlen, Fridus. 'In and Out of Uniform. Moluccan Soldiers in the Dutch Colonial Army', in: Storm, Eric and Ali AL Tuma. *Colonial Soldiers in Europe, 1914-1945; "Aliens in Uniform" in Wartime Societies*, London: Routledge, 2015. p. 229-248 (2015d).
- Steijlen, Fridus. 'Save the date: 21 maart' in: *Nieuwsbrief Moluks Historisch Museum*, april 2016 (2016a).
- Steijlen, Fridus. 'Katong Batja, 1', in: *Nieuwsbrief Moluks Historisch Museum* juli 2016 (2016b).
- Steijlen, Fridus. 'Een flauwe grap of publiciteitsstunt', in: *Nieuwsbrief Moluks Historisch Museum* November 2017.
- Steijlen, Fridus. *Tjakalele bij volle maan*. Oratie Vrije Universiteit Amsterdam, 9 februari 2018 (2018a).
- Steijlen, Fridus. *Een Indische Skyline. Indische organisaties in Nederland tussen, 1980 en 2000*. Amsterdam: AUP, 2018 (2018b).
- Steijlen, Fridus. 'Dat andere plaatje', in: *Nieuwsbrief Molukse Historisch Museum*, maart 2019 (2019a).
- Steijlen, Fridus. 'Black Lives Matter en Moluks Anti-Racisme', *blog* op: Moluks Historisch Museum, 16 juni 2020.
- Steijlen, Fridus. 'CBS-Rapport over Molukkers in Nederland. Wat zeggen de cijfers?' In *Marinjo* Februari-Maart 2021, 4-9. Ook verschenen op website Moluks Historisch Museum: <https://museum-maluku.nl/cbs-rapport-over-molukkers-in-nederland-wat-zeggen-de-cijfers/> (2021a).
- Steijlen, Fridus. 'Molukse wijken als lieux de mémoire'. In Manuhutu, Wim, Glenda Pattipeilohy en Henry Timisela (red.) *Toma terus. 70 jaar Molukkers in Nederland*. Zutphen, 2021 (2021b).
- Steijlen, Fridus. 'Een vergeten geschiedenis van 70 jaar op weg naar huis? Coen Verbraak over de Molukkers'. In *Marinjo* juni/juli 2021 (2021c) en online: <https://museum-maluku.nl/een-vergeten-geschiedenis-van-70-jaar-op-weg-naar-huis-coen-verbraak-over-de-molukkers/>
- Steijlen, Fridus. 'Proloog/Prolog', in: Buchheim e.a. 2022, p. 7-11 (2022a).
- Steijlen, Fridus. 'Op zoek naar Molukse stemmen/Mencari suara-suara dari Maluku', in: Buchheim e.a. 2022, p. 210-215 (2022b).
- Steijlen, Fridus. '17 augustus – 27 december/17 Agustus – 27 Desember', in: Buchheim e.a. 2022, p. 239-242 (2022c).
- Steijlen, Fridus. 'Searching transnational relations between Moluccans in the Netherlands and the Moluccas', in: *Wacana* 2022, vol. 23, no. 3, p. 552-576 (2022d).
- Steijlen, Fridus. 'Een gefragmenteerd verhaal over de ontzetting van de trein bij De Punt, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 137.1 (2024), 108-109.
- Steijlen, Fridus. 'Jarak antara orang Maluku di Belanda dan di Maluku: Kekerasan keheningan 1951 – 2021', in: Grace Leksana, Grace, Arif Surbakti, en Nanda Meiji (eds.) *Memori-Memori Kekerasan: Ketegangan, Identitas, dan Nasionalisme*. Tangerang Selatan: Marjin Kiri, 2025.
- Steijlen, Fridus. en A. Wessels. *Uit de schaduw. Een verkennend onderzoek onder Molukkers in Amsterdam*. Utrecht, 1990.
- Steur, P. en L. Wagenaar. *De laatste ridders*. Den Haag, 1990.
- Stichting Herinnering Kamp Conrad, 1954-1966. *Kinderen van Kamp Conrad*, Stichting Herinnering Kamp Conrad, 1954-1966, 2018.
- Stichting Kumpulan Nusa Bupolo. *Ale Rasa Beta Rasa. Reisverslag werkbezoek Maluku/Buru 20 maart-18 april 2001*. Nijmegen, 2002.
- Straver, Hans. 'Bicultureel onderwijs op De Eekhorst', in: B. Boivin en A. Schuring (red.) *De Eekhorst; In het algemeen bijzonder. Geschiedenis van bijna een halve eeuw lerarenopleiding in Assen*. Assen, 1998, p. 102-117.
- Straver, Hans. *Oog voor Molukse leerlingen. Pleidooi voor verbetering van de onderwijspositie van Molukkers*. Utrecht, 2005.

- Straver, Hans. *Vensters op de Molukse geschiedenis*. Utrecht, 2011.
- Straver, Hans. *De strijd van Pattimura in documenten en verhalen*. Den Haag: Moluks Historisch Museum, 2018.
- Taihattu, M. 'Siapa Sangka...'; 'Wie had dat ooit gedacht...'. *55 Jaar Molukkers in Tiel, 1951-2006*. Tiel, 2006.
- Tamaela, Chris. *Contextualization of music and liturgy in the Moluccan Church: with special reference to the Protestant Church of the Moluccas*. PhD Thesis Vrije Universiteit Amsterdam, 2015.
- Teitler, G. en P. Groen (red.). *De politionele acties*. Amsterdam, 1987.
- Telehala, A. *Ambon verslagen: gewone mensen over geweld, vrienden en vijanden*. Amsterdam, 2003.
- Tetelepta, M. en H. Nijman. *Bergaul. 40 jaar Molukkers in Winterswijk, 1959-1999*. Winterswijk, 1999.
- Thenu, C. *Korban. Het verhaal van een Molukse activist*. Amsterdam/Antwerpen, 1998.
- Thenu-Lilipaly, M. *Levend water*. z.p., 1984.
- Tijdelijke Wetenschappelijke Commissie Minderhedenbeleid (TWCM). *Etnische minderheden en de toegang tot de arbeidsmarkt*. Den Haag, 1994.
- TitanE. *Pilot Certificering Molukse Nootmuskaat 'Palaplan'*. Utrecht, 2018.
- Tomasouw, D. 'Al ben je Amerikaan of Nederlander, Molukker zal je altijd blijven'. *Een onderzoek naar etnische identiteit van Molukse emigranten en hun kinderen in en rond Los Angeles*. Masterthesis Universiteit van Amsterdam, 1999.
- Tuynman-Kret, M. *Molukkers van huis uit. De huisvestingssituatie van Molukkers in Nederland*. 's-Gravenhage, 1985.
- Utrecht, E. *Ambon. kolonisatie, dekolonisatie en neo-kolonisatie*. Amsterdam, 1972.
- Vaders, G. *Ijsbloemen en witte velden. Ger V. en een spoor van geweld*. Baarn, 1989.
- Van deBunt Adviseurs. *Evaluatie Landelijk overleg minderhedenbeleid. Onderzoek doelmatigheid en doeltreffendheid van het LOM-beleid. Voor Het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid – Directie Samenleving en Integratie*. Den Haag, 2016.
- Veenman, Justus. *De werkloosheid van Molukkers, deelrapport 1*. Rotterdam, 1984 (1984a).
- Veenman, Justus. *De werkloosheid van Molukkers, deelrapport 2*. Rotterdam, 1984 (1984b).
- Veenman, Justus. *De werkloosheid van Molukkers, deelrapport 3*. Rotterdam, 1984 (1984c).
- Veenman, Justus. *De arbeidsmarktproblematiek van Molukkers, eindrapport*. Rotterdam, 1985.
- Veenman, Justus. *De arbeidsmarktpositie van allochtonen in Nederland, in het bijzonder van Molukkers*. Groningen, 1990.
- Veenman, Justus. *Molukse jongeren in Nederland. Integratie met de rem erop*. Assen, 2001.
- Veenman, J. en L. Jansma. *Molukkers in Nederland. Een probleeminventariserend onderzoek*. Deventer, 1981.
- Veenman, J. en E. Martens. *Een lange weg. Molukkers op de arbeidsmarkt*. Rotterdam, 1991.
- Veenman, J. en C. Vijverberg. *De arbeidsmarktproblematiek van Molukkers. Een verkennend onderzoek*. Rotterdam, 1982.
- Verbij, Antoine. *Tien rode jaren. Links radicalisme in Nederland, 1970-1980*. Amsterdam, 2005.
- Verbraak, Coen. *De Molukkers. Een vergeten geschiedenis*. Amsterdam: Alfabet Uitgevers, 2021.
- Verkuyten, M. *Etnische identiteit. Theoretische en empirische benaderingen*. Amsterdam, 1999.
- Vermeulen, Dita. 'Oom Wim Munster: "Een Molukker gebruikt eerst zijn hart"', in: *Marinjo*, 1982, nr. 2.
- Vermeulen, Dita en Henk Smeets. 'Hilde Verwey-Jonker: "Niemand toonde enige belangstelling"', in: *Marinjo*, 1985, nr. 3 (1985a).
- Vermeulen, Dita en Henk Smeets. 'Mr. K. van Rijckevorsel: "Het kabinetsbeleid werd te veel door de economie bepaald"', in: *Marinjo*, 1985, nr. 8/9 (1985b).
- Vermeulen, H. *Etnische groepen en grenzen. Surinamers, Chinezen en Turken*. Weesp, 1984.
- Vervolgbeleid positieve actie voor vrouwen en het Tweede EMO-plan*. Rotterdam, 1993.

- Verweij, M.H. 'De rekening van een koloniaal verleden', in: J.J.M. Ramakers (red.) *Het kabinet-Drees II. In de schaduw van de Koreacrisis*. Nijmegen, 1997, p. 708-712.
- Verwey-Jonker, H. *Commissie Ambonezen in Nederland*. Den Haag, 1959.
- Vlasblom, Dirk. *Papoea. Een geschiedenis*. Amsterdam: Mets en Schilt, 2004.
- Voorwinde, C.F. *Dari mana datang Nona? Waar kom je vandaan meisje? Een onderzoek naar de etnische identiteit van de derde generatie Molukse vrouwen*. Masterthesis Universiteit van Amsterdam, 2000.
- Vorst, J. 'Oom Noes Lokollo: van militair tot nestor van de Molukse gemeenschap', in: *Marinjo*, februari 2001.
- Vos, J. *We waren bestemd voor uitzending. Het verhaal, zoals ik mijn Indië-tijd heb ervaren*. Eindhoven, 2002.
- Vorst, J. 'Militaire genen. Op missie naar Afghanistan, Bosnië en Irak', in: *Marinjo* juni/juli 2006.
- Vreeswijk, Joaniek. *Een premie op geweld? Analyse rellen Capelle aan den IJssel, 1984*. Masterthesis Universiteit Leiden, 2019.
- Vreeswijk-Manusiwa, Jeanny en Joaniek Vreeswijk. 'Hati tinggal ingat tanah air. Molukkers in Nederland en hun relatie met het land van herkomst', in: Manuhutu e.a. *Toma terus, 70 jaar Molukkers in Nederland*, Zutphen. 2021, p. 32-41.
- Vries, E. de (m.m.v. P. Vasterman). 'Twee jaar Molukken in de media. Ook niet-journalisten krijgen camera's mee', in: *De Journalist*, 26 januari 2001.
- Vrouwen voor Vrede op de Molukken (VVM). *Reisverslag Maluku*. z.p., oktober, 2003.
- Wal, Junus van der, Adeë Bodewes, Charles Agyemang, en Anton Kunst. 'A population-based retrospective study comparing cancer mortality between Moluccan migrants and the general Dutch population: equal risk 65 years after immigration?' in: *BMJ open*, 9(8), 2019 (e029288). <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2019-029288>.
- Weerd, Ries van. 'Kroniek van de "ongeweten oorlog" in Oost-Indië, 1950-1963', in: *Marinjo* februari/maart 2023, p. 26-27.
- Werkgroep 50 jaar Molukkers in het Walcherse. *50 jaar Molukkers 'in het Walcherse'*. Koudekerke, 2001.
- Werkgroep Culemborg. *Molukkers aan de Lek, 50 jaar Culemborg*. Culemborgse Voetnoten, nr 4, mei 2015, Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden.
- Werkgroep De Schatkamer (red). *Dari mana datang... Dari Vossenbosch sampé Wierden*, Wierden: eigen beheer, 2013.
- Werkgroep Fotoboek 55 jaar Lunetten. *Woonoord Lunetten 50 jaar. Een beeld zegt meer dan, 1000 woorden*. Vught, 2001.
- Werkgroep Gedenkboek Panggajo. *Panggajo, van woonoord naar woonwijk, Geschiedenis van Molukkers in Capelle aan den IJssel, 1958-2018*. Capelle a/d IJssel: Dewan Maluku Capelle, 2019.
- Werkgroep Reünieboek. *Woonoord Graetheide, 1951-1963*. z.p., z.j. (2002).
- Wertheim, W.F. *Indonesië. Van vorstenrijk tot neo-kolonie*. Meppel, 1978.
- Wiegers, Janneke. *Dit is een kaping', Verslag van de treinkaping bij de Punt, van 23 mei tot 11 juni, 1977*. Meppel, 2007.
- Wigard, Nanneke en Jim Worung. *Ombak Maluku. Molukkers ongewild naar Nederland*. z.p., 2021.
- Wijk, Nico van. *Ambon of Belanda?* Leiden, 1985.
- Willems, W. *De uittocht uit Indië, 1945-1995. De geschiedenis van de Indische Nederlanders*. Amsterdam, 2001.
- Wittermans, T. *Social Organisation among Ambonese Refugees in Holland*. Amsterdam, 1991 (1955).
- Wittermans, T. 'The Ethnic Group as a Matrix of Social Orientation', in: *Sociologia Internationalis*, 8 (1970), p. 179-190.
- Wittermans-Pino, E. *De gezinssituatie in de Ambonese woonoord*. Rotterdam, 1958.

Zegveld, Liesbeth. *Ik wil de waarheid. Waarom ik de Molukse treinkaping voor de rechter bracht*. Amsterdam: Atlas contact, 2022.

Zijp, L., en P. Groote. 'Moluks erfgoed in het Noorden', in: *Noorderbreedte*, 33(1), (2009), p. 29 – 31.

Zijp, Laurieke. *Ethnic minorities and Heritage. A study of the Moluccan community in the Netherlands*. Masterthesis Universiteit Groningen, 2008.

Zwitzer, H. en C. Heshusius. *Het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger, 1830-1950*. Den Haag, 1977.

Index

- @MolukkersBeLike 470
 @Rakus_ 470
 20 Mei-jongeren, *zie* Pemuda 20 Mai
- Aarts, Herman 583
 Aartsen, Josias van 410-411, 413
 Aartsen, J. (Jan) van 210
 Abédy 282
 Abrahams, Yopi 472
 Abuys, G. 150, 514, 518, 522, 533, 535, 547-548
 Adelmund, Karin 416
 Agt, Dries van 59, 107, 282, 293-294, 301, 303, 306, 313, 320, 557, 571, 573
 Aheluheluw, Piet 158
 Air Mata Kebenaran 456-457
 Akihary, Huib 430-431, 433, 514, 519-520, 529
 Akihary, Monica 336, 419, 449, 472
 Alamsjah Ratu Perwiranegara 270-272, 556
 Albeda, W. 374
 Alfons, Henky 330
 Alfons, Rence 449
 Algera, J. 58, 526
 Alons, P. 80, 511
 Amanupunjo, I. 185-186, 527, 536-537
 Amersfoort, Hans van, 17, 123, 147, 161, 214, 240, 243-244, 522-523, 528, 531-532, 540-542, 545, 550, 552, 583
 AMGPMB 290
 AMI 470-472
 Amukwaman, Pascal 520, 524, 539, 576, 580, 583
 Anakotta, A. 554
 Ancona, Hedy d' 364
 Angkatan Muda GPMB, *zie* AMGPMB
 Angkatan Pemuda Indonesia Maluku, *zie* API-Maluku
 Angkatan Perang Ratu Adil, *zie* APRA
 Angkatan Perang Republik Indonesia Serikat, *zie* Apris
 Angkatan Perang Republik Maluku Selatan, *zie* APRMS
 API-Maluku 48, 270
 Apituley, G.H. 136, 525
 Aponno, Etty 256, 269, 286, 311, 512
 Aponno, F.A. 79, 85, 101, 131-132, 256, 360, 511, 516, 524, 531
 Aponno, delegatie 79-81, 85, 89, 101, 118, 196, 515-516, 524, 529
 APRA 50-51, 61, 101, 502, 512
 APRIS 51-53, 73-77, 506
 APRMS 57
 Asscher, Lodewijk 426, 582
 Aubrey, Joyce 173, 535
 Ayal. P. 139
- Awareness Moluccan Identity, *zie* AMI
 Azis, Andi Abdul 51-52, 74
 Azisaffaire, *zie* Aziscoup
 Aziscoup 52, 64, 99, 501, 514
- B4A 447-448
 Baal, J. van 163-164, 202
 Baarsel, Rien van 457, 562
 Badan Persatuan Rajat Maluku Selatan (doorgaans afgekort als Badan Persatuan), *zie* BP
 Badan Persekutuan Rajat Maluku Selatan, *zie*: BPRMS (pesekutuan)
 Badan Perwakilan Rajat Maluku Selatan, *zie* BPRMS (Perwakijan)
 Badan Usaha Untuk Mempersatu Bangsa Maluku, *zie*: BUUMBM
 Bahasa Basudara 448, 470, 586
 Baileo 415
 Bait Al-Rahmaan, moskee 430
 Bakarbessy, W. 254
 Bakels, Jet 430
 Balkenende, Jan Peter 416, 453
 Ballegoijen de Jong, W.H. van 183
 Bambang Sosilo Yudhoyono, *zie* SBY
 Bamboo Wind Orchestra 449
 BAMB 470
 Bandell, Ronald 370-372, 383-384, 565, 569, 572
 Barisan Polisi Negara 99, 165, 501, 514-515
 Bartels, Dieter 18, 125, 152, 154, 329, 331, 336, 384, 522-523, 529, 546, 554, 558, 565-567, 575-579, 584
 Batlajery, Agus 581
 Beatrix, prinses/koningin 44, 355, 360, 463
 Beckers, Jan 306, 456-457, 537, 557, 562, 588
 Beckers, Ria 573
 Beel, L.J.M. 536
 Beerman, A.Ch.W. 160, 531
 Beetjes, P.W. 38
 Behoekoe Nam Radja, Charly 426
 Behoekoe Nam Radja, R. 569
 Behoekoe Nam Radja-Muskitta, D.D. 360, 569
 Bellmartin, Jimmi 519
 Benda-Beckmann, Keebet von 18, 148, 152, 520, 528-529, 542-543, 546, 567, 584
 Bense, J. 296, 561
 Benzer, *zie* Bense
 Berg, J. van den (garnizoenscommandant) 513
 Berg, J. van den (onderzoeker) 373, 572-573
 Berg (van Saparoea), Jean-Lubbert van den 38-39, 498
 Bergema, H.
 Berg, Rudolph van den 38

- Bergh, Ghani van den 221, 523, 579, 583
 Bergh, J. 298-299, 561
 Bernardus, Grace 583
 Beta Alifuru Maluku Melanesia (ik ben Alfur, Moluks en Melanesisch), *zie* BAMB
 Beta disini 469
 Beyen, J.W. 159, 530
 Bierling, Bert 282, 284
 Bijsterveldt-Vliegthart, Marja van 427
 Biro Perumahan Maluku, *zie* BPM
 Biskop, Jack 426
 Black Lives Matter, *zie* BLM
 Blaustein, A.P. 345
 BLM 467
 Blok, Stef 375, 572-573
 Blokhuis, Paul 429
 Blom, N.S. 77, 510, 518, 542
 Bochove, N.E. 238
 Bodewes, Ade 18, 442-443, 583-584
 Boean, Piet Raja 166, 533
 Boekweit, Tabitha 472
 Boelens, Aeilt 377, 497, 499-501, 522
 Boenders, Alies 581-582
 Boer, H. de 191, 218-219, 252, 541, 546, 548-549, 554
 Boer, G. de 576
 Boi Akih 449, 472
 Bokeloh, W. 523
 Bommel, Harry van 456
 Bond-Ex KNIL op weg naar huis 139-140, 197, 220, 228, 527, 549, 553
 Bootsma, Peter 456, 553, 557, 561-563
 Bosscher, Doeko 106-107, 509, 517, 521, 525
 Bot, Th.H. 189, 539
 Bothe, Bard 354-355, 562, 565, 568-569, 576
 Bouwbureau Molukse Kerken 352, 388
 Boxtel, Roger van 23, 389-390, 406, 409, 413, 461, 579
 BP 223-226, 233, 250-252, 256, 259, 269, 286-290, 296-297, 299, 327, 354-355, 360-361, 363-367, 369-372, 378, 398-399, 425-426, 455, 550, 554, 558-560, 569-570, 572, 582
 BPRMS (Persekutuan) 223, 229-230, 250, 547
 BPRMS (Perwakilan) 131-133, 137-139, 143, 148, 180, 197, 200, 204, 211-212, 220, 227-230, 242, 250, 521, 540, 542-543, 546-547, 549, 553, 569
 Braam, H. 281
 Brabandere, Eric de 453
 Briels, Carel 535
 Brink, A.W. 529
 Brinkman, Elco 354-355, 366-367, 382-383, 571
 Broek, Hans van den 365
 Broek, N. van den 549
 Bronbeek 431-433
 Bronckhorst, Giovanni van 419-420
 Brouwer, Jan-Willem 246, 583
 Brouwers, Marjan 583
 Brouwer, Niels 419, 449
 Bruin, J. 501, 529
 Bruin, J.F. de 155
 Bruins Slot, J.A.H.J.S. 141
 Bruntink, C. 523
 BUAT 424-425
 Building the Baileo 467
 Buku4Aboru (Boeken voor Aboru), *zie* B4A
 Bulter, Leo 281
 Bureau Zuid-Molukken, *zie* BZM
 BUUMBM 395, 399
 Buurman van Vreeden, D.C. 96, 508
 Buurmeijer, Flip 394
 Buyskens, A.A. 38
 Bylandt, W.F.L. graaf van 136, 526, 530
 BZM 112-113, 118-119, 131-132
 Calmeyer, M. 248
 Cals, J. 238
 Calseijde, van de S. 579
 Capellen, C.A.G.Ph. baron van der 39, 498
 Castro, Fidel 247, 265
 Cavendish 506
 CAZ 109, 113, 123, 128, 154-157, 160, 168, 170-172, 175, 178-182, 188-194, 200, 207-209, 211-215, 217-219, 223-224, 227-231, 233, 236, 238-240, 242-243, 246, 252, 324, 385, 440, 512, 516, 519, 529, 534, 536-542, 545, 546-551, 553-555
 Charpentier, G. 296-297
 Chauvel, Richard 41-42, 45, 55, 499-505, 509, 515, 526
 Claus, prins 336
 Cleaver, Eldridge 276
 Clubhouse 464, 468-469, 590
 Coen, Jan Pieterszoon 34, 336, 467-468, 497
 Colijn, H. 499
 Colson, Edward 467
 Commissariaat van Ambonezenzorg, *zie* CAZ
 Commissie Crijns 237-239, 551
 Commissie Rechtspositie Ambonese Militairen en Schepelingen, *zie* CRAMS I
 Commissie Rechtspositie Ambonezen, *zie* CRA
 Commissie van overleg ZuidMolukkers/Nederlanders, *zie* Commissie Köbben-Mantouw
 Commissie Welzijn Ambonezen 231, 550
 Commissie Köbben-Mantouw 23, 290, 293-295, 300, 304, 313-314, 318-319, 321, 328, 483, 526, 560, 563
 Commissie Verwey-Jonker 98, 102, 123, 161, 190-195, 197-198, 206, 208, 210, 212-213, 218, 221, 228, 233, 235, 237, 243-245, 257, 292, 435, 516, 522, 540-543, 583
 Committee Rehabilitation Army-Men (former KNIL) of Maluku Selatan, *zie* CRAMS II
 Cornelisse-Koksma, H.C.J. 240, 552
 Corporaal, Dick 352, 569
 Costa, G.J. da 101, 522
 CRA 118

- CRAMS 118, 131-133, 139-141, 143, 148, 180-181, 187, 197, 230, 351, 425, 520-521, 536, 538, 541
 CRAMS -Polhaupessy 186, 227-228, 290, 310, 538, 553
 CRAMS -Tamaela 186, 538, 553
 CRAMS -Wenno 180, 536, 538, 553
 Crebolder, Gerjan 583
- Daalder, M.J. 169
 Dales, Ien 371, 373, 394-395
 Darahbaru 442, 584
 DDET 71-72, 83, 128, 130-131, 134-136, 190, 201, 204, 284, 288, 345, 377, 405, 538, 540, 543, 558, 582
 De School van Bovensmilde, Stichting 456
 Deetman, Wim 571
 Deinse, H.A. van 64, 503, 506
 Dekolonisatie Network Voormalig Nederlands Indië 467
 Delegatie-Aponno 79-81, 85, 89, 101, 118, 169, 360, 511, 515-516, 524, 529
 Dellebeke, Kees Jan 561
 Delta Dua 335, 449, 472, 586, 591
 Detiger, W.E.C. 91, 518
 Dewan Kesatuan Nasional Maluku Selatan, *zie* DKNMS
 Dewan Maluku Selatan, *zie* ZuidMolukken Raad
 Dijk, Kees van 360, 362, 370-372
 Dijkma, Sharon 426
 Dijkstal, Hans 390
 Djangana Lupa Maluku 470, 591
 DKNMS 200
 Donker, L.A. 113, 527
 Doorn, Harry van 280, 290, 313, 352, 568
 Dortmans 557
 Drees, W. 60, 66, 72, 79-81, 84, 103-104, 112, 136, 138-139, 159, 163, 165, 168, 171-172, 179-180, 187-188, 191, 202-204, 503-504, 509, 513, 517-519, 525-526, 530, 533, 536, 539
 Drents Archief 425, 580
 Drents Museum 447
 Dries, Ditta op den 583
 Drooglever, Pieter 50, 57
 Dulfer, Candy 579
 Dussen, G.J.S. van der 183
 Duynmeyer, Kerwin 338, 566
- Ebbeling, Ger 325, 359, 563, 565, 569
 Egas, C. 229
 Eijkman, Pater J.J. 523
 Emstede, Th. Van 549
 Engelenhoven, Gerlov van 583
 Engels, P.J. 287, 289
 Enloe, Cynthia 42, 499
 Esselink, Berry 575
 Erasmus, Carel 509
 European Network of Migrant Women 428
 Ewalds, Sjeng 579, 583
 Eyndhoven, Bas van 286, 376
- Fanoembi, Noah 446, 585
 Fanoembi, Sias 336
 Federatie Ibu Kristen Indjili Maluku, *zie* FIKIM
 Federatie Indische Nederlanders, *zie* FIN
 Federatie Welzijn Masmalra, *zie* Masmalra
 Ferdinandus, Stanley 447
 Ficq, René 367
 FIKIM 148, 290, 339, 549
 FIN 460
 FKM 403-404
 Floyd, George 467
 Fockema Andreae, W.H. 61, 79-80, 505-507, 511
 Fofid, Rudy 449
 Fonds Perdjungan RMS 138
 Fontein, F. 286
 Forum, Instituut voor Multiculturele Ontwikkelingen 384, 395, 426
 FPM 254
 Fretes, Anis de 224-225, 346, 547-548, 567
 Fretes, George de 205, 535
 Fretes, Wanda de 173, 535
 Fretes-Rehatta, Anna B. de 116
 Fröhlich, Sjors 437, 462-463, 583, 590
 Front Goheba 310, 343
 Front Kedauletan Maluku, *zie* FKM
 Front Nunusaku 398, 577
 Front Pemuda Maluku, *zie* FPM
 Front Siwa lima 327, 577
- Gaay Fortman, Wilhelm de 294
 Gaboengan Organisasi-Organisasi Suku Maluku, *zie* GOSM
 Gaboengan Sembilan Serangkai, *zie* GSS
 Gabungan Jajasan Jajasan Maluku (of kortweg: Gabungan) 327, 383, 391, 395, 426
 GAM 397
 Gardeniers-Berendsen, Til 286, 321-322, 568
 Gaspersz, H. 78
 Gaspersz, D.J. 53, 503
 Gaspersz, Steve 430
 GDA 344
 Geelhoed, Ad 313, 563
 Gemengd Nederlands-Ambonese Commissie van Bijstand 230-231, 233, 238-239, 243, 551
 Gerakan Aceh Merdeka, *zie* GAM
 Gerakan Daerah Amsterdam, *zie* GDA
 Gerakan Mena Muria 400
 Gerakan Pattimura 277, 308-310, 339-344, 499, 566-567
 Gerards, Laura 456, 587
 Geredja Indjili Maluku di Belanda, *zie* GIMB
 Geredja Indjili Maluku, *zie* GIM
 Geredja Protestan Maluku di Belanda, *zie* GPMB
 Geredja Protestan Maluku, *zie* GPM
 Gereja Kristen Maluku Serikat, *zie* GKMS
 Gieben, A.H.C. 59, 61, 68, 78-80, 504-507, 510-511
 Giel, Rob 313, 559
 Gijsberts, J.J. 64

- GIM 126, 134, 148, 226, 228, 255, 290, 306, 352,
 396-397, 407, 425, 429, 465, 524, 548-549,
 562, 577
 Ginjaar-Maas, Nell 387, 499
 GKMS 581
 GNMS 186, 537-538
 Goegoerem, Orpa 108, 174
 Goldman, jhr. J. 117
 Golongan Nasional Maluku Selatan, *zie* GNMS
 Gonsalves, R. 367, 571
 Goor, Jur van 497
 Gorp, Lo van 579
 GOSM 187, 515
 Götzen, L. 80, 88, 108, 120, 513, 527, 539
 GPM 125, 134
 GPMB 125-126, 226, 524
 Graaf, Fred de 367, 571
 Graaf, H.J. de 42
 Greiner, Andries 572
 Griensven, Hans van 459, 588
 Groenink-Mastail, Myrna 427
 Groot, J. 40
 Groot, Ko de 312
 Groot, Rob de 281
 Guevara, Che 266
- Haan, Bauke de 378, 382, 574
 Haan, P. 507
 Habash, George 295
 Habibie, B.J. 405
 Habiboe, Ron 27, 409, 497, 499, 514
 Hahury, Eli 275, 281, 284, 557
 Hahury, Lydie 580
 Hahury, Tjo 310, 330
 HAIN 83, 405, 411, 549, 578
 Hairun, sultan 33
 Halatu, Daan 311, 562
 Hallatu, Latoya 473, 591
 Hamengko Buwono IX, sultan 59, 65, 67, 77,
 503, 505
 Happy Green Island 585
 Harki 26, 363
 Harst, A.H. 549
 Hasan di Tiro 397
 Hasselman, B.R.P.F. 141
 Hatta, M. 48, 61-63, 67, 74, 140, 504, 506-507
 Hattu, A.P. 516
 Hatuniasa 399
 Hatu-Syauta, Margaretha 345
 Hatutamelen 472
 Haulussy, M. 525
 Haulussy, Paul 420
 Haurissa-Mailuhu, Augustien 340, 342, 567
 Have, Wouter ten 242-243, 327, 535, 550, 552,
 554, 565
 HAWIN 120, 141, 155, 165, 519, 520, 528, 531
 Haz, Hamzah 403
 Hazelhoff Roelfzema, Erik 70-71, 509, 543
 Heek, F. van 240
- Heeringa, G. 236, 551
 Hehakaija, Rocky 472
 Hehakaya, Charisma 472, 583
 Heka Leka (Global) 447-447, 469
 Helaha, Dicky 563
 Helders, G.Ph. 188, 539
 Helfrich, C.E.L. 201, 543
 Help Ambon In Nood, *zie* HAIN
 Hendriks, Gradus 242, 285, 556, 558, 565
 Het Gebaar, Stichting 364
 Hetharia, Cornelis 557
 Heuvel, Coen van den 572
 Hiariej, Liza 341
 Hiariej, Petrus 276
 Higgins, Noelle 453
 Hillen, W.A.L.M. 549
 Hirsch Ballin, Ernst 387
 Hirschfeld, H.M. 61-62, 64-65, 74, 76-77, 140,
 503-507, 510
 Hitiahubessy, J. 88, 131, 229, 230, 239, 520,
 528, 549
 Hitijahubessy, M. 527
 Hitipeuw, Andjela 336
 Hitipeuw, J. 101, 131, 142, 229, 257, 354, 549, 551
 Hitipeuw, S. 354, 569
 Hitler, A. 164
 HMO 431, 433
 Hoek, Antje van der 17, 516, 523, 525, 554, 558,
 576-577, 584
 Hoëvell, G.W.W.C. baron van 40, 499
 Hogewoning, W. 122, 235, 522
 Holl, Dje-Rimo 468, 480
 Holtslag, Jan-Willem 354, 371, 373, 569-570,
 572-573
 Homeland Mission 1950 327-328, 345,
 398-399, 577
 Hoofd Ambonese Woonoorden in Nederland,
zie HAWIN
 Hoogers, Gerhard 454
 Hoogervorst, Hans 396
 Hoogstraten, J.W. van 64, 503, 506
 Horta, Ramos 345
 Houben, Frank 367
 Houd MuMa Open, *zie* HMO
 Hully, Otjep 557
 Hully, Mietji 466
 Hupez, Roy 353, 568-569
 Huwae, F. 131
 Huwae, Johan 172
 Huwae, Sylvia 583
- ICCAN 174, 229-231, 239, 241-243, 254, 323-324,
 326-327, 549, 559-560, 565
 IDN 449
 IHC 432-433
 Ik heb hart voor Moluks erfgoed. Want... 431
 Imlabla, José 584
 Ina Toeni (vrouwenvereniging CRAMS) 132,
 148

- Ina Toeni (vrouwenvereniging Sarekat Ambon) 44
 Indisch Herinneringscentrum, *zie* IHC
 Indisch platform 424, 433
 Indonesia Diaspora Network, *zie* IDN
 Infodoc Maluku 409, 413, 578-579
 Inspraakorgaan Welzijn Molukkers, *zie* IWM
 Instituut voor Sociaal-Economisch Onderzoek (ISEO) 369, 375, 377, 381-382, 384, 389
 Interkerkelijk Contact Comité Ambon Nederland, *zie* ICCAN
 Ir. J.A. Manusama lezing 454, 587
 Iwamony, Rachele 581
 IWM 23, 285-286, 288-290, 292, 294-295, 300, 304, 313, 319-323, 328, 335, 338, 342, 354, 359-362, 365, 369, 371, 376-378, 382-383, 386-388, 394-395, 420-421, 424-427, 483-485, 489, 558-560, 564, 568-569, 579
- Jacob, H.L. s' 82, 103, 510
 Janmaat-Abee, H. 387
 Jansz, Ernst 519
 Joekes, A.M. 80, 164, 167, 532-533
 Jong, Anis de 335, 446, 472
 Jong, Chris de 37
 Jong, P.J.S. de 264-265, 267, 287
 Joseph, Victor 438, 544, 581, 583
 Juliana, koningin 67, 79, 95, 128, 278, 520
- Kaam, Ben van 501-503
 Kadet, Ed, *zie* Eddy Tutuarima
 Kaidel, Mikael 468
 Kaihatu, Chris 557
 Kaihatu, D.J. 131, 137
 Kaihatu, J.J. 360, 524
 Kaihatu, Victor 206
 Kakatua Stories 468, 591
 Kakisina, Kolonel E. 202, 258
 Kakisina, Eli 563
 Kakisina, Ida 443, 585
 Kakisina-Teterissa, Martha 533
 Kalfsbeek, J. 117, 520
 Kalla, Yusuf 404
 Kainama, H.A. 131, 506, 516
 Kapel, J. 360, 511, 529
 Kapitan, Etoes, *zie* Peter Schouten
 Kapitan Jonker 69, 124-125
 Kappeyne van de Coppello, Annelien 354, 370
 Kapsenberg, Han 280, 288-289, 299, 547, 557, 559, 561
 Kaum Ibu 148
 Kawilarang, A.E. 65, 67-68, 76, 500, 502, 507-508, 510
 Kaya, Ernst 566
 Keiluhu, J.B. 133-134, 516
 Keiluhu, Jos 551
 Kelompok (Aktivitas Umum Untuk Wanita-Wanita Maluku) 341-342
- Kemauan Pemuda Maluku Selatan Merdeka, *zie* KPMSM 276, 295
 Kemenade, Jos van 377, 573
 Kepentingan Rajat Maluku, *zie* KRM
 Kepentingan Rajat Pulau Pulau Terselatan, *zie* KRPTT
 Keppy, Herman 390, 510, 513, 515
 Keppy, Peter 420, 471, 576, 591
 Kerkvoogdijraad, *zie* KVR
 Kernkamp, W.J.A. 202, 521, 525
 Kerstens, John 429, 581
 Kesatoean Militer Maluku, *zie* KMM
 Kesatuan Ina-ina Maluku Selatan, *zie* KIMS
 Keuning, Th.G.F. 88
 Keuzearchitect, De 436, 583
 Kieft, J. van de 171-172
 KIMS 132, 148
 Kip, Ronald 573
 Kist, J.H. 558
 KITLV 430, 582, 589
 Kiveron, I.M. 103, 107-108, 162, 516-517, 530
 Klaauw, Chris van der 321
 Kleine Ambon Commissie 107, 157
 Klompé, Marga 109, 160, 187-190, 214, 226-227, 236, 238, 287, 518, 520, 529, 531, 533, 536, 538-539, 545, 549
 Klopogge, L.P.E. 155-156
 KMM 73
 Knaap, Gerrit 33, 36, 497-498, 523
 Knop, P. 171, 534
 Knot, Gerard 284, 558
 Köbben, André 232, 291, 293-294, 314, 315-316, 318-319, 378, 522, 550-552, 559, 560, 564, 574
 Koets, Hans 367
 Koffeman, Nico 463
 Kok, Wim 368, 387, 410-411, 413, 571
 Koning, Jan de 382-383
 Koninklijk Instituut voor taal-, Land- en Volkenkunde, *zie* KITLV
 Kooij, Maïke van der 583
 Koopmans, Silla 583
 Korps Pendjagaan Keamanan, *zie* KPK
 Korte, Ruud de 354, 382
 Korte-Van Hemel, Virginie 387
 Korthals Altes, Frits 368, 571
 Kotadiny, Joshua 581
 KPK 251-252, 257-259, 261-265, 277, 299, 364, 482, 554
 KPMSM 276, 295
 Krajenbrink, Jan 394-395
 Krause, Koba 373
 KRM 131, 140-141, 360, 524, 569
 KRPTT 133, 180, 189, 197, 227-228, 230, 289, 360, 425, 529, 539, 553
 Kruse, F.H.A.M. 230
 Kruyt, J.P. 539
 Kuhuwaal, Th.O. 131, 142, 229, 233, 236-239, 241, 250, 257-258, 311, 377, 522, 524, 529, 549, 551

- Kumpulan Nusa Bupolo 415, 579
 Kuijs, Joes 27, 558
 KVR 397, 577
 Kwaku 467
 Kwante Kakatoe 472
 Kwee Djie Hoo 187
- Laan, E.J. van der 532-533, 548
 Laan, Medy van der 335
 LaC 284, 558
 Lafeber, Kees 585
 Lainsamputti, Uni 341
 Laisina, Abraham 581
 Lakatua, Lies 184
 Landelijk Actiecomité Zuid-Molukkers, *zie* LAC
 Landelijk Integraal Moluks Overlegorgaan, *zie* LIMO
 Landelijk Kontakt Molukse Stichtingen, *zie* LKOMS
 Landelijk Netwerk Onderwijs en Werkgelegenheid (later Onderwijs en Arbeid) 383
 Landelijk Overleg Welzijn Molukkers, *zie* LOWM
 Landelijk Steunpunt Educatie Molukkers, *zie* LSEM
 Landelijke Advies en Overlegstructuur, *zie* LAO
 Landelijke Aktiviteiten Groep Molukse Vrouwen, *zie* Kelompok
 Landelijke Stichting Molukse Ouderen, *zie* LSMO
 Landelijke werkgroep Onderwijs plan Molukkers 378, 416
 Landzaat, Denny 419-420, 450
 Langen, van 505
 Lanting, P.A. 155-156, 529, 537-538, 540, 546
 LAO 394-395, 505, 575
 Laqueuille, F.A.E. 528
 Lasomer, Xaf 516
 Latuconsina, A.B. 55
 Latuconsina, M.A. 406
 Latuharhary, J. 44, 137, 499
 Latuhihin, Ton 367
 Latul, Chris 332, 581
 Latumahina, Bram 18, 548, 584
 Latumeten, Até 566
 Latupeirissa, F.F. 530
 Latupeirissa, J. 527
 Latupeirissa, Jaleesa 583
 Latupeirissa, mevrouw 531
 Latuperissa, Wim 438
 Launspach, Nelleke 433
 Lawalata, Ais 147
 Lawalata, J. 516
 Leasa, A. *zie* Leasagroep
 Leasagroep 224-225, 332, 334, 547-548
 Leatemia, Boetje 310
 Leatemia, Ed 462, 590
 Leatemia, Nounou 563
 Leatemia-Tomatala, Frency 18, 148, 152, 520, 528-529, 542-543, 546, 567, 584
 Leatomu, P. 516
 Lebelauw, I.A. 63, 508
 Leijenhof, G. van 377-378, 573
 Leimena, J. 44, 59, 66-67, 499, 505, 507, 510
 Leiwakabessy, Richard 397
 Leiwakabessy, Charissa 583, 591
 Lekatompessy, Nel 335, 449, 472
 Lekatompessy-Huliselan, Mimi 583
 Lekranty, Eddy 332-333, 566
 Lekranty, Julia, *zie* Julya Lo'ko
 Lewerissa, G. 183
 Lewis, Berget 579
 Lieftinck, P. 80, 84, 103, 119, 511, 532
 Lijser, Suzanne de 264
 Lilipaly, D. 101, 142, 524
 Lilipaly, Dolf (A.R.) 397-398, 560, 569, 577
 Lilipaly, John (J.J.) 173, 355, 361, 366, 376, 378, 407-408, 559, 569, 571, 575, 579
 Lilipaly-Pattinaja, C. 360
 Lilipaly-de Voogt, A. 580
 Lima, Julia da 337, 343, 567
 Lima, J.J. de 101, 151, 175, 257-258, 311, 522
 Lima-Latuheru, Mary de 583
 Limburg Stirum, M.H. gravin van 156
 Limdoean, Sally 446
 LIMO 424, 455, 580, 587
 Liplijn, Lena Cornelia 119, 153
 Litaay, Ebed 586
 LKOMS 327, 426
 Lo'ko, Julia 331-332, 579
 Loeff, Hendrik 535
 Logeman, J.F. 109, 154-156, 189, 191, 518, 539
 Lokollo, P.W. 55, 63, 79, 130-131, 136, 138, 201, 250, 258, 275, 306, 503, 524-525
 Londo, G. 225-226
 Lont, S. 154, 534
 Loppies, D.N. 142
 Lopulalan, Frans 147, 220, 336-337, 519-520, 528-529, 546
 Lopulisa, L. 507
 Loupatty, F. 530
 LOWM 395, 423-424, 576, 580
 LSEM 395-396, 416, 421, 423, 426-427, 575
 LSEM Beheersfonds, stichting 427
 LSMO 427-429, 431, 581
 Lubbers, Ruud 353-356, 359, 370-371, 373, 378, 387, 406, 408, 569, 571
 Lucassen, Leo 122, 378, 521-522, 551-552, 574
 Luesink, Kees 463
 Luhulima, Andreas 462
 Lumalessil, Jan 557
 Lumalessil, Marcus 562
 Lumalessil, Nona 24, 557
 Lumalessil, Ronnie 562
 Luns, Joseph 138-139, 158-159, 196, 247, 250, 265, 399, 527, 530, 537, 539, 542, 553
 Lususina, Teu, *zie* P. de Queljoe

- M4M 458-460, 472, 588-589
 Maail, B. 554
 Maarseveen, J.H. van 62, 64-66, 68, 74, 79-80, 82, 98, 103, 113, 117, 119, 169, 503-505, 507, 510-512, 518, 520, 532, 535
 Maasbach, Johan 396
 Madjira 35
 Mailuhuw, J. 88, 211, 399, 528
 Mainake, J. 524
 Makan Isi Buang Tulang 405-406, 578
 Makatita, George 411, 448, 578
 MAKIM 405
 Malaihollo, Jeff 448, 470, 586
 Malcolm X 276
 Maluku Amsterdam 439, 583
 Maluku Coastal Care, *zie* MCC
 Maluku Tabakar 405
 Maluku Utrecht 439
 Maluku Warchild 412, 458
 Maluku4Maluku, *zie* M4M
 MalukuXperience 427
 Man, A. de 168, 533
 Manduapessy, E. 199
 Mantiri, Bob 311
 Mantouw, Louis (L.Ch) 243, 254, 293-295, 311, 314-316, 318, 526, 554, 560
 Mantouw, resident 137
 Manuhutu, D. 513
 Manuhutu, J. 412
 Manuhutu, J.H. 538, 261, 299, 555, 561, 565, 577
 Manuhutu, Johnny 332
 Manuhutu, Wim 11, 409, 430, 497, 499, 521, 527, 529, 535, 578, 581
 Manuhutu, Eppie 332
 Manupassa, R. 543
 Manuputty, A. 555, 561-563, 598
 Manuputty, Alex 403
 Manuputty, J.J. 258, 261, 299, 555, 561, 565, 577
 Manuputty, M. 426, 554
 Manuputty-Matenhoru. D. 535
 Manusama, Ben 472, 501
 Manusama, J.A. 51-54, 56-58, 68-69, 93, 101, 131-132, 134, 136, 138-139, 180, 197, 200-202, 205, 226, 232, 247-248, 250-251, 256-264, 267-269, 275-277, 279, 282-283, 286-287, 291-293, 295-298, 302, 304, 306, 313, 318, 345, 397-400, 452, 482, 498, 502-509, 513, 515, 523-526, 529, 537, 543, 553-554, 556-557, 559-560, 564, 577
 Manusama, Joost 471
 Manusama, Kenneth 471
 Manusiwa, F. 117
 Marantika, E. 132
 Marantika, Lis 585
 Mariën, Chiel 370, 524, 550, 554-555, 559, 572
 Mariniersmuseum 458
 Marinjo 322, 335, 390, 395, 406, 409, 420, 427
 Marlayne 579
 Martens, Edwin 375, 381, 568, 573, 574-55
 Martha Christina Tiahahu 438, 480
 Martin, J. 150, 514, 518, 520, 522, 528, 533, 535, 547-548
 Marwa, H. 185-186, 527, 537
 Marx, Karl 265, 269
 Masiun 344
 Masmalra 290, 362, 394, 559, 564
 Massada 332-333, 566, 579
 Matahelumual, O. 254
 Mataheru, Giovanni 420
 Matajane, M.M. 337
 Matauseja, J. 96, 130, 512-514
 Matulesia, Thomas, *zie* Pattimura
 Matulessy, Dolf 501
 Matulessy, George 562
 Matulessy, Levi 583
 Matulessy, Martha ('Poppy') 206
 Matulessy, Otto 322, 345, 399, 407-408, 555, 557
 Matulessy, Remy 352-355, 361, 363, 568-570
 Maturbongs, Servaas 583
 Maurits, prins 42, 499
 Mayer, P. 572
 MCC 447, 586
 Mee, Tonny van der 213, 497, 501-502, 508, 510-511, 514-517, 520, 525-526, 532-534, 543-545, 553, 570, 576, 582, 590
 Megawati Soekarnoputri 404, 407-408
 Meijer, Hans 364, 517, 553, 570, 586
 Metekohy, Henkie 557
 Metekohy, Jacob, 557
 Metekohy, R.J. 50-52, 501-502
 Metekohy, Ruud 243, 554
 Metiarj, S. 126, 226, 233, 250, 255-256, 277, 282, 295-300, 306, 354-356, 360, 369, 378, 398, 425, 516, 547, 561, 570
 Meulen, D. van der 511
 Meulen, Inge van der 314, 502, 504-507
 MHM, *zie* MuMa
 Middelkoop, Eimert van 412
 Militaire Missie 257, 398, 561, 577
 Militaire missie(s) 247, 279
 Mill, A.N. van 167, 533
 Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, *zie* vws
 Mira Media, *zie* STOA
 Missie Tanah Air, *zie* Homeland Mission
 MKC 397, 431, 581
 Moens, Francesco 409
 Molkenboer, Victor 463
 Molleman, Henk 353, 355, 361, 569
 Molony, C. 347, 567
 Moluccan Moods 332-334, 337, 356, 469
 Moluks Bevrijdingsfront (Derde), *zie* KPMSM
 Moluks Bevrijdingsfront (Eerste) 268
 Moluks Bevrijdingsfront (Tweede) 268
 Moluks Evangelische Kerk, *zie* GIM
 Moluks Historisch Museum, *zie* MuMa
 Moluks Kerkelijk Centrum, *zie* MKC
 Moluks kwartiertje, Clubhouse 468, 591
 Moluks ScholingsKollektief, *zie* MSK

- Molukse Dialogen 466, 469, 591
 Molukse Takkie 470, 587
 Molukse voetsporen 427, 580
 Molukse Vrouwen Raad, *zie* MVR
 Mongisidi, Robert Walter 52
 Monsjou, Ansje 562
 Moolenaar, H. 263
 Movisie 426
 MSK 343-344
 Mual, Maarten 582
 Mual, Makiri 444, 584-585
 Mual, Ritz 242-243, 286, 288, 290, 319-321, 324
 Muhabbat 326, 335, 391, 395-396
 Muir, luitenant 506
 Mulderije, H. 112
 MuMa, 23, 25, 355, 365, 366, 395-396, 399, 409, 419, 423, 425, 430-434, 442, 458, 461-462, 464-465, 469, 485, 516, 551, 554, 559, 561, 564, 568, 581-582, 589
 Munster, Charlie 344, 466, 509, 567, 585
 Munster, W. 88, 95, 106, 513, 524
 Muralt, jhr. R.W.G. de 315, 320
 Museum Maluku, *zie* MuMa
 Muskita, J. 500, 507
 Mustamu, Helana 566
 Mustamu, Juul 567
 Mustamu, L.R. 130, 514
 Mustamu, Irene 566
 Mustamu, Zeth 329, 331-333, 565
 Musyawarah Antar Kristen dan Islam Maluku, *zie* MAKIM
 Mutiarah Yang Indah, stichting 446
 Mutsaers, L. 205-206, 333, 528, 535, 544, 566
 MVR 427-428, 580

 Nanlohy, A. 54, 57-58, 101, 503-504, 508, 525, 527
 Nanlohy, Christine 576, 580-581
 Nanlohy, Erol 415
 Nanlohy, M. 503, 506, 516
 Nanlohy, Willy 336, 591
 Nanuru, Corzas 497, 535, 573
 Nanuru, David 205
 Napoleon, keizer 38
 Nationaal Archief 427, 532
 Nationaal Museum Sophiahof – van Indië tot nu, *zie* Sophiahof
 Natsir 72, 81, 138, 509
 Nawijn, Hilbrand 578
 Nederlandse Omroep Stichting, *zie* NOS
 Netelenbos, Tineke 379, 396, 574
 Netwerk van Organisaties van Oudere Migranten, *zie* NOOM
 NGPMB 134, 148, 290, 396
 Nienhuis, Bert 311
 Nierop, C. van 549
 Niet Mijn Aankomst (NMA) 465
 Nieuwenhuis, G.J. 551
 Nijland, D. 168, 209, 244, 533, 544, 553

 Nikijuluw, Crams 394
 Nikijuluw, J.P. 62-63, 79, 99, 118-119, 130-132, 137-139, 201, 250, 258, 260, 518, 524
 Nindatu, Ferry 451
 Ninkeula 440
 Noodgemeente Geredja Protestan Maluku di Belanda, *zie* NGPMB
 Norimarna, S.J.H. 53, 503
 NOS 322, 332, 431, 461-462
 Noya, Andy 205
 Noya, Annette 580
 Noya, E.P. 140
 Noya, Eddy 205
 Noya, James (*zie* Hatutamelen) 472
 Noya, J.A.P. 529
 Noya, Nippy 331-332
 Noya, Sammy 205
 Noya-Alfons, Poppy 341
 Noya-Tuwannakotta, A.M. 140, 527
 Nuis, Aad 335
 Nusantara Amsterdam, stichting 469
 Nussy, Adi 526
 Nussy, P. 565
 Nussy, S. 517
 Nussy, Th. 56, 134, 136, 508, 526

 ODGOI 460, 589
 Oetojo-Ramlan 537
 Ohoioeloen, A.A. 105, 426
 Ohorella, I. 53, 55, 136, 524-525
 Ohorella, Ridwan 468
 Ollongren, Kajsja 436
 Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië 1945-1950 (onderzoeks-programma), *zie* ODGOII
 Onze strijd 452, 456, 587
 Ooijen, Maarten van 465
 Oosterhuis, J.W. 522
 Oosterhuis, Trijntje 579
 Oud, P.J. 62
 Ouwehand, Esther 463
 Oven, J.Ch. van 536
 Owel, H. 269, 556
 Ozinga, J. 539

 Paais, Chris 255, 554
 Pais, Arie 241, 376, 573
 Paliama, Abe 431-432, 500
 Palyama, Dicky 419
 Panitia Penjelenggaraan (Kaum) Maluku Selatan, *zie* PPKMS
 Papilaja, L. 524
 Papilaja, Max 271, 457, 562
 Parinussa, A.L. 514
 Parinussa, J. 101, 554
 Parinussa, J.B. 524
 Parinussa, Regina 455
 Pariury, I.M. 133, 258, 524
 Partai Pantja Sila, *zie* PPS

- Partai Pembantu perjuanguan Republik
 Maluku Selatan *zie* PPPRMS
 Partij Nasional Maluku Selatan, *zie* PNMS
 Pasanea, P. 250
 Pattawala, Michael 429-430, 581
 Pattianakotta, Magdalena 580
 Pattiasina, J. 117
 Pattikawa, Jeftha 423, 466, 580, 588
 Pattikayhatu, Zeth 581
 Pattimukay, L. 298-299
 Pattimura 37-39, 438, 498-499
 Pattimura, Kapitan, Stichting 326
 Pattimurabataljon 48, 77, 498, 501, 510
 Pattimura-beweging, *zie* Gerakan Pattimura
 Pattinasarany, Leonor 341-342, 409, 567, 578
 Pattipeilohy (RMS officier) 101
 Pattipeilohy, Jaïr 487
 Pattipeilohy, Natasja 462
 Pattipeilohy-Souisaj, J.E. (Lies) 132, 174
 Pattiradjawane, J.B. 503
 Pattiradjawane, Th. 58, 503-504
 Pattisahusiwa, Farida 405
 Pattiwaal, Salomon 38
 Patty, A.J. 43-44, 499
 Patty, A.J, stichting 344, 567
 Patty, F. 554
 Patty, J.W. 131, 524
 Patty, Julis 415
 Patty, N. 265
 Patty, Paul 411, 578
 Patty, Verry 17, 429-430, 466, 581, 578, 581
 Patty, Th.J. 524
 Paulissen, M.H.J.H. 80-81
 Pechler, H. 347, 567
 Peilouw, Agoes 266, 556-557
 Pelasula, Mingus (Johnny) 173
 Pelasula, Yvonne 335
 Pelita 391, 428-429, 433, 576
 Pellaupessy, M.A. 50, 500
 Pelupessy, L. 500, 507
 Pemuda 20 Mai 277, 309, 310-311, 343-344
 Pemuda Masjarakat, *zie* PM
 Pemuda Pemudi Kristen Maluku, *zie* PPKM
 Pemuda RMS 400, 410
 Penninx, Rinus 232, 497, 540, 550, 558
 Pentury, Th. 524
 People Against Genocide, *zie* PAG
 Pereira 507
 Perkembangan Kesehatan Kesajahteraan
 Tanimbar (ontwikkeling van volksgezond-
 heid en welzijn Tanimbar), *zie* PKKT
 Perkumpulan Kaum Ibu (bu Kristen Indjili
 Maluku, *zie* PIKIM
 Perkumpulan Kebangsaan Maluku, *zie* PKM
 Persatoean Timoer Besar, *zie* PTB
 Persatuan Rajat Maluku Selatan, *zie* PRMS
 Persatuan Timur Besar, *zie* PTB
 Pessireron, Elly 311, 562
 Pessireron, N. 554
 Pessireron, Sylvia 463, 512-513, 518, 530, 583, 590
 Pesulima, D.S. 516
 Pesulima, P. 562
 Pesuwarissa, D.Z. 136, 503, 525
 Peters, L.A.H. 105, 170, 517, 525
 PGOOM 377
 Pical, Els 232, 550
 Picauly 137
 Pieter, F.H. 53, 136, 503
 Pieters, J.M. 539
 Pieters, Nathanael 470, 591
 PIKIM 148, 290, 339, 549
 Piris 259
 PKKT 446, 585
 Plasterk, Ronald 335, 589
 Ploeg, Rick van der 335
 PM 269
 PNMS 139, 180-186, 188, 222, 224, 512-513,
 536-539, 543, 553
 Poetiray, C. 338
 Polhaupessy, L. 100, 131-133, 139-140, 180,
 186-187, 227-228, 290, 310, 351-352, 355, 501,
 520, 525, 527, 538, 553, 568-569
 Pollmann, Tessel 311, 509, 514, 529, 540, 554,
 562-563
 Polnaya, Joenoes 472, 590-591
 Polnaya, O. 535
 Polnaya, Tom 562, 587
 Pormes, Sam 266, 276, 310, 343, 361, 419, 556,
 560-561, 579, 586
 Pormes, Simone 579
 Porsisa, Baboyo 305, 308-309, 325, 562, 565
 Post, P. 238, 549-551
 PPKM 254-255, 269, 290, 538, 554-555
 PPKMS 79, 118
 PPPRMS 200, 543
 PPS 187
 PRMS 131
 Projectgroep Ondersteuning Onderwijs
 Molukkers, *zie* PGOOM
 Projectgroep Panggayo 337, 583
 Pronk, Jan 280, 286
 PTB 100, 351-352, 501
 Pulles, J.A. 540
 Pupella, E.U. 51-52, 504
 Pupella, F. 58
 Putten, J.Th.A.H. van der 107-108, 117
 Putuhena, M. 500
 Quay, J. de 105, 539
 Queljoe, P. de 186-187, 200, 537-538
 Queljoe, Rudy de 205
 Queljoe, Tonny de 205
 Raalte, A.J. van 190, 211-212, 218, 227, 252, 531,
 539-540, 544, 547, 549, 554
 Radboud Universiteit 471
 Raffy 392
 Rahantoknam, A. 529

- Rahantoknam, B.A. 523
 Rahantoknam, A.O. 360
 Rahantoknam, Otjep 337, 440
 Rais, Amien 403
 Ramakers, Jan 264, 536
 Rampen, L.P.J. 553
 Reawaru, W. 504
 Reawaruw, Leo 412, 458-461, 588-589
 Rehatta, L. 524
 Rehatta, R.G. 500
 Rehatta, Tji 339, 341, 567
 Rela '69 346, 405
 Renjan, A. 189, 524
 Retno Marsudi 452, 587
 Richelle, Koos 368
 Richmond, A. 250
 Ridderbos, H.N. 560
 Ride out peringatan 450-452, 586
 Ridjali, imam 35, 498
 Rietkerk, Koos 352, 354, 361-362, 568
 Rietkerkpenning 4, 363, 523
 Rietkerk-uitkering 356, 361-364, 570
 Rijckevorsel, jhr F.J.C.M. van 133
 Rijckevorsel, K.Th.M. van 81, 140, 142, 144, 169, 197, 289, 503-504, 513, 525, 527-528, 542
 Rijk, R.J. de, 508-509
 Rijn, Martin van 428, 459-460
 Ringen, J. van 155, 171, 185, 191, 200, 525, 527, 534, 536-537
 Rinsampessy, Elias 18, 152, 308-309, 524, 529, 548, 562, 565, 576, 584-585
 Ririassa, Marcel 430
 Ririassa, N.P. 101, 560
 Ririhatuela, Denis 472
 Ririhatuela, Urtha 567
 Ririhena, Noes 431-432, 500, 510
 Ririhena, Simon 17, 581
 Ririmasse, Joop 557
 Ririmasse, Junus 271, 306, 456, 557, 562, 588
 Risamenapatty, Brenda 269, 556
 Risamenapatty, Jacqueline 425
 Risamenapatty, Raymond 295, 315, 318, 560, 569, 574
 Ritmeester, G. 188
 Ritzen, Jo 379, 574
 Riupassa, Dolf 205
 Riupassa, Michel 205
 RMS 23, 27, 29, 52-55, 57-69, 71-74, 77-83, 88, 93-94, 101-102, 106, 112-114, 117-119, 122, 126, 128-139, 141, 144, 157, 180, 186-187, 197, 200-205, 223, 247-248, 250-252, 254-258, 260-262, 266-273, 275-277, 279-284, 288-290, 292-293, 296-297, 300, 304-306, 308-311, 313, 315-320, 327-328, 343, 345, 356, 365, 387, 391, 396-401, 403-404, 407, 410-411, 418, 420, 425-426, 434, 438, 442, 444, 447, 450-456, 458, 461, 465, 476-477, 482-484, 486-487, 490, 492-494, 498, 500-501, 503-504, 506-509, 516-518, 520, 523, 525-528, 542-543, 553, 556, 558, 560-561, 583-587
 Rodgers, H.F. 72, 149, 151, 163, 170, 509, 519, 521-522, 524, 527-528, 532, 534, 540
 Roelofs 557
 Roemer, Emile 463
 Rombach, J.J. 120, 517, 521, 525
 Rookmaker, J. 314, 560, 563
 Rosenberg, A. 164
 Ruding, Onno 370, 571
 Ruijs de Beerenbrouck, G.A.M.J. 535
 Ruiter, J. de 321
 Rukun Maluku 310, 516
 Ruller, H. van 319, 564
 Rum, M. 62, 67, 507
 Rumahmory, Domingus 562
 Rumahmory, M. 562
 Rumphius, G.E. 31, 497
 Rütte, J.M.C.E. Ie 539
 Rutte, Mark 428, 454, 463-465, 502, 590-591
 Rutumalessy, J. 407-408, 562, 577
 SAAMI 187
 Sabandar, Annet 583
 Sabandat, Usja 332
 Sabono, N. 559
 Sahabat 442
 Sahertian, J. 90, 533
 Sahertian, leentje, zie Tetelepta-Sahertian
 Sahertian, Nettie 184
 Sahertian, S. 561
 Sahetapy, A.Z. 101, 126, 131, 133-134, 142, 511, 516, 524
 Sahetapy, Abe 235, 337, 551, 557
 Sahetapy, Babs 556-567
 Sahetapy, Djehoshua 582
 Sahetapy, Joop 247, 310, 500, 553, 555
 Sahetapy, Richard 344
 Sahuleka, Daniel 332, 338, 579
 Sahuleka, Hermi 472
 Sahureka, Pelpina (P.W. Chr.) 260, 296, 327, 577
 Saija, Jerrold 472
 Saimima, Paul 336, 557
 Sakbal, M. 338
 Sakkers, Hans 183, 536-537
 Salaka, sergeant 53
 Salarony, Dick 119, 153
 Salasiwa, George 513
 Salawane, Frans 173
 Saleh, W. 354
 Salim, Hadji Agoes 77
 Samkalden, I. 160, 203-206, 531
 Samson, D.J. 64
 Santen, A.J. van 84, 87, 513, 520
 Santi, Umar 397, 403, 577
 Santi, Usman 319-320, 407-408, 564, 583
 Sap, Jolande 463
 Saptlenno, P. 88, 130, 140, 150, 513, 527
 Saptlenno, Sam 150
 Sapury, D. 199

- Sapury, Lisa 199, 206
 Sariwating, Kaja 582-583
 Sarekat Ambon 43-44, 567
 Satu Bantu Satu, *zie* SBS
 Satudarah 441-442, 584
 SBS 405
 SBY 404, 450, 453
 Schaduw, Jamie 470, 586
 Schaffers, echtpaar 112, 518
 Schapenk, A.G.W. 154, 529, 540
 Scheffelaar, J.A. 69, 76-77, 80-81, 507, 510
 Schepers 69, 508-509
 Scheps, J.H. 256, 547
 Schipper, J. 157, 228-229, 236, 529, 544
 Schols, W. 154, 171, 529, 534, 537
 Scholte, Henk 337
 Scholte Ubing, R.H. 561
 Scholten, Arriën 583
 Scholten, P. 120-121, 141, 455, 165, 519, 521, 528, 531
 Scholten, Y. 160
 Scholten-Rada, Julia 583
 Schotborgh, L. 64-66, 506-507
 Schouten, Peter 566
 Schouwenaar-Franssen, J.F. 160, 228, 531, 547, 549
 Schulte Nordholt, Nico 412, 578
 Schutte, G.J. 575
 Seale, Bobby 266
 Seleky, Juan 311, 509, 514, 529, 540, 554, 562-563
 Seluta-Nanlohy, H. 549, 551
 Serikat Anak Anak Maluku Indonesia, *zie* SAAMI
 Siahya, Tete 115-116, 446, 519-520, 523, 537, 553, 585
 Siaila, Dick 205
 Siauta, A. 199
 Siauta, J.C. 132, 511
 Siauta, N. 199
 Sihasale, Anies 557
 Sijaranamual-Mahubessy, L. 132
 Silawanebessy, Lucas 336
 Simatupang, T.B. 81-82, 506-507, 530
 Simonis, A.J. 406
 Simons, Sylvana 456
 Sinay-Latukonsina, S.B. 583
 Sinke, J.P. 123, 229, 522, 544, 549, 551
 Sitanala, J.B. 499, 508
 Sitanala, Atef 487
 Siwalette, S.A. 118, 131-132, 139, 181-188, 537-538
 SLO 427
 Slob, Arie 463
 Smeets, Henk 319-320, 430, 497-498, 504, 510-512, 514-519, 521-529, 534-538, 540-541, 546-547, 549, 553, 558, 564-565, 568-576, 584
 Smit, J.G. 84, 87, 107, 513, 530
 Smit, T. 92
 SMWW 585
 Snell, Julia 115, 124, 151-152, 519, 522-523, 528
 Socialistische Partij, *zie* SP
 Soeharto 248, 262-263, 268, 271, 276-277, 300, 307
 Soekarno 47-48, 50, 67, 137, 147, 201, 248, 500, 504
 Soekawati, Tjokorde Gde Rake 52-53
 Solissa, Bob 557
 Solissa, Noes 311, 562
 Sopacua, Sharita 419
 Sopacua, Jack 265
 Sophiahof 432-434, 462
 Soplanit, Willem 301, 562
 Soplantila, Alex 583
 Sou-66 256, 555
 Souhoka, John 419
 Souhuwat-Tomasoa, Frieda 150, 177, 251, 354, 399, 406-408, 425, 528, 535, 553, 557, 577-578, 580
 Souisa, Augustien 342, 447, 566, 580
 Soukotta, Tamara 583
 Soumokil, Chr.R.S. 51-55, 61-62, 64-65, 93, 130, 134-137, 235, 249-251, 260, 262, 279, 282, 438, 444, 451, 482, 502-503, 506, 508-509, 525-526, 585
 Soumokil, Silvia 260
 Soumokil-Taniwel, J. 526
 SP 456, 463
 Sponsoren Molukken Waste Watchers, *zie* SMWW
 SPP-RMS 255-256
 SSVa 446, 585
 Staay, A.J. van der 191, 210, 540, 545
 Staf, C. 141, 144, 521, 527-528
 Steen, Margit van der 27, 535, 541
 Sterk, Mirjam 393
 Steijlen, Fridus 17, 85, 250, 432, 499-502, 504, 506, 508-511, 513, 517, 520, 523-524, 527, 532, 536, 538, 543, 553-558, 562-563, 565-570, 576-579, 581-586, 588-591
 Stichting Door De Eeuwen Trouw, *zie* DDET
 Stichting Leerplan Ontwikkeling, *zie* SLO
 Stichting Omroep Allochtonen, *zie* STOA
 Stichting Samenwerking Vlissingen Ambon, *zie* SSVa
 Stichting TitanE (*zie* TitanE)
 Stikker, D.U. 84, 503, 505, 511
 STOA 338, 567
 Stoel, Max van der 301, 563
 Straaten, L.B. van 508
 Sulipatty, N. 199
 Suripatty, Leonoor 580
 Sunarjo, R. 537
 Supusepa, H. 131, 516
 Susunan Pusat Pemuda Republik Maluku Selatan, *zie* SPP-RMS
 Sutopo 537
 Suurhoff, J.G. 159, 167, 171, 518, 533
 Sweerts, P.M. 135
 Syah, sultan Mandar 35
 Syatauw, J. 101

Taakgroep Scholingsdagen voor Molukse

- Vrouwen 341-342
 Tahalele, Boy 205-206
 Tahamata, Simon 334
 Tahapary, L. 64, 101, 136
 Tahya, J. 500, 510
 Taihuttu, Lesli 487
 Taihuttu, M. 516, 520, 541, 544
 Taihutu, Jim 472
 Tamaela beweging 260-261, 295, 299, 327-328, 360, 399, 577
 Tamaela, C.A. 186, 538, 553
 Tamaela, Chris 430, 581
 Tamaëla, Elise 472
 Tamaela, I.J. 101, 136, 202, 226, 256-264, 268, 272, 276, 295-296, 299, 327-358, 345, 482, 554, 577
 Tamaela, Nathalie 480
 Tampinongkol, T. 210, 540, 545
 Tan, A. 127, 229
 Tan, H. 101, 240, 250, 257-258, 522, 549, 551, 553, 557
 Tanamal, Grace 433
 Taniwel, Josina, *zie* Soumokol-Taniwel
 Tatipikalawan, P.J. 101, 291, 302, 316, 318, 354, 398-399, 560, 577
 Tatipikalawan, Otto 184, 580
 Tatuhey 259
 Tauran, Ch.P. 511
 Tauran, Paul 336, 566
 TBA 446, 585
 Teater Kubur 586
 Tehupuring, Gustav 562, 587
 Telukabesi 31
 Telussa, Joke 583
 Tentua, Vera 405
 Terinathe, Jozef 533
 Terpstra, Erica 366, 396
 Tetelepta, H. 136, 158-159, 525, 530
 Tetelepta, I.S. 561
 Tetelepta, Jantje 566
 Tetelepta, M.A. 508
 Tetelepta, R.M.S. 557, 572
 Tetelepta-Sahertian, Leentje 158-160
 Teterissa, Joop 157
 Teulings, F. 105, 517, 535
 Teurupun, D.B. 510, 538
 Thenu, Isaac 42, 562
 Thenu, E. 142
 Thenu, Nelis (C.) 275, 281, 553, 556-557, 562
 Thenu, P.K. 251-252, 277, 364, 554-555
 Thenu, Pieter 399
 Thenu, Theo 310-311
 Thenu, W. 186, 538
 Thenu-Lilipaly, Melie 106, 517
 Thiel, F. van 120-121, 138-139, 144, 158-159, 171-172, 178-179, 187, 190, 196, 200, 202, 207, 521, 527-528, 530, 533, 535-536, 542
 Thijn, Ed van 395
 Tieken, Jan 314-315, 563
 Tielman, Andy 206
 Tiga Batang Air, *zie* TBA
 Tiga Batang Rumah 470, 480
 Timisela, gebroeders 461, 472, 589
 Timisela, Henry 433, 577, 589
 Timisela, L. 270
 Tingen, Astrid 587
 Tiro, Hasan di 397
 Tita Mae 415
 Titaley, P.E.D. 502, 512, 525
 TitanE 405, 415, 446, 585
 Tiye International 428, 580
 Tjandu 326, 347, 395-396
 Toisuta, Nathalie 464, 590
 Tomasila-Snell, Julia 583
 Tomasoa, A.H. 549
 Tomasoa, Jan 276
 Tomasoa-Leatemia, Carolien 322
 Tomasouw, Domingo 213, 497, 501-502, 508, 510-511, 514-517, 520, 525-526, 532-534, 546-545, 553-554, 570, 579
 Tonikoe, George 425
 Toorop, H.R. 86-87, 501, 511-513
 Totaal Moluks 470, 586
 Toule, J. 593
 Trip, Jakob 312
 Tuankotta, P. 202
 Tuhuteru, Rocky 333, 581-582
 Tumober, J. 553
 Tuny, Kobus 557
 Tuny, Mattheus (Thijs) 562
 Tupamahu, Jacob (Jopy) 256
 Tupan, Rob 580
 Tureay, Paul 205
 Turubassa, T. 185
 Tutuarima, Eddy 333
 Tutuarima, W.H. 100, 229, 233, 523, 546, 549
 Tutuhatanewa, F. 88, 302, 398-399, 406-407, 411, 452, 457
 Tuynman-Kret, M. 215, 227, 541, 545-546, 549, 565, 583
 Tydeman, M. 182-183
 Tynsman 506
 UKIM 430
 Uktolseja, Hansina 457, 562
 Uneputty, Jo 447
 Uneputty, J. predikant 516
 Universitas Kristen Indonesia Maluku, *zie* UKIM
 United Nations Association for the Spice Islands (UNASI) 556
 United Nations Commission for Indonesia (UNCI) 61, 505
 UNPO (Unrepresented Nations and Peoples Organization) 577
 Uyl, Joop den 263, 291-292, 295, 318, 320, 559, 573

- Veegens, D.J. 140
 Veenman, Justus 17, 349, 375, 381, 389-391,
 415-417, 440, 540, 558, 565, 568, 573, 574-576,
 584
 Veer, Kees van der 373
 Veld, J. in 't 83, 161, 170, 521, 531
 Veld, W. in 't 57
 Velde, Trea van der 587
 Veltman, J.J.M. 99, 165-166, 169, 532-534
 Verbraak, Coen 463-464, 590
 Verdonk, Rita 23, 394, 436
 Verhoeff, P. W. 34
 Verkuy, J. 280
 Verloren Banden 465-466, 591
 Vermeulen, Dita 342, 497, 504, 514, 517, 528,
 541, 567
 Vermeulen, Frank 585
 Verwey-Jonker, commissie- 98, 102, 123, 161,
 190-195, 197-198, 206, 208, 210, 212-213, 218,
 221, 228, 233, 235, 237, 240, 243-245, 257, 292,
 435, 515-516, 522-523, 529, 531-532, 540-543,
 549, 551-552, 555, 583
 Verwey-Jonker instituut 375, 426
 Verwey-Jonker, Hilda 27, 177-178, 190, 192,
 535, 541
 Vessem, J. van 229, 233, 546, 549, 551
 Vigeleyn Nikijuluw, K.I. 63, 100, 200-202,
 260-261, 501, 543
 Vlaming van Oudshoorn, A. de 35
 Vlasblom, Dirk 508, 526
 Vlassenaar, René 206
 Vliegen, J. 126
 Vliet, J. van der 547-548
 Vodegel, D.D. 510-511
 Vogelaar, Ella 424
 Vondeling, Anne 280
 Voor- en vroegschoolse educatie, *zie* VVE
 Voorwinde, Colette 389, 575, 579
 Vos, J. 501, 512
 Vreeswijk, Joaniek 558, 562, 583, 586, 590
 Vreeswijk-Manusiwa, Jeanny 432, 538, 558,
 562, 581
 Vries, Bert de 383
 Vrije Molukse Jongeren 410-412
 Vrije Universiteit 240, 330, 430, 432
 Vrolijk, M. 78, 511-512
 Vrouwen voor Vrede op de Molukken 405-
 406, 415, 489, 579
 VVE 440
 Waal, C. van der 367
 Waaldijk, Berteke 106-107, 509, 517, 521, 525
 Wagenfeld, H. 287, 549
 Wahid, Abdurrahman 403, 407-408
 Wairata, C. 101, 131, 197, 515, 524, 542
 Wairata, Rudi 173, 205, 535
 Wairisal, A. 53-56, 58, 136, 502-503, 525-526
 Wakan, A. 360
 Walangitan, M.L. 101, 247, 279, 553, 561
 Wallage, Jacques 379, 574
 Wannée-Kastanja, Els 184
 Waspada 466
 Wattilette, John 399, 407-408, 452, 453, 455,
 587
 Wattimena, E.W.J. 118, 520
 Wattimena, Nina 566
 Wattimury, D. 142, 360
 Wauters, Koen 579
 We promise 467
 Weggemans, L.G. 534
 Wenehenubun-Arlia, F.X. 95, 514
 Wenno, M.C. 132, 180, 536, 538, 553
 Wentholt, R.M.A. 211, 218, 540, 545
 Werner, Ph.H.M. 109, 112, 120, 141, 144, 157,
 163-167, 518, 521, 527-528, 530, 532-533, 539
 Wertheim, W.F. 276-277, 553
 Westerling, Raymond P.P. 49-50, 61, 64, 101,
 135, 256, 298, 334, 472, 502, 509
 Westfries Museum 336, 591
 Wet Overleg Minderheden, *zie* WOM
 Wiegel, Hans 59, 107, 316-321, 323, 563-564, 571
 Wielinga, Klaas 284
 Wigard, Nanneke 90, 427, 431, 433, 510-511,
 513, 515-516, 580-582
 Wijk, Nico van 514, 520, 529, 545-546
 Wilhelmina, koningin 278
 Willem Alexander, koning 433, 454, 587
 Willem III, koning 498
 Willems, Wim 27, 163, 532, 534, 544
 Willemse, W. 126
 Willemse, C.W. 529
 Willemssen, J.W. 511
 Winter, Jan de 196, 215, 351, 501, 542, 545, 563,
 566
 Wiranto 407
 Wit, C. de 522
 Witsen Elias, jhr. G. 205
 Witte, H.B.J. 159
 Wittermans, Tamme 17, 127, 142, 162, 523-525,
 527-528, 532, 583
 Wittermans-Pino, Elizabeth 194, 199-200, 210,
 540-545
 Wolthof, Patty 5 83
 WOM 424
 Worung, Jim 90, 510-511, 513, 515-516
 Xavierius, Franciscus 32
 Yudhoyono, Susilo Bambang *zie* SBY
 Zeevalking, Henk 313
 Zegveld, Liesbeth 457-458, 557, 588
 Ziedses des Plantes, G.J. 549
 Zijlstra, Jelle 159, 214, 227, 531, 545, 549
 Zuid-Molukkenraad 50, 53, 55, 58, 503-504,
 538
 Zwart X Oranje 469

In 1951 kwamen ongeveer 12.900 Molukkers naar Nederland. Het waren voornamelijk voormalige militairen van het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) en hun gezinnen. De verwachting was dat ze na enkele maanden weer terug naar huis zouden gaan. Inmiddels zijn bijna vijfenzeventig jaar verstreken en is maar een kleine groep teruggekeerd.

De dekolonisatieoorlog in Indonesië leidde tot de onafhankelijkheid van Indonesië, maar had ook tot gevolg dat de Molukse militairen die in Nederlandse dienst hadden gevochten aan de verkeerde kant van de geschiedenis terecht kwamen. Dit werd nog versterkt doordat zij in het nieuwe Indonesië de eenheidsstaat afwezen, kozen voor een federale staatsopbouw en uiteindelijk voor een onafhankelijke Republiek der Zuid-Molukken. Daardoor stagneerde de demobilisatie van ruim 3.500 Molukse militairen en werd besloten ze tijdelijk met hun gezinnen naar Nederland te halen. Omdat zowel de overheid als de Molukkers uitgingen van een tijdelijk verblijf, wezen ze allebei lange tijd integratie af.

In Nederland gebleven gaat over de spanning tussen een migrantengroep en de overheid, over de gewelddadige confrontatie tussen ballingen met politieke idealen en de Nederlandse samenleving, maar óók over samenwerking van overheden en Molukkers om samen de problemen de baas te worden. Het laat zien dat integratie een langdurig proces is; een proces dat, ondanks verschillen, ook herkenbaar is bij andere migrantengroepen.

Historicus Henk Smeets en antropoloog Fridus Steijlen publiceerden deze studie oorspronkelijk in 2006. Zij hebben deze volledig herziene editie aangevuld met informatie die sindsdien beschikbaar kwam en een nieuw hoofdstuk geschreven over de recente geschiedenis van Molukkers in Nederland.

Henk Smeets was onder meer directeur van het Moluks Historisch Museum. **Fridus Steijlen** is emeritus-hoogleraar aan de Vrije Universiteit en honorary fellow aan het KITLV.

WWW.WALBURGPERS.NL